

The Project Gutenberg EBook of Noli Me Tangere, by Jose Rizal

This eBook is for the use of anyone anywhere at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org

Title: Noli Me Tangere

Author: Jose Rizal

Translator: Pascual H. Poblete

Release Date: December 30, 2006 [EBook #20228]

Language: Tagalog

*** START OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK NOLI ME TANGERE ***

Produced by Tamiko I. Camacho, Pilar Somoza, and the Online Distributed Proofreading Team (<http://www.pgdp.net>). Thanks to the following for their help in making this project possible: Elmer Nocheseda, Jerome Espinosa Baladad, Matet Villanueva, Ateneo Rizal Library-Filipiniana Section, and the Filipinas Heritage Library. The ebook is being released in commemoration of Dr. José Rizal's 110th Death Anniversary on December 30, 2006. Handog ng Proyektong Gutenberg ng Pilipinas para sa pagpapahalaga ng panitikang Pilipino. (<http://www.gutenberg.ph>)

Decorative motif

NOLI ME TANGERE

HUAG ACONG SALANĜIN NINO MAN

Decorative motif

Dr. Jose Rizal

Dr. J. RIZAL

NOLI ME TANGERE

Novelang wicang Castila na tinagalog

NI

PASCUAL H. POBLETE

Kilalang manunulat at Tagapatnubay ng mga unang Pamahayagang Tagalog.

¿Anó? Di bagá cayâ macalálabas sa
inyong manãa dulaan ang isang
César? Tangí na bagá lamang
macalálabas
doon ang isang Aquiles,
ang isang Orestes, ó
Andrómaca?

¡Aba! Cung ganyan namang ualâ
na tayong namamasdan cung di
ang mga nanãangtungculan sa
bayan,
mãa pari, mãa alférez at mãa

»Was? Es dürfte kein Cäsar auf
euren
Bühnen sich zeigen?—Kein Achill,
kein Orest, keine Andromacha
mehr?«

Nichts! Man sieht bei uns nur
Pfarrer,
Commerzienräthe,—Fähndriche,
Secretärs oder Husarenmajors.

secretario, ang m̃ga húsar,
comandante
at m̃ga alguacil.
Datapowa't sabihin mo, ¿anó ang
dakilang bagay na magagawâ
nang
m̃ga alibughang ito? ¿Pang-
gagalingan
bagá ang ganitóng m̃ga técas
ñ m̃ga di caraniwang gawá?

»Aber, ich bitte dich, Freund,
was kann
denn dieser Misere—Großes
begegnen,
was kann Großes denn durch sie
geschehn?«

SCHILLER. Ang anino ni Shakespeare.

Decorative motif

MAYNILA

Limbagan ni M. Fernandez
PAZ, 447, Sta. Cruz.

Ang sabing NOLI ME TANGERE ay wikang latin. M̃ga wika sa Evangelio ni San Lúcas. Ang cahulugán sa wikang tagalog ay HUWAG ACONG SALANGIN NINO MAN. Tinatawag din namáng NOLI ME TANGERE ang masamang bukol na nacamamatay na CANCER cung pamagatán ñ m̃ga pantás na mangagamot.

Sa hanğad na ang m̃ga librong NOLI ME TANGERE at FILIBUSTERISMO, na kinatha ñ Dr. Jose Rizal ay maunáwa at málasapang magaling ñ catagalugan, ang m̃ga doo'y sinasabing nagpapakilala ñ tunay nating calayaan at ñ dapat nating gawiin, at nacapagpapaálab, namán ñ

ningãas nã ating puso sa pag-ibig sa kinamulang lupa, minatapat cong ipalimbag ang isinawikang tagalog na mãa librong yaon, sa dahilang sa bilang na sampòng MİLLONG (sampong libong libo) filipino, humiguit cumulang, ay walang dalawampong libo ang tunay na nacatatalos nã wicang castila na guinamit sa mãa kinathang yaón.

Cung pakinabanãan nã aking mãa calahi itong wagás cong adhica, walang cahulilip na towa ang aking tatamuhin, sa pagca't cahit babahagya'y nacapaglicod acó sa Inang-Bayan.

Maynila, unang araw nã Junio nã taong isang libo siyam na raan at siyam.

SATURNINA RIZAL NI HIDALGO,

ó

NENENG RIZAL.

NOLI ME TANGERE

Catha sa wicang castila ni

Dr. José Rizal

at isinatagalog ni

Pascual H. Poblete

TALAAN NG NILALAMAN

- I. ISANG PAGCACAPISAN.
- II. CRISOSTOMO IBARRA
- III. ANG HAPUNAN
- IV. HEREJE AT FILIBUSTERO
- V. ISANG BITUIN SA GABING MADILIM
- VI. CAPITANG TIAGO
- VII. MAIROG NA SALITAAN SA ISANG "AZOTEA"
- VIII. MANGA ALAALA
- IX. MANGA CAUGALIAN NG BAYANG ITO
- X. ANG BAYAN
- XI. ANG MANGA MACAPANGYARIHAN
- XII. ANG LAHAT NANG MANGA SANTO
- XIII. MGA PAUNANG TANDA NANG UNOS
- XIV. ANG ULOL NA SI TASIO Ó ANG FILOSOFO
- XV. ANG MGA SACRISTAN
- XVI. SI SISA
- XVII. BASILIO
- XVIII. MGA CALOLOWANG NAGHIHIRAP
- XIX. MGA KINASAPITAN NG ISANG MAESTRO SA ESCUELA
- XX. ANG PULONG SA TRIBUNAL
- XXI. CASAYSAYAN NANG BUHAY NANG ISANG INA

- XXII. [MANGA ILAW AT MGA DILIM](#)
- XXIII. [ANG PANGIGISDA](#)
- XXIV. [SA GUBAT](#)
- XXV. [SA BAHAY NG FILOSOFO](#)
- XXVI. [ANG "VISPORA" NG "FIESTA."](#)
- XXVII. [SA PAGTATAKIPSILIM.](#)
- XXVIII. [MANGA SULAT](#)
- XXIX. [ANG UMAGA.](#)
- XXX. [SA SIMBAHAN.](#)
- XXXI. [ANG SERMON.](#)
- XXXII. [ANG "CABRIA".](#)
- XXXIII. [LAYANG-CAISIPAN.](#)
- XXXIV. [ANG PAGCAIN.](#)
- XXXV. [MGA SALISALITAAN.](#)
- XXXVI. [ANG UNANG DILIM](#)
- XXXVII. [ANG GOBERNADOR GENERAL](#)
- XXXVIII. [ANG PROCESION.](#)
- XXXIX. [SI DONA CONSOLACION.](#)
- XL. [ANG CATUWIRA'T ANG LACAS.](#)
- XLI. [DALAWANG PANAUHIN.](#)
- XLII. [ANG MAG-ASAWANG DE ESPADAÑA.](#)
- XLIII. [MGA PANUCALA.](#)
- XLIV. [PAGSISIYASAT NG CONCIENCIA.](#)
- XLV. [ANG MGA PINAG-UUSIG.](#)
- XLVI. [SABUNGAN.](#)
- XLVII. [ANG DALAWANG GUINOONG BABAE.](#)
- XLVIII. [ANG HINDI MAGCURO](#)

- XLIX. ANG TINGIG NG MGA PINAG-UUSIG.
- L. ANG MAG-ANAK NINA ELIAS.
- LI. MGA PAGBABAGO.
- LII. ANG SULAT NŃ MŃA PATAY AT ANG MŃA ANINO.
- LIII. IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA.
- LIV. QUIDQUID LATET, ADPAREBIT, NIL INULTUM REMANEBIT.
- LV. ANG CAPAHAMACAN.
- LVI. ANG SABIHANAN AT ANG INAACALA.
- LVII. ¡VAE VICTIS!
- LVIII. ANG SIMUMPA.
- LIX. ANG KINAGUISNANG BAYAN AT ANG MGA PAG-AARI.
- LX. MAG-AASAWA SI MARIA CLARA.
- LXI. ANG PANGHUHULI SA DAGATAN.
- LXII. PAGPAPALIWANAG NI PARI DAMASO.
- LXIII. ANG GABING SINUSUNDAN NŃ PASCO NŃ PAGNŃGANŃANAC.
- PANGWACAS NA BAHAGUI.
-

MGA LARAWAN

1.Ang Doctor De Espadaña at ang canyang guinoong asawa ang "Doctora" Doña Victorina....
 2. —;Binatà, mag-ínġat pô cayó! ;Mag-aral cayó sa inyóng amá!—anáng teniente sa canyá.
 3. —Laguì bang isinaísip mo acó? ;Hindî mo ba acó linimot?...
 4. —....Mananatili ang ating capangyarihan hanggang sa capangyarihang iya'y nananalig.....
 5. —;Ah! at ;anó ang guinawâ mo sa bangcay pagcatapos?—ang ipinagpatuloy na pagtanóng nġ maselang.
 6. —;Inanó mo ang aking amá—ani Ibarra sa fraile.
 7. —;Doo'y walâ sino mang nagsasabi sa aking aco'y magnanacaw!—ang idinuctóng ni Crispín;—;hindî itutulot nġ nanay! ;Cung maalaman niyang aco'y pinapalò....
 8. —At cayóng nacacakita nġ casam-an, ;anó't hindî ninyo pinag-isip na bigyang cagamutan?
 9. ;Nasirà ang isip ni Sisa! ;Higuít ang calungcutan nġ canyang hinibíc-hibíc cay sa capanglaw-panglawang náririnig na mġa daíng cung.gabíng nġitnġit nġ dilím at umaatunġal ang lacás nġ unós!
 10. —;Hindî pô ba maglalagay namán cayó nġ inyong "paletada" guinoong Ibarra?—anang cura.
-

SA AKING TINUBUANG LUPA[1]

Nátatalà sa "historia"[2] ñg m̃ga pagdaralità ñg sangcataohan ang isáng "cáncer"[3] na lubháng nápacasamâ, na bahagyâ na lámang másalang ay humáhapdi't napupucaw na roon ang lubháng makikirót na sakít. Gayón din naman, cailán mang inibig cong icáw ay tawáguin sa guitnâ ñg m̃ga bágong "civilización"[4], sa hanḡad co cung minsang caulayawin co ang sa iyo'y pag-aalaala, at cung minsan nama'y ñg isumag co icáw sa m̃ga ibáng lupáin, sa towî na'y napakikita sa akin ang iyong larawang írog na may tagláy ñg gayón ding cáncer sa pamamayan.

Palibhasa'y nais co ang iyong cagalingḡang siyáng cagalingán co rin namán, at sa aking paghanap ñg lalong mabuting paraang sa iyo'y paggamót, gágawin co sa iyo ang guinágawà ñg m̃ga tao sa úna sa canilang m̃ga may sakít: caniláng itinátanghal ang m̃ga may sakít na iyan sa m̃ga baitang ñg sambahan, at ñg bawa't manggaling sa pagtawag sa Dios ay sa canilá'y ihatol ang isáng cagamutan.

At sa ganitóng adhica'y pagsisicapan cong sipîing waláng anó mang pacundanḡan ang iyong tunay na calagayan, tatalicwasín co ang isáng bahagui ñg cumot na nacatátakip sa sakít, na anó pa't sa pagsúyò sa catotohanan ay iháhandog co ang lahát, sampô ñg pagmamahál sa sariling danḡál, sa pagcá't palibhasa'y anác mo'y tagláy co rin namán ang iyong m̃ga caculanḡán at m̃ga carupucán ñg púsò.

ANG CUMATHA.

Europa, 1886.

Decorative motif

NOLI ME TANGERE

I.

ISANG PAGCACAPISAN.

NAG-ANYAYA ñ pagpapacain nang isáng hapunan, ñ magtátapos ang Octubre, si Guinoong Santiago de los Santos, na lalong nakikilala ñ bayan sa pamagát na Capitang Tiago, anyayang bagá man niyón lamang hapong iyón canyang inihayág, laban sa dati niyang caugalian, gayón ma'y siyang dahil na ñ lahát ñ m̃ga usap-usapan sa Binundóc, sa iba't ibang m̃ga nayon at hanggang sa loob ñ Maynìlà. Ñ panahóng yao'y lumalagay si Capitang Tiagong isáng lalaking siyang lalong maguilas, at talastas ñ ang canyang bahay at ang canyang kinamulang bayan ay hindí nagsásara ñ pintô canino man, liban na lamang sa m̃ga calacal ó sa anó mang isip na bago ó pangahás.

Cawañis ñ kisláp ñ lintíc ang cadalían ñ pagcalaganap ñ balítà sa daigdigang ñ m̃ga dápò, m̃ga langaw ó m̃ga "colado"[5], na kinapal ñ Dios sa canyang waláng hanggang cabaitan, at canyang pinararami ñ boong pag-irog sa Maynìlà. Nañgagsihanap ang ibá nang "betún" sa caniláng zapatos, m̃ga botón at corbata naman ang ibá, ñuni't siláng lahát ay nañgag iisip cung paano cayâ ang mabuting paraang bating lalong waláng cakimiang gagawin sa may bahay, upang papaniwalain ang macacakitang sila'y malalaon ñ caibigan, ó cung magcatao'y humiñí pang tawad na hindí nacadalóng maaga.

Guinawâ ang anyaya sa paghapon itó sa isáng bahay sa daang Anloague, at yamang hindí namin natatandâan ang canyang bilang (número), aming sásaysayin ang canyang anyô upang makilala ñgayón, sacali't hindí pa iguiniguibá ñ m̃ga lindól. Hindí camí naniniwalang ipinaguibâ ang bahay na iyon ñ may-ari, sa pagca't sa ganitong gawa'y ang namamahala'y ang Dios ó ang Naturaleza[6], na tumanggap din sa ating Gobierno ñ pakikipagcayari upang gawín ang maraming bagay.—Ang bahay na iyo'y may calakhan din,

tulad sa maraming nakikita sa m̃ga lupaíng itó; natatayô sa pampang ñg ilog na sangá ñg ilog Pasig, na cung tawaguin ñg iba'y "ría" (ilat) ñg Binundóc, at gumáganap, na gaya rin ñg lahát ñg ilog sa Maynìlà, ñg maraming capacan-ang pagcapaliguan, agusán ñg dumí, labahan, pinañgĩngisdâan, daanan ñg bangcang nagdádala ñg sarisaring bagay, at cung magcabihirà pa'y cucunán ñg tubig na inumín, cung minamagalíng ñg tagaiguib na insíc[7]. Dapat halataíng sa lubháng kinakailañg gamit na itó ñg nayong ang dami ñg calacal at táong nagpaparoo't parito'y nacatutulig, sa layong halos may sanglibong metro'y bahagyâ na lamang nagcaroon ñg isang tuláy na cahoy, na sa anim na bowa'y sirâ ang cabiláng panig at ang cabilâ nama'y hindî maraanan sa nálalabi ñg taon, na ano pa't ang m̃ga cabayo, cung panahóng tag-init, canilang sinasamantala ang gayong hindî nagbabagong anyô, upang mulà roo'y lumucsó sa tubig, na ikinagugulat ñg nalilibang na táong may camatayang sa loob ñg coche ay nacacatulog ó nagdidilidili ñg m̃ga paglagô ñg panahón.

May cababâan ang bahay na sinasabi namin, at hindî totoong magaling ang pagcacàanyô; cung hindî napagmasdang mabuti ñg "arquitectong"[8] namatnugot sa paggawâ ó ang bagay na ito'y cagagawán ñg m̃ga lindól at m̃ga bagyó, sino ma'y walang macapagsasabi ñg tucoy. Isáng malapad na hagdanang ma'y cacapitáng cula'y verde, at nalalatagan ñg alfombra sa mumunting panig ang siyang daanan mulâ sa silong ó macapasoc ñg pintuang nalalatagan ñg "azulejos"[9] hanggang sa cabahayán, na ang linalacara'y napapag-itanan ñg m̃ga maceta[10] at álagaan ñg m̃ga bulaclac na nacalagay sa "pedestal"[11] na lozang gawâ sa China, na may sarisaring cula'y at may m̃ga dibujong hindî mapaglirip.

Yamang walang bantay-pintô ó alilang humingî ó magtanong ñg "billete" ó sulat na anyaya, tayo'y pumanhic, joh icaw na bumabasa sa akin, catoto ó caaway! sacali't naakit icaw ñg tugtog ñg orquesta, ñg ilaw ó ñg macahulugáng "clin-clan" ñg m̃ga pingga't cubiertos[12] at ibig mong mapanood cung paano ang m̃ga piguín doon sa Perla ñg Casilañganan. Cung sa aking caibigán lamang at sa aking sariling caguinhawahan, hindî catá pápagalin sa pagsasaysay ñg calagayan ñg bahay; ñguni't lubháng mahalagá ito, palibhasa'y ang caraniwan sa m̃ga may camatayang gaya natin ay tulad sa pawican: hinahalagahan at hinihirang tayo alinsunod sa ating talucab ó tinatahanang bahay; dahil dito't sa iba pang m̃ga anyô ñg asal, cawañgis ñga ñg m̃ga pawican ang m̃ga may camatayan sa Filipinas.—Cung pumanhic tayo'y agad nating marárating ang isáng malowang na tahananang cung tawaguin doo'y "caida"[13], ayawán cung bakit, na ñg gabing ito'y guinagamit na

"comedor"[14] at tuloy salón ng orquesta. Sa guitna'y may isang mahabang mesa, na nahihiyasan ng marami at mahahalagang pamuti, na tila mandin cumikindat sa "colado," taglay ang catamistamisang mga pangacò, at nagbabala sa matatacuting binibini, sa walang malay na dalaga, ng dalawang nacaiinip na oras sa casamahán ng mga hindi cakilala, na ang pananalita't mga pakikikiusap ay ang caraniwa'y totoong cacaiba. Namúmucod ng di ano lamang sa mga ganitong handang sa mundo'y nauucol, ang sumasapader na mga cuadrang tungcol sa relihiyon, gaya bagá ng "Ang Purgatorio," "Ang Infierno," "Ang hulíng Paghuhucom," "Ang pagcamatáy ng banal," "Ang pagcamatáy ng macasalanán," at sa duyo'y naliliguid nang isang maringal at magandañg "marco" na anyong "Renacimiento"[15] na gawâ ni Arévalo, ang isang mabuting ayos at malapad na "lienzo" na doo'y napapanood ang dalawang matandang babae. Ganitó ang saysay ng doo'y titic: "Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje, na sinasamba sa Antipolo, sa ilalim ng anyong babaeng magpapalimos, dinadalaw sa canyang pagcacasakit ang banal at bantog na si Capitana Inés"[16]. Tunay mang ang pagcacapinta'y hindi nagpapakilala ng "arte" at cabutihang lumikhâ, datapowa't nagsasaysay naman ng caraniwang mamalas: ang babaeng may sakit ay tila na bangcay na nabûbuloc, dahil sa culay dilaw at azul ng canyang mukhâ; ang mga vaso't iba pang mga casangcapan, iyang maraming mga natitipong bagay bagay sa mahabang pagcacasakit ay doo'y lubhang mabuti ang pagcacasipi, na ano pa't napapanood patí ng linalaman. Sa panonood ng mga calagayang iyong umaakit sa pagcacagana sa pagcain at nagúudyoc ng ucol sa paglasáp ng masasaráp na bagay bagay, marahil acalain ng ilang may masamang isipan ang may-ari ng bahay, na napagkikilalang magaling ang calooban ng halos lahat ng mga magsisiupô sa mesa, at ng huwag namang mahalatang totoo ang canyang panucalà, nagsabit sa quízame ng maririkít na lámparang gawâ sa China, mga jaulang walang ibon, mga bolang cristal na may azogueng may culay pulá, verde at azul, mga halamang pangbítang lantá na, mga tuyóng isdang botete na hinipa't ng bumintóg, at iba pa, at ang lahat ng ito'y nacúculong sa may dacong ílog ng maiinam na mga arcong cahoy, na ang anyo'y alanang huguis europeo't alanang huguis insíc, at may nátatanaw namang isang "azoteang" [17] may mga balag at mga "glorietang"[18] bahagyâ na naliliwanagan ng mga maliliit na farol na papel na may sarisaring culay.

Nasasalas ang manngagsisicain, sa guitnâ ng lubhang malalakíng mga salamín at na ngagníningning na mga araña[19]: at doon sa ibabaw ng isang tarimang[20] pino[21] ay may isang mainam na "piano de cola"[22], na ang halaga'y camalácmalác, at lalò ng mahalagá ng gabíng itó, sa pagca't sino ma'y

walang tumútgog. Doo'y may isáng larawang "al óleo"[23] ñg isáng lalaking makisig, nacafrac, unát, matuwíd, timbáng na tulad sa bastóng may borlas na tagláy sa m̃ga matitigás na daliring puspós ñg m̃ga sinsíng: wari'y sinasabi ñg larawan:

—¡Ehem! ¡masdán ninyó cung gaano carami ang suot co at aco'y hindi tumatawa!

Magagandá ang m̃ga casangcapan, baga man marahil ay hindi maguinhawahang gamitin at nacasasamâ pa sa catawan: hindi ñgâ ang icaiilag sa sakít ñg canyáng m̃ga inaanyayahan ang naiisip ñg may-arì, cung dî ang sariling pagmamarikít.—¡Tunay at cakilakilabot na bagay ang pag-iiaguín, datapowa't cayó namá'y umuúpô sa m̃ga sillóng gawáng Europa, at hindi palaguing macacátagpò cayó ñg ganyán!—itó marahil ang sinasabi niya sa canilá.

Halos punô ñg tao ang salas: hiwaláy ang m̃ga lalaki sa m̃ga babae, tulad sa m̃ga sambahang católico at sa m̃ga sinagoga[24]. Ang m̃ga babae ay iláng m̃ga dalagang ang iba'y filipina at ang iba'y española: binúbucsan nila ang bibíg upang piguulin ang isáng hicáb; ñguni't pagdaca'y tinátacpan nilá ñg caniláng m̃ga abanico; bahagyâ na nañgagbubuluñgan ñg iláng m̃ga pananalitâ; anó mang pag-uusap na ipinagsúsumalang pasimulán, pagdaca'y naluluoy sa iláng putól-putól na sábi; catulad niyáng m̃ga iñgay na náriringig cung gabí sa isáng bahay, m̃ga iñgay na gawâ ñg m̃ga dagâ at ñg m̃ga butikî. ¡Bacâ cayâ naman ang m̃ga larawan ñg m̃ga iba't ibang m̃ga "Nuestra Señora" [25] na nagsabit sa m̃ga pader ang siyang ninilit sa m̃ga dalagang iyong huwag umimíc at magpacahinhíng lubós, ó dito'y talagang natatañgi ang m̃ga babae?

Ang tañging sumasalubong sa pagdatíng ñg m̃ga guinoong babae ay isáng babaeng matandang pinsan ni capitán Tiago, mukhang mabait at hindi magaling magwicang castilà. Ang pinacaubod ñg canyáng pagpapakitang loob at pakikipagcapuwa tao'y walâ cung ang dî mag-alay sa m̃ga española ñg tabaco at hitsô, at magpahalic ñg canyang camáy sa m̃ga filipina, na ano pa't walang pinag-ibhán sa m̃ga fraile. Sa cawacasa'y nayamot ang abáng matandang babae, caya't sinamantala niya ang paglagapác ñg isang pinggang nabasag upang lumabás na dalidalì at nagbububulong:

—¡Jesus! ¡Hintay cayó, m̃ga indigno[26]!

At hindî na mulíng sumipót.

Tungcol sa m̃ga lalaki'y nañgagcacaing̃a'y ñg cauntî. Umaaticabong nañgagsasalitaan ang iláng m̃ga cadete[27]; ñguni't mahihinà ang voces, sa isa sa m̃ga súloc at manacanacang tinitingnan nila at itinuturo ñg dalirî ang iláng m̃ga taong na sa salas, at silasila'y nañgagtatawanang ga inililihim ñg hindi naman; ang bilang capalit nama'y ang dalawang extranero[28] na capowâ nacaputî ñg pananamit, nañgacatalicod camáy at dî umíimic ay nañgagpaparoo't paritong malalakí ang hacbang sa magcabicabilang dulo ñg salas, tulad sa guinágawâ ñg m̃ga naglalacbay-dagat sa "cubierta"[29] ñg isáng sasacyán. Ang masaya't mahalagáng salitaa'y na sa isang pulutóng na ang bumubuo'y dalawang fraile, dalawang paisano[30] at isáng militar na canilang naliliguid ang isáng maliit na mesang kinalalagyan ñg m̃ga botella ñg alac at m̃ga biscocho inglés[31].

Ang militar ay isang matandang teniente, matangcád, mabalasic ang pagmumukhâ, na ano pa't anaki'y isang Duque de Alba[32] na napag-iwan sa escalafón[33] ñg Guardia Civil[34]. Bahagyâ na siya nagsásalita, datapuwa't matigás at maiclî ang pananalitâ.—Ang isá sa m̃ga fraile'y isang dominicong bata pa, magandá, malinis at maningning, na tulad sa canyang salamín sa matang nacacabit sa tangcáy na guintô, maaga ang pagca ugaling matandâ: siya ang cura sa Binundóc at ñg m̃ga nacaraang tao'y naguing catedrático[35] sa San Juan de Letran[36]. Siya'y balitang "dialéctico"[37], caya ñga't ñg m̃ga panahong iyóng nañgañahas pa ang m̃ga anac ni Guzmang[38] makipagsumag sa paligsahan ñg catalasan ñg ísip sa m̃ga "seglar"[39], hindî macuhang malitó siya ó mahuli cailan man ñg magalíng na "argumentador"[40] na si B. de Luna[41]; itinutulad siya ñg m̃ga "distingo"[42] ni Fr. Sibyla sa máñging̃isdang ibig humuli ñg igat sa pamamag-itan ñg sílò. Hindî nagsasálitâ ang dominico at tila mandin pinacatitimbang ang canyang m̃ga pananalitâ.

Baligtád ang isá namáng fraile, na franciscano, totoong masalitâ at lalò ñg maínam magcucumpás. Bagá man sumusuñgaw na ang m̃ga uban sa canyang balbás, wari'y nananatili ang lácas ñg canyang malusóg na pañgañatawán. Ang mukhâ niyang magandá ang tabas, ang canyang m̃ga pagting̃ing nacalálaguim, ang canyáng malalapad na m̃ga pañgá at batìbot na pañgañatawan ay nagbibigay anyô sa canyáng isáng patricio romanong[43] nagbalát cayô, at cahi't hindî sinasadya'y inyóng mágugunitâ yaong tatlong monjeng[44] sinasabi ni Heine[45] sa canyáng "Dioses en el destierro"[46], na nagdaraang namamangcâ pagcahating gabi sa isang dagatan doon sa Tyrol,[47] cung "equinoccio"[48] ñg Septiembre, at sa tuwing dumaraa'y inilálagay ñg abang mámamangca ang isáng salapíng pílac, malamíg na cawañgis ñg

"hielo," na siyang sa canya'y pumupuspos n̄ panglulumó. Datapuwa't si Fray Dámaso'y hindî mahiwagang gaya nilá; siya'y masayá, at cung pabug-al bug-al ang canyáng voces sa pananalitâ, tulad sa isang taong cailan ma'y hindi naaalang-alang, palibhasa'y ipinalálagay na banal at walâ n̄ gágaling pa sa canyáng sinasabi, kinacatcat ang sacláp n̄ gayóng ugali n̄ canyáng táwang masayá at bucás, at hangang sa napipilitan cang sa canya'y ipatawad ang pagpapakita n̄ m̄ga paang waláng calcetín at m̄ga bintíng mabalahíbo, na icakikita n̄ maraming pagcabuhay n̄ isáng Mendicta sa m̄ga feria sa Kiapò.

Ang isa sa m̄ga paisano'y isang taong malingguit, maitím ang balbás at waláng íkinatatán̄gi cung dî ang ilóng, na sa calakhá'y masasabing hindî canyá; ang isá, nama'y isang binatang culay guintô ang buhóc, na tila bagong datíng dito sa Filipinas: itó ang masilacbóng pinakikipagmatuwiranan n̄ franciscano.

—Makikita rin ninyó—ang sabi n̄ franciscano—pagca pô cayó'y nátirang iláng bowan dito, cayó'y maniniwálà sa aking sinasabi: ¡ibá ang mamahala n̄ bayan n̄ Madrid at ibá, ang mâtira sa Filipinas!

—N̄guni't....

—Acó, sa halimbáwà—ang patuloy na pananalitâ ni Fr. Dámaso, na lalong itinaas ang voces at n̄ dî na macaimíc ang canyang causap—aco'y mayroon na ritong dalawampo at tatlong taóng saguing at "morisqueta"[49], macapagsasabi aco n̄ mapapaniwálân tungcól sa bagay na iyan. Howág cayóng tumutol sa akin n̄ alinsunod sa m̄ga carunun̄gan at sa mabubuting pananalitâ, nakikilala co ang "indio"[50]. Acalain ninyong mulá n̄ aco'y dumatíng sa lupaíng ito'y aco'y iniucol na sa isang bayang maliit n̄ga, n̄guni't totoong dúmog sa pagsasaca. Hindî co pa nauunawang magalíng ang wicang tagalog, gayon ma'y kinúcumpisal co na ang m̄ga babae[51] at nagcacawatasan camí, at lubháng pinacaíbig nila aco, na ano pa't n̄ macaraan ang tatlóng taón, n̄ aco'y ilipat sa ibáng báyang lalong malakí, na waláng namamahálà dahil sa pagcamatáy n̄ curang "indio" roon, nan̄gagsipanan̄gis ang lahat n̄ babae, pinuspos acó n̄ m̄ga handóg, inihatid nila acong may casamang música....

—Datapowa't iya'y nagpapakilala lamang....

—¡Hintáy cayó! ¡hintay cayó! ¡howag naman sana cayóng napacaningas! Ang humalili sa akin ay hindí totoong nagtagal na gaya co, at n̄ siya'y umalís ay lalò n̄ marami ang naghatíd, lalo n̄ marami ang umiyác at lalo n̄ mainam

ang música, gayóng siya'y lalò n̄g mainam mamálò at pinataas pa ang m̄ga "derechos n̄g parroquia"[52], hangang sa halos nag-ibayo ang lakí.

—N̄guni't itutulot ninyó sa aking....

—Hindî lamang iyan, nátira aco sa bayang San Diegong dalawampong taón, may iláng bowán lamang n̄gayong aking.... iniwan (dito'y nagpakitang tila masamá ang loob). Hindî maicacait sa akin nino mang dalawampong tao'y mahiguít cay sa catagán upang makilala ang isang bayan. May anim na libo ang dami n̄g taong namamayan sa San Diego, at bawa't tagaroo'y nakikilala co, na parang siya'y aking ipinan̄ganac at pinasuso: nalalaman co cung alín ang m̄ga lisyang caasalan nito, cung anó ang pinan̄gan̄gailan̄gan niyon, cung sino ang nan̄gingibig sa bawa't dalaga, cung ano anong m̄ga pagcadupilas ang nangyari sa babaeng itó, cung sino ang tunay na amá n̄g batang inianac, at iba pa; palibhasa'y kinucumpisal co ang calahatlahatang taong-bayan; nan̄gag-iin̄gat n̄g mainam sila sa canicaniláng catungculan. Magsabi cung nagsisinun̄galing aco si Santiagong siyang may arì nitong bahay; doo'y marami siyang m̄ga lupà at doon camí naguíng magcaibigan. N̄gayo'y makikita ninyó cung anó ang "indio"; n̄g aco'y umalís, bahagya na acó inihatid n̄g ilang m̄ga matatandang babae at iláng "hermano" tercero[53], ¡gayóng nátira aco roong dalawampong taón!

N̄guni't hindî co mapagcúro cung anó ang cabagayán n̄g inyong m̄ga sinabi sa pagcacaális n̄g "estanco n̄g tabaco"[54]—ang sagot n̄g may mapuláng buhóc na causap, na canyang sinamantala ang sandaling pagcatiguil dahil sa pag-inom n̄g franciscano n̄g isang copita n̄g Jerez[55].

Sa pangguiguilalas n̄g dí anó lamang ni Fr. Dámaso ay cauntî nang mabitiwan nito ang copa. Sandalíng tinitigan ang binata at:

—¿Paano? ¿paano?—ang sinabi pagcatapos n̄g boong pagtatacá.—Datapowa't ¿mangyayari bagang hindî ninyo mapagwarì iyang casing liwanag n̄g ílaw? ¿Hindî ba ninyó nakikita, anác n̄g Dios, na ang lahat n̄g ito'y nagpapatibay na totoo, na pawang cahalin̄gán ang m̄ga pagbabagong utos na guinágawà n̄g m̄ga ministro?

N̄gayo'y ang may puláng buhóc naman ang natigagal, lalong ikinunot n̄g teniente ang canyang m̄ga kilay, iguinagalaw ang ulo n̄g taong bulilit na parang ipinahahalatâ niyang biníbigyan niyang catuwiran ó hindi si Fray

Dámaso. Nagcasiya na lamang ang dominico sa pagtalicód sa canilang lahat halos.

—¿Inaacalà bagá ninyó ...?—ang sa cawacasa'y nagawang tanóng n̄g boong catimpian n̄g binátà, na tinítitigan n̄g boong pagtatacá ang fraile.

—¿Na cung inaacalà co? ¿Sinampalatayanan cong gaya n̄g pagsampalataya sa Evangelio[56]! ¿Napaca "indolente"[57] ang "indio"!

—¿Ah! ipatawad po ninyong salabatin co ang inyong pananalitâ—anang binatà, na idinahan ang voces at inilapít n̄g cauntí ang canyang upuan; sinabi po ninyo ang isang salitâ na totoong nacaakit sa aking magdilidili. ¿Tunay n̄ga cayang catutubò n̄g m̄ga dalisay na tagarito ang pagca "indolente," ó nangyayari ang sinasabi n̄g isang maglalacbáy na taga ibang lupain, na tinátacpan natin n̄g pagca indolenteng ito ang ating sariling pagca indolente, ang pagcáhuli natin sa pagsulong sa m̄ga carununġan at ang ating paraan n̄g pamamahala sa lupaíng nasasacupan? Ang sinabi niya'y ucol sa m̄ga ibang lupaíng sacóp, na ang m̄ga nananahan doo'y pawang sa lahi ring iyan!...

—¿Ohó! ¿M̄ga cainguitan! ¿Itanong pô ninyo cay guinoong Laruja na nacakikílala rin sa lupaíng itó; itanong ninyo sa canya cung may m̄ga catulad ang camangmanġan at ang pagca "indolente" n̄g indio!

—Tunay n̄ga—ang sagót namán n̄g bulilit na lalaking siyang binangguit —¿hindí po cayó macacakita sa alin mang panig n̄g daigdíg n̄g híhiguit pa sa pagca indolente n̄g indio, sa alin mang panig n̄g daigdíg!

—¿Ni iba pang lalong napacasama n̄g asal na pinagcaratihan, ni iba pang lalong hindí marunong cumilala n̄g utang na loob!

—¿At n̄g ibang lalong masamá ang túrò!

Nagpasimulâ ang binatang mapulá ang buhóc n̄g pagpapalingaplingap sa magcabicabilà n̄g boong pag-aalap-ap.

—M̄ga guino—ang sinabing marahan—tila mandin tayo'y na sa bahay n̄g isang "indio". Ang m̄ga guinoong dalagang iyan....

—¿Bah! huwag cayóng napaca magugunigunihin! Hindí ipinalalagay ni Santiagong siya'y "indio," bucód sa roo'y hindí siya naháharap, at.... ¿cahi't náharap man siya! Iya'y m̄ga cahalingán n̄g m̄ga bágong dating. Hayaan ninyong macaraan ang ilang bowan; magbabago cayóng isipán pagca cayo'y

nacapagmalimít sa maraming m̃ga fiesta at "bailujan"[58], nacatulog sa m̃ga catre at nacacain ñg maraming "tinola".

—Tinatawag po ba ninyong tinola ang buñgang cahoy na cahawig ñg "loto"[59] na ... ganyan ... nacapagmamalimutin sa m̃ga tao?

—¡Ano bang loto ni loteria!—ang sagot ni pári Dámasong nagtátawa;—nagsasalitâ cayó ñg m̃ga cahaling̃án. Ang tinola ay ang pinaghalong inahíng manoc at sacá úpo. ¿Buhat pa cailán dumating cayó?

—Apat na araw—ang sagot ñg binatang ga namumuhî na.

—¿Naparito ba cayong may catungculan?

—Hindi pô; naparito acó sa aking sariling gugol upang mapagkilala co ang lupaíng itó.

—¡Aba, napacatangì namang ibon!—ang saysay ni Fr. Dámaso, na siya'y minamasdan ñg boong pagtatacá—¡Pumarito sa sariling gugol at sa m̃ga cahaling̃án lamang! ¡Cacaibá namáng totoo! ¡Ganyang caraming m̃ga libro ... sucat na ang magcaroon ñg dalawang dáling noo[60].... Sa ganya'y maraming sumulat ñg m̃ga dakílang libro! ¡Sucata na ang magcaroon ñg dalawang daling noo....

—Sinasabi ñg "cagalanggalang po ninyo"[61] ("Vuestra reverencia"), pári Dámaso—ang biglang isinalabat ñg dominico na pinutol ang salitaan—na cayo'y nanaháng dalawampong taón sa bayang San Diego at cayo umalis doon.... ¿hindî pô ba kinalúlugdan ñg inyong cagalañgan ang bayang iyon?

Biglang nawalâ ang catowaan ni Fr. Dámaso at tumiguil ñg pagtatawá sa tanóng na itong ang anyo'y totoong parang walang anó man at hindî sinásadyâ.

Nagpatuloy ñg pananalitâ ang dominico ñg anaki'y lalong nagwáwalang bahálà:

—Marahil ñga'y nacapagpipighati ang iwan ang isáng bayang kinátahanang dalawampong taón at napagkikilalang tulad sa hábitong suot. Sa ganáng akin lamang naman, dinaramdam cong iwan ang Camilíng, gayóng iilang buwan acóng nátira roon ... ñguni't yaó'y guinawâ ñg m̃ga púnò sa icagagaling ñg Capisanan ... at sa icágagaling co namán.

Noon lamang nã gabíng iyón, tila totoong natilihan si Fr. Dámaso. Di caguinsaguinsa'y pinacabigyanbigyan nã suntóc ang palunãán nã camáy nã canyáng sillón, humingã nã malacás at nagsalítâ:

—¡O may Religión ó wala! sa macatuid baga'y ¡ó ang mãa cura'y may calayâan ó walâ! ¡Napapahamac ang lupang itó, na sa capahamacán!

At sácâ mulíng sumuntóc.

—¡Hindi!—ang sagót na paanãil at galit, at saca biglang nagpatinghigã nã boong lacás sa hiligán nã sillón.

Sa pagcámanghã nã nanãsasalas ay nanãgatinginã sa pulutóng na iyón: itinungháy nã dominico ang canyáng ulo upang tingnán niya si pári Dámaso sa ilalim nã canyáng salamín sa mata. Tumiguil na sandali ang dalawáng extranjerong nanãgagpapasial, nanãgatinginã, ipinakitang saglít ang caniláng mãa panãil; at pagdaca'y ipinagpatuloy uli ang caniláng pagpaparoo't parito.

—¡Masamá ang loob dahiláng hindí ninyó binigyán nã Reverencia (Cagalang-galang)!—ang ibinulóng sa tainã nã binatang mapulá ang buhóc ni guinoong Laruja.

—¿Anó pô bâ, ang ibig sabihin nã "cagalanggalang" ninyó (Vuestra Reverencia)? ¿anó ang sa inyo'y nangyayari?—ang mãa tanóng nã dominico at nã teniente, na iba't ibá ang taas nã voces.

—¡Cayâ dumaráting dito ang lubháng maraming mãa sacunâ! ¡Tinatangkílik nã mãa pinúnò ang mãa "hereje"[62] laban sa mãa "ministro" nã Dios[63]! ang ipinagpatuloy nã franciscano na ipinagtutumâas ang canyáng malulusog ó na mãa panuntóc.

—¿Anó pô ba ang ibig ninyóng sabihin?—ang mulíng itinanóng nã abot nã kilay na teniente na anyóng titindig.

—¿Na cung anó ang íbig cong sabíhin?—ang inulit ni Fr. Dámaso, na lalong inilacás ang voces at humaráp sa teniente.—¡Sinasabi co ang ibig cong sabihin! Acó, ang ibig cong sabih'y pagca itinatapon nã cura sa canyáng libinãan ang bangcáy nã isáng "hereje," sino man, cahi ma't ang hárì ay waláng catuwirang makialám, at lalò nã waláng catuwirang macapagparusa. ¡At nãayo'y ang isáng "generalito"[64], ang isáng generalito Calamidad[65] ...!

—¡Páři, ang canyáng Carilagán[66] (ang marilág bagáng Gobernador General) ay Vice-Real Patrono[67],—ang sigaw n̄g teniente na nagtindíg.

—¡Anó bang Carilagán ó Vice-Real Patrono[68] man!—ang sagót n̄g franciscanong nagtindíg din.—Cung nangyari itó sa ibáng panaho'y kinaladcád sana siyá n̄g pababâ sa hagdanan, tulad n̄g minsa'y guinawâ n̄g m̄ga Capisanan n̄g m̄ga fraile sa pusóng na Gobernador Bustamante[69]. ¡Ang m̄ga panahóng iyón ang tunay na panahón n̄g pananampalataya!

—Ipinauunawà co sa inyó na di co maitutulot ... Ang "Canyang Carilagán," (ó ang marilág na Gobernador General) ang pinacacatawán n̄g Canyáng Macapangyarihan, ang Hári[70].

—¡Anó bang hári ó cung Roque[71] man! Sa ganáng amin ay waláng ibáng hári cung dí ang tunay[72]....

—¡Tiguil!—ang sigaw n̄g tenienteng nagbabalà at wari'y mandin ay nag-uutos sa canyáng m̄ga sundalo;—¡ó inyóng pagsisisihan ang lahát ninyóng sinabi ó búcas din ay magbíbigay sabi acó sa Canyang Carilagán!...

—¡Lacad na cayó n̄gayón din, lacad na cayó!—ang sagót n̄g boong paglibác ni Fr. Dámaso, na lumapít sa tenienteng nacasuntóc ang camáy.—¡Acalà ba ninyo't may suot acóng hábito'y walâ acóng ...? ¡Lacad na cayo't ipahihíram co pa sa inyó ang aking coche!

Naoowî ang salitaan sa catawatawang anyô. Ang cagalingñang palad ay nakialam ang dominico.—¡M̄ga guinoo!—ang sabi niyáng taglay ang anyóng may capangyarihan at iyáng voces na nagdaraan sa ilóng na totoong nababagay sa m̄ga fraile;—huwag sana ninyóng papagligáwligawín ang m̄ga bagay, at howag namán cayóng humánap n̄g m̄ga paglapastanñan sa waláng makikita cayó. Dapat nating ibucód sa m̄ga pananalitâ ni Fr. Dámaso ang m̄ga pananalitâ n̄g tao sa m̄ga pananalitâ n̄g sacerdote. Ang m̄ga pananalitâ n̄g sacerdote, sa canyáng pagcasacerdote, "per se"[73], ay hindi macasasakit n̄g loob canino man, sa pagca't mulâ sa lubós n̄g catotohanan. Sa m̄ga pananalitâ n̄g tao, ay dapat gawín ang isá pa manding pagbabahagui: ang m̄ga sinasabing "ab irato"[74], ang m̄ga sinabing "exore"[75], datapuwa't hindi "in corde"[76], at ang sinasabing "in corde". Ang m̄ga sinasabing "in corde" lamang ang macasasakit n̄g loob: sacali't dating tinatagláy n̄g "in meate"[77] sa isáng cadahilanan, ó cung nasabi lamang "per accidens"[78], sa pagcacáinitan n̄g salitàan, cung mayroong....

—¡N̄uni't aco'y "por accidens" at "por mi"[79] ay nalalaman co ang m̄ga cadahilanan, pári Sibyla!—ang isinalabat n̄g militar, na nakikita niyáng siya'y nabibilot n̄g gayóng caraming m̄ga pag tatanḡitan̄gi, at nanḡanganib siyáng cung mapapatuloy ay siyá pa ang lalábas na may casalanan.—Nalalaman co ang m̄ga cadahilanan at papagtatan̄giin n̄g "cagalan̄gan pô ninyo" (papagtatan̄giin pô ninyo). Sa panahóng wala si pári Dámaso sa San Diego ay inilibíng n̄g coadjutor[80] ang bangcáy n̄g isáng táong totoong carapatdapat ...; opò, totoong carapatdapat; siya'y macáilan cong nácapanayam, at tumúloy acó sa canyáng bahay. Na siya'y hindi nanḡumpisál cailan man, at iyán bagá'y ¿anó? Acó ma'y hindi rin nanḡun̄gumpisál, n̄guni't sabihing nagpacamatáy, iya'y isáng casinun̄galinḡan, isáng paratang. Isáng táong gaya niyáng may isáng anác na lalaking kinabubuhusan n̄g boong pag-irog at m̄ga pag-asa, isáng táong may pananampalataya sa Dios, na nacacaalám n̄g canyang m̄ga catungculang dapat ganapín sa pamamayan, isáng táong mapagmahál sa capurihán at hindi sumisinsay sa catuwiran, ang ganyáng tao'y hindí nagpápacamatay. Ito'y sinasabi co, at hindí co sinasabi ang m̄ga ibáng aking iniisip, at kilanlínng utang na loob sa akin n̄g "cagalan̄gan" pô ninyó.

At tinalicdán ang franciscano at nagpatuloy n̄g pananalitâ:

—N̄g magcágayo'y n̄g magbalic ang curang itó sa bayan, pagcatapos na maalipustá ang coadjutor, ang guinawa'y ipinahucay ang bangcáy na iyón, ipinadala sa labás n̄g libin̄gan, upang ibaón hindi co maalaman cung saan. Sa caruwagan nang bayang San Diego'y hindi tumutol; tunay n̄ga't iilan lamang ang nacaalam, walang camag-anac ang nasirà, at na sa Europa ang canyang bugtóng na anác; n̄guni't nabalitaan n̄g Gobernador General, at palibhasa'y táong may dalisay na púsò, ay hiningi ang caparusahán ... at inilipat si pári Dámaso sa lalong magaling na bayan. Itó n̄gâ lamang ang nangyari. N̄gayo'y gawín n̄g "inyó pong cagalan̄gan" ang pagtatan̄gitanḡi.

At pagca sabi nitó'y lumayò sa pulutóng na iyón.

—Dináramdam cong hindí co sinásadya'y nábanguit co ang isáng bagay na totoong mapanḡanib ani pári Sibylang may pighatí.—Datapuwa't cung sa cawacasa'y nakinabang naman cayó sa pagpapalit-bayan....

—¡Anó bang pakikinaban̄gin! ¿At ang nawáwalâ sa m̄ga paglipat ... at ang m̄ga papel ... at ang m̄ga ... at ang lahát n̄g m̄ga náliligwín?—ang isinalabat na halos nauutál ni Fr. Dámaso na hindi macapagpiguil n̄g galit.

Untiunting nanag-úli ang capisanang iyón sa dating catahimican.

Nanǵagsidating ang ibá pang mǵa tao, caacbáy ang isáng matandang castilàng piláy, matamís at mabaít ang pagmumukhâ, nacaacay sa bísig nǵ isáng matandang babaeng filipinang punô nǵ culót ang buhóc, may mǵa pintá ang mukhâ at nacasuot europea.

Sila'y sinalubong nǵ bating catoto nǵ naroroong pulutóng, at nanǵagsiupô sa tabí nǵ ating mǵa cakilala ang Doctor De Espadaña at ang guinoong asawa niyang "doctora" na si Doña Victorina. Doo'y napapanood ang iláng mǵa "periodista"[81] at mǵa "almacenero"[82] na nanǵagpaparoo't parito at waláng maalamang gawín.

—Nǵuni't ¿masasabi pô ba ninyo sa akin, guinoong Laruja, cung anóng tao cayâ ang may arì nǵ bahay?—ang tanóng nǵ binatang mapulá ang buhóc.
—Aco'y hindî pa naipapakilala sa canyá[83].

—Ang sabihana'y umalís daw, acó ma'y hindi co pa siyá nakikita.

—¿Dito'y hindî cailanǵanang mǵa pagpapakilala!—ang isinabád ni Fr. Dámaso,—Si Santiago'y isáng táong mabaít.

—Isang táong hindi nacátuclas nǵ pólvorâ—ang idinugtong ni Laruja.

—¿Cayó pô namán, guinoong Laruja!—ang sinabi sa malambing na pagsisi ni Doña Victorinang nag-aabanico.—¿Paano pô bang matutuclasan pa nǵ abang iyón ang pólvora, ay alinsunod sa sabi'y natuclasan na ito nǵ mǵa insíc na malaong panahón na?

....Ang Doctor De Espadaña at ang canyang guinoong asawa ang "Doctora" Doña Victorina ...—Imp. de M Fernández, Paz 447, Sta. Cruz.

—¿Nang m̃ga insíc? ¿Nasisirà bâ ang isip ninyo?—ang sabi ni Fr. Dámaso,—¿Tumahán ñg cayó! ¿Ang nacátuclas ñg paggawâ ñg pólvora'y isang franciscano, isá sa aming samahan, Fr. Hindî co maalaman Savalls, ñg siglong ... ¿icapitó!

—¿Isang franciscano! Marahil naguíng misionero sa China, ang pári Savalls na iyan—ang itinutol ñg guinoong babae na hindî ipinatatalo ñg gayongayon lamang ang canyang m̃ga isipan.

—Marahil Schwartz^[84] ang ibig pô ninyong sabihin, guinoong babae—ang itinugón namán ni Fr. Sibyla, na hindî man lamang siya tinítingnan.

—Hindî co maalaman; sinabi ni Fr. Dámasong Savalls: walâ acóng guinawâ cung dî inulit co lamang ang canyang sinalitâ.

—¿Magalíng! Savalls ó Chevás, ¿eh anó ñgayon? ¿Hindî dahil sa isáng letra ay siya'y maguiguing insíc!—ang mulíng sinaysay na nayáyamot ang franciscano.

—At ñg icalabing-apat na siglo at hindî ñg icapitó—ang idinugtóng ñg dominico, na ang anyo'y parang sinásala ang camalian at ñg pasakitan ang capalaluan niyong isáng fraile.

—¿Mabuti, datapuwa't hindî sa paglalabis cumulang ñg isáng siglo'y siya'y maguiguing dominico na!

—¿Abá, howag pô sanang magalit ang cagalañgán pô ninyo!—ani pári Sibylang ñgumíñgitî.—Lalong magalíng cung siya ang nacátuclas ñg paggawâ ñg pólvora, sa pagca't sa gayo'y naibsan na niya sa pagcacapagod sa gayóng bagay ang canyang m̃ga capatíd.

—¿At sinasabi pô ninyo, pári Sibyla, na nangyari ang bagay na iyón ñg icalabíng apat na siglo?—ang tanóng na malakí ang nais na macatalós ni Doña Victorina—¿ñg hindî pa ó ñg macapagcatawáng tao na si Cristo?

Pinalad ang tinátanong na pumasoc sa salas ang dalawang guino.

Decorative motif

Decorative motif

II.

CRISOSTOMO IBARRA

Hindî magagandá at mabubuting bíhis na m̃ga dalaga upang pansinín ñg lahat, sampô ni Fr. Sibyla; hindî ang cárilagdilagang Capitan General na casama ang canyang m̃ga ayudante upang maalís sa pagcatigagal ang teniente at sumalubong ñg ilang hacbáng, at si Fr. Dámaso'y maguínng tila nawal-an ñg díwà: sila'y walâ cung dí ang "original" ñg larawang naca frac, na tanġan sa camáy ang isáng binatang luksâ ang boong pananamit.

—¡Magandang gabí pô, m̃ga guinoo! ¡Magandang gabí pô "among" [85]!—ang unang sinabi ni Capitang Tiago, at canyáng hinagcan ang m̃ga camáy ñg m̃ga sacerdote, na pawang nacalimot ñg pagbebendicion. Inalís ñg dominico ang canyang salamín sa mata upang mapagmasdan ang bagong datíng na binatà at namumutlâ si Fr. Dámaso at nangdídidilat ang m̃ga matá.

—¡May capurihan acóng ipakilala pô sa inyó si Don Crisòstomo Ibarra, na anác ñg nasirà cong caibigan!—ang ipinagpatuloy ni Capitang Tiago.—Bagong galing sa Europa ang guinoong ito, at siya'y aking sinalubong.

Umalingãawnãaw ang pagtatacá ñg máringġig ang pangãalang ito; nalimutan ñg tenienteng bumati sa may bahay, lumapit siya sa binatà at pinagmasdan niya ito, mulâ sa paa hanggang ulo. Ito'y nakikipagbatian ñg m̃ga ugaling salitâ ñg sandalíng iyon sa boong pulutóng; tila mandin sa canya'y walang bagay na naíiba sa guitnâ ñg salas na iyon, liban na lamang sa canyang pananamít na itím. Ang canyang taas na higuít sa caraniwan, ang canyang pagmumukhâ, ang canyang m̃ga kilos ay pawang naghahalimuyac niyang cabataang mainam na pinagsabay inaralan ang catawa't cálolowa. Nababasa sa canyang mukháng bucás at masayá ang caunting bacás ñg dugong castilà na naaaninag sa isang magandáng culay

caymanggui, na mapulapulá sa m̃ga p̃sñgi, marahil sa pagcápatira niya sa m̃ga bayang malalamíg.

—¡Abá!—ang biglang sinabi sa magalác na pagtatacá—¡ang cura ñg aking bayan! ¡Si parì Dámaso: ang matalic na caibigan ñg aking amá!

Nañgagting̃inang lahat sa franciscano: ito'y hindi cumilos.

—¡Acó po'y pagpaumanhinan ninyó, aco'y nagcámali!—ang idinugtong ni Ibarra, na ga nahihiyâ na.

—¡Hindî ca nagcámali!—ang sa cawacasa'y naisagot ni Fr. Dámaso, na sirâ ang voces.—Ñguni't cailan ma'y hindî co naging̃ caibigang matalic ang iyong amá.

Untiunting iniurong ni Ibarra ang canyang camáy na iniacmáng humawac sa camáy ni parì Dámaso, at tiningnan niya itó ñg boong pangguiguilalas; luming̃ón at ang nakita niya'y ang mabalasic na anyô ñg teniente, na nagpapatuloy ñg pagmamasíd sa canya.

—Bagongtao, ¿cayó po bâ ang anác ni Don Rafael Ibarra?

Yumucód ang binatà.

Ga tumindíg na sa canyang sillón si Fr. Dámaso at tinitigan ang teniente.

—¡Cahimanawarî dumating̃ cayong malualhatì dito sa inyong lupáin, at magtamó nawâ pô cayó ñg lalong magandang palad cay sa inyong ama! —ang sabi ñg militar na nañging̃inig ang voces. Siya'y aking nakilala at nácapanayam, at masasabi cong siya'y isa sa m̃ga taong lalong carapatdapat at lalong may malinis na capurihán sa Filipinas.

—Guinoó—ang sagót ni Ibarrang nababagbag ang púsò—ang inyo pong pagpuri sa aking amá ay pumapawì ñg aking m̃ga pag-alap-ap tungcol sa caniyang kinahinatnang palad, na aco, na canyang anác ay di co pa napagtáalos.

Napunô ñg lúhà ang m̃ga matá ñg matandà, tumalicód at umalís na dalídáli.

Napag-isa ang binata sa guitnâ n̄g salas; at sa pagca't nawalâ ang may bahay, walâ siyang makitang sa canya'y magpakilala sa m̄ga dalaga, na ang caramiha'y tinitingnan siya n̄g may paglin̄gap. Nang macapag-alinlang may iláng minuto, tinun̄go niya ang m̄ga dalagang tagláy ang calugodlugod na catutubong kilos.

—Itulot ninyo sa aking lacdan̄gan co—anya—ang m̄ga utos n̄g mahigpit na pakikipagcapwa tao. Pitóng taón na n̄gayong umalís acó rito sa aking bayan, at n̄gayong aco'y bumalíc ay hindi co mapiguilan ang nasang aco'y bumáti sa lalong mahalagang hiyas niya; sa canyang m̄ga suplín na babae.

Napilitan ang binatang lumayò roon, sa pagca't sino man sa m̄ga dalaga'y waláng nan̄gahás sumagot. Tinun̄go niya ang pulutóng n̄g ilang m̄ga guinoong lalaki, na n̄g mámasid na siya'y dumarating ay nan̄gagcabilog.

M̄ga guino—anya—may isang caugalian sa Alemaniang pagca pumaparoon sa isang capisanan, at walang masumpun̄gang sa canya'y magpakilala sa m̄ga ibá; siya ang nagsasabi n̄g canyáng pan̄galan at napakikilala, at sumasagot naman ang m̄ga causap n̄g sa gayón ding paraan. Itúlot pô ninyó sa akin ang ganitóng ugáli; hindí dahil sa ibig cong dito'y magdalá n̄g m̄ga asal n̄g m̄ga tagá ibáng lupain, sa pagca't totoong magaganda rin naman ang ating m̄ga caugalian, cung dí sa pagca't napipilitan cong gawín ang gayong bagay. Bumati na acó sa lan̄git at sa m̄ga babae n̄g aking tinubuang lúpà: n̄gayo'y ibig cong bumati naman sa m̄ga cababayan cong lalaki. ¡M̄ga guino, ang pan̄galan co'y Juan Crisóstomo Ibarra at Magsalin!

Sinabi naman sa canya n̄g canyang m̄ga causap ang canicanilang m̄ga pan̄galang humiguit cumulang ang pagca walang cabuluhan, humiguit cumulang ang pagca hindí nakikilala nino man.

—Ang pan̄galan co'y A—á!—ang sinabi't sucat n̄g isang binata at bahagya n̄g yumucód.

—¿Bacâ po cayá may capurihan acong makipagsalitaan sa poetang ang m̄ga sinulat ay siyáng nacapagpanatili n̄g marubdób cong pagsintá sa

kinaguishan cong bayan? Ibinalità sa aking hindî na raw po cayó sumusulat, datapuwa't hindî nila nasabi sa akin ang cadahilanan ...

—¿Ang cadahilanan? Sa pagcá't hindî tinatawag ang dakílang ningás nã isip upang ipamalingcahod at magsinunãaling. Pinag-usig sa haráp nã hucóm ang isang tao dahil sa inilagáy sa tulâ ang isang catotohanang hindi matututulan. Aco'y pinanãalanang poeta, nãuni hindî aco tatawaguing ulól.

—At ¿mangyayari po bagang maipaunawà ninyo cung anó ang catotohanang yaon?

—Sinabi lamang na ang anac nã león ay león din namán; cacaunti na't siya'y ipinatapon sana.

At lumayô sa pulutóng na iyón ang binatang may cacaibang asal.

Halos tamátacbo ang isáng táong masayá ang pagmumukhâ, pananamit filipino ang suot, at may mãa botones na brillante sa "pechera." Lumapit cay Ibarra, nakipagcamay sa canyá at nagsalitâ:

—¿Guinoong Ibarra, hinahanãad cong mákilala co pô cayó; caibigan cong matalic si Capitang Tiago, nakilala co ang inyóng guinoong amá ...; ang panãalan co'y Capitang Tinong, nanánahan aco sa Tundóng kinálalagyan nã inyóng báhay; inaasahan cóng pauunlacán ninyó acó nã inyóng pagdalaw; doon na pô cayó cumain búcas!

Bihág na bihág si Ibarra sa gayóng calakíng cagandahang loob: nãumínãití si Capitang Tinong at kinucuyumos ang mãa camay.

—¿Salamat po!—ang isinagót nã boong lugód.—Nãuni't pasasa San Diego po acó búcas ...

—¿Sáyang! ¿Cung gayo'y sacâ na, cung cayo'y bumalíc!

—¿Handâ na ang pagcain!—ang bigáy álam nã isáng lingcod nã Café "La Campana." Nagpasimulâ nã pagpasamesa ang panauhín, bagá man nagpapamanhíc na totoo ang mãa babae, lalong lalò na ang mãa filipina.

Decorative motif

Decorative motif

III.

ANG HAPUNAN

Jele jele bago quiere,[86]

Tila mandîn totoong lumiligaya si Fr. Sibyla: tahimic na lumalacad at hindî na námamasid sa canyáng nanġinġilis at manipís na mġa labì ang pagpapawaláng halagá; hanggáng sa marapating makipagusap sa pilay na si doctor De Espadaña, na sumásagot nġ putól-putól na pananalitâ, sa pagcát siya'y may pagcá utál. Cagulatgulat ang samâ nġ loob nġ franciscano, sinisicaran ang mġa sillang nacahahadláng sa canyáng nilalacaran, at hanggáng sa sinicó ang isáng cadete. Hindî nagkikikibô ang teniente; nagsasalitaán nġ masayá ang ibá at caniláng pinupuri ang cabutiha't casaganàan nġ haying pagcain. Pinacunot ni Doña Victorina, gayón man, ang canyáng ilóng; nġuni't caracaraca'y lumingóng malakí ang gálit, cawanġis nġ natapacang ahas: mangyari'y natuntunġan nġ teniente ang "cola" nġ canyáng pananamít.

—Datapuwa't ¿walâ pô bâ, cayóng mġa matá?—anyá.

—Mayroon pô, guinoong babae, at dalawáng lalóng magalíng cay sa mġa matá ninyó; datapowa't pinagmámasdan co pô iyang inyóng mġa culót nġ buhóc—ang itinugón nġ militar na iyong hindî totoong mápagparayâ sa babae, at sacâ lumayô.

Bagá man hindî sinasadya'y capuwâ tumunġo ang dalawáng fraile sa dúyo ó ulunán nġ mesa, marahil sa pagca't siyáng pinagcaratihan nilá at nangyari nġâ ang mahíhintay, na tulad sa nanġagpapanġagaw sa isáng cátedra[87]: pinupuri sa mġa pananalitâ ang mġa carapatán at cataásan nġ ísip nġ mġa capanġagáw; datapua't pagdaca'y ipinakikilala ang pabaligtad, at nanġag-úunġol at nanġag-uupalalâ cung hindî silá ang macapagtamó nġ caniláng hanġád.

—¡Ucol pô sa inyó, Fr. Dámaso!

—¡Ucol pô sa inyó, Fr. Sibyla!

—Cayo ang lalong unang cakilala sa bahay na itó ... confesor ñg nasirang may bahay na babae, ang lalong may gulang, may carapatán at may capangyarihan....

—¡Matandáng matanda'y hindî pa naman!—ñguni't cayo pô naman ang cura nitong bayan!—ang sagót na matabang ni Fr. Dámasong gayón ma'y hindî binibitiwan ang silla.

—¡Sa pagca't ipinag-uutos pô ninyó'y acó'y sumusunod!—ang iniwacás ni Fr. Sibyla.

—¡Aco'y hindî nag-uutos!—ang itinutol ñg franciscano—¡aco'y hindî nag-uutos!

Umuupô na sana si Fr. Sibylang hindî pinápansin ang mña pagtutol na iyón, ñg macasalubong ñg canyang mña matá ang mña matá ñg teniente. Ang lalong mataas na oficial sa Filipinas, ayon sa caisipán ñg mña fraile, ay totoong malakí ang cababaan sa isáng uldog na tagapaglútò ñg pagcain. "Cedant arma togæ"[88], ani Cicerón sa Senado; "cedant arma cotæ"[89] anang mña fraile sa Filipinas. Datapuwa't mapitagan si Fr. Sibyla, caya't nagsalitâ:

—Guinoong teniente, dito'y na sa mundo[90] po tayo at walâ sa sambahan; nararapat po sa inyo ang umupô rito.

Datapuwa't ayon sa anyô ñg canyang pananalita'y sa canya rin nauucol ang upuang iyón, cahi't na sa mundo. Ang teniente, dahil yatà ñg siya'y howag magpacagambalà, ó ñg huwag siyang umupô sa guitná ñg dalawáng fraile, sa maiclíng pananalita'y sinabing áyaw siyang umupô roon.

Alín man sa tatlóng iyo'y hindî nacaalaala sa may bahay. Nakita ni Ibarrang nanonood ñg boong galác at nacanġitî sa mña pagpapalamanġang iyón sa upuan ang may bahay.

—¡Bakit pô, Don Santiago! ¿hindi pô bâ cayó makikisalo sa amin?—ani Ibarra.

Nğuni't sa lahat nğ mğa upuan ay may mğa tao na. Hindî cumacain si Lúculo[91] sa bahay ni Lúculo.

—¿Tumahimic pô cayó! howag cayóng tumindîg!—ani Capitang Tiago, casabay nğ pagdidîin sa balicat ni Ibarra. Cayâ pa namán gumágawâ ang pagdiriwáng na ito'y sa pagpapasalamat sa mahál na Vírgen sa inyóng pagdatíng. Nagpagawâ acó nğ "tinola" dahil sa inyó't marahil malaon nğ hindî ninyó nátiticiman.

Dinalá sa mesa ang isáng umáasong malaking "fuente"[92]. Pagcatapos maibulóng nğ dominico ang "Benedícte"[93] na halos walâ sino mang natutong sumagot, nagpasimulâ nğ pamamahagui nğ laman nğ fuenteng iyon. Nğuni't ayawan cung sa isáng pagcalibáng ó iba cayáng bagay, tumamá cay pári Dámaso ang isáng pinggang sa guitná nğ maraming úpo at sabáw ay lumálanğoy ang isáng hubád na líig at isáng matigás na pacpác nğ inahíng manóc, samantalang cumacain ang ibá nğ mğa hità at dibdíb, lalong lalò na si Ibarra, na nagcapalad mapatamá sa canyá ang mğa atáy, balonbalonan at ibá, pang masasaráp na lamáng loob nğ inahíng manóc. Nakita nğ franciscano ang lahát nğ itó, dinurog ang mğa úpo, humigop nğ cauntíng sabáw, pinatunóg ang cuchara sa paglalagáy at bigláng itinulac ang pingga't inilayô sa canyáng harapán. Nalilibang namáng totoo ang dominico sa pakikipagsalitàn sa binatang mapulá ang buhóc.

—¿Gaano pong panahóng nápaalis cayó sa lupaíng ito?—ang tanóng ni Laruja cay Ibarra.

—Pitóng taón halos.

—!Aba! ¿cung gayó'y marahil, nalimutan na ninyó ang lupaíng ito?

—Baligtád pô; bagá man ang kinaguisnan cong lupa'y tila mandin linilimot na acó, siyá'y lagui cong inaalaala.

—¿Anó po ang íbig ninyóng sabihin?—ang tanóng nğ mapuláng buhóc.

—Ibig cong sabíhing may isang taón na nğayóng hindî aco tumátangap nğ ano mang balità tungcol sa bayang itó, hanggang sa ang nacacatulad co'y ang isang dí tagaritong hindî man lamang nalalaman cung cailan at cung paano ang pagcamatay nğ canyang ama.

—¡Ah!—ang biglang sinabi, ñẽ teniente.

—At ¿saan naroon pô cayo at hindî cayo tumelegrama?—ang tanong ni Doña Victorina.—Tumelegrama cami sa "Peñinsula"[\[94\]](#) ñẽ cami'y pacasal.

—Guinoong babae; nitong huling dalawang tao'y doroon aco sa dacong ibabâ ñẽ Europa, sa Alemanía at sacâ sa Colonia rusa.

Minagaling ñẽ Doctor De Espadaña, na hanggá ñẽayo'y hindî nanãanãahás magsalitâ, ang magsabi ñẽ cauntî:

—Na ... na ... nakilala co sa España ang isang polacong tagá, Va ... Varsovia, na ang panãala'y Stadtnitzki, cung hindî masamá ang aking pagcatandâ; ¿hindî pô bâ ninyó siya nakikita?—ang tanong na totoong kimí at halos namumula sa cahihyan.

—Marahil pô—ang matamís na sagót ni Ibarra—ñẽuni't sa sandalîng itó'y hindî ko naaalaala siyá.

—¡Aba, hindî siyá maaring ma ... mapagcamal-an sa iba!—ang idinugtóng ñẽ Doctor na lumacás ang loob.—Mapulá ang canyáng buhóc at totoong masamáng manãastilà.

—Mabubuting mãa pagcacakilalanan; ñẽuni't doo'y sa casaliwàng palad ay hindî aco nagsasalitâ ñẽ isa man lamang wicang castilà, liban na lamang sa ilang mãa consulado.

—At ¿paano ang inyóng guinágawang pamumuhay?—ang tanong ni Doña Victorinang nagtátaca.

—Guinagamit co pô ang wicà ñẽ lupaíng aking pinaglálacbayán, guinoong babae.

—¿Marunong po bâ naman cayo ñẽ inglés?—ang tanong ñẽ dominicong natira sa Hongkong at totoong marunong ñẽ "Pidggin-English" [\[95\]](#), iyang halo-halong masamáng pananalitâ ñẽ wicà ni Shakespeare[\[96\]](#) ñẽ anác ñẽ Imperio Celeste[\[97\]](#).

—Natira acóng isang taón sa Inglaterria, sa casamahán ñẽ mãa táong inglés lamang ang sinásalitâ.

—At ¿alín ang lupaíng lalong naibigan pô ninyó sa Europa?—ang tanóng n̄ng binatang mapulá ang buhóc.

—Pagcatapos n̄ng España, na siyang panglalawá cong Báyan, alín man sa m̄nga lupain n̄ng may calayâang Europa.

—At cayó pong totoong maraming nalacbáy ... sabihin ninyó, ¿anó pô bâ ang lalong mahalagáng bagay na inyong nakita?—ang tanóng ni Laruja.

Wari'y nag-isíp-isíp si Ibarra.

—Mahalagáng bagay, ¿sa anóng caculán?

—Sa halimbawà ... tungcól sa pamumuhay n̄ng m̄nga báyan ... sa búhay n̄ng pakikipanayám, ang lácad n̄ng pamamahala n̄ng báyan, ang úcol sa religión, ang sa calahatán, ang catás, ang cabooan....

Malaong nagdidilidili si Ibarra.

—Ang catotohanan, bágay na ipanguilalás sa m̄nga báyang iyan, cung ibubucod ang sariling pagmamalakí n̄ng bawa't isá sa canyáng nación.... Bago co paroonan ang isáng lupain, pinagsisicapan cong matalós ang canyáng historia, ang canyáng Exodo[98] cung mangyayaring masabi co itó, at pagcatapos ang nasusunduan co'y ang dapat mangyari: nakikita cong ang iguiniguinhawa ó ipinaghihirap n̄ng isáng baya'y nagmúmulâ sa canyáng m̄nga calayâan ó m̄nga cadilimán n̄ng isip, at yamang gayó'y nanggagaling sa m̄nga pagpapacahirap n̄ng m̄nga namamayan sa icágagalíng n̄ng calahatán, ó ang sa canilang m̄nga magugulang na pagca walang ibáng iniibig at pinagsusumakitan cung dí ang sariling caguinhawahan.

—At ¿walâ ca na bagáng nakita cung dí iyán lámang?—ang itinanóng na nagtátawa n̄ng palibác n̄ng franciscano, na mulâ n̄ng pasimulàan ang paghapon ay hindî nagsásalita n̄ng anó man, marahil sa pagcá't siya'y nalilibang sa pagcain; hindî carapatdapat na iwaldás mo ang iyong cayamanan upang walâ cang maalaman cung dí ang bábahagyang bagay na iyán! ¡Sino mang musmós sa escuela'y nalalaman iyán!

Nápatingín na lamang sa canyá si Ibarra't hindî maalaman cung anó ang sasabihin; ang m̄nga iba'y nan̄gagtitingínan sa pagkatacá at nan̄gan̄ganib na magcaroon n̄ng caguluhan.—Nagtátapos na ang paghapon, ang

"cagalanḡán pō ninyo'y busóg na"—ang isásagot sana ḡ binatà; ḡuni't nagpiguil at ang sinabi na lamang ay ang sumúsunod:

—Mḡa guino; huwág cayóng magtátaca ḡ pagsasalitang casambaháy sa akin ḡ aming dating cura; ganyán ang pagpapalagáy niyá sa akin ḡ acó'y musmós pa, sa pagcá't sa canyá'y para ring hindî nagdaraan ang mḡa taón; datapowa't kinikilala cong utang na loob, sa pagcá't nagpapaalaala sa aking lubós niyóng mḡa áraw na madalás pumaparoon sa aming báhay ang "canyáng cagalanḡán", at canyáng pinaúunlacan ang pakikisalo sa pagcain sa mesa ḡ aking amá.

Sinulyáp ḡ dominico ang franciscano na nanḡanḡatal. Nagpatuloy ḡ pananalitâ si Ibarra at nagtindíg:

—Itulot ninyó sa aking acó'y umalís na, sa pagcá't palibhasa'y bago acóng datíng at dahil sa búcas din ay aco'y áalis, marami pang totoong gágawín acóng mḡa bágay-bágay. Natapos na ang pinacamahalagá ḡ paghapon, cauntî lamang cung aco'y uminóm ḡ alac at bahagyâ na tumítikim acó ḡ mḡa licor. ¡Mḡa guino, mátungcol nawâ ang lahát sa España at Filipinas!

At ininóm ang isáng copitang alac na hanggáng sa sandalíng iyó'y hindî sinásalang. Tinularan siyá ḡ Teniente, ḡuni't hindî nagsasabi ḡ anó man.

—¡Howág pō cayóng umalís!—ang ibinulóng sa canyá, ni Capítang Tiago.—Dárating na si María Clara: sinundô siyá ni Isabel. Paririto ang sa báyang bágong cura, na santong tunay.

—¡Paririto acó búcas bago acó umalís. Nḡayo'y may gágawin acóng mahalagáng pagdalaw.

At yumao. Samantala'y nagluluwal ḡ samâ ḡ loob ang franciscano.

—¡Nakita na ninyó?—ang sinasabi niyá sa binatang mapulá ang buhóc na ipinagcucumpas ang cuchillo ḡ himagas. ¡Iyá'y sa pagmamataas! ¡Hindî nilá maipagpaumahaníng silá'y mapagwicnaan ḡ cura! ¡Ang acalá nilá'y mḡa taong may cahulugán na! ¡Iyán ang masamáng nacucuha ḡ pagpapadalá sa Europa ḡ mḡa bátà! Dapat ipagbawal iyán ḡ gobierno.

—At ¿ang teniente?—ani Doña Victorinang nakikicampí sa franciscano—¿sa boong gabíng ito'y hindî inalís ang pagcucunót ñ pag-itan ñ canyáng mña kilay; magalíng at tayo'y iniwan! ¿Matandâ na'y teniente pa hanggá ñgayón!

Hindî malimutan ñ guinoong babae ang pagcacabangguít sa mña culót ñ canyáng buhóc at ang pagcacayapac sa "encañonado" ñ canyáng mña "enagua."

Ñ gabíng yaó'y casama ñ mña iba't ibáng bagay na isinusulat ñ binatang mapulá ang buhóc sa canyáng librong "Estudios Coloniales," ang sumúsunod: "Cung anó't macahihilahil sa casayahan ñ isáng piguín ang isáng liig at isáng pacpác sa pinggán ñ tinola." At casama ñ mña iba't ibáng paunáwà ang mña ganitó:—"Ang taong lalong waláng cabuluhán sa Filipinas sa isáng hapunan ó casayahan ay ang nagpapahapon ó nagpapafieta: macapagpapasimulâ sa pagpapalayas sa may bahay at mananatili ang lahát sa boong capanatangán."—"Sa mña calagayan ñgayón ñ mña bagay bagay, halos ay isáng cagalinggang sa canilá'y gágawin ang huwág paalisín sa caniláng lupaín ang mña filipino, at huwág man lamang turúan siláng bumasa"....

Decorative motif

Decorative motif

IV.

HEREJE AT FILIBUSTERO

Nag-aalinlanĝan si Ibarra. Ang hanĝin sa gabí, na sa mĝa buwáng iyó'y caraniwang may calamigán na sa Maynilà, ang siyáng tila mandín pumawì sa canyáng noo nĝ manipís na úlap na doo'y nagpadilím: nagpugay at humingá.

Nagdaraan ang mĝa cocheng tila mĝa kidlá't, mĝa calesang páupahang ang lacad ay naghíhinĝalô, mĝa naglálacad na tagá ibá't ibáng nación. Tagláy iyáng paglacad na hindí nanĝagcacawanĝis ang hacbáng, na siyáng nagpapakilala sa natitilihan ó sa waláng mágawà, tinunĝo nĝ binatà ang dacong plaza nĝ Binundóc, na nagpapalingap-linĝap sa magcabicabilà na wari'y ibig niyáng cumilala nĝ anó man. Yao'y ang mĝa dating daan at mĝa dating báhay na may mĝa pintáng putí at azul at mĝa pader na pinintahán nĝ putí ó cung dilí caya'y mĝa anyóng ibig tularan ang batóng "granito" ay masamá ang pagcacáhuwad; nananatili sa campanario nĝ simbahan ang canyáng relós na may carátulang cupás na; iyón ding mĝa tindahan nĝ insíc na iyóng may marurumíng tabing na násasampay sa mĝa varillang bacal, na pinagbalibalicucô niyá isáng gabí ang isá sa mĝa varillang iyón, sa pakikitulad niyá sa masasama ang pagcaturong mĝa bátà sa Maynilà: sino ma'y waláng nagtowíd niyón.

—¡Marahan ang lacad!—ang ibinulóng, at nagtulóy siyá sa daang Sacristía.

Ang mĝa nagbíbili nĝ sorbete ay nananatili sa pagsigáw nĝ: ¡Sorbeteee! mĝa huepe rin ang siyáng pang-ilaw nĝ mĝa dating nanĝagtítindang insíc at nĝ mĝa babaeng nagbíbili nĝ mĝa cacanin at mĝa bunĝang cahoy.

—¡Cahanãahanãà!—ang sinabi niyá—¡itó rin ang insíc na may pitóng taón na, at ang matandáng babae'y ... siyá rin! Masasabing nanaguinip acò ñg gabíng itó sa pitóng taóng pagca pa sa Europa!.. at ¡Santo Dios! nananatili rin ang masamang pagcálagay ñg bató, na gaya rin ñg aking iwan!

At naroroon pa ñga't nacahiwalay ang bató sa "acera" ñg linílicuan ñg daang San Jacinto at daang Sacristía.

Samantalang pinanonood niyá ang catacatacáng pananatiling itó ñg mña báhay at ibá pa sa báyan ñg waláng capanatilihán, marahang dumapò sa canyáng balicat ang isáng camáy; tumungháy siyá'y canyáng nakita ang matandáng Teniente na minámasdang siyáng halos nacangití: hindî na tagláy ñg militar yaóng mabalasic niyáng pagmumukhâ, at walâ na sa canyá yaóng mña kilay na totoong canyáng ikinatatanãi sa ibá.

—¡Bagongtao, magpacainãat cayó! ¡Mag-aral pô cayó sa inyóng amá—ang sinabi niyá.

—Ipatawad pô ninyó; ñguni't sa acalà co'y inyóng pinacamahál ang aking amá; ¿maaari pô bang sabihin ninyó sa akin cung ano ang canyáng kináhinatnan?—ang tanóng ni Ibarra na siyá'y minámasdan.

—¿Bakit? ¿hindî pô bâ ninyó nalalaman?—ang tanóng ñg militar.

—Itinanóng co cay Capitáng Tiago ay sumagót sa aking hindî niyá sasabihin cung dí búcas na. ¿Nalalaman po bâ ninyó, sacali?

—¡Mangyari bagá, na gaya rin namán ñg lahát! ¡Namatáy sa bilangguan!

Umudlót ñg isáng hacbáng ang binatà at tinitigan ang Teniente.

—¿Sa bilangguan? ¿sinong namatáy sa bilangguan?—ang itinatanóng.

—¡Abá, ang inyó pong amá, na nábibilanggô!—ang sagót ñg militar na may caunting pangguiguilalás.

—Ang aking amá ... sa bilangguan ... ¿napipiít sa bilangguan? ¿Anó pô ang wicà ninyó? ¿Nakilala pô bâ ninyó ang aking amá? ¿Cayó pô ba'y ...? ang itinanóng ñg binatà at hinawacan sa brazo ang militar.

—Sa acalà co'y hindî acó námamalî; si Don Rafael Ibarra.

—¡Siyá ñga, Don Rafael Ibarra!—ang marahang ùlit ñg binatà.

—¡Ang boong ísip co'y inyó pong nalalaman na!—ang ibinulóng ñg militar, na puspós ñg habág ang anyô ñg pagsasalitâ, sa canyáng pagcahiwatig sa nangyayari sa cálolowa ni Ibarra; ang acalà co'y inyóng ...; ñguni't tapanñan ninyó ang inyóng loob! ¡dito'y hindî mangyayaring magtamóng capurihán cung hindî nabibilanggô!

—¡Dapat cong acaláing hindî pô cayó nagbíbirô sa akin—ang mulîng sinabi ni Ibarra ñg macaraan ang iláng sandalíng hindî siyá umíimic!
¿Masasabi pô bâ ninyó sa akin cung bakit siyá'y nasasabilangguan?

Nag-anyóng nag-iisip-isip ang militar.

—Ang aking ipinagtátacang totoo'y cung bakit hindî ipinagbigay alam sa inyó ang nangyayari sa inyóng familia.

—¡Binatà, mag-íngat pô cayó! ¡Mag-aral cayó sa inyóng amá!—anáng teniente sa canyá.—Imp. de M. Fernández Paz, 447, Sta Cruz.

—Sinasabi sa akin sa canyáng hulíng sulat, na may isáng taón na ñgayón, na huwág daw acóng maliligalig cung dí niya acó sinusulatan, sa pagcá't marahil ay totoong marami siyang pinakikialamán; ipinagtatagubilin sa aking magpatuloy acó ñg pag-aaral ... at ¡benebendiciónan acó!

—Cung gayó'y guinawâ niyá ang sulat na iyán sa inyó, bago mamatay; hindî malalao't mag-íisang taón ñg siyá'y aming inilibíng sa inyóng bayan.

—¿Anóng dadahilana't nábibilanggô ang aking amá?

—Sa cadahilanang totoong nacapagbíbigay puri. Nñguni't sumama pô cayó sa aki't acó'y paroroon sa cuartel; sasabihin có hanñgáng tayo'y lumalacad. Cumapit pô cayó sa aking brazo.

Hindî nanñag-imican sa loob ñg sandalî; may anyóng nagdidilidili ang matandâ at wari'y hiníhinñgi sa canyáng "perilla,"[99] na hinihimashimas, na magpaalaala sa canyá.

—Cawanģis ñģ lubós pō ninyóng pagcatalastás—ang ipinasimulâ ñģ pagsasalitâ—ang amá pō ninyó'y siyáng panģulo ñģ yaman sa boong lalawigan, at bagá man iniibig siyá't iguinagalang ñģ marami, ang mģa ibá'y pinagtatamnan namán siyá ñģ masamáng loob, ó kinaínguitán. Sa casaliwàng palad, camíng mģa castilang naparito sa Filipinas ay hindi namin inuugali ang marapat naming ugaliin: sinasabi co itó, dahil sa isá sa inyóng mģa nunong lalaki at gayón din sa caaway ñģ inyóng amá. Ang waláng licát na paghahalihalilí, ang capanģitan ñģ asal ñģ mģa matataas na púnò, ang mģa pagtatangkilic sa di marapat, ang camurahan at ang caiclġan ñģ paglalacbay-bayan, ang siyáng may sála ñģ lahát; pumaparito ang lalong masasamâ sa Península, at cung may isáng mabaít na máparito, hindi nalalao't pagdaca'y pinasásamâ ñģ mģa tagarito rin. At inyóng talastasing maraming totoong caaway ang inyóng amá sa mģa cura at sa mģa castilâ.

Dito'y sandalíng humintô siyá.

—Ñģ macaraan ang iláng buwán, búhat ñģ cayó po'y umalís, nagpasimulâ na ang samàan ñģ loob nilá ni pári Dámaso, na dí co masabi ang tunay na cadahilanan. Biníbigyang casalanan siyá ni pári Dámasong hindi raw siyá nagcucumpisal: ñģ una'y dating hindi siyá nanģunģumpisal, gayón ma'y magcaibigan siláng matalic, na marahil natatandaan pa pō ninyó. Bucód sa rito'y totoong dalisay ang capurihán ni Don Rafael, at higuít ang canyáng pagcabanál sa maraming nanģagcucumpisal at nanģagpapacumpisal: may tinútunton siyá sa canyáng sariling isáng cahigpithigpitang pagsunód sa atas ñģ magandáng asal, at madalás sabihin sa akin, pagca násasalitâ niyá ang mģa sámàng itó ñģ loob: "Guinoong Guevara, ¿sinasampalatayanan po bâ ninyóng pinatatawad ñģ Dios ang isáng mabigát na casalanan, ang isáng cusang pagpatáy sa cápuwâ táo, sa halimbáwà, pagcâ, nasabi na sa isáng sacerdote; na táo rin namáng may catungculang maglihim ñģ sa canyá'y sinasaysay, at matacot másanag sa infierno, na siyáng tinatawag na pagsisising "atricion"? ¿Bucod sa duwag ay waláng hiyáng pumapanatag? Ibá ang aking sapantahà tungcól sa Dios—ang sinasabi niyá—sa ganáng akin ay hindi nasasawatâ ang isáng casam-an ñģ casam-an din, at hindi ipinatatawad sa pamamag-itan ñģ mģa waláng cabuluháng pag-iyác at ñģ mģa paglilimós sa Iglesia." At inilálagáy niyá sa akin ang ganitóng halimbáwà:—"Cung aking pinatáy ang isáng amá ñģ familia, cung dahil sa catampalasanan co'y nabao't nálugamì sa capighatian ang isáng babae, at ang mģa masasayáng musmós ay naguíng mģa dukháng

ulila, ¿mababayaran co cayâ ang waláng hanggang Catowiran, cung aco'y cusang pabitay, ipagcatalà co ang líhim sa isáng mag-iináng na howag máhayag, maglimós sa m̃ga cura na siyáng hindî tunay na nanãgacailanãan, bumilí nã "bula de composición," ó tumanãistanãis sa gabí at araw? ¿At ang bao at ang m̃ga ulila? Sinasabi sa akin nã aking "conciencia"[100] na sa loob nã cáya'y dapat acóng humalili sa táong aking pinatáy, ihandóg co ang aking boong lacás at hanggáng aco'y nabubuhay, sa icágagalíng nã familiang itóng acó ang may gawâ nã pagcapahamac, at gayón man, ¿sino ang macapagbibigay nã capalít nã pagsintá nã amá?"— Ganyán ang panãanãatuwiran nã inyó pong amá, at ang anó mang guinagawa'y isinasangayong láguì sa mahigpit na palatuntunang itó nã wagás na caasalán, at masasabing cailán ma'y hindî nagbigáy pighatí canino man; baligtád, pinagsisicapan niyáng pawîin, sa pamamag-itan nã magagandáng gawâ, ang m̃ga tanãing casawian sa catuwirang, ayon sa canyá'y guinawâ raw nã canyáng m̃ga nunò. Datapuwa't ipanumbalic natin sa canyáng samaan nã loob sa cura, ang m̃ga pagcacaalit na ito'y lumúlubhà; binábanguit siyá ni pári Dámaso buhat sa púlpito, at cung dí tinutucoy siyá nã boong liwanag ay isáng himalâ, sa pagca't sa caugalian nã paring iyá'y mahihintay ang lahát. Nakikinikinita co nang masamá ang cahahangganan nã bagay na itó.

Muling humintóng sandali ang matandáng Teniente.

—Naglilibot nã panahón iyón ang isáng naguíng sundalo sa artillería, na pinaalís sa hucbó dahil sa malabis na cagaspanãan nã canyáng ásal at dahil sa camangmanãang labis. Sa pagca't kinacailanãan niyáng mabuhay, at hindi pahintulot sa canyá ang magtrabajo nã mabigát na macasisirà nã aming capurihan[101], nagtamó siyá, hindî co alám cung sino ang sa canyá'y nagbigáy, nã catungculang pagca maniningil nã buwís nã m̃ga carruaje, calesa at ibá pang sasacyán. Hindî tumanggáp ang abâ nã anó mang túrò, at pagdaca'y napagkilala nã m̃ga "indio" ang bagay na itó: sa ganang canilá'y totoong cahimahimalâ, na ang isang castilá'y hindî marunong bumasa't sumulat. Pinaglilibacan ang culang palad, na pinagbabayaran nã cahihiyan ang násisingil na buwís, at nalalaman niyáng siyá ang hantunãan nã libác, at ang bagay na itó'y lalong nacáraragdag nã dating masamá at magaspáng niyang caugalian. Sadyang ibinibigay sa canyá ang m̃ga sulat nã patumbalic; nagpapaconwarí siya namáng canyang binabasa, at bago siyá pumifirma cung sáan nakikita niyang waláng sulat, na ang parang kinahig

nã manóc na canyáng mãa letra'y siyáng larawang tunay nã canyáng cataohan; linálanãap niyá ang masasacláp na cairinãang iyón, nãuni't nacacasinãil siyá, at sa ganitóng calagayan nã canyang loob ay hindi siyá gumagalang canino man, at sa inyóng ama'y nakipagsagutan nã lubhang mabibigat na mãa salitâ.

Nangyari isáng araw, na samantalang pinagpipihitpihit niyá ang isáng papel na ibinigáy sa canyá sa isáng tindahan, at ibig niyáng málagay sa tuwíd, nagpasimuláng kinawayán ang canyáng mãa casamahan nã isáng batang nanasoc sa escuela, magtawá at itúro siya nã dalirì. Naririnãig nã táong iyón ang mãa tawanan, at nakikita niyáng nagsásaya ang libác sa mãa dí makikibuing mukhâ nã nanãaroroon; naubos ang canyang pagtitiis, bigláng pumihit at pinasimulãang hinagad ang mãa batang nanãgtacbuhan, at sumísigaw nã "ba," "be," "bi," "bo," "bu." Pinagdimlán nã galit, at sa pagca't hindí siya mang-abot, sa canilá'y inihalibas ang canyáng bastón, tinamaan ang isá sa úlo at nábulagtâ; nã magcagayo'y hinandulong ang nasusbasob at pinagtatadyacán, at alín man sa nanãagsisipanood na nanglilibac ay hindí nagcaroon nã tapang na mamag-itan. Sa casamaang palad ay nagdaraan doon ang inyóng amá. Napoot sa nangyari, tinacbó ang manininãil na castilà, hinawacan siyá sa brazo at pinagwicaan siyá nã mabibigát. Ang castilang marahil ang tingín sa lahát ay mapulá na, ibinuhat ang camáy, nãuni't hindí siyá binigyang panahón nã inyong amá, at tagláy iyáng lacás na nagcácanulô nã pagca siyá'y apó nã mãa vascongado ... anáng ibá'y sinuntóc daw, anáng ibá namáy nagcasiyá, na lamang sa pagtutulac sa canyá; datapowa't ang nangyari'y ang tao'y umúgà, napalayô nã iláng hacbáng at natumbáng tumamà, ang úlo sa bató. Matiwasy na ibinanãon ni Don Rafael ang batang may sugat at canyáng dinalá sa tribunal[102]. Sumuca nã dugô ang naging artillerong iyón at hindí na natauhan, at namatáy pagcaraan nã iláng minuto. Nangyari ang caugalian, nakialám ang justicia, piniit ang inyóng amá, at nã magcagayo'y nanãagsilitáw ang mãa lihim na caaway. Umulán ang mãa paratang, isinumbóng na siyá'y FILIBUSTERO at HEREJE: ang maguing "hereje" ay isáng casawîang palad sa lahát nã lugar, lalong lalo na nã panahóng iyóng ang "alcalde"[103] sa lalawiga'y isáng taong nagpaparanãalang siyá'y mapamintacasi, na casama ang canyáng mãa alílang nagdárasal nã rosario sa simbahan nã malacás na pananalitâ, marahil nã marinig nã lahat at nã makipagdasal sa canya; datapuwa't ang maguínng FILIBUSTERO ay lalong

masamá cay sa maguín "hereje," at masamá pang lalò cay sa pumatáy ñ tatlóng máninñil ñ buwís na marunong bumasa, sumulat at marunong magtanñitangì. Pinabayàan siyá ñ lahát, sinamsám ang canyáng mña papel at ang canyáng mña libro. Isinumbóng na siyá'y tumátanggap ñ "El Correo de Ultramar" at ñ mña periódicong gáling sa Madrid; isinumbóng siya, dahil sa pagpapadalá sa inyó sa Suiza alemana; dahil sa siyá'y násamsaman ñ mña sulat at ñ larawan ñ isáng paring binitay, at ibá pang hindí co maalaman. Kinucunan ñ maisumbóng ang lahát ñ bágay, sampô ñ paggamit ñ bárong tagalog, gayóng siyá'y nagmulâ sa dugóng castilà[104]. Cung naguing ibá sana ang inyóng amá, marahil pagdaca'y nacawalâ, sa pagcát may isáng málicong nagsaysáy, na ang ikinamatáy ñ culang palad na maninñil ay mulâ sa isáng "congestión"[105]; ññuni't ang canyáng cayamanan, ang canyáng pananalig sa catuwiran at ang canyáng galit sa lahát ñ hindí naayon sa cautusán ó sa catuwiran ang sa canyáng nanñagpahamac. Acó man, sacali't malakí ang aking casuclamán sa pagluhog sa paggawâ ñ magalíng nino man, humaráp acó sa Capitán General, sa hinalinhan ñ ating Capitán General ññayón; ipinaliwanag co sa canyáng hindí mangyayaring maguín "filibustero" ang tumatangkilik sa lahát ñ castilang dukhâ ó naglalacbay rito, na pinatutuloy sa canyáng bahay at pinacacain at ang sa canyáng mña ugát ay tumátacbo pa ang mapagcandiling dugóng castilà; ñnawaláng cabuluháng isagót co ang aking úlo, at ang manumpâ acó sa aking carukhân at sa aking capuriháng militar, at walâ acó ñ nasunduan cung dí magpakita sa akin ñ masamáng pagtanggáp, pagpakitâan acó ñ lalong masamá sa aking pagpapaalam at ang pamagatán acó ñ "chiñlado"[106]!

Humintô ang matandâ ñ pananalitâ upang magpahinñá, at ñ canyáng mahiwatigan ang hindí pag-imíc ñ canyáng casama, na pinakikinggan siyá'y hindí siyá tinítinguan, ay nagpatuloy:

—Nakialam acó sa usapín sa cahinñian ñ inyóng amá. Dumulóg acó sa bantóg na abogadong filipino, ang binatang si A—; ññuni't tumangguí sa pagsasangalang.—"Sa akin ay matatalo"—ang wicà sa akin.—Panggagalinñan ang pagsasangalang co ñ isáng bagong sumbong na laban sa canyá at marahil ay laban sa akin. Pumaroon pô cayó cay guinoong M—, na masilacbóng manalumpátì, taga España at lubháng kinaalang-alanñanan. "Gayón ñña ang aking guinawâ, at ang balitang abogado ang nanñasiwa sa "causa" na ipinagsasangalang ñ boong catalinuhan at

caningningán. Datapwa't marami ang m̃ga caaway, at ang ilá'y m̃ga líhim at hindí napagkikilala. Saganà ang m̃ga sacsíng sabuát, at ang caniláng m̃ga paratang, na sa ibang lugar ay mawawal-ang cabuluhán sa isáng salitang palibác ó patuyâ ñg nagsásanggalang, dito'y tumitibay at tumítigas. Cung nasusunduan ñg abogadong mawaláng cabuluhán ang caniláng m̃ga bintáng, sa pagpapakilala ñg pagcacalabán-lában ñg canicanilang saysáy at ñg m̃ga saysáy niláng sarili, pagdaca'y lumálabas ang m̃ga ibáng sumbóng. Isinusumbóng niláng nañgamcám siyá ñg maraming lúpà, hiningán siyáng magbayad ñg m̃ga casiráan at m̃ga caluguiháng nangyari; sinabi niláng siya'y nakikipagcaibigan sa m̃ga tulisán, upang pagpitaganan nilá ang kanyáng m̃ga pananím at ang canyáng m̃ga hayop. Sa cawacasa'y nagulóng totoo ang usapíng iyón, na anó pa't ñg maguíng isáng taòn na'y waláng nagcacawatasáng sino man. Napilitang iwan ñg "alcade"[107] ang canyáng catungculan, hinalinhán siyá ñg ibang, ayon sa balita'y, masintahin sa catuwiran, ñguni't sa casaliwâang palad, ito'y iláng buwán lamang nanatili roon, at ang napahalili sa canyá'y napacalabis naman ang pagca maibiguín sa mabuting cabayo.

Ang m̃ga pagtitiis ñg hirap, ang m̃ga samâ ñg loob, ang m̃ga pagdarálitâ sa bilangguan, ó ang canyáng pagpipighatî ñg canyáng mapanood ang gayóng caraming gumaganti ñg catampalasanan sa guinawâ niyá sa caniláng m̃ga cagalingán, ang siyáng sumirà sa catibayan ñg canyáng catawang bacal, at dinapúan siyá, niyáng sakít na ang libiñgan lamang ang nacagagamot. At ñg matatapos na ang lahát, ñg malapit ñg tamuhín niyá, ang cahatuláng siyá'y waláng casalanan, at hindí catotohanang siyá'y caaway ñg Bayang España, at di siyá, ang may sala ñg pagcamatáy ñg mániningil, namatáy sa bilanggúang walâ sino man sa canyáng tabí. Dumatíng acó upang mapanood ang pagcalagót ñg canyáng hiningá.

Tumiguil ñg pananalitâ ang matandâ; hindi nagsalitâ si Ibarra ñg anó man. Samantala'y dumatíng silá sa pintúan ñg cuartel. Humintô ang militar, iniabót sa canyá ang camáy at nagsabi:

—Binatà, ipagtanóng ninyó cay Capitang Tiago ang m̃ga paliwanag. Ñgayó'y ¡magandáng gabí pô! Kinacailañgan cong tingnán cung may nangyayaring anó man.

Waláng imìc na hinigpît na mairog ni Ibarra ang payat na camáy ñ Teniente, at hindî cumikibo'y sinundán ñ canyáng mğa matá itó, hanggáng sa dî na mátanaw.

Marahang bumalíc at nacakita siyá ñ isáng nagdaraang carruaje; kinawayán niya ang cochero:

—¡Sa Fonda ni Lala!—ang sinabing bahagyâ na mawatasan.

—Marahil nanggaling itó sa calabozo—ang inisip ñ cochero sa canyáng sarili, sacá hinaplit ñ látigo ang canyáng mğa cabayo.

Decorative motif

Decorative motif

V.

ISANG BITUIN SA GABING MADILIM

Nanhíc si Ibarra sa canyáng cuarto, na nasadacong ilog, nagpatihulóg sa isáng sillón, at canyáng pinagmasdán ang boong abót ñã tingin, na malakí ang natatanaw, salamat sa nacabucás na bintanà.

Totoong maliwanag, sa caramihan ñã ilaw, ang catapát na báhay sa cabiláng ibayo, at dumárating hanggáng sa canyáng "cuarto" ang m̃ga masasayáng t́inig ñã m̃ga instrumentong may cuerdas ang caramihan.—Cung hindí totoong guló ang canyáng isip, at cung siyá sana'y maibiguíng macaalam ñã m̃ga guinágawâ ñã capowâ táo'y marahil ninais niyáng mapanood, sa pamamag-itan ñã isáng gemelos[108], ang nangyayari sa kinalalagyán ñã gayóng caliwanagan; marahil canyáng hinanãan ang isá, riyán sa m̃ga cahimáhimaláng napapanood, isá riyán sa m̃ga talinghagang napakikita, na maminsanmingsang nátitingnan sa m̃ga malalakíng teatro sa Europa, na sa marahan at caayaayang t́inig ñã orquesta ay nakikitang sumisilang sa guitnâ ñã isáng ulán ñã iláw, ñã isáng bumúbugsong agos ñã m̃ga diamante at guintô, sa isáng cáriktdikitang m̃ga pamuti, nababalot ñã lubháng manipís at nanãaninag na gasa ang isáng diosa, ang isáng "silfide"[109] na lumalacad na halos hindí sumasayad ang paa sa tinatapacan, naliliguid at inagaapayanan ñã maningning na sinag: sa canyáng pagdatíng ay cusang sumisilang ang m̃ga bulaclác, nagbíbigay galác, ang m̃ga sayáw, nanãapupucaw ang matimyás na tugtugan, at ang m̃ga pulutóng ñã m̃ga díablo, m̃ga ninfa[110], m̃ga sátiro[111], m̃ga génio[112], m̃ga zagala[113], m̃ga ángel m̃ga pastor ay sumásayaw, guinagalaw ang m̃ga pandereta, nanãagpapaligidliguid at inihahandog ñã bawa't isá sa paanan ñã diosa ang canícaniláng alay. Napanood sana ni Ibarra ang cagandagandahang dalagang timbáng at matowíd ang panãanãatawán, tagláy ang mainam na pananamít ñã m̃ga anác na babae ñã Filipinas, na nangguíguitnâ sa nacaliliguid na sarisaring táo na masasayáng

cumikilos at nanġagcucumpasan. Diyá'y may mġa insíc, mġa castilà, mġa filipino mġa militar, mġa cura, mġa matatándang babae, mġa dalaga, mġa bagongtao, at ibá pa. Na sa tabí nġ diosang iyón si pári Dámaso, at si pári Dámaso'y nġumínġiting catulad nġ isáng nasacaluwalhatían; si Fr. Sibyla ay nakikipagsalitaan sa canyá, at iniaayos ni Doña Victorina sa canyáng pagcagandagandang buhóc ang isáng tuhog na mġa perla at mġa brillante, na cumíkislap nġ sarisaring kináng nġ culay nġ bahaghári. Siyá'y maputí, nápacaputí marahil, ang mġa matáng halos laguing sa ibabâ ang tinġín ay pawang nanġagpapakilala nġ isáng cálolowang cálinislinisan, at pagcâ siyá'y nġumínġití at nátatanyag ang canyáng mapuputí at malilit na mġa nġípin, masasabing ang isáng rosa'y bulaclác lamang nġ cahoy, at ang garing ay panġil nġ gadya[114] lamang. Sa pag-itan nġ nanġanġaninag na damít na piña at sa paliguid nġ canyáng maputí at linalic na liig ay "nanġagkikisapan," gaya nġ sabi nġ mġa tagalog, ang masasayang mġa matá, nġ isáng collar na mġa brillante. Isáng lalaki lamang ang tila mandin hindí dumaramdam nġ canyáng maningning na akit: itó'y isáng batà pang franciscano, payát, nanínilaw, putlâin, na tinátanaw na dí cumikilos ang dalaga, buhat sa maláyò, cawánġis nġ isáng estatua[115], na halos hindí humíhinġá.

Datapuwa't hindí nakikita ni Ibarra ang lahat nġitó: napapagmasdan nġ canyáng mġa matá ang ibáng bagay. Nacúculong ang isáng munting luang nġ apat na hubád at maruruming pader; sa isá sa mġa pader, sa dácong itáas ay may isáng "reja"; sa ibabaw nġ maramí at casuclamsuclam na yapacán ay may isáng baníg, at sa ibabaw nġ baníg ay isáng matándang lalaking naghíhinġalô; ang matándang lalaking nahihirapan nġ paghinġá ay inililingap sa magcabicabilà ang mġa mata at umiiyac na ipinanġunġusap ang isáng panġalan; nag-íisa ang matándang lalaki; manacanacang náririnġig ang calansing nġ isáng tanicalâ ó isáng buntóng-hiningáng naglalampan sa mġa pader ... at pagcatapos, doon sa maláyò'y may isáng masayang piguín, hálos ay isáng mahalay na pagcawatowâ; isáng binata'y nagtátawa, ibinubuhos ang álac sa mġa bulaclác, sa guitná nġ mġa pagpupuri at sa mġa tanġing tawanan nġ mġa ibá. At ĵang matándang lalaki'y catulad nġ pagmumukhâ nġa canyáng amá! ĵang binata'y camukhâ niyá at canyáng panġalan ang panġalang ipinanġunġusap na casabáy ang tanġis!

Itó ang nakikita nġ culang palad sa canyáng harapán.

Nanġamatáy ang mġa ílaw nġ catapát na báhay, humintô ang música at ang cainġayan, nġuni't náririnig pa ni Ibarra ang cahapishapis na sigáw nġ canyáng amá, na hinahanap ang canyáng anác sa canyáng catapusáng horas.

Inihihip nġ catahemicán ang canyáng hungcag na hiniġa sa Maynilà, at wari mandi'y natutulog ang lahát sa mġa bísig nġ walâ; náriringig na nakikipaghalínhinan ang talaoc nġ manóc sa mġa relój nġ mġa campanario at sa mapangláv na sigáw na "alerta" nġ nayáyamot na sundalong bantáy; nagpapasimulâ nġ pagsunġaw ang capirasong bowán; wari nġa'y nanġagpapahinġaláy na ang lahát; si Ibarra man ay natutulog na ri't marahil ay napagál sa canyáng malulungcot na mġa caisipán ó sa paglalacbáy.

Nġuni't hindî tumutulog, nagpúpuyat, ang batang franciscanong hindî pa nalalaong nakita nating hindî cumikilos at hindî umíimic. Napapatong ang síco sa palababahan nġ durunġawan nġ canyáng "celda" at saló nġ pálad nġ camáy ang putlai't payát na mukhâ, canyáng pinanonood sa maláyò ang isáng bituing numíningning sa madilím na lanġit. Namutlâ at nawalâ ang bituwin, nawalâ rin ang mġa bahagyáng sínag nang nagpápatay na bowán; nġuni't hindî cumilos ang fraile sa canyáng kinálalagyan: niyao'y minamásdan niyá, ang malayong abót nġ tingġing napapawî sa ulap nġ umaga sa dacong Bagumbayan, sa dacong dagat na nágugulaylay pa.

Decorative motif

Decorative motif

VI.

CAPITANG TIAGO

Sundin namán ang loob mo dito sa lupa!

Samantalang natutulog ó nag-aagahan ang ating m̃ga guinooy si Capitang Tiago ang ating pag-usapan. Cailán ma'y hindí tayo naguíng panauhín niyá, walâ ñga tayong catuwiran ó catungculang siyá'y pawaláng halagá at huwág siyáng pansinín, cahit sa mahalagáng capanahunan.

Palibhasa'y pandác, maliwanag ang culay, bilóg ang catawán, at ang mukhâ, salamat sa saganang tabâ, na alinsunod sa m̃ga nalúlugod sa canyá'y galing daw sa langit, at anáng m̃ga caaway niyá'y galing daw sa m̃ga dukhâ, siyá'y mukháng bátà cay sa tunay niyáng gulang: sino ma'y maniniwalang tatatlompo't limang taón lamang siyá. Táong banál ang laguing anyô ñg canyáng pagmumukhâ ñg panahóng nangyayari ang sinasaysay namin. Ang báo ñg canyáng úlong bilóg, maliit at nalalaganapan ñg buhóc na casing itím ñg luyong, mahabà sa dacong harapán at totoong maiclî sa licuran; hindí nagbabago cailán man ñg anyô ang canyáng m̃ga matang malilíit man ay dí singkít na gaya ñg sa insíc, mahayap na hindí sapát ang canyáng ilóng, at cung hindí sana pumanġit ang canyáng bibíg, dahil sa napacalabís na pagmamascada niyá at pagnġàngġà, na sinisimpan ang sapá sa isáng pispnġí, na siyáng nacasisirà ñg pagcacatimbang ñg tabas ñg mukhâ, masasabi naming totoong magalíng ang canyáng paniniwalà at pagpapasampalatayáng siyá'y magandáng lalaki. Gayón mang napapacalabis ang canyáng pananabaco't pagnġàngġà ay nananatiling mapuputî ang canyáng m̃ga sariling nġipin, at ang dalawang ipinahírám sa canyá ñg dentista, sa halagáng tiglalabing dalawang piso ang bawa't isá.

Ipinalalagay na siyá'y isá sa m̃ga lalong m̃ga mayayamang "propietario"[\[116\]](#) sa Binundóc, at isá sa lalong m̃ga pangŭlong "hacendero"

[117], dahil sa canyáng m̃ga lúpà sa Capampañan at sa Laguna ñ Bay, lalonglalò na sa bayan ñ San Diego, na doo'y itinataas taón taón ang buwis ñ lúpà. Ang San Diego ang lalong naiibigan niyáng báyan, dahil sa caligaligayang m̃ga páliguan doon, sa balitang sabuñgán, ó sa m̃ga hindî niyá nalilimot na canyáng naaalaala: doo'y nátitira siyá ñ dalawáng buwán sa bawa't isáng taón, ang cadalian.

Maraming m̃ga báhay si Capitang Tiago sa Santo Cristo, sa daang Anloague at sa Rosario. Siyá't isáng insíc ang may hawác ñ "contrata" ñ opio at hindî ñga cailañgang sabíhing silá'y nañgagtutubò ñ lubháng malakí. Siyá ang nagpapacain sa m̃ga bilanggò sa Bilibid at nagpapádala ñ damó sa maraming m̃ga pañgulong báhay sa Maynilà; dapat unawâing sa pamamag-itan ñ "contrata." Casundô niyá ang lahát ñ m̃ga pinunò, matalinò, magalíng makibagay at may pagcapañgahás, pagcâ nauucol sa pagsasamantalá ñ m̃ga pagcâ iláng ñ ibá; siyá ang tañging pinañgañanibang capañgagáw ñ isáng nagñgañalang Perez, tungcól sa m̃ga "arriendo" at m̃ga "subasta" ñ m̃ga sagutin ó pañgañatungculang sa towi na'y ipinagcacatiwálâ ñ Gobierno ñ Filipinas sa m̃ga camáy ñ m̃ga "particular"[118]. Cayâ ñga't ñ panahóng nangyayari ang m̃ga bagay na itó, si Capitang Tiago'y isáng taong sumasaligaya; ang ligaya bagáng macacamtan sa m̃ga lupaíng iyón ñ isáng táong maliit ang báo ñ úlo: siyá'y mayaman, casundô ñ Dios, ñ Gobierno at ñ m̃ga táo.

Na siyá'y casundô ñ Dios, itó'y isáng bagay na hindî mapag-aalinlañganan: halos masasabing marapat sampalatayanan: waláng cadahilanan upang mácagalit ñ mabaít na Dios, pagcâ magalíng ang calagayan sa lúpà, pagcâ sa Dios ay hindî nakikipag-abot-usap cailán man, at cailán ma'y hindî nagpapautang sa Dios ñ salapî. Cailán ma'y hindî nakipag-usap sa Dios, sa pamamag-itan ñ m̃ga pananalangin, cahi't siyá'y na sa lalong malalakíng m̃ga pagcaguipít; siyá'y mayaman at ang canyáng salapî ang sa canyá'y humahalili sa pananalangin. Sa m̃ga misa at sa m̃ga "rogativa'y" lumaláng ang Dios ñ m̃ga macapangyarihan at m̃ga palalong m̃ga sacerdote. Lumaláng ang Dios, sa canyáng waláng hanggáng cabaitan, ñ m̃ga dukhâ, sa iguiguinhawa ñ m̃ga mayayaman, m̃ga dukháng sa halagáng piso'y macapagdarasal ñ cahi't labing anim na m̃ga misterio at macababasa ñ lahát ñ m̃ga santong libro, hanggáng sa "Biblia hebráica" cung daragdagan ang bayad. Cung dahil sa isáng malakíng caguipita'y manacánacáng kinacailañgan ang m̃ga saclolo ñ calañgitan at waláng

makita agád cahi't isáng candilang pulá ñĩ insíc, cung magcagayo'y nakikiusap na siyá sa m̃ga santo at sa m̃ga santang canyáng pintacasi, at ipinañgañgacò sa canilá ang maraming bagay upang silá'y mapilitan at lubós mapapaniwalaang tunay na magalíng ang canyáng m̃ga hañgád. Datapuwa't ang totoong lálò niyáng pinañgañgacuan at guináganapan ñĩ m̃ga pañgacò ay ang Virgen sa Antipolong Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje; sapagcá't sa iláng may caliliitang m̃ga santo'y hindí ñga lubháng gumáganap at hindí rin totoong nag-uugaling mahál ang táong iyón; ang cadalasa'y pagcâ kinamtán na niyá ang pinipita'y hindí na muling nágugunità ang m̃ga santong iyón; tunay ñga't hindí na namán silá muling liniligalig niyá, at cung sacali't napapanaho'y talastás ni Capitáng Tiagong sa calendario'y maraming m̃ga santong waláng guinágawâ sa lañgit marahil. Bucód sa roo'y sinasapantáhà niyáng malakí ang capangyariha't lacás ñĩ Virgen de Antipolo cay sa m̃ga ibáng Virgeng may dalá mang bastóng pilac, ó m̃ga Niño Jesús na hubó't hubád ó may pananamít, ó m̃ga escapulario, m̃ga cuintás ó pamigkís na cuero ("correa"): marahil ang pinagmumulaàn nitó'y ang pagcâ hindi mápalabirô ang Guinoong Babaeng iyón, mápagmahal sa canyáng pañgalan, caaway ñĩ "fotografía"[119], ayon sa sacristán mayor sa Antipolo, at sacâ, pagca siya'y nagagalit daw ay nañgíñgitim na cawañgis ñĩ luyong, at nanggagaling namán sa ang ibáng m̃ga Virgen ay may calambután ang púsò at mapagpaumanhin: talastás ñĩ may m̃ga táong iniibig pa ang isáng haring "absoluto"[120] cay sa isáng haring "constitucional"[121], cung hindí náriyan si Luis Catorce[122] at si Luis Diez y Seis[123], si Felipe Segundo[124] at si Amadeo Primero[125]. Sa cadahilanan ding itó marahil cayâ may nakikitang m̃ga insíc na di binyagan at sampóng m̃ga castilang lumalacad ñĩ paluhód sa balitang sambahan; at ang hindí lamang napag-uusísà pa'y ang cung bakit nañgagtatanan ang m̃ga curang dalá ang salapî ñĩ casindácsindác na Larawan, napasa sa América at pagdatíng doo'y napacácasal.

Ang pintuang iyán ñĩ salas, na natátacpan ñĩ isáng tabing na sutlá ay siyáng daang patuñgó sa isáng maliit na capilla ó pánalañginang dí dapat mawalâ sa alin mang báhay ñĩ filipino: naririyang ang m̃ga "dios lar"[126] ni capitan Tiago, at sinasabi naming m̃ga "dios lar," sa pagca't lalong minamágaling ñĩ guinoong ito ang "politeismo"[127] cay sa "monoteismo"[128] na cailan ma'y hindí niyá naabót ñĩ pag-iisip. Doo'y may napapanood na m̃ga larawan ñĩ "Sacra Familia"[129] na pawang garing mulâ, sa ulo

hangang dibdib, at gayon din ang m̃ga dacong dulo ñ m̃ga camáy at paa, cristal ang m̃ga matá, mahahabà ang m̃ga pilic matá at culót at culay guintô ang m̃ga buhóc, magagandang yári ñ escultura sa Santa Cruz. M̃ga cuadrong pintado ñ óleo ñ m̃ga artistang taga Pácò at taga Ermita, na ang naroroo'y ang m̃ga pagpapasakit sa m̃ga santo, ang m̃ga himalâ ñ Vírgen at iba pa; si Santa Lucíang nacatitig sa langit, at hawác ang ísáng pinggáng kinalalagyan ñ dalawá pang matáng may m̃ga pilic-matá at may m̃ga kílay, na catulad ñ napapanood na nacapintá sa "triángulo" ñ Trinidad ó sa m̃ga "sarcófago egipcio"[130]; si San Pascual Baylon, San Antonio de Padua, na may hábitong guingón at pinagmámasdang tumatañgis ang ísáng Niño Jesús, na may damit Capitan General, may tricornio[131], may sable at may m̃ga botang tulad sa sayáw ñ m̃ga musmós na batà sa Madrid: sa ganáng cay Capitan Tiago, ang cahulugan ñ gayóng anyó'y cahi't idagdág ñ Dios sa canyáng capangyarihan ang capangyarihan ñ ísáng Capitang General sa Filipinas, ay paglalaruan din siyá ñ m̃ga franciscano, na catulad ñ paglalarò sa ísáng "muñeca" ó larauang taotauhan. Napapanood din doon ang ísáng San Antonio Abad, na may ísáng baboy sa tabí, at ang ísip ñ carapatdapat na Capitan, ang baboy na iyó'y macapaghihimalâng gaya rin ni San Antonio, at sa ganítong cadahilana'y hindí siyá, nañgañghás tumawag sa hayop na iyón ñ "baboy" cung dí "alágà ñ santo señor San Antonio;" ísáng San Francisco de Asís na may pitông pacpác at may hábitong culay café, na nacapatong sa ibabaw ñ ísáng San Vicente, na walâ cung dí dádalawang pacpac, ñuni't may dalá namáng ísáng cornetín; ísáng San Pedro Mártir na biyác ang ulo, at tañgan ñ ísáng dí binyagang nacaluhod ang ísáng talibóng ñ tulisán, na na sa tabi ñ ísáng San Pedro na pinuputol ang taiñga ñ ísáng moro, na marahil ay si Malco, na nañgañgatlabi at napapahindíc sa sakit, samantalang tumatalaoc at namamayagpag ang sasabuñging nacatuntong sa ísáng haliguing "dórico"[132], at sa bagay na ito'y inaacalà ni Capitang Tiago, na nacararating sa paguiguíng santo ang tumagá at gayon din ang mátagà. ¿Sino ang macabibilang sa hucbóng iyón ñ m̃ga larawan at macapagsasaysay ñ m̃ga canicanyáng túñgo't m̃ga cagaliñgang doo'y natitipon?! Hindí ñga magcacasiyang masabi sa ísáng capítulo lamang! Gayón ma'y sasabihin din namin ang ísáng magandang San Miguel, na cahoy na dinorado at pinintahán, halos ísáng metro ang táas: nañgañgatábì ang arcángel, ñnglilisic ang m̃ga mata, cunót ang noo at culay rosa ang m̃ga pisiñgí; nacasuot sa caliwáng camay ang ísáng calasag griego, at iniyayambâ ñ canan ang isang kris joloano, at handang sumugat

sa namimintacasi ó sa lumapit sa canyá, ayon sa nahihiwatigan sa canyáng acmâ at pagtingíng hindî ang tunģo'y sa demoniong may buntót at may mģa sunģay na ikinacagat ang canyáng mģa panģil sa bintíng dalaga nģ arcángel. Hindî lumalapit sa canyá cailán man si Capitang Tiago, sa tacot na bacâ maghimalâ. ¿Mamacailán bagáng gumaláw na parang buháy ang hindî lamang iisáng larawan, cahi't anóng pagcapanģitpanģit ang pagcacágawang gaya nģ mģa nanggagaling sa mģa carpintería sa Paete, at nģ manģahiyâ at magcamít caparusahán ang mģa macasalanang hindî nananampalataya? Casabiháng may isáng Cristo raw sa España, na nang siyá'y tawaguing sacsí nģ mģa nanģacò sa pagsinta, siyá'y sumang-ayo't nagpatotoo, sa pamamag-itan nģ minsang pagtanģô nģ úlo sa haráp nģ hucóm; may isáng Cristo namáng tinanggál sa pagcapácò ang canang camáy upang yacapin si Santa Lutgarda; at ¿anó? hindî ba nababasa ni Capitang Tiago sa isáng maliit na librong hindî pa nalalaong inilalathalà, tungcol sa isáng pagsesermong guinawâ sa pamamag-itan nģ tinanģòtanģô at kinumpáscumpás nģ isáng larawan ni Santo Domingo sa Soriano? Waláng sinabing anó man lamang salitâ ang santo; nģuni't naacalà ó inacalà nģ sumulat nģ librito, na ang sinabi ni Santo Domingo sa canyáng mģa tinanģòtanģô at kinumpáscumpás ay ipinagbibigay alâm ang pagcatapos nģ santinacpán[133] ¿Hindi ba sinasabi namáng malaki ang pamamagà nģ isáng pisanģi cay sa cabilâ nģ Virgen de Luta nģ bayan nģ Lipá at capol nģ putic ang mģa laylayan nģ canyáng pananamít? ¿Hindi bâ itó'y lubós na pagpapatotoong ang mģa mahál na larawa'y nagpapasial din namá't hindî man lamang itinataas ang caniláng pananamít, at sinásactan din namán silá nģ bagang, na cung magcabihira'y tayo ang dahil? ¿Hindi bâ namasdán nģ canyáng sariling matang maliliit ang lahát nģ mģa Cristo sa sermón nģ "Siete Palabra"[134] na gumágalaw ang úlo at tumatanģong macaitló, na siyáng nacaakit sa pagtanģis at sa mģa pagsigáw nģ lahát nģ mģa babae at nģ mģa calolowang mahabaguing talagáng mģa taga lanģit? ¿Anó pa? Napanood din namán naming ipinakikita nģ pári sa mģa nakíkinig nģ sermón sa canyá sa oras nģ pagpapanaog sa Cruz cay Cristo ang isáng panyóng punô nģ dugô, at camí sana'y tatanģis na sa malaking pagcaáwà, cung di lamang sinabi sa amin nģ sacristan, sa casaliwang palad nģ aming cálolowa, na iyón daw ay birò lamang: ang dugóng iyon-anya-ay sa inahíng manóc, na pagdaca'y inihaw at kinain, baga ma't Viernes Santo ... at ang sacristan ay matabâ. Si Capitang Tiago nģa, palibhasa'y taong matalinò at banál, ay nag-iinģat na huwag lumapit sa Krís ni San Miguel.—¿Lumayô

tayo sa m̃ga pañganib!—ang sinasabi niyá sa canyáng sarili—nalalaman co ñg isáng arcángel; ¡ñguni't hindi, walâ acong tiwalà! ¡walâ acong tiwalà!

Hindî dumaráan ang isáng taóng hindî siyá nakikidaló sa pagpasa Antipolong malaki ang nagugugol, na ang dalá'y isáng orquesta: cung nároroon na'y pinagcacagulan niyá ang dalawá sa lubháng maraming m̃ga misa de graciang guinágawâ sa boong tatlóng siyám, at sa m̃ga ibáng araw na hindî guinágawâ ang pagsisiyám, at nalíligò pagcatapos sa bantóg na "batis" ó bucál, na ayon sa pinasasampalatayana'y naligò roon ang mahál na larawan. Nakikita pa ñg m̃ga mapamintacasing táo ang m̃ga bacás ñg m̃ga paa at ang hilahis ñg buhóc ñg Vírgen de la Paz sa matigás na bató, ñg pigain niyá ang m̃ga buhóc na iyón, anó pa't waláng pinagibhan sa alín mang babaeng gumagamit ñg langis ñg niyóg, at para manding patalím ang canyáng m̃ga buhóc, ó cung dili cayá'y diamante at waláng pinag-ibhán sa may sanlibong tonelada ang bigát. Ibig sana naming ihaplít ñg cagulatgulat na larawan ang canyáng mahál na buhóc sa m̃ga matá ñg m̃ga táong mapamintacasing itó, at canyáng tuntuñgan ang caniláng dilà ó úlo.—Doón sa tabí rin ñg bucál na iyón ay dapat cumain si Capitang Tiago ñg inihaw na lechón, dalág na sinigáng sa m̃ga dahon ñg alibangbang, at ibá pang m̃ga lutong humiguít cumulang ang saráp. Mahiguíthiguít sa apat na raang piso ang nagugugol sa canyá sa dalawáng misang iyón, datapuwa't maipalálagay na múra, cung pag-iisip-isipin ang capuriháng tinatámo ñg Iná ñg Dios sa m̃ga ruedang apóy, sa m̃ga cohete, sa m̃ga "berso," at cung babalacbalakin ang pakinabang na kinákamtan sa bóong isáng taón dahil sa m̃ga misang itó.

Ñguni't hindî lamang sa Antipolo guinagawâ niyá ang canyáng maiñgay na pamimintacasi. Sa Binundóc, sa Capampang̃an at sa bayan ñg San Diego: pagcâ magsasabong ñg manóc na may malalakíng pustahan, nagpápadala siyá sa cura ñg m̃ga salapíng guintóng úcol sa m̃ga misang sa canyá'y magpapálà, at tulad sa m̃ga romanong nañgagtátanong muna sa caniláng m̃ga "augur"[135] bago makipaghamoc, na pinacacaing magalíng ang caniláng m̃ga sisiw na iguinagalang; pinagtatanuñgan din ni Capitang Tiago ang canyáng sariling m̃ga "augur"; ñguni't tagláy ang m̃ga pagbabagong hatol ñg m̃ga panahón at ñg m̃ga bagong catotohanan. Pinagmámasdan niyá ang niñgas ñg m̃ga candílà, ang úsoc ñg incienso, ang voces ñg sacerdote at ibá pa, at sa lahát ñg bagay pinagsisicapan niyáng mahiwatigan ang canyáng maguiguing palad. Pinaniniwalaang bihirang

matalo si Capitáng Tiago sa m̃ga pakikipagpustahan, at ang canyáng manacânacang pagcatalo'y nagmúmulâ sa m̃ga cadahilanang ang nagmisa'y namámalat, cacaunti ang m̃ga ílaw, masebo ang m̃ga "cirio"[\[136\]](#), ó napahalò cayâ ang isáng achoy sa m̃ga salapîng ipinagpamisa, at ibá pa: ipinaaninaw sa canyá ñ celadon ñ isáng Cofradía, na ang gayóng pagcápalihis ñ palad ay m̃ga pagtikím lamang sa canyá ñ Langít, at ñ lalong mapapagtibay siyâ sa canyáng pananampalataya at pimimintacasi. Kinalúlugdan ñ m̃ga cura, iguinagalang ñ m̃ga sacristán, sinusúyò ñ magcacandiláng insíc at ñ m̃ga castillero, si Capitang Tiago'y lumiligaya sa religiún dito sa lupà, at sinasabi ñ m̃ga matataas at banal na m̃ga táong sa langít man daw ay malakí rin ang lacás ñ canyáng capangyarihan.

Na siyá'y cásundò ñ Gobierno, ang baga'y na itó'y hindí dapat pag alinlanġanan, bagá man tíla mandín may cahirapang itó'y mangyari. Waláng cáyang umísip ñ anó mang bagong bagay, nagágalac na sa canyáng casualucuyang pamumuhay, cailán ma'y laguing laang tumalima sa catapustapusang Oficial quinto sa lahát ñ m̃ga oficina, maghandóg ñ m̃ga hítang jamón, m̃ga capón, m̃ga pavo, m̃ga bunġang cáhoy at halamang gáling sa Sunsông sa alin mang panahón ñ isáng taón. Cung náriringig niyáng sinasabing masasamá ang m̃ga tunay na lahing filipino, siyáng hindí nagpapalagay sa sariling dí siyá dalisay na tagalog, nakikipintas siyá at lálò pa manding masamá ang canyáng guinagawang pagpulâ; sacali't ang pinipintasa'y ang m̃ga mestizong insíc ó mestizong castilà, siyá nama'y nakíkipintas, marahil sa pagca't inaacalà na niyáng siyá'y dalisay na "ibero" [\[137\]](#): siyá ang unaunang pumupuri sa lahát ñ m̃ga pagpapabuwís, lalo't cung sa licuran nitó'y naáamo'y niyáng may "contrata" ó isáng "arriendo." Lágui ñ may handâ siyáng m̃ga orquesta upang bumatì at tumapát sa canino mang m̃ga gobernador, m̃ga alcalde, m̃ga fiscal, at iba pa, sa caniláng m̃ga caarawán ñ santong calagyô, caarawán ñ capanġanacan, panġanġanác ó pagcamatáy ñ isáng camag-anac, sa maiclíng salít'y ang anó mang pagbabagong lacad ñ pamumuhay na caraniwan. Nagpápagawâ ñ m̃ga tuláng pangpuri sa m̃ga táong sinabi na, ñ m̃ga himnong ipinagdíriwang ang "mabait at mairog na Gobernador; matapang at mapagsicap na Alcalde, na pinaghahandaan sa langít ñ palma ñ m̃ga banál" (ó palmeta) at iba't iba pang m̃ga bagay.

Naguíng Gobernadorcillo siyá ñ "gremio" ñ m̃ga "mestizong sangley", bagá man maraming nagsitutul, sa pagca't hindí siya nilá

ipinalálagay na mestizong insic. Sa dalawáng taóng canyáng panḡanḡapita'y nacasirà siyá nḡ sampóng frac, sampóng sombrero de copa at anim na bastón: ang frac at sombrero de copa'y sa Ayuntamiento, sa Malacanyáng at sa cuartel; ang sombrero de copa at ang frac ay sa sabunḡan, sa pamilihan, sa mḡa procesión, sa mḡa tindahan nḡ mḡa insíc, at sa ilalim nḡ sombrero at sa loob nḡ frac ay si Capitang Tiagong nagpapawis at nag-eesgrima nḡ bastóng may borlas, na nag uutos, naghuhusay at guinugulo ang lahát, tagláy ang isáng cahanḡahanḡang casipagan at isáng pagcamatimtimang lalò pa manding cahanḡahanḡà. Cayâ nḡa't ipinalalágay nḡ mḡa punong macapangyarihang siyá'y isáng magaling na táo, cagandagandahan ang púso, payápà, mápagpacumbabâ, masunurin, mapagpakitang loob, na hindî bumabasa nḡ anó mang libro ó periódicong galing sa España, bagá man magalíng mag-wícang castilà; ang tinḡin sa canyá, nilá'y tulad sa pagmamasíd nḡ isáng abáng estudiante sa gasgás na tacón nḡ canyáng lumà nḡ zapato, pakilíng dahil sa anyô nḡ canyáng paglacad:—Naguiguing catotohanan, sa calagayan niyá, ang casabihán nḡ mḡa cristianong "beati pauperis spiritu"[138] at ang caraniwang casabiháng "beati possidentes" [139], at mangyayaring maipatungcol sa canyá yaóng mḡa sabling griego na anáng ibá'y malí ang pagcacahulog sa wicang castilà: "¡Gloria á Dios en las alturas y paz á los hombres de buena voluntad"[140]! sa pagca't ayon sa makikita natin sa mḡa susunod dito, hindî casucatáng magcaroon ang táo nḡ magandáng calooban upang sumapáyapà. Ang mḡa dí gumagalang sa religió'y ipinalálagay siyáng halíng; ipinalálagay siyá nḡ mḡa dukháng waláng awà, tampalasan, mapagsamantala nḡ cahirapan nḡ capuwà, at ipinalálagay naman nḡ mḡa mabababà sa canyáng siyá'y totoong malabis umalipin at mapagpahirap. At ¿ang mḡa babae? ¡Ah, ang mḡa babae! Umaalinḡawnḡaw nḡ dí cawasà ang mḡa paratang, na naririnig sa mḡa mahihirap na mḡa báhay na pawid, at pinagsasabihang may naririnig daw na mḡa taghóy, mḡa hagulhól, na manacànacang may casamang mḡa uhâ nḡ isáng bagong caaanác. Hindî lamang íisang dalaga ang itinuturò nḡ daliring mapagsapantahà nḡ mḡa namamayan: malamlám ang matá at looy na ang dibdib nḡ gayóng dalaga. Nḡuni't hindî nacabábagabag nḡ canyáng pagtulog ang lahát nḡ itó; hindî nacaliligalig nḡ canyáng catahimican ang sino mang dalaga; isáng matandáng babae ang siyang nacapagpahirap nḡ canyáng loob, isáng matandáng babaeng nakikipagtaasan sa canyá nḡ pamimintacasi na naguíng dapat magtamò sa maraming cura nḡ lalong malalakíng pagpupuri at pagpapaunlác cay sa mḡa kinamtán niyá nḡ

panahóng siyá'y guinágaling. May banál na pag-uunaháng ikinágagaling n̄ Iglesia si Capitang Tiago at sacâ ang babaeng baong itóng pagmamanahan n̄ m̄ga capatíd at n̄ m̄ga pamangkín, tulad namán sa pag-aagawán n̄ m̄ga vapor sa Capangpan̄gang pinakikinaban̄gan n̄ m̄ga táong báyan. ¿Naghandóg si Capitang Tiago sa isáng Vírgeng alín man n̄ isang bastóng pílac na may m̄ga esmeralda at m̄ga topacio? Cung gayó'y pagdaca'y nagpapagawâ namán si Doña Patrocinio sa platerong si Gaudinez n̄ isáng bastóng guintô na may m̄ga brillante. ¿Na nagtayô si Capitang Tiago n̄ isáng arcong may dalawáng mukhâ, may balot na damít na pinabintógbintóg, may m̄ga salamín, m̄ga globong cristal, m̄ga lâmpara at m̄ga araña, handóg sa procesión nang naval? Cung gayó'y magpapatayô namán si Doña Patrocinio n̄ isáng arcong may apat na mukhâ, mataás n̄ dalawáng vara sa arco ni Capitang Tiago at lalong marami ang m̄ga bítin at ibá pang sarisaring m̄ga pamuti. Pagcâ nagcágayo'y guinagamit namán ni Capitang Tiago ang canyáng lalong nagágawang magalíng, ang bagay na canyáng ikinatatan̄gi: ang m̄ga misang may m̄ga bomba't ibá pang pangpasayáng guinagamitan n̄ pólvora, at pagnangyari itó'y kinácagat ni Doña Patrocinio n̄ canyáng m̄ga n̄gidn̄gid ang canyáng lábi, sa pagca't palibhasa'y totoong mayamutin ay hindî niyá matiis ang "repique" n̄ m̄ga campanà, at lalò n̄ kinalúlupitan niyá ang ugong n̄ m̄ga putucan. Samantalang si Capitang Tiago'y n̄gumín̄giti ay nag-iisip naman si Doña Patrocinio n̄ paggantí, at pinagbabayaran niyá n̄ salapì n̄ m̄ga ibá ang lalong magagaling na magsermóng hirang sa limáng m̄ga capisanan n̄ m̄ga fraile sa Maynilà, ang lalong m̄ga balitang m̄ga canónigo sa Catedral, at sampô n̄ m̄ga Paulista, at n̄ man̄gag sermón sa m̄ga dakilang araw tungcól sa m̄ga saysayin sa Teología[141], na lubhang malalalim sa m̄ga macasalanang waláng nalalaman cung dî wicang tindá lamang. Námasid n̄ m̄ga cacampí ni Capitang Tiago, na si Doña Patrocinio'y nacacatulog samantalang nagsesermon, at sinaságot namán silá n̄ m̄ga cacampi ni Doña Patrocinio, na ang sermó'y bayád na, at sa ganang canyá'y ang pagbabayad ang siyáng lalong mahalagá. Sa cátapustapusa'y lubós na iguinupò si Capitang Tiago ni Doña Patrocinio, na naghandóg sa isáng simbahan n̄ tatlóng andas na pilac, na dinorado, na ang bawa't isa'y pinagcagugulan niyá n̄ mahiguít na tatlóng líbong piso. Hinihintay ni Capitang Tiago na bawa't araw ay titiguil n̄ paghin̄ga ang matandáng babaeng itó, ó matatalo cayâ ang limá ó anim na usapín sa paglilincód lamang sa Dios; ang casamaang palad ay ipinagcásanggalang ang m̄ga usaping iyón n̄ lalong magagalíng

na abogado sa Real Audiencia, at tungcól sa canyáng búhay, waláng sucat na mapanghawacan sa canyá ang sakít, ang cawanġis niyá'y cawad na patalím, marahil nġ may mapanghinularan ang mġa cálolowa, at cumacapit dito sa bayan nġ luhang gaya nġ mahigpit na pagcapit nġ galís sa balát nġ táo. Umaasa ang mġa cacampí ni Doña Patrocinióng pagcamatáy nito'y maguiguing "canonizada"[142], at si Capitang Tiago ma'y sásamba sa canyá sa mġa altar, bagay na sinasang-ayunan ni Capitang Tiago at canyáng ipinanġanġaco, mamatáy lamang agád.

Gayón nġâ ang calagayan ni Capitang Tiago nġ panahóng iyón. Tungcól sa panahóng nacaraa'y siyá'y bugtóng na anác nġ isáng mag-aasucál sa Malabóng mayaman din namán ang pagcabuhay, nġuni't nápacaramot, na anó pa't hindí nagcagugol nġ isáng cuarta man lamang sa pagpapaaral sa canyáng anác, caya't naguíng alilâ si Santiaguillo nġ isang mabaít na dominico na pinagsicapang iturò ang lahát nġ maituturò at nalalaman niyá. Nġ magtátamo na si Santiago nġ caligayaháng siyá'y tawaguing "lógico", sa macatuwíd bagá'y nġ siyá'y mag-aaral na nġ "Lógica",[143] ang pagcamatáy nġ sa canyá'y nagtatangkilíc, na sinundán nġ pagcamatáy nġ canyáng amá, ang siyáng nagbigáy wacás nġ canyáng mġa pag-aaral, at nġ magcágayo'y napilitang siyáng manġasiwà sa paghahanap-buhay. Nag-asawa siyá sa isáng magandáng dalagang taga Santa Cruz, na siyáng tumulong sa canyá sa pagyaman, at siyáng sa canyá'y nagbigáy nġ pagcaguinoo. Hindí nagcásiya si Doña Pia Alba sa pamimili nġ azúcal, café at tínà: ninais niyáng magtaním at umani, at bumilí ang dalawáng bagong casál nġ mġa lúpà sa San Diego, at mulâ niyao'y naguíng caibigan na siyá ni pári Dámaso at ni Don Rafael Ibarra, na siyáng lalong mayamang mámumuhunan sa bayan.

Naguiguing isáng gawáng dapat sisihin ang malabis niláng pag-susumakit sa pagpaparami nġ cayamanan, dahil sa silá'y hindí nagcacaanác, mulâ nġ silá'y mácasal na may anim na taón na, at gayón ma'y matuwid, matabâ at timbáng na timbáng ang panġanġatawán ni Doña Pia. Nawaláng cabuluhán ang canyáng mġa pagsisiyám, ó "novenario," ang canyáng pagdalaw sa Virgeng Caysasay sa Taal, sa hatol nġ mġa mapamintacasi; ang pagbibigay niyá, nġ mġa limós, ang pagsasayáw niyá sa procesión nġ Virgeng Turumbá, sa Pakil, sa guitná nġ mainit na araw nġ Mayo. Nawal-ang cabuluháng lahát, hanggang sa siyá'y hinatulan ni pári Dámasong pumaroon sa Obando, at pagdatíng doo'y sumayáw sa fiesta ni San Pascual

Baylón, at humingî ñã isáng anác. Talastás na nating sa Obando'y may tatlong nagcacaloob ñã m̃ga anác na lalaki at ñã m̃ga anác na babae; ang ibiguin: Nuestra Señora de Salambaw, Santa Clara at San Pascual. Salamat sa hatol na ito'y nagdaláng táo si Doña Pía ... ¡ay! tulad sa m̃ng̃ng̃isdáng sinasabi ni Shakespeare sa Macbeth, na tumiguil ñã pag-aawít ñã siyá'y macasumpong ñã isáng cayamanan; pumanaw cay Doña Pia ang catowaan, namanglâw ñã dî anó lamang at hindî na nakita nino mang ñgumití.— ¡Talagáng ganyán ang m̃ga naglililihi—ang sinasabi ñã lahát, sampô ni Capitang Tiago. Isáng lagnát na dumapò sa canyá pagcapanãanác (fiebre puerperal) ang siyáng nagbigáy wacás sa canyáng m̃ga calungcutan, na anó pa't naiwan niyáng ulila ang isáng magandáng sanggól na babae, na inanác sa binyág ni Fr. Dámaso rin; at sa pagca't hindî ipinagcaloob ni San Pascual ang batang lalaking sa canyá'y hiníhingî, pinanãalanan ang sanggól ñã MARÍA CLARA, sa pagbibigáy unlác sa Virgen de Salambáw at cay Santa Clara, at pinarusahan ang may dalisay na capuriháng si San Pascual Baylón, sa hindî pagbanguit ñã canyáng panãalan.

Lumakí ang sanggól na babae sa m̃ga pag-aalagà ni tia Isabel, ang matandáng babaeng iyóng tulad sa fraile ang pakikipagcapuwà táo na nakita natin sa pasimulâ nitó.

Hindî tagláy ni María Clara ang maliliit na m̃ga matá, ñã canyáng amá: gaya rin ñã canyáng ináng malalakí ang m̃ga matá, maiitim, nalililiman ñã mahahabang m̃ga pilíc-matá, masasayá at caayaaya pagcâ naglalarô; malulungcót, hindî mapagcurò at anyóng naggugunamgunam pagcâ hindî ñgumínãití. Nang sanggól pa siyá'y culót ang canyáng buhác at halos culay guintô; ang ilóng niyáng magandá ang hayap ay hindî totong matanãos at hindî namán sapát; ang bibíg ay nagpapaalaala sa maliliit at calugodlugod na bibíg ñã canyáng iná, tagláy ang m̃ga catowatowang bíloy sa m̃ga pisinã; ang balát niyá'y casing nipís ñã pang-ibabaw na balát ñã sibuyas at maputing culay búlac, anáng m̃ga nahihibáng na m̃ga camag-anac, na caniláng nakikita ang bacás ñã pagcâ si Capitang Tiago ang amá, sa maliliit at magandáng pagcacaanyô ñã m̃ga tainã ni María Clara.

Ipinalálagay ni tía Isabel na cayâ may pagca mukháng europeo si María Clara'y dahil sa paglilihí ni Doña Pía; natatandàng madalás nakita niyáng ito'y tumatanãis sa harapán ni San Antonio, ñã m̃ga unang buwán ñã canyang pagbubuntís; gayón din ang isipan ñã isáng pinsang babae ni

Capitang Tiago, ang pinagcacáibhan lamang ay ang paghirang n̄g santo: sa ganang canyá'y naglihi sa Virgen ó cay San Miguel. Isáng balitang filósofong pinsan ni Capitang Tinong, at nasasaulo ang "Amat" [144], hinahanap ang caliwanagan n̄g gayóng bagay sa ikinapangyayari sa calagayan n̄g tao n̄g m̄ga "planeta"[145].

Lumakí si María Clarang pinacaiirog n̄g lahát, sa guitnâ n̄g m̄ga n̄giti at pagsinta. Ang m̄ga fraile ma'y linalarô siya pagcâ isinasama sa m̄ga procesióng puti ang pananamit, nalalala sa canyang malagô at culót na buhóc ang m̄ga sampaga at m̄ga azucena, may dalawang maliliit na pacpac na pilac at guintóng nacacabit sa licuran n̄g canyang pananamít, at may tanġang dalawang calapating puting may m̄ga taling cintas na azul. At sacâ siya'y totoong masaya, may m̄ga pananalitang musmós na calugodlugod, na si Capitang Tiago, sa cahibanġan n̄g pag-ibig, ay walang guinagawâ cung di pacapurihin ang m̄ga santo sa Obando at ihatol sa lahat na sila'y umadhicâ n̄g magagandang escultura nila.

Sa m̄ga lupaing na sa dacong ilaya n̄g daigdig, pagdating n̄g batang babae sa labing tatló ó labing apat na taón ay dinaratnan na n̄g sa panahon, tulad sa buco cung gabi na kinabucasa'y bulaclac na. Sa calagayang iyang pagbabagong anyò, puspós n̄g m̄ga talinghagâ at n̄g pagcamaramdamin ang puso, pumasoc si Maria Clara, sa pagsunód sa m̄ga hatol n̄g cura sa Binundóc, sa beaterio n̄g Santa Catalina[146] upang tumanggap sa m̄ga monja n̄g m̄ga turong banal. Tumatanġis si Maria Clarang nag-paalam cáy parì Dámaso at sa tanġing catotong canyang calaró-larô buhat sa camusmusan, cay Crisôtomo Ibarra, na pagcatapos ay napa sa Europa naman. Doon sa conventong iyóng sacali't nakikipanayam sa mundo'y sa pamamag-itan n̄g m̄ga rejang lambal, at sa ilalim pa n̄g pagbabantay n̄g "Madre-Escucha", natira si María Clarang pitóng taón. Taglay n̄g bawa't isa ang canicanicalang inaacalang icagagalíng n̄g sariling pagcabuhay, at sa canilang pagcahiwatig n̄g hilig n̄g isa sa isa n̄g m̄ga batà, pinagcayarían ni Don Rafael at ni Capitang Tiago, ang pagpapacasal sa canilang m̄ga anac, at sila'y nanġagtatag n̄g samahan. Ang pangyayaring itóng guinawâ n̄g macaraan ang ilang taón buhat n̄g umalís si Ibarra'y ipinagdiwang n̄g dalawang pusong na sa magcabilang dúlo n̄g daigdíg at na sa iba't ibang calagayang totoo.

Decorative motif

Decorative motif

VII.

MAIROG NA SALITAAN SA ISANG "AZOTEA"

Maagang nan̄gagsimbá n̄g umagang iyón si tía Isabel at si María Clara: mainam na totoo ang pananamít nitó at may tan̄gang isáng cuintás na azul ang m̄ga butil, na inaari niyáng parang brazalete,[147] at may salamín sa matá si tía Isabel, upang mabasa ang daláng "Ancora de Salvación"[148], samantalang nagmimisa.

Bahagyâ pa lamang nacaaalís sa altar ang sacerdote, nagsabi ang dalagang ibig na niyáng omowî, bagay na totoong ipinangguilalás at isinamâ n̄g loob n̄g mabaít na tiang waláng boong acalà cung dî ang canyáng pamangking babae'y mápagbanal at madasaling tulad sa isáng monja man lamang. Nagbubulóng, at pagcatapos na macapagcucrûz ay nagtindíg ang mabaít na matandáng babae.—¡Bah! patatawarin na acó n̄g mabaít na Dios na dapat macakilala n̄g púso n̄g m̄ga dalaga cay sa inyó pô tía Isabel—Ang sasabihin sana ni María Clara sa canyá upang putlín ang canyáng matitindí, n̄guni't sa cawacasa'y m̄ga pagsesermóng-ná.

N̄gayó'y nacapag-agahan na tila at nililibang ni María Clara ang canyáng pagcainíp sa paggawâ n̄g isáng sutláng "bolsillo", samantalang ibig pawiin n̄g tía ang m̄ga bacás n̄g nagdaang fiesta sa pagpapasimulâ n̄g paggamit n̄g isáng plumero. Sinisiyasat at inuusisa ni Capitang Tiago ang m̄ga iláng casulatan.

Bawa't lagunlóng sa daan, bawa't cocheng dumaraan ay nan̄gagpápacaba sa dibdib n̄g vírgen at siya'y pinan̄gingilabot. ¡Ah, n̄gayó'y ibig niyáng maparoon ulî sa beaterio, sa casamahán n̄g canyáng m̄ga caibigang babae! ¡Doo'y matitingnan niyá "siyáng" hindî man̄ginginig, hindî magugulumihanan! Datapowa't ¿hindî bagá, siyá ang iyóng caibigan n̄g panahóng musmus ca pa? ¿hindî bâ cayó'y nan̄gaglálaro n̄g laróng halíng

at hanggáng sa cayó'y nag-aaway na manacànacâ? Ang dahil nã mĩa bagay na itó'y hindî co sasabihin; cung icáw na bumabasa'y umibig ay mapagkikilala mo, at cung hindî namán ay sayang na sa iyó'y aking sabihin; hindî mapag-uunawa ang mĩa talinghagang itó nã hindî na casisinta cailán man.

—"Sa acalà co María'y may catowiran ang médico—ani Capitang Tiago. Dapat cang pasalalawigan, namumutlà ca nã mainam at nagcacailanãan ca nã mĩa mabubuting hanãin. Anó bang acalà mo: ¿sa Malabón ... ó sa San Diego?

Namulá si Mariáng tulad sa "amapola"^[149] pagcárinig niyá nitóng hulíng panãalan, at hindî nacasagót.

—"Nãgayó'y páparoon cayó ni Isabel at icáw sa beaterio, at nã cunin ninyó roon ang iyóng mĩa damít, at macapagpaalam ca sa iyóng mĩa caibigan; hindî ca na papasoc ulí roon.

Dinamdám ni María Clara iyáng hindî malírip na calungcutang bumabalot sa cálolowa, pagcâ iniiwan ang isáng kinatirahang pinatamuhán natin nã caligayahán; nãuni't nagpagaang nã canyáng pighatí ang pagcaalaala nã isáng bagay.

—At sa loob nã apat ó limáng araw, pagcâ may damít ca nang bágo'y paparoon tayo sa Malabón.... Walá na sa San Diego ang iyóng ináama; ang curang nakita mo rito cagabí, iyóng paring bátà ay siyáng bagong cura natin doón nãgayón; siyá'y isáng santo.

—¿Lalong nacagágaling sa canyáng catawán ang San Diego, pinsan!—ang ipinaalaala ni tía Isabel;—bucód sa roo'y lalong mabuti ang bahay natin doón, at sacâ malapit na ang fiesta.

Ibig sanang yacapin ni María Clara ang canyáng tía; nãuni't narinig niyáng tumiguil ang isáng coche ay siyá'y namutlà.

—¿Ah, siyá nãã!—ang isinagót ni Capitang Tiago, at nagbago nã pananalitá at idinagdág:—¿Don Crisóstomo!

Nalaglág sa mĩa camáy ni María Clara ang tanãang canyáng guinágawà; nag-acalà siyáng cumilos ay hindî nangyari: isáng

pangingilabot ang siyang tumatacbo sa canyang catawan. Narinig ang yabag ng paa sa hagdanan at pagcatapos ay ang sariwa at voces lalaki. Tulad sa cung ang voces, na ito'y may capangyarihang hiwaga, iniwacsi ng dalaga ang laguim at nagtatabo at nagtago sa panalanginang kinlalagyan ng mga santo. Nagtawanan ang dalawang magpinsan, at narinig ni Ibarra ang ingay ng sinasahang pintuan.

Namumutla, humihinga ng madalas, tinutop ng dalaga ang cumacabang dibdib at nag-acalang makinig. Narinig ang voces, yaong voces na pinacasisinta't sa panag-inip lamang niya naririnig: ipinagtatanong siya ni Ibarra. Sa pagcahibang sa towa ay hinagcan niya ang santong sa canya'y nalalapit, si San Antonio Abad; santong mapalad ng nabubuhay at ngayong siya'y cahoy; laguì ng may magagandang mga tucso! Pagcatapos ay humanap ng isang butas ng susian, upang makita niya si Ibarra; mapagsiyasat ang canyang anyo; ngumingiti si Maria Clara at ng cunin siya ng canyang tia sa gayong panood, sumabit sa liig ng matandang babae at sinisi ito ng halic na paulit-ulit.

—Nguni't haling, ano ang nangyayari sa iyó?—ang sa cawacasa'y nasabi ng matandang babae, na pinapahid ang isang luhà sa mga mata niyang lanta na.

Nahiyà si Maria Clara at tinacpan ang mga mata, ng canyang mabibilog na mga brazo.

—¡Halá, maghusay ca, halica!—ang sabi ng matandang babae ng boong pag-irog.—Samantalang nakikipag-usap siya sa iyong ama ng iyong ... ¡halica at huwag cang magpahintay!

Napadala ang dalagang tulad sa isang musmos, at doon sila nagculong sa canyang "aposeno."

Masaya ang salitaan ni Capitang Tiago at ni Ibarra ng sumipot si tia Isabel na halos kinacaladcad ang canyang pamangking babae, na nagpapalingalinga cung saansaan, datapuwa't hindi tumitingin sa canino mang tao....

¡Anong pinag-usapan ng dalawang calolowang iyon, ano ang canicanilang sinabi diyán sa salitaan ng mga mata, na lalong lubos ang galing cay sa salitaan ng bibig, salitaang ipinagcaloob sa calolowa at ng

huwag macaguló ang inğay sa pagtatamóng timyás nğ damdamin? Sa mğa sandalíng yaón, pagca nagcacawatasan ang dalawáng linikháng sumasaligaya sa kilos nğ mğa balintataóng natatabinğan nğ mğa pilíc-matáng pinaglalampanan nğ pag-iisip, ang pananalita'y mabagal, magaspáng, mahinà, wanğis sa ugong nğ culóg na nanğanğalagcag at waláng tuos cung isusumag sa nacasisilaw na liwanag at mabilís nğ kidlát: nagsasaysay nğ isáng damdaming kilala na, isáng isipang napag-uunawà, na, at cayâ lamang guinagamit itó'y sa pagcá't ang mithî nğ púsò'y siyáng nacapangyayari sa boong cataohang saganang saganà sa galác, íbig na ang boong catawán niyáng casama ang lahát nğ sancáp na lamán, butó at dugô at ang boong caisipán ay magsaysáy nğ hiwagang mğa catowâang inaawit nğ espíritu. Sa tanóng nğ pagsintá sa isáng sulyáp na numíningning ó lumálamlam, waláng mğa sagót ang salitâ: tumútugon ang nğitî, ang halíc ó ang buntóng hiniñgá.

At pagcatapos, sa pagtacas nğ dalawáng nagsisintahan sa "plumero" nğ tía Isabel na nagpapabanğon sa alicabóc, silá'y pumaroon sa azotea upang silá'y macapag-usap nğ boong calayâan sa silong nğ mğa bálag; ¿anó ang caniláng pinag-usapan nğ marahan at nanğínğinig cayó, mğa maliliit na bulaclác nğ "cabello-de-ángel"? Cayó ang magsabi't may banğó cayó sa inyóng hiniñgá at may mğa cúlay cayò sa inyóng mğa labì; icáw, "cefiro" [150] ang magsabi yamang nag-aral ca nğ di caraniwang mğa tínig sa líhim nğ gabíng madilim at sa talinghagà nğ aming mğa cagubatang virgen; sabihin ninyó, mğa sinag nğ áraw, maningning na tagapagpakilala sa lúpà nğ Walang Hanggán, tanğing hindî nahahawacan sa daîgdig nğ mğa natátangnan: cayó ang manğagsabi, sa pagca't walâ acóng nalalamang isaysáy cung dî mğa cahalingğang hindî mainam dingguín.

Nğuni't yamang áayaw ninyóng sabihin, aking títingnan cung aking maisásaysay.

Ang lanğit ay azul: nagpápagalaw nğ mğa dáhon at nğ mğa bulaclac nğ halamang gumagapang ang isáng malamig na amihang hindî amóy rosa, —dahil dito'y nanğagsisipanğinig ang mğa cabello—de—ángel—ang mğa halamang nacabitin, ang mğa tuyúng isdâ at ang mğa lámparang galing sa China. Ang inğay nğ sagwáng humahalò nğ malabong tubig nğ ílog, ang dagundong nğ pagdaan nğ mğa coche at mğa carretón sa tuláy nğ Binundóc

ay maliwanag na dumárating hanggang sa canilá; n̄guni't hindî ang m̄ga ipinagbúbubulong n̄g tía.

—Lalong magalíng—ang wicà nitó—diyá'y ang boong bayan ang siyáng bábantay sa inyó.

Nang magpasimulá'y walâ siláng pinagsalitaan nang di pawang m̄ga cahalingán—iyáng m̄ga cahalingáng totoong nacacawan̄gis niyáng m̄ga cayaban̄gan n̄g m̄ga nación sa Europa: masasarap at lásang pulót sa m̄ga magcacanación, datapuwa't nacapagtátawa ó nacapagpapacunót sa kilay n̄g m̄ga taga ibang lupaín.

Ang babae, palibhasa'y capatíd ni Cain ay panibughuin, caya't dahil dito'y tumanong sa nan̄gingibig sa canyá:

—¿Laguì bang isinaisip mo acó? ¿hindi mo ba acó linimot sa gayóng caraming m̄ga paglalacba'y mo? ¿Pagcaramiraming malalakíng m̄ga ciudad na may pagcaramiraming magagandang m̄ga babae!...

Ang lalaki namán, palibhasa'y isá pa ring capatíd ni Caín ay marunong umiwas sa m̄ga tanóng at may caunting pagca sinun̄galing, cayâ n̄ga:

—Laguì bang isinaísip mo acó? ¿Hindî mo ba acó linimot?...—Imp de M. Fernandez, Paz 442 Sta.Cruz

—¿Mangyayari bagáng catá'y limutin?—ang sagót na nanġanġaanino nġ boong ligaya sa mġa maiitím na balíngtatao nġ dalaga;—¿mangyayari bagáng magculang acó sa panunumpâ, sa isáng panunumpang dakila? Natátandaan mo ba ang gabíng yaon, ang gabíng yaóng sumísigwa, na icáw, nġ makita mo acóng nag-íisang tumatanġis sa siping nġ bangcáy nġ aking iná'y lumapit ca sa akin, ilinagáy mo ang iyong camáy sa aking balícat, ang camáy mong malaon nang ayaw mong ipahintulot na aking mátangnan, at iyong sinabi sa akin: "Nanġulila ca sa iyong iná, acó'y hindî nageainá cailán man.": at dumamay ca sa akin nġ pag-iyác. Iniirrog mo ang aking iná at icáw ay pinacaibig niyáng tulad sa isáng anác. Sa dacong labás ay umúulan at cumíkidlat; nġuni't sa acalà co'y nacárinig acó nġ música, at nakita cong nġmínġití ang maputláng mukhâ nġ bangcáy ... ¿oh, cung buháy sana ang aking mġa magulang at mapanood nila icáw! Nang magcagayó'y tinangnán co ang iyóng camáy at ang camáy nġ aking iná, nanumpâ acóng síshintahin catá, catá'y paliligayahin, anó man ang capalarang sa aki'y ipagcaloob nġ Lanġit, at sa pagca't hindî nacapagbigáy pighati cailán man sa akin ang sumpáng itó; nġgayó'y mulíng inuulit co sa iyó. ¿Mangyayari bagáng limutin co icáw? Laguing casamasama co ang pag-aalaala co sa iyo; iniligtás acó sa mġa panġanib nġ paglalacad maguíng caaliwan co sa pag-iisá nġ aking cálolowa sa mġa ibáng lupain; ¿ang pag-aalaala sa iyo ang pumawì nġ bisà nġ "loto" nġ Europa na cumacatcat nġ mġa pag-asa at nġ casaliwaang palad nġ kinaguisnang lúpà sa caisipán nġ maraming mġa cababayan! Sa mġa panaguimpan co'y nakikita co icáw na nacaatindig sa tabíng dagat nġ Maynilà, nacatanaw sa malayong abót nġ paninġíng nababalot sa malamlam na liwanag nġ maagang pagbubucang liwayway; aking náririnig ang isáng aaying-aying at malungcot na awit na sa aki'y pumupucaw nġ nagugulaylay nġ mġa damdamin, at tinatawag co sa alaala nġ aking púsò ang mġa unang taón nġ aking camusmusán, ang ating mġa catuwâan, ang ating mġa paglalarô, ang boong nacaraang maligayang panahóng binigyán mong casayahan, samantalang doroon ca sa bayan. Sa aking sapantaha'y icáw ang "hada"[151], ang espíritu, ang caayaayang kinácatawan nġ aking Bayang kináguisnan, magandá, mahinhín, masintahin, lubós calinisan, anác nġ Filipinas, niyáng cagandagandahang lupang bucód sa mġa dakilang

cagalingnan nã Inang Espanang[152] tagláy rin niyá'y may maririkít pang mãa hiyas nã isáng bayang bátà, tulad sa pagcacapisan sa iyong cataohan nã lahát nã cagandahan at carikitang nacapagpapaningning sa dalawang láhi; cayâ nã't nabubuò lamang sa isá ang pagsinta co sa iyo't ang pagsinta co sa aking tinubuang lúpà ... ¿Maaari ba catáng limutin? Macáilang ang boong ísip co'y aking náririnig ang mãa tunóg nã iyóng piano at ang mãa tínig nã iyong voces, at cailán mang tinatawag co ang iyóng pangalan nã acó'y na sa Alemania, sa dacong hápon, pagca naglalacad acó sa mãa caparanãang napúpuspos nã mãa talinghagang likhâ nã mãa poeta roon at ang mãa cahimahimalang salitsaling sabi nã mãa táong nanãáunang nabuhay, nakikinikinita co icáw sa úlap na sumisilang at napaiimbulóg sa dúyo nã capatagan, wári náriringig co ang iyong voces sa pagaspás nã mãa dahon, at pagcâ umuuwî na ang mãa tagabukid na galing sa caniláng sinasacang lúpà at caniláng ipinaríringig buhat sa maláyò ang caniláng caraniwang mãa awit, sa aking acala'y pawang nakikisaliw silá sa mãa voces nã caibuturan nã aking dibdib, na nag-aalay na lahat sa iyo nã awit at siyáng nagbíbigay catotohanan sa aking mãa nais at mãa panaguimpán. Cung minsa'y náliligaw acó sa mãa landás nã mãa cabunducan, at ang gabíng doo'y untûnti ang pagdatíng ay naráratnan acóng naglácad pa't hinahanap co ang aking daan sa guitná nã mãa "pino," nã mãa "haya"[153] at ang mãa "encina"[154]; cung nagcáragayón, cung nacalúlusot ang iláng mãa sínag nã buwán sa mãa puáng nã masinsíng mãa sanãá, wari'y nakikinikinita co icáw sa sinapupunan nã gubat, tulad sa isáng nagpapagalagalang aninong gágawgaláw at nagpapacabicabilâ sa liwanag at sa mãa carilimán nã malagóng caparanãan, at sacâ ipinarírinig nã "ruiseñor"[155] ang canyáng ibá't ibáng cawiliwiling huni, inaacálà cong dahil sa icáw ay nakikita't icáw ang siyáng sa canyá'y nacaakit. ¿Cung inalaala co icáw! ¿Hindî lamang pinasásaya sa aking mãa matá nã lagabláb nã sa iyó'y pagsinta ang úlap at pinapamúmula ang hieló[156]! Sa Italia, ang magandáng langít nã Italia, sa canyáng cadalisaya't cataasa'y nagsasalítâ sa akin nã iyong mãa matá; ang canyáng masayáng pánoorin ay nagsasaysay sa akin nã iyong nãití, wangis nã mãa halamanan sa Andaluciáng nalalaganapan nã hanãing may kipkíp na banãó, puspós nã mãa pangdilidiling casilanãanan, saganà sa hiwagà at sa calugodlugód na mãa tanghalin, pawang nanãagsasalita sa akin nã sa iyó'y pagsintá! Sa mãa gabíng may bowán, yaóng bowang wari'y nagtútucà, sa aking sinagwánsagwáng nacalulan acó sa isáng sasakyáng maliit sa ilog Rhin,

itinátanong co sa aking sarili cung dî cayâ marayà acó n̄g aking guníguní upang makita co icáw sa, guitnâ n̄g m̄ga álamong[157] na sa pampang, sa bató n̄g Lorelay ó sa guitnâ n̄g m̄ga alon at icáw ay umaawit sa catahimican n̄g gabí, tulad sa dalagang hadang mápang-aliw, upang bigyáng casayahan ang pag-iisá at ang calungcutan n̄g m̄ga guibáng castillong iyón.

—Hindî acó naglacbáy-bayang gaya mo, walâ acóng nakikita cung dî ang iyóng bayan, ang Maynila't Antipolo—ang sagót ni María Clarang n̄gumín̄gití, palibhasa'y naniniwalà sa lahát n̄g sinasabi ni Ibarra,—n̄guni't mulâ n̄g sabihin co sa iyóng ¡paalam! at pumasoc acó sa beaterio, láguì nang naaalaala catá at hindî co icáw nilimot, bagá man ipinag-utos sa akin n̄g confesor at pinarusahan acó n̄g maraming m̄ga pahírap. Nagúgunitâ, co ang ating m̄ga paglalarô, ang ating m̄ga pag-aaway n̄g tayo'y m̄ga musmós pa. Hinihirang mo ang lalong magagandáng sigay at n̄g tayo'y macapaglarô n̄g siclót, humahanap ca sa ílog n̄g lalong mabibilog at makikinis na batóng maliliit na may iba't ibang cúlay at n̄g macapaglarô tayo n̄g sintác; icáw ay nápacawaláng tuto, láguì cang natatalo, at ang parusa'y binábantilan catá n̄g pálad n̄g aking camáy, n̄guni't dî co inilálacas, sa pagca't naaawà acó sa iyo. Napacamagdarayà, icáw sa laróng chongca't dináraig mo pa ang pagcamagdarayà co, at caraniwang agawán ang naguiguing catapusán. ¿Natátandaan mo bâ n̄g icáw ay magalit n̄g totohanan? Niyó'y pinapagpighatí mo acó; n̄guni't n̄g matapos, pagcâ naaalaala co iyón sa beaterio, acó'y n̄gumín̄gtì dinaramdam cong icáw ay walâ, at n̄g macapag-away ulí catá ... at n̄g pagdaca'y mágawà natin ang pagcacásundô. Niyó'y m̄ga musmós pa tayo, naparoon tayong naligong casama ang iyóng iná sa batis na iyóng nalililiman n̄g m̄ga cawayanan. Sa m̄ga pampang ay may m̄ga sumisibol na m̄ga bulaclác at m̄ga halamang sinasabi mo sa akin sa wicang latín at wicang castilà ang canícanilang m̄ga cacaibáng pangalan, sa pagca't niyó'y nag-aaral ca na sa Ateneo. Hindî catá pinápansin; naglilibang acó sa panghahagad n̄g m̄ga paroparó at n̄g m̄ga tutubí, na sa canyáng catawáng maliit na tulad sa alfiler ay tagláy ang lahát n̄g m̄ga culay n̄g bahagharì at ang lahát n̄g m̄ga kintáb n̄g gáring, m̄ga tutubíng gumágalaw at nan̄gagháhagaran sa magcabicabilang m̄ga bulaclác; cung minsa'y ibig cong masubucan at hulihin n̄g camáy ang maliliit na isdáng matuling nan̄gagtatacbuhan sa m̄ga lumot at sa m̄ga batuhán sa pampang. Caguinsaguinsa'y nawalâ ca, at n̄g icáw ay bumalíc, may dalá cang coronang m̄ga dahon at m̄ga bulaclác n̄g dalandáng ipinutong mo sa aking

úlo, at tinatawag mo acóng "Cloe"[158], at gumawâ ca namán n̄ coronang damóng gumagapang. N̄guni't kinuha n̄ iyóng nanay ang aking corona, pinucpóc n̄ isáng bató at sacâ inihalò sa gugò na ipinaglilinis n̄ ating úlo; tumulò ang m̄ga luhà sa iyóng m̄ga matá, at sinabi mong hindî nacaalam ang iyóng iná n̄ "mitología"[159].—; "Halíng!—ang isinagót n̄ nanay mo —makikita mo't mababan̄gó pagcatapos ang inyóng m̄ga buhóc."— Nagtawá acó, naghinanakít icáw, at ayaw mo na acóng causapin, at sa boong maghapo'y nagpakita ca n̄ poot, na siyang ikinaibig co namang umiyác.

N̄ bumalíc tayo sa bayan, at sa pagca't mainit na totoo ang araw, nuha acó n̄ m̄ga dahon n̄ sambóng nasumisibol sa m̄ga tabíng daan, ibinigáy co sa iyó't n̄ ilagáy mo sa loob n̄ iyóng sombrero, at n̄ di sumakít ang iyóng ulo. N̄gumitî icáw n̄ magcágayo'y tinangnán co ang camáy mo at nagcásundô na catá.

N̄gumitî n̄ boong ligaya si Ibarra, binucsán ang canyang cartera, kinuha sa loob niyón ang isáng papel at sa loob nito'y may nababalot na m̄ga dahong nan̄gingitim, tuyô at mababan̄gó.

—; Ang iyóng m̄ga dahon n̄ sambóng!—ang isinagót ni Ibarra sa titig ni María Clara,—itó lamang ang naibigáy mo sa akin.

Dalidalí namáng kinuha ni María Clara sa canyáng dibdíb ang isáng bolsitang rasong maputî.

—;Ps!—ani María Clara at tinampál ang camáy ni Ibarra;—hindî ipinahihintulot ang paghípò: ito'y isáng sulat n̄ pagpapaalam.

—;Iyán bâ ang isinulat co sa iyo bago acó pumanaw?

—;At sumulat pó bâ cayó sa akin n̄ ibá pa, aking guino?

—;At anó bâ ang sinasabi co sa iyo n̄ panahóng iyón?

—;Maraming cabulastugan! ;m̄ga dahilan n̄ masamáng mán̄gun̄gutang—ang isinagót ni María Clarang n̄gumín̄giti, na ipinakikilalang totoong ikinasásaya n̄ canyáng loob ang gayóng m̄ga cabulaanan.—;Howág cang malicot! ;babasahin co sa iyo ang sulat na ito! ;n̄guni't ililín̄gid co ang iyóng m̄ga pagpuri at n̄ dí ca magdalitá!

At itinaás ang papel sa tapát n̄g canyang m̄ga matá at n̄g huwag makita n̄g binatà ang canyáng mukhâ, at nagpasimulâ:

—"Aking ..." ¡hindî co babasahin sa iyo ang sumúsunod, sa pagca't isáng cabulastugán!—at pinaraan n̄g m̄ga matá ang iláng talatà.—"Ibig n̄g aking amá, ang acó'y yumao, bagá man ipinamamanhic cong huwag"—"Icáw ay lalaki—ang sabi sa akin, dapat mong isipin ang panahóng dárating at ang iyong m̄ga lacás. Dapat mong pag-aralan ang dunong sa pamumuhay, ang dî maibibígay sa iyo n̄g iyong kinamulatang lúpà, at n̄g balang araw ay makapaglingcod ca sa canyá. Cung mananatili ca sa aking tabí, sa aking lilim, sa impapawíd na ito n̄g m̄ga hínalâan, hindî ca matututong tumanáw sa malayò, at sa araw na cata'y maiwan sa ibabaw n̄g lupa'y maitutulad ca sa halamang sinasalitâ n̄g ating poetang si Baltazar;

"Para n̄g halamang lumakí sa tubig,
daho'y nalálanta muntíng dî madilig,
ikinalooloy ang sandalíng init...."

—¡Nakita mo na! binatà ca na halos ay tumatangis ca pa!
—"Nacapagpasakit sa aking loob ang ganitóng pag-wiwicà, caya't ipinahayag co sa canyáng icáw ay aking sinísinta. Hindî umimíc ang aking amá, nagliníng-lining, ilinagáy sa aking balicat, ang canyáng camáy at nagsalitâ sa aking nan̄gín̄ginig ang voces:—Ang ísip mo ba'y icáw lamang ang marunong umibig at hindî ca iniibig n̄g iyóng amá at hindî dináramdam ang sa iyó'y paghiwaláy?" Hindî pa nalalaong nan̄gulila tayo sa iyóng iná; tumutun̄go acó sa catandàan, diyán sa gulang na ang hinahanap ay ang tulong at pagbibigay alíw n̄g cabatâan, at gayón ma'y tinatanggap co ang pag-iisá at dî co talós cung catá'y makikita pa ulì. N̄guni't dapat cong isipin ang m̄ga ibáng bágay na lalong malalakí... Bumúbucas sa iyo ang panahóng sasapit, samantalang sumásara sa akin; sumisilang sa iyo ang m̄ga pagsinta, ang m̄ga pag-ibig co'y nan̄gamámatay; cumúculô ang apóy sa iyóng m̄ga ugát sa aki'y nagsisimulá, ang calamigán, at gayón ma'y icáw ay umíiyac at hindî ca marunong maghandóg n̄g n̄gayón, at n̄g sa búcas ay makinabang ca at pakinaban̄gan icáw n̄g iyóng kinaguisnang lúpà."—
Napunô n̄g lúhà ang m̄ga matá n̄g aking amá, naluhód acó sa canyáng paanan, siyá'y aking niyacap at sinabi co sa canyáng acó'y nahahandáng yumao".

Napatiguil ang pagbasa, dahil sa pagcaligalig ni Ibarra: namumutlâ ang binatà at naglálacad n̄ paroo't parito sa magcabicabilang dúlo n̄ azotea.

—¿Anó ang iyóng damdám? ¿anó ba ang nangyayari sa iyo?—ang tanóng ni María Clara cay Ibarra.

—¡Dahil sa iyó'y nalimutan co ang aking m̄ga catungculan; dapat acóng pumaroon n̄gayón din sa aking bayan! Búcas ang fiesta n̄ m̄ga namatáy.

Hindî umimíc si María Clara, itinitig niyáng iláng sandalî ang canyáng malalaki't mapupun̄gay na m̄ga matá cay Ibarra, cumuha n̄ ilang bulaclác at sinabi sa canyáng nababagbag ang loob:

—Lumacad ca, hindî na catá pinipiguil; magkikita ulî tayo sa loob n̄ iláng áraw! ¡Ilagáy mo itóng bulaclac sa ibabaw n̄ libin̄gan n̄ iyong m̄ga magulang!

Nang macarâan ang iláng minuto, ang binata'y nananaog na sa hagdanang casabay si Capitang Tiago at si tía Isabel, samantalang nagecuculong sa pánalangin si María Clara.

—¡Ipakisabi n̄ga pô ninyó cay Andéng na canyáng ihandâ ang bahay at man̄gagsisirating si María at si Isabel!—¡Dumatíng nawâ cayóng maluwalhati!—ani Capitang Tiago, samantalang sumásacay si Ibarra sa coche, na yumaong ang tun̄go'y sa plaza n̄ San Gabriel.

At sinabi pagcatapos ni Capitang Tiago cay María Clara na umíiyac sa tabí n̄ larawan n̄ isáng Vírgen:

—Halá, magsindí ca n̄ dalawáng candilang man̄gahati, ang isáy sa Señor San Rafael, pintacasi n̄ m̄ga naglálacbay. Isindi mo ang lámpara n̄ Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje. ¡Lalong magalíng ang magcagugol n̄ isáng salapî sa pagkít at anim na cuarta sa lan̄gís, cay sa magbayad pagcatapos n̄ isáng mahalagáng tubós.

Decorative motif

Decorative motif

VIII.

MANGA ALAALA

Pinagdaraanang nã coche ni Ibarra ang bahagui nã lálóng masayáng nasyon nã Maynilà; ang nacapagbíbigay pangláv sa canyá nã gabíng nagdaan, sa liwanag nã araw ay nacapagpangití sa canyá cahi't siyá'y áayaw.

Ang casayahang hindí naglilicat sa lahát nã panig, ang lúbháng maraming cocheng nagpaparoo't paritong sacdal nã tutulin, ang m̃ga carromata, ang m̃ga calesa, ang m̃ga europeo, ang m̃ga insíc, ang m̃ga dalisay na tagarito, na bawa't isá'y may canícanyang sariling pananamit, ang m̃ga naglalacô nã m̃ga bung̃ang-cahoy at halaman, m̃ga corredor[160], hubád na cargador[161], m̃ga tindá nã m̃ga cacanín, m̃ga fonda[162], m̃ga restaurant[163], m̃ga tindahan, sampô nã m̃ga carretóng hila nã m̃ga mápagpaumahan at waláng damdaming calabáw na tila mandín naglilibang sa paghila nã m̃ga "bulto" samantalang naglilíningliling, ang lahát nã íngay at calugcóg, pati nã araw, isáng amó'y na táñgì, ang sarisaring m̃ga culay, pawang pumupucaw sa canyáng alaala nã isáng daigdig na nagugupiling na m̃ga gunità.

Walâ pang latag na m̃ga bató ang m̃ga daang iyón. Dalawâng araw lamang sunód na uminít, ang m̃ga daa'y naguigúing alabóc nã tumátakip sa lahát, nag-papaubò at bumubulag sa m̃ga naglálacad: isáng araw lamang umulán ay naguiguing lávà na, ano pa't cung gabí ay naanino roon ang m̃ga farol nã m̃ga coche at tumítilamsic buhát sa limáng metrong layò sa m̃ga naglálacad sa m̃ga makikipot na m̃ga acera. ¡Gaano caraming m̃ga babae ang nañgag-iwan sa m̃ga along putic na iyón nã caniláng m̃ga chinelas na bordado! Pagcacágayo'y nañgapapanood na pínípson ang m̃ga daan nã hanáyhanáy na m̃ga presidiarong ahit ang ulo, na ang m̃ga mangás nã baro'y maíicli at tòcong ang salawál na may m̃ga número at may m̃ga

letrang azul, sa m̃ga binti'y may m̃ga tanicaláng halos nababalot ñ maruruming m̃ga basahan upang huwag na totoong macasakít ang pagkiskís ó ang lamig marahil ñ bacal; dalawa't dalawá ang pagcacácabit, m̃ga sanág sa araw, m̃ga hapóng-hapô sa init at sa pagod, pinapagmámadalí at silá'y hináhampas ñ pamalò ñ isáng presidiario ring marahil ñagcácamit casayahan, sa pagca't sa ganáng canyá nama'y nacapagpapahirap sa m̃ga cawañgis din niyáng presidiario. Matatangcád silá, madidilím ang pagmumukháng cailán ma'y hindí námasdang lumiliwanag sa pagsilang ñ isáng ñgití; numíningning, gayón man ang caniláng m̃ga balingtataó, pagccá dumarapò sa caniláng m̃ga balicat ang humahaguing na pamálò, ó pagcá hinahaguisan silá ñ isáng naglálácad ñ upós ñ isáng tabacong basâ-basâ at nacácalas na, dinárapot ang upós ñ lalong nálalapit at itinatagò sa canyáng salacót: ang m̃ga ibá'y minámasdan ang m̃ga nagdaraan ñ pagtingíng cacaibá. Warí'y náriringíg pa niyá ang caniláng caiñgayang guinágawâ sa pagduduróg ñ batóng itatabon sa m̃ga lubác at ang nacalálaguim na calansíng ñ mabibigát na m̃ga tanicalâ sa namámaga na niláng m̃ga bucong-búcong. Kinikilabutan si Ibarra cung naaalaala niyá ang isáng nangyaring sumugat sa canyáng pag-iisip-musmós; niyó'y catánghalian at ibinábagsac ñ araw sa lúpà ang canyáng lalong maiinit na m̃ga sínag. Sa lílim ñ isáng carretóng cahoy nacabulagtâ ang isá sa m̃ga táong iyón, waláng malay táo, bucás ñ cauntí ang m̃ga matá; pinagbubuti naman ñ dalawáng presidiario rin ang isáng hihigáng cawayan, waláng galit, waláng pighatí, waláng yamót, anó pa't waláng pinag-ibhán sa sinasabing caugalia't anyô ñ dalisay na m̃ga tagarito. "Ñgayó'y icáw, búcas nama'y camí," marahil siyáng sinasabi sa canícanilá. Hindí pinápansin ñ m̃ga táong nagdudumaling dumaraan ang bagay na iyón; nagdaraan ang m̃ga babae, tinítingnan silá at nañgagpapatuloy ñ paglacad, caraniwan ñ mapanood ang m̃ga bagay na yaón, linipacán na ang m̃ga púsò; nañgagtatácbuhan ang m̃ga coche, ipinaaanino sa caniláng catawáng may barniz ang m̃ga sínag ñ araw na iyóng maningning sa isáng langit na waláng alapaap; sa canyá lamang, batang may labíng isáng taón at bágong carárating na galing sa canyáng bayan, nacalálaguim ang napapanood na iyón; sa canyá lamang nacapagbigáy bañguñgot ñ kinágabihan.

Walâ na ang mabaít at may wagás na puring "Puente de Barcas," yaóng tuláy filipinong-mabaít na nagsusumakit maglingcód, bagá man tagláy niya ang catutubong m̃ga capintasang tumataas at bumábabâ alinsunod sa

maibigan n̄g ilog Pasig na dī miminsang nagpahirap at gumibâ sa tuláy na iyon.

Hindî lumálagô ang m̄ga talisay sa plaza n̄g San Gabriel; nananatili silá sa pagcacúyagutin.

Sa ganáng canya'y nagbawas ang gandá n̄g Escolta, bagá man n̄gayó'y may isáng malaking bahay na may m̄ga "cariatide"[164] sa dating kinatatayuan n̄g m̄ga lumang camalig. Tinakhán niyá ang bagong "Puente de España"[165]; nan̄gagpaalaala sa canyá n̄g m̄ga maguiguináw na umaga, cung doo'y dumaraang namamangcâ siláng patun̄gó sa m̄ga paliguan sa Uli-uli, ang m̄ga bahay na na sa pangpáng na dacong canan n̄g ílog, na napapag-itanan n̄g m̄ga cawayanan at m̄ga punong cahoy, doon sa wacás n̄g Escolta at pasimulâ n̄g Isla del Romero.

Nasasalubong niyá ang maraming m̄ga cocheng hinihila n̄g m̄ga maiinam na m̄ga cabayong maliliít, lulan n̄g m̄ga coche ang m̄ga empleadong nacacatucatulog pa marahil ay pumapatun̄gó na sa caniláng m̄ga oficina; m̄ga militar, m̄ga insíc na may anyóng hambóg at catawatawá ang pagcacaupô; m̄ga fraileng hindî maimikin, m̄ga canónigo at iba pa. Tila mandin canyáng namataan sa isáng marikit na "victoria"[166] si pári Dámasong mabalasíc ang mukhá't cunót ang m̄ga kíláy; n̄guni't siyá'y nacaraan na at n̄gayo'y masayáng bumabati sa canyá, búhat sa canyáng carretela[167] si Capitan Tinong na casacáy ang canyáng asawâ't dalawáng m̄ga anác na babae.

N̄g macababâ na n̄g tuláy, tumacbó ang m̄ga cabayo't tinun̄gó ang paseo n̄g Sabána[168]. Sa caliwa'y ang fábrica n̄g tabaco sa Arroceros, na pinanggagalingán n̄g malakíng úgong na guinágawa n̄g m̄ga cigarrera sa pagpucpóc n̄g m̄ga dahon n̄g tabaco. Napan̄gití si Ibarra, sa pagca alaala n̄g masangsáng na amóy na iyóng sa tuwíng icalimáng oras n̄g hapo'y lumalaganap sa tuláy n̄g Barcas at humihilo sa canyá n̄g panahóng siyá'y musmós pa. Ang masasayáng m̄ga salitâan, ang m̄ga catatawanan ang siyáng cahi't hindî niyá sinasadya'y nacapaghatíd sa canyáng guníguní sa nayon n̄g Lavapiés, sa Madrid, sampô n̄g doo'y m̄ga pangliligalig n̄g m̄ga cigarrera, na totoong nacacapahamac sa sawíng palad na m̄ga "guindilla" [169] at iba pà.

Ipinagtabuyan, ang canyáng caayaayang m̃ga naaalaala ñg Jardín Botánico[170]; iniharáp sa canyáng pag-iisip ang demonio ñg m̃ga pagsusumagsumag; ang m̃ga Jardín Botánico sa Europa, sa m̃ga lupaing nañgagcailañgan ñg malacás na calooban at saganang guintô upang mapasibol ang isáng dahon at mapabucás ang isáng bulaclác; hindî lamang doon, cung dí sa m̃ga "colonia" man ay may mabubuti ang alagà at m̃ga mahahalagáng Jardín Botánicong bucás na lagui sa sino mang ibig manood. Inihwaláy doón ni Ibarra ang canyáng m̃ga matá at inilingap niyá sa dacong canan, at doo'y canyáng nakita ang matandáng Maynilàng naliliguid ñg m̃ga cútà at m̃ga bangbáng, tulad sa isáng dalagang culang sa dugô, na nababalot ñg isáng pananamit ñg canyáng nunong babae ñg panahong itó'y sumasacagarâan.

¡Natanawan niyá ang dagat na hindî maabot ñg tanáw ang guildid na lubháng maláyò!...

—¡Na sa cabiláng ibayo ang Europa!—ang inisip ñg binatà! ¡Ang Europang may magagandáng m̃ga nacióng hindî nañgaglilicat ñg pagsusumicap sa paghanap ñg caligayahán, nagsisipanaguinip pagcacaumaga at nañgagdáramdam cabiguan sa towíng lumúlubog ang araw ... lumiligaya sa guitná ñg canyáng m̃ga capahamacán! ¡Tunay ñgâ, sa cabilang ibayo ñg dagat na dí maulata'y nañgaroroon ang m̃ga nacióng mapagmahal sa espíritu, at bagá man hindî nilá minámasamá ang catawán, lálò pa mandíng mápagmahal sa espíritu cay sa m̃ga nagpapanggáp na lubháng umiirrog sa espíritu.

Ñguni't nañgagsitacas ang canyáng m̃ga pagdidilidiling itó ñg canyáng makita ang muntíng bundúc-bunducan sa capatagan ñg Bagumbayan. Ang namûmucod na bundúc-bunducan sa isáng tabí ñg paseo ñg Luneta ang siyá ñg yóng umaakit sa canyáng ísip at siyáng sa canyá'y nagpapagunamgunam.

Canyáng guinugunitâ ang táong nagbucás ñg canyáng pag-iisip at nagpakilala sa canyá, ñg magalíng at ñg nasacatuwiran. Tunay ñgâ't cácauntí ang m̃ga caisipáng sa canyá'y iniaral, ñguni't hindî ang m̃ga waláng cabuluháng pag-ulit lamang ñg m̃ga sinabi ñg ibá; pawang m̃ga caisipáng galing sa pananalig na hindî nañgagculabô sa liwanag ñg lalong matitindíng ílaw ñg dakilang pagsulong. Ang táong yaó'y isáng matandáng sacerdote, ang m̃ga pang̃ungusap na sa canyá'y sinabi ñg siyá'y pagpaalaman ay

umaalingawngaw pa sa canyáng m̃ga taiñga: "Huwág mong calimutang bagá man pag-aari ñg sangcataohan ang carunuñgan, "minamana lamang ang carunuñgang iyán ñg m̃ga táong may púsò,?—ang paalaala niyá. —"Pinagsicapan cong ilipat sa iyo ang aking tinanggáp sa aking m̃ga maestro; ang cayamanang iyó'y pinagsicapan co namáng dagdagán sa boong abót ñg aking cáya at inililipat co sa m̃ga táong humahalili; gayón din ang gágawin mo sa mañgagsisihalili sa iyo, at mapagtátatlong ibayo mo, sa pagcá't icáw ay paparoon sa m̃ga lubháng mayayamang lupaín."—At ñgumíñgiting idinagdág; "Nañgagaisiparito silá sa paghanap ñg guintô; ꝑmañgagsiparoon namán cayó sa caniláng lupaí't hanapin ninyó roon ang ibáng guintóng ating kinacailañgan! Alalahanin mo, gayón mang hindî ang lahat ñg cumíkinang ay guintô. Namatáy riyán ang paring iyón."[\[171\]](#)

Sa m̃ga gunità niyáng itó'y sumásagot siyá:

—ꝑHindî, anó mang caratnan, ang una'y ang kinaguisnang lúpà, ang una'y Filipinas, anác ñg España, ang una'y ang lupaíng castílà. ꝑHindî, ang bagay na iyáng isáng casaliwaang palad ay hindî nacaruruñgis sa Bayang kináguisnan, hindî. Hindî nacaahalina sa canyáng paggugunamgunam ang Ermita, iyáng Fénix[\[172\]](#) na pawid, na mulíng sumisilang sa canyáng m̃ga abó sa anyóng m̃ga bahay na may m̃ga pintáng putí at azul at ang bubóng ay zinc na may pintáng pulá. Hindî nacaakit sa canyáng pagmamalasmalas ang Maalat, ni ang cuartel ñg caballeríang may m̃ga punong cahoy sa tapát, ni ang m̃ga tagaroon, ni ang m̃ga maliliit na bahay na pawid na may matitibong na bubuñgáng nañgacúcubli sa m̃ga púnò ñg saguing at m̃ga buñga, na guinagawang tulad sa m̃ga pugad ñg bawa't amá ñg isáng mag-anac.

Tulóy ang paggulong ñg coche: nacasasalubong ñg isáng carromatang híla ñg isá ó dalawang cabayo, na napagkikilalang galing lalawigan, dahil sa guarnición at iba pang cagamítang pawang abacá. Pinagpipilitang makita ñg carromatero ang naglálacbay na nacasacáy sa maningning na coche at nagdaraang hindî nakikipagpalitan ñg cahi't isáng pananalitâ, ñg cahi't isang pakikipagbatían. Cung minsa'y isáng carretóng híla ñg isáng calabaw na marahan ang lacad at parang waláng anó man ang siyáng nacawawalâ ñg capanglawan ñg maluluang at maalicabóc na m̃ga lansañgang napapaliguan ñg makináng na araw ñg m̃ga "trópico"[\[173\]](#). Nakikisaliw sa malungcót at dí nagbábagong anyô ñg awit ñg namamatnugot na nacasacáy sa calabaw ang

matinding calairit n̄g tuyóng rueda sa pag-íkit na casama ang kinsékinsé n̄g mabigát na carretón; cung minsan nama'y ang malagáslas na tunóg n̄g gasgás na m̄ga paa n̄g isáng paragós, niyáng trineong^[174] sa Filipinas ay hinihilang napacabanayad sa ibabaw n̄g alabóc ó n̄g m̄ga lubác sa daan. Sa m̄ga capatagan, sa m̄ga malilinis na lupang pinaghahalamanan ay nan̄ginginain ang m̄ga hayop na casama n̄g m̄ga tagác, na payapang nacadapò sa ibabaw n̄g m̄ga vacang capóng n̄gumún̄guyâ at linalasa ang m̄ga sariwang damó n̄g parang, na ipinipikít-pikít ang m̄ga matá,; sa dacong malayo'y m̄ga babaeng cabayong nan̄gagdadambahan, nan̄gaglulucsuhan at nan̄gagtatacbuhang hagad n̄g isáng masival na potrong mababà ang buntót at malagô ang kilíng: humahalinghíng ang potro at pinasasambulát ang lúpà n̄g canyáng malalacás na m̄ga cucó.

Pabayáan nating maglabcáy ang binatang nagdidilidili ó nacacatulog: ang hiwagang malungcót ó masayá n̄g catapan̄gang hindî nacacaakit n̄g canyáng gunamgunam: ang araw na iyóng nagpapapakintab sa m̄ga dulo n̄g m̄ga cahoy at nagpapatacbò sa m̄ga tagabukid na nan̄gapapasò ang m̄ga paa sa nagbabagang lúpà, bagá mán silá'y may panyapác na m̄ga lipác; ang araw na iyóng pumipiguil sa isáng babaeng tagabukid sa lilim n̄g isáng talisay ó cawayanan, at sa canya'y nagpapaísip n̄g m̄ga bagaybagay na walang cataturán at dí mapagwarì, ang isip na iyo'y hindi nacalulugod sa ating binatà.

Bumalíc tayo sa Maynilà samantalang gumugulong ang coche't nagpapaguiray-guiray, túlad sa isáng lasíng, sa buról-buról na lupà, at samantalang tumátawid sa tuláy na cawayan, pumapanhic sa mataríc na ahunín ó bumábabâ sa totoong malalim na lusun̄gín.

Decorative motif

Decorative motif

IX.

MANGA CAUGALIAN NG BAYANG ITO

Hindî nagcámali si Ibarra; nalululan nãa si "victoriang" iyón si pari Dámaso at tumutunão sa báhay na canyáng bagong caíiwan.

—¿Saan bâ cayó paroroon?—ang tanóng nã fraile cay María Clara at cay tía Isabel, na manãagsisisacay na sa isáng cocheng may mãa pamuting pílac, at tinatampítampì ni pari Dámaso ang mãa pisnãí ni María Clara, sa guitnã nã canyang mãa caguluhan nã ísip.

—Cucunin co sa beaterio ang aking mãa bagaybagay roon—ang sagót ni María Clara.

¡Ahááá! ¡ahá! tingnán natin cung sino ang mananalo sa amin, tingnan natin!—ang ipinagbububulóng na hindî nápapansin ang sinasabi, na anó pa't nagtacá, ang dalawang babae. Tinúnão ang hagdanan at nanhíc doon si pari Dámasong nacatunão ang úlot't madálang-dalang ang hacbáng.

¡Marahil siya'y magsésermon at canyáng isinasaulo ang canyáng ipanãanãaral!—aní tía Isabel;—sacáy na María at tatanghalíin tayo nã pagdatíng.

Hindî namin masábi cung magsesermón nãa ó hindî; datapuwa't inaacala naming mãa dakílang bagay ang mãa pinag-íisip-ísip niyá, sa pagcá't hindî man lamang naiabot niyá, ang canyáng camáy cay capitang Tiago, cayá't napilitang yumucód pa itó nã cauntí upáng haccán ang camáy na iyón.

—¡Santiago!—ang únang sinabi niyá—may pag-uusapan tayong mahahalagang bagay; tayo na sa iyong oficina.

Maligalig ang lóob ni Capitang Tiago, hindî nacaimíc n̄uni't sumunód sa napacalakíng sacerdote, at sinarhán ang pintô pagcapásóc nilá.

Samantalang nagsasalitaan silá n̄ líhim, siyasatin nátin cung anó ang kinaratnan ni Fr. Sybila.

Walâ sa canyang convento ang pantás na dominico; maagang maaga, pagcapagmisa, siyá'y napatun̄go sa convento n̄ canyáng capisanang na sa macapasoc n̄ pintuan ni Isabel Segunda, ó ni Magallanes, alinsunod sa naghaharing familia, sa Madrid.

Hindî niya pinansin ang masaráp na amóy-chocolate, at gayón ding dí niya ininó ín̄gay n̄ m̄ga cajón at ang salapíng náriringig mulâ, sa Procuración, at bahagyâ n̄ sumagót sa mapitagan at maguiliw na bati n̄ uldóg na procurador, nanhíc si Fr. Sybila, tinahac ang ilang m̄ga "corredor" at tumuctóc n̄ butó n̄ m̄ga dalíri sa isáng pintúan.

—¡Tulóy!—anang isáng voces na wari'y dumaraing.

—¡Pagalin̄gin nawâ cayó n̄ Dios sa inyóng sakít!—ang siyáng bati n̄ batang dominico pagpasoc.

Nacaupo sa isáng malaking sillón ang isáng matandáng pári, culubót at gá namúmutlâ na ang balát n̄ mukhâ, cawan̄gis n̄ isá riyán sa m̄ga santong ipinintá ni Rivera. Nan̄glálalalim ang m̄ga matáng napuputun̄gan n̄ lubháng málalagong kilay, na palibhasa'y láguing nacacunót ay nacapagdáragsag n̄ ningn̄ing n̄ paghíhingalô n̄ canyang m̄ga matá.

Nabábagbag ang lóob na pinagmasdán siyá ni pári Sibilang nacahalukipkíp ang m̄ga camáy sa ilalim n̄ cagalanggalang na escapulario ni Santo Domingo. Inilun̄gayngay pagcatapos ang úlo, hindî umíimic at wari'y naghíhintay.

—¡Ah!—ang buntóng hiningá n̄ maysakít—inihahatol sa akin, Hernando; na akin daw ipahíwà! ¡Ipahíwà sa tandâ co n̄ itó! ¡Itóng lupaíng itó! ¡Ang cagulatgulat na lupaíng itó! ¡Muhang ulirán ca sa nangyayari sa akin, Hernando!

Dahándáhang itinàas ni Fr. Sybila ang canyáng m̄ga matá at itinitig sa mukhà n̄ may sakít:

—At ¿anó pô ang inyóng minagaling?—ang itinanóng.

—¿Mamatáy! ¿Ay! ¿May nálalabi pa bagá sa aking ibáng bagay? Malábis na totoo ang aking ipinaghihirap; datapuwa't... pinapaghirap co namán ang marami... ¿nagbabayad-útang lamang acó! At icáw, ¿cumustá ca? ¿anó ang sadyâ mo?,

—Naparíto pô acó't sasabihin co sa inyó ang ipinagcatiwalang bílin sa akin.

—¿Ah! ¿at anó ang bagay na iyón?

—¿Psh!—sumagót na may samâ ang loob, umupô at iliningón ang mukhâ, sa ibáng panig,—m̃ga cabulastigan ang sinabi sa atin; ang binatang si Ibarra'y isang matalínong bagongtao; tila mandín hindi halíng; ñguni't sa acálà co'y isáng mabaít na bagongtao.

—...Mananatili ang ating capangyarihan hanggang sa capangyarihang iya'y nananalig.....

—¿Sa acálà mo?

—¿Nagpasimulâ cagabí ang caniláng pagcacáalit!

—¿Nagpasimulâ na! ¿at bákit?

Sinaysay ni Fr. Sibyla, sa maiclíng pananalitâ, ang nangyari cay pári Dámaso at cay Crisóstomo Ibarra.

—Bucód sa rito—ang idinugtóng na pangwacás—mag-aasawa ang binatà sa anác na babae ni Capitang Tiago, na nag-aral sa colegio ñg ating m̃ga capatid na babae; siyá'y mayaman at dí ñga niyá iibiguing magcaroon ñg m̃ga caaway upang siyá'y mawal-án ñg caligayahán at cayamanan.

Itinañgô ñg may sakít ang canyang úlo, sa pagpapakilalang siyá'y sang-áyon.

—Siyâ ñgâ, gayón din ang áking acálà ... Sa pamamag-itan ñg gayóng babae at isáng bianáng lalaking gayón, maguiguing atin ang canyáng

catawá't cálolowa. At cung hindî ¡lálóng magalíng cung siya'y magpakítang kaaway natin!

Minamasdáng nagtátaca ni Fr. Sibyla ang matandâ.

—Unawàing sa icagagaling nã ating Santong Capisanan—ang idinugtóng na naghihirap nã paghinã.—Minámagaling co pa ang makilaban sa átin, cay sa mãga halíng na pagpupuri at paimbabáw na panghihinuyò nã mãga caibigan.... tunay at silá'y may mãga bayad.

—¿Inaacalà pô bâ ninyóng gayón?

Tiningnán siyá nã boong lungcót nã matandâ.

—¡Tandaân mong magalíng!—ang isinagót na nagcáangpapagál—Manacatilí ang ating capangyarihan samantalang sa capangyarihang iya'y nananalig. Cung táyo'y labánan, ang sasabihin nã Gobierno'y: "Nilalabanan silá, sa pagca't ang mãga fraile'y isáng hadláng sa calayaan nã mãga filipino; at sa pagca't gayo'y papanatilihin natin ang mãga fraile."

—At ¿cung silá'y pakinggán? Manacânacang ang Gobierno'y....

—¡Hindî silá pakíkingan!

—Gayón man, cung sa udyóc nã casakimá'y nasáin nã Gobiernong maowî sa canyá ang ating inaani ... cung magcaroon nã isáng pangãhás at walang gúlat na....

—Cung magcágayo'y ¡sa abâ niyá!

Capuwâ hindî umimíc.

—Bucód sa roón—ang ipinatúloy nã may sákít—kinacailanã nating tayó'y labánan, táyo'y pucáwin: nagpapakilala sa atin ang mãga labanáng ito nã cung saan naroon ang ating cahinaan, at ang gayó'y nacapagpapagalíng sa atin. Nacararayà sa átin at nacapágpapahimbing ang malábis na mãga pagpúri: datapowa't sa lábás ay nacapagpapapanãit nã ating anyô, at sa araw na mahúlog táyo sa capanãitang anyô, táyo'y mapapahamac, na gáya nã pagcapahamac natin sa Europa. Hindî na papasoc ang salapí sa ating mãga simbahan; sino ma'y walâ nã bíbili nã mãga escapulario, nã mãga correa

at nã anó man, at pagcâ hindî na tayo mayaman, hindî na natin mapapapanalig ang mãga budhî.

—¡Psh! Mananatili rin sa atin ang ating mãga "hacienda," ang ating mãga báhay!

—¡Mawáwala sa ating laháat, na gaya nã pagcawalâ sa átin sa Europa! At ang lálóng masamá'y nagpapagal táyo at nã táyo'y mangguípuspós. Sa halimbáwà: iyáng nápacalabis na pagsusumakit na dagdagan sa taóntaón, ayon sa ating maibigan, ang halagá nã buwís nã ating mãga lúpà, ang pagsusumakit na iyáng aking sinalansáng sa laháat nã mãga malalaking pulong natin; ¡ang pagsusumakit na iyán ang siyáng macapapahamac sa atin! Napipilitan ang "indiong" bumilí sa ibang daco nã mãga lúpang casing galíng din nã ating mãga lupà ó lálò pang magalíng. Nanãganib acóng bacâ táyo'y nagpapasimulâ na nã pagbabâ: "Quos vult perdere Jupiter dementat prius."^[175] Dahil dito'y huwág nã nating dagdagán ang ating bigát; ang báya'y nagbububulóng na. Mabúti ang inisip mo: pabayâan natin ang ibáng makikipaghusay doón nã canícanilang sagutin; papanatilihin natin ang sa ati'y pagpipitagang nálalabi, at sa pagcá't hindî malalao't makíkiharáp táyo sa Dios, linísin natin ang ating mãga cama'y ... ¡Maawà nawâ sa áting mãga kahinàan ang Dios nã mãga pagcahabág!

—Sa macatuwíd ay inaaacalà pó bâ ninyóng ang buwís ay ...

—¡Howág na tayong mag-úsap nã tungcól sa salapî!—ang isinalabat nã may sakít na masamá ang lóob.—Sinasabi mong ipinanãacò nã teniente cay pári Dámaso..?

—Opo, amá—ang sagot ni pári Sibylang gá nãumínãitî na. Nãuni't nakita co caninang umága ang teniente, at sinábi sa áking dináramdam daw niyá ang lahat nã nangyári cagabí, na umímbulog daw sa canyáng úlo ang Jerez, at sa acálà niya'y gayón din ang nangyári cay pári Dámaso.—At ang panãaco?—ang tanóng cong pabirô.—Padre cura ang isinagót:—marunong pô acóng tumupád nã áking wicâ, pagcâ sa pagtupád na iya'y hindî co dinurunãisan ang aking capurihán; cailan ma'y dî co naging ugálì ang magcanulô canino man, at dàhil dito'y teniente acó hanggá nãgayón.

—Nã macapagsalitaan silá nã mãga ibá't ibáng bágay na waláng cabuluhán, nagpaalam sì Fr. Sibyla.

Hindî nãa namán naparoón ang teniente sa Malacanyáng; nãunit naalaman din nã Capitan General ang nangyari.

Nang nakikipagsalitaan siyá sa canyáng mãa ayudante tungcól sa mãa pagbanguít na sa canya'y guinágawá nã mãa páhayagan sa Maynilà, sa ilalim nã mãa pamagat na mãa "cometa"[176] at iba pang mãa napakikita sa langít, sinabí sa canyá nã isá sa mãa ayudanteng iyón ang pakikipagcagalit ni pári Dámaso, na pinalubhâ pa ang cabigatán nã mãa pananalitâ, bagá man pinakinis nã cauntî ang mãa bigcás nã sabi.

—Sino ang sa iyo'y nagsábi—ang tanong nã Capitán General na nãumingítî.

—Naringig co pô cay Laruja, na siyáng nagbabalitâ caninang umága sa pásulatan nã pámahayagan.

Mulíng nãumitî ang Capitan General at idinagdág:

—¡Hindî nacasásakit ang babae't fraile! Ibig cong manahimic sa nátitirang panahón nã pagtirá co sa lupáng itó, at aayaw na acóng makipag-alít sa mãa lalaking gumagamit nã sáya. At lálong lálò na nãgayóng áking natalastás na pinaglalaruan lamang nã provincial ang aking mãa útos; hiningí cong pinacaparusa ang paglilipat sa ibáng bayan nã fraileng iyán; at siyá nãa namán, siya'y inilipat, nãuni't doon siya inilagay sa lalong magaling na báyan: ¡frailadas![177] na sinásabi natin sa España.

Nãuni't humintô nã pagnãiti ang Capitan General nã nagíisa na.

—¡Ah! ¡cung hindî sána nápacatangã ang báyang ito'y pasusucuin co ang aking mãa cagalanggalang na iyán!—ang ipinagbuntóng hiningã.—Datapuwa't carapatdapat ang báwa't báyan sa kinasasapitan niyá; gawin nátin ang inuugali nã lahát.

Samantala'y natápos si Capitang Tiago nã pakikipulong cay pári Dámaso, ó sa lalong magalíng na sabi, ang pakikipulong ni pári Dámaso cay Capitang Tiago.

—¡Nãayo'y napagsabihan na catá!—ang sabi nã franciscano nã magpaalam. Nailágan sana ang lahát nã itó, cung nagtanóngtanóng ca muna sa akin, cung dí ca sana nagsinunãaling nã icáw ay tinatátanong co.

¡Pagsicapan mong howag ca nang gumawâ ñã m̃ga cahaling̃án, at manálig ca sa canyáng ináama!

Lumibot ñã macaalawa ó macaatló sa salas si Capitang Tiagong nag-iísip-isip at nagbúbuntóng hining̃á; di caguinsaguinsa'y párang may naisip siyáng magalíng, tumacbó sa pánalang̃inan at pinatáy ang m̃ga candílà at ang lámparang canyáng pinasindihán upang siyáng macapagligtás cay Ibarra.

—May panahón pa, sa pagca't totoong malayò ang linálacbay—ang ibinulóng.

Decorative motif

Decorative motif

X.

ANG BAYAN

Hálos sa pampáng ñã dagátan ang kinálalagyan ñã báyang San Diego[178], na sumasaguitná ñã m̃ga capatágang hálamanan at m̃ga paláyan. Nagpápadala sa ibáng m̃ga báyan ñã asúcal, bigás, café at m̃ga búngang haláman, ó ipinagbíbili cayâ ñã múrangmúra sa insíc na nagsasamantalá ñã cawal-áng málay ó ñã pagcahilig sa m̃ga masasamang pinagcaratihan ñã magsasacá.

Pagcá áraw na mabúting panahón at umáacyat ang m̃ga batà sa caitaasan ñã campanario ñã simbahan, na napapamutihan ñã lúmot at ñã damóng hatíd ñã hánġin; pagcacágayo'y masayáng nanġagsisigawan, sa udyóc ñã cagandáhan ñã nátatanaw na humáhandog sa caniláng m̃ga matá. Sa guitná ñã caráming m̃ga bubunġáng páwid, tísà, "zinc" at yúnot, na napapaguitnaan ñã m̃ga bulaclác natátalastas ñã bawa't isá ang paraan ñã pagcakita sa canícanilang báhay na maliliit, ang canilá bagáng malilingguít na púgad. Nagagamit niláng panandâ ang lahát: isáng cáhóy, isáng sampáloc na may maliliit na dáhon, ang nióg na puspós ñã m̃ga búco, tulad sa maanaking si Astarté[179] ó cay Diana[180] sa Efeso[181] na may maraming súso, isáng humáhabog na cawáyan, isáng búnġa, isáng cruz. Naroroón, ang ílog, calakilakihang ahas na cristal na natutulog sa verdeng alfombra: pinaalon ang canyáng ágos ñã m̃ga pirápirasong malalakíng batóng nagcacapatlángpatláng sa mabuhanġing inaagusan ñã túbig; cumikipot ang ílog sa dáco roón, at may m̃ga pangpáng na matatáas na kinacapitang nangpapalícò-lícò ñã m̃ga cahoy na nacalitáw ang m̃ga ugát, at sa dáco rito'y lumálaylay ang m̃ga panabí at lumuluang at tunitining ang ágos. May nátatanaw sa dácong maláyong isáng maliit na bahay, na itinayô sa pangpáng na hindî natakot sa cataasan, sa hanġing malacás at sa pinanununghang banġing malálim, at masasabi, dahil sa canyáng maliliit na haligui, na siyá'y isáng calakilakihang zancuda[182] na nag-aabang ñã ahas

upang daluhúnġin. Mġa catawán nġ púnò nġ nióg ò nġ cahoy na may balát pa, na gumágalaw at gumiguiwang ang siyang naghúhugpong nġ magcabilang ibayo, at cahi't sila'y masasamáng tuláy, datapuwa't maiínam namáng cagamitán sa circo sa pagpapatiwarić, bagay na hindî dapat pawal-áng halagá: nanġagcacatwâ ang mġa bátà, búhat sa ílog na pinaliliguan, sa mġa pagcalaguím nġ nagdaraang babaeng may súnong na bacol, ó nġ matandáng lalaking nanġínġinig sa paglácad at pinababayâang mahúlog ang canyang tungcód sa túbig.

Nġuni't ang lálong nacahihicayat nġ pagmamasíd ay ang isáng matatawag nating náimos na gúbat sa dágat na iyón nġ mġa lúpang lináng. Diya'y may mġa cátandâtandâang mġa cáhoy, na guáng ang catawán, at cayâ lámang namámatay ay pagcâ tinámâan nġ lintíc ang mataás na dúlo at nasusunog: ang sabihana'y hindî lumalakit sa íbá ang apóy na iyón at namámatay doón din; diyá'y may mġa pagcálalaking mġa batóng dináramtan nġ terciopelong lúmot nġ panahón at nġ "naturaleza": humíhimpil at nagpapatongpatong sa caniláng mġa gúang ang alabóc na pinacacapit nġ ulán at ang mġa íbon ang siyáng nagtátanim nġ mġa binhî. Malayang lumalagô ang mġa cacahuyan: mġa damó, mġa dawag, mġa tabing na damóng gumagapang na nanġagsasalasalabat at nagpapalipatlípat sa isá't isáng cahoy, bumibitin sa mġa sangá, cumacapit sa mġa ugát, sa lupà, at sa pagcá't hindî pa mandin nasisiyahan sa ganitó si Flora[183], ay nagtátanim siyá nġ mġa damó sa íbábaw nġ damó; nabubuhay ang lúmot at ang cábuti sa mġa gahác-gahác na balát nġ cáhoy, at ang mġa damóng dápò, mġa cawilíwiling manunuluyan, ay napapagcamal-an sa canilang mġa pagcâyacap sa cahoy na mápagpatuloy.

Iguinagalang ang gúbat na iyón: may mġa sali't-sáling sabing sinásalitâ tungcól doon; nġuni't ang lálong malápit sa catotohanan, at sa pagca't gayó'y siyang hindî lubhang pinaniniwalaan at hindî naman napag-aalaman, ay ang sumusunod:

Nang ang baya'y walâ cung dí isang walang halagang tumpóc nġ mġa dampâ, at saganang sumísibol pa sa pinacalansanġan ang damó; nġ panahóng yaóng pagcagabi ay nanasoc doón ang mġa usá at mġa baboy-ramó, dumating isáng áraw ang isáng matandáng castilang malalálím ang mġa matá at totoong magalíng magwícang tagalog. Pagcatápos na matíngnán at malíbot ang mġa lupà sa magcabicabilà, ipinagtanóng niyá

cung sinosino ang may arì ñ cagubatang inaagusan ñ tubig na malacúcò. Nanğagsiharáp ang iláng nanğagsabing umanó'y silá raw ang may ári, at ang guinawâ ñ matandá'y binilí sa canilá ang gúbat na iyón, sa pamamagítan ñ mğa damít, mğa híyas at cauntíng salapî. Nawalâ pagcátapos ang matandâ na hindî maalaman cung paáno. Pinananaligan na ñ táong siyá'y "encantado", ñ máino ñ mğa pastól ang isáng caanğutáng nagbubuhat sa carátig na gúbat; caniláng binacás, at ang násumpunğan nila'y ang matandáng lalaking bulóc na at nacabítin sa sanğá ñ isáng "balítì". Nacatatocot na siyá ñ panahóng buháy pa, dáhil sa canyáng malalim at malagunlóng na voces, dáhil sa malalim niyang mğa matá at dáhil sa táwa niyáng waláng íngay; ñuni't ñgayóng siyá'y magbigtí ay lumiligalig siyá sa pagtulog ñ mğa babae. Itinapon ñ iláng babae sa ílog ang mğa híyas at sinunog ang damít na canyáng bigáy, at mulà ñ ilibíng ang bangcáy sa punò ñ balítì ring iyón, sino mang táo'y walâ ñ mangahás na doo'y lumápit. Isáng pastól na nagháhanap ñ canyáng mğa hayop, ibinalitang nacakita raw siyá roón ñ mğa ílaw; nanğagsiparoón ang mğa bínatà at nacárinig na silá ñ mğa daíng. Isáng cúlans pálad na nanğingibig, na sa pagmimithî niyáng mápuna ñ sa canyá'y nagwáwalang bahálà, nanğácong mátitira siyáng magdamág sa lílim ñ cáhoy at ipupulupot niyá sa punò nitò ang isáng mahabang yantóc, namatáy dahil sa matindíng lagnát na sa canya'y dumápò kinabucasan ñ gabí ñ canyáng pakikipagpustahan. May pinagsasalitaan pang mğa catha't sali't saling sabi tungcól sa gubat na iyón.

Hindî nag-iláng buwán at naparoon ang isáng binatang wari'y mestizong castíla, na ang sabi'y anác daw siyá ñ nasíra, at nanahán sa súloc na iyón at nanğasíwà sa pagsasaca, lalonglalò na sa pagtataním ñ tìnà. Si Don Saturnino'y isáng binatang malungcót ang asal at lubháng magagalitín, at cung minsa'y malupít; datapuwa't totoong masipag at masintahin sa paggawâ: binacuran ñ pader ang pinaglibinğán sa canyáng amá, na manacânacâ lamang dinadalaw. Nang may cagulanğan na'y nag-asawa sa isáng batang dalagang taga Maynílà, at dito'y naging anác niya si Don Rafael, na amá ni Crisóstomo.

Batangbatà pa si Don Rafael ay nagpílit nang siyá'y calugdán ñ mğa táong bukid: hindî nalao't pagdaca'y lumagò ang pagsasacang dinalá at pinalaganap ñ canyáng amá, nanahán doon ang maraming táo, nanğagsiparoon ang maraming insíc; ang pulò ñ mğa dampá'y naging

isáng nasyon, at nagcaroon n̄ isáng curang tagalog; pagcatapos ay naging isáng bayan, namatáy ang cura at naparoon si Fr. Dámaso; n̄uni't ang libin̄a't caratig na lupa'y pawang pinagpitaganan. Nan̄án̄ahas na maminsanmisan ang m̄ga batang lalaking man̄agsiparoong may m̄ga daláng panghampás at m̄ga bató, upang lumiguid sa palibot libot at man̄guha n̄ bayabas, papaya, dúhat at iba pa, at cung minsa'y nangyayaring sa casalucuyan n̄ caniláng guin̄agawà, ó cung caniláng pinagmámasdang waláng imíc ang lubid na gagalawgalaw buhat sa san̄á n̄ cáhoy, lumálagpac ang isá ó dalawáng batóng hindi maalaman cung saán gáling; pagcacagayo'y casabay n̄ sigáw na:—¡ang matandâ! ¡ang matanda!— caniláng ipinagtatapanan ang m̄ga bun̄gang cáhoy at ang m̄ga panghampás, lumúlucso silá sa m̄ga cáhoy at nan̄agtatacbuhan sa ibabaw n̄ malalakíng bató at sa m̄ga cacapalán n̄ damó, at hindî silá tumitiguil hanggáng sa macalabás sa gubat, na nan̄gamúmutlâ, humihin̄gal ang ibá, ang iba'y umíiyac, at cácauntî ang nan̄agtátawa.

Decorative motif

Decorative motif

XI.

ANG MANĜA MACAPANGYARIHAN

*Manĝaghati-hati cayó at
cayó'y manĝaghari.—
(Bagong Machiavelo)[184]*

¿Sinosino bagá ang mĝa nacapangyayari sa bayan?

Cailán ma'y hindî nacapangyari si Don Rafael ñ nabubuhay pa siyá, bagá man siyá ang lalong mayaman doon, malakí ang lúpá at hálos may útang na loob sa canyá ang lahát. Palibhasa'y mahinhíng loob at pinagsisicapang huwág bigyáng cabuluhán ang lahát ñ canyáng mĝa guinágawà, hindî nagtatag sa báyan ñ canyáng partido [185], at nakita na natin cung paano ang mĝa paglaban sa canyá ñ makita nilang masamá ang canyáng calagayan.—¿Si Capitang Tiago caya?—Totoo't cung siyá'y dumárating ay sinasalubong siyá ñ orquesta ñ mĝa nagcacautang sa canyá, hináhandugan siyá ñ piguín at binúbusog siyá sa mĝa álay. Inilalatag sa canyáng mesa ang lalong magagalíng na búnĝang cáhoy; cung nanĝacacahuli sa pangánĝaso ñ isáng usá ó baboy-ramó'y sa canyá ang icapat na bahagui; cung nababati niyá ang cainaman ñ cabayo ñ isáng sa canyá'y may utang, pagdatíng ñ calahating horas ay sumásacanyang cuadra[186] na: ang lahát ñ itó'y catotohanan; ñuni't siyá'y pinagtátawanan at tinatawag siyá sa lihim na Sacristan Tiago.

¿Ang gobernadorcillo bagá cayâ?

Itó'y isáng cúlang palad na hindî nag-uutos, siyá ang sumúsunod; hindî nacapagmúmura canino man, siyá ang minumura; hindî nagágawa niyá ang maibigan, guinágawâ sa canyá ang calooban ñ ibá; ang capalít nitó'y nanánagot siyá sa Alcalde mayor ñ lahát ñ sa canyá'y ipinag-utos,

ipinagawâ at ipinatatag sa canyá ñ m̃a íbá, na para manding nanggaling sa buñô ñ canyáng úlo ang lahát ñ iyon; ñuni't dápat sabihin, sa icapupuri niyá, na ang catungculang canyáng háwac ay hindî niyá ninacaw ó kinamcám: upang tamuhi'y nagcagugol siyá ñ limáng libong piso, at maraming cadustâan, ñuni't sa napapakinabang niyá'y canyáng inaacalang murangmura ang m̃a gugol na iyón.

¿Cung gayo'y bacâ cayâ ang Dios?

¡Ah! hindî nacatitigatig ang mabait na Dios ñ m̃a conciencia at ñ pagcacatulog ñ m̃a mámamayan doon: hindî nacapañingilabot man lamang sa canila; at sacali't másalitâ sa canilá ang Dios sa alin mang sermón, waláng sálang naiisip niláng casabáy ang pagbubuntóng hiningá: ¿Cung íisa sana ang Dios!... Bahagyâ na nilá nagugunitâ ang Dios: lalong malakí pa ña ang capagurang sa canila'y ibiníbigay ñ m̃a santo at m̃a santa. Nápapalagay ang Dios sa m̃a táong iyóng tulad diyán sa m̃a haring naglálagay sa canyáng paliguid ñ m̃a tinatangí sa pagmamahal na m̃a lalaki't babae: ang sinusuyò lamang ñ baya'y itóng canilang m̃a tinatangí.

May pagcawañis ang San Diego sa Roma; ñuni't hindî sa Roma ñ panahóng guinuguhitan ñ araro ñ cuhilang si Rómulo^[187] ang canyáng m̃a cutà; hindî rin sa Romang nacapaglaldâ ñ m̃a cautusan sa sandaigdíg sa paliligò sa sarili't sa m̃a íbáng dugô, hindî: wañis ang San Diego sa casalucuyang Roma, at ang bilang caibhán lamang ay hindî m̃a monumentong mármol at m̃a coliseo ang naroon, cung dí sawaling monumento at sabuñáng pawid. Ang pinaca-papa sa Vaticano'y^[188] ang cura; ang pinaca hári sa Italiang na sa Quirinal^[189] ay ang alférez ñ Guardia Civil; datapowa't dapat unawâing ibabagay na lahát sa sawáli at sa sabuñáng pawid. At dito'y gaya rin doong palibhasa'y ibig macapangyari ang isá't isá, nañagpapalagayang ang isá sa canila'y labis (sa macatuwid ay dapat mawalâ ang isá sa canila), at dito nanggagaling ang wálang licát na samaan ñ loob. Ipaliliwanag namin ang aming sabi, at sásaysayín namin ang caugalia't budhî ñ cura at ñ alférez.

Si Fr. Bernardo Salví ay yaong batà at hindî makibuing franciscanong sinaysay na namin sa unahán nitó. Natatangí siya, dahil sa canyáng m̃a ásal at kílos sa canyáng m̃a capowâ fraile, at lálonglálò na sa napacabalasic na si pári Dámasong canyáng hinalinhán. Siyá'y payát,

masasactín, halos laguì na lamang nag-iisip, mahigpít sa pagtupád n̄ canyáng m̄ga catungculan sa religiún, at mapag-in̄gat sa carilagán n̄ canyáng pangalan. May isáng buwan lamang na nacararating siyá roón, halos ang lahát ay nakicapatid na sa V.O.T.[190], bagày na totoong ipinamamanglâw n̄ canyáng capangagâw na cofradía n̄ Santísimo Rosario. Lumúlucso ang cálolowa sa catuwâan pagcakita n̄ nacasabit sa bawa't liig na apat ó limáng m̄ga escapulario, at sa bawa't bayawáng ay isáng cordóng may m̄ga buhól, at niyóng m̄ga procesiún n̄ m̄ga bangcáy ó m̄ga fantasma[191] na may m̄ga hábitong guinggón. Nacatipon ang sacristán mayor n̄ isáng mabutibutí n̄ puhunan, sa pagbibilí ó sa pagpapalimós, sa pagca't ganitó ang marapat na pagsasalitâ, n̄ m̄ga casangcapang kinakailan̄gan upáng mailigtás ang cálolowa at mabáca ang diablo: talastás n̄ ang espíritung itó, na n̄ una'y nangán̄gahas na sumalansáng n̄ pamukhâan sa Dios, at nag-aalinlan̄gan sa pananampalataya sa m̄ga wicâ nitó, ayon sa sabi sa librong santo ni Job, na nagpailangláng sa aláng-álang sa ating Panginoong Jesucristo, na gaya n̄ guinawâ namán n̄ Edad Media[192] sa m̄ga bruja[193], at nananatili, ang sabihan, hanggá ngayón sa paggawa n̄ gayón din sa m̄ga asuang[194] sa Filipinas; datapowa't tila mandín ngayón ay naguíng mahihiyâing totoo na, hanggáng sa hindi macatagál sa pagtingín sa capirasong damít na kinalalarawanan n̄ dalawáng brazo, at natatacot sa m̄ga buhól n̄ isáng cordón: n̄uni't dito'y waláng napagkikilala cung dî sumusulong namán ang dunong sa panig na itó, at ang diablo'y aayaw sa pagsúlong, ó cung dilí caya'y hindi malulugdín sa pagbabagong asal, tulad sa lahát n̄ namamahay sa m̄ga cadiliman, sacasacali't hindi ibig na sapantahain nating tagláy niyá ang m̄ga cahinâan n̄ loob n̄ isáng dalagang lálabing-limáng taón lamang.

Alinsunod sa aming sinabi, si pári Salví'y totoong masigasig gumanap n̄ canyáng m̄ga catungculan; napacasigasig namán, ang sabi n̄ alfèrez,— Samantalang nagsesermon—totoong siya'y maibiguíng magsermon— pinasasarhan niyá, ang m̄ga pintuan n̄ simbahan. Sa ganitóng gawá'y natutulad siyá cay Nerón[195] na ayaw magpaalis canino man, samantalang cumacanta sa teatro: n̄uni't guinagawa iyón ni Nerón sa icágagaling, datapuwa't guinágawâ ang m̄ga bagay na iyón n̄ cura sa icasasamâ n̄ m̄ga calolowa. Ang lahát n̄ caculan̄gan n̄ canyáng m̄ga nasásacop, ang cadalasa'y pinarurusahan n̄ m̄ga "multa"; sa pagcá't bihirang bihirang namamalò siyá,; sa bagay na ito'y náiiiba siyáng lubhâ cay pári Dámaso, na

pinaghuhusay ang lahat sa pamamag-itan n̄ m̄ga panununtóc at panghahampás n̄ bastong nagtátawa pa at taglay ang magandang han̄gád. Sa bagay na itó'y hindî siya mapaghihinanactán: lubós ang canyáng paniniwalang sa pamamálò lamang pinakikipanayaman ang "indio"; ganitó ang salitâ n̄ isáng fraileng marunong sumulat n̄ m̄ga libro, at canyáng sinasampalatayanan, sa pagcá't hindî niyá, tinututulan ang anó mang nálilimbag: sa hindî pagcámasuwayíng ito'y macaráraing ang maraming tao.

Bihírang bihírang namamalo si Fr. Salví, n̄guni't gaya na n̄ga n̄g sabi n̄g isáng sa baya'y matandáng filosofo[196], na ang naguiguing caculan̄gán sa bílang ay pinasasaganà namán sa tindí; datapuwa't hindî rín namán siyá mapaghihinanactan tungcól sa ganitóng gawâ. Nacapan̄gín̄gilis n̄g canyáng m̄ga ugát ang canyáng m̄ga pag-aayuno[197] at pan̄gín̄gilin n̄g pagcain n̄g m̄ga lamáng-cáti na siyáng ikinapaguíguing dukhâ n̄g canyáng dugô, at, ayon sa sabihan n̄g táo, pumápanhic daw ang han̄gín sa canyáng úlo.

Ang alférez, na gaya na n̄ga n̄g sinabi namin, ang tan̄ging caaway n̄g capangyarihang ito sa cálolowa, na may pacay na macapangyari namán sa catawán. Siyá lamang ang tan̄gi, sa pagca't sinasabi n̄g m̄ga babae na tumatacas daw sa cura ang diablo, dahiláng sa n̄g minsang nan̄gahás ang diablo na tucsuín ang cura, siyá'y hinuli nitó, iguinapos sa paa n̄g catre at sacá pinálò n̄g cordón, at cayâ lamang siyá inalpasán ay n̄g macaraan na ang siyám na araw.

Yaya mang gayó'y ang táong pagcatapos n̄g ganitóng nangyari, makipagcagalít pa sa cay pári Salví ay maipapalagay na masamá pa sa m̄ga abáng diablong hindî marunong mag-ingat, cayâ n̄ga't marapat na magcaroon n̄g gayóng capalaran ang alférez. Doña Consolación cung tawaguin ang canyáng guinoong asawa, na isáng matandáng filipina, na nagpapahid n̄g maraming m̄ga "colorete"[198] at m̄ga pintura; ibá ang ipinan̄gan̄gálan sa canyá n̄g canyáng esposo at n̄g ibá pang m̄ga táo. Nanghihigantí sa sariling catawán ang alférez, sa canyáng pagcawaláng palad sa matrimonio, na nagpapacalasing hanggang sa dí macamalay-táo; pinag-"eejercicio"[199] ang canyáng m̄ga sundalo sa arawan at siyá'y sumisilong sa lílim, ó cung dilí cayâ, at itó'y siyáng lalong madalás, pinapagpag niyá n̄g pálò ang licód n̄g canyáng asawa, na cung dí man isáng "cordero" (tupa) n̄g Dios na umáalis n̄g casalanan nino man, datapuwa't nagagamit namán sa pagbabawas sa canyá n̄g maraming m̄ga cahirapan sa

Purgatorio, sacali't siyá'y máparoon, bagay na pinag-aalinlanġanan nġ mapamintacasing mġa babae. Nanġaghahampasang magalíng ang alférez at si Doña Consolación parang nanġagbibiruan lamang, at nag-aalay siláng waláng bayad sa mġa capit-bahay nġ mġa pánoorin: "concierto vocal" at "instrumental"[200] nġ apat na camáy, mahinà, malacás, na may "pedal"[201] at lahát.

Cailán mang dumárating sa tainġa ni pári Salví ang mġa escándalong[202] itó, siyá'y nġumínġití at nagcucruz at nagdárasal pagcatapos nġ isáng Amá namin; cung tinatawag siyáng "carca"[203], mapagbanalbanalan, "carlistón"[204], masakím, nġumínġití rin si pári Salví at lalong nagdárasal. Cailán ma'y ipinagbibigay alám nġ alférez sa ílang castilang sa canyá'y dumadalaw ang sumusunod na casabihán:

—¿Paparoon bâ cayó sa convento upang dalawin ang "curita"[205] "Mosca, muerta[206]? ¡Mag-inġat cayó! Sacali't anyayahan cayóng uminóm nġ chocolate, ¡bagay na aking pinag-aalinlanġanan!.. nġuni't gayón man, cung cayó'y aanyayahan, cayó'y magmasíd. ¿Tinawag ang alila't sinabing: "Fulanito, gumawâ ca nġ isáng "jícarang"[207] chocolate; ¿eh?"—Cung gayó'y mâtira cayóng waláng anó mang agam-agam; nġuni't cung sabihing: "gumawâ ca nġ isáng "jícarang" chocolate, ¿"ah"?"—Pagcâ gayó'y damputin ninyó ang inyóng sombrero at yumao cayóng patacbó.

—¿Bakit?—ang tanóng nġ causap na nagugulat—¿nanglalason pô bâ sa pamamag-itan nġ chocolate? ¡Carambas[208]!

—¡Abá, hindí namán nápacagayón!

—¡At paano, cung gayón?

—Pagca chocolate ¿eh? ang cahuluga'y malapot, at malabnâw pagca chocolate ¿ah?[209]

Nġuni't inaacalà naming ito'y bintáng lamang nġ alferez; sapagcá't ang casabiháng ito'y cabalitaang guinagawâ rin daw nġ maraming mġa cura. Ayawán lamang cung ito'y talagáng ugali na nġ boong capisanan nġ mġa fraile ...

Upang pahirapan ang cura, ipinagbabawal nġ militar, sa udyóc nġ canyáng asawa, na sino ma'y huwag macagalà pagcatugtóg nġ icasiyam na

horas ñg gabi. Sinasabi ni Doña Consolación dî umano'y canyang nakita ang cura, na nacabarong pinya at nacasalacót ñg nítò't ñg huwag siyang makilala, na naglíbot na malalim na ang gabi. Nanghíhiganti naman ñg boong cabanalan si Fr. Salví: pagcakita niyang pumapasoc sa simbahan ang alférez, lihim na nag-uutos sa sacristang isará ang lahát ñg mña pintò, at nagpapasimulâ ñg pagsesermón hanggáng sa mápikit ang mña matá ñg mña santo at ibulóng sa canyá ñg calapating cahoy na na sa tapát ñg canyáng úlo, ang larawán bagá ñg Espíritung Dios, na ;siyá na, alang-alang! Hindí dahil dito'y nagbabagong ugáli ang alférez, na gaya rin ñg lahát ñg hindí marurunong magbalíc-lóob: lumálabas sa simbahang nagtútunḡayáw, at pagcásumpong sa isáng sacristan ó alilà ñg cura'y pinipiit, binúbugbog at pinapagpupunas ñg sahíg ñg cuartel at ñg bahay niyáng sarili, na pagcâ nagcacagayo'y lumilinis. Pagbabayad ñg sacristan ñg multang ipinarurusa ñg cura, dahil sa hindí niyá pagsipót, canyáng ipinaunáwâ, ang cadahilanan. Diníringig siyáng waláng kibô ni Fr. Salví, iliníligpit ang salapî, at ang únang guinágawa'y pinawáwal-an ang canyáng mña cambíng at mña túpa at ñg doon silá manḡinain sa halamanan ñg alférez, samantalang humahanap siyá ñg isáng bagong palatuntunan sa isáng sermóng lalong mahabâ at nacapagpapabanal. Datapuwa't hindí naguiguing hadláng ang lahát ñg itó, upang pagcatapos ay manḡagcamá'y at magsalitaan ñg boong cahinusayan, cung silá'y magkita.

Pagcâ, itinutulog ñg canyang asawa ang calasingán ó humíhilic cung tanghali, hindí maaway ni Doña Consolación ang alférez, pagcacágayo'y lumálagay sa bintanà't humíhitit ñg tabaco at nacabarong franelang azul. Palibhasa'y kinasúsusutan niyá ang cabataan, mulâ sa canyáng kinálalagya'y namamanà, siyá ñg canyáng mña matá, sa mña dalaga, at silá'y canyáng pinípintasan. Ang mña dalagang itóng sa canyá'y nanḡatatacot, dumaraang kimingkimî, na dî man lamang maitungháy ang mña matá, nanḡagdudumalí ñg paglacad at pinipiguil ang paghinḡá. May isáng cabanalan si Doña Consolación: tila mandin hindí siyá nananalamin cailán man.

Ito ang mña macapangyarihan sa bayang San Diego.

Decorative motif

Decorative motif

XII.

ANG LAHAT NANG MANGA SANTO^[210]

Marahil ang bugtóng na bagay na hindî matututulang ikinatatanġi nġ táo sa mġa háyop ay ang paggalang na iniháhandog sa mġa namamatay.

Sinásaysay nġ mġa historiador^[211] na sinasamba at dinídios nilá ang caniláng mġa núnò at magugulang; nġayó'y tumbalic ang nangyayari: ang mġa patáy ang nagcacailanġang mamintuhô sa mġa buháy. Sinasabi rin namáng iniinġatan nġ mġa taga Nueva Guinea sa mġa caja ang mġa but-ó nġ caniláng mġa patáy at nakikipagsalitaan sa canilá; sa pinacamarami sa mġa bayan nġ Asia, Africa at América'y hinahayinan ang caniláng mġa patáy nġ lalong masasaráp niláng mġa pagcain, ó ang mġa pagcaing minámasarap nġ mġa patáy nġ panahóng silá'y nabubuhay, at nanġagpípiguing at inaacalà niláng dumádalo sa mġa piguíng na itó ang mġa patáy. Ipinagtátayô nġ mġa taga Egipto nġ mġa palacio ang mġa patáy, ang mġa musulmán nama'y ipinagpápagawâ, silá nġ maliliit na mġa capilla, at ibá pa; datapowa't ang bayang maestro sa bagay na itó, at siyáng lalong magalíng ang pagcakilala sa púsò nġ tao'y ang bayan nġ Dahomey^[212]. Natátalastas nġ mġa maiitim na itó, na ang táo'y mapanghigantí, at sa pagca't gayó'y sinasabi niláng upang mabigyang catowâan ang namatáy, walâ nġ lalong magalíng cung dí ang patayín sa ibabaw nġ pinaglibinġan sa canyá ang lahát nġ canyáng mġa caaway; at sa pagcá't ang táo'y malulugdíng macaalam nġ mġa bagay-bagay, sa taón-tao'y pinadadalhán siyá nġ isáng "correo" sa pamamag-itan nġ linapláp na balát nġ isáng alipin.

Tayo'y náiiiba sa lahát nġ iyán. Bagá man sa nababasa sa mġa sulat na nauukit sa mġa pinaglibinġan, halos walâ sino mang naniniwalang nagpapahinġalay ang mġa patáy, at lalò nġ hindî pinaniniwalâang sumasapayápà. Ang lalong pinacamagalíng mag-ísip ay nanġag-aacalang sinásanag pa ang caniláng mġa núnò sa túhod sa Purgatorio, at cung di siyá

mápacasamâ (mapasainfierno bagá), masasamahan pa niyá, silá roon sa mahábang panahón. At ang sino mang ibig tumutol sa amin, dalawin niyá ang m̃ga simbahan at ang m̃ga libiñgan sa boong maghaponng itó, magmasíd at makikita. Datapowa't yamang tayo'y na sa bayan ñg San Diego, dalawin natin ang libiñgan dito.

Sa dacong calunuran, sa guitnâ ñg m̃ga palaya'y nároroon, hindí ang ciudad, cung dí ang nayon ñg m̃ga patáy: ang daan ñg pagparoo'y isáng makitid na landás, maalabóc cung panahóng tag-ínit, at mapamámangcàan cung panahóng tag-ulán. Isáng pintûang cahoy, at isáng bácod na ang calahati'y bató at ang calahati'y cawayan ang tila mandin siyáng ikináhihiwalay ñg libiñgang iyón sa bayan ñg m̃ga buháy; datapowa't hindí nahihwalay sa m̃ga cambíng ñg cura, at sa iláng baboy ñg m̃ga calapít báhay, na pumapasoc at lumálabas doon upang mañgagsiyasat sa m̃ga libiñgan ó mañgagcatowâ sa gayóng pag-iisá.

Sa guitnâ ñg malúang na bacurang iyón may nacatayóng isáng malaking cruz na cahoy na natitiric sa patuñgang bató. Inihapay ñg unós ang canyáng INRI na hoja de lata, at kinatcát ñg ulán ang m̃ga letra. Sa paanan ñg cruz, túlad sa túnay na Gólgota[213], samasamang nábubunton ang m̃ga buñgô ñg úlo at m̃ga but-ó, na ang waláng malasakit na maglilíbing ay itinatapon doon ang canyáng m̃ga nahuhucay sa m̃ga libiñgan. Diyá'y mañgaghíhintay silá, ang lalong malapit mangyari, hindí ñg pagcabúhay na mag-ulí ñg m̃ga patáy, cung dí ang pagdatíng doon ñg m̃ga háyop at ñg silá'y painitin ñg caniláng m̃ga tubíg at linisin ang caniláng malalamig na m̃ga cahubdán.—Námamasdan sa paliguiddliguid ang m̃ga bagong húcay: sa dáco rito'y hupyác ang lúpà, sa dáco roo'y anyóng bundúc-bunducan namán. Sumísibol doo't lumálagô ñg máinam ang tarambulo't pandacákì; ang tarumbulo'y ñg tundûin ang m̃ga bintí ñg canyáng matitiníc na m̃ga búñga, at ñg dagdág namán ñg pandacákì ang canyáng amóy sa amóy ñg libiñgan, sacali't itó'y waláng casucatáng amoy. Gayón ma'y nasasabúgan ang lúpà ñg iláng maliit na m̃ga bulaclac, na gaya rin namán ñg m̃ga buñgóng iyóng ang Lumikhâ lamang sa canilá ang nacacakilala na: ang ñgití ñg m̃ga bulaclac na iyó'y maputlâ at ang halimúyac nilá'y ang halimúyac ñg m̃ga baunan. Ang damó at ang m̃ga gumagapang na damó'y tumátakip sa m̃ga súloc, umuucyabit sa m̃ga pader at sa m̃ga "nicho"[214], na anó pa't dináramtan at pinagáganda ang hubád na capañgitan; cung minsa'y pumapasoc sa m̃ga gahác na gawà ñg m̃ga lindól,

at inililihim sa m̃ga nanonood ang m̃ga cagalanggalang na m̃ga libiñgang waláng lamán.

Sa horas ñg pagpasoc namin ay binúgaw ang m̃ga hayop; ang mang̃isañgisang baboy lamang, hayop na mahirap papaniwalâin, ang siyáng sumisilip ñg canyáng maliliit na m̃ga matá, isinusuñgaw ang úlo sa isáng malakíng gúang ñg bacod, itinataás ang ñgusò sa háñgin at wari'y sinasabi sa isáng babaeng nagdárasal:

—Howág mo namáng cacanin lahát, tirhán mo acó nang cauntî, ¿ha?

May dalawáng lalaking humuhucay ñg isáng baunan sa malapit sa pader na nagbabalang gumúhò: ang isá, na siyáng maglilíbing ay waláng cabahábahálà; iniwawacsi ang m̃ga gulogód at ang m̃ga butó, na gaya na pag-aabsáng ñg isáng maghahalamán ñg m̃ga bató at m̃ga sang̃áng tuyô; ang isá'y nang̃áñganiñganí, nagpapawis, humíhitit at lumúlurâ mayá't mayâ.

—¿Pakinggán mo!—anang humíhitit, sa wíchang tagalog.—¿Hindî cayâ magalíng na catá'y humúcay sa ibang lugar? Ito'y bagóng bágo.

—Pawang bágo ang lahát ñg libíng.

—Hindî na acó macatagál. Ang but-óng iyáng iyóng pinutol ay dumúrugò pa ... ¿hm! ¿at ang m̃ga buhóc na iyán?

—¿Nacú, napacamaselang ca naman!—ang ipinagwícà sa canyá ñg isá —¿Ang icaw ma'y escribiente sa Tribunal! Cung humúcay ca sanang gáya co ñg isáng bangcáy na dadalawampong araw pa, sa gabí, ñgitñgit ñg dilím, umúulan ... namatáy ang farol cong dalá....

Kinilabutan ang casama.

—Naalís ang pagcapacò ñg cabaong, umaaliñgásaw ... at mapilitan cang pasanín mo ang cabaong na iyón, at umúulan at camíng dalawá'y cápuwà basâ at....

—¿Kjr!....At ¿bákit mo hinúcay?...!

Tiningnan siyá ñg maglilíbing ñg boong pagtatacá.

—¡Ah! at ¿anó ang guinawâ mo sa bangcay pagcatapos?—ang ipinagpatuloy na pagtanóng n̄ng maselang.—Imp de M. Fernández. Paz 447. Sta. Cruz.

—¿Bákit?...¿nalalaman co bâ? ¡Ipinag-útos sa áking hucáyin co!

—¿Sino ang nag-útos sa iyó?

Napaurong n̄ng cauntî ang maglilíbing at pinagmasdán ang canyáng casama, mulâ sa páa hangáng úlo.

—¡Abá! ¡tila ca namán castilà! ang m̄nga tanóng d̄ng iyán ang siyáng guinawâ sa akin pagcatapos n̄ng isáng castilà, datapuwa't sa lihim. N̄ngayó'y sásagutín catá, n̄ng gaya n̄ng pagcásagot co sa castilà: ipinag-útos sa akin n̄ng curang malakí.

—¡Ah! at ¿anó ang guinawâ mo sa bangcáy pagcatápos?—ang ipinagpatuloy na pagtatanóng n̄ng maselang.

—¡Diablo! cung d̄i co lamang icáw nakikilala at natatalastas cung icáw ay "lalaki", sasabihin cung icáw ay túnay n̄ngang castilang civil: cung magtanóng ca'y túlad din sa canyá. Gayón ...ipinag-utos sa akin n̄ng curang malakíng siyá'y ilibíng co sa libin̄gan n̄ng m̄nga insíc, n̄nguni't sa pagcá't totoong mabigát ang cabaong at maláyò ang libin̄gan n̄ng m̄nga insíc....

—¡Ayaw! ¡ayaw! ¡ayaw co n̄ng humú cay!—ang isinalabat n̄ng causap na lipós n̄ng pan̄ngin̄labot, na binitiwang ang pála at umahon sa húcay;—akíng nábaac ang bá-o n̄ng isáng úlo at nan̄ngan̄anib acóng bacâ hindî acó patuluguín sa gabíng itó.

Humalakhác ang maglilíbing n̄ng canyáng makitang samantalang umaalis ay nagcucruz.

Unti-unting napúpunô ang libin̄gan n̄ng m̄nga lalaki't m̄nga babáeng páwang nan̄ngacalucsâ. Ang ibá'y nan̄ngagháhanap na maluat n̄ng baunan; silá-silá'y nan̄ngagtatalo, at sa pagca't hindî mandín silá man̄ngagcasundò, silá'y nan̄ngaghíhiwalay at bawa't isá'y lumúluhod cung saán lalong minamagaling niyá,; ang m̄nga ibá, na may m̄nga "nicho" ang caniláng m̄nga camag-anac, nan̄ngagsísindi n̄ng malalakíng candilà at nan̄ngagdárasal n̄ng taimtím; naririnig

din namán ang m̃ga buntóng hiniñgá at m̃ga hagulhól, na pinacalalabis ó pinipiguil. Naríringig na ang alingawngaw ñg "orápreo, orápresis" at "requiemeternams."

Násoc na nacapugay ang isáng matandáng lalaki. Marami ang nañgagtawá pagcakita sa canyá, ikinunót ang m̃ga kíláy ñg iláng m̃ga babae. Tila mandín hindí pinúpuna ñg matandáng lalaki ang gayóng m̃ga ipinakikita sa canyá, sa pagcá't napatuñgo siyá sa buntón ñg m̃ga buñgô ñg úlo, lumuhód at may hinanap sa loob ñg iláng sandalî sa m̃ga but-ó; pagcatapos ay maiñgat na inisaisáng ibinucód ang m̃ga buñgô ñg úlo, at sa pagca't hindí mandín makita niyá ang canyáng hinahanap, umilíng, lumíngap sa magcabicabilà at nagtanóng sa maglilíbing.

—¡Oy!—ang sinabi sa canyá.

Tumungháy ang maglilíbing.

—¿Nalalaman mo bâ cung saan naroon ang isáng magandáng bungô ñg úlo, maputíng tulad sa lamán ñg niyóg, waláng caculangculang ang m̃ga ñgípin, na inalagáy co sa paanán ñg cruz, sa ilalim ñg m̃ga dahong iyón?

Ikinibít ñg maglilibing ang canyáng m̃ga balícat.

—¡Masdán mo!—ang idinugtóng ñg matandâ, at ipinakita sa canyá, ang isáng pílac na salapî,—walâ aco cung hindí itó, ñguni't ibíbigay co sa iyó cung makita mo ang buñgóng iyón.

Pinapagdilidili siyá, ñg ningning ñg salapî, tinanáw ang buntunan ñg m̃ga, butó, at nagsalitâ:

—¿Walâ bâ roon? Cung gayó'y hindí co nalalaman. Ñguni't cung ibig ninyó'y bíbigyan co pô cayó ñg ibá.

—¡Catulad ca ñg baunang iyóng hinuhucay!—ang winíca sa canyá ñg matandáng lalaking nañgíñginig ang voces;—hindí mo nalalaman ang halagá ñg nawawalâ sa iyo. ¿Sino ang ililibing sa húcay na iyán?

—¿Nalalaman co bâ cung sino? Isáng patáy ang ililibing diyan!—ang sagót na nayáyamot ñg maglilibing.

—¡Tulad sa baunan! ¡tulad sa baunan!—ang inulit n̄ matandáng lalaking nagtátawa n̄ malungcot;—hindî mo nalalaman ang iyong hinuhucay at ang iyong nilalamon! ¡Húcay! ¡húcay!

Samantala'y natapos n̄ maglilíbing ang canyáng gawâ; dalawáng nacatimbóng lupang basâ at mapulápulá ang na sa magcabilang tabí n̄ húcay. Cumúha sa canyáng salacót n̄ hichó, n̄uman̄gà at pinagmasídmasíd na may anyóng tan̄gá ang m̄ga nangyayari sa canyáng paliguid.

Decorative motif

Decorative motif

XIII.

MGA PAUNANG TANDA NANG UNOS

Nang sandalíng lumálabas ang matandáng lalaki, siyá namáng pagtiguil sa pasimulâ ñg bagtás ó landás ñg isáng cocheng tila mandín maláyò ang pinanggalingán, punóngpunô ñg alabóc at nagpapawis ang mña cabayo.

Umibís si Ibarra sa cocheng casunód ñg isáng alílang matandáng lalaki; pinaalis ang coche sa isáng galáw lamang ñg úlo at napatunño sa libinñang waláng kibò at malungcót.

—¡Hindî itinulot ñg aking sakít at ñg aking mña pinanñanñasiwâang acó'y macabalíc dito!—ang sinasabi ñg matandáng lalaki ñg boong cakimían;—sinabi ni Capitang Tiagong siyá na ang bahalang magpatayô ñg isáng "nicho"; datapuwa't tinanimán co ñg mña bulaclác at isáng cruz na acó ang gumawâ....

Hindî sumagót sí Ibarra.

—¡Diyan pô sa licód ñg malakíng cruz na iyán—ang ipinagpatuloy ñg alilà, na itinuturò ang isáng súloc ñg silá'y macapasoc na sa pintûan.

Lubháng natitigagal ñgâ ang caisipán ni Ibarra, cayá't hindî niyá nahiwatigan ang pagtatacá ñg iláng táo ñg siyá'y caniláng makilala, na tumiguil sa caniláng pagdarasál at sinundán siyá ñg tingín, sa lakí ñg pangguiguilalas.

Nag-iinñat ang binatà ñg paglacad, pinanñinñilagan niyáng dumaan sa ibabaw ñg mña pinaglibinñan, na madalíng nakikilala sa cahupyacán ñg lúpà. Tinatapacan niyá ñg una, ñgayó'y iguinagalang niyá; gayón din ang pagcacálibing sa canyang amá. Humintô siyá pagdatíng sa cabiláng daco ñg

cruz at tuminġín sa palibotlibot. Námanghâ at napatigagal ang canyáng casama; hinahanap niyá ang bacás sa lúpa ay walâ siyáng makitang cruz saan man.

—¿Dito cayâ?—ang ibinúbulong;—hindî doon; nġuni't hinú cay ang lúpà.

Tinitingnan siyá ni Ibarra, na totoong masamá ang lóob.

—¿Siyá nġâ!—ang ipinagpatuloy,—natátandaang cong may isáng bató sa tabí; may caiclán ang húcay niyao'y may sakít ang maglilibing, cayá't isáng casamá ang siyáng napilitang humú cay datapuwa't itátanong natín sa canyá cung anó ang guinawâ sa cruz.

Pinatunġuhan nilá ang maglilibíng, na nagmámasid sa canilá nġ boong pagtatacá.

Yumucód itó sa canilá, pagcapugay nġ canyáng salacót.

—Maipakikisabi pô bâ ninyó sa amin cung alín ang húcay na doó'y dating may isáng cruz?—ang tanong nġ alilà.

Tiningnan nġ tinatanong ang lugar at nag-isíp ísip.

—¿Isáng cruz bang malakí?

—¿Opò, malakí,—ang pinapagtibay na sagót nġ matandáng lalaki nġ boong catuwâan, at tinitingnan niyá nġ macahulugán si Ibarra, at sumayá namán ang mukhâ nitó!

—¿Isáng cruz na may labor at may taling oway?

—¿Siyá nġâ! ¿siyá nġâ! ¿iyán nġâ! ¿iyán nġâ!—at iguinuhit nġ alilà sa lupà ang isáng anyóng cruz bizantina[215].

—¿At may taním na mġa bulaclác sa húcay?

—¿Mġa adelfa, mġa sampaga at mġa pensamiento! ¿iyán nġâ!—ang idinugtóng na malakí ang towâ, at inalayan niyá nġ isáng tabaco ang maglilibing.

—Sabihin nãa ninyó sa amin cung alín ang húcay at cung saán naroon ang cruz.

Kinamot nã maglilíbing ang tainã't sumagót na naghíhicab:

—¡Abá ang cruz!... ¡akin nã sinúnog!

—¿Sinúnog? at ¿bákit ninyó sinúnog?

—Sa pagcá't gayón ang ipinag-útos nã curang malakí.

—¿Síno bâ ang curang malakí?—ang tanóng ni Ibarra.

—¿Síno? Ang nangháhampas, si parì Garrote.

Hinaplós ni Ibarra ang canyáng nóo.

—Datapuwa't ¿masasabi pô bâ ninyó sa amin man lamang ang kinalalagyan nã húcay? Dapat ninyóng matandaan.

Nãgumití ang maglilíbing.

—¡Walâ na riyán ang patáy!—ang mulíng isinagót nã boong catahimican.

—¿Anó pô ang sabi ninyó?

—¡Abá!—ang idinugtóng nã táong iyóng ang anyó'y nagbíbirô;—ang naging capalít niyá'y isáng babaeng inilíbing co roong may isáng linggó na nãgayón.

—¿Nauulól pô bâ cayó?—ang itinanong sa canyá nã alilà,—diyata't walâ pa namáng isáng taóng siyá'y aming inilílibing.

—¡Tunay nãa iyón! marami nã buwan ang nacaraan mulâ nã siyá'y aking hucayi't cuning ulí sa baunan. Ipinag-utos sa aking siyá'y hucayin co nã curang malakí, upang dalhin sa libinãan nã mãa insíc. Nãuni't sa pagcá't mabigát at umúulan nã gabíng yaón....

Hindí nacapagpatuloy nã pananalitâ ang táo; umudlót sa pagcáguitlá nã makita ang anyô ni Crisóstomo, na dinaluhóng siyá't sacá siyá tinangnán sa camáy at ipinágwagwagan.

—At guinawâ mo ba?—ang tanóng n̄g binatang ang anyô n̄g pananalita'y hindî namin maisaysay.

—Howág po cayóng magalit, guino—ang sagót n̄g maglilíbing na namumutla't nanġinġinig;—hindî co po namán siyá inilíbing sa casamahán n̄g m̄ga insíc. Mabuti pa ang malúnod cay sa mapasama sa m̄ga insíc—ang wica co—at siyá'y iniabsáng co sa tubig!

Inilagáy ni Ibarra ang canyáng m̄ga camay sa magcabilang balicat n̄g maglilíbing at mahabang oras na siyá'y tinitigan n̄g tingġing hindî maisaysay cung anóng íbig sabihin.

—¡Icáw ay walâ cung dî isáng culang palad!—ang sinabi, at umalís na dalídaling tinatahac ang m̄ga butó, m̄ga húcay, m̄ga cruz, na paráng isang sirâ ang ísip.

Hináhaplos n̄g maglilíbing ang canyáng bísig at bumúbulong:

—¡Ang guinágawang m̄ga caligaligán n̄g m̄ga patáy! Binugbóg acó n̄g bastón n̄g páring malakí, dahiláng ipinahintulot cong ilibíng ang patáy na iyón n̄g aco'y may sakít; n̄gayo'y cauntí n̄g baliin nitó ang aking bísig, dahil sa pagcahucay co n̄g bangcáy. ¡Itó n̄ga namáng m̄ga castilà! ¡Marahil pa'y alisán acó nitó n̄g aking hánap-búhay!

Matúlin ang lacad ni Ibarra na sa maláyò ang tanáw; sumúsunod sa canyáng umíiyac ang alílang matandáng lalaki.

Lúlubog na lamang ang áraw; macacapál na m̄ga dilím ang siyáng lumalatag sa Casilanġanan; isáng hanġing mainit ang siyáng nagpapagalaw sa dúlo n̄g m̄ga cáhoy at nagpaparaíng sa m̄ga cawayanan.

Nacapugay na lumalacad si Ibarra; sa canyáng m̄ga matá'y walang bumabalong na isáng lúhà man lamang, waláng tumatacas sa canyáng dibdib cáhi't isáng buntóng hiniġgá. Lumalacad na parang may pinagtatanauan, marahil sa pagtacas sa anino n̄g canyáng amá, ó bacâ namán cayà sa dumádating na unós. Tináhac ang báya't lumabás sa luwál, tinunġo yaóng lúmang báhay na malaon n̄g panahông hindî tinutungtunġan. Naliliguid ang bahay na iyón n̄g pader na sinísibulan n̄g m̄ga damóng macacapál ang dahon, tila mandin siyá'y hinuhudyatán; bucás ang m̄ga bintánà; umúugoy ang iláng-ílang at ipinápagaspas n̄g boong casayahan ang

canyáng m̃ga sañgáng hític ñg m̃ga calapati na nagpapaliguiddliguid sa matibong na bubóng ñg caniláng tahanang na sa guitna ñg halamanan.

Ñguni't hindî pinápansin ñg binatà ang caligayaháng itóng iniháhandog sa canyáng pagbalíc sa lúmang báhay: nacapácò ang canyáng m̃ga matá sa anyô ñg isáng sacerdoteng canyáng macacasalubong. Itó'y ang cura sa San Diego, yaong laguing nagdidilidiling franciscano na ating nakita, ang caaway ñg alférez. Tiniticlop ñg hañgin ang canyáng malapad na sombrero; ang canyáng hábitong guinggo'y dumirikit sa canyáng catawán at ipinakikita ang anyo nito; na anó pa't námamasid ang canyáng m̃ga payát na hítang may pagcá sacáng. Sa cána'y may háwac na isáng bastóng palasang may tampóc na gáring. Noón lamang nagcakita siláng dalawá ni Ibarra.

Pagsasalubong nilá'y sandalíng humintô ang binata't siyá'y tinitigan; iniwas ni Fr. Salví ang canyáng m̃ga matá at nagpaconowaríng nalílibang.

Sandalíngsandali lamang tumagál ang pag-aalinlañgan: malicsíng linapitan siyá ni Ibarra, pinatiguil at idiniín ñg boong lacás ñg canyáng camáy na ipinatong sa balicat ñg pári, at nagsalitáng halos bahagyâ na mawatasan:

—¿Anó ang guinawâ mo sa aking amá?—ang itinanóng.

Si Fr. Salvíng namutlá, at nañgatál ñg mabasa niyá ang m̃ga damdaming nalalarawan sa mukhâ ñg binatà'y hindi nacasagót; nawalán ñg diwâ.

—¿Anó ang guinawâ mo sa aking amá?—ang mulíng itinanóng na nalulunod ang voces.

Ang sacerdoteng untîunting nahútoc, dahil sa camáy na sa canyá'y nagdíriin ay nagpumilit at sumagót:

—¿Cayó po'y nagcacamalî; walâ acóng guinagawang anó man sa inyóng amá.

—¿Anóng walâ?—ang ipinagpatuloy ñg binatà, at sacâ siyá idiniín hanggáng sa siyá'y mápaluhod.

—¿Hindî pó, sinasabi co sa inyó ang catotohanan! ang aking hinalinhán, si pári Dámaso ang may cagagawán....

—¡Ah!—ang sinabi nã binata't siyá'y binitiwán at bago tumampál sa noo. At iniwán ang abáng si Fr. Salví at dalidáling tinunão ang canyáng sariling báhay.

Samantala'y dumatíng ang alilà at tinulunãan sa pagtindíg ang fraile.

—¿Inanó mo ang aking amá—ani Ibarra sa fraile.—Imp. de M. Fernandez
Paz 447. Sta. Cruz

Decorative motif

XIV.

ANG ULOL NA SI TASIO Ó ANG FILOSOFO

Naglálacad sa m̃ga lansáñgang waláng tinutuñgo't waláng iniisip ang cacaibáng matandáng lalaki.

Nag-aral siyá ñg una ñg Filosofía, at iníwan niya ang pag-aáral sa pagsunód sa canyáng ináng matandâ na; at hindî niyá ipinagpatuloy ang pag-aaral, hindî sa caculañgan ñg magugugol at hindî rin sa caculañgan ñg cáya ñg pag-iísip: tumíguil siyá ñg pag-aáral, dahilán ñgâ sa pagcá't mayaman ang canyáng iná, at dahilan sa ayon sa sabiha'y matalas ang canyáng ísip. Natatacot ang mabaít na babaeng maguín pantás ang canyáng anác at macalimot sa Dios, cayâ ñgâ't siyá'y pinapamily, sa siyá'y magpári ó íwan niyá ang colegio ñg San José. Nang panahón pa namáng iyó'y siyá'y may naiibigang babae, cayá't pinilì niyá ang íwan ang colegio at nag-asawa siyá. Hindî lumampás ang isáng taón at siyá'y nabáo at naulila; guinawâ niyáng aliwan ang m̃ga libro upang siyá'y macaligtás sa calungcutan, sa sabong at sa pagca waláng guinágawâ. Datapowa't lubháng nawili sa m̃ga pag aaral at sa pamimilí ñg m̃ga libro, hanggáng sa mapabayaan niyá ang sariling pamumuhay, cayá't siyá'y unti-unting naghírap.

Tinatawag siyáng Don Anastasio ó filósofo Tasio ñg m̃ga táong may pinagaralan, at ang m̃ga masasamá ang tûrò, na siyáng lalong marami, tinatawag siyáng Tasiong ul-ól, dahil sa hindî caraniwang canyáng m̃ga caisipán at cacaibang pakikipagcapowa-táo.

Ayon sa sinabi na namin, ang hapo'y nagbabalang magca unô; liniliwanagan ang abó abóng langit ñg iláng kidlát; mabigát ang aláng-álang at totoong maalis-ís ang hañgin.

Wari'y nalimutan na ñ filósofo Tasio ang canyáng kinalúlugdang bungô ñ ulo; ñgayó'y ñgumingiting pinagmámasdan ang maiitim na panñanurin.

Sa malapít sa simbaha'y nasalubong niyá ang isáng táong naca chaqueta ñ alpaca at daladala sa camáy ang may mahiguít na isáng arrobang candílà at isáng bastóng may borlas, bílang saguísag ñ punong may capangyarihan.

—¿Tila po cayo'y natótowâ?—ang tanóng nitó sa wílang tagalog.

—Siya ñga pô, guinoong capitan; natótowâ acó sa pagcá't may isá acóng inaasahan.

—¿Ha? ¿at alin ang inyóng inaasahang iyán?

—¿Ang unós!

—¿Ang unós! ¿Nag-aacálà bâ cayóng maligò?—ang tanóng ñ gobernadorcillo ñ palibác, na minamasdan ang dukháng pananamít ñ matandáng lalaki.

—Maligò acó ... ¿hindí masamá, lalong lalô na pagcâ nacatitísod ñ isáng dumi!—ang sagôt ni Tasio, na palibác din namán ang anyô ñ pananalita, bagá man may pagca pagpapawaláng halagá sa canyáng causap —ñuni't naghíhintay acó ñ lálóng magalíng.

—¿At anó pô bâ iyón?

—Iláng mña lintíc na pumatáy ñ mña táo at sumúnog ñ mña báhay.

—¿Hinñín na ninyóng paminsanan ang gúnaw!

—¿Nararapat tayong lahát, cayó at acóng gunawin! Dalá pô ninyó riyán, guinoong capitan, ang isáng arrobang candílang gáling sa tindahan ñ insíc; may mahiguít ñ sampóng taóng aking ipinakikiusap sa bawa't bágong capitang bumíbili ñ pararrayos[216], at pinagtatawanan acó ñ lahát; gayón ma'y bumibili ñ mña "bomba" at mña "cohete", at nanñagbabayad ñ mña repique ñ mña campánà. Hindí lamang itó: kinábucasan ñ pakikiusap co sa inyó, nagbilin pô cayó sa mña magtutunáw na insíc ñ isáng "esquilang" álay cay Santa Bárbara, gayóng nasiyasat na

nã carunungãang mapanãanib ang tumugtóg nã mãa campanà sa mãa araw na may unós. At sabihin pô ninyó sa akin, ¿bakit pô bâ nã taóng 70 nã mahulog ang isáng lintíc sa Binyáng, doon pa namán nahúlog sa campanario at iguinibâ ang relój sacâ isáng altar? ¿Anó ang guinagawâ nã esquilita ni Santa Bárbara?

Nang sandalíng iyo'y cumisláp ang isáng kidlát.

—¿Jesús, María y José! ¿Santa Bárbarang mahál!—ang ibinulóng nã capitang namutlá at nagcruz.

Humalakhác si Tasio.

—¿Cayó'y carapatdapat sa pangãalan nã inyóng pintacasi!—aní Tasio sa wicang castilà, tinalicdán ang capitan at tumúnão sa simbahan.

Nagtátayo ang mãa sacristan sa loob nã simbahan nã isáng "túmulo" [217] na nalilibot nã mãa malalaking candilang natitiric sa mãa candelabrong cáhoy. Ang túmulong yao'y dalawáng mesang malalaking pinagpatong at natátacpan nã damít na maitím, na may mãa listóng puti; sa magcabicabila'y may napipintang mãa bunão nã úlo.

—¿Iyán ba'y patungcól sa mãa cálolowa ó sa mãa candilâ?—ang itinanóng.

At nã makita niyá ang dalawáng batang lalaking may sampóng taón ang isá at ang isáy may malapit sa pitó, lumapit sa caniláng hindî na hinantay ang sagót nã mãa sacristán.

—¿Sasama ba cayó sa akin, mãa báta?—ang itinanóng sa canilá. May handâ sa inyó ang inyóng nanay na isáng hapunang marapat sa mãa cura.

—¿Aayaw po coming paalisin nã sacristan mayor hanggang hindî tumutugtog ang icawalóng horas—ang sagót nã pinacamatandâ.—Hinihintay co pong másingil ang aking "sueldo" upang maibigay co sa aking iná.

—¿Ah! at ¿saán bâ cayó paparoon?

—Sa campanario pô upang dumublás sa mãa cálolowa.

—¿Pasasacampanario cayó? ¡cung gayó'y cayó'y mag-ingat! ¡howág cayóng lalapit sa mğa campanà hanggáng umúunos!

Umalís sa simbahan, pagcatapos na masundán ñg isáng titíg na may habág ang dalawáng batang pumapanhic sa mğa hagdang patunço sa coro.

Kinuscós ni Tasio ang mğa matá, tuminçín ulí sa langít at bumulóng:—Ñgayó'y dáramdamin cong mahulog ang mğa lintíc.

At nacatunçóng pumaroon sa labás ñg báyang nag-iisip-isip.

Dumáan pô muna cayó!—ang sabi sa canyá sa wicang castilà ñg isáng matimyás na voces mulâ sa isáng bintaná.

Tumungháy ang filósofo, at canyáng nakita ang isáng lalaking may tatlompô ó tatlompô't limang taóng sa canyá'y ñgumití.

—¿Anó pô bâ ang inyóng binabasa riyán?—ang tanóng ni Tasio, na itinuturò ang isáng librong hawac ñg lalaki.

—Isáng librong pangcasalucuyan: ¡"Las penas que sufren las benditas ánimas del Purgatorio!"[\[218\]](#)—ang isinagót ñg causap na ñgumingití.

—¡Nacú! ¡nacú! ¡nacú!—ang wicâ ñg matandang lalaki sa sarisaring "tono" ñg voces, samantalang pumapasoc sa báhay;—totoong matalas ang ísip ñg cumathâ niyán.

Pagcapanhic niyá ñg hagdanan ay tinanggáp siyá ñg boong pakikipag-ibigan ñg may báhay na lalaki at ñg canyáng asawa. Don Filipino Lino ang pangalan ñg lalaki at Doña Teodora Viña namán ang babae. Si Don Filipino ang siyáng teniente mayor at siyáng púnò ñg isáng "partidong" halos ay "liberal"[\[219\]](#), sacali't matatawag itó ñg gayón, at cung sacaling mangyayaring magcaroon ñg mğa "partido" sa mğa bayan ñg Filipinas.

—¿Nakita pô ba ninyó sa libinçan ang anác ñg nasirang si Don Rafael na bagong caráring na galing sa Europa?

—Opò, nakita co siyá, ñg siyá'y lumúlunsad sa coche.

—Ang sabihana'y naparoo't upang hanapin ang pinaglibinǵán sa canyáng amá ... Marahil cakilakilabot ang canyáng pighatî nǵ maalaman....

Ikinibít nǵ filósofo ang canyáng mǵa balicat[220].

—¿Hindî pô bà dináramdam ninyó ang casaliwâang palad na iyan?— ang tanóng nǵ guinoong babaeng bátà pa.

—Talastás na pô ninyóng acó'y isá sa anim na nakipaglibing sa bangcáy; acó ang humarap sa Capitan General nǵ aking makitang ang lahat dito'y hindî umíimic sa gayóng calakilakihang capusunǵán, gayóng cailán ma'y minamagaling co ang paunlacán ang táong mabait cung nabubuhay pa cay sa cung patáy na.

—¿Cung gayó'y bakit?

—Datapuwa't hindî pô acó sang-ayon sa pagmamanamana nǵ caharían. Alang-álang sa caunting dugong insíc na bigáy sa akin nǵ aking iná, sumasang-ayon acó nǵ cauntî sa caisipan nǵ mǵa insíc: pinaúunlacan co ang amá dahil sa anác, nǵuni't hindî ang anác dahil sa amá. Na ang bawa't isáy tumanggáp nǵ gantíng pála ó nǵ caparusahán dahil sa canyáng mǵa gawá; datapuwa't hindî dahil sa mǵa gawà nǵ ibá.

—¿Nagpamisa pô bà cayó nǵ patungcol sa inyóng nasírang asawa, alinsunod sa hatol co sa inyó cahápon?—ang itinanóng nǵ babae nagbago nǵ pinasasalitaan:

—¿Hindî!—ang sagót nǵ matandáng lalaking nǵuminǵiti.

—¿Sayang!—ang isinagót nǵ babaeng tagláy ang túnay na pagpipighatî;—casabiháng hanggang sa icasampong oras nǵ umaga búcas, ang mǵa calolowa'y malayang naglilibot at naghihintay nǵ sa canilá'y pagbibigáy guinhawa nǵ mǵa buháy; na ang isáng misa sa mǵa panahóng itó'y catimbáng nǵ limá ó anim na misa sa mǵa ibáng araw nǵ isáng taón, ayon sa sabi nǵ cura, caninang umaga.

—¿Mainam! ¿Sa macatuwíd ay mayroon tayong isáng caaliw-alíw na taning na dapat nating samantalahin?

—¿Nǵuni't Doray!—ang isinabad ni Don Filipino;—talastas mo nǵ hindî naniniwálà si Don Anastasio sa Purgatorio.

—¿Na hindî acó naniniwalà sa Purgatorio?—ang itinutol n̄ matandáng lalaking tumitindig na sa canyáng upuan.—¿Diyata't pati n̄ "historia" n̄ Purgatorio'y aking nalalaman!

—¿Ang historia n̄ Purgatorio!—ang sinabing puspós n̄ pagtatacá n̄ mag-asawa. ¿Tingnán n̄â natin! ¿Saysayin ninyó sa amin ang historiáng iyán!

—¿Hindî palá ninyó nalalaman ay bakit cayo'y nan̄gagpapadalá roon n̄ m̄ga misa at inyóng sinasabi ang m̄ga pagcacahirap doon? ¿Magaling! yamang nagpapasimulâ na n̄ pag-ulán at tíla mandín tátagal, magcacapanahón tayo upang howag tayong mayamót—ang isinagót ni Tasio, at saca nag-isíp-isíp.

Itiniclóp ni Don Filipino ang librong canyáng tan̄gan, at umupô sa canyáng tabi si Doray, na náhahandang huwag maniwálà sa lahat n̄ sasabihin ni Tasio. Nagpasimulâ itó sa paraang sumusunod:

—Malaon pang totoo bago manaog ang ating Pan̄ginoong Jesucristo'y may Purgatorio na, at ito'y na sa calaguitnaan n̄ lúpà, ayon cay pári Astete, ó sa malapit sa Cluny, ayon sa monjang sinasabi ni pári Girard, datapuwa't hindî ang may cahulugan dito'y ang kinalalagyan. Magaling, ¿sinosino ang m̄ga nasásanag sa apoy na iyóng nag-aalab mulâ n̄ lalan̄gin ang sanglibutan? Pinapagtitibay ang caunaunahang pagcacatatág n̄ Purgatorio n̄ Filosofía Cristiana na nagsasabing walâ raw guinágawang bagong anó man ang Dios mulâ n̄ magpahin̄galáy siyá.

—Mangyayaring nagcaroong "in potentia"[\[221\]](#); datapuwa't hindî "in actu"[\[222\]](#), ang itinutol n̄ teniente mayor.

—¿Magalíng na magalíng! Gayón ma'y sasagutin co cayóng may iláng nacakilala n̄ Purgatorio na talagang mayroon na "inactu", ang isá sa canilá'y si Zarathustra ó Zoroastro[\[223\]](#), na siyang sumulat n̄ isáng bahagui n̄ "Avestra"[\[224\]](#) at nagtatag n̄ isáng religióng sa m̄ga tan̄ging bagay nacacahawig n̄ atin at alinsunod sa m̄ga pantas, si Zarathustra'y sumilang na nauna cay Jesucristo n̄ walóng daang taón ang cauntian. Ang cauntian ang wicà co, sa pagca't pagcatapos na masiyasat ni Platón[\[225\]](#), Xanto de Lidia Plinio[\[226\]](#), Hermipos at Eudoxio,[\[227\]](#) inaacalà niláng nauna si Zarathustra cay Jesucristo n̄ dalawang libo at limáng daan taón. Sa

papaano mang bagay, ang catotohana'y sinasabi na ni Zarathustra ang isáng bagay na nawawanġis sa Purgatoria, at naghahatol siyá nġ mġa paraan upang macaligtás doon. Matútubos nġ mġa buháy ang mġa calolowang namatáy sa casalanan, sa pagsasalitâ nġ mġa nasasaysay sa "Avestra" at gumawâ nġ mġa cagalinġan; datapuwa't kinacailanġang ang mananalanġin ay isáng camág-ánac nġ nasírâ hanggang sa icaapat na salin. Ang panahóng táning sa bágay na itó'y sa taón taón, tumátagal nġ limáng áraw. Nang malaon, nġ tumibay na sa bayan ang gayóng pananampalataya, napagwári nġ mġa sacerdote sa religióng iyóng malakíng dí anó lamang ang pakikinabanġin sa gayóng pananampalataya, caya't kinalacal nilá yaóng mġa "bilangguang nġitnġit nġ dilím na pinaghaharian nġ mġa pagnġanġalit sa nagawang casalanan", ayon sa sabi ni Zarathustra. Ipinaalam nġâ niláng sa halagáng isáng "derem", salapíng bahagyâ na ang halagá'y nababawas sa calolowa ang isáng táong pagcacasakit nġ dí cawásâ; nġuni't sa pagca't ayon sa religióng iyó'y may mġa casalalang pinarurusahan nġ tatlóng daan hanggáng isáng libong taón, gaya nġ pagsisinunġalíng, nġ pangdaráyâ, at nġ hindí pagganáp sa naipanġacò, at ibá pa, ang nangyari'y tumátanggap ang mġa balawís na sacerdote nġ maraming millong "derems." Dito'y mapagwawari na ninyó ang caunting bagay na nawawanġis sa Purgatorio natin, bagá man mapagtatantò na ninyóng ang pinagcacaibha'y ang mġa religión.

Isáng kidlát na may casunód agád agád na isáng maugong na culóg ang siyáng nagpatindig cay Doray na nagsalítang nagcucruz:

—¡Jesús, Maria y José! Maiwan co muna cayó; magsusunog acó nġ benditang palaspás at nġ mġa "candilang perdón".

Nagpasimulâ nġ pag-uláng tila ibinubuhos. Nagpatúloy nġ pananalitâ ang filósofo Tasio, samantalang sinusundan niyá nġ tingġin ang paglayô nġ may asawang babáeng bátâ pa.

—Nġayóng walâ na siyá'y lalong mapag-uusapan na natin nġ boong caliwanagan ang dahil nġ áting salitaan. Cahit may caunting pagcamapamahîin si Doray, siyá'y magalíng na católica, at hindí co íbig na pumacnít sa púsò nġ pananampalataya: naíiba ang isáng pananampalatayang dalísay at wagás sa halíng na pananampalataya, túlad sa pagcacaiba nġ níngas at nġ úsoc, wánġis sa caibhán nġ música sa isáng gusót na cainġayan: hindí napagkikilala ang ganitong pagcacaiba nġ mġa

halíng, na túlad sa m̃ga biñgí. Masasabi náting sa ganáng átin ay magalíng, santo at na sa catuwiran ang pagcacahácà ñg Purgatorio; nananatili ang pagmamahalan ñg m̃ga patáy at ñg m̃ga buháy at siyáng nacapipilit sa lálóng calinisan ñg pamumuhay. Ang casam-a'y na sa tacsil na paggamit ñg Purgatoriong iyán.

Ñguni't tingnán natin ñgayón cung bakit pumasoc sa catolicismo ang adhicáng itóng walâ sa Biblia at walâ rin sa m̃ga Santong Evangelio. Hindí binábangguit ni Moisés at ni Jesucristo caunti man lamang ang Purgatorio, at hindí ñga casucatán ang tañging saysay na canilang sabing na sa m̃ga Macabeo, sa pagca't bucód sa ipinasiyá sa Concilio ñg Laodicea, na hindí catotohanan ang librong ito, ay nitó na lamang huling panahón tinanggap ñg Santa Iglesia Católica. Walâ ring nacacatulad ñg Purgatorio sa religión pagana. Hindí mangyayaring panggalingñan ñg pananampalatayang itó ang casaysayang "Aliãe panduntor inanies" na totoong madalás bangguitín ni Virgilio[228] na siyáng nagbigáy dahil sa dakilang si San Gregorio[229] na magsalitâ ñg tungcól sa m̃ga cálolowang nalunod, at idagdág ni Dante[230] ang bagay na itó sa canyáng "Divina Comedia".

Walâ rin namáng nacacawañgis ñg ganitóng caisipán sa m̃ga "brahman"[231], sa m̃ga "budhista"[232] at sa m̃ga egipcio mang nagbigáy sa Roma ñg caniláng "Caronte"[233] at ñg caniláng "Averno"[234]. Hindí co sinasaysay ang m̃ga, religión ñg m̃ga bayan ñg Ibabâ ñg Europa: ang m̃ga religión itó, palibhasa'y religión ñg m̃ga "guerrero"[235], ñg m̃ga "bardo"[236] at ñg m̃ga máñgañgaso[237], datapuwa't hindí religión ñg m̃ga filósofo, bagá man nananatili pa ang caniláng m̃ga pananampalataya at patí ñg caniláng m̃ga "rito"[238] na pawang nangálangcap na sa religión cristiana; gayón ma'y hindí nangyaring sumama silá sa hucbó ñg m̃ga tampalasang nangloob sa Roma, at hindí rin silá nangyaring lumuclóc sa Capitolio[239]: palibhasa'y m̃ga religión ñg m̃ga úlap, pawang nangápápawì sa catanghaliang sícat ñg araw.—Hindí ñgâ sumasampalataya sa Purgatorio ang m̃ga cristiano ñg m̃ga unang siglo: nañgamámatay siláng tagláy iyáng masayáng pag-asang hindí na malalao't silá'y háharap sa Dios at makikita nilá ang mukhâ nitó. Si San Clemente na taga Alejandría[240], si Orígenes[241] at si San Irineo[242] ang siyáng m̃ga unang m̃ga pári ñg Iglesiang tila bumábangguít ñg Purgatorio, marahil sa pagcadalá sa canilá ñg akit ñg religión ni Zarathustra, na namumulaclac at totoong lumalaganap pa ñg panahóng iyón sa boong Casilañganan, sa pagca't malimit nating

nababasa ang m̃ga pagsisi cay Orígenes, dahil sa canyáng malabis na paghílig sa m̃ga bagay sa Casilanġanan. Guinagamit ni San Irineong pangpatibay sa pananampalataya sa Purgatorio, ang "pagcátira ni Jesucristong tatlong araw sa cailaliman n̄g lúpà," tatlong araw na pagcapasa Purgatorio, at canyáng inaacála, dahil dito, na bawa't cálolowa'y dapat manatili sa Purgatorio hanggáng sa mabuhay na mag-ulí ang catawán, bagá man tila laban mandin sa bagay na itó ang "Hodie mecum eris in Paradiso[243]." Nagsasaysay rin namán si San Agustín, tungcól sa Purgatorio; datapowa't sacali't hindí niyá pinagtibay na tunay na mayroon n̄gâ, gayón ma'y ipinalálagay niyang mangyayari n̄gang magcaróon, sa pag-aacála niyáng maipagpapatuloy hanggáng sa cabilang búhay ang tinátanggap nating m̃ga caparusahan sa búhay na itó, dahil sa ating m̃ga casalanan.

—¡Nacú namán si San Agustín!—ang sinabi ni Don Filipino;—¡hindí pa siyá magcacásiya sa tinitiis nating m̃ga hirap sa búhay na itó't ibig pa niyá ang magpatuloy hanggáng sa cabiláng-búhay!

—Ganyán n̄gâ ang calagayan n̄g bagay na ito: sumasampalataya ang ibá at ang ibá'y hindí. Bagá ma't sumáng-áyon na si San Gregorio, alinsunod sa canyáng "de quibusdam levibus culpis esse ante iudicium purgatorius ignis credendus est," hindí rin nagcaroon n̄g patuluyang catibayan ang Purgatorio, hanggang sa n̄g ipasiyá n̄g Concilio sa Florencia n̄g taóng 1439, sa macatuwíd ay n̄g macaraan na ang walóng daang taón, na dápat magcaroon n̄g isáng apóy na pangdalísay ó panglínis sa m̃ga cálolowang bagá ma't namatáy na sumísinta sa Dios, n̄guni't hindí pa lubós napagbabayaran ang Justicia n̄g May Capal. Sa cawacasa'y ang Concilio Tridentino[244], sa ilalim n̄g pangũngulo ni Pio IV n̄g taóng 1563, sa icalabinglimáng púlóng ay ilinagdâ ang cautusán tungcól sa Purgatorio, na ang pasimula'y: "Cum catholica ecclesia Spiritu Sancto edocta etc.," na doo'y sinasabing ang m̃ga patungcól n̄g m̃ga buháy, ang m̃ga panalanġin, ang m̃ga paglilimós at iba pang m̃ga gawáng cabanalan ay siyáng mabibísang paraan upang mailigtás sa Purgatorio ang m̃ga cálolowa, bagá man sinasabing ang paghahayin n̄g misa'y siyang lalong cagalinggalingan sa lahat. Gayón ma'y hindí sumasampalataya ang m̃ga protestante[245] sa Purgatorio, at gayon dín ang m̃ga páring griego[246], sa pagca't walâ siláng nakikitang pagbibigay catotohanan n̄g Biblia[247], at sinasabi niláng binibigyáng wacás n̄g camatayan ang taning upang macagawâ n̄g m̃ga

carapatán ó ñg m̃ga laban sa m̃ga carapatán, at ang "Quodcumque ligaberis in terra" hindî ang cahulugá'y "usque ad purgatorium" etc.; ñgñuni't dito'y maisásagot na sa pagcá't na sa calaguitnàan ñg lúpa ang Purgatorio, talagáng dapat mapasailalim ñg capangyarihan ni San Pedro. Datapuwa't hindî acó matatapos ñg pagsasaysay, cung sasalitain co ang lahát ñg m̃ga sabi tungcol sa bagay ni itó. Isáng araw na ibiguin pô ninyóng pagmatuwiranan natin ang bagay sa Purgatorio, magsadyâ, cayó sa aking báhay at doo'y babasahin natin ang m̃ga libro at tayo'y maláyà at payapang macapagpapalagayan ñg canícanyang catuwiran. Ñgayó'y yayao na acó: hindî co mapaghúlò cung bakit itinutulot ñg cabanalan ñg m̃ga crístiano ang pagnanacaw sa gabíng itó.—Cayóng m̃ga punong báyan ay nañgagpapabayà sa ganitóng gawâ, at aking ipinañgañganib ang aking m̃ga libro. Cung sana'y nanacawin nilá sa akin upang caniláng basahin ay aking ipauubayà, datapuwa't marami ang nañgag-iibig na tupukin ang aking m̃ga libro, sa hañgád na gumanáp sa akin ñg isáng pagcacaawang gawâ, at dapat ñgang catacutan ang ganitóng pagcacaawang gawang carapatdapat sa califa[248] Omar[249]. Dahil sa m̃ga librong itó'y ipinalálagay ñg ibáng linagdaan na aco ñg parusa ñg Dios....

—¿Ñgñuni't inaacalà cong cayó po'y sumasampalataya sa parusa ñg Dios?—ang tanóng ni Doray na ñgñumíñgítî at lumálabas na may dalang lalagyán ñg m̃ga bágang pinagsusunugan ñg m̃ga tuyóng dahón ñg palaspás, na pinagbubuhatan ñg nacayáyamot ñgñuni't masaráp na amóy na úsoc.

—¿Hindî co po alám, guinoong babae, cung anó ang gágawin sa akin ñg Dios!—ang isinagót ni matandáng Tasio na nag-iísip-ísip. Pagcâ acó'y naghihiñgalô na, iháhandog co sa canyá ang aking cataohang waláng camuntî mang tacot; gawín sa akin ang bawa't ibiguin. Ñgñuni't ma'y naiisip aco ...

—At ¿anó po ang naiisip ninyóng iyán?

—Cung ang m̃ga católico lamang ang tañging mapapacagaling, at limá lamang sa bawa't isáng daang católico ang siyáng mápapacagaling, at sa pagca't ang dami ñg m̃ga católico'y icalabingdalawang bahagui ñg m̃ga nabubuhay na táo sa lúpà, sacali't paniniwalaan natin ang sinasabi sa m̃ga estadística[250], ¿ang mangyayari'y pagcatapos na mapacasamá ang yuta-yutang m̃ga táong nabuhay sa daigdig sa boong dî mabilang na m̃ga siglong

nagdaan, bago nanaog sa lúpà ang Mananacop, at pagcatapos na mamatay dahil sa atin ang Anác nã isáng Dios, nãgayó'y lílima lamang ang mapapacagaling sa bawa't isáng libo't dalawáng daang táo? ¡Oh, tunay na tunay na hindî! ¡Minámagaling co pa ang magsaysay at sumampalatayang gaya ni Job: "¿Diyata't magpapacabagsíc icáw sa isáng inilílipad na dahon at pag-uusiguin mo ang isáng tuyóng layác?" ¡Hindî, hindî mangyayari ang gayóng casaliwaang pálad na calakilakihan! ¡Cung sampalatayanan ito'y isáng capusunãan; hindî, hindî!

—¿Anóng inyóng gágawin? Ang Justicia, ang cadalisayan nã Dios ...

—¡Oh, datapuwa't nakikita nã Justicia at nã Cadalisayan nã Dios ang darating bago guinawâ ang paglikhâ sa Sangsinucob!—ang isinagót nã lalaking matandang nanãingilabot na tumindíg.—Ang boong kinapal, ang táo ay isáng linaláng sa isáng nais lamang nã calooban; nãuni't hindî niyá kinacailanãan, cayá't hindî nãa marapat na likhain niyá, hindî, cung cacailanãaning mapacasamâ sa waláng hanggáng casaliwaang palad ang daándaáng táo upang mapaligaya ang isá lamang, at ang lahat nã itó'y dahil sa mãa minanang casalanan ó sa sandalíng pagcacasala, ¡Hindî! Cung iyá'y maguiguing catotohanan, sacalín na ninyo't patayin iyáng inyóng anác na lalaking diya'y tumutulog; cung ang ganyáng pananampalataya'y hindî isáng malaking capusunãáng lában sa Dios na iyáng dapat na maguín siyáng Dakilang Cagalingãan; pagcacágayó'y ang Molok fenicio na ang kinacai'y ang inihahayin sa canyáng mãa pinápatay na táo at ang dugóng waláng-malay-sála, at sinususunog sa canyáng tiyán ang mãa sanggól na inagaw sa dibdib nã caniláng mãa iná, ang mamamatay-táong dios na iyán, ang dios na iyáng calaguimlaguím, cung isusumag sa Canyá'y masasabing isáng dalagang mahinà ang loob, isáng caibigang babae, ang iná nã Sangcataohan!

At puspós nã panghihilacbót, umalís sa báhay na iyón ang ul-ól ó ang filósofo, at tumacbó sa lansanãan, bagá man umuulan at madilím.

Isáng nacasisilaw na kidlát na caacbáy nã isáng cagutlaguitlang culóg na nagsabog sa impapawid nã pangpatáy na mãa lintic ang siyáng tumangláv sa matandáang lalaking nacataás ang mãa camáy sa langít, at sumísigaw:

—¡Tumututol icaw! ¡Talastas co nang hindî ca mabanġís; talastas co nang ang dapat co lamang itawag sa iyo'y SI MABAIT!

Nag-iibayo ang mġa kidlát, lalong lumálacas ang unós....

Decorative motif

Decorative motif

XV.

ANG MGA SACRISTAN

Bahagyâ na ang patláng nã dagundóng nã m̃ga culóg, at pinañguñunahan bawa't culóg nã cakilakilabot na namimilipit na lintic: masasabing isinusulat nã Dios ang canyáng pañgalan sa pamamag-itan nã isáng súnog at ang waláng hanggáng bubóng nã láñgit ay nañgíñginig sa tacot. Ang ula'y parang ibinubuhos, at sa pagca't hináhampas nã háñging humahaguing nã lubháng malungcót, báwa't sandali'y nagbabago nã tinutuñgo. Ipinaríñgig nã m̃ga campána, nã voces na tagláy ang malaking laguím, ang caniláng mapangláv na hibíc, at sa sandasandalíng ínihihimpil nã nañgagbábañgis na m̃ga culóg ang caniláng matunóg na atúñgal, isáng malungcót na tugtóg nã campána, na daíng ang catúlád, ang siyáng humahagulgól.

Nañgasaicalawáng sáray nã campanario ang dalawáng bátang nakita náting caúsap nã filósofo. Ang pinacabátà sa canilá, na may malalaking matáng maitím at matatacutíng mukhâ, pinipilit na idigkít niyá ang canyáng catawán sa catawán nã canyáng capatíd, na totoong nacacawañgis niyá ang pagmumukhâ, at ang caibhán lamang ay malálim tumiñgín at may pagcaanyóng matápang. Ang pananamit nã dalawá'y dukháng-dukhâ at puspós nã m̃ga sursi at tagpî. Nañga-uupô sa capirásong cáhoy at capuwâ may tañgang isáng lubid na ang dúlo'y na sa icatlóng sáray, doon sa itáas, sa guitnâ nã cadilimán. Ang uláng itinutulac nã háñgin ay dumárating hanggáng sa canilá at pinapamímisic ang isáng upós nã candilang nag-aalab sa ibábaw nã isáng malaking bató na caniláng pinagugulong sa coro, upang huwarán ang úgong nã culóg, cung Viernes Santo.

—¡Batakin mo ang iyóng lúbid, Crispin!—anáng capatíd na matandâ sa bátà niyáng capatíd.

Nag-alambitin sa lúbid si Crispin, at nárinig sa itáas ang isáng daíng na mahinà, na pagdáca'y natacpán n̄ isáng culóg, na ang úgong ay pinarami n̄ libolibong alingawngáw.

—¡Ah! ¡cung na sa báhay sana táyong casáma n̄ nánay!—ang ibinuntóng hiningá n̄ maliit na tinítingnan ang canyáng capatíd;—doo'y hindí acó matatacot.

Hindí sumagót ang matandáng capatíd; minámasdan cung paáno ang pagtúlò n̄ pagkit at tíla mandin may pinag-iisip.

—¡Doo'y walà sino mang nagsasabi sa aking acó'y nagnanácaw!—ang idinugtóng ni Crispin;—¡hindí itutulot n̄ nánay! ¡Cung maalaman niyáng acó'y pinapalò....!

Inihawaláy n̄ matandáng capatíd ang canyáng m̄ga matá sa ningas n̄ ílaw, tumin̄galâ, pinang-guiguílan n̄ cagát ang malaking lúbid at bago bigláng binaltác, at n̄ magcagayo'y nárin̄gig ang matunóg na tugtóg n̄ campána.

—¡Mananatilí bâ tayo sa ganitóng pamumúhay, cacâ?—ang ipinatúloy ni Crispin. ¡Ibig co sánang magcasakit acó búcas sa báhay, ibig cong magcasakit acó n̄ malaón at n̄ acó'y alagâan n̄ nánay at huwág na acóng pabalikín ulí sa convento! ¡Sa ganitó'y hindí acó pan̄gan̄ganlang magnanácaw at waláng háhampas sa akin! At icáw man, cacâ, ang mabuti'y magcasakit cang casáma co.

—¡Howag!—ang sagót n̄ matandáng capatíd;—mamámatay táyong lahá: mamámatay sa pighatí ang nánay at cata'y mamámatay n̄ gútom.

Hindí na sumagót ulí si Crispin.

—¡Gaáno bâ ang sasahurin mo sa bowáng ito?—ang tanóng ni Crispin n̄ macaraan ang sandalí.

—Dalawáng piso: tatlóng multa ang ipinarusa sa akin.

—Bayaran mo na ang sinasabi niláng ninácaw co, at n̄ huwag táyong tawáguing m̄ga magnanacaw; ¡bayáran mo na, cacâ!

—¿Naúulol ca bâ, Crispín? Waláng macacain ang nánay; ang sabi ñg sacristan mayor ay nagnacaw ca raw ñg dalawáng onza, at ang dalawang onza ay tatlompò't dalawáng piso.

Bumilang ang maliit sa canyáng m̃ga dalíri hanggáng sa dumating sa tatlompò't dalawá.

—¿Anim na camáy at dalawáng dalíri! At bawa't dalíri ay piso—ang ibinulóng na nag-iisip-iísip.—At bawa't piso ... ¿iláng cuarta?

—Isáng dáan at anim na pô.

—¿Isáng dáa't ánim na pong cuarta? ¿Macasandaan at ánim na pong isáng cuarta? ¿Nacú! ¿At gaano ang isáng dáa't ánim na pô?

—Tatlompò at dalawáng camáy—ang sagót ñg matandang capatíd.

Sandalíng pinagmasdán ni Crispín ang maliliit niyáng camáy.

—¿Doo'y walâ sino mang nagsasabi sa aking aco'y magnanacaw!—ang idinuctóng ni Crispín;—¿hindî itutulot ñg nanay! ¿Cung maalaman niyang aco'y pinapalò....—Imp de M Fernández, Paz 447, Sta. Cruz.

—¿Tatlompò at dalawáng camáy!—ang inuulit úlit—ánim na camáy at dalawang dalíri, at bawa't dalíri ay tatlompò at dalawáng camáy ... at bawa't dalíri ay isáng cuarta ...¿Nacú gaáno caráming cuarta niyán! Hindî mabibilang ñg isá sa loob ñg tatlóng áraw ...at macabíbili ñg sinelas na úcol sa m̃ga paa at sombrero ng úcol sa úlo, pagcâ umiinit ang áraw, at isáng malakíng páyong pagca umúulan, at pagcain, at m̃ga damít na úcol sa iyo at sa nánay at...

Nag-isíp-isip si Crispin.

—¿Ñgayó'y dináramdam co ang hindî co pagnanácaw!

—¿Crispin!—ang ipinagwicà sa canyá ñg canyáng capatíd!

—¿Huwág cang magálit! Sinabi ñg curang pápatayin daw acó ñg pálò pag hindî sumipót ang salapî; cung ninácaw co ñga sána ang salapíng iyó'y

aking maisisipot ...;at cung sacali't mamatáy acó, magcaroon man lamang icáw at ang nánay nã mãa damít!...

—;Sáyang at hindî co nãa ninácaw!

Hindî umimíc ang pinacamatandâ at hiníla ang canyáng lúbid. Pagcatapos ay nagsalitáng casabáy ang buntóng hiningá.

—;Ang ikinatatacot co'y bacâ, cagalitan ca nã nánay cung maalaman!

—;Sa acálà mo cayâ?—ang tanóng nã maliit na nagtátaca.—Sabíhin mong maigui ang pagcabugbog sa akin, ipakikita co ang aking mãa pasâ at ang punít cong bulsá: hindî acó nagcaroon cailan man cung dí isáng cuarta lámang na ibinigay sa akin niyóng pascó at kinúha sa akin cahapon nã cura ang isáng cuartang iyón. ;Hindî pa acó nacacakita nã gayón cagandáng isáng cuarta! ;Hindî maniniwalà ang nánay! ;hindî maniniwalà!

—Cung ang cura ang magsabi....

Nagpasimulâ, nã pag-iyác si Crispín, at ibinúbulong sa guitná nã paghagulhól:

—Cung gayó'y umuwî ca nã mag-isá; aayaw acóng umuwî. Sabihin mo sa nánay na acó'y may sakít; aayaw acóng umuwî.

—;Crispín, huwág cang umiyác!—anang matandáng capatíd.—Hindî maniniwalà ang nánay; huwág cang umiyác; sinabi ni matandáng Tasiong may handâ raw sa ating masaráp na hapúnan.

Tumingálâ si Crispín at pinagmasdán ang capatíd.

—;Isáng masaráp na hapúnan! Hindî pa acó nanananghalîan: áayaw acóng pacanin hanggáng hindî sumísipot ang dalawáng onza ... Datapuwa't ;cung maniwalà ang nánay? Sabíhin mong nagsisinunãaling ang sacristan mayor, at ang curang maniwalà sa canyá'y sinunãaling din, na siláng lahát ay sinunãaling; na sinasabi niláng magnanacaw daw tayong lahát, sa pagca't ang tátay natin ay "viciosong".

Nãuni't sumúnãaw ang isáng úlo sa maliit na hagdáng patunão sa panãulong aaray nã campanario, at ang úlong itó, na cawanãis nã cay Medusa[251], ang siyáng bigláng humárang nã salitâ sa mãa lábì nã bátâ.

Yaó'y isáng úlong habâ, payát, na may mahahabang buhóc na maitím; salamíng azul sa matá ang siyáng cumúcublí ñg pagca bulág ang isáng matá. Yaón ang sacristán mayor, na talagáng gayón cung pakita, waláng íngay, hindî nagpáparamdam ñg pagdatíng.

Nanglamíg ang magcapatíd.

—¡Minumultahán catá, Basilio, ñg caháti, dáhil sa hindî mo pagtugtóg ñg maayos!—ang sábi ñg voces na malagunlóng na tíla waláng campanà sa lalaugan.—At icáw, Crispín, mátira ca rito ñgayóng gabí hanggáng sa sumipót ang iyóng ninácaw.

Tiningnán ni Crispín ang canyáng capatíd, na parang siyá'y humihingíng tangkílic.

—Binigyán na camí ñg capahintulutan ... hiníhintay pô camí ñg nánay sa á las ocho—ang ibinulóng ni Basiliong tagláy ang boong cakimîan.

—¡Icáw man namán ay hindî macaaalís sa icawalóng oras; hanggáng sa icasampô!

—Ñguni't talastás na pô ninyóng hindî nacapaglálacad pagca á las nueve na, at maláyò ang báhay.

—At ¿ibig mo yatang macapangyari pa cay sa ákin?—ang itinanóng na galít ñg táong iyón. At hinawacan si Crispín sa bísig at inacmàang caladcarín.

—¡Guinoo! ¡may isáng linggó na pô ñgayóng hindî namin nakikita ang aming iná!—ang ipinakiusap ni Basilio, at tinanñnán ang canyáng batang capatíd na ang anyó'y íbig ipagsanggaláng itó.

Nailayô ang canyáng camáy ñg sacristán mayor sa isáng tampál, at sacâ kinaladcád si Crisping nagpasimulâ ñg pag-iyác, at nagpatinghigâ, samantalang sinasabi sa canyáng capatíd:

—¡Huwág mo acóng pabayâan, pápatayin acó nilá!

Ñguni't hindî siyá pinansín ñg sacristan, kinaladcád at nawalâ siyá sa guitná ñg cadilimán.

Nátira si Basiliong hindi man lamáng macapagsalitâ. Nárinig niyá, ang m̃ga pagcacáhampáshampás ñg catawán ñg canyáng capatíd sa m̃ga baitang ñg maliit na hagdanan, isáng sigáw, iláng tampál, at unti-unting napáwi sa kanyáng taiñga ang gayóng m̃ga pagsigáw na nacaháhambal.

Hindi humíhiñga ang bátà: nacatindíg na nakíkinig, dilát na dilát ang m̃ga matá, at nacasuntóc ang m̃ga camáy.

—¿Cailán bagá cayâ acó macapag aaráro ñg isáng búkid?—ang maráhang ibinúbulong, at dalídalang nanáog.

Pagdatíng sa coro'y nakiníg ñg maigui: lumálayô ñg boong catulinan ang voces ñg canyáng capatíd, at ang sigáw na: "¡nánay!" "¡cacâ!" ay nawaláng lubós pagcasará ñg pintô. Nangáñgatal, nagpapawis, sandalí siyáng tumiguil; kinácagat niyá ang canyáng camao upang lunúrin ang isáng sigáw na nagtutumácas sa canyáng púsò at pinabayaan niyáng magpaling̃apling̃ap ang canyáng m̃ga matá sa nag-aagaw dilím at liwanag na simbahan. Doo'y malamlám ang niñgas ñg ílaw na langís sa "lámpara"; na sa guitnâ, ang "catafalco"; sará ang lahát ñg m̃ga pintuan, at may m̃ga rejas ang m̃ga bintána.

Dî caguinsaguinsa'y nanhíc sa maliit na hagdán, linampasán ang pangalawang sáray, na kinalalagyan ñg nagniningás na candílà, nanhíc sa icatlóng sáray. Kinalás ang m̃ga lúbid na nacatalí sa m̃ga "badajo" (pamaltóc ñg campána), at pagcatapós ay mulíng nanáog na namúmutlâ; ñguni't cumíkinang ang canyáng m̃ga matá'y hindi sa m̃ga lúhà.

Samantala'y nagpapasimulâ ñg pagtílà ang ulán at untiunting lumiliwanag ang láñgit.

Pinagdugtong ni Basilio ang m̃ga lubid, itinálì ang isáng dúlo sa isáng maliit na pinacahalígui ñg "barandilla", at hindi man lámang naalaalang patayín ang ílaw, umus-ós sa lubid sa guitnâ ñg cadilimán.

Nang macaraan ang iláng minuto, sa isá sa m̃ga dáan sa báyan, ay nacárinig ñg m̃ga voces at tumunóg ang dalawang putóc; ñguni't síno ma'y waláng natigatig, at mulíng tumahimic na lahát.

Decorative motif

Decorative motif

XVI.

SI SISA

Madilim ang gabí: tahimic na tumutulog ang m̃ga namamayan; ang m̃ga familiang nag-alaala sa m̃ga namatay na'y tumulog na ñg boong capanatangán at capayapaan ñg loob: nañgagdasál na silá ñg tatlong bahagui ñg rosario na may m̃ga "requiem", ang pagsisiyám sa m̃ga cálolowa at nañgagpaníñgas ñg maraming candilang pagkít sa haráp ñg m̃ga mahál na larawan. Tumupád na ang m̃ga mayayaman at ang m̃ga nacacacaya sa pagcabûhay sa m̃ga nagpamana sa canilá ñg caguinhawahan; kinabucasa'y sísimba silá sa tatlong misang gágawin ñg báwa't sacerdote, mañgagbíbigay silá ñg dalawang piso at ñg ipagmisa ñg isáng patungcól sa cálolowa ñg m̃ga namatáy; bíbili sila, pagcatapos, ñg bula sa m̃ga patáy na puspós ñg m̃ga indulgencia. Hindí ñga totoong nápacahigpit ang Justicia ñg Dios na gáya ñg justicia ñg táo.

Ñguni't ang dukhâ, ang mahírap, na bahagyâ nanacacakita upang may maipag-agdong-bûhay, at nañgangailáñgang sumúhol sa m̃ga "directorcillo," m̃ga escribiente at m̃ga sundalo, upang pabayaang siláng mamúhay ñg tahimic, ang táong iyá'y hindí tumutulog ñg panatag, na gaya ñg inaacála ñg m̃ga poeta sa m̃ga palacio, palibhasa'y hindí pa silá maráhil nacapagtitiis ñg m̃ga hagpós ñg carálitâan. Malungcót at nag-iisíp-ísip ang dukhâ. Nang gabíng iyón, cung cácauntí ang canyáng dinasál ay malakíng lubhâ ang canyáng daláñgin, tagláy ang hírap sa m̃ga matá at ang m̃ga lúha sa púsò. Hindí siyá nagsísiyam, hindí siyá marunong ñg m̃ga "jaculatoria", ñg m̃ga tulâ at ñg m̃ga "oremus," na cathâ ñg m̃ga fraile, at iniuucol sa m̃ga táong waláng sariling caisipán, waláng sariling damdâmin, at hindí rin namán napag-uunawà ang lahat ñg iyón. Nagdârasal siyá ñg áyon sa pananalitâ ñg canyáng caralitaan; ang cálolowa niyá'y tumatañgis dáhil sa canyáng sariling calagayan, at dáhil namán sa m̃ga namatáy, na ang pagsintá nilá sa canyá'y siyáng canyáng cagalingán. Nangyayaring

macapagsaysáy ang m̃ga lábi niyá ñ m̃ga pagbátì; ñguni't sumísigaw ang canyang ísip ñ m̃ga daing at nagsásalitâ ñ m̃ga hinanakít. ¿Cayó bagá'y mañgasísiyahan. Icáw na pumuri sa carukhâan, at cayó namán, m̃ga aninong pinahihirapan, sa waláng pamúting panalañgin ñ dukhâ, na sinasaysay sa haráp ñ isáng estampang masamá ang pagcacágawâ, na liniliwanagan ñ ílaw ñ isáng timsím, ó bacâ cayâ ang ibig ninyo'y ang may m̃ga candílang malalakí sa haráp ñ m̃ga Cristong sugatán, ñ m̃ga Virgeng maliliit ang bibíg at may m̃ga matáng cristal, m̃ga misang wíchang latíng ipinañguñgusap ñ m̃ga sacerdoteng hindí inuunawà ang sinasabi? At icáw, Religióng ilinaganap na talagáng úcol sa sangcataohang nagdaralità, ¿nalimutan mo na cayâ ang catungculan mong umalíw sa naaapi sa canyáng carukhâan, at humiyâ sa macapangyarihan sa canyáng capalalûan, at ñgayó'y may laan ca lamang na m̃ga pañgácò sa m̃ga mayayaman, sa m̃ga táong sa iyó'y macapagbabayad?

Ang caawaawang tao'y nagpúpuyat sa guitnâ ñ canyáng m̃ga anác na nañgatutulog sa canyáng síping; iniisip ang m̃ga bulang dapat bilhín upang mápahiñgaláy ang m̃ga magulang at ang namatáy na esposo.—"Ang píso—anyá—ang píso'y isáng linggóng caguinhawahan ñ aking m̃ga anác; isáng linggóng m̃ga tawanan at m̃ga catuwâan, ang aking inimpóc sa bóong isáng buwan, isáng casuutan ñ aking anác na babaeng nagdádalaga na."—Datapuwa't kinacailañgang patayín mo ang m̃ga apóy na itó—ang wicà ñ voces na canyáng nárinig sa sermón—kinacailañgang icáw ay magpacahírap. "¿Tunay ñgâ! ¿kinacailañgan! Hindí ililigtas ñ Iglesia ñ waláng bayad ang m̃ga pinacasisinta mong cálolowa: hindí ipinamímigay na waláng báyad ang m̃ga bula. Dápat mong bilhín ang bula, at hindí ang pagtulog cung gabí ang iyóng gágawin, cung dî ang pagpapagal. Samantala'y mailálantad ñ iyóng anác na babae ang bahágui nang catawáng dapat ilíhim sa nanonood; ¿magpacagútom ca, sa pagca't mahál ang halagá ñ láñgit! ¿Tunay na túnay ñgâ yátang hindí pumapasoc sa láñgit ang m̃ga dukhâ!

Nañgagliliparan ang m̃ga caisipáng itó sa alang-alang na pag-itang mulâ sa sahíg na kinalalatangan ñ magaspáng na baníg, hanggáng sa palupong kinatatalían ñ dúyang pinag-úuguyan sa sanggól na laláki. Ang paghiñgá nitó'y maluág at payápà; manacânacang ñginuñguyâ ang láway at may sinasabing dî mawatasan: nananaguinip na cumacain ang sicmurang gutóm na hindí nabusóg sa ibinigáy sa canyá ñ m̃ga capatíd na matatandâ.

Ang m̃ga culigl̃g ay humuhuning hind̃ nagbabago ang t̃nig at isinasaliw ang canilang walang humpay at patupatuloy na irit sa m̃ga patlangpatlang na tin-is na h̃ni ñg cagaycay na nacatagò sa damò ó ang butiking lumalabas sa canyang butas upang humanap ñg macacain, samantalang ang tucò, na wala ñg pinanganganibang tubig ay isinusungaw ang canyang ulo sa guang ñg buloc na punò ñg cahoy. Umaatungal ñg lubhang mapanglaw ang m̃ga aso doon sa daan, at sinasampalatayanan ñg mapamahing nakikinig na sila'y nacacakita ñg m̃ga espiritu at ñg m̃ga anino. Datapuwa't hindi nakikita ñg m̃ga aso at ñg iba pang m̃ga hayop ang m̃ga pagpipighat̃ ñg m̃ga tao, at gayon man, jgaano carami ang canilang m̃ga cahirapang tiñtiis!

Doon sa malayo sa bayan, sa isang layong may isang horas, natitira ang ina ni Basilio at ni Crispin, asawa ñg isang lalaking walang puso, at samantalang ang babae nagpipilit mabuhay at ñg macapag-aruga sa m̃ga anac, nagpapagalagala at nagsasabong namán ang lalaki. Madalang na madalang sila cung magkita, ñguni't lagui ñg kahapishapis ang nangyayari pagkikita. Unti-unting hinubdan ñg lalaki ang canyang asawa ñg m̃ga hiyas upang may maipagvicio siya at ñg wala nang caanoano man si Sisa, upang magugol sa masasamang m̃ga hinguil ñg canyang asawa, pinagpasimulan nitong siya'y pahirapan. Mahina, palibhasa, ang loob, malaki ang cahigtan ñg puso cay sa pag-iisip, wala siyang nalalaman cung di suminta at tumangis. Sa ganang canya'y ang canyang asawa ang siyang dios niya,; ang m̃ga anac niya'y siyang canyang m̃ga angel. Sa pagca't talastas ñg lalaki cung hanggang saan ang sa canya'y pag-ibig at tacot, guinagawa namán niya ang catulad ñg asal ñg lahat ñg m̃ga diosdiosan: sa araw-araw ay lumalala ang canyang calupitan, ang pagca walang awa at ang pagcapatupatuloy ñg bawa't maibigan.

Ñg muhang tanong sa canya si Sisa ñg minsang siya'y sumipot sa bahay, na ang mukha'y mahiguit ang pagdidilim cay sa dati, tungcol sa panucalang ipasoc ñg sacristan si Basilio, ipinatuloy niya ang paghahagpos ñg manoc, hind̃ siya sumagot ñg oo ó ayaw. Hind̃ nanghas si Sisang ulitin ang canyang pagtatanong; datapuwa't ang lubhang mahigpit na casalatan ñg canilang pamumuhay at ang hanad na ang m̃ga bata'y manag-aral sa escuelahan ñg bayan ñg pagbasa't pagsulat, ang siyang sa canya'y pumilit na ipalutoy ang panucala niya. Ang canyang asawa'y hind̃ rin nagsabi ñg ano man.

Nang gabíng yaon, icasampó't calahatî ó labíng-isá ang horas, ñ numiningning na ang m̃ga bituin sa langít na pinaliwanag ñ unós, nacaupô si Sisa sa isáng bangcóng cahoy na pinagmamasdan ang ilang m̃ga sañgá ñ cahoy na nagnining̃asning̃as sa calang may tatlong batóng-buhay na may m̃ga dunggót. Nacapatong sa tatlong batóng itó ó tungcô ang isang palayóc na pinagsasaiñgan, at sa ibabaw ñ m̃ga bága'y tatlong tuyóng lawlaw, na ipinagbíbili sa halagang tatlo ang dalawang cuarta.

Nacapañgalumbabà, minámasdan ang madilawdilaw at mahinang níñgas ñ cawayang pagdaca'y naguiguing abó ang canyang madalíng malugnaw na bága; malungcót na ñití ang tumatanglaw sa canyang mukhâ. Nagugunità niya ang calugodlugód na bugtóng ñ palayóc at ñ apóy na minsa'y pinaturan sa canya ni Crispin. Ganitó ang sinabi ñ batà:

"Naupô si Maitím, sinulót ni Mapula.
Nang malao'y cumaracara."

Batà pa si Sisa, at napagkikilalang n̄g dacong úna'y siya'y maganda at nacahahalina cung cumílos. Ang canyang m̄ga mata, na gaya rin n̄g canyang calolowang ibibigay niyang lahat sa canyang m̄ga anac, ay sacdal n̄g gaganda, mahahabà ang m̄ga pilíc-mata at nacauukit cung tuminḡín; mainam ang hayap n̄g ilóng; marikít ang pagcacaanyô n̄g canyang m̄ga labing namumutlâ. Siya ang tinatawag n̄g m̄ga tagalog na "cayumanguing caligatan," sa macatuwid baga'y cayumanguí, n̄guni't isang cúlay na malínis at dalísay. Baga man batà pa siya'y dahil sa pighatî, ó dahil sa gútom, nagpapasimulâ na n̄g paghupyac ang canyang namumutlang m̄ga pisin̄gí; ang malagóng buhóc na n̄g úna'y gayac at pamuti n̄g canyang cataóhan, cung cayâ husay hindî sa pagpapaibiíg, cung dî sa pagca't kinaugaliang husayin: ang pusód ay caraniwan at walang m̄ga "aguja" at m̄ga "peineta."

May ilang araw nang hindî siya nacacaalis sa bahay at canyang tinatapos tabiin ang isang gawang sa canya'y ipinagbiling yarîin sa lalong madalíng panahóng abót n̄g caya. Sa pagcaibig niyang macakita n̄g salapî, hindî nagsimba n̄g umagang iyón, sa pagca't maaabala siya n̄g dalawang horas ang cauntian sa pagparoo't parito sa bayan:—;namimilit ang carukhâang magcasala!—N̄g matapos ang canyang gawa'y dinala niya sa may-arì, datapuwa't pinan̄gacuan siya nitó sa pagbabayad.

Walâ siyang inísip sa boong maghapon cung dî ang m̄ga ligayang tatamuhin niya pagdatíng n̄g gabí: canyang nabalitaang óowî ang canyang m̄ga anac, at canyang inísip na sila'y canyang pacaning magalíng. Bumilí n̄g m̄ga lawlaw, pinitas sa canyang maliit na halamanan ang lalong magagandang camatis, sa pagca't nalalaman niyang siyang lalong minamasrap ni Crispíng pagcain, nanghin̄gî sa canyang capit bahay na si filósofo Tasio, na tumitira sa may m̄ga limangdaang metro ang layò sa canyang tahanan, n̄g tapang baboy-ramó, at isang hità n̄g patong-gubat, na pagcaing lalong minamasrap ni Basilio. At puspós n̄g pag-asa'y isinaing ang lalong maputíng bigas, na siya rin ang cumúha sa guíican. Yaón n̄ga nama'y isang hapúnang carapatdapat sa m̄ga cura, na canyang handâ sa caawaawang m̄ga batà.

Datapuwa't sa isang sawîng palad na pagcacatao'y dumatîng ang asawa niya't kinain ang canin, ang tapang baboy ramó, ang hità n̄g pato, limang lawlaw at ang m̄ga camatis. Hindî umiimic si Sisa, baga man ang damdam niya'y siya ang kinacain. Nang busóg na ang lalaki'y naalaalang itanóng ang canyang m̄ga anac. Napangitî si Sisa, at sa canyang catowâa'y ipinanġacò sa canyang sariling hindî siya maghahapunan n̄g gabîng iyón; sa pagca't hindî casiya sa tatló ang nalabi. Itinanóng n̄g ama ang canyang m̄ga anac, at ipinalalagay niya itóng higuít sa siya'y cumain.

Pagcatapos ay dinampót n̄g lalaki ang manóc at nag-acalang yumao.

—¿Ayaw ca bang makita mo sila?—ang itinanóng na nanġanġatal;—sinabi ni matandang Tasiong sila'y malalaon n̄g cauntî; nacababasa na si Crispin ... marahil ay dalhín ni Basilio ang canyang sueldo.

N̄g marinig itóng huling cadahilanan n̄g pagpiguil sa canya'y humintô, nag-alinlanġan, n̄guni't nagtagumpay ang canyang mabuting angel.

—¿Cung gayó'y itira mo sa akin ang piso!—at pagcasabi ay umalis.

Tumanġis n̄g bóong capaitan si Sisa; n̄guni't pagcaalaala sa canyang m̄ga anac ay natuyô ang m̄ga luhà. Mulî siyang nagsaing, at inihandâ ang tatlong lawlaw na natira: bawa't isa'y magcacaroon n̄g isa't calahatî.

—¿Darating silang malakí ang pagcaibig na cumain!—ang iniisip niya:—malayò ang pinangagalinġan at ang m̄ga sicmúrang gutóm ay walang púsò.

Pinakingan niyang magalíng ang lahat n̄g inġay, masdan natin at hinihiwatigan niya ang lalong mahinang yabag:

—Malacas at maliwanag ang lacad ni Basilio; marahan at hindî nacacawanġis ang cay Crispin—ang iniisip n̄g ina.

Macaalawa ó macaatló n̄g humúni ang calaw sa gúbat, mulâ n̄g tumilà ang ulan, at gayón ma'y hindî pa dumarating ang canyang m̄ga anac.

Inilagay niya ang m̄ga lawlaw sa loob n̄g palayóc at n̄g huwag lumamig, at lumapit sa pintuan n̄g dampâ upang siya'y malibang ay umawit n̄g marahan. Mainam ang canyang voces, at pagcâ narîrinig nilang siya'y umaawit n̄g "cundiman", nanġagsisiyac, ayawan cung bakit. N̄guni't n̄g

gabing iyó'y nanġanġatal ang canyang voces at lumalabas nġ pahirapan ang tġnig.

Itiniguil ang canyang pag-awit at tinitigan niya ang cadiliman. Sino ma'y walang nanggagaling sa bayan, liban na lamang sa hanġing nagpapahulog nġ tubig sa malalapad na mġa dahon nġ mġa saguing.

Caracara'y biglang nacakita nġ isang ásong maitġm na sumipót sa harap niya; may inaamoy ang hayop na iyón sa landas. Natacot si Sisa, cumúha nġ isang bató at hinaguis. Nagtatabó ang asong umaatunġal nġ pagcapanglawpanglaw.

Hindġ mapamahġin si Sisa, nġuni't palibhasa'y maráming totóo ang canyáng nárinig na mġa sinasabi tungcol sa mġa gunġunġ at sa mġa ásong maiitġm' caya nġa't nacapangyári sa canyá ang laguġm. Dalidaling sinarhán ang pintô at naupô sa tabġ nġ ílaw. Nagpapatġbay ang gabġ nġ mġa pinaniniwalaan at pinupuspos nġ panimdġm ang aláng-álang nġ mġa malicmátang anġno.

Nag-acálang magdasál, tumáwag sa Vírgen, sa Dios, upang calinġain nilá ang canyáng mġa anác, lálonglalò na ang canyáng bunsóng si Crispġn. At hindġ niyá sinásadya'y nalimutan niyá ang dasál at napatunġo ang bóong pag-iisip niyá sa canilá, na anó pa't canyáng naaalaala ang mġa pagmumukhâ nġ báwa't isá sa canilá, yaóng mġa mukháng sa towġ na'y nġmġnġitġ sa canyá cung natutulog, at gayón din cung nagġgusing. Datapuwa't caguinsaguinsa'y naramdaman niyáng naninindġg ang canyáng mġa buhóc, nangdidilat nġ mainam ang canyáng mġa matá, malicmatá ó catotohanan, canyáng nakikitang nacatġndġg si Crispin sa tabġ nġ calan, doón sa lugar na caraníwang canyáng inúup-an upang makipagsalitaan sa canyá. Nġgayó'y hindġ nagsasabi nġ anó mán; tinititigan siyá niyóng mġa matáng malalakġ at nġmġnġitġ.

—¡Nánay! ¡bucsán ninyó! ¡bucsán ninyó, nánay!—ang sabi ni Basilio, búhat sa labás.

Kinilabútan si Sisa at nawalâ ang malícmatà.

Decorative motif

Decorative motif

XVII.

BASILIO

Bahagyâ pa lamang nacapapasoc si Basiliong guiguirayguiray, nagpatíng hulóg sa m̃ga b́sig ñg canyáng iná.

Isáng dí masábing panglalamíg ang siyáng bumálot cay Sisa ñg makita niyáng nag-íisang dumatíng si Basilio. Nagbantáng magsalitâ ay hindí lumabás ang canyáng voces; iníbig niyáng yacápin ang canyáng anác ay nawal-án siyá ñg lacás; hindí namán mangyaring umiyác siyá.

Ñguni't ñg makita niyá ang dugóng pumapalígò sa noo ñg bata'y siyá'y nacasigáw niyáng t́nig na wári'y nagpapakilala ñg pagcalagót ñg isáng bagt́ng ñg púsò.

—¡M̃ga anác co!

—¡Howág pô cayông mag-ala ala ñg anó man, nánay!—ang isinagót ni Basilio;—nátira pô sa convento pô si Crispin.

—¿Sa convento? ¿nátira sa convento? ¿Buháy?

Itiningálâ ñg bátà sa canyáng iná ang canyáng m̃ga matá.

—¡Ah!—ang isinigaw, na anó pa't ang lubháng malaking pighati'y naging lubháng malaking catowâan. Si Sisa'y umiyác, niyácap ang canyáng anác at pinuspós ñg halíc ang may dugóng nô.

—¡Buháy si Crispin! Iniwan mo siyá sa convento ... at ¿bákit may súgat ca, anác co? ¿Nahúlog ca bâ?

At siniyasat siyá ñg boong pag-íingát.

—Nǝ dalhín pô si Crispin nǝ sacristan mayor ay sinábi sa áking hindi raw acó macaaalis cung dí sa icasampóng horas, at sa pagcá't malálim na ang gabí, acó'y nagtánan. Sa baya'y sinigawán acó nǝ mǝa sundalo nǝ "Quien vive," nagtatabó acó, bumaríl silá at nahilahisan nǝ isáng bála ang áking nóo. Natatacot acóng mahuli at papagpupunásin acó nǝ cuartel, na abóy nǝ pálo, na gaya nǝ guinawâ cay Pablo, na hanggá nǝgayó'y may sakít.

—¡Dios co! ¡Dios co!—ang ibinulóng nǝ ináng kiníkilig—¡Siyá'y iyóng iniligtas!

At sacâ idinugtóng, samantalang, humahanap nǝ panaling damit, túbig, súcà, at balahibong maliliit nǝ tagác:

—¡Isáng dálì pa at nápatay ca sana nilá, pinatáy sana nilá ang aking anác! ¡Hindi guinúgunitâ nǝ mǝa guardia civil ang mǝa iná!

—Ang sasabihin ninyó'y nahulog acó sa isáng cáhoy; huwág pô sánang maalaman nino mang acó'y pinaghágad.

—¿Bákit bâ nátira si Crispin?—ang itinanóng ni Sisa pagcatapos magawâ ang paggamot sa anác.

Minasdán ni Basilióng isáng sandalî ang canyáng iná, niyácap niyá itó at sacâ, untiunting sinaysáy ang úcol sa dalawáng onza, gayón ma'y hindi niyá sinabi ang mǝa pagpapahirap na guinagawâ sa canyáng capatíd.

Pinapaghálò nǝ mag-iná ang caniláng mǝa lúhà.

—¡Ang mabaít cong si Crispin! ¡pagbintangán ang mabaít cong si Crispin! ¡Dahiláng tayó'y dukhá, at ang mǝa dukháng gáya natin ay dapat magtiís nǝ lahát!—ang ibinulóng ni Sisa, na tinitingnan nǝ mǝa matáng punô nǝ lúhà ang tinghóy na nauubusan nǝ langís.

Nanatiling malaónlaón ding hindi silá nag-imican.

—¿Naghapunan ca na bâ?—¿Hindi? May cánin at may tuyóng lawlâw.

—Walâ acóng "ganang" cumain; túbig, túbig lámang ang íbig co.

—¡Oo!—ang isinagót nǝ iná nǝ boong lungcót;—nalalaman co nǝ hindi mo ibig ang tuyóng lawlâw; hinandâan catá nǝ ibáng bágay; nǝuni't

naparíto ang iyòng tátay, ¡caawaawang anác co!

—¿Naparito ang tátay?—ang itinanòng ni Basilio, at hindî kinucusa'y siniyasat ang mukhâ at ang m̃ga camáy ñg canyang iná. Nacapagsikíp sa púsò ni Sisa ang tanóng ñg canyáng anác, na pagdaca'y canyáng napag-abót ang cadahilanan, cayá't nagdumalíng idinugtóng:

—Naparito at ipinagtanóng cayó ñg mainam, ibig niyáng cayó'y makita; siya'y gutóm na gutóm. Sinabing cung cayó raw ay nananatili sa pagpapacabaít ay mulî siyáng makikisama sa átin.

—¡Ah!—ang isinalabat ni Basilio, at sa samâ, ñg canyáng lóob ay ining̃iwî ang canyáng m̃ga labî.

—¡Anác co!—ang ipínagwicà ni Sisa.

—¡Ipatáwad pô ninyó, nánay!—ang mulíng isinagót na matigás ang anyô—¿Hindî bâ cayâ lálóng magalíng na táyong tatlò na lámang, cayó, si Crispin at acó?—Ñguni't cayó po'y umíiyac; ipalagáy ninyóng walâ acóng sinabing anó man.

Nagbuntóng-hiningá si Sisa.

Sinarhán ni Sisa ang dampâ at tinabunan ñg abó ang caunting bága sa calán at ñg huwág mapugnáw, túlad sa guinagawâ ñg táo sa m̃ga damdámin ñg cálolowa; tacpán ang m̃ga damdaming iyán ñg abó ñg búhay na tinatawag na pag-wawalang-bahálâ, at ñg huwág mapugnáw sa pakikipanayám sa aráw-áraw sa áting m̃ga capowâ.

Ibinulóng ni Basilio ang canyáng m̃ga dasál, at nahigâ sa tabí ñg canyáng iná na nananalañgin ñg paluhód.

Nacacaramdam ñg ínit at lamíg; pinagpilitang pumíkit at ang iniisip niyá'y ang canyáng capatíd na bunsô, na nag-aacalang tumulog sana ñg gabíng iyón sa sinapupunan ñg canyáng iná, at ñgayó'y marahil umíiyac at nañgañgatal ñg tácot sa isáng súloc ñg convento. Umaaling̃awñgaw sa canyáng m̃ga taíñga ang m̃ga sigáw na iyón, túlad sa pagcárinig niyá ñg siyá'y dóroon pa sa campanario; datapuwa't pinasimulâang pinalábò ang canyáng ísip ñg pagód na naturaleza at nanáog sa canyáng m̃ga matá ang "espíritu", ñg panaguimpán.

Nakita niyá ang isáng cuartong tulugán, at doo'y may dalawáng candílang may níngas. Pinakíkinggán ñ curang madilím ang pagmumukhá at may hawac na yantóc ang sinasabi sa ibáng wicà ñ sacristan mayor, na cakilakilabot ang mña kílos. Nanñánñatal si Crispin, at palingñaplingñap ang matáng tumatanñis sa magcabicabilâ, na párang may hinahanap na táo, ó isáng tagúan. Hinaráp siyá ñ cura at tinitanong siyáng malakí ang gálit at humaguinît ang yantóc. Ang bata'y tumacbó at nagtagò sa licuran ñ sacristan; ññuni't siyá'y tinangnán nitó at inihandâ ang canyáng catawán sa sumusubong gálit ñ cura; ang caawaawang báta'y nagpupumiglás, nagsísicad, sumísigaw, nagpápatinghigâ, gumugulong, tumitindíg, tumatacas, nadudulas, nasusubasob at sinásangga ñ mña camáy ang mña hampás na sa pagca't nasusugatan ay bigláng itinatagò at umaatunñal. Nakikita ni Basilióng namimilipit si Crispin, iniháhampas ang úlo sa tabláng yapacán; nakikita niyá at canyáng náririnig na humáhaguinit ang yantóc! Sa lakíng pagñanñalit ñ canyáng bunsóng capatíd ay nagtindíg; sirâ ang isip sa dí maulatang pagcacahirap ay dinaluhong ang canyáng mña verdugo, at kinagat ang cura sa camáy. Sumigáw ang cura't binitiwán ang yantóc; humawac ang sacristan mayor ñ isáng bastón at pinálò sa úlo si Crispin, natimbuang ang bátà sa pagcatulíg; ñ makita ñ curang siyá'y may sugat ay pinagtatadyacán si Crispin; ññuni't itô'y hindî na nagsásanggalang, hindî na sumísigaw: gumugulong sa tabláng parang isáng bagay na hindî nacacaramdam at nag-iiwan ñ bacás na basâ ...

Ang voces ni Sisa ang siyáng sa canyá'y gumísing.

—¿Anó ang nangyayari sa iyo? ¿Bakit ca umíiyac?

—¿Nanag-ínip acó!... ¿Dios!—ang mariíng sábi ni Basilio at humílig na basâ ñ páwis. Panag-ínip iyón; sabihin pô ninyóng panag-ínip lámang, nánay, iyón; panag-ínip lámang!

—¿Anó ang napang-ínip mo?

—Hindî sumagót ang bátà. Naupô upang magpáhid ñ lúhà at ñ páwis. Madilím sa loob ñ dampâ.

—¿Isáng panag-ínip! ¿isáng panag-ínip!—ang inuulit-úlit ni Basilio sa marahang pananalitâ.

—¡Sabihin mo sa akin cung anó ang iyóng pinanag-ínip; hindî acó mácatulog!—ang sinábi n̄ iná n̄ mulíng mahigâ ang canyáng anác.

—Ang napanag-ínip co, nánay,—ani Basilio n̄ maráhan—camí raw ay namumulot n̄ úhay sa isáng tubigang totoong maraming bulaclác, ang m̄ga babae'y may m̄ga daláng bacol na punô n̄ m̄ga úhay ... ang m̄ga lalaki'y may m̄ga dalá ring bácol na punô n̄ úhay ... at ang m̄ga bátang lalaki'y gayón din ... ¡Hindî co na natatandâan, nánay; hindî co na natatandâan, nánay, ang m̄ga ibá!

Hindî na nagpílit n̄ pagtatanóng si Sisa; hindî niyá pinápansin ang m̄ga panag-ínip.

—Nánay, may naisip acó n̄gayóng gabíng itó,—ani Basilio pagcaraan n̄ iláng sandalíng hindî pag-imíc.

—¿Anó ang naisip mo?—ang itinanóng niyá.

Palibhasa'y mapagpacababà si Sisa sa lahát n̄ bágay, siyá'y nagpapacababà patí sa canyáng m̄ga anác; sa acálà niyá mabuti pa ang caniláng pag-iísip cay sa canyá.

—¡Hindî co na ibig na magsacristan!

—¿Bákit?

—Pakinggán pô ninyó, nánay, ang aking náisip. Dumating pô ritong galing sa España ang anác na lalaki n̄ nasirang si Don Rafael, na inaacalà cong casingbaít din n̄ canyáng amá. Ang mabuti pô, nánay, cúnin na ninyó búcas si Crispin, singilín ninyó ang aking sueldo at sabihin ninyóng hindî na acó magsasacristan. Paggalíng co'y pagdaca'y makikipagkita acó cay Don Crisóstomo, at ipakikiusap co sa canyáng acó'y tanggapíng tagapagpastól n̄ m̄ga vaca ó n̄ m̄ga calabaw; malakí na namán acó. Macapag-aaral si Crispin sa báhay ni matandáng Tasio, na hindî namamalò at mabaít, cahit ayaw maniwalà ang cura. ¿Maaari pa bang tayo'y mapapaghírap pa n̄ higuít sa calagayan natin? Maniwalà, pô cayó, nánay, mabaít ang matandâ; macáilang nakita co siyá sa simbahan, pagcâ síno ma'y walâ roon; nalúluhod at nananalan̄gin, maniwalà pô cayó. Nalalaman na pô ninyó, nánay, hindî na acó magsasacristan: bahagyâ na ang pinakikinabang ¡at ang pinakikinabang pa'y naowî lámang sa kinamumulta! Gayón din ang

idináraing n̄g lahát. Magpapastol acó, at cung aking alagaang magalíng ang ipagcacatiwalà sa akin, acó'y calúlugdan n̄g may-ari; at marahil ay ipabáyang ating gatásan ang isáng vaca, at n̄g macainom tayo n̄g gátas; íbig na íbig ni Crispin ang gátas. ¡Sino ang nacacaalam! marahil bigyán pa pô cayó n̄g isáng malíit na "guyà," cung makita nilá ang magalíng cong pagtupád; aalagaan natin ang guya at áting patatabaíng gáya n̄g áting inahíng manóc. Man̄gun̄gha acó n̄g m̄ga bun̄gang cáhoy sa gúbat, at ipagbíbili co sa báyang casama n̄g m̄ga gúlay sa ating halamanan, at sa ganito'y magcacasalapî táyo. Maglalagay acó n̄g m̄ga sílò at n̄g m̄ga balatic at n̄g macahuli n̄g m̄ga ibon at m̄ga alamíd, man̄gingisdâ acó sa ílog at pagcâ acó'y malakí na'y man̄gan̄gáso namán acó. Macapan̄gan̄ghoy namán acó upang maipagbilí ó maialay sa may-ári n̄g m̄ga vaca, at sa ganyá'y matótowâ sa atin. Pagcâ macapag-aararo na acó'y aking ipakikiusap na acó'y pagcatiwalâan n̄g capirasong lúpà at n̄g áking matamnan n̄g tubó ó mais, at n̄g hindî pô cayó manahî hanggang hating gabí. Magcacaroon táyo n̄g damít na bágong úcol sa bawa't fiesta, cacain táyo n̄g carne at malalakíng isdâ. Samantala'y mamumuhay acóng may calayâan, magkikita táyo sa aráw-aráw at magsasalosalo táyo sa pagcain. At yamang sinasabi ni matandáng Tasiong matalas daw totóo ang úlo ni Crispin, ipadalá natin siyá sa Maynilà at n̄g mag-aral; siyá'y paggugugulan n̄g bún̄ga n̄g aking pawis; ¡hindî ba, nánay?

—¿Anó ang aking wiwicain cung dí oo?—ang isinagót ni Sisa niyacap ang canyáng anác.

Nahiwatigan ni Sisang hindî na ibinibilang n̄g anác sa hináharap na panahón, ang canyáng amá, at itó ang nagpatulò n̄g m̄ga lúhà niyá sa pagtan̄gis na dí umíimic.

Nagpatuloy si Basilio n̄g pagsasaysay n̄g canyáng m̄ga binabantá sa hináharap na panahón, tagláy iyang ganáp na pag-asa n̄g cabataang waláng nakikita cung dí ang hinahan̄gad. Walang sinasabi si Sisa cung dí "oo" sa lahát, sa canyáng acala'y ang lahát ay magalíng. Untiunting nanaog ang pagcáhimbing sa pagál na m̄ga bubông n̄g matá n̄g bátà, at n̄gayo'y binucsán n̄g Ole-Lukoie, na sinasabi ni Anderson, at isinucob sa ibabaw niyá ang magandáng payong na puspós n̄g masasayáng pintura.

Ang acála niyá'y siya'y pastol n̄ casama n̄ canyáng bunsóng capatíd; nan̄gun̄uha silá n̄ bayabas, n̄ alpáy at n̄ ibá pang m̄ga paroparó sa calicsihán; pumapasoc silá sa m̄ga yun̄gib at nakikita niláng numiningning ang m̄ga pader; naliligò silà sa m̄ga bucál, at ang m̄ga buhán̄gin ay alabóc na guintô at ang m̄ga bato'y túlad sa m̄ga bató n̄ corona n̄ Vírgen. Silá'y inaawitan n̄ m̄ga maliliit na isdâ at nan̄gagtatawanan; iniyuyucayoc sa canila n̄ m̄ga cahoy ang canilang m̄ga san̄gang humihitic sa m̄ga salapî at sa m̄ga bún̄ga. Nakita niya n̄ matapos ang isang campanang nacabitin sa isang cahoy, at isang mahabang lubid upang tugtugin: sa lubid ay may nacataling isang vaca, na may isang púgad sa guitnâ n̄ dalawang sun̄gay, at si Crispin ay nasa loob n̄ campanà at iba pa. At nagpatuloy sa gayóng pananaguinip.

N̄guni't ang inang hindî gaya niyang musmós at hindî nagtatabó sa loob n̄ isang horas ay hindî tumutulog.

Decorative motif

Decorative motif

XVIII.

MGA CALOLOWANG NAGHIHIRAP

Magcacaroon na ñ icapitong horas ñ umaga ñ matapos ni Fr. Salví ang canyang catapusáng misa: guinawà niyá ang tatlóng misa sa loob ñ isáng oras.

—May sakít ang pári—anang madadasaling mğa babae; hindí gaya ñ dating mainam at mahinhín ang canyáng kílos.

Naghubad ñ canyáng mğa suot na di umíimic, hindí tumitingín sa canino man, hindí bumabatì ñ cahi't anó.

—¡Mag-ingat!—anáng bulungbulunġan ñ mğa sacristan;— ¡lumulúbhâ ang samâ ñ úlo! ¡Ulan ang mğa multa, at ang lahát ñ ito'y pawang casalanan ñ dalawáng magcapatíd!

Umalís ang cura sa sacristía upang tumunġo sa convento; sa sílong nitó'y nanġacaupô sa bangcô ang pitó ó walóng mğa babae at isáng lalaking nagpapalacadlad ñ paroo't parito. Nang makita niláng dumarating ang cura ay nanġagtindigan; nagpauna sa pagsalubong ang isáng babae upang hagecán ang canyang camáy; ñuni't gumamit ang cura ñ isáng anyóng cayamután, caya't napahintô ang babae sa calaguitnaan ñ canyáng paglacad.

—¡Nawalan yatà ñ sicapat si Curiput?—ang mariíng sabi ñ babae sa salitáng patuyâ, na nasactán sa gayóng pagcá tanggáp. ¡Huwag pahagecán sa canyá ang cama'y, sa gayóng siyáy celadora ñ "Hermandad", gayóng siya'y si Hermana Rufa! Napacalabis namang totóo ang gayóng gawâ.

—¡Hindí umupô ñgayóng umaga sa confesonario!—ang idinugtóng ni Hermana Sípa, isáng matandáng babaeng walâ ñ ñġipin;—ibig co sanang

manġumpisal at nġ macapakinabang at nġ magcamit nġ nġa "indulgencia".

—Cung gayo'y kinahahabagan co cayó!—ang sagót nġ isang babaeng batà pa't ma'y pagmumukhang tanġa; nagcamít acó nġayóng umaga nġ tatlóng indulgencia plenaria na aking ipinatungcól sa calolowa nġ aking asawa.

—¡Masamang gawâ, hermana Juana!—ang sabì nġ nasactán ang loob na si Rufa.—Sucat na ang isang indulgencia plenaria upang mahanġò siya sa Purgatorio; hindî dapat ninyóng sayanġin ang mġa santa indulgencia; tumúlad cayó sa akin.

—¡Lalong magalíng ang lalong marami: ang sabi co!—ang sagót nġ waláng málay na si hermana Juana, casabáy ang nġitî.

Hindî agád sumagót si hermana Rufa: nanghinġî muna nġ isáng hitsó, nġinánġà, minasdán ang nagcacabilog na sa canyá'y nakikinig nġ dí cawasà, lumurâ sa isáng tabí, at nagpasimulâ, samantalang nġumánġatâ nġ tabaco:

—¡Hindî co sinasayang cahi't isáng santong araw! Nagcamít na acó, búhat nġ acó'y mapanig sa Hermandad, nġ apat na raa't limampo't pitóng mġa indulgencia plenaria, pitóng daá't anim na pong libo, limáng daa't siyám na po't walóng taóng mġa indulgencia. Aking itinátalâ ang lahát nġ aking mġa kinácantan, sa pagca't ang ibig co'y malinis na salitaan; ayaw acóng mangdáya, at hindî co rin ibig na acó'y dayâin.

Tumiguil nġ pananalitâ si Rufa at ipinatuloy ang pagnġuyâ; minámasdan siyá, nġ boong pagtatacá nġ mġa babae; nġuni't humintô sa pagpaparoo't parito ang lalaki, at nagsalitâ cay Rufa nġ may anyóng pagpapawalang halagá.

—Datapuwa't nacaiguít acó sa inyó, hermana Rufa, nġ taóng itó lamang sa mġa kinamtan co, nġ apat na indulgencia plenaria at sangdaang taón pa; gayóng hindî lubhang nagdárasal acó nġ taóng itó.

—¿Higuít cay sa ákin? ¿Mahiguít na anim na raa't walompo't siyám na plenaria, siyám na raa't siyám na po't apat na libo walóng daa't limampo't ánim na taón?—ang ulit ni hermana Rufang wari'y masamá nġ cauntî ang loob.

—Gayón nã, walóng plenaria at sangdaa't labing limáng taón ang aking cahiguitán, at itó'y sa ílang buwán lamang—ang inulit nã lalaking sa líig ay may sabit na mã escapulario at mã cuintas na punô nã libág.

—¡Hindî dapat pagtakhan—ani Rufang napatalo na;—cayó pô ang maestro at ang púnò sa lalawigan!

Nãgumingítí ang lalaking lumakí ang loob.

—Hindî nã dapat ipagtaçáng acó'y macahiguít sa inyó nã pagcacamit; halos masasabi cong cahi't natutulog ay nagcácamit acó nã mã indulgencia.

—¿At anó pô bâ ang guinágawâ ninyó sa mã indulgenciang iyán?—ang tanóng na sabáysabáy nã apat ó limáng voces.

—¡Psh!—ang sagót nã lalaking umanyô nã labis na pagpapawalang halagá;—aking isinasabog sa magcabicabilà!

—¡Datapuwa't sa bágay nã ang iyán hindî co mangyayaring cayó'y puríhin, mâestro—ang itinutol ni Rufa,—¡Cayó'y pasasa Purgatorio, dahil sa inyóng pagsasayang nã mã indulgencia. Nalalaman na pô ninyóng pinagdurusahan nã apat na pong áraw sa apóy ang bawa't isáng salítang waláng cabuluhán, ayon sa cura; ánim na pong áraw sa bawa't isáng dangcal na sinulid; dalawampo, bawa't isáng patác na tubig. ¡Cayó'y pasasa Purgatorio!

—¡Malalaman co na cung paano ang paglabás co roôn!—ang sagót ni hermano Pedro, tagláy ang dakilang pananampalataya.—Lubháng marami ang mã cálolowang hinánã co sa apóy! ¡Lubháng marami ang guinawâ cong mã santo! At bucód sa rito'y "in articulo mortis" (sa horas nã camatayan) ay macapagcácamit pa acó, cung aking ibiguìn, nã pitóng mã "plenaria", ¡at naghíngalô na'y macapagliligtas pa acó sa mã ibá!

At pagcasalitâ nã gayó'y lumayóng tagláy ang malakíng pagmamataas.

—Gayón ma'y dapat ninyóng gawín ang catulad nã aking gawâ, na dí acó nagsásayang cahit isáng áraw, at magalíng na bilang ang aking guinágawâ. Hindî co ibig ang magdayâ, at áyaw namán acóng marayà nino man.

—¿At paano pô, bâ ang gawâ ninyó?—ang tanóng ni Juana.

—Dapat ngâ pô ninyóng tularan ang guinágawâ co. Sa halimbawà: ipalagáy pô ninyóng nagcamít acó ng isáng taóng m̃ga indulgencia: itinalâ co sa aking cuaderno at aking sinasabi:—"Maluwalhating Amáng Poong Santo Domingo, pakitingnán pô ninyó cung sa Purgatorio'y may nagcacailañgan ng isáng taóng ganáp na waláng labis culang cahi't isáng áraw."—Naglalarô acó ng "cara-y-cruz;" cung lumabás na "cara" ay walâ; mayroon cung lumabás na "cruz." Ngáyó'y ipalagáy nating lumabás ng "cruz", pagcágayo'y isinusulat co: "násingil na;" ¿lumabás na "cara"? pagcágayó'y iniingatan co ang indulgencia, at sa ganitóng paraa'y pinagbubucodbucod co ng tigsasangdaag taóng itinalâ cong magalíng. Sayang na sayang at hindî magawâ sa m̃ga indulgencia ang cawañgis ng guinágawâ sa salapî: ibibigay cong patubuan: macapagliligtas ng lalong maraming m̃ga cálolowa. Maniwálà cayó sa akin, gawín ninyó ang áking guinágawâ.

—¿Cung gayó'y lalong magalíng ang áking guinágawâ!—ang sagót ni hermana Sípa.

—¿Anó? ¿Lálong magalíng?—ang tanóng ni Rufang nagtátaca.—
¿Hindî mangyayari! ¿Sa guinágawâ co'y walâ ng gágaling pa!

—¿Makiníg pô cayóng sandalî at paniniwalâan ninyó ang áking sábi, hermana!—ang sagót ni hermana Sípa matabáng ang pananalitâ.

—¿Tingnán! ¿tingnán! ¿pakinggán natin!—ang sinabi ng m̃ga ibá.

Pagcatapos na macaubó ng boong pagpapahalaga'y nagsalitâ ang matandang babae ng ganitóng anyô:

—Magalíng na totoo ang inyóng pagcatalastas, na cung dasalín ang "Bendita-sea tu Pureza," at ang "Señor-mio Jesu cristo,—Padre dulcísimo—por el gozo," nagcacamit ng sampóng taóng indulgencia sa bawa't letra..

—¿Dálawampo!—¿Hindî!—¿Culang!—¿Lima!—ang sabi ng iláng m̃ga voces.

—¿Hindî cailañgan ang lumabis ó cumulang ng isá! Ngáyón: pagca nacababasag ang aking isáng alilang lalaki ó isáng alilang babae ng isáng

pinggán, váso ó taza, at ibá pa, ipinapupulot co ang lahát ñg m̃ga piraso, at sa bawa't isá, cahi't sa lalong caliitliitan, pinapagdárasal co siyá ñg "Bendita-sea-tu-Pureza" at ñg Señor-mio-Jesu cristo Padre dulcísimo por el gozo", at ipinatútungcol co sa m̃ga cálolowa ang m̃ga indulgenciang kinácamtan co. Nalalaman ñg lahát ñg taga báhay co ang bagay na itó, táñgi lamang na hindî ang m̃ga púsà.

—Ñguni't ang m̃ga alilang babae ang siyáng nagcácamit ñg m̃ga indulgenciang iyán, at hindî cayó, Hermana Sipa—ang itinutol ni Rufa.

—At ¿sínong magbabayad ñg aking m̃ga taza at ñg aking m̃ga pinggan? Natótowa ang m̃ga alilang babae sa gayóng paraang pagbabayad, at acó'y gayón din; silá'y hindî co pinapálò; tinutuctucan co lamang ó kinúcurot ...

—¿Gagayahin co!—¿Gayón din ang aking gágawin!—¿At acó man!—ang sabihan ñg m̃ga babae.

—Datapuwa't ¿cung ang pinggán ay nagcacádalawa ó nagcácatatlong piraso lamang? ¿Cacauntî ang inyóng cácamtan!—ang ipinaunawà pa ñg maulit na si Rufa.

—Itulot pô ninyóng ipagtanóng co sa inyó ang isáng pinag-aalinlanġanan co—ang sinabi ñg totoong cakimîan ñg bátà pang si Juana.—Cayó pô m̃ga guinoong babae ang nacacaalam na magalíng ñg m̃ga bagay na itóng tungcól sa Lanġit, Purgatorio at Infierno,.... ipinahahayag cong acó'y mangmang.

—Sabihin ninyó.

—Madalás na aking nakikita sa m̃ga pagsisiyám (novena) at sa m̃ga ibá pang m̃ga libro ang ganitong m̃ga bilin: "Tatlóng amánamin, tatlóng Abaguinoong Maria at tatlóng Gloria patri.."

—¿At ñgayón?....

—At ñgayó'y ibig cong maalaman cung paano ang gágawing pagdarasal: ¿Ó tatlóng Amanaming sunôd-sunód, tatlóng Abaguinoong Mariang sunôd-sunód; ó macaatlóng isáng Amanamin, isáng Abaguinoong María at isáng Gloria Patri?

—Gayó ngã ang marapat, macaitlóng isáng Amanamin....

—¡Ipatawad ninyó, hermana Sípa!—ang isinalabat ni Rufa: dapat dasaling gaya ng ganitóng paraan: hindî dapat ilahóc ang m̃ga lalaki sa m̃ga babae: ang m̃ga Amanamin ay m̃ga lalaki, m̃ga babae ang m̃ga Abaguinoong María, at ang m̃ga Gloria ang m̃ga anác.

—¡Ee! ipatawad ninyó, hermana Rufa; Amanamin, Abaguinoong-María at Gloria ay catulad ng canin, ulam at patís, isáng súbò sa m̃ga santo ...

—¡Nagcácamalî cayó! ¡Tingnán na pô lamang ninyó, cayóng nagdárasal ng paganyán ay hindî nasusunduan cailán man ang inyóng hiníhingî!

—¡At cayóng nagdárasal ng paganyá'y hindî cayó nacacacuha ng anó man sa inyóng m̃ga pagsisiyám!—ang mulíng isinagót ng matandáng Sípa.

—¿Sino?—ang wicà ni Rufang tumindíg—hindî pa nalalaong nawalan acó ng isáng bíic, nagdasál acó cay San Antonio ay aking nakita, at sa catunaya'y naipagbilí co sa halagang magalíng, ¡abá!

—¿Siya ngã ba? ¡Cayâ palá sinasabi ng inyóng capit-bahay na babaeng inyó raw ipinagbilí ang isang bíic niya!

—¿Sino? ¡Ang waláng hiyâ! ¿Acó ba'y gaya ninyó ...?

Nacailanᅇang mamaguitnâ ang maestro upang silá'y payapain: sino ma'y walâ ng nacágunitâ ng m̃ga Amanamin, walang pinag-uusapan cung dí m̃ga baboy na lamang.

—¡Aba! ¡aba! ¡Huwág cayong mag-away dahil sa isáng bíic lamang! Binibigyan tayo ng m̃ga Santong Casulatan ng halimbáwà; hindî kinagalitan ng m̃ga hereje at ng m̃ga protestante ang ating Panᅇinoong Jesucristo na nagtapon sa tubig ng isáng càwang m̃ga baboy na caniláng pag-aari, at tayong m̃ga binyagan, at bucod sa roo'y m̃ga hermano ng Santísimo Rosario pa, ¿táyo'y manᅇag-aaway dahil sa isáng bíic lamang? ¿Anóng sasabihin sa atin ng ating m̃ga capanᅇagaw na m̃ga hermano tercero?

Hindî nanᅇagsi-imíc ang lahat ng m̃ga babae at canilang tinátakhan ang malalím na carununᅇan ng maestro, at caniláng pinanᅇanᅇaniban ang

masasabi nã mĩa hermano tercero. Násiyahan ang maestro sa gayóng pagsunód, nagbágo nã anyô nã pananalitâ, at nagpatuloy:

—Hindî malalao't ipatatawag tayo nã cura. Kinacailangang sabihin natin sa canya cung sino ang íbig nating magsermon sa tatlong sinabi niyá sa atin cahapon: ó si pári Dámaso, ó si pári Martin ó cung ang coadjutor. Hindî co maalaman cung humírang na ang mĩa tercero; kinacailangang magpasiyá.

—Ang coadjutor—ang ibinulong ni Juanang kimingkimî.

—¡Hm! ¡Hindî marunong magsermón ang coadjutor!—ang wíca ni Sipa;—mabuti pa si pári Martin.

—¿Si pári Martin?—ang mariing tanong nã isang babae, na anyóng nagpápawaláng halagâ;—siyá'y waláng voces; mabuti si pári Dámaso.

—¡Iyán, iyan nã!—ang saysáy ni Rufa.—¡Si pári Dámaso ang tunay na marunong magsermon, catulad siya nã isang comediante; iyan!

—¡Datapuwa't hindî natin maunáwà ang canyáng sinasabi!—ang ibinulong ni Juana.

—¡Sa pagcá't totoong malalim! nãuni't magsermon na lamang siyang magaling....

Nang gayó'y siyáng pagdatíng ni Sisang may sunong na bacol, nagmagandang araw sa mĩa babae at pumanhíc sa hagdanan.

—¡Pumápanhic iyón! ¡pumanhíc namán tàyo!—ang sinabi nilá.

Náraramdaman ni Sisang tumítiboc nã bóong lacás ang canyáng púsò, samantalang pumapanhíc siyá sa hagdanan; hindî pa niyá nalalaman cung anó ang canyáng sasabihin sa pári upang mapahupâ ang galit, at cung anó ang mĩa catuwirang canyáng isasaysay upang maipagsanggaláng ang canyáng anác. Nang umagang iyon, pagsilang nã mĩa unang sínag nã liwáywáy, nanaog siya sa canyáng halamanan upang putihin ang lalong magagandang gúlay, na canyáng inilagay sa canyang bacúlang sinapnan nã dáhong ságuing at mĩa bulaclac. Nanãuha siyá sa tabíng ilog nã pacô, na talastas niyang naiibigan nã curang cáning ensalada. Nagbihis nã lalong

magagalíng niyáng damít, sinunong ang bacol at napasabayang hindi guinising muna ang canyang anác.

Nagpapacarahan siyá ñẽ boong cáya upang huwag umingay, untí-unting siyá'y pumanhíc, at nakikinig siya ñẽ mainam at nagbabacâ-sacaling marinig niyá ang isáng voces na kilalá, voces na sariwà voces batà.

Ñguni't hindí niyá nárinig ang sino man at sino ma'y hindí niyá nasumpungán, caya't napatunõo siya sa cocínà.

Diya'y minasdán niyá ang lahát ñẽ mĩa súloc; malamíg ang pagcacatanggap sa canyá ñẽ mĩa alilà at ñẽ mĩa sacritan. Bahagyâ na siyá sinagot sa báti niyá sa canilá.

—¿Saan co mailálagay ang mĩa gúlay na itó?—ang itinanóng na hindí nagpakita ñẽ hinanakit.

—¿Diyán..! sa alin mang lugar.—ang sagot ñẽ "cocinero", na bahagyâ na sinulyáp ang mĩa gúlay na iyón, na ang canyáng guinágawa ang siyáng totoong pinakikialaman: siya'y naghihimulmol ñẽ isáng capón.

Isinalansáng mahusay ni Sisa sa ibabaw ñẽ mesa ang mĩa talòng, ang mĩa "amargoso", ang mĩa patola, ang zarzalida at ang mĩa múrang múrang mĩa talbós ñẽ pacô. Pagcatápos ay inilagáy ang mĩa bulaclác sa ibabaw, ñgumití ñẽ bahagyâ at tumanóng sa isáng alilà, na sa tingín niya'y lalong magalíng causapin cay sa cocinero.

—¿Maaari bang macausap co ang pári?

—May sakít—ang sagót na marahan ñẽ alilà.

—At ¿si Crispin? Nalalaman pô bâ ninyo cung na sa sacristía.

Tiningnán siyá ñẽ alílang nagtátaca.

—¿Si Crispin?—ang tanóng na pinapagcunót ang mĩa kílay.—¿Walá ba sa inyóng bahay? ¿Ibig ba ninyóng itanguí?

—Nasabáhay si Basilio, ñguni't nátira rito si Crispin—ang itinútol ni Sisa;—ibig co siyáng makita....

—¡Abá!—anáng alilà;—nátira nãa rito; nãuni't pagcatapos ... pagcatapos ay nagtanan, pagcapagnacaw nã maraming bagay. Pinaparoon acó nã cura sa cuartel pagca umagang umaga nãayón, upang ipagbigáy sabi sa Guardia Civil. Marahil silá'y naparoon na sa inyóng bahay upang hanapin ang mãa bátà.

¡Tinacpán ni Sisa ang mãa tainãa, binucsán ang bibíg, nãuni't nawalang cabuluhán ang paggaláw nã canyáng mãa lábi: waláng lumabás na anó mang tíni!

—¡Tingnán na nãa ninyó ang inyóng mãa anác!—ang idinugtóng nã cocinero. ¡Napagkikilalang cayó'y mápagtapat na asawa; nagsilabás ang mãa anác na gaya rin nã caniláng amá! ¡At mag-ingat cayó't ang maliit ay lálampas pa sa amá!

Nanambitan si Sisa nã boong capaitan, at nagpacáupô sa isáng bangcô.

—¡Howág cayóng manánãis dito!—ang isinigáw sa canyá nã cocinero:—¡hindí ba ninyó alám na may sakít ang pári? Doon cayó mananãis sa lansanãan.

Nanaog sa hagdanan ang abang babaeng halos ipinagtutulacan, samantalang nagbubulungbulunãan ang mãa "manang" at pinagbabalacbalac nilá ang tungcól sa sakit nã cura.

Tinacpán nã panyô nã culang pálad na iná ang canyáng mukhâ at piniguil ang pag-iyác.

Pagdatíng niyá sa dâan, sa pag-aalinlanãa'y nagpalínãaplínãap sa magcabicabilà; pagcatapos, tíla mandin may pinacsâ na siyáng gágawin, cayá't matulin siyáng lumayô.

Decorative motif

XIX.

MGA KINASAPITAN NG ISANG MAESTRO SA ESCUELA

*Caraniwang tao'y haling
ang isipan
at sa pagca't silá'y
nagbabayad mandin,
carampatang silá'y pag-
salitang hanǵál
nǵ upang matowa sa ga-yóng
pagbágay.*

(LOPE DE VEGA.)

Natutulog nǵ tahímic, na tagláy iyáng pagpapaimbabaw nǵ mǵa elemento[252], ang dagatang nalilibot nǵ canyang mǵa cabunducan, na anó pa't tila mandin hindí siyá nakialam sa malacás na unós nǵ gabíng nagdâan. Sa mǵa únang sínag nǵ liwánag na pumupucaw sa túbig nang mǵa nagkintábkintáb na mǵa lamáng-dáगत, naaaninagnagán sa maláyò, hálos sa wacás nǵ abót nǵ tanáw, ang abó-abóng mǵa aníno: yaó'y ang mǵa bangcâ nǵ mǵa mánǵingisdang nagliligpit nǵ caniláng lambát; mǵa cascó at mǵa paráw na nanǵagláladlad nǵ caniláng mǵa láyag.

Pinagmámasdan ang túbig nǵ dalawáng táong capuwà páwang lucsâ, ang pananamít mulâ sa isáng mataas na kinálalagyan: si Ibarra ang isá sa canilá, at ang isá'y isáng binatang mápagpacumbabâ ang anyô at mapanglaw ang pagmumukhâ.

—¡Dito nǵâ—ang sabi nitóng hulí—dito iniabsáng ang bangcáy nǵ inyóng amá. Dito camí nǵ teniente Guevara at acó ipinagsama nǵ tagapaglibíng!

Pinisíl ni Ibarra ñ boong pag-íbig ang camáy ñ binátà.

—¡Walâ pô cayóng súcat kilanlín sa áking útang na lóob!—ang mulíng sinabi nitó.—Marámi pong totoo ang utang na lóob co sa inyóng amá, at ang tanġing guinawâ co'y ang makipaglibíng sa canyá. Acó'y napatitong walâ acóng cakilala síno man, waláng tagláy na anó mang súlat upang may magtangkílic sa ákin, salát sa carapatán, waláng cayamanang gaya rin ñgayón. Iníwan ñ áking hinalinhán ang escuela upang maghánap búhay sa pagbibilí ñ tabaco—Inampón acó ñ inyóng amá, inihanap acó ñ isáng báhay at binigyán acó ñ lahát cong kinacailanġan sa icasusulong ñ pagtutúrò; siyá'y napapasa escuela at namamahagui sa mġa bátang mahihírap at mapagsakit sa pag-aaral ñ iláng mġa cuadro; silá'y biníbigyan niyá ñ mġa libro't mġa papel. Datapuwa't itó'y hindí naláon, cawánġis din ñ lahát ñ bágay na magalíng!

Nagpugay si Ibarra't anaki'y nanalanġing mahabang horas. Hinaráp pagcatapos ang canyáng casama at sa canya'y sinabi:

—Sinasabi pô ninyóng sinasaclolohan ñ aking amá ang mġa batang dukhá, at ¿ñgayón pô?

—Ñgayó'y guinagawâ nilá ang boong cáya, at sumusulat silá cailán man at macasusulat,—ang isinagót ñ binátà.

—At ang dahil?

—Ang dahil ay ang caniláng gulanít na mġa bárò at nanġahihiyang mġa matá.

Hindí umimíc si Ibarra.

—¿Ilán bâ ang inyóng mġa batang tinuturuan ñgayón?—ang tanóng na wari'y may hanġád na macatalós.

—¡Mahiguít pong dalawáng dân sa talâan, at dalawampò at limá ang pumapasoc!

—¿Bákit nagcacáganyan?

Mapangláv na ñgumití ang maestro sa escuela.

Cung sabíhin co po sa inyó ang m̃ga cadahilana'y cailañgang magsalitâ acó ñg isáng mahábà at nacayáyamot na casaysayan—ang sinabí niyá.

—Huwág po ninyóng ipalagay na ang tanóng co'y dahil sa isang hañgad na walang cataturán—ang muling sinabi ni Ibarra ñg boong cataimtiman, na canyáng minámasdan ang maláyong abot ñg tanâw.—Lálong mabuti ang aking mapaglining, at sa acala co'y cung áking ipatúloy ang láyon ñg aking amá ay lalong magalíng cay sa siyá'y tañgisan, lálò pa mandin cay sa siya'y ipanghigantí. Ang libiñgan niya'y ang mahál na Naturaleza, at ang bayan at isáng sacerdote ang siyáng canyáng m̃ga caaway: pinatatawad co ang bayan sa canyáng camangmañgán, at iguinagalang co ang sacerdote dahil sa canyáng catungculan at sa pagcá't ibig cong igálang ang Religióng siyáng nagturò sa m̃ga namamayan. Ibig cong gawíng patnubay ang panucalà ñg sa aki'y nagbigáy búhay, at dáhil dito'y ibig co sánang maunáwà ang m̃ga nacadahadlang dito sa pagtuturò.

—At cayóng nacacakita ñg casam-an, ¿anó't hindí ninyo pinag-isip na bigyang cagamutan?—Imp. de M Fernandez, Paz 447, Sta. Cruz.

—Pacapurihin at dí po cayó calilimutan ñg bayan cung inyóng papangyarihin ang magagandang mña panucálà ñg inyóng nasírang amá!— anáng maestro.—¿Ibig pô bâ ninyóng mapagkilála cung anó ang mña hadláng na natatalisod ñg pagtutúrò? Cung gayó'y tantuin ninyóng cailan ma'y hindí mangyayari ang pagtuturong iyán sa mña calagayan ñgayón cung waláng isáng macapangyarihang túlong; unauna'y cahi't magcaroon, itó'y sinisira ñg caculanñán ñg mña sucat na magamit at ñg maraming panírang malíng caisipan. Sinasabing sa Alemanía'y nag-aaral daw sa escuela ñg bayan sa loob ñg walóng taón ang anác ñg tagabúkid; ¿sino ang macacaibig ditong gumámit ñg calahatì man lamang ñg panahông iyán sa gayóng lubháng bábahagyâ ang inaaning mña búnña? Nanñagsisibasa, nanñagsisisulat at caniláng isinasaulo ang malalakíng bahagui at ñg madalás pang isinasaulo ang mña boong librong wílang castílà, na hindí nawawatasan ang isá man lamang salitâ ñg mña librong iyón? ¿anó ang pinakikinabang sa escuela ñg anác ñg ating mña tagabúkid?

—At cayóng nacacakita ñg casam-an, ¿anó't hindí ninyó pinag-ísip na bigyang cagamutan?

—¿Ay!—ang isinagót na iguinágalaw ñg boong calungcutan ang úlo:—hindí lámang nakikibunô ang isáng abáng maestro sa mña malíng caisipán, cung dí namán sa mña tanñing lakás na macapangyarihan. Ang unang kinacailanña'y magcaroon ñg escuelahan, isáng báhay, at hindí gaya ñgayóng doón acó nagtutúrò sa tabí ñg coche ñg pári cura, sa sílong ñg convento. Doo'y ang mña bátang talagáng maibiguíng bumasa ñg malacás, nacaliligalig ñga namán sa pári, na cung minsa'y nananaog na may daláng gálit, lalonglálò na cung sumásakit ang úlo, sinísigawan ang mña bátà at madalás na acó'y linalait. Inyóng natatalastas na sa ganyá'y hindí maaaring macapagtúrò at macapag-áral; hindí iguinagalang ñg bátà ang maestro, mulâ sa sandalíng nakikitang linalapastanñan at hindí siyá pinagbíbigyang catuwiran. Upang pakinggán ang maestro, ñg hindí pag-alinlanñanan ang canyáng capangyarihan, nagcacailanñang siyá'y caaláng-alanñanan, magcaroon ñg danñal, magtagláy ñg lacás dahil sa pagpipitagan sa canyá, magcaroon ñg calayâang tánñi, at ipahintulot pô ninyóng sa inyó'y ipahayag

ang m̃ga maluluncót na nangyayari. Inacálà cong magbagong palácad ay acó'y pinagtawanán. Upang mabigyáng cagamutan ang casamâang sa inyó'y sinasabi co, aking minagalíng na magtúro ñg wíchang castílà sa m̃ga bátà, sa pagca't bucód sa ipinag-uutos ñg Gobierno, inacálà co namáng itó'y isáng cagalingán ñg lahát. Guinamit co ang paraang lalong magaang, na m̃ga salitâ at m̃ga pangálan, na anó pa't hindî co isinangcap ang m̃ga dakílang palatuntunan, at ang talagá co'y sacâ co na itúro ang "gramática", pagca nacauunawà na silá ñg wíchang castílà.

Nang macaraan ang iláng linggo'y halos nawawatasan na acó ñg lalong matatalas ang ísip at silá'y nacapag-uugnay-ugnay na ñg iláng m̃ga salitâ.

Humintô ang maestro at tila nag-aalinlangán; pagcatapos, tila mandin minagaling niyá ang sabihing lahat, caya't nagpatuloy:

—Hindî co dapat icahiyâ ang pagsasaysay ñg m̃ga caapiháng aking tinítiis, sino mang málagay sa kinálalagyan co'y gayón din maráhil ang uugalíin. Ayon sa sinábi co, ang pasimula'y magalíng; datapowa't ñg macaráan ang iláng áraw, ipinatawag acó sa sacristan mayor ni pári Dámaso, na siyáng cura ñg panahóng iyón. Palibhasa'y talastas co ang canyáng ásal at nangangánib acóng siyá'y papaghintáy-hintayin, pagdaca'y nanhíc acó at nagbigay sa canyá ñg magandáng áraw sa wíchang castílà. Ang cura, na ang boong pinacabatì ay ang paglalahad sa akin ñg camáy upang áking hagdán, pagdaca'y iniurong itó at hindî acó sinagót, at ang guinawa'y ang magpasimulâ ñg paghalakhác ñg halakhac-libác. Nápatanğa acó; náhaharap ang sacristan mayor. Sa sandaling iyó'y walâ acóng maalamang sabihin; natigagal acó ñg pagtitig sa canyá; datapuwa't siyá'y nagpatúloy ñg pagtatawá. Aco'y nayáyamot na, at nakikinikinita cong acó'y macagagawâ ñg isáng dî marapat; sa pagca't hindî ñgâ nangagcacalaban ang maguing mabuting cristiano at ang matutong magmahál ñg sariling carangalan. Tatanunğin co na sána siyá, ñg di caguinsaguinsa'y inihalíli sa táwa ang pag-alimura, at nagsabi sa ákin ñg patuyâ:—"BUENOS DIAS palá, ha? ¡BUENOS DIAS! ¡nacacatawá ca! ¡marunong ca ñg magwicang castílà palá!"—At ipinatuloy ang canyáng pagtatawa.

Hindî napiguil ni Ibarra ang isáng ñgití.

—Cayô po'y nagtátawa—ang mulíng sinabi ñg maestro na nagtátawa rin namán:—ang masasabi co pô sa inyó'y hindî acó macatawa ñg mangyari

sa akin ang bagay na iyón. Nacatindíg acó; náramdaman cong umaacyát sa aking úlo ang dugô at isáng kidlát ang nagpapadilím sa aking ísip. Nakita cong maláyò ang cura, totoong maláyò; lumapit aco't upang tumútol sa canyá, na dí co maalaman cung anó ang sa canyá'y aking sasabihin. Namaguitná ang sacristan mayor, nagtinig ang cura at sinabi sa akin sa wí Cang tagalog na nagagalit:—"Howág mong paggamitan acó ñg hirá na mña damít; magcásiya ca na lámang sa pagsasalitâ ñg iyóng sariling wíca, at howág mong sirâin ang wí Cang castilang hîndî ucol sa inyó. ¿Nakikilala mo bâ si maestrong Ciruela? Unawain mong si Ciruela'y isáng maestrong hîndî marunong bumasa'y naglalagay ñg escuelahan."—Inacalà cong siyá'y piguilin, ñguni't nasoc siyá sa canyáng cuarto at biglang isinará ñg boong lacas ang pintô. ¿Anó ang aking magágawâ acóng bahagyâ na magcásiya sa ákin ang áking sueldo, na upang másingil co ang sueldong itó'y aking kinacailanñan ang "visto bueno" ñg cura at maglacbay acó sa "cabecera" (panñulong báyan) ñg lalawigan; anó ang magágawâ cong laban sa canyá, na siyang panñulong púnò ñg calolowa, ñg pamamayan at ñg pamumuhay sa isáng báyan, liná lampihan ñg canyáng capisanan, kinatatacutan ñg Gobierno, mayaman, macapangyarihan, pinagtatanunñan, pinakikinggan, pinaniniwalâan at linilingap ñg lahát? Cung inaalimura acó'y dapat acóng howág umimíc; cung tumutol aco'y palalayasin acó sa áking pinaghanapang-búhay at magpacailan ma'y mawawalâ na sa akin ang catungculan co, datapuwa't hîndî dahil sa pagcacágayón co'y mápapacagaling ang pagtúturò, cung dí baligtád, makikicampí ang lahát sa cura, carimariman acó at acó'y tatawaguing hambóg, palálò, mápagmataas, masamáng cristiano, masamá, ang túrò ñg magúlang, at cung magcabihirá pa'y sasabihing caaway acó ñg castilà at "filibustero." Hîndî hinahanap sa maestro sa escuela ang marunong at masípag magtúturò; ang hiníhingî lámang sa canyá'y ang matutong magtiís, magpacaalimura, huwág cumilos, at, ¡patawárin nawâ, acó ñg Dios cung aking itinacuíl ang aking "conciencia" at pag-íisip! datapuwa't ipinanñanác acó sa lupaíng itó, kinacailanñan cong mabuhay, may isáng iná acó, caya't nakikisang-ayon na lámang acó sa aking capalaran, túlad sa bangcáy na kinácaladcad ñg álon.

—¿At dahil po bâ sa hadláng na itó'y nanglupaypáy na cayó magpacailan man?

—¡Cung acó ñga disin ay nagpacadalâ!—ang isinagót;—¡hanggang doon na lamang sána sa mña nangyaring iyón ang dinating cong mña

casaliwàng palad! Túnay nãa't mulâ, niyaó'y totoong kinasusutan co na ang aking catungculan; nag-isip acóng cumita nã ibáng hánap-búhay na gáya nã aking hinalinhán, sa pagca't isáng pahírap ang gawâ, pagcâ guináganap nã masamá sa loob at nacapagpapaalaala sa akin ang escuelahan sa aráw-aráw nã aking pagcaalimúra, na síyáng naguiguing dahil nã aking pag-langap nã totoong capaitpaitang m̃ga pagpipighatí sa mahahábang horas. Nãuni't anó ang aking gágawin? Hindí co mangyaring masabi ang catotohanan sa aking iná; kinacailanãang cong sabihing nacapagbíbigay ligáya nãayón sa akin ang canyáng tatlóng taóng m̃ga pagpapacahírap upang acó'y magcaroon nã ganitóng catungculan; kinacailanãang papaniwalâin co siyáng ang hanap-búhay co'y totoong nacapagbíbigay dangál; na ang pagpapacapagod co'y cawiliwíli; nasasabugan nã m̃ga bulaclac ang landás; na waláng naguiguing bunãa ang aking pagtupad nã m̃ga catungculan cung dí ang pagcacaroon nã m̃ga caibigan; na aco'y iguinagalang nã bayan at pinupuspos nã m̃ga paglínãap; sa pagca't cung hindí gayón ang aking gawin, bucod sa acó'y na sa casawíang palad na'y papagdadalamhatíin co pa ang ibá, bágay na bákit walâ na acóng capakinabanãan ay ipagcacasala co pa. Nananatili nãa aco sa aking calagayan at hindí co minagalíng na acó'y manglupaypáy: binantâ cong makilában sa masamang pálad.

Tumíguil na sandali ang maestro, at saca nagpatúloy:

—Mulâ nã aco'y maalimura nã gayóng pagcágaspang-gaspáng, sinúlit co ang áking sarili, at nakita kong tunay nãa namáng nápacahanãal acó. Pinág-arálan co áraw-gabi ang wicang castilà, at ang lahát nã m̃ga nauucol sa áking catungculan; pinahihiram acó nã m̃ga libro nã matandáng filósofo, binabasa co ang lahát nã áking násusumpong, at sinisiyasat co ang lahát nã áking binabasa. Dáhil sa m̃ga bágong caisipáng násunduan co sa isa't isá ay nagbágo ang áking palácad nã bait, at áking nakita ang maraming bagay na ibá ang anyô cay sa pagcâtingin co nã úna. Nakita cong m̃ga camalian ang m̃ga dating ang boong acála co'y m̃ga catotohanan, at nakita cong pawang m̃ga catotohanan ang m̃ga ipinalálagay co nã únang m̃ga camalian. Ang m̃ga pamamálo, sa halimbawà, na búhat sa caunaunáhang mulá'y siyáng saguísag nã m̃ga escuélahan, at ang ísip co nã úna'y siyáng tanãing paráang lálóng malacás sa pagcatuto,—binihasa tayo sa ganyáng ang paniniwálà,—aking napagwarì nã matápos, na dí lámang hindí nacatutulong nã pagsulong nã bátà sa pag-aaral, cung dí bagcós pang nacasisirà sa canyá nã di anó

lamang. Napagkilála cong maliwanag na hindî nã mangyayaring macapag-isip cung na sa mã mata ang "palmeta" ó ang mã pamálò; ang tácot at ang panãingilabot ay nacagúgulo nã bait canino man, bucód sa ang panimdim nã bátà, palibhasa'y lálóng guising ay lálò namáng madalíng cálimbagan nã anó man. At sa pagcá't nã mangyáring malimbag sa úlo ang mã caisipán ay kinacailanãang maghári ang catiwasayan, sa labás hanggáng sa loob, na magcaroon nã catahimican ang isip, magtamasa nã capayapaan ang catawán at ang cálolowa at magtaglay nã masigláng loob, inacála cong ang únang dápat cong gawin ay ang maguing carayámà co ang mã bátà, sa macatuwid baga'y huwag nilá acóng catacutan at ipalagáy nilá acóng caibigan, at ang silá'y matutong magmahál sa caniláng saríli. Napagkilala co rin namáng ang caniláng pagcakita sa araw-araw nã pamamalo'y pumápatay sa caniláng púsò nã áwà, at pumúpugnaw niyáng ningas nã danãal, macapangyaríhang panggaláw nã daigdig, at nálalakip sa gayón ang pagcawalâ nã hiyâ, na mahirap nã totoong mulíng magbalíc. Naliwanagan co rin namang pagcâ napapálo ang isá, nagtátamong caaliwan pagcâ napapalò namán ang mã ibá, at nãumingití sa towâ pagcâ náriringig niyá ang canilang pag-iyac; at ang pinapamámalo, bagá ma't masamá sa loob ang pagsunód sa únang áraw, nabibihása na cung matápos at ikinaliligaya ang cahapishapis niyáng tungculin. Ikinalaguím co ang nagdaang panahón, aking pinagsicapang pagbutihin ang casualucuyan sa pagbabago nã dating cagagawán. Pinacsâ cong calugdán at cawilihan ang pag-aáral, áking tiníang ang "cartilla'y" huwág málagay na librong maitím na napapaligúan nã mã lúhà nã camusmusán, cung dí isáng caibigang sa canyá'y mag-uulat nã caguiláguilalas na mã líhim; na ang escuelaha'y huwág maguínng púgad nã mã capighatían, cung dí isáng paraisong libanãan nã ísip. Untúntí nãang inalís co ang mã pamamálò, dinalá co sa áking báhay ang mã pamálò, at ang inihalíli co'y ang pagbíbigáy unlác sa masisipag mag-áral at nã caigayahan nã ibá at ang pagpapakilala nã canícanílang sariling danãal. Cung hindî natututo sa pinag-aaralan, ipinalálagay cong sa caculanãan nã pagsusumákit, cailan ma'y hindî co sinasabing dahil sa capurulán nã ísip; pinapaniniwalà co siláng caniláng tagláy ang lálóng masaganang cáya, cay sa tunay na abót nã caniláng lacás, at ang paniniwalang itóng caniláng pinagsisicapang papagtibayin, ang siyáng sa canilá'y pumipilit na mag-áral, túlad namán sa pagcacatiwálà sa sariling lacás na siyáng nagháhatid sa cabayaníhan. Nã nagpapasimulâ pa lámang acó'y tíla mandín hindî lálabas na magalíng ang áking bágong palácad: marámi ang hindî na nag-áral;

datapowa't ipinatuloy co, at aking námasid na untî-unting sumásaya ang m̃ga loob, dumarami ang pumapasoc na m̃ga bátà at lálong nagmamálimit, at ang minsang mapuri sa harapán ñg lahát, kinabucasa'y nag-iibayo ang natututuhan. Hindî nalao't cumalat sa bayang hindî acó namamalò; ipinatawag acó ñg cura, at sa pañgañganib cong bacâ mangyari na namán ang gaya ñg úna, bumati acó sa canyá ñg mapangláv sa wícing tagalog. Nito'y hindî siyá nanglibác sa ákin. Sinábi sa áking pinasásamâ co raw ang m̃ga bátà; na sinasayang co ang panahón; na hindî acó gumáganap sa áking catungculan; na ang amáng hindî namamalò ay napopoot sa canyáng anác, ayon sa Espíritu Santo; na ang letra'y pumapasoc sa pamamag-itan ñg dugô, at ibá't ibá pa; sinaysay sa ákin ang isáng buntóng m̃ga casabihán ñg panahón ñg m̃ga catampalasanan, na anó pa't wari'y casucatan ñg nasabi ang isáng bágay ñg m̃ga táo sa úna upang huwág ñg matutulan, at alinsunod sa ganitóng palácad ñg ísip ay dapat na ñgâ marahil nating paniwalâang nagcaroon sa daigdíg ñg m̃ga cakilakilabot na anyô ñg m̃ga háyop na kinathâ ñg ísip ñg m̃ga táo ñg m̃ga panahóng iyón at caniláng iniukit sa caniláng m̃ga palacio at m̃gaatedral. Sa cawacasa'y ipinagtagubilin sa áking aco'y magsípag at manumbalic acó sa unang caugalían, sa pagca't cung hindî, siya'y magsusumbong sa alcalde lában sa ákin. Hindî humintó ríto ang áking casaliwâang pálad: ñg macaraan ang iláng áraw ay nañgagsirating sa sílong ñg convento ang m̃ga amá ñg m̃ga bátà, at nañgailañgan acóng pasaclólo sa boong aking pagtitiis at pagsang-ayon. Nañgagpasimula ñg pagpupuri sa m̃ga panahóng únang ang m̃ga maestro'y may matigás na loob at ang pagtúturong guinagawa'y tulad sa pagtutúro ñg caniláng m̃ga núno."—¡Ang m̃ga taóng yaón ang túnay na m̃ga marurunong!—ang sábi nilá;—ang m̃ga táong yaó'y namamalò at tinútuwid ang licóng cáhoy. ¡Silá'y hindî m̃ga bátà, silá'y matatandáng malakí ang pinagdanasan, may m̃ga buhóc na putî at mababalásic! Si Don Catalinong hári niláng lahát na nagtátag ñg escuélahang iyón, hindî nagcuculang sa dalawampo't limá ang pálong ibinibigay, caya't naging marurunong at m̃ga pári ang canyáng m̃ga anác. ¡Ah! mahahalagá cay sa átin ang m̃ga táo sa úna, ópò, mahahalagá cay sa átin."—Hindî nañgagcásiya ang m̃ga ibá sa ganitóng magagaspáng na m̃ga pasáring; sinabi nilá sa áking maliwanag, na cung ipatutuloy co ang aking palácad, ang caniláng m̃ga anác ay hindî matututo, at mapipilitan siláng alisín sa áking escuélahan. Nawalang cabuluhan ang aking m̃ga pagmamatuwíd sa canilá: palibhasa'y bátà acó'y hindî nila binibigyan ñg malaking catuwiran. ¡Gaano calaki ang aking

iaalay, magcaroon lamang acó ñ m̃a úban! Binábangguit nila sa akin ang minamagalíng nilang pañgañatuwiran ñ cura, ni Fulano, ni Zutano, at binabangguit naman nila ang canilang saríling catawan, at sinasabi nilang cung hindí sa m̃a pamamalò ñ canicanilang m̃a maestro'y hindí sana sila nañgatúto ñ anó man. Nacabawas ñ cauntí ñ capaitan ñ capighatían cong itó ang magandang paglíñgap na ipinakita sa akin ñ ilan.

Dahil sa nangyaring itó, napilitan acóng huwag gumamit ñ isang palacad, na pagcatapos ñ malaking pagpapagal ay nagpapasimulâ na ñ pamumuñga. Sa aking pagñgañalit, dinalá co kinabucasan sa escuelahan ang m̃a pamalò, at mulíng sinimulân co ang aking catampalasanang gawâ. Nawalâ ang catiwasayan, at mulíng naghari na naman ang capanglawan sa m̃a mukhâ ñ m̃a batang nagpapasimulâ na ñ pagguíliw sa akin: sila ang tañging m̃a carayamà co, ang tañgi cong m̃a caibigan. Baga man pinagsisicapan cong magdamót ñ pamamalò, at cung namamalò man aco'y pinagágaang co hanggang sa abot ñ caya; gayón ma'y dinaramdam nila ñ malabis ang canilang pagcaamís, ang canilang pagcaimbí at nañgagsisitangis ñ dí ugaling saclap. Dumarating sa aking púsò ang bagay na iyón, at cahit nagñitñitñit acó sa sariling calooban ñ laban sa canilang halíng na magúgulang, gayón ma'y hindí acó macapanghiganti sa m̃a walang malay-salang tinatampalasan ñ maling m̃a caisipan ñ canilang m̃a ama. Nacapapasò sa akin ang canilang m̃a lúhà: hindí magcasiya sa loob ñ aking dibdíb ang aking púsò, at ñ araw na iyo'y iniwan co ang pagtuturò, бага man dí pa sumasapit ang horas, at omowí acó sa aking bahay upang tumañgis na nagúisa.... Marahil mamanghâ pô cayó sa aking pagcamaramdamin, ñguni't cung cayó'y malagay sa aking catayua'y inyóng mapagcucúrò. Sinasabi sa akin ñ matandang Don Anastasio:—"¿Humíhingî ñ palò ang m̃a ama? ¿Bakit hindí ninyó sila ang pinalò?" Dahil dito'y nagsasakit acó.

Nakíkinig si Ibarrang nag-iisíp ísip.

—Bahagyâ pa lamang acóng gumágaling sa sakít ay nagbalíc acó sa escuelahan at nasumpuñgan cong icalimang bahagui na lamang ang natitira sa canila. Nañgagsitacas ang m̃a pinacamagaling, dahil sa panunumbalic ñ dating palacad, at sa m̃a natitira, sa ilang batang cayâ pumapasoc sa escuelaha'y ñ hindí macagawâ sa canilang bahay, síno ma'y walang bumati sa akin sa aking paggalíng: sa ganang canila'y walang malasakit ang

gumalíng acó ó hindî; marahil lalong inibiig sana nila ang acó'y manatili sa pagcacasakít, sa pagca't tunay nãa't lalong mainam mamalò ang maestrong panghalíli sa akin, nãuni't ang capalít naman nito'y bihirang pumaroon sa pagtutúrò sa escuélahan. Ang mãa ibang tinuturuan co, yaóng mãa batang napipilit nã canilang mãa magulang na pumasoc sa escuelahan, ang guinagawa'y nanãaglalagalag sa ibang daco. Binibigyang casalanan nila acó, na sila'y aking pinagpakitaan nã mairugúing loob at sinisisi nila acó nã mainam. Gayón man, ang isang anac nã tagabúkid, na dumadalaw sa akin sa boong aking pagcacasakít, cayâ hindî na pumapasoc ay dahil sa siya'y nagsacristan: sinasabi nã sacristan mayor na hindî raw marapat na magmaranî sa escuélahan ang mãa sacristan, sa pagca't bababà ang canilang uri.

—At ¿nagcásiya na pô bâ cayó sa inyóng mãa bagong tinuturuan?

—¿May magagawâ pa pô ba acóng ibang bagay?—ang isinagót.—Gayón man sa pagca't maraming nangyaring mãa bagay-bagay, samantalang may sakít acó'y nahalinhan camí nã cura. Sumibol sa akin ang isang bagong pag-asa, at guinawâ co na naman ang isang pamulíng pagtikím, at nã huwag malubos na totóo ang pagcasayang nã panahón nã mãa batà at pakinabanãan hanggang sa abót nã caya ang mãa palò; na ang mãa pagcahiyang iyó'y mapag-anihan man lamang nilá nã cahi't cacaunting búnãa, ang siya cong inísip. Yamang hindî nila acó mangyaring caguiliwan nãgayón, ninais cong may maalaala sila sa aking hindî napacasacláp cung may maisimpan silang anó mang bagay na pakikinabanãang acó ang may túrò. Talastas na po ninyóng na sa wíchang castíla ang mãa libro sa caramihan nã mãa escuelahan, líban na lamang sa catecismong tagalog na nagbabago, alinsunod sa samahan nã mãa fraileng kinapapanigan nã cura. Ang caraniwan nã mãa librong itó'y mãa "novena" mãa, trisagio, ang catecismo ni pari Astete, na ang nacucuba nilang cabanalan doo'y cawanãis din cung naguing sa mãa hereje ang mãa librong iyón. Sa pagca't hindî manyaring sila'y aking maturuan nã wicang castíla, at hindî co rin naman maisatagalog ang gayóng caraming mãa libro, pinapilitan cong halinhang untî-untî nã maiiclíng bahaguing sipi sa mãa napapakinabanãang mãa librong tagalog, gaya baga nã maliit na casaysayan nã pakikipagcapuwâ tao ni Hortensio at ni Feliza[253], ilang mãa maliliit na librong patnugot sa pagsasaca, at iba pa. Manacanacang isinasatagalog co ang maliliit na libro, gaya nã Historia nã Filipinas ni parí Barranera, at pagcatapos ay aking

idinídicta, upang canilang tipuning na sa m̃ga cuaderno, at cung minsa'y aking dinaragdagan ñ saríling m̃ga pagpapahiwatig. Sa pagca't walâ acong m̃ga "mapa" upang sa canila'y macapagtúro acó ñ Geografía, sinalin co ang isang mapang nakita co sa "cabecera" (pañgúlong bayan ñ lalawigan), at sa pamamag-itan ñ sinalin cong itó, at ñ m̃ga baldosa ñ yapacan, na iulat co sa canila ñ cauntí ang anyô nitông ating lupaín. Ñgayó'y ang m̃ga babae naman ang nañgagcaguló; nañgagcasiya ang m̃ga lalaki sa pag-ñgití, dahil sa gayóng gawâ co'y canilang namamasdan daw ang isa sa aking m̃ga caululan. Ipinatawag acó ñ bagong cura, at cahi't hindí acó pinag-wicâan, gayón ma'y sinabi sa aking ang religión daw ang dapat cong pagsicapan, at bago co iturò ang m̃ga bagay na itó'y dapat na ipakilala ñ m̃ga batà, sa pamamamag-itan ñ isang pagsusulit, na totoong nasasaulo na nila ang m̃ga Misterio, ang Trisagio at ang Catholicismo ñ Doctrina Cristiana.

Samantala'y nagpapagal ñga acô at ñ maguín "papagayo"[254] ang m̃ga batà, at canilang masaulo ang lubhang maraming bagay na hindí napagtatalós isa man lamang salitâ[255]. Marami sa canila ang nacasasaulo ñ m̃ga "Misterio" at "Trisagio", datapuwa't nañgañanib acóng masáyang ang áking m̃ga pagpupumilit tungcól sa cay pári Astete, sa pagca't hindí pa totoong napag-wawari ñ marámi sa áking m̃ga tinuturúan ang pagcacaiba't ibá ñ m̃ga tanóng at ñ m̃ga sagót, at ang dapat na maguín cahulugán ñ dalawáng itó. ¡At sa ganitóng calagaya'y mamámatay táyo, at ganyán din ang gágawin ñ m̃ga ipañgáñanac, samantalang sa Europa'y pinag-uusapan ang nauucol sa pagsúlong.

—¡Howág bagá namán táyong napacamahiliguín sa pag-ásang dito sa átin ay walâ ñ cagaliñgang mangyayári!—ang itinútol ni Ibarra, at sacá nagtindíg. Pinahatdán acó ñ isáng anyáya ñ teniente mayor upang acó'y dumaló sa isáng púlong sa tribunal ... ¿Sino ang nacaalam cung doo'y magcacaroon pô cayó ñ sagót sa inyóng m̃ga tanóng?

Nagtindig din ang maestro sa escuela, ñguni't umíiling, tandâ ñ pagcuculang tiwála, at sumagót:

—Makikita ninyo't matutulad sa aking m̃ga binálac ang láyong caniláng sinábi sa akin, at cung hindí, ¡tingnan natin!

Decorative motif

Decorative motif

XX.

ANG PULONG SA TRIBUNAL

Yaó'y isang salas na may labíngdalawá ó labíng-limáng metro ang hábà may waló ó sampóng metro ang lúang. Ang m̃ga pader ñg salas na iyó'y pinaputî ñg pintáng ápog at punóng-punô ñg m̃ga dibujong úling ang iguinúhit na humiguít cumúlang ang capañgitan, humiguít cumúlang ang casalaulàan, na may m̃ga cahalong paunawang súlat upang mapag-unáwang magalíng ang m̃ga cahulugán noón. Namamasdan sa isáng suloc na nacasandál ñg mahúsay na pagcacahanay ang may sampóng m̃ga lúmanḡ fusil na batóng pingkian ang pangpaputóc na cahálò ñg sableng cálawanḡin, m̃ga espadin at m̃ga talibóng: yaón ang m̃ga sandata ñg m̃ga "cuadrillero."

Sa isáng dúlo ñg salas na napapapamutihan ñg maruruming m̃ga "cortinang" pulá, natatagò ang larawan ñg hári, na nacasábit sa pader, nacapatong sa isáng tarímang cáhoy ang isáng lúmanḡ sillóng nacabucá ang canyáng wasác na m̃ga brazo; sa harapa'y may isáng malakíng mesang cáhoy na narurunḡisan ñg tinta na may m̃ga úkit na m̃ga salitâ at m̃ga únang letra ñg panḡalan cawanḡis ñg marami sa m̃ga mesa sa m̃ga tindahan ñg álac at cerveza sa Alemania, na caraniwang paroonan ñg m̃ga estudiante. Manḡa siráng banccô at silla ang siyáng nacahúhusto ñg m̃ga casangcapan.

Itó ang salas na pinagpupulunḡan ñg tribunal, ñg m̃ga pagpapahirap at ibá pa. Dito nagsasalitaan ñgayón ang m̃ga púno ñg báyan at ñg m̃ga nayon: hindí nakikihálò ang pangcát ñg m̃ga matatanda sa pangcát ñg m̃ga báta, at hindí nanḡagcacasundò ang isá't isá; silá ang m̃ga kinácatawan ñg partido conservador at ñg partido liberal, ang naguiguing catanḡia'y totoong napapacalabis sa m̃ga bayan ang caniláng m̃ga pagtatalotalo.

—¡Nacacapagcúlang-tiwálà sa ákin ang asal ñg gobernadorcillo!—ani Don Filipong púno ñg partido liberal sa canyáng m̃ga catoto; may dáti

siyáng talagang pacay siya totoong ipinagpahuli niya ang pagtutuos n̄ bálac na gúgugulin. Unawàin ninyóng labing-isáng araw na lamang ang sa áti'y nátitira.

—At ¡nátira siya sa convento upang makipagsalitaan sa curang may sakit!—ipinaalaala n̄ isa sa m̄ga batà.

—¡Hindî cailan̄gan!—ang sinábi namán n̄ isá;—ang lahát, ay naihandâ na natin. Huwág bâ lamang magcaroon n̄ lálong maráming "voto" ang bálac n̄ m̄ga matatandâ....

—¡Hindî co inaacalang magcaroon!—ani Don Filipino;—acó ang magháharap n̄ bálac n̄ m̄ga matatandâ....

—¿Bakit? ¿anó ang sábi pô ninyó?—ang sa canyá'y m̄ga tanóng n̄ m̄ga nakikinig sa canyáng páwang nan̄gagtátaca.

—Ang sinasabi co'y cung acó ang únang magsasalita'y áking iháharap ang bálac n̄ ating m̄ga caáway.

—At ¿ang bálac natin?

—Cayó pô namán ang magháharap n̄ bálac natin—ang sagót n̄ tenienteng n̄gumin̄giti, na ang pinagsasabiha'y isáng batang cabeza de barangay;—magsasalitâ pô cayó, pagcâ aco'y natálo na.

—¡Hindî pô namin mawatasan ang inyóng caisipán!—ang sábi sa canyá n̄ m̄ga causap, na minámasdan siyáng puspos n̄ pag-aalinlángan.

—¡Pakinggan ninyó!—ang marahang sinabi ni Don Filipino sa dalawá ó sa tatlong nakikinig sa canyá—Nacausap co canínang úmaga si matandang Tasio.

—At ¿anó?

—Sinabi sa akin n̄ matandâ: "Kinapopootan pô cayó n̄ inyóng m̄ga caaway n̄ higuít sa pagcapóot sa inyóng m̄ga caisipán. ¿Ibig bagá ninyóng howag mangyári ang isáng bágay? Cung gayó'y cayó ang humicayat na gawín ang bágay na iyán, at cáhi't ang bágay na iyá'y pakikinaban̄gang higuít cay sa isáng "mitra" ay ipagtatacwilan. Cung cayó'y matálo na, inyóng ipasábi ang inyóng linalayon sa lalong cababababaan sa lahát

ninyóng m̃ga casamahán, at sasang-ayunan ang inyóng láyong iyón ñg inyóng m̃ga caaway, sa hañgád niláng cayó'y hiyâin." Datapuwa't inyó sánang iñgátan ang líhim cong itó.

—Ñguni't....

—Cayâ ñga acó ang siyáng magsasalitâ upang gawín ang panucálà ñg ating m̃ga caáway, na anó pa't pacalalabisin co ang pañgañgatuwíran hanggang sa catawá-tawá. ¡Howág cayóng maiñgay! Narito na si Guinoong Ibarra at ang maestro sa escuela.

Bumáti ang dalawáng binátà sa isá't isáng pulutóng; ñguni't hindi nakialám sa m̃ga salitâan.

Hindi naláo't pumasoc ang gobernadorcillong malungcót ang pagmumukhâ: siyá rin ang nakita natin cahapong may daláng isáng arrobang candilà. Humintô ang m̃ga aliñgawñgáw pagpásoc niyá; bawá't isa'y naupô at untiunting naghári ang catahimícan.

Naupô ang gobernadorcillo sa sillóng nacalagáy sa ibabâ ñg larawan ñg hari, macaapat ó macálimang umubó, hinaplós ang úlo at ang mukhâ, inilagáy ang síco sa ibabaw ñg mesa, inalís, mulíng umubó at gayón ang paúlit-ulit na guinawâ.

—¡M̃ga guinoó!—ang sinábi sa cawacasang nanglulupaypay ang voces:—nañghás acóng anyayáhan co cayong lahát sa pagpupulong na itó ... ¡ejem!... ¡ejem!... gágawin natin ang fiesta ñg ating pintacasing si San Diego sa ica 12 nitong buwán.... ¡ejem!... ¡ejem!... ñgayo'y ica 2 tayo ¡ejem!... ¡ejem!...

At dito'y inubó siyá ñg mahabà at tuyô na siyang pumíguil ñg canyáng pagsasalitâ.

Nang magcagayo'y tumindíg sa bangcô ñg m̃ga matatandâ ang isáng táong may anyong makísig, na may m̃ga apat na pong taón ang gúlang. Siya ang mayamang si capitang Basilio, caaway ñg nasírang si Don Rafael, isáng taong nagsasabing umanó'y mulâ ñg mamatay si Santo Tomás de Aquino, ang mundo'y hindi sumusulong ñg cahi't iisang hacbang, at mulâ ñg canyáng íwan ang San Juan de Letrán, nagpasimulâ ang Sangcataóhan ñg pag-udlót.

—Itúlot pô ñ m̃a camahalan ninyóng magsaysay acó tungcól sa isáng bágay na totoong mahalagá—anyá. Acó ang náunang nagsalitâ, bagá man lálong may carapatáng mangáuna sa ákin ang m̃a caumpóc dito, ñuni't acó ang únang nagsalitâ, sa pagca't sa acalà co'y sa m̃a ganitóng bágay, ang magpasimulà ñ pananalita'y hindî ang cahuluga'y siyáng nañguñuna, at gayón ding hindî ang cábuntutan ang cahulugán ñ cahulihulihang magsaysáy. Bucód sa rito'y ang m̃a bágay na sasabihin co'y lubháng napacamahalagá upang maipagpaubáyà ó sabihin cayâ sa cahulihulihan; itó ang dáhil at íbig co sánang magpáuna ñ pananalitâ, at ñ máibigay ang dápat na cauculán. Itulot ñâ ninyóng acó ang máunang magsalitâ sa púlóng na itóng kinakikitaan co ñ m̃a nalílimping totoóng m̃a litáw na m̃a táo, gáya na ña ñ guinoong casalucuyang capitan, ñ capitan pasado, ñ caibigan cong táñging si Don Valenting capitan pasado, ang aking caibigan sa camusmusáng si Don Julio, ang ating bantóg na capitan ñ m̃a cuadrillerong si Don Melchor, at marami pang m̃a caguinoohang dí co na sasabihi't ñ huwág acóng humábà, na nakikita ñ inyóng m̃a camahalang pawang caharap natin ñgayón ípinamanhic co pô sa inyóng m̃a camahalan ipahintulot na acó'y macapagsalitâ bago magsalitâ ang ibáng síno man ¿Magtátamo cayâ acó ñ capalarang pahinuhod ang capuluñgan sa áking mapacumbabang capamanhican?

At sacâ yumucod ang mananalumpátì ñ bóong paggálang at ga ñgumingití na.

—¿Macapagsasalitâ na cayó, sa pagcá't cayó'y pinakíkinggan námìn ñ boong pagmimithí!—ang sinábi ñ m̃a binañguit na m̃a caibigan, at iba pang m̃a táong nañgagpápalagay na siya'y dakílang mananalumpatí: nañgag-úubo ñ bóong ligaya ang m̃a matatandâ at caniláng pinagpípisil ang dalawáng camáy. Pagcatápos na macapagpáhid ñ páwis si capitán Basilio ñ canyáng panyóng sutlá, ay nagpatúloy ñ pananalitâ:

Yamang lubháng nápacaganda ang inyong calooban at mapagbigay lugod sa ating abáng cataohan, sa pagcacaloob sa aking acó ang macapagsalitáng máuna sa sino mang náririto, sasamantalain co ang capahintulutang itóng sa aki'y ipinagcaloob ñ bóong cagandáhan ñ pusó at aco'y magsasalitâ. Iniisip ñ aking isip na aco'y sumasaguitná ñ cagalanggalang na Senado romano, "senatus populusque romanus", na sinasabi natin niyóng m̃a caayaayang panahóng sa caculañgang pálad ñ

Sangcataóha'y hindî na magbábalic, at aking híhinġin sa "Patres Conscripti", ang sasabihin marahil nġ pantás na si Ciceron, cung siyá ang málagay sa catayuan co nġayón; hihínġin co, sapagca't capós táyo sa panahón, at ang panaho'y guintô, áyon sa sábi ni Salomón na sa mahalagang pinag uusapan nġayo'y sabíhing maliwanag, maiclí at walang ligóy-lígoy nġ báwa't isá ang canyang panucalà. Sinabi co na.

At tagláy ang bóong pagcalugód sa canyáng sariling cataóhan at sa magaling na pakikinig sa canyá nġ nanġaroroon, naupô ang mananalumpatí, datapuwa't canyáng tiningnán múna si Ibarra at anyóng nagpapakilala siya nġ canyáng cataásan, at canyáng tiningnán din namán ang canyáng mġa caibigan, na pára mandíng sa canilá'y canyáng sinasabi: ¡Há! ¿Mabuti ba ang áking pagcacásalitâ? ¡há!

Inilarawan namán nġ canyáng mġa caibigan sa caniláng mġa matá ang dalawáng pagtinġing iyón, sa caniláng pagsulyáp sa mġa bátang guinóo, na ibig niláng patayín sa caingguitán.

—Nġayo'y macapagsasalitâ na ang bawa't may ibig, na ... ¡ejem!—ang sinabi nġ gobernadorcillo, na hindî natápos ang sinásalitâ, mulíng siyá'y inihít nġ ubó at nġ mġa pagbubuntóng hiningġá.

Ayon sa hindî pag-imíc na námamasid, sino ma'y áyaw na siyá'y tawagguin "patres conscripti", síno ma'y waláng tumítindíg: nġ magcagayó'y sinamantala ni Don Filipino ang nangyayari at huminġing pahintúlot na macapagsalitâ.

Nanġagkindátan at nanġaghudyátan nġ macahulugán ang mġa conservador.

—¡Iháharap co, mġa guinóo, ang áking panucalang gugugulin sa fiesta! ani don Filipino.

—¡Hindî námin masasang-ayunan!—ang sagót nġ isáng natutuyong matandáng conservador na hindî mapaclián nġ anó man.

—¡Lában sa panucalang iyán ang áming voto!—ang sábihan nġ ibáng mġa caaway.

—¡Mgã guinoo!—ani Don Filipong pinipiguil ang pagtáwa;—hindî co pa sinasabi ang panucalang dalá rito naming mgã "bátà". "Lubós" ang aming pagása na siyáng mamagalingín ng "lahat" cay sa pinapanucálà ó mapapanucálà ng áming mgã catálo.

Ang palálong pasimuláng itó ang siyáng nacapuspós ng gálit sa caloóban ng mgã conservador, na nagsisipanumpâ sa caniláng sariling caniláng gagawín ang catacottacot na pagsalangsáng. Nagpatuloy ng pananalitâ si Don Filipino:

—Tatlong libo't limandáang piso ang inaacálà náting gugúlin. Mangyayaríng macagawâ nga táyo, sa pamamag-itan ng salapíng ito ng isang fiestang macahihiguit ng di anó lamang sa caningningan sa lahat ng hanggá ngayó'y napanood dito sa ating lalawigan at sa mgã lalawigang carátig man.

—¡Hmjn!—ang pinagsabihan ng mgã hindî naniniwálà; gumugugol ang bayang A. ng limáng libo, ang bayang B. nama'y ápat na libo—¡Hmjn! ¡cahambugán!

—¡Pakinggán ninyó acó, mgã guinoo, at cayô'y maniniwálà. Aking iniaakit sa inyóng tayo'y magtayô ng isáng malakíng teatro sa guitná ng plaza, na maghalagáng isáng dáa't limampóng piso!

—¡Hindî cásiya ang isáng dáa't limampô, kinacailanngang gumugol ng isáng dáa't anim na pô!—ang itinutol ng isáng matigás ang úlong conservador.

—¡Itític pô ninyó, guinoong director, ang dalawang daang pisong iniuucol sa teatro!—ani Don Filipino.—Iniaanyaya cong makipagcayári sa comedia sa Tundó upang magpalabás sa pitóng gabíng sunod sunod. Pitóng palabás na tigdadalawang daang piso bawa't gabí, ang cabooa'y isáng libo at ápat na ráang piso: ¡isulat pô ninyó, guinoong director, isáng libo't ápat na raang piso!

Nangagtinginan ang matatandá't ang mgã bátà sa pangguiguilalás; ang mgã nacatatalos lamang ng líhim ang hindî nangagsikílos.

Iniaanyaya co rin namáng magcaroon tayo ng maraming totoong mgã paputóc; huwág nga táyong gumamit ng maliliit na "lucés" at ng mgã

maliliit na "ruedang" kinalulugdan lamang ng mga musmós at ng mga dalága, huwag táyong gumamit ng lahat ng itó. Malalakíng mga bomba at sadyáng malalakíng mga cohatón ang ibig natin. Iniaanyaya co nga sa inyó ang pagcacagugol sa dalawang daang malalakíng bomba na ticalawang piso báwa't isá at dalawang daang cohatong gayón din ang halagá. Ipagawà natin sa mga castillero sa Malabón.

—¡Hmjn!—ang isinalábat ng isáng matandâ:—hindî nacacagulat sa ákin at hindî rin nacabibingi ang isáng bombang ticalawang piso; kinacailangang maguíng tigatlóng piso.

—¡Isulat pô ninyó ang isáng libong pisong gugugulin sa dalawang daang bomba at dalawáng daang coletón!

Hindî na nacatiís ang mga conservador; nanagtindigan ang ilan at nanagsalitaan ng bucod.

—Bucod pa sa roon, upang makita ng ating mga capit-bayang tayo'y mga taong walang hinayang at nagcacanlalabis sa atin ang salapî—ang ipinagpatuloy ni Don Filipino, na itinaas ang voces at matúling sinulyap ang pulutóng ng mga matatandâ,—aking iniaanyaya: una, apat na "hermano mayor" sa dalawáng áraw na fiesta, at icalawa, ang itápon sa dagatan sa aráw aráw ang dalawáng dáang inahing manóc na pinirito, isang daang capóng "rellenado" at limampóng lechón, gáya ng guinagawà ni Sila, sa panahón ni Ciestón, na bagong casasabi pa lámang ni capitang Basilio.

—¡Siya nga, gáya ni Sila!—ang iculit ni capitang Basilio, na na totowâ ng pagcábangguit sa canyá.

Lumálaki ng lumálaki ang pagtatacá.

—Sa pagca't marámi ang dádalong mayayaman at bawa't isa'y may daláng libolibong piso, at sacâ ang caniláng lalong magalíng na sagabungin, at ang "liampó" at mga baraja, ini anyaya co sa iyó na tayo'y magpasabong ng labínglimáng áraw, at magbigay calayaang mabucsan ang lahat ng mga bahay ng sugalan....

Nguni't nanagtindíg ang mga cabataan at siya'y sinalabát: ang boóng acalà nilá'y nasirá ang ísip ng teniente mayor. Nanagtatalotalo ng mainam ang mga matatandâ.

—At sa cawacasan, ñg huwág mapabayaan ang mña caligayahan ñg cálolowa....

Natacpáng lubos ang canyáng voces ñg mña bulongbulunñan at ñg mña sigawang sumiból sa lahat ñg súloc ñg sálas: yao'y naging isáng caguluhan na lámang.

—¡Hindî!—ang isinígaw ñg isang matálic na conservador;—ayaw cong maipanñalaratac niyang siya ang nacagawa ñg fiesta, ayaw. Pabayaan, pabayaan ninyong aco'y macapagsalitâ.

—¡Dináya táyo ni Don Filipino!—ang sinásalitâ naman ñg mña liberal. Bovoto cami ñg laban sa canya! ¡Cumampí siya sa matatandâ! ¡Bomoto tayo ñg laban sa canya!

Ang gobernadorcillo, na higuít ang panglulupaypay sa cailan man; walang guinawa cahi't anó upang manag úli ang catiwasayan: naghíhintay na sila ang cusang tumiwasay.

Humingñing pahintulot ang capitan ñg mña cuadrillero upang magsalíta; pinagcalooban siya, datapuwa't hindî binucsan ang bibig, at mulíng naupóng nakikimî at puspós cahihiyan.

Ang cabutiha'y nagtindîg si capitang Valenting siyang pinacamalamíg ang loob sa lahat ñg mña conservador, at nagsalitâ.

Hindi camí macasang-ayon sa palagáy na munacalà ñg teniente mayor, sa pagca't sa ganang amin ay napaca labis naman. Ang gayóng mapacaraming mña bomba at ang gayong napaca raming gabi ñg pagpapalabas ñg comedia'y ang macacaibig lamang ay ang isang batang gaya ñg teniente mayor, na macapagpúpuyat ñg maraming gabí at macapakíkinig ñg maraming putóc na dí mabíbinñi. Itinanóng co ang pasiya ñg mña taong matalino at nagcacaisa ang lahat sa hindî pagsan-ayon sa panucalâ ni Don Filipino. ¿Hindí bâ ganito, mña guinóo?

—¡Tunay ñga! ¡tunay ñga! ang sabay sabay na pinagcaisahang sagót ñg mña bata't matandâ. Nanñalulugod ang mña bata sa pakikiníg sa gayóng pananalitâ ñg isang matandâ.

—¡Anó ang ating gagawín sa apat na m̃ga hermano mayor!—ang ipinatúloy ñg matandâ.—¿Anó ang cahulugan niyóng m̃ga inahíng manóc, m̃ga capón at m̃ga lechóng itatapon sa dagatan? ¡Cahambugan! ang sasabihin ñg m̃ga calapit-bayan natin, at pagcatapos ay magsásalat tayo sa pagcain sa loob ñg calahating taón. ¿Anó't makikiwañgis táyo cay Sila ó sa m̃ga romano man? ¿Tayo ba'y inanyayahan minsan man lámang sa canilang m̃ga fiesta? Acó sa gannang akin, lamang, caílan ma'y hindí pa acó nacatatanggap ñg anó mang canílang líham na pang-anyaya, ¡gayóng aco'y matanda na!

—Ang m̃ga romano'y tumahan sa Roma. Kinalalagyan ñg papa!—ang marahang sa canya'y ibinulóng ni capitáng Basilio.

—¡Ñgayon co napagkilala!—ang sinabi ñg matandang hindí nagulomihanan. Marahil guinawa ang canilang fiesta cung "vigilia" at ipinatatapon ñg papa ang pagcain at ñg howag magcasala. Ñguni't sa paano mang bágay, hindí mangyayaring masang-ayunan ang inyong panucalang fiesta, sa pagca't isáng caulúlan!

Napilitan si Don Filipong iurong ang canyáng panucálà; dahil sa totoong sinásalansang.

Ang m̃ga lalong matatalic na m̃ga conservador sa caniláng caaway, hindí nañgagdamdam ñg anó mang pag-aalap-ap ñg makita niláng tumindig ang isáng bítang cabeza de barangay at humiñgíng pahintúlot na macapagsalitâ.

—Ipinamámanhic co sa inyóng m̃ga camahalang ipagpaumanhíng bagá ma't bátà acó'y mañgahás magsalitâ sa haráp ñg lubháng maráming táong totóong cagalanggalang dáhil sa canilang gúlang at dáhil namán sa catalinuhan at carunúñgang magpasiyá ñg tapát sa lahát ñg bagay, ñguni't sa pagca't ang caayaayang mananalumpating si capitang Basilio'y nag-aanyayang saysayin dito ñg lahát ang canicanilang m̃ga panucálà, maguín pinacacalásag ñg aking cauntían ang canyáng mahalagang pananalitâ.

Tumátañgô, sa pagcalugod, ang m̃ga conservador.

—¡Magalíng magsalitâ ang bítang itó!—¡Siya'y mápagpacumbabá!—
¡Caguiláguilalás cung mañgatuwíran!—ang sabihan ñg isa't isá.

—¡Sayang at hindî marunong cumíyang magalíng!—ang pasiyá ni capitán Basilio.—Nǵuni't nangyayari itó dahil sa hindî siya nag-aral cay Cicerón, at sacâ totoong bátà pa.

—Hindî cayâ isinásaysay co sa inyó ang isáng palatuntunan ó panucálà,—ang ipinatuloy na salitâ nǵ bátang cabeza,—ay hindî dahil sa ang isip co'y inyóng mámagalingin ó inyó cayáng sasang-ayunan: ang aking hanǵad, casabáy nǵ aking mulí pang panǵanǵayupápà sa calooban nǵ lahát, ay patotohanan sa mǵa matatandang sa tuwî na'y sang-ayon ang aming isípan sa caniláng ísip, sa pagcá't áming ináangkin ang lahát nǵ mǵa adhicáng isinaysay nǵ boong caningningán ni capitang Basilio.

—¡Mabuting pananalitâ! ¡mabuting pananalitâ!—ang sabihanan nǵ mǵa pinauunlacáng mǵa conservador. Hinuhudyatán ni capitang Basilio ang bátà upáng sa canyá'y sabihin cung paano ang marapat na paggaláw nǵ bísig at cung paano ang acmâ nǵ paa. Ang gobernadorcillo ang tanǵing nananatili sa hindî pagpansín, nalilibang ó may ibáng iniisip: nahihiwatigan ang dalawang bagay na itó sa canyá. Nagpatuloy ang bátà nǵ pagsasaysay, na nalalao'y lalong sumásaya ang pananalitâ:

—Náoowî, mǵa guinóo, ang aking panucála sa sumusunod: mag-ísip nǵ mǵa bagong pánooring hindî caraniwan at laguing nakikita natin sa aráw-áraw, at pagsicápang huwág umalís díto sa báyan ang salapîng nalicom, at huwág gugúlin sa waláng cabuluháng mǵa pólvora, cung hindî gamítin sa ano mang bagay na pakinabanǵan nǵ lahat.

—¡Iyán nǵâ! ¡iyán nǵâ!—ang isináng-áyong salitâ nǵ mǵa bátà; iyáng ang ibig nǵa namin—totoong magalíng—ang idinugtóng nǵ mǵa matatandâ.

—¿Anó ang máhihitâ nátin sa isáng linggóng comediang hiníhingî nǵ teniente mayor? ¿Anó ang matututuhan natin sa mǵa hári sa Bohemia at Granada, na nanǵag-uutos na putlín ang úlo nǵ canilang mǵa anác na babae, ó cung dili caya'y ikinacarga sa isáng cañón ang mǵa anác na babaeng iyán at bágo naguiguing trono ang cañón? Tayo'y hindî mǵa hári, hindî tayo mǵa tampalasang táong-parang, walâ namán táyong mǵa cañón, at cung sila'y ating paráhan ay bibitayin táyo sa Bágongbayan. ¿Anó bagá ang princesang iyáng nakikihalobílo sa mǵa paghahámoc, namamahagui nǵ tagâ at úlós, nakikipag-away sa mǵa principe at naglilibot na nanǵag-íisa sa mǵa bundóc

at parang, na cawanãis ñã nanãatitigbalang? Kinalulugdan natin, ayon sa ating caugalian, ang catamisan at ang pagcamasintahin ñã babae, at manãanãanib tayong tumánãan sa mãa camáy ñã isáng biníbining narurunãisan ñã dugô, cahi't na ang dugong ito'y sa isáng moro ó gigante; bagá man ang dugóng itó'y sa pinawawal-an nating halagá, palibhasa'y ipinalálagay náting imbí ang lalaking nagbubuhát ñã camáy sa isáng babae, cahi't siya'y príncipe, alférez, ó tagabúkid na waláng pinag-aralan. ¿Hindí cayâ libolibong magalíng na ang palabasin natin ay ang laráwan ñã ating sariling mãa caugalián, upang mabágo náting ang ating masasamang mãa pinagcaratihan at mãa lihís na hílig at purihin ang magagandang gawâ at caugalian?

—¡Iyan ñã! ¡iyan ñã!—ang inúlít ñã canyáng mãa cacampí.

—¡Sumasacatuwíran!—ang ibinulóng na nanãgdidilidili ang iláng matatandâ.

—¡Hindí co naisip cailán man ang bágay na iyán!—ang ibinulóng ni capitang Basilio.

—Datapuwa't ¿paano ang paggawâ ninyó niyán?—ang itinutol sa canyá ñã isáng mahirap sumang-ayon.

—¡Magaang na magaang!—ang sagót ñã bátà. Dalá co rito ang dalawang comedia, na marahil pasisiyahang totoong masasangayunan at catowatowa ñã mãa cagalanggalang na matatandang dito'y nalilimpí, palibhasa'y lubós ang pagcatalós nilá sa bawa't magandá at kilalá namán ñã lahát ang caniláng catalinuhan.

Ang pagmagát ñã isáy ANG PAG-HAHALAL Ñã GOBERNADORCÍLLO, ito'y isáng comediang patupatuloy ang pananalítâ, nababahagui sa limang pangcat, cathâ ñã isá sa mãa náritong caharáp. At ang isa'y may siyam na bahagui, úcol sa dálawáng gabi, isang talinghagang "drama" na ang pamimintás ang tucoy, sinulat ñã isá sa lalong magalíng na poeta dito sa lalawigan at MARIANG MAKILING ang pamagát. Nang áming mámasdang naluluatan ang pagpupulong ñã nauucol sa paghahandâ ñã fiesta, at sa panãanãanib naming bacâ culanãin ñã panahón, líhim na humánap camí ñã aming mãa "actor" at pinapag-aral namin silá ñã canicanilang "papel". Inaasahan naming sucát na ang isáng linggóng pagsasánay upang siláy

macaganáp n̄ magalíng sa canicanilang ilálabas. Itó, m̄ga guinoó, bucód sa bágo, pakikinaban̄gan at sang-ayon sa mahúsay na caisipán at may malakíng cagalin̄gang hindî malakí ang magugugol: hindî natin cailan̄gan ang pananamit: magagamit natin ang ating suot na caraniwan sa pamumuhay.

—¡Acó ang gugugol sa teatro!—ang isigaw na malaking tawa ni capitang Basilio.

—¡Sacali't may lumalábas na m̄ga cuadrillero, akíng ipahihiram ang aking m̄ga nasásacop—ang sabi namán n̄ capitán n̄ m̄ga cuadrillero.

—At acó ... at acó ... cung nagcacailan̄gan n̄ isáng matandâ ... ang sinabing hindî magcatutó n̄ isá, at naghuhumiyád n̄ pagmamakisíg.

—¡Sang-áyon camí! ¡sang-áyon camí!—ang sigawan n̄ marami.

Namúmutlâ ang teniente mayor: napunô n̄ m̄ga lúhà ang canyáng m̄ga matá.

—¡Siyá'y tumatan̄gis sa pagn̄gingitn̄git!—ang inísip n̄ mahigpít na conservador, at sumigaw:

—¡Sang-áyon camí, sang-áyon camí, at hindî cailan̄gang pagmatuwiranan pa!

At sa canyáng galác sa canyáng pagcapanghigantí at sa lubós na pagcatálo n̄ canyáng caáway, pinasimulán n̄ lalákíng iyón ang pagpapaunlác sa panucálà n̄ bátà. Nagpatuloy itó n̄ pananalitâ:

—Magagamit ang ikalimáng bahagui n̄ salapíng nalilicom sa pamamahagui n̄ iláng gantíng pálà, sa halimbáwà, sa lalong mabuting batang nag-aral sa escuela, sa lalong mabúting pastól, magsasacá, mán̄gingisdâ, at ibá pa. Macapagtatatag tayo n̄ isáng unahán n̄ patacbuhan n̄ m̄ga bangcâ sa ílog at sa dagatan, patacbuhan n̄ m̄ga cabayo; magtayô n̄ m̄ga "palosebo" at mag-anyô n̄ m̄ga laróng mangyayaring makísama ang tagabukid natin. Sumasang-áyon na acó, álang-álang sa totoóng pinagcaugalian na, ang tayo'y magcaroon n̄ m̄ga paputóc: marikit at catuwá-tuwang panoorín ang m̄ga "rueda" at m̄ga "castillo", n̄guni't inaacalà cung hindî natin cailan̄gan ang m̄ga bombang

panucalà ñg̃ teniente mayor. Casucatan na, sa pagbibigay casayahan sa fiesta, ang dalawáng bandang música, at sa ganya'y maiilagan natin iyang m̃ga pag-aaway at pagcacagalít, na ang kinahihinatna'y ang m̃ga caawaawang músicong naparirito't ñg̃ bigyang galác ang ating m̃ga pagpifiesta, sa pamamag-itan ñg̃ canilang pagpapagal, naguiguing tunay na m̃ga sasabunging manóc, na nañgagsisiowî, pacatapos, na masamá, ang sa canila'y pagcacabayad, masamá ang pagcacapacain, bugbóg ang catawán at sugatán pa cung macabihirá. Mapasisimulâan ang pagpapagawâ ñg̃ isang maliit na bahay na magamit na escuelahan, sa pamamag-itan ñg̃ lalabis na salapî, sa pagca't hindî ñga natin hihintaying ang Dios ay manaog at siyang gumawâ ñg̃ escuelahang iyán: capanglaw-panglaw ñgang bagay, na samantalang tayo'y may isáng sabungáng pañgulo sa lakí at gandá, ang m̃ga batâ natin ay nañgag-aáral halos doón sa alagaan ñg̃ m̃ga cabayo ñg̃ cura. Sa maiclíng salita'y narito ang panucalâ: ang pagpapainam nito'y siyáng pagcacapaguran.

Maaliw na bulungbuluñgan ang siyáng sumilang sa salas; halos ang lahát ay sumasang-ayon sa bátà: iilan lamang ang bumúbulong:

—¡M̃ga bágong bagay! ¡m̃ga bágong bagay! ¡Sa ating m̃ga kinabataa'y!...

—¡Ating sang-ayúnan na muna ñgayón iyán!—ang sabihan ñg̃ m̃ga ibá;—áting hiyâin iyón.

At caniláng itinutúro ang teniente mayor.

Nang manumbalic ang catahimican, ang lahát ay sumang-ayon na. Cúlang na lamang ang pasiya ñg̃ gobernadorcillo.

Ito'y nagpapawis, hindî mápacali, hináhaplos ang noo at sa cawacasa'y nasabi ñg̃ pautal-utal, na nacatuñgó:

—¡Acó ma'y sang-ayon din!... ñguni't ¡ejem!

Hindî umíimic ang boong tribunal ñg̃ pakikiníg sa canyá.

—¿Ñguni't?—ang tanóng ni capitang Basilio.

—¡Totoong sang-ayon acó!—ang inulit ñg̃ gobernadorcillo;—sa macatuwid baga'y ... hindî acó sang-ayon ... ang sinasabi co'y sang-ayon

acó; n̄guni't ...

At kinuscos ang m̄ga matá n̄g camaoo.

—N̄guni't ang cura,—ang ipinagpatuloy n̄g cúlang pálad—ibáng bágay ang íbig n̄g pári cura.

—¿Nagcacagugol bâ ang cura sa fiesta ó tayo ang nagcacagugol? ¿Nagbigáy bâ siyá n̄g isáng cuarta man lamang?—ang sigaw n̄g isáng voces na nanunuot sa tain̄ga.

Tumin̄gin ang lahát sa dacong pinanggagalinḡan n̄g m̄ga tanóng na iyón: si filósofo Tasio ang nároroon.

Hindî cumikilos ang teniente mayor at nacatitig sa gobernadorcillo.

—¿At anó ang íbig n̄g cura?—ang itinanong ni capitang Basilio.

—¡Abá! ang íbig n̄g cura'y ... anim na procesión, tatlóng sermón, tatlóng malalaking misa ... at cung may lumabis na salapî, comediang Tundó at cantá sa m̄ga pag-itan.

—¡Ayaw namáng camí n̄g lahát n̄g iyán!—ang sinábi n̄g m̄ga bátà at n̄g iláng matandâ.

—¡Siyáng ibig n̄g pári cura!—ang inulit n̄g gobernadorcillo.—Aking ipinan̄gacò sa curang magaganap ang canyang calooban.

—Cung gayó'y ¿bakin inanyayahan pa ninyóng camí magpúlong?

—¡Inanyayahan co cayó't ... n̄g sa inyo'y áking sabihin ang gayóng bágay!

—At ¿bákit hindî ninyó sinábi sa pagsisimulâ pa n̄g salitaan?

—Ibig co sánang sabihin, m̄ga guinóo, n̄guni't nagsalita si capitáng Basilio'y ¿hindî na acó nagcapanahón ...! ¿kinacailan̄gang sumunód sa curá!

—¡Kinacailan̄gang sumunód tayó sa canyá!—ang inúlit n̄g iláng matatandâ.

—¡Kinacailanḡang sumunod, sa pagca't cung hindi, tayo'y ibibilanggong lahat ḡ alcalde!—ang idinugtóng ḡ boóng capanglawan ḡ ibá, namáng matatandâ.

—¡Cung gayo'y sumunód, cayó at cayó na lámang ang gumawa ḡ fiesta!—ang ipinagsigawan ḡ mḡa báta—¡iniuurong namin ang aming mḡa ambág!

—¡Nasingíl ḡ lahat!—ang sinabi ḡ gobernadorcillo.

Lumapit si Don Filipino sa gobernadorcillo at saca sinabi niya rito ḡ boóng capaítan.

—Inihándog co sa pagcaamis ang pag-ibig co sa aking sarilí upang magtagumpay lamang ang magandang caisipan; cayô namá'y inihayin ninyó sa pagcaapí ang inyóng camahalan upáng manálo ang masamáng panucála, at inyóng iniwasác ang lahat.

Samantala'y—isinasabi namán ni Ibarra sa maestro ḡ escuela:

—¿May-ibig bâ cayóng ipagbilin sa pangḡulong báyan ḡ lalawigan? Paroroon acó ḡayón din.

—¿Mayroon pô bâ cayóng pakikialaman doón?

—¡Mayroon pô táyong pakikialaman doón!—ang talinghagang sagót ni Ibarra.

—Sa daa'y sinasabi ḡ matandang filósofo cay Don Filipong sinusumpa ang sarilíng pálad.

—¡Tayo ang may casalanan! ¡Hindi cayó tumutol ḡ cayo'y bigyán nila ḡ aliping sa inyo'y magpúnò, at aking nalimutan ang bagay na ito, sa aking cahalinḡan!

Decorative motif

Decorative motif

XXI.

CASAYSAYAN NANG BUHAY NANG ISANG INA

*Waláng tinutunģo sa
canyang paglacad,
walang linalayon sa
linipadlipad,
susumandali ma'y di
napapanatag.
(Alaejos)*

Tumatácbo si Sisang patunģó sa canyáng báhay, tagláy iyóng caguluhan nģ baít na nangyayari sa ating cataohan, pagcâ sa guitnâ nģ isáng casacunaán ay walâ sino mang nagmamalasakit sa atin at sa ati'y tumatacas ang mģa pag-asa. Cung nagcacagayo'y anaki'y dumidilim na lahát sa ating paliguid, at sacali't macakita tayo nģ isáng máliit na ilaw sa maláyò, tinátacbo natin ang ilaw na iyón, pinag-uusig natin, at hindí natin alumana cáhi't makitang sa calaguitnâan nģ landás ay may isang malalim na banģín.

Ibig nģ ináng iligtás ang canyáng mģa anác, nģuni't ¿paano? Hindí itinátanong nģ mģa iná ang gágawing mģa paraan, pagca nanucól sa canilang mģa anác.

Tumatácbo nagsísikip ang dib-dib, palibhasa'y pinag-uusig nģ mģa guniguníng calaguímlaguim. ¿Nárakip na cayâ ang anác niyang si Basilio? ¿Saán tumácas ang canyáng anác na si Crispin?

Nang malápit na siyá sa canyáng báhay ay canyáng natanawan ang mģa capacete nģ dalawáng sundalong na sa ibábaw nģ bacuran nģ canyáng halamanan. Hindí mangyayaring maisaysay cung anó ang dinamdam nģ canyáng pusó: nalimutan niyá ang lahát. Hindí cailâ sa canyá ang canpanģahasan nģ mģa táong iyóng hindí nanģagpipitagan cahi't sa lálong

mayayaman sa bayan, ¿anó cayâ ang mangyayari sa canyá at sa canyáng m̃ga anác na pinagbibintañgan nañganácaw? Hindî m̃ga táo ang m̃ga guardia civil, sila'y m̃ga guardia civil lamang: hindî nilá diníringig ang m̃ga panghihimanhic at sila'y bihasang macapanood ñg m̃ga lúhà.

Hindî sinásadya'y itinaás ni Sisa ang canyáng m̃ga matá sa langit, at ang langit ay ñgumíñgitî ñg caayaayang caliwanagan; lumalañgo'y ang ilang maliliit at mapuputing alapaap sa nañgañganinag na azúl. Humintò siyá upang piguilin ang pañgañgatal na lumalaganap sa canyáng boong katawán.

Iniiwan na ñg m̃ga sundalo ang canyáng báhay at silá'y waláng casama; walâ siláng hinuli cung dî ang inahing manóc na pinatátabâ ni Sisa. Nacahingá siyá at lumacás ang canyáng loób.

—¡Pagcábabait nilá at pagcágaganda ñg caniláng m̃ga calooban!-ang ibinulóng na hálos umíiyac sa catowáan.

Cahi't sunuguin ñg m̃ga sundalo ang canyáng báhay, huwag lámang piitín nilá ang canyáng m̃ga anác, ay silá'y pacapupuspusin dín niyá ñg pagpupuri.

Muling tinitigan niyá, sa pagpapasalamat, ang langit na pinagdaraan ñg isang cawan ñg m̃ga tagác, iyáng matutúling m̃ga alapaap ñg m̃ga láñgit ñg Filipinas, at sa pagca't nanag-úli sa canyáng púsó ang pananálìg ay ipinagpatúloy niyá ang paglácad.

Nang malapit na si Sisa sa m̃ga catacot-tacot na m̃ga táong yao'y nagpaling̃apling̃ap sa magcabicabíla at nagecóconowáng hindî niyá nakikita ang canyáng inahing manóc na pumípiyac at humihiñging sáclolo. Bahagya pa lamang nañgacacaraan sa canyáng tabí ay nag-acála siyang tumacbó, ñguni't piniguil ang tulin ñg canyáng paglácad ñg pagiiñgat na bacâ siyá'y máino.

Hindî pa siyá nacaláláyô ñg malaki ñg márinig niyáng siyá'y caniláng tinatawag ñg boong cabangísán.

Hindî kinukusa'y lumapit si Sisa, at náramdaman niyáng hindî niyá maigaláw ang canyáng dilà sa tácot at natútuyô ang canyáng lalamunan.

—¡Sabihin mo sa amin ang catótohanan ó cung hindî itatáli ca namin sa cáhoy na iyon at papuputucán ca namin nã dalawa!—anang isá sa caniláng may pagbabálà ang tunóg nã voces.

Tumingin ang babae sa dacong kinalalagyan nã cáhoy.

—¿Icaw bâ ang iná nã mãa magnanacaw, icáw?—ang tanóng naman nã isá.

—¡Iná nã mãa magnanacaw!—ang di sinásadya'y inúlít ni Sisa.

—¿Saán nároon ang salapíng iniuwî sa iyo cagabí nã iyóng mãa anác?

—¡Ah, ang salapi!...

—¡Howag mong itanguí ang salapíng iyán, sa pagca't lálong mápapasamá icaw!—ang idinugtóng nã isá. Naparíto cami't nã dacpín ang iyóng mãa anác; ang pinacamatanda'y nacatanan sa amin, ¿saan mo itinágò ang bunsô?

Humingá si Sisa nã máringig ang gayong sabi.

—¡Guinoó!—ang isinagot—¡malaon na pong araw na hindî co nakikita ang aking anác na si Crispín: ang boóng acálà co'y masusumpunãan co siyá caninang umaga sa convento, doo'y ang sinábi lamang sa aki'y....

—Nagsuliapan ang dalawang sundálo nã macahulugán.

—¡Magaling!—ang bigláng sinabi nã isá sa canilá; ibigay mo sa amin ang salapi, at hindî ca na namin babagabaguin.

—¡Guinoo!—ang isinamò nã cúlang palad na babae!—ang aking mãa anac ay hindî nagnanacaw cahi't madayucdóc; bihasa coming magútom. Hindî nag-uuwî sa akin si Basilio cahi't isang cuarta; halughuguín ninyó ang boong bahay, at cung cayo'y macasumpong cahi't sisicapat man lamang, gawín ninyó sa amin ang bawa't maibigan. ¡Coming mãa dukhâ ay hindî magnanacaw!

—Cung gayón—ang ipinagpatuloy nã sundálo nã madálang na pananalitâ, at canyáng tinititigan ang mãa matá ni Sisa,—icáw ay sumáma

sa amin; pagsisicapan na ñg iyóng mǵa anác na humarap at isísipót ang salaping ninacaw: ¡Sumama ca sa amin!

—¿Acó? ¿sumama acó sa inyó?—ang ibinulóng ñg babae na umudlót at minamasdan ñg boong pagcagulat ang mǵa pananamít ñg sundalo.

—¿At bakit hindî?

—¡Ah! ¡mahabág cayó sa akin!—ang ipinamanhíc na halos lumúluhod.—Totoong acó'y mahírap; walâ acóng guintô ó hiyas man lamang na súcat maialay sa inyó: nacúha na ninyó ang aking tanǵing pag-aari, ang inahíng manóc na inacala co sanang ipagbili ... dalhín na ninyó ang lahat ñg inyóng masumpong sa aking dampâ; ñguni't ¡pabayaân na ninyó rito acóng pumayapâ; pabayaan na ninyóng mamatay acó rito!

—¡Súlong na! kinacailanǵang sumama ca sa amin; at cung aayaw cang sumama ñg sa magalinǵan, icaw ay gagapusin namin.

Tumanǵis si Sisa ñg capaitpaitan. Hindî nababagbag ang loob ñg mǵa taong iyón.

—¡Ipaubayâ man lamang ninyóng acó'y mauna ñg malayô-layô!—ang ipinakiusap ñg maramdaman niyang siya'y tinatangnan ñg boong calupitan at siya'y itinutulac.

Naawâ ang dalawang sundalo at nag-usap sila ñg marahan.

—¡Hala!—ang wíca ñg isá—sa pagca't buhat dito hanggang sa pumasoc tayo sa bayan ay macatátacbo ca, icaw ay lalagay sa pag-itan naming dalawâ. Cung naroroon na tayo, macapagpapauna ca sa amin ñg may mǵa dalawampong hakbang; ñguni't ¡mag-inǵat ca! ¡huwag cang papasoc sa alín mang tindahan at huwag cang hihintô. ¡Hala, lacad na at magmadalî ca!

Nawal-ang cabuluhan ang mǵa pagsamò, nawal-ang cabuluhan ang mǵa panǵanǵatuwiran, hindî pinansin ang mǵa panǵacò. Sinasabi ñg mǵa sundalong lumalagay na silá sa panǵanib at malabis ñg totoo ang canilang ipinagcacaloob.

Nang malagay na siya sa guitna ñg dalawa'y naramdaman niyang siya'y namámatay ñg hiyâ. Tunay ñga't walâ sino mang lumalacad sa daan,

n̄guni't ¿ang hán̄gin at ang liwánag n̄g áraw? Ang tunay na cahihiya'y nacacakita n̄g tumitingin sa alin mang dáco. Tinacpán n̄g panyô ang mukhâ, at sa paglácad niyáng waláng nakikitang anó man ay tinan̄gisan n̄g waláng imic ang canyáng pagcaamis. Napagtatalastas niyá ang canyáng cahirapan, nalalaman niyáng sa canyá'y walá sino mang tumitingin at sampò n̄g canyáng asawa'y hindî siyá ipinagmamalasakit; n̄guni't tunay na alám niyáng siya'y ma'y capurihan at kinalulúgdan n̄g madlá hanggáng sa horas na iyón; hanggang sa horas na iyó'y canyáng kinaháhabagan yaóng m̄ga babaeng nan̄gagdáramit n̄g catawatawá na pinamámagatan n̄g bayang caagulo n̄g m̄ga sundalo. N̄gayó'y tila mandin sa ganáng canyá'y napababâ siyá n̄g isáng baytang sa kinálalagyan n̄g m̄ga babaeng iyón sa hagdanan n̄g búhay.

Narinig niya ang yabág n̄g lácad n̄g m̄ga cabayo: yaó'y ang m̄ga nagdádala n̄g m̄ga isdâ sa m̄ga báyang dáco roon. Guinágawa nilá ang gayóng m̄ga paglalacbáy na nagpupulupulutong n̄g maliliit ang m̄ga lalaki't babae, na nan̄gacasacay sa masasamáng cabayo, sa guitná n̄g dalawáng bákid na nan̄gacabítin sa magcábilang taguiliran n̄g háyop. Ang ilán sa canilá'y n̄g magdaan isáng áraw sa harapán n̄g canyáng dampâ ay nan̄gagsihingî n̄g tubig na inumin, at siyá'y hinandugán n̄g iláng isdâ. N̄gayó'y n̄g man̄gagdaan silá sa canyáng tabi, sa acálà niyá'y siyá'y tinatahac at guiniguic, at ang caniláng m̄ga tinging may calakip na habág ó pagpapawaláng halagá ay lumálampas sa panyó at tinutudlá ang canyáng mukhâ.

Sa cawacasa'y lumayô ang m̄ga maglalacbay at nagbuntóng hiningá si Sisa. Inihiwalá niyáng sandalí ang panyô sa canyang mukhâ upang canyáng matingnán cung silá'y maláyò pa sa báyan. May nátitira pang iláng m̄ga halígui n̄g telégrafo bago dumating sa "bantayan". Cailan ma'y hindî niyá náramdaman ang caunatan n̄g gayong láyò, cung dí niyón lamang.

Sa tabi n̄g daa'y may isáng malagóng cawayanang sa lilim niyó'y nagpapahingá siyá n̄g unang panahón. Diya'y pinakikiusapan siyá n̄g catamistamisan n̄g sa canyá'y nan̄gingibig; tinutulungan nito siyá n̄g pagdadalá n̄g cáhoy at m̄ga gúlay; ¡ay! nagdaan ang m̄ga áraw na iyóng túlad sa panag-inip; ang nan̄gingibig ay canyáng naguing asawa, at ang asawa'y inatan̄gan n̄g catungculang "cabeza de barangay" at n̄g

magcagayó'y nagpasimula ang casaliwaang pálad n̄ pagtawag sa caniláng pintuan.

Sa, pagca't nagpapasimulâ ang áraw n̄ pag init na totoo, siya'y tinanóng n̄ m̄ga sundalo cung ibig niyang magpahingã.

—¡Salamat!—ang canyáng isinagót na nan̄gingilabot.

Datapuwa't n̄ totoong siya'y mapuspos n̄ malaking pangguiguipuspos ay n̄ malapit na siyang dumating sa bayan. Sa malakíng samâ n̄ canyáng loob ay siya'y lumín̄gap sa magcabicabilâ; malalawac na m̄ga paláyan, isáng maliit na sangháng inaagusan n̄ tubig na pangdilíg, salupanít na m̄ga cáhoy; ¡walâ siyáng makitang isáng ban̄ging pagpatibulirán ó isáng malakít matigás na batóng paghampasán n̄ sariling catawán! Canyáng pinagsisihan ang canyáng pagcasama sa m̄ga sundalo hanggáng doon; ¡n̄gayó'y pinanghihinayan̄gan niyá ang malalim na ilog na tumátacbo sa malapit sa canyáng dampâ, sapagca't ang matataas na m̄ga pampan̄gin niyao'y nasasabugan n̄ m̄ga matutulis na buháy na batóng nan̄gagháhandog n̄ catamistamisang camatayan. N̄guni't ang pagcaalaala niyá sa canyáng m̄ga anác, sa anác niyáng si Crisping hindî pa niya natatalos n̄ sandalíng iyón ang kinasapitan, ang siyáng tumanglâw sa canyá n̄ gabíng iyón n̄ canyáng búhay cayá't canyáng naibulong sa pag-sang-ayon sa marawal na palad:

—¡Pagcatapos ... pagcatapos ay mananáhan camí sa guitnâ n̄ cagubatan!

Pinahíran n̄ lúha ang canyáng m̄ga matá, pagpílit na tumiwasáy at nagsabi sa m̄ga guardia n̄ marahang tínig:

—¡Na sa bayan na tayo!

Hindî mapaglíríp ang anyô n̄ canyáng pagcápanalitâ; yao'y daing, sisi, hibic, yaó'y dalán̄gin, yaón ang pighatíng binuò sa tínig.

Sinagót siyá n̄ isáng tan̄gô n̄ m̄ga sundalong sa canyá'y naháhabag. Nagmadaling nagpauna si Sisa at pagpílit na mag-anyóng tiwasáy ang loob.

Nang sandalíng iyó'y pagpasimulâ ang pagrepique n̄ m̄ga campana't ipina-aalam ang pagcatapos n̄ mísa mayor. Tinulinan ni Sisa ang paglacad,

at ñg cung mangyayari'y huwag niyang macasalubong ang mña táong lalabas sa simbahan. Datapuwa't ¡hindî nangyari! waláng nakitang paraan upang maiwasan ang gayóng pagcasalubong.

Bumati ñg masacláp na ñgiti sa dalawang cakilala niyá, na sa canyá'y nag-uusisa sa pamamag-itan ñg tingín, at mulá niyó'y ñg canyáng mailágan ang gayóng mña cahirápan ñg loob, tumunghó siyá at ang lúpang tinutuntungan niyá ang canyáng minasdán, at ¡bagay na caguilaguilalas! natitiod siyá sa mña bató ñg lansánan.

Tumiguil ñg sandalí ang mñ táo pagcakita sa canyá, silá-silá'y nangag-uusap at sinusundan siyá ñg caniláng títig: nakikita niya ang lahat ñg itó, náraramdaman niya, bagaman siyá'y laguing nacatingín sa lúpa.

Naringig niyá ang voces ñg isáng waláng cahihyang babae, na nasalicuran niyá at nagtatanong ñg hálos pasigaw:

—¿Saan ninyó nahuli ang babaeng itó? ¿At ang salápi?

Yaó'y isáng babaeng waláng tápis, dilaw at verde ang sáya at ang báro'y gasang azul; napagkikilala sa canyang pananamít na siyá'y isáng caagulo ñg sundalo.

Nacaramdam si Sisa ñg isáng parang tampál: wari'y hinubdán siyá ñg babaeng iyón sa haráp ñg caramíhan. Sandalíng tumungháy upang siyá'y magsáwa sa libác at pag-amís: nakita niyang ang mña táo'y maláyò, totoong maláyò sa canyá; gayón ma'y náraramdaman niyá ang calamigán ñg caniláng tingín at canyang náriringig ang caniláng mña bulungbulungan. Lumalacad ang abáng babaeng hindî nararamdaman ang pagtungtóng sa lúpa.

—¡Uy, dito ca tumungho!—ang isininigaw sa canya ñg isáng guardia.

Tulad sa waláng pag-íisip na nawasac ang nacapagpapagalaw, biglangbiglang ipinihit niyá ang canyáng mña paa. At hindî siyá nacakikita ñg anó man, waláng anó mang iniisip, siya'y tumacbo at nagtagò; nakita niyá ang isáng pintuang may isáng sundalong bantáy, nag-acála siyang pumasoc doon; ñguni't siya'y inilihís sa canyang paglacad ñg isá pang voces na lalò pa manding mabalásic. Tinunutón niya ang pinanggalingán ñg voces, na humáhacbang siyang halos masunghabà sa panglulupaypáy; naramdaman niyang siya'y itinutulac sa licuran, siya'y pumikit, humacbáng

nã dalawá at sa pagca't kinúlang siya nã lacás, nagpacálugmóc na siyá sa lúpà, paluhód muna at paupô pagcatápos. Isang pagtánãis na waláng lúha, walang sigáw, walang hibíc, ang siyang sa canya'y nagpapacatal.

Yáón ang cuartel: doo'y may mã sundalo, mã babae, mã baboy at mã inahíng manóc. Nanãgasisipanahî nã canicanilang mã damít ang ibáng mã sundálo, samantalang nacahiga sa bangcô ang canilang mã caagulong babae, na ang híta nã lalaki ang inuunan, nanãghihithiitan nã tabaco ó cigarrillo at minámasdang ang bubunãang nanãayáyamot sa búhay: Tumutulong namán ang mã ibáng babae sa paglilinis nã damit nã mã sandata at iba pa, at inaaguíng-íng ang mã mahahalay na awit.

—¡Tila mandin nacatacas ang mã sisiw! ¿Ang inahíng manóc lamang ang inyong dalá?—anang isang babae sa mã sundalong bagong dating; na hindí napagsi siyasat cung ang sabi niya'y dahil cay Sisa ó sa inahíng manóc na nagpapatuloy nã piniyácpiyác.

—¡Siya nã namán! cailan ma'y mahalagá ang inahíng manóc cay sa sisiw—ang isinagot niyá sa canyá ring tanong, nã makita niyáng hindí umiimic ang mã sundalo.

—¿Saan naroon ang sargento?—ang tanóng na may anyóng samâ ang loob nã isá sa mã guardia cívil—¿Nagbigay sabi na bâ sa alférez?

Mã kubit nã balícat ang siyáng sa canya'y sagót nã nanãaroon, sino ma'y walang nagmamalasakit nã camuntî man lamang tungcól sa calagayan nã abáng babáe.

Dalawáng horas ang itinagal doon ni Sisa, sa isáng anyóng halos ay hibáng, nacauncót sa isáng súloc, nacaatógo ang ûlo sa mã camay, gusót at gusamót ang buhóc. Natanto nã alférez ang padakip na iyon nã pagcathanhaling tapát, at ang únang guinawâ niyá'y ang huwag paniwalâan ang sumbóng nã cura.

—¡Bah! ¡iya'y mã caul-ulan lamang nã curipot na fraile!—anyá, at ipinag-utos na alpasán ang babae, at sino ma'y huwag nã makialam nã bagay na iyon.

—¡Cung ibig niyáng másamong ang sa canyá'y nawalâ—ang idinugtong—hinãin niya sa canyáng San Antonio ó magsacdál cayà siya sa

nuncio! ¡Iyan!

Dahil sa mangyaring ito, si Sisa'y pinalayas sa cuartel na halos ipinagtutulacan, sa pagca't aayaw siyang cumílos.

Nang mákita ni Sisang siya'y sumasaguitna ñã daan lumacad na siyang dî alam ang guinágawa, at tumúnõo sa canyang báhay, nagmámadalî, walang anó mang takip ang úlo at ang tinititiga'y ang maláyong tan-awin. Nagniningãas ang araw sa taluctóc ñã lanãit at walang anó mang alapaap na nacacucublí sa maningning niyang cabilugan; bahagyâ na pinagágalaw ñã hanãin ang dáhon ñã mãga cahoy; hálos tuyô na ang mãga daan; waláng manãahas cahi't isang ibon man lamang na iwan ang lilim ñã mãga sanãá.

Sa cawacasa'y dumating din si Sisa sa canyang maliit na bahay. Pumásoc siyá roong pipí, hindî umiimic, nilibot ang cabahayan, umalís, nagpalacadlacad sa magcabicabila. Tumacbó, pagcatapos sa bahay ni matandang Tasio, tumáwag sa pintuan; ñãuni't walâ roon ang matandà. Bumalic sa canyáng báhay ang culang palad at nagpasimulâ ñã pagtáwag ñã pasigáw: ¡Basilio! ¡Crispín! at maya't maya'y humihinto at nakikinig ñã mainam. Inuulit ñã alinãanãaw ang canyáng voces: ang matimyas na lagaslas ñã tubig sa calapit na ílog, ang música ñã mãga dahon ñã mãga cawayan; itó ang tanãing mãga voces ñã pag-iisa. Mulíng tumatawag, umaacyá't sa isáng mataas na lúpa, lumulusong sa isang banãin, nananaog sa ilog; nagpapalínãaplinãap ang canyáng mãga matáng may anyóng mabanãis; ang mãga matá ring iyo'y manacanacang nag-aalab ñã mainam, pagcatapos ay nagdídilim, tulad sa lanãit cung gabíng sumísigwa: masasabing namímisic ang liwanag ñã pag-iísip at malapit ñã magdilím.

¡Nasirà ang isip ni Sisa! ¡Higuít ang calungcutan ñã canyang hinibíc-hibíc cay sa capanglaw-panglawang náririnig na mãga daíng cung gabíng ñãitnãit ñã dilím at umaatunãal ang lacás ñã unós!

Mulíng pumanhíc sa canyáng maliit na báhay, naupô sa baníg na caniláng hinig-án ñã nagdaang gabí, itinungháy ang mãga matá at nakita niyá ang capirasong napunit sa bárò ni Basilio sa dúlo ñã isáng cawayan ñã dingding, na na sa tabí ñã banãin. Nagtinding, kinuha ang pilas na damit na iyon at pinagmasdan sa ínit ñã áraw: may mãga bahid, na dugò.

Datapwa't marahil hindi nakita ni Sisa ang gayong mga bahid, sa pagca't nanaog at ipinagpatuloy ang pagsisiyasat sa pilas, sa guitna ng nacasusunog na init ng araw, na canyang itinataas, at sa pagca't tila mandin ang tingin niya'y madilim na lahat, tinitigan niya ng paharap ang araw ng dilat na dilat.

Nagpatuloy rin siya ng pagpapalacadlacad sa magcabicabila, na sumisigaw o umaatungal ng cacaiyang tunog; marahil siya'y catatacutan cung sa canya'y may macarinig; may isang tinig ang canyang voces na hindi caraniwang manggaling sa lalamunan ng tao. Sa boong gabí, pagca umaatungal ang unos, at lumilipad ang hangin ng calaguimlaguim na catulinan, at ipinagtatabuyan ng canyang hindi nakikitang mga pacpac ang isang hucbong mga aninong sa canya'y humahagad, cung sacali't cayo'y na sa isang bahay na guiba at nag-iisa, at nacacarinig cayo ng mga cacaiyang daing, mga cacaiyang buntong-hiningang ipinalalagay ninyong yaoy ang hilahis ng hihip ng hangin sa pagtama sa matataas na mga torre o sirang mga pader, datapuwa't sa inyoy pumupuspos ng tacot at sa inyoy nagpapakilabot na hindi ninyo mapiguilan; talastasin nga ninyong higuít ang lungcot ng tinig ng inang iyon, cay sa hindi mapaglirip na mga hibic sa mga gabing madilim pagca umaatungal ang unos.

Sa gayong calagaya'y inabot si Sisa ng gabí. Pinagcalooban siya marahil ng Langan ng ilang horas na pagcacatulog, at samantalang siya'y nahihimbing, hinilahihisan ng pacpac ng isang angel ang namumutla niyang mukha, upang macatcat sa canya ang alaala, na walang ibang tinataglay cung di pawang capighatian; marahil hindi casiyang macaya ng mahinang lacas ng tao ang gayong caraming mga pagcacasakit, caya't ng magcagayo'y na mag-itan marahil ang Inang-Talaga ng Dios na taglay ang canyang matimyás na pangpagaang ng hirap, ang pagcalimot; datapuwat sa papaano man, ang catotohana'y ng kinabucasan, si Sisa'y nagpapalacadlacad na nacangiti, nag-aawit o cung hindi nakikipag-usap sa lahat ng mga may buhay na kinapal.

Decorative motif

Decorative motif

XXII.

MANGA ILAW AT MGA DILIM

Nacaraan ang tatlong áraw mulâ n̄ mangyari ang m̄ga bagay na aming sinaysay. Guinamit n̄ bayan n̄ San Diego ang tatlong araw na ito, na casama ang m̄ga gabí sa paghahanda n̄ fiesta at sa m̄ga salitaan, casabay ang m̄ga pag-uupasála.

Samantalang caniláng nilalasp-lasp na ang m̄ga mangyayaring m̄ga casayahan, pinipintasan n̄ ibá ang gobernadorcillo, ang ibá namá'y ang teniente mayor, at ang ibá'y ang m̄ga batà, at hindî nawawalan n̄ binibigyang casalanan n̄ lahát ang lahát.

Pinag-uusap-usapan ang pagdating ni María Clara, na casama n̄ tía Isabel. Sila'y nan̄gatutúwâ sa gayong pagdatíng, palibhasa'y caniláng kinalúlugdan siyá, at casabáy n̄ caniláng malaking pangguiguilalás sa canyáng cagandahan, ang canilá namáng pagtatacá sa m̄ga pagbabagobago n̄ caugalian ni pári Salví.—"Madalás na siyá'y natitigagal at anaki'y nakalilimot samantalang nagmimisa; hindi na lubháng nakikipagsalitaan sa amin, at kitangkita ang canyang pagyayat at ang canyáng pagcawaláng catiwasayan n̄ loob,"—ang sabihan n̄ m̄ga n̄gacucumpisal sa canyá. Namamasid n̄ "cocinerong" siya'y namamayay n̄ namamayay, at dumaraing n̄ dî pagpapaunlac sa canyáng m̄ga inilulutong pagcain. N̄guni't ang lalong nacapagpapaalab n̄ m̄ga bulong-bulun̄ga'y ang canilang namamasdang mahiguít sa dalawáng ilaw sa convento cung gabí, samantalang si pári Salví'y dumadalaw sa isang bahay n̄ mámamayan ... ¡sa báhay ni María Clara! ¡N̄ngagcucruz ang m̄ga mápagbanal, n̄guni't ipinatutuloy nila ang pagbubulong-bulun̄gan.

Tumelégrama si Juan Crisóstomo Ibarra buhat sa pangulong bayan n̄ lalawigan, na bumabati siyá cay tía Isabel at sa pamangkin nito; n̄guni't

hindî ipinaliliwanag cung bakit walâ siyá roon. Ang acálà ñã marami siya'y nabibilango dahil sa ginawâ niya cay parì Salví ñã hapon ñã araw ñã "Todos los Santos".

Datapuwa't lalò ñã lumakí ang mĩa usap-usapan ñã makita nila ñã hapon ñã icatlóng araw na lumúlunsad si Ibarra sa isang coche, sa harapan ñã munting bahay na tinitirahan ñã dalagang canyang maguiguing asawa, at bumabati ñã boong pitagan sa fraile, na tumutunõo rin sa bahay na iyón.

Sino ma'y walang nacacagunitâ cay Sisa at sa canyang mĩa anac.

Cung pumaroon tayo ñãgayón sa bahay ni María Clara, isang magandang púgad na na sa guitna ñã mĩa dalandan at ilang-ilang, mararatnan pa natin ang binata't dalagang capuwâ nacasunãaw sa isang bintana sa dacong dagatan. Lumililim sa bintanang iyon ang mĩa bulaclac at mĩa halamang gumagapang sa mĩa cawayan at sa mĩa cawad, na pawang nanãagsasabog ñã pihícang bangõ.

Bumubulong ang canilang mĩa labi ñã mĩa salitang higuít ang cagandahang dingguín cay sa halishísan ñã mĩa damó, at lalong mahalimuyac cay sa hanãing may taglay na bangong handog ñã mĩa bulaclac halamanan.

Sinasamantala ñã mĩa "sirena" sa dagatan ang pag-aagaw-dilím ñã oras na iyon ñã matúling pagtatakíp-sílim ñã hapon, upang isunãaw sa ibabaw ñã mĩa alon ang canilang masasayáng maliliit na úlo at pangguilalasan at bumatì ñã canilang mĩa awit sa araw na naghihinãalò. Mĩa azul daw ang canilang mĩa mata at ang canilang mĩa buhóc; na sila'y may mĩa pútong na coronang halaman sa tubig na may mĩa bulaclac na mapuputi't mapupula; manacanacâ raw ipinamamalas ñã mĩa bulâ ang canilang parang linalic na catawang higuít sa bulâ ang caputian at cung ganap ñã gabi'y canilang pinasisimulaan ang canilang mĩa calugodlugod na paglalarô, at canilang ipinarírinig ang mĩa tinig na talinghagang tulad sa mĩa arpa sa lanãit; sa bihanan din namang ...; ñãuni't pagbalican natin ang ating mĩa kinabataan pakinggan natin ang wacas ñã canilang salitaan. Sinasabi ni Ibarra cay María Clara:

—Búcas, bago magbucáng liwayway, magáganap ang hanãad mo. Iháhandâ cong laháat ñãgayóng gabí at ñã huwag magculang ñã anó man.

—Cung gayó'y susulat acó sa aking m̃ga caibigang babae at ñ mang̃agsiparito. ¡Gawín mo ang bagay na itó sa isang parang howag sanang macasunód ang cura!

—At ¿bakit?

—Sa pagca't tila mandin acó'y binábantayan niyá. Nacasásamâ sa ákin ang canyáng m̃ga matang malalálim at malulungcót, pagca itinititig niya sa akin ay acó'y natatacot. Pagcâ acó'y kinacausap niyá, siya'y may isáng voces na ... sinasabi sa akin ang m̃ga bagay na totoong cacaiba, na hindî mapaglirip, na totoong cacatuwâ ... minsa'y itínanóng niya sa akin cung hindî co nananag-ínip ñ tungcól sa m̃ga súlat ñ nanay; sa aking acala'y halos nasisíra ang canyang baít. Sinasabi sa akin ñ caibigan cong si Sinang at saca ni Andeng na aking capatíd sa gatas, na siya'y may pagcaculang-culang ang ísip. ¡Gawín mo sana ñ paraang siya'y howag pumarito!

—Hindî maaaring siya'y hindî natin anyayahan—ang sagot ni Ibarrang nag-iisip-ísip.—Catungculang atang ito ñ caugalian ñ bayan; siya'y nasa bahay mo at bucod sa rito'y nag-ugaling mahal siya sa akin. Nag magtanóng sa canya ang Alcalde tungcól sa bagay na sinabi co na sa iyó, walang sinabi siya cung dí pawáng m̃ga pagpuri sa akin, at hindi nag-acalang maglagay ñ cahit caunting hadlang man lamang. Ñguni't namamasid cong icaw ay namúmuhî; howag cang manimdím at hindî macasasama siya sa atin sa bangcâ.

Narinig ang marahang lacad; yao'y ang curang lumalapit na taglay ang ñgiting pilit.

—¡Maguinaw ang hañgin!—anyá;—pagecâ nacacáhaguíp ñ isáng sipón, ay hindî bumíbitiw cung dí dumating ang tag-ínit. ¿Hindî ba cayó nañgañanib na baca cayó'y malamigan?

Nañgañatal ang voces niyá at sa maláyò ang canyáng tanáw: hindî siyá tumitingin sa binata't dalága.

—¡Tumbalíc; ang pakiramdám namin ay caayaaya ang gabi at masarap ang hañgin. Itó ang pinacá "otoño" at "primavera"[256] namin, nanlálaglag ang iláng m̃ga dahon, datapuwa't laguing sumisilang ang m̃ga bulaclac.

Nagbuntóng hiningá si pári Salví.

—Ipinalálagay cong carikitdikitan ang pagcacálangcap n̄ dalawáng bahaguing itó n̄ taóng hindî nangguígnitnâ, ang "invierno" (tagguinaw)—ang ipinagpatuloy ni Ibara.—Sisilang, pagdating n̄ Febrero, ang m̄ga bagong san̄ga n̄ m̄ga cahoy at pagdating n̄ Marzo'y may m̄ga bun̄gang hinog na tayo. Pagdating n̄ m̄ga buwang tag-init ay paparoon cami sa ibang daco.

N̄gumitî si Fray Salví. Nagpasimulâ sila n̄ pagsasalitaan n̄ m̄ga bagay-bagay na walang cabuluhan, n̄ nauucol sa panahón, sa bayan at sa dárating na fiesta; humanap si María Clara n̄ dahilán at umalís.

—At yamang m̄ga fiesta ang ating m̄ga pinag-uusapan, itulot pô ninyóng cayo'y anyayahan co sa gagawin namin búcas. Ito'y isáng fiestang búkid na aming iaalay sa aming m̄ga caibigan at iniaalay namán nilá sa amin.

—At ¿saan pô ba gagawin?

—Ibig n̄ m̄ga cabataang gawín sa bátis sa umaagos sa malapit ditong gubat at na sa tabi n̄ balíti: cayâ magban̄gon tayo n̄ maaga at n̄ huwag táyong abútin n̄ áraw.

Nag-ísip-ísip ang fraile, at dí nalaon at sumagót:

—Mápanucsong totoo ang anyáya at aco'y napahihinuhod, upang sa inyo'y patotohanang hindî po acó nagtátanim sa inyó. Datapuwa't kinakailan̄gang dumaló roon pagcatapos na aking maganáp ang aking m̄ga catungculan. ¿Cayó'y mapálad, sa pagca't may calayâan, lubos na may calayâan!

Nang macaraan ang iláng sandalî ay nagpaalam si Ibarra upang pan̄gasiwâan ang paghahandâ n̄ fiesta sa kinabucasan. Madilím na ang gabí.

Lumapit sa canyá sa daan ang isáng sa canya'y naghandóg n̄ boong paggálang.

—¿Sino pô bâ cayó?—ang sa canya'y tanóng ni Ibarra.

—Hindî pô ninyó alam, guinoo, ang aking pan̄galan,—ang sagót n̄ hindî kilalá.—Dalawáng áraw na pong hinihintay co cayó.

—¿At bakit?

—Sa pagca't sa alin mang daco'y hindi acó kinahabagán, palibhasa'y acó raw po'y tulisán, guinoo ¡Datapuwa't nawalan acó nã mĩa anác, sirâ ang isip nã aking asawâ, at ang sabihan nã lahát ay carapatdapat acó sa nangyayarí sa akin!

Madaling pinagmasdán ni Ibarra ang taong iyón, at tumanóng:

—¿At anó bâ ang íbig ninyó nãgayon?

—¡Ipagmacaáwa co po sa inyó ang aking asawa at ang aking mĩa anác!

—Hindi acó macatiguil,—ang sagot ni Ibarra. Cung íbig po ninyóng sumunód sa akin, habang tayo'y lumalacad ay masasabi ninyó ang sa inyó'y nangyayari.

Napasalamat ang tao at pagdaca'y nangãawalâ silá sa guitnâ nã cadilimán nã mĩa daang bahagyâ na may ilaw.

Decorative motif

Decorative motif

XXIII.

ANG PANGIGISDA

Numíningning pa ang m̃ga bituin sa langit "zafir",^[257] at nañgagugulaylay pa ang m̃ga ibon sa m̃ga sañgá ñg cahoy, ay nañgaglilibot na sa m̃ga lansañgan ñg bayang ang tuñg'o'y sa dagatan, ang isang masayáng cawang naliliwanagan ñg nacagagálac na liwanag ñg m̃ga huepe.

Silá'y limáng m̃ga batang dalagang nañgagmámadalí ñg paglacad, na nagcacacapitcapit ó nacayacap cayá sa bayawang ñg calapít, na iláng matandang babae ang sumúsunod at saca iláng m̃ga babaeng alilang sunong ñg calugodlugod na anyô ang m̃ga bácol na punô ñg m̃ga báon; m̃ga pingán at iba pa. Pagcakita sa caniláng m̃ga mukháng ang cabatáa'y tumatawa at ang pag ása'y maníningning; sa panonood ñg linipadlipad ñg caniláng malalagò't maiitim na buhóc at malalapad na cunót ñg canilang m̃ga damít, marahil ipalagáy nating silá'y m̃ga diosa ñg gabí, cung dí sana talastás nating silá'y si María Clara na casama ang canyáng ápat na caibigan: ang masayáng si Sinang na canyáng pinsan, ang hindî makíbuing si Victoria, ang magandáng si Iday at ang mahinhing si Neneng na matimtiman at kimî ang cagandahan.

Nañgagsasalitaan ñg boong ligaya, nañgagtatawanan, nañgagcucurutan, nañgag-aanasan at pacatapos naghahalakhacan.

—¡Guiguisingin ninyó ang taong natutulog pa!—ang ipinagwiwicà sa canilá ni tía Isabel;—ñg cabataan namin ay hindî camí nagcacaiñgay ñg ganyán.

—¡Marahil hindî namán cayó gumiguising ñg maagang gaya namin, at marahil hindî namán nápacamatuluguín ang m̃ga matatanda!—ang panagót ñg maliit na si Sinang.

Sandaling hindî silá nan̄gagsásalitâ, pinagpipilitan cayâ nilang magsalitâ n̄ marahahan; n̄uni't hindî nalalao't nan̄gacalilimot, nan̄gagtatawanan, at pinúpunô ang daan n̄ caniláng m̄ga bátà at sariwang t̄inig.

—Conowari magtampó ca; huwág mo siyáng causapin!—ang sabi ni Sinang cay María Clara;—cagalitan mo siyá at n̄ huwág mamihasa sa casam-an n̄ ásal.

—¡Howag mo pacahigpít namán!—ani Iday,

—¡Magmahigpít ca, howag cang haling! Dapat magmasunurin ang nan̄gingibig samantalang nan̄gingibig; sa pagca't cung asawa na'y gagawin ang bawa't maibigan niya!—ang hatol n̄ maliit na si Sinang.

—¿Anó ang kinalaman mo niyan, bátà?—ang ipinagwíca n̄ canyáng pinsang si Victoria.

—¡Ssst! ¡huwag cayóng main̄gay at dumarating silá!

Dumarating n̄gâ namán ang isáng pulutóng n̄ m̄ga binatang nan̄gagtátanglaw n̄ sigsig. Nan̄gagsisilacad siláng hindî umíimic na tinutugtugan n̄ isáng guitarra.

—¡Tila guitarra n̄ pulubi!—ani Sinang na nagtatawa.

Nang mag ábot na ang dalawáng pulutóng, ang m̄ga babae ay siyáng nag-anyóng hindî makibuin at matimtiman, na pára manding hindî pa silá nacacapag-aral na tumawa; tumbalíc, ang m̄ga lalaki namán ang nan̄gagsasalitâ, nan̄gagsisingití at tumátanong n̄ macaanim upang magtamó n̄ isáng casagutan.

—¿Tahímic bagá cayâ ang dagâtan? ¿Inaacála bagá ninyóng magcacaroon tayo n̄ mabuting panahón?—ang tanóng n̄ m̄ga iná.

—¡Huwág pô sana cayóng maligalig, m̄ga guinoong babae, mabuti acóng luman̄goy!—ang sagót namán n̄ isáng binátang payát at matangcád.

—¡Dápat sanang tayo'y nagsimbá múna!—ang buntóng-hinin̄gá ni tía Isabel na pinagduduop ang camáy.

—Nasasapanahón pa, guinoong babae: si Albinong nã panahón niyá'y naging "seminarista," macapagmimisa sa bangcâ,—ang isinagót nã isá, na itinuturò ang binatang payát at matangcád.

Si Albinong may pagmumukháng palabirô, nã márinig na siyá'y binábangguit, nag-anyóng mapanglaw at banál, na anó pa't guinágagad niyá si pári Salví.

Bagá ma't hindî nililimot ni Ibarra ang cahinhinán, nakikisalamuhà siyá sa casayahan nã canyáng mãga casamahán.

Pagdatíng nilá sa pasígan, hindî sinásadyá'y tumácas sa mãga lábi nã mãga babae ang mãga sigáw nã pagtatacá at catowáan. Doo'y caniláng nakita ang dalawáng bangcáng nagcacácabit, na mainam ang pagcacágayac nã mãga pinagtuhóg-túhog na mãga bulaclác at mãga dahon, casama nã mãga sarisaring cúlay na mãga damít na pinacumbô: nacasabit sa bagong lagáy na bubóng nã sasacyáng iyón ang mãga maliliit na farol na papel, na may mãga casal-ít na mãga rosas at mãga clavel, mãga bunãgang halamang gáya nã pinyá, casúy, saguing, bayabas, lanzones at ibá pa. Dinalá roón ni Ibarra ang canyáng alfombra, mãga maririkit na panábing at mãga cogín at ang lahát nã itó'y siyáng guinawang upuang maguinháwa nã mãga babae. Napapamutihan din ang mãga tikín at mãga sagwán. Sa isáng bangcáng lalong marikit ang pagcacágayac ay may isáng arpa, mãga guitarra, mãga acordeón at isáng sunãay nã calabaw; sa isáng bangcâ nama'y nagniningás ang mãga caláng lúpà at doo'y iniháhandâ ang chá, café at salabát na gágawing agáhan.

—¡Dito ang mãga babae, diyán ang mãga lalaki!—ang sabi nã mãga iná paglulan nilá sa bangcâ.—¡Manãgatali cayó! ¡Howag sana cayóng lubháng magaláw at málulubog tayo!

—¡Manãgacruz muna cayó!—ang sabi ni tía Isabel na nãgcacruz.

—¿At tayo ba'y manãg-íisa lamang dito?—ang tanóng ni Sínang, na pinasásama ang mukhá—¿Tayo ba lamang ...? ¡Aráy!

Ang cadahilanan nã "¡aráy!" na itó'y gawâ nã isáng curót na sa capanahuna'y ibinigáy cay Sínang nã canyáng iná.

Lumálayong untíuntí ang mãga bangcâ sa pasigan at naanino ang iláw nã mãga farol sa salamín nã dagatang waláng caalon-alon. Sa silanãana'y

sumusunǵaw ang mǵa unang cúlay nǵ liwayway.

Naghahari ang malakíng catahimican; ang mǵa binata't dalagang nagcacabucod-bucod, ayon sa calooban nǵ mǵa ina'y tila nanǵaggugunamgunam.

—¡Mag-ingat ca!—ani Albinong seminarista nǵ sabing malacás sa isáng capuwà binátà;—yapacan mong magaling ang mǵa bunót na pangsicsíc na na sa ilalim nǵ iyóng paa.

—¿Bakit?

—Sa pagca't maaaring mabunǵlós at pumasoc ang túbig; maraming bútas ang bangcáng itó.

—¡Ay, at tayo'y lumúlubog!—ang sigawan nǵ mǵa babaeng malakí ang gulat.

—¡Huwág cayóng mabahála, mǵa guinoong babae!—ang pangpayapang sa canila'y sinabi nǵ seminarista. Ang bangcáng iyá'y hindí maáno; waláng bútas cung dî lílima lamang, na hindí naman totoong malalakí.

—¡Limáng bútas! ¡Jesús! ¿At ibig ba ninyóng lunurin camí?—ang sigawan nǵ mǵa babaeng nanǵatatacot.

—¡Walâ pô namán cung dî lílima, mǵa guinoong babae, at ganyán calaki lamang!—ang patibay na sabi nǵ seminarista, at sa canilá'y itinuturo ang maliit na bílog na gawâ nǵ canyang hinlalakí at hintutúro na pinaghúhugpong ang capuwâ dulo. Yapácan ninyóng mabuti ang bunót na sicsíc at nǵ hindí mabunǵlós.

—¡Dios co! ¡María Santísima! ¡Pumapasoc na ang tubig!—ang sigaw nǵ isáng matandáng babaeng ang pakiramdam niya'y nabábasâ na siyá.

Nagcaroon nǵ caunting caguluhan, ang iba'y tumitil-î, ang ibá namáy íbig lumucsó sa túbig.

—¡Yapácan ninyóng magaling ang bunót diyan!—ang patuloy na sigáw ni Albino, at canyang itinuturo ang dácong kinalalagyán nǵ mǵa dalaga.

—¿Saan? ¿saan? ¡Dios! ¡Hindî namin nalalaman! ¡Parang áwa na ninyó, cayo'y pumarini't hindî namin nalalaman!—ang pamanhíc n̄ matatacutíng m̄ga babae.

Kinailan̄gang lumipat ang iláng bagongtáo sa cabiláng bangcâ upang papanataguin ang loob n̄ m̄ga natatacot na m̄ga iná. ¡Laking pagcacátaon! Tila mandin may isáng pan̄ganib sa tabí n̄ bawa't dalaga. Walâ cahi't isáng nacapagbibigay pan̄ganib na bútas sa tabí n̄ lahat n̄ matatandang babae. ¡At lalo pa manding malakíng pagcacátaon! Umupô si Ibarra sa tabí ni María Clara; naupo si Albino sa tabi ni Victoria at ibá pa. Mulíng naghári ang catahimican sa cabilugan n̄ mapag-ingat na m̄ga iná. Datapuwa't hindî sa limpî n̄ m̄ga dalaga.

Sa pagca't hindî gumágalaw n̄ camuntî man lamang ang tubig, hindî nálalayô ang m̄ga baclád at sacâ totoo pang maaga, pinagcayariang bitiwang ang m̄ga gaod at man̄gag-agáhan ang lahat. Pinatay ang ílaw n̄ m̄ga farol, sapagca't nililiwanagan na ang alang-alang n̄ liwaywáy.

—¡Waláng casinggalíng n̄ salabát cung inumín cung umaga bago magsimbá!—ani capitana Tikâ na iná n̄ masayang si Sinang;—uminom pô cayó n̄ salabát na may cahalong puto, Albino, at makikita ninyóng hangang sa sisipaguin pa cayóng magdasál.

—Iyán n̄ga pô ang guinagawâ co—ang sagot naman nito;—caya't ibig co na tulóy magcumpisál.

—¡Huwag!—ani Sinang,—uminôm cayó n̄ caféng nacapagpápasayá n̄ calooban.

—N̄gayón din, sa pagca't ganacacaramdam na acó n̄ calungcutan.

—¡Huwag cayóng uminòm niyán—ang paalaala ni tía Isabel;—uminóm cayó n̄ chá at cumain cayó n̄ galletas; nacapagpapatahímic daw n̄ ísip ang chá.

—¡Iinom din acó n̄ chá at cacain acó n̄ galletas!—ang sagót n̄ mapagbigay loob na seminarista—ang cabutiha'y hindî catolicismo ang alín man sa m̄ga inumíng iyán.

—N̄guni't ¿mangyayari ba ninyóng ...? ang tanóng ni Victoria.

—¿Cung macaiinóm namán acó ñ̃ chocolate? ¡Mangyayari rin!
Huwag lámang na mapacalaon bago mananghalían....

Maganda ang umaga: nagpapasimulâ na ñ̃ pagtinggád ang túbig, at sa liwanag na nanggagaling sa langít at sa sinag na sa tubig nagmúmulâ, ang nangyayari'y isáng caliwanagang tumátanglaw sa m̃ga bagaybagay, na halos hindí nagcacaanino, isáng maningning at malamíg na liwanag, na nahahalan ñ̃ m̃ga culay na ating napagwawari sa m̃ga tañging pintura tungcol sa dagat.

Hálos nañgagalac ang lahát, sinasanghod nilá ang mahínang amíhang untúnting napupucaw; sampóng ang m̃ga ináng puspós sa paninimdim at m̃ga pagpapaalaala'y nañgagtatawanan at nañgagbìbiruan silasilá.

—¿Natátandaan mo bâ? anang isá cay capitana Ticâ—¿natátandaan mo bâ ñ̃ tayo'y nañgaliligo sa ilog ñ̃ panahóng dalaga pa tayo? Di caguinsaguinsa'y dumárating na dalá ñ̃ agos ang malilit na bancang úpac ñ̃ saguing, na may lúlang iba't ibang buñgang halámang nañgásasalansan sa ibabaw ñ̃ m̃ga mababañgong bulaclac. Bawa't isa sa m̃ga bangcâ ay may maliliit na banderang kinasusulatan ñ̃ ating canicanyang pañgalaan....

—¿At cung bumábalic na tayo sa báhay?—ang isinalabat namán ñ̃ isá, na hindí nagpabayang macatapos ang nagsásalitâ; náraratnan nating wasác ang m̃ga tuláy na cawayan, at pagcacagayo'y napipilitan táyong tumawíd sa ílat ... ¡ang m̃ga tampalasan!

—¿Siya ñ̃gâ—ani capitana Ticâ;—datapuwa't iniibig co pang mabasâ ang laylayan ñ̃ aking sáya cay sa ipakita ang aking paa: nalalaman co ñ̃ may m̃ga matáng nagmámasid na nagtatago sa m̃ga damuhán sa pampáng.

Nañgagkikindatan at nañgagñgñitían ang m̃ga dalagang nacacárinig ñ̃ m̃ga bagay na ito: hindí pumapansin ang m̃ga ibá, sa pagca't may saríli namán siláng m̃ga pinag-uusapan.

Isá lámang táo, ang gumáganap ñ̃ pagcapiloto, ang nananatili sa hindí pag-imíc at hindí nakikisama sa gayóng m̃ga pagcacatuwâ. Siya'y isáng binatang napagkikilalang malacás sa canyáng pañgañgatawan, m̃ga camay at paa, at may pagmumukháng nacacaakit ñ̃ pagmamasid dahil, sa canyáng mapanglaw na malalakíng mata at mainam na tabas ñ̃ canyang m̃ga labì.

Nahuhulog sa canyang malusóg na líig ang canyang m̃ga buhóc na maiitim, mahahaba at hindî inaalagaan; napagwawari sa m̃ga cunót ñg canyang itimang barong damít na magaspang ang canyang macapangyarihang m̃ga casucasuang sumapi sa canyang maugat at lilís na m̃ga bísig upang magamit na parang isang balahibong ibon lamang ang malapad at pagcálakilaking sagwang canyáng itinítimon upang mapatnugutan ang dalawáng bangcâ.

Hindî miminsang nasubucan ang táong itó ni María Clarang siyá'y pinagmámasdan: cung nagcacágayo'y dalidaling tumítiñgin siyá sa ibáng dáco at tumátanaw sa maláyò, sa bundóc, sa pampáng. Nahabág ang dalaga sa canyáng pag-íisa, cayá't cumúha ñg iláng galleta at sacá inialay. Tiningnán siyá ñg pilotong wari'y nagtátaca; ñguni't sandalíng sandalí lámang tumagál ang gayóng tiñgin: nuha ñg isáng galleta, at napasalamat sa maiclíng salitâ na bahagyâ na mawatasan sa cahinâan ñg voces.

At sino ma'y hindî na mulíng naalaala siyá. Hindî nacapagpapacunót ñg alín mang bahagui ñg canyáng mukhâ ang masasayáng tawanan at m̃ga birûan ñg m̃ga binata't dalaga; hindî nacapagpapañgitî sa canyáng matatawaníng si Sínang, na napipilitang sumandalíng icucót ang kílay cung tumátanggap ñg m̃ga curót, upang manag-úlì sa dating casayahan.

Ipinagpatuloy ang caniláng pagparoon sa m̃ga baclád, pagcatapos na macapagagahan.

Dalawá ang baclád na iyóng nátatayô sa catatagáng pagcacáalayô, at capuwâ pag-aarî ni capitang Tiago. Natatanaw buhat sa maláyò ang iláng tagác na nacadápò sa ibabaw ñg m̃ga dúlo ñg m̃ga cawayang tólos, na ang anyó'y nagsisipanood, samantalang nañgagliliparang ang tuñgo'y sa iba't ibáng dáco ang m̃ga "kalaway" na hinihilahisan ñg caniláng m̃ga pacpác ang dacong ibabaw ñg dagatan at pinúpuspos ang impapawid ñg caniláng m̃ga húning nanunuot sa taiñga.

Sinundán ñg tiñgín ni María Clara ang m̃ga tagác, na ñg málapit ang bangcâ ay nagliparang ang tuñgo'y sa calapít na bundóc.

—¿Nañgagpupugad ba ang m̃ga ibóng iyan sa bundóc? ang tanóng ni María Clara sa piloto.

—Marahil pô, guinoo,—ang isinagót—ñguni't sino ma'y walâ pang nacacakita ñg m̃ga pugad na iyan.

—¿Walâ bang pugad ang m̃ga ibong iyan?

—Inacalà cong silá'y may pugád, sa pagca't cung hindî totoong culang-pálad silá.

Nahiwatigan nî María Clara ang malungcót na pangũngusap ñg piloto ñg gayóng m̃ga salitâ.

—¿Cung gayo'y paano?

—Hindî raw, po, guino, nakikita ang m̃ga pugad ñg m̃ga ibong iyan, at taglay namán ang bísà na huwag makita ang may dalá ñg púgad ñg "calaway", at túlad sa cálolowang hindî nakikita cung dî sa makínis na salamín ñg m̃ga matá; gayon din namáng hindî nakíkita ang m̃ga púgad na iyan cung hindî lamang sa salamín ñg tubig.

Nag-anyóng nag-iísip-isip si María Clara.

Samantala'y dumating silá sa bangcâ; itinalì ñg matandang bangkero ang m̃ga sasacyan sa isang tolos na cawayan.

—¿Hintay muna!—ani tía Isabel sa anác na lalaki ñg matandang talagang aacyat na sanang dalá ang panáloc,—kinacailañgang mahandâ muna ang sinigáng at ñg tulóy-tulóy sa sabáw ang m̃ga isdâ panggagaling sa tubig.

—¿Mabaít na tía Isabel!—ang bigláng sinabi ñg seminarista;—aayaw na susumandalî ma'y damdamín ñg isdâ ang pagcáhiwalay sa tubig.

Balitang magalíng na maglútò, бага ma't may malínis na mukhâ, si Andeng na capatid sa gatas ni María Clara. Naghanda ñg húgas-bigás, m̃ga camatis at camias, at tinutuluñgan ó inaabala caya siya ñg iláng marahil nañgagnanais na sila'y canyang calugdán. Linilinis ñg m̃ga dalaga ang m̃ga talbós ñg calabaza, hiníhimay ang m̃ga patáni at pinapuputolputol ang m̃ga paayap ñg casinghahabà ñg cigarrillo.

Upang libañgin ang cainipán ñg m̃ga nagmímithing makita cung paano lálabas sa canilang bilangguan ang m̃ga isdang buháy at nañgaggagalawan, kinuha ñg magandang si Iday ang canyang arpa. Hindî lamang mainam tumugtóg si Iday ñg instrumentong itó, cung hindî bucod sa rito'y may magagandang dalíri.

Nangagpacpacan ang mga cabataan, hinagcán siya ni María Clara: ang arda ang siyang instrumentong lalong tinútugtog sa lalawigang iyon at siyang nauucol sa gayóng mga sandalî.

—¡Cantahin mo, Victoria, "Ang canción ng Matrimonio"!—ang hiniñgi ng mga iná.

Tumutol ang mga lalaki, at si Victoriang may mainam na voces ay dumaíng na siya'y namamalat daw. "Ang canción ng Matrimonio'y" isáng magandáng tuláng tagalog na nagsasaysay ng mga cahirapan at mga calungcutan ng matrimonio, na hindî binábangguit ang alin man sa canyang mga catuwaan.

Nang magcagayo'y hiniñgi niláng cumantá sí María Clara.

—Pawang malulungcot na lahat ang aking mga "canción".

—¡Hindî cailanġan! ¡hindî cailanġan!—ang sabíhan ng lahat.

Hindî na siya napapamanhic; tinangnan ang arpa, tumugtóg ng isáng "preludio" ó pánġunahin at cumantang ang voces ay mataguinting, calugodlugod nat agad ang damdamin:

¡Sa sariling Báya'y cátamistamisan
Ang lahát ñã horas na nanãagdaraan,
Palibhásà roo'y pawang caibigan
Ang lahát ñã abót ñã sícat ñã araw.
Pangbuhay na lubós, ang hanãing amihang
Lumilipadlipad sa bundóc at parang,
Lubháng maligáya sampong camatayan
At lalong matimyás ang pagsintang tunay!

Nagsisipagsaya sa labing marikit
Ang ganáp sa ninãas at wagás na halík
Nang mapag-arugang iná sa pag-íbig
Cung siya'y máguising na calong sa dibdib,
Tuloy hinahanap maguiliw na bísig
Na iniyayacap sa liguid ñã liig
At ang mãa mata'y pagcâ tumititig
Pawang ñãuminãití sa galác na akit.

¡Yaong camataya'y catamistamisan
Pagca nahahandog sa sariling Bayang
Ang lahat ñã abot ñã sinag ñã araw
Ating cakilala't pawang caibigan:
¡Pangpatay na lubós ang hánãing amihan
Sa sino mang táong waláng maisaysay
Na Bayang sariling pinacamamahal,
Inang maaruga't isang casintahan!

Natápos ang voces, humintô, napipí ang arpa, at gayon ma'y nagsisipanatili sa pakikiníg; sino ma'y waláng pumalacpác. Naramdaman ñã mãa dalagang napúpúno ñã lúhà ang canilang mãa matá. Tila mandín nabábagot si Ibarra at ang binatang piloto'y nacatanaw sa maláyò at hindí cumikilos.

Dî caguinsaguinsa'y nárinig ang isáng tunóg na nacabíbinġi; sumigaw ang mġa babae at tinacpan ang canilang mġa tainġa. Yao'y gawà nġ naguíng seminaristang si Albino, na hinihipan nġ boong lacás nġ canyáng lalamunan ang sunġay nġ calabaw, na "tambúli" cung tawaguin. Nanag-uli ang tawanan at ang galak; ang mġa matang dating punô nġ lúhà ay sumayá.

—Datapuwa't ĵcami ba'y bíbinġihin mo, hereje?—ang sigáw sa canyá ni tia Isabel.

—ĵGuinoong babae!—ang sagót nġ naguing seminarista nġ boong cataimtiman;—may nárinġig acóng sinasabing isá raw dukháng trompetero doon sa mġa pampanġin nġ Rhin, na nacapag-asawa, sa isáng dalagang mahal at mayaman, dahil sa pagtugtóg nġ trompeta lamang.

—ĵTunay nġâ, ang trompetero sa Sackingen!—ang idinugtóng ni Ibarra, na hindî mangyaring dî makipanayam sa bagong casayahan.

—ĵNárinig na ninyo?—ang ipinagpatuloy ni Albino;—cayâ nġâ ibig cong tingnan cung magcacaroon acó nġ gayón ding capalaran.

At mulî na namang hinipan nġ lálò pa mandíng malacás ang matunóg na sunġay, at sinasadyang ilapít sa mġa tainġa nġ mġa dalagang nagpapakita nġ capanglawan. Sa gayó'y nagcaroon nġâ nġ caunting caguluhan; siya'y pinahimpíl nġ mġa iná sa cáhahampas nġ chinelas at cá cucurot.

—ĵAráy! ĵaráy!—ang sinabi niya, na hinihipò ang canyang mġa bísig —ĵGaano ang láyong ikinahihiwalay nġ Filipinas sa mġa pampanġin nġ Rhin! "ĵOh tempora! ĵoh mores!" Binibigyán ang ibá nġ gantíng-pálà at balabal nġ cahihiyan ang ibiníbigay namán sa ibá.

Nanġagtatawanan na ang lahát sampô ni Victoria, gayón ma'y sinasabi nġ may masasayáng matá na si Sinang cay María Clara nġ sabing marahan:

—ĵMapalad icáw! ĵAy, acó ma'y cacanta rin cung mangyayari sána!

Sa cawacasa'y ipinagbigay alám ni Andeng, na nacahandâ na ang sabáw upang matanggáp ang doo'y ilalagay.

Nanhíc, nġ magcagayon, ang nagbíbinatâ nġ anác nġ manġinġisdâ, sa pabahay nġ baclád, na na sa dácong dulong pinagtatalicupan nitó at doo'y

maisusulat ang "Lasciate ogni speranza voi ch'entrate", cung marunong sana at nacacawatas ñg wíchang italiano ang mña culang pálad na mña isdâ: ang pumapasoc sa canilá roo'y hindî lumálabas cung dî ñg mamatay. Yaó'y isáng culóng na may mña isáng metro ang lúang, na ang pagcacaanyó'y macatítindig ang isáng táo sa itaas upang buhat doo'y mahaguíp ñg sáloc ang mña isdâ at maitaas.

—¡Diyán ang tunay na hindî acó mayáyamot na mamingwit!—ang sabi ni Sinang na nanǵínǵinig sa galác.

Nanǵagmámasid ñg dî cawásà ang lahát: nakíkinikinita na ñg ibáng nanǵagpapalagan at naglulucsuhan ang mña isdâ sa loob ñg lambát ñg panaloc, cumikináng ang caniláng makikintab na caliskís at iba pa. Gayón man, ñg isisilíd ñg binátà ang lambát ay waláng anó mang lumúluksong isdâ.

—Marahil punô,—ang marahang sábi ni Albino; mahiguit ñg limáng araw na hindî pinapandaw.

Itinaas ñg mangǵinǵisdâ ang sáloc.... ¡ay! cahi't isáng isdâ man lamang ay waláng nacapamuti sa lambát; sa pagcahúlog ñg masaganang patác ñg túbig na liniliwanagan ñg araw ay wari'y nagtátawa ñg mataguintíng. Isáng "¡ah!" ñg pagtatacá, ñg samâ ñg loob, ñg pagcabigô ang tumácas sa mña lábi ñg lahát.

Inulit ñg binátà ang paglulubog ñg sáloc, at gayón din ang kináhinatnan.

—¡Hindî mo nalalaman ang iyóng hánap-búhay!—ang sa canya'y sinabi ni Albino, at umukyábit itó sa pabahay ñg baclád at inagaw ang sáloc sa camá'y ñg binátà—¡Makikita ninyó ngayón! ¡Andeng, bucsán mo na ang palayóc!

Datapuwa't si Albino ma'y hindî nacacaalam: nanatíli sa pagcawaláng lamán ang sáloc. Pinagtawanán siya ñg lahát.

—¡Huwág cayóng maíngay at náririnig cayó ñg mña isdâ ay ayaw pahúli!—¡Marahil punít ang lambát na ito!

Ñguni't waláng casirasirà ang lambat.

—Pabayaang mo't acó,—ang sa canya'y sinabi ni Leónang nanġinġibig cay Iday. Siniyasat na magalíng nitó ang calagayan nġ baclád, minasdán ang lambát, at nġ matantô na niyáng páwang magalíng ang calagayan ay tumanóng:

—¿Talastás ba ninyóng magaling na may limang áraw nġ hindi pinapandaw itó?

—¡Totoong nalalaman namin! Niyong áraw na bago mag "Todos los Santos" ang cáhulihulihang pagcápandaw nito.

—Cung gayo'y ó encantado ang dagatan ó macacahuli acó nġ cahít't iilán.

Inilubog sa tubig ni León ang sáloc; datapuwa't nalarawan sa mukhá niyá ang panguiguilalas. Sandaling tiningnan niyá nġ waláng imíc ang calapít na bundóc at ipinagpatuloy ang pag paparoo't paríto nġ sáloc sa tubig: pagcatapos ay umaná na hindi inaalis sa tubig ang sáloc:

—¡Isang buaya!

—¡Isang buaya!—ang caniláng inúlit.

Nagpalipatlipat nġ boong tulin sa mġa bibig ang salitáng iyón, sa guitnà nġ pagcatácot at pagcamanghá nġ lahát.

—¿Anó ang sábi ninyó?—ang itinanong nilá sa canyá.

—Ang sábi co'y may isáng buayang nahuli,—ang ipinagmatigas na sabi ni León, sacâ inilubóg sa tubig ang tagdáng cawayan nġ sáloc, at nagpatúloy nġ pagsasalitâ:

—¿Naririníg ba ninyó ang tunóg na iyán? Iya'y hindi ang buhanġin; iyán ang matigás na balát, ang licód nġ buaya. ¡Nakikita ba ninyó ang paggaláw nġ mġa cawáyan? Iya'y siyá na nagpupumiglás, datapuwa't siya'y nababaluctot; ¡hintay cayó ...! malakí: may isang dangcál hálos ó mahiguit pa ang lápad nġ canyáng catawán.

—¿Anó ang marapat gawin?—ang tanunġan.

—¡Hulihin!—ang sabi nġ isáng voces.

—¡Jesús! at ¿sino ang huhuli?

Sino ma'y waláng humahandóg na sumisid sa calaliman. Ang tubig ay malalim.

—¡Dapat na itáli natin siyá sa ating bangcâ at sacâ caladcarin nã boong pagdiriwang!—ani Sinang.—¡Dapat bang cánin ang mña isdáng talagáng cacarin natin!

—¡Hindî pa acó nacacakita hanggá nãgayón nã isáng buayang buháy!—ang ibinulóng ni María Clara.

Nagtindig ang piloto, cumuha nã isáng mahabang lúbit at malicsing pumanhíc sa pinacabatalán nã baclad. Ipinagcaloob ni Leóng ang piloto'y siyáng humalili sa canyáng kinalalagyán.

Lumucsó ang piloto sa loob nã pabahay nã baclád, sa guitnâ nã pagtatacá at baga man nanãgsgisigawan ang lahat.

—¡Dalhin po ninyó ang sundáng na itó!—ang sigaw ni Crisóstomo, at sa canya'y iniaabot ang binunot na isang malapad na sundáng na gawâ sa Toledo.

Datapuwa't napaiimbulo na ang libolibong patác, at naghílo na ang túbig nã boong talinghagà.

—¡Jesús, María y José!—ang sigawan nã mña babae.—
¡Magcacasacunâ tayo! ¡Jesús, María y José!

—Huwág cayóng mabahálà, mña guinoong babae,—ang sa canila'y sinabi nã matandang bangkero,—cung sa lalawiga'y may isáng macagágawâ nã ganyáng bagay, iyá'y "siyá."

—¿Anó ang pangalan nã binatang iyán?—ang itinanóng nilá.

—Tinatawag namin siyáng si "Piloto": sa mña pilotong nakilala co'y siyá ang magalíng sa lahát; ang casam-an lámang ay hindî niyá kinaguiguiliwan ang hánap-búhay na iyán.

Ang túbig ay gumágalaw, umáalimpuyó ang túbig: tila mandin may nagbubunô sa ilalim; umuugâ ang baclád. Hindî umíimic ang lahát,

pinipiguil ang paghinǵá. Pinípisil ni Ibarra nǵ nanǵánǵatal niyang camáy ang puluhan nǵ matalas na sundáng.

Tila mandin ang pagbubuno'y natapos na. Sumunǵaw sa ibabaw nǵ túbig ang úlo nǵ binátà, na binátì nǵ masayang sigawan: punóng-punô nǵ mǵa lúhà ang mǵa matá nǵ mǵa babae.

Umakyat ang piloto na hawak ang dúlo nǵ lúbid, at nǵ na sa batalán na'y sacá hínìla ang lúbid na iyón.

Lumitáw ang buaya: nacátalì ang lubid nǵ lambal na pahilís sa líig at sa dacong buntót. Malakíng buaya iyón, na gaya na nǵa nǵ ibinalítà na ni León may mǵa pintá, at sa ibabaw nǵ canyáng licód ay may sumisibol nǵ lúmot, na sa mǵa buaya'y siyáng pinacauban cung bagá sa táo. Umaatunǵal na parang vaca, hinahagkis nǵ canyáng buntót ang mǵa dinding nǵ baclád, cumacapit doon, at inǵinanánǵanǵa ang canyáng maitim at cagulatgulat na bunǵanǵà na anó pa't ipinakikita ang canyáng mahahabang mǵa panǵil.

Nag-iisa ang piloto sa paghila sa buaya sa ítaas: waláng nacacagunitang sa canyá'y tumúlong.

Nang walâ na sa túbig at nǵ mailagáy na sa ibabaw nǵ batalán, tinapacan nǵ piloto ang buaya nǵ canyáng paa; tinícom nǵ canyáng malacás na camáy ang pagcálalaking mǵa panǵá, at binantang talían ang nǵúsò nǵ matibay na gápos. Tinicmán nǵ buaya ang hulíng pagpipiglás, ibinalantóc ang catawá't sacâ ipinálò sa batalán ang malacás niyang buntót, at pagcacawala'y sumibát at nilucsó ang dagátan, sa dacong labás nǵ baclád, na anó pa't nacaladcad ang sa canya'y nagpapasúcò. Waláng salang mapapatay ang piloto; isáng sigáw nǵ panghihilacbót ang tumacas sa lahát nǵ mǵa dibdib.

Matuling tulad sa lintíc ay bigláng nahúlog sa túbig ang isáng catawán; bahagyâ na silá nagcapanahóng makitang si Ibarra iyón. Hindí hinimatáy si María Clara, sa pagca't hindí pa natututo ang mǵa filipinang maghimatay.

Nakita niláng namulá ang mǵa alon, nadampol nǵ dugô ang tubig. Lumucsó sa malalim na tubigang binatang manǵinǵisda na hawac ang canyáng gúloc, sumunód sa canyá ang canyáng amá; datapuwa't bago pa lamang nacasisid silá'y siyáng paglutang namán ni Crisóstomo at nǵ piloto

na capuwà nacacapit sa bangcáy n̄g buaya. Ang boong tiyang maputî nito'y baác at nacapacò sa lalamunan ang sundáng.

Hindî maisaysay ang catowâan: libolibong camáy ang sa canilá'y umabót upang iahon silá sa túbig. Nahihibang hálos ang matatandang babae at silá'y nan̄gagtatawanan at nan̄gagdárasal. Nalimutan ni Andeng na macaatlo n̄g sumulác ang canyáng sinigáng: nábubô ang lahát n̄g sabáw at namatáy ang apóy. Si María Clara lámang ang hindî macapagsalitâ.

Hindî naano si Ibarra; nagcaroon n̄g bahagyáng galos sa bisig ang piloto.

—¡Cayó ang pinagcacautan̄gan co n̄g aking buhay!—ang sabi n̄g piloto cay Ibarang nagbabalot n̄g m̄ga mantang lana at m̄ga "tapiz".

Ang anyó n̄g voces n̄g piloto'y tila mandín may pighatî.

—Totoong masúlong pô cayó sa pan̄ganib,—ang sa canya'y isinagot ni Ibarra;—ulî-ulî huwag pô ninyong tútucsuhín ang Dios.

—¡Cung dî ca sana nacabalíc!...ang ibinulóng ni María Clarang namumutlâ at nan̄gan̄gatal pa.

—¡Cung di sana acó nacabalíc at icáw ay sumunod sa akin,—ang isinagot n̄g binátà, na canyáng ipinagpatuloy ang caisipán,—sa ilalim n̄g dagata'y "mapapasama acó disin sa aking familia!"

Hindî nalilimutan ni Ibarang doon humíhimlay ang m̄ga but-ó n̄g canyang amá.

Ayaw n̄g pumaroon ang matatandang babae sa cabilang baclád, íbig na nilang umuwî, at ang caniláng minámatuwid ay nagpasimulâ raw n̄g masamá ang araw, at baca may mangyaring maraming sacunâ.

—¡At ang lahát n̄g iya'y dahil, sa hindî tayo nagsimba muna!—ang ibinubuntong hiningã n̄g isáng matandáng babae.

—Datapuwa't ¿ano pô bang sacunâ ang nangyari sa atin, m̄ga guinoong babae?—ang tanóng ni Ibarra.—¡Ang buaya ang siya lamang kinulang pálad!

—At ang bagay na ito'y nagpapatotoo,—ang iniwacás n̄ng naguing seminarista,—na sa boong canyáng macasalanang buhay hindî nagsimbá cailan man ang sawing palad na buayang ito. Cailan ma'y hindî co makitang siya'y nácasama n̄ng lubháng maraming m̄nga buayang malimit na pasasimbahan.

Nagsiparoon n̄ngâ ang m̄nga bangcâ sa cabiláng baclad, at kinailan̄gang mulíng maghandâ si Andeng n̄ng ibáng sabáw na pagsisigan̄gan.

Umaaraw na; humihihip ang amihan: napupucaw at namamasag ang m̄nga álon sa paliguid n̄ng buaya, at nagtátayo n̄ng "n̄nga bundóc n̄ng bulâ, na doo'y cumíkintab n̄ng boong casaganaan sa m̄nga culay ang liwanag n̄ng araw", ayon sa saysáy n̄ng poetang si P.A. Paterno.

Muling tumunóg ang música: tumutugtog si Iday n̄ng arpa, at ang m̄nga lalakí namá'y m̄nga acordeón at m̄nga guitarra, na humiguit cumúlang ang "afinación;" datapuwa't si Albino ang magaling tumugtóg sa lahát, sa pagca't tunay na kinacamot ang guitarra, nagcuculang sa "tono" at mayatmaya'y sumisinsay sa compás, at caguinsaguisa'y nacalilimot, caya't lumilipat sa sonatang ibang ibá sa dating tinútugtog.

Pinaroonan ang cabiláng baclád na may malaking pag-aalinlan̄gan; marami ang umaasang naroroon doon ang babaeng buayang asawa n̄ng nápatay, n̄nguni't mápagbirô ang "Naturaleza", caya't laguing punô n̄ng isda ang sáloc cailanis ma't ililitaw.

Nag-uutos si tia Isabel:

¡Mabuting isigang ang "ayun̄gin"; pabayaang ninyó ang "biyâ" at n̄ng mágawang "escabeche", ipasà ninyó ang "dalag" at ang "buwan-buwan": mahábâ ang búhay n̄ng dalág. Ilagay ninyó silá sa lambát at n̄ng manatili silá sa túbig. ¡Ilagay ninyó ang m̄nga "sugpô" sa cawáli! Ucol na íhaw ang "bánac" na may camatis sa tiyan, at nacabálot sa dáhon n̄ng ságuing.

Pabayâan ninyó ang ibá at n̄ng maguing pain. Hindî magalíng na pabayâang ang waláng calamánlaman ang baclád,—ang idinugtóng.

N̄ng magcágayo'y nan̄gag-acálâ siláng lumunsád sa pampáng, sa gubat na iyón n̄ng matatandang cáhoy na pag-áari ni Ibarra. Doo'y sa lílim at sa tabí

nã malínaw na bátis ay manananghalian silá sa guitná nã mãa bulaclác ó sa ilalim nã itatayô agad-agad na mãa palapala.

Umaalinãawnãaw sa alang-alang ang música; napaimbulog nã boong casayahan ang úsoc nã mãa caláng ang anyó'y manipís na ipoipo: umaawit ang túbig sa loob nã mainit na palayóc; marahil ay mãa salitáng pang-alíw sa mãa isdáng patáy, marahil ay libác at cutyâ: nagpapapihitpihit ang bangcáy nã buaya, cung minsa'y bigláng ipinakikita ang maputi at wacwác na tiyán, cung minsan nama'y bigláng ipinakikita ang may pintá at namemerdenã licód, nãuni't hindí nagugulumihanan ang táong minamahal nã Naturaleza, sa gayóng caraming pagpatáy na cúsa sa mãa capatíd, ayon sa sasabihin marahil nã mãa "bramin" ó nã mãa "vegetariano."

Decorative motif

Decorative motif

XXIV.

SA GUBAT

Maaga, maagang maaga ñ magmisa si pári Salvî, at sa iláng sandali'y canyáng nilínis ang may labingdalawáng calolowang marurumí, at ang ganitóng gawa'y hindî niyá nauugalían.

Tila mandín nawal-an ñ gánang cumain ang carapatdapat na cura, dahil sa pagcabasa ñ iláng súlat na dumatíng na may mğa "sello" at mabuti ang pagcacalagay ñ "lacre;" sa pagca't pinabayâang lubós na lumamíg ang "chocolate."

May sakít ang pári,—ang sinasabi ñ "cocinero," samantalang nagháhandà ñ ibáng "taza" ñ chocolate;—mahábà ñ áraw na hindî cumacain, sa anim na pinggang inihahayin co sa canyá sa "mesa," waláng dalawáng pinggán ang canyáng sinásalang.

—Dahil sa hindî siyá nacacatulog ñ mahusay,—ang sagót ñ alilang lalaki;—siyá'y binabanğunğot mulâ ñ magbago ñ tinutulugan. Nalalao'y lalong nanglalalim ang canyáng mğa matá, at totoong nanínilaw.

Tunay ña namáng nacaahabag tíngnan si pári Salví. Hindî man lamang sinalang ang pañgalawáng taza ñ chocolate, hindî tinicmán man lamang ang mğa hojaldeng Cebú; nagpaparoo't parito sa malúang na sálas at kinucuyumos ñ canyáng mabut-ong mğa camáy ang isáng sulat na manacânacang binabasa. Hiningî, sa cawacasan, ang canyáng "coche", nag-ayos at sacâ nag-utos na siyá'y ihatîd sa gubat na kinalalagyan ñ nacapamámanglaw na cáhoy at sa malapit doo'y nanğagcacatuwa ñ paglalakbay sa caparangán.

Pinaalis ni pári Salví ang "coche", pagdatíng sa lugar na iyón, at pumasoc siyang nag-íisa sa gubat.

Isáng mapanglâw na landás na bahagyâ na nabucsán sa casucalan ang pinagdaraanang patunģó sa isáng bátis, na ang tubig na umaagos doo'y gáling sa iláng bucál nģ malacúcong tubig, tulad sa mģa na sa taguiliran nģ Makíling. Mģa bulaclác na cusang sumisibol na ang marami sa canila'y hindî pa napapanģalanan, ang siyang pamuti nģ mģa pangpang nģ batis na iyón; nģuni't marahil ay kilalá na nģ mģa doradong maliliit na háyop, nģ mģa paróparóng sarisari ang lalakí, at may mģa cúlay na azúl at guintô, mapuputî at maiitim, sal-it sal-ít na cúlay maniningning, makikintab, may mģa tagláy na mģa rubí at mģa esmeralda sa caniláng mģa pacpác, at nģ mģa libolibong mģa tutubíng cumikinang nģ tulad sa metal, at wari nasasabugan nģ totoong mataas na guintô. Ang tunog nģ pagaspas nģ mģa maliliit na mģa hayop na ito, ang irit nģ yayay na nag-iingay sa araw at gabí, ang huni nģ ibon, ó ang lagapák nģ bulók na sanģa nģ cahoy na nahuhulog at nagcacasabitsabit sa lahat nģ lugar ang siyang tanģing sumisirà nģ catahimican nģ talinghagang lugar na iyón.

Malaónlaon din siyáng nagpalacadlacad sa casucalan nģ mģa gumagapang na damó, na canyáng pinanģinģilagan ang mģa dawag na cumacapit sa canyáng hábitong guingón na tíla mandin ibig siyáng piguilin, at pinatitisditod maya't mayâ ang mģa para ninyóng dí bihasang maglacád nģ mģa ugát nģ mģa cahoy na lumálabas sa lúpà. Biglá siyáng tumiguil: masasayang mģa hálakhakan at mģa sariwang voces ang dumating sa canyáng mģa tainģa, at nanggagaling ang mģa voces at ang mģa halakhakan sa bátis, at nalalao'y lálong nálalapit.

—Titingnan co cung acó'y macacásumpong nģ isáng púgad,—ang sinásabi nģ isáng magandá at matimyás na voces na nakikilala nģ cura;— íbig co siyá makita na hindî "niyá" acó nakikita, íbig co siyáng sundán sa lahat nģ dáco.

Nagtágo si pári Salví sa licód nģ malakíng púnò nģ isáng cahoy at sacâ nakinig.

—¿Sa macatuwíd ay íbig mong gawín sa canyá ang sa iyó'y guinágawa nģ cura, na binábantayan ca saan ca man pumaroon?—ang itinugón nģ isáng masayang voces.—¿Mag-inģat ca, sa pagca't nacayayayat at nacapagpapalalim nģ mģa matá ang panibughô!

—Hindî, hindî panibughô; cung dî pagcaibig lámang na macaalam nã dî co talós!—ang isinásagot nã mataguintíng na voces, samantalang, inuulit nã masayá:

—¡Siya nãa, panibughô, panibughô!—at humahalakhak nã táwa.

—Cung acó'y naninibugho, hindî acó ang hindî pakikita; ang hindî co ipakikita'y siyá, nã hindî siyá mámasdan nino man.

—Nãuni't icáw may hindî mo siya makikita, at iya'y hindî magalíng. Ang lálóng magalíng, cung macacasumpong táyo nã púgad, ay ating "iregalo" sa cura, at sa gayo'y canyáng mabábantayan tayo, na hindî magcacailanãng siya'y makita, ¿anóng acalà mo?

—Hindî acó naniniwalà sa mãa púgad nã mãa tagác—ang sagót nã isáng voces; nãuni't cailan ma't aco'y manibughô matututo acóng magbantay na hindî acó makikita.

—At ¿paano? ¿at paano? ¿Bakit, gaya bâ nã isáng Sor Escucha?

Nacapagpahakhak nã masayá ang gayóng alaala sa pagcacolegiala.

—¡Nalalaman mo na cung paano ang pagdayà cay Sor Escucha!

Nakita ni pári Salví, mulâ sa canyáng pinagtataguan si María Clara, si Victoria si Sinang na naglilibot sa ílog. Lumalacad ang tatlóng ang tinģin ay sa salamín nã túbig at nanãgháhanap nã talínghágang púgad nã tagác: Basâ silá hangáng sa tuhod, na ano pa't nahihiwatigan sa mãa malalapad na cunót nã canilang mãa sáyang pangpalígo ang calugódlugód na húbog nã caniláng mãa bintí. Nacalugay ang caniláng buhóc at hubád ang caniláng mãa bísig, at natátacpan ang catawán nã isáng bárong may malalapad na gúhit at masasayang mãa cúlay. Samantalang nagháhanap silá nã isáng bágay na hindî mangyayaring masumpunģan ay namumuti tulóy silá nã mãa bulaclác at nanãgunģuha nã mãa gúlay sa pampáng.

Pinanonood nã fraileng Acteón na namúmutlá at hindî cumikilos ang mahinhing Dianang iyón; ang mãa matá niyáng numíningning sa madilím na hungcág na kinálalagyan ay hindî nanãpapagal nã pagtatacá sa mãa mapuputí at parang linalic na mãa bísig, yaóng magandang liig hanggang pa pasimulâ nã dibdíb; ang malíliit at culay rosang mãa paang nanãaglalarò

sa tubig, pawang pumupucaw sa abang cataohan niyá ñ cacaibang m̃a damdamin at nagpapapanaguinip ñ m̃a bágong caisipán sa nilálgat niyang budhî.

Sa licód ñ isáng pag-licô sa ílat, sa guitnâ ñ masucal na cawayanan; nañawalâ ang m̃a matitimyás na m̃a dalagang iyón, at hindî na maringig ang caniláng malulupit na m̃a parungguít. Halíng, nanglulupaypay, pigtâ ñ pawis umalís si pári Salví sa canyáng pinagtataguan, at nagpalingaplingap sa canyáng paliguidliguid, na ang m̃a mata'y hibáng. Humintóng hindî cumikilos, nagaalinlañan; humakbang ñ ilán at anaki'y íbig sumunód sa m̃a dalaga, ñuni't nagbalic at naglacad sa pampáng at ang ibáng m̃a casama ñ m̃a dalagang iyón ang siyáng hinanap.

Nakita niya sa malayô-layô roón, sa guitnâ ñ bátis, ang isáng wari'y paliguang magaling ang pagcacabacod, at ang pinacabubóng ay isáng malagong cawayan; may nanggagaling doong masasayang m̃a voces ñ babae. Napapamutihan ang paliguang iyón ñ dahon ñ m̃a niyog, m̃a bulaclac at m̃a bandera. Nacatanaw namán siyá sa daco pa roon ñ isáng tuláy na cawayan at sa dacong malayo'y m̃a lalaking nañaliligo, samantalang nañagcágagulo ang caramihang m̃a alilang lalaki at m̃a alilang babae sa palíbót ñ m̃a caláng biglaan ang pagcacágawâ at nañagsusumakit ñ paghihimulmol sa m̃a inahíng manóc, nañaghuhugas ñ bigás, nag-iihâw ñ "lechón" at ibá pa. At doon sa cabiláng ibayo, sa isáng calinisang caniláng hináwan, sa loob ñ lilim ñ isáng palapalang caniláng bagong itinayóng ang m̃a haligui'y cahoy at ang bubóng ay "lona" na" ang isang bahagui at ang isáng bahagui'y m̃a dahon ñ malalaking cáhoy, nañagcacatipon ang maraming m̃a lalaki't m̃a babae. Doo'y naroroon ang alférez, ang coadjutor, ang gobernadorcillo, ang teniente mayor, ang maestro sa escuela at ang maraming m̃a capitan at tenienteng "pasado", patí ni capitang Basilióng amá ni Sínang, na dating caaway ñ nasírang si Don Rafael sa malaon ñ pinag-uusapan. Sa canyá'y sinabi ni Ibarra: "Pinag-uusapan natin ang isang catuwiran, at hindî mag-caaway ang cahulugan ñ pag-uusapín. At napahinuhod ñ boong galác ñ loob ang balitang mánanalumpatí ñ m̃a "conservador" sa anyaya ni Ibarra, at tulóy nagpadalá ñ tatlong payo at sacâ ipinanalim sa capangyarihan ñ binatâ ang paglilingcód ñ canyáng m̃a alilà.

Sinalúbong ang cura ñ boong galac at pagpipitagan ñ lahát, patí ñ alférez.

—¿Ñguni't saan pô nanggaling ang cagalanggalang na camahalan pô ninyó?—ang itinanóng sa canya ñ alférez, ñ makita nitó ang canyáng mukháng punô ñ gálos, at ang canyáng habito'y puspós ñ mña dahon at ñ mña tuyóng sangá—¿Naparapâ pô ba ang cagalanggalang na camahalan ninyó?

—¿Hindî! ¡náligaw acó!—ang isinagót ni pári Salví, at ibinabâ ang canyáng mña matá upang siyasatin ang canyáng pananamít.

Nangagbúbucas ñ mña botella ñ limonada, nangagbíbiyac ñ mña niyog na múrà at ñ ang mña natatapos ñ paliligo'y macáinom ñ canyáng malamíg na túbig at ñ macacain ñ canyáng malambót na lamang higuít ang caputian sa gatas; at bucód sa roo'y pinag-aalayan pa ang mña dalaga ñ isáng cuintas na sampaga, na nasasal-itan ñ mña rosa at iláng-ilang, na siyang nagbibigay bangó sa nacalúgay na buhóc. Sila'y naúupô ó humihilig sa mña dúyang nacabitin sa mña sangá ñ mña cahoy, ó nangaglilibang sa paglalaro sa paliguid ñ isáng batóng malapad, na may nacalagay sa ibabaw nitong mña baraja, mña tablero, maliliit na mña libro, mña sigay at mña batóng maliliit.

Ipinakita nila sa cura ang buaya, datapuwa't tila mandin nalílibang ang ísip sa ibáng bagay, at cayâ lamang pinansin ang sinalita sa canyá'y ñ sa canya'y sabihing si Ibarra ang may gawâ ñ gayóng calakíng súgat. Ñguni't hindî mangyaring makita ang bantóg at hindî napagkikilalang piloto; bago dumatíng ang alférez ay siyá'y walâ na.

Sa cawacasa'y lumabás si María Clara sa páliguan, casama ang canyáng mña caibigang babae, sariwang túlad sa isáng rosa sa únang umágang pamumucadcad na numíningning ang hamóg na ang cawánģis ay kisláp ñ diamante sa caayaayang ulbós ñ bulaclác. Inihandóg niya ang únang ñģitî cay Crisóstomo, at naucol ang únang pagdidilím ñ canyáng nóo cay pári Salví. Nahiwatigan nitó, ñģuni't hindî nagbuntunģiningã.

Dumatíng ang oras ñ pagcáin. Nangagsiupô sa mesang pinangģunģuluhan ni Ibarra, ang cura, ang coadjator, ang alférez, ang gobernadorcillo at ilán pang mña capitan, sampô ñ teniente mayor. Hindî

ipinahintulot ng mga inang cumain ang sinomang lalaki sa mesa ng mga dalaga.

—Hindi ca na ngayon, Albino, macapag panucala ng mga butas, pa na gaya ng sa mga bangca,—ani Leon sa nagseminarista.

—¿Ano? ¿ano iyon?—ang tanungan ng mga matatandang babae.

—Na ang mga bangca, mga guinoong babae, ay pawang mga buong-buo na tulad sa pinggang ito;—ang ipinaliwanag ni Leon.

—¿Jesus, saramullo!—ang sigaw ni tia Isabel na nguminiti.

May nabatid na po ba cayong ano man, guinong alferéz, tungkol sa tampalasang nagpahrap sa catawan ni pari Dámaso?—ang tanong sa alferéz ni pari Salvi, sa horas na iyon ng pagcain.

—¿Sino po bang tampalasan iyon, padre cura?—ang tanong ng alferéz, na tinitingnan ang fraile, na ginagawang pinacasalamín sa mata ang vaso ng alac na canyang ininom.

—¿Abá, at sino pa po ba? ¿Yaong tampalasang camacalawa ng hapon ay bumuntal cay pari Dámaso sa daan!

—¿Bumuntal cay pari Dámaso?—ang tanungan ng ilang voces.

Wari'y ngumiti ang coadjutor.

—¿Tunay po, caya't nararatay ngayon si pari Dámaso! Sinasapantahang ang gumawa ng gayo'y si Elias ding sa inyo'y naglublób sa pusaw, guinoong alferéz.

Namula sa hiya o sa alac ang alferéz.

—Ang boong isip co,—ang ipinagpatuloy ni pari Salvi, na ang anyo'y wari nanglibac;—ay nalalaman po ninyo ang nangyayari. Ang wica co'y alferéz ng Guardia Civil....

Nagcagát-labi ang militar at ibinulong ang isang haling na pagtaliwacás.

Sa ganito'y siyang pagsipot ñ isang babaeng namumutla, payat, abang aba ang pananamit; sino may waláng nacakita ñ canyáng pagdaíng; palibhasa'y lumalacad siyáng waláng imíc at napácawaláng inñay ang canyang paglacad, na cung naging gabí sána'y marahil ipalagáy na siya'y isáng "fantasma."

—¡Pacanin ninyó ang cahabaghabág na babaeng iyán!—ang sabihan ñ mña matatandá:—¡uy, pumarito cayó!

Nñuni't ipinagpatuloy ñ babae ang canyáng paglácad, at siya'y lumapit sa mesang kinalálagyan ñ cura; ito'y lumingón, at nákilala siyá at nalaglág sa canyáng camáy ang cuchillo.

—¡Inyong pacánin ang babaeng itó!—ang ipinag-utos ni Ibarra.

—¡Madilim ang gabí at nanñawáwalâ ang mña bátang lalaki!—ang ibinúbulong ñ magpapalimos na babae.

Nñuni't ñ makita ang alférez, na sa canya'y nagsásalitâ, náguítlá ang babae at nagtatacbó, at nawalâ sa guitná ñ cacahuyan.

—¿Sino ang babaeng iyón?—ang itinanóng.

—Isáng cahabaghabág na babaeng pinílit sirâin ang ísip sa cagugulat at cápapahírap!—ang isinagót ni don Filipino;—may ápat na áraw nang iya'y ganyán.

—¿Iyan bagá ang isáng nagnñanñalang Sisa?—ang tanong ni Ibarra ñ boong pagmamalasakit.

—Ang babaeng iyá'y dinakip ñ inyó pong mña sundalo,—ang ipinagpatuloy ñ sabin may capaitan ñ teniente mayor;—siya'y inilibot sa boong báyang batíd, dáhil sa hindí co maalamang mña bagay ñ canyáng mña anác na lalaki, na ... hindí nanñagcaroon ñ caliwanagan.

—¿Bakit?—ang itinanóng ñ alférez na humaráp sa cura:—¿iyán pô bagá ang iná ñ inyóng dalawáng sacristán?

Sumáng-áyon ang cura sa pamamag-ítan ñ pagtanñô.

—¡Na nanǵawaláng hindî man lamang guinawâ ang anó mang pagsisiyásat tungcól sa canilá!—ang idinugtong ni Don Filipino nǵ wári may poot, at tinititigan ang gobernadorcillo na ibinabâ ang mǵa matá.

—¡Hanápin ninyó ang babaeng iyán—ang ipinag-utos ni Crisóstomo sa mǵa alílang lalaki:—Aking ipinanǵacong pagpapagalan co ang pag-uusísà cung saan naroon ang canyáng mǵa anac na lalaki.

—¿Nanǵawalà, ang wicà ninyó?—ang itinanóng nǵ alférez.—
¿Nanǵawalà ang inyóng mǵa sacristan, padre cura?

Inúbos ininóm nǵ cura ang vaso nǵ álac na na sa canyáng haráp, at sacâ tumanǵô, bilang sagót na oo.

—¡Carambas, pári cura!—anáng alférez na casabáy ang táwang libác, at natútuwa, dahil sa siya'y nacacaganti,—pagca nawáwalâ ang iláng píso lámang nǵ cagaláng-gálang na camahalan pô ninyo'y maagang maaga pa'y inyóng guinigusing ang aking sargento, upang hanapin ang inyóng salapî; nǵuni't nawáwalâ ang dalawang sacristan ninyo'y hindî pô cayó nagsasabi; at cayó pô, guinoong capitán ... totoo nǵang cayó po'y....

At hindî tinapos ang canyang salitâ cung dí ang guinawa'y nagtawá, casabay nǵ paglulubóg nǵ canyang cuchara sa mapuláng lamán nǵ papaya.

Sumagot ang curang malakí ang hiyâ at natútulig.

—Nagcágayon acó't dahil sa acó ang nanánagot nǵ salapî....

—¡Mabúting sagót, cagalanggalang na pastól nǵ mǵa cáluluwa!—ang salabat sa canyá nǵ alférez na namumualan nǵ kinacain.—¡Mabúting sagót, banál na laláki!

Nag-acalang mamaguitna si Ibarra, nǵuni't nagpilit si pári Salving manag-úli sa dating catahimican nǵ loob, at sumagot na caacbay ang nǵíting pilit:

—At ¿nalalaman pô bâ ninyó, guinóong alférez, cung anó ang sabihanan tungcól sa pagcawalâ nǵ mǵa batang iyan? ¿Hindî? ¡Cung gayo'y ipagtanong pô ninyó sa inyóng mǵa sundálo!

—¿At ano?—ang sigaw nǵ alférez na nawala ang towa.

—¡Ang sabihana'y ñg gabing iyón mawala ang mña bata'y may mña tumunóg na ilang putóc ñg fusil!

—¿Iláng putóc?—ang inúlit ñg alférez na canyang minámasdan ang mña cahárap.

Nangagsitangó ang nanġaroroon, bilang pagpapatunay na may náringig ñga silá.

Nang magcágayo'y sumagót si pári Salví ñg madalang na pananalita, taglay ang malupit na paglibac.

—Sa nangyayari'y aking nakikitang bucod sa hindí cayó nacacahuli ñg mña gumágawa ñg masamá'y hindí po ninyó nalalaman ang mña guinagawa ñg inyóng mña capamahay, at gayón ma'y íbig po ninyóng masoc na tagapanġaral at magtúro sa mña iba ñg canilang mña catungculan: dapat po ninyong maalaman ang casabihang; lalong nacacaalam ang ulól sa canyang sariling bahay....

—¡Mña guinoo!—ang isinalabat ni Crisóstomo ñg canyang makitang namumutla na ang alférez;—tungcol ñga sa bagay na itó'y íbig cong maalaman cung anó ang inyóng pasiyá sa isang aking panucálà. Inaacalà cong ipagcatiwálà ang pag-aalágà sa babaeng diyáng sira ang ísip sa isang mabúting manggagamot at samantala'y hahanapin co ang canyang mña anác, sa pamamag-ítan ñg túlong at mña hatol ninyóng dalawá.

Ang pagbabalíc ñg mña alílang nanġagsabing hindí nilá nasumpunġan ang sirá ang ísip na babáe ang siyáng nacalubós ñg pagcapayapà sa dalawáng nagcacagalit, at caniláng dinalá ang salitaan sa ibang bagay.

Nangagbahabahagui sa iláng pulutong ang mña matanda't mña bátà ñg matápos ang pagcain at samantalang sila'y biníbigyan ñg chá at café. Cumuha ang ibá ñg mña "tablero" at ang ibá nama'y nanġagsicuha ñg "baraja," ñguni't lalong minagaling ñg mña dalagá ang manġatanóng sa "Rueda de la Fortuna" (gulong ñg capalaran), sa pagcaibig niláng maalaman ang sa canila'y mangyayari sa panahóng hínaharap.

—¡Hali cayó, guinoong Ibarra.—ang sigáw namán ni cápítang Basilio, na langó na ñg cauntí. May usapín tayong labing limáng taóng taón na ñgayón ang itinátagal, at waláng hucóm sa Audienciang súcat macahátol:

¿mangyayari bang tingnan natin cung áting mabíbigyang hanggá sa "tablero"?

—¿Ngáyón din pô, at sumasang-ayon acó ñã boong catowaan!—
¿Hintayín po ninyó acóng saglít, sa pagca't nagpapaalam ang alférez!

Nang maalaman nilá ang gayóng paglalarô, nanãagcapísan ang lahát ñã matatandáng lalaking marúnong ñã "ajedrez" sa palíguid ñã "tablero"; mahalagá ang laróng iyón, caya't nacaakit patí sa mãa hindî nacacaalam. Hinaráp ñã mãa matatandáng babae, gayón man, ang cura, upang makipagsalitaán sa canyá tungcól sa mãa bagay na nauucol sa religión; datapuwa't hindî marahil minámagaling ni fray Salví ang lugar na kinálalagyan at ang capanahunang iyón, cayâ ñãt pawang mãa malalábò ang caniyáng mãa isinásagot at mapapanglaw at may gálit na hálò, at ang canyang mãa matáng hindî tumitingin man lamang sa canyáng mãa kinacausap ay nagpapalingaplingap sa magcabicábilâ.

Nagpasimulâ ang larô ñã boong cacadakilâan.

—Cung magtablá ang larô, papagtatablahín naman natin ang áting usapín—ang sabi ni Ibarra.

Nang na sa calaghatían na ang larô, tumanggap si Ibarra ñã isáng telegrama na nagpaningning ñã canyang mãa matá at nacapagbigáy sa canyá ñã pamumutlà. Itinagó niyá sa canyáng "cartera" ang telegrama, na hindî binucsán, at canyáng sinulyáp ang pulutong ñã mãa cabatâang nagpapatuloy ñã pagtatanóng cay Capalaran, sa guitnâ ñã mãa tawanan at mãa sigawan.

—"¿Jaque" sa "Hári!"—anang binatâ.

Napilitang itagò ni capitang Basilio ang "Hari" sa licód ñã "Reina."

—"¿Jaque" sa "Reina!"—ang muling sinábi ni Ibarra, na pinagbabalâan ñã canyáng "Torre" ang "Reina," na ipinagsasangalang ñã isang "Peón."

Sa pagca't hindî matacpan ni capitang Basilio ang "Reina" at hindî namán niyá maiurong itó, dahil sa "Haring na sa sa licód, humingî siyá ñã panahón upang siya'y macapa-isip.

—¡Sumasang-ayon pô acó ñg boong tuwâ!—ang sagót ni Ibarra;—mayroon pa namang sasabihin acó ñgayón din sa iláng lalaki sa pulutóng na iyón.

At nagtindíg siyá, pagcapagcaloob sa canyáng calaban ñg icaapat na bahágui ñg isang oras upang mag-ísip.

Tañgan ni Idáy ang mabílog na cartóng kinasusulatan ñg apat na po't walóng tanóng, at si Albino ang may tanğan ñg libro ñg mğa sagót.

—¡Casinunğalingan! ¡hindî totoo! ¡casinunğalingan!—ang isinísigaw ni Sinang na halos umíiyac.

—¿Anó bâ ang nangyayari sa iyo?—ang sa canyá'y tanóng ni María Clara.

—Tingnán mo, aking itinanóng: "¿Cailán bagá acó magcacabait?" binitiwán có ang mğa "dado", at ang guinawa niyang curang iyang bantilaw ay binasa sa libro ang ganito: "¡Pagca nagcabuhóc ang palaca!" ¿Itó ba'y mabuti?

At saca ñginiwian ni Sinang ang naguíng seminarista, na hindî tumitiguil ñg pagtatawa.

Ñguni't ¿Sino ba ang may utos sa iyong magtanong ca ñg gayon?—ang sinabi sa canya ñg pinsan niyang si Victoria—¡Súcat na ang magtanóng ñg gayón upang marapat sa gayóng mğa sagót!

—¡Tumanóng pô cayó!—ang sinabi nila cay Ibarra, casabay ñg paghahandog sa canya ñg "rueda"—Pinagcayarian naming cung sino ang magcamit ñg lalong magaling na sagót ay tatanggap sa mğa iba ñg isang handóg. Nacatanóng na camíng lahat.

—¿At Sino ang nagcamit ñg lalong magalíng na sagót?

—¡Si María Clara! ¡si María Clara!—ang isinagót ni Sinang.—Ibiguin man niya't hindî'y siya'y pinatanong namin: "¿Tapát baga't hindî magmamaliw ang canyáng pagliyag?" at ang libro'y sumagót....

Ñguni't tinacpan ni María Clarang namúmulang mainam ang bibíg ni Sinang, at hindî itinulot na maipatuloy ang sinasabi.

—¡Cung gayo'y ibigay ninyó sa akin ang "rueda"!—ani Crisóstomong n̄gumin̄gití.

Tumanóng: "¿Lalabas ba n̄g magalíng ang casalucuyan conglinalayon?"

—¡Napacapan̄git naman n̄g tanóng na iyan!—ang sigaw ni Sinang.

Iniabsang ni Ibarra ang m̄ga "dado" at alinsunod sa canyang "numero" ay hinanap ang mukha at ang talata n̄g na sa libro.

—"¡Ang m̄ga panaguinip ay pawang m̄ga panaguinip n̄ga!"—ang binása ni Albino.

Kinúha ni Ibarra ang telegrama at nan̄gan̄gatal na bínucsán.

—¡N̄gayó'y nagsinun̄galíng ang libro ninyó!—ang isinigaw na puspós n̄g tuwâ.—Basahin ninyo:

"Sinang-ayunan ang panucálang escuela, hinatúlang cayó ang nanálo sa usapin."

—¿Anó ang cahulugán nitó?—ang itinanóng nilá sa canyá.

—¿Hindî bâ ang sábi ninyo'y bibigyan n̄g pabúya (regalo) ang magtamó n̄g lalong mabúting sagót?—ang itinanóng niyá, na nan̄gan̄gatal ang voces sa lakí n̄g canyáng tuwâ, samantalang hinahati n̄g boong in̄gat ang papel.

—¡Siyá n̄ga! ¡siya n̄ga!

—Cung gayó'y nárito ang aking pabúyà,—ang sinabi, at ibinigay cay María Clara ang calaháti;—magtátayô acó sa báyan n̄g isáng páaralang úcol sa m̄ga batang lalaki't babáe; ang páaralang itó'y siyáng áking pabúyà.

—At ¿anóng cahulugan niyang calahátì n̄g papel?

—¡Itó'y iháhandog co namán sa nagcaroón n̄g lalong masamá sa m̄ga sagót!

—¡Cung gayó'y acó! ¡sa akin marapat ibigáy!—ang sigaw ni Sínang.

Ibinigáy sa canyá ni Ibarra ang papel at matúling lumayô.

—¿At anó ang cahulugán nitó?

Datapowa't maláyò na ang mapalad na bináta, at nagbalíc na mulí siyá sa pakikilarô nã "ajedrez."

Lumapit si Fr. Salví na wari'y nag-wáwalang anó man sa masayang lúpon nã mãa cabatâan. Pinapahid ni María Clara ang isang lúha sa catuwâan.

Humintô nã magcágayon ang tawanan at napipí ang salitàan. Tumítinãin ang cura sa mãa bagongtao't dalaga, na di niyá matutuhan cung anó ang sasabihin; hiníhintay namán niláng magsalitâ ang cura at hindî silá umíimic.

—¿Anó itó?—ang sa cawacasa'y naitanong nã cura, at kinúha ang libro at canyang binúbuclatbuclat.

—¿Ang "Rueda de la Fortuna",—isáng librong libanãan, ang sagót ni León.

—¿Hindî ba ninyó nalalamang casalanan ang maniwála sa mãa bágay na ganitó?—ang winicà, at sacâ pinunitpunit nã boong gálit ang mãa dáhon nã libro.

Nagpumiglás sa mãa lábi nã lahat ang mãa sigáw nã pagtatacá at samâ nã loob.

—¿Lálong malakíng casalanan ang gawín ang maibigan sa bágay na hindî canyá't lában sa calooban nã túnay na may ári!—ang itinútol ni Albinong nagtindig.—Amang cura, nácaw ang táwag sa ganyáng gawâ at ito'y bawal nã Dios at nã mãa táo.

Pinapagdaóp ni María Clara ang mãa camay, at tinitigang tumatanãis ang mãa wacás nã librong iyóng hindî pa nalalaong nag-alay sa canya nã lubháng malakíng ligaya.

Hindî sumagót cay Albino si fray Salví, laban sa inaasahan nã mãa nanonood; nátira siyá sa panonood cung paano ang linipadlipad nã mãa pinagpunitpunit na mãa dáhon nã libro, na ang ibá'y ipináwid nã hánãin sa

gúbat at ang ibá namá'y sa túbig; pagcatápos ay lumayóng guíguirayguíray at nacapatong ang dalawáng camáy sa ulo. Humintong sandalî at nakipág-usap cay Ibarra na naghatíd sa canyá sa isá sa m̃ga cocheng náhahandang pangdalá ó panghatid sa m̃ga panauhín.

—¡Mabuti at lumayas ang pang-abóy-galác na iyán,—ang ibinulóng ni Sinang! May pagmumukháng wári'y sinasabing: "Huwág cang tatawa't nalalaman co ang iyong m̃ga casalanan."

Sa malakíng catuwâan ni Ibarra, sa pagcapagbigay niyá sa canyáng maguiguing asawang si María Clara ñã canyang pabuyà, nagpasimulâ siyá ñã paglalaróng hindî na iniisip ang guinágawá, at hindî na nag-aabalá ñã pagbabálacbalac ñã pagwawári ñã boong pag-iingát ñã calagayan ñã m̃ga "pieza."

Dahil sa ganito'y ang nangyari, baga man si capitang Basilio'y báhagyâ ñã nacapagsásangalang, ang laro'y nagcapantay, salamat sa maraming pagcacamaling sa huli'y guinawâ ñã binátà.

¡Papagtablahin natin! ¡papagtablahin natin! ang sabi ni capitang Basiliong malakí ang tuwâ.

—¡Papagtablahin natin!—ang inulit ñã binátà,—cahi't maguíng anó man ang inihatol ñã m̃ga hucóm sa ating usapín.

Nangagcamáy ang dalawa na nañgagpisilan ñã boong pagguiguiliwan.

Samantalang ipinagcacatuwa ñã m̃ga caharap ang nangyaring itó na nagbíbigay wacás sa isáng usapíng totoong nagpapahírap na sa dalawang magcalaban, ang bigláng pagdating ñã apat na guardia civil at isáng sargento, na pawang sandatahan at nacalagay sa dúlo ñã fusil ang bayoneta, siyáng sumirà ñã casayahan at nagdúlot ñã panghihilacbót sa pulutóng ñã m̃ga babae.-

—¡Huwág kikilos ang sino man!—ang sigaw ñã sargento.—
¡Papúputucan ang cumilos!

Hindî inalintana ni Ibarra ang gayóng paháyop na pagmamatapang, tumindig siyá at lumápit sa sargento.

—¿Anó pô ang inyóng ibig?—ang itinanóng.

—Na ngayón din ay ibigáy sa amin ang isáng may casalanang nagnãngalang Elías, na sa inyó'y namimiloto canínang umaga,—ang isinagót na may anyóng pagbabálà.

—¿Isáng may casalanan?... ¿Ang piloto? ¿Cayó po'y nagcacamali marahil!—ang itinugón ni Ibarra.

—Hindî pô; ngayo'y isinumbóng na naman ang Elías na iyáng nagbúhat ñg camáy sa isáng sacerdote....

—¿Ah! ¿at iyán ba ang piloto?

—Iyán ñgâ, áyon sa sábi sa amin; tumátanggap pô cayó sa inyong mña pagsasaya, guinoong Ibarra, ñg táong may masamang caasalan.

Tiningnan ni Ibarra ang sargento mulâ sa mña paa hanggáng sa úlo at sinagót siyá ñg lubháng malaking pagpapawaláng halagá:

—Hindî co cailanãang acó'y magsúlit sa inyó ñg áking mña guinágawâ! Tinatanggap namin ñg boong cagandahan ñg loob ang sino man sa áming mña pagsasayá, at cayó man, cung cayó'y pumaríto sana, inyó disíng nasunduan ang isáng luclucan sa mesa, na gáya naman ñg inyóng alférez na capanayám namin ditong dalawáng horas lámang ang calálampas.

At pagcawicà nito'y tinalicuran siyá.

Kinagát ñg sargento ang canyáng mña bigote, at sa pagca't napagdilidili niyáng siyá ang lalong mahínà, ipinag útos na paghanapin sa magcabicabilâ at sa mña cacahuyan ang piloto, na ang anyô nitó'y nacatitic sa capirasong papel na canyáng dalá. Itó ang sinabi ni Don Filipino sa canyá:

—Inyóng talastasing naaangcap ang mña anyó't calagayang iyán sa siyám ñg bawa't sampong dalisay na filipino; ¡bacâ pô cayó'y magcamalí!

Sa cawacasa'y bumalíc ang mña sundalo, at caniláng sinabing waláng nakita silang bangcâ ó táong síno mang macapagbigáy hinála; nagsabi ñg pautál-utál ang sargento ñg iláng salitâ at sacâ umalis na tulad ñg pagdating: ása guardia civil.

Untiuntíng nanag-úli ang katuwâan, umulán ang m̃ga tanóng at sumagána ang m̃ga salisalitaan tungcól sa nangyári.

—¡Cung gayo'y iyán palá ang Elías na naghúlog sa alférez sa isáng pusáw!—ang sábi ni Leóng nag-iísip-isip.

—¿At paáno bâ ang nangyaring iyón, paano?—ang tanóng ñg iláng ibig macatantò ñg líhim.

—Ang sabi'y násalubong daw ñg alférez ang isáng táong may pas-áng cáhoy na panggátong, ñg isáng áraw na umuulan ñg mainam ñg buwán ñg Septiembre. Totoong mapútic ang daan at sa tabí lamang may makipot na landás na malalakaran ñg iísang táo. Ang guinawâ raw ñg alférez ay hindi piniguil ang cabayo na siyáng dápat sana, cung dî bagcós pinatulin at sumigáw sa táong siya'y umudlót: tíla mandin hindi íbig ñg taong iyóng bumalíc sa pinanggalínġan ó áayaw na málubog sa pusáw, caya't nagpatúloy ñg paglacad. Sa gálit ñg alférez ay inacálang siya'y ipatáhac, ñguni't cumúha ang táo ñg caputol na cáhoy at pinacapalòpálô ang úlo ñg háyop nang boong lakás, na anó pa't nábulagtâ ang cabayo't napatapon sa pusáw ang alférez. Sinasabi ring ipinagpatuloy daw ñg táong iyón ang paglacad ñg boong tiwasáy, na hindi niyá alumana ang limáng balang ipinahabol sa canyá ñg alférez na nabulagan sa marubdób na gálit at sa lúsac. Sa pagca't túnay na hindi kilalá ñg alférez cung síno ang táong iyón, hininalang marahil ay ang bantóg na si Elías, na gáling sa lalawígang may iláng buwán pa lamang, na dî alám cung tagasaán, at napakilala sa m̃ga guardia civil sa iláng báyan dáhil sa m̃ga cawanġis ñg gayon din m̃ga cagagawán.

—¿Cung gayó'y tulisán palá siyá?—ang itinanóng ni Victoriang kiníkilig.

—Sa acálà co'y hindi, sa pagcá't minsan daw ay siyá'y nakilaban sa m̃ga tulisán isáng araw na caniláng linolooban ang isáng báhay.

—¡Walang mukháng masamáng táo!—ang idinugtóng ni Sínang.

—¡Walâ, totóo lamang mapanglâw ang canyáng tingġín: hindi co nakitang siyá'y ñgumitî man lamang sa boong umaga,—ang sinábî ni María Clara.

Sa gayó'y nagdáan ang hápon at dumatíng ang horas n̄ pag-owî sa bayan.

Nangagsialís silá sa gúbat n̄ iliníliwanag ang m̄ga hulíng sínag n̄ naghíhin̄galong áraw, at nagdaan siláng hindî umíimic sa malapit sa mahiwágang pinaglibíngán n̄ núnò ni Ibarra. Pagcatápos ay nanag-úli ang masayang m̄ga salitaang maín̄gay, puspós n̄ caníngasan, sa sílong n̄ m̄ga san̄gá n̄ cáhoy na iyong hindî totóong sanáy na macárinig n̄ gayóng caráming m̄ga voces. Tila mandin namámanglaw ang m̄ga cáhoy, umúugoy ang m̄ga gumagapang na m̄ga damó at warí'y sinasabi: ¡Paalam cabatâan! ¡Paalam, panag-ínip na isáng áraw!

At n̄gayón, sa liwanag n̄ mapupulá at malalakíng nin̄gas n̄ m̄ga sigsíg; at sa tugtog n̄ m̄ga guitarra, bayaan natin siláng lumácad na patun̄gó sa bayan. Nagbabawas ang m̄ga pulutóng, namámatay ang m̄ga ilaw, napípipi ang guitarra, samantalang silá'y nálalapit sa tahanan n̄ m̄ga táo. ¡Ilagáy ninyó ang inyóng "máscara", sa pagca't cayo'y makikipanayam na namán sa inyóng m̄ga capatíd!

Decorative motif

XXV.

SA BAHAY NG FILOSOFO

Pagca umaga ñg kinabucasan, pagcatapos na madálaw ni Juan Crisóstomo Ibarra ang canyang mña lúpà, siyá'y tumúnño sa báhay ni mátandang Tasio.

Lubós na lubós ang catahimican sa halamánan, sa pagca't ang mña lanğay-lanğayang nanğagsasalimbayan sa palibót ñg balisbisa'y bahagyâ na umiinğay. Sumísibol ang malilit na damó sa lúmang pader na guinagapanğan ñg cawánğis ñg báguing na bumubordá sa mña bintána, maliit na bahay na anaki'y siyáng tahanan ñg catahimícan.

Maínğat na itináli ni Ibarra ang canyáng cabáyo sa isáng halígui, siyá'y lumacad ñg hálos patiad ñg pagdadahandahan at canyáng tináhac ang halamanang malínis at totoong magaling ang alágà; pinanhíc ang hagdánan, at siya'y pumasoc, sa pagca't bucas ang pintô.

Ang únang nakita niyá'y ang matandâ, na nacayucód sa isang libro na tíla mandín canyáng sinusulatan. May napanood sa mña pader na tinitipong mña maliliit na mña háyop at mña dahon ñg mña cáhoy at damó, sa guitná ñg mña "mapa" at lúmang estanteng punô ñg mña libro at ñg mña súlat-camáy.

Lubhang nalilibang ang matandâ sa canyang guinagawâ, na ano pa't hindî naino ang pagdating ñg binatà, cung dí ñg ito'y aalis na sana, sa pagcaibig na huwag macagambalà sa matandang iyón.

—¡Abá! ¿nariyan pó bâ cayó?—ang itinanóng, at tiningnan si Ibarra ñg wari'y nangguiguilalás.

—Ipagpaumanhin pô ninyó,—ang isinagót nitó,—cayó pô pala'y maraming totoong guinagawâ....

—Siya nãa pô, sumusulat acó nã cauntî, datapuwa't hindî dalî-dalî at ibig cong magpahingá. ¿May magagawâ pô bâ acóng anó mang sucat ninyóng pakinabanãan cahi't babahagyâ?

—¿Malaki pô!—ang isinagót ni Ibarra at saca lumapít;—datapuwa't....

At sinulyáp ang librong na sa ibabaw nã mesa.

—¿Aba!—ang biglang sinabing nangguíguilalas; guinagamít po ba ninyo ang inyong panahon sa pagsisiyasat cung anó ang cahulugán nã mãa "geroglífico?"

—Hindî pô!—ang isinagót nã matandang laláki, at tuloy nag-álay sa kanyá nã isáng "silla";—hindî nacacawatas acó nã egipcio ó nã copto man lamang, datapuwa't may cauntî akóng nalalamang paraan sa pagsulat niyan, caya acó'y sumulat nã mãa "geroglífico."

—¿Sumusulat pô cayó nã mãa "geroglífico"? ¿At bakít pô?—ang itinanóng nã binatang nag-aalinlanãan sa nakikita't nariringig.

—Nã huwag mabasa nino man sa mãa panahóng itó ang aking sinusulat.

Tinitigan ni Ibarra ang matandang lalaki, at ang ísip niya'y bacâ nasisirà ang ísip nitó. Madaling madaling siniyásat ang aclat, sa pagca íbig niyang maalaman cung nagsisinunãaling, at canyang námasdang totoong magalíng ang doo'y pagcacaguhit nã mãa hayop, mãa gúhit na bilóg, mãa gúhit na anyóng pabilóg, mãa bulaclac, mãa paa, mãa camay, mãa bisig, at iba pa.

—¿At bakít pô cayó sumusulat cung talagang aayaw cayóng mabasa nino man ang inyóng sinusulat?

—Sa pagca't hindî co iniuocol ang áking sinusulat sa mãa taong nabubuhay nãayón; sumusulat acó at nã mabasa nã mãa taong ipanãanãanak pa sa mãa panahong sasapít. Cung mababasa nã mãa tao nãayon ang aking mãa sinusulat ay canilang susunuguin ang aking mãa aclat, na siyang pinagcagugulan co nã pagal nã boong aking búhay;

datapuwa't hindi gayón ang gagawin n̄ m̄ga taong ipan̄gan̄anak pang macababasa n̄ aking m̄ga sinusulat n̄gayón; sa pagca't ang m̄ga taong ipan̄gan̄anak pang iyo'y pawang maguiguing m̄ga pantas at mauunawâ nila ang aking m̄ga adhicâ at canilang wiwikain: HINDI NATULUG NA LAHAT SA GABI N̄ AMING M̄GA NUNO! Ililigtas n̄ talinghagà ó n̄ m̄ga cacaiabang m̄ga letrang itó ang aking gawâ, sa camangman̄gan n̄ m̄ga tao, na gaya naman n̄ pagcaligtas sa maraming m̄ga catotohanan n̄ talinghaga ó n̄ m̄ga cacaiabang m̄ga pagsambá at n̄ di sirain n̄ mapangwasak na m̄ga camay n̄ m̄ga sacerdote.

—At ¿sa anóng wica sumusulat po cayo?—ang itinanong ni Ibarra, pagcatapos n̄ isang sandalíng hindî pag-imíc.

—Sa wica natin, sa tagalog.

—¿At nagagamit pô ba sa bagay na iyan ang m̄ga "geroglifico"?

—Cung di lamang sa cahirapan n̄ magdibujo, naggacailan̄gan n̄ panahón at tiyaga, halos masasabi co sa inyóng lalong magaling na gamitin ang m̄ga "geroglifico sa pagsulat n̄ ating wikà cay sa "alfabeto latino". Tagláy ang m̄ga "vocal" n̄ dating "alfabeto egipcio"; ang ating o na pangwacas na vocal na na sa calaguitnàan n̄ o at n̄ u; wala rin sa egipciong túnay na tunóg ang E; na sa "alfabeto egipcio" ang ating HA at ang ating KHA na wala sa "alfabetong latín" ayon sa paggamit natin sa castila. Sa halimbawà; sa sabing MUKHA,—ang idinugtong na itinuro ang libro—lalong nababagay na aking isulat ang sílabang HA sa pamamag-itan nitóng anyóng isdâ cay sa letrang latina na ipinan̄gun̄usap sa Europa sa pamamag-itan n̄ iba't ibáng paraan. Sa isáng pan̄gun̄usap na hindî totoong ipinahahalatâ ang letrang itó, gáya sa halimbáwa dito sa sábing HAIN, na dito'y hindî totooog mariin ang pan̄gun̄usap n̄ H, ang guinagamit co'y itóng "busto" n̄ leó ó itóng tatlóng bulaklak n̄ LOTO, ayon sa bilang n̄ "vocal." Hindî lámang itó, nagágawâ co rito ang pagsulat n̄ tínig na sa ilóng lumálabas, letrang walâ sa "alfabeto latinong" kinastilà. Inuulit cong cung hindî n̄gâ lámang sa cahirápan n̄ pagdidibujo na kinacailan̄gang pacabutihin, hálos magagamit n̄gâ ang m̄ga "geroglifico;" datapowa't ang cahirapang ding itó ang siyang pumimipilit sa aking huwag magsalitâ n̄ maláwig at huwag magsaysay cung dî iyóng catatagán at kinakailan̄gan

lámang: bucód sa rito'y sinasamahan acó ñã pinagpapagalan cong itó, pagca umáalis ang áking m̃ga panauhing tagá China at tagá Japón.

—¿Anó pong sábi ninyó?

—Hindî pô ba ninyo náriringig? M̃ga langaylangayan ang áking m̃ga panauhin; ñã taóng itó'y nagcúlang ñã isá; maráhil siyá'y hinúli ñã síno mang masamáng bátang insíc ó japonés.

—¿Bakit pô nalalaman ninyóng silá'y nanggagaling sa m̃ga lupaíng iyán?

—Dahil pô sa isáng magaaáng na paraan: may iláng taón na ñgayóng bágo silá umalís ay itinatalì co sa caniláng paa ang isáng maliit na papel na may nacasúlat na "Filipinas" sa wicang inglés, at inaacalà cong hindî totóong maláyò ang caniláng pinaroroonan, at sa pagcá't sinásalita ang wicang inglés hálos sa lahát ñã pánig ñã m̃ga dácong itó. Hindî nagcamít casagutan ang maliit cong papel sa loob ñã mahabang panahón, hanggáng sa cawacasa'y ipinasulat co sa wicang insíc, at ang nangyari'y silá'y bumalic ñã noviembreng sumunód na may m̃ga daláng ibáng m̃ga maliliit na papel, na aking ipinabasa: nacasúlat ang isá sa wicang insíc, at yaó'y isáng bati magmula sa m̃ga pampangín ñã Hoangho, at ang isá, alisunod sa insíc na áking pinagtanunãan, yaón daw marahil ay wicang japonés. Datapuwa't cayó po'y áking linílibang sa m̃ga bagay na itó, at hindî co itinatanong sa inyó cung sa paanong bagay macapaglilingcod acó sa inyó.

—Naparito pô acó't ibig cong makipag-úsap acó sa inyó tungcól sa isang bagay na mahalaga,—ang isinagót ñã binatà;—cahapon ñã hapo'y....

—¿Hinúli pó ba ang cúlang pálad na iyan?—ang isinalabat ñã matandang lalaking malaking totóo ang pagca ibig na macaalam.

—¿Si Elías pô ba ang inyóng sinasabi? ¿Bakin pô ninyó naalaman?

—¿Aking nakita ang Musa ñã Guardia Civil.

—¿Ang Musa ñã Guardia Civil! ¿At sino pô ba ang Musang iyan?

—Ang asawa ñã alférez, na inyóng inanyayahan sa inyóng pagcacatuwa. Cumálat cahapon sa báyan yaong nangyari sa buwaya. Cung gaano ang catalásan ñã ísip ñã Musa ñã Guardia Civil ay gayon din ang

catampalasanan nã canyáng budhî, at hininálà na maráhil ang piloto'y yaong napacapanãahas na nag-abaáng sa canyang asawa sa pusaw at bumuntál cay pári Dámaso; at sa pagca't siya ang bumabasa nã mãa "parte" (casulatang nagbibigay álam nã anó mang bagay na nangyayari) na dapat tanggapin nã canyáng asáwa, bahagyà pa lamang dumarating itó sa canyang bahay na langó at walang malay, inutusan ang sargento, sampô nã mãa soldado, at nã bagabaguin ang fiesta, upang macapanghigantí sa inyó, ¡Mag-ingat pó cayó! Si Eva'y mabait na babae, palibhasa'y nanggáling sa mãa camay nã Dios ... Masama raw babae si doña Consolación, at waláng nacacaalam cung caninong camáy siya nanggáling! Kinacailanãang naguing "doncella" ó naguín ina, minsan man lámang, upang gumalíng ang isang babae.

Nãgumití nã cauntí si Ibarra, sacâ súmagót, casabay ang pagcuha sa canyang cartera nã iláng mãa papel.

—Malimit na nagtátanong pô sa inyó ang aking nasírang amá sa iláng mãa bagay, at natátandaan cong páwang casayahan ang canyang tinamó lamang sa pagsunód sa inyong mãa cahatulan. May casalucuyan acóng isang munting gawain íbig cong papagtibayin ang magandang calalabasan.

At sinabi ni Ibarra sa matandang lalaki sa maiclíng pananalitâ, ang pinagbabalac na escuelahang canyang inihandóg sa canyang pinanãingíbig, at inilahad sa mãa mata nã nagtatacang filósofo ang mãa planong galing Maynila na sa canya'y ipinadala.

—Ibig co sanang ihatol pô ninyó sa akin cung sinosino sa bayan ang mãa taong aking susuyuin, at nã lalong lumabás na magalíng ang gawaing itó. Kilalá pô ninyóng totóo ang mãa táong nananahan dito; acó'y bágong carárating at hálos acó'y isáng manunuluyang tagá ibang lupaín sa aking sariling bayan.

Sinisiyásat ni matandáng Tasiong sa mãa mata'y nanguiguilid ang mãa lúhà, ang mãa planong na sa canyáng haráp.

—¡Ang inyóng ipagpapatuloy na yariin ay ang aking panaguinip, ang panaguinip nã isáng abáng sirâ ang ísip!—ang bigláng sinábing nabábagbag ang lóob;—at nãgayó'y ang únang ihahatol co pô sa inyó'y ang huwág na mulíng cayó'y magtanóng sa ákin magpacailan man!

Tininãnán siyá nã binátang nanguíguililas.

—Sa pagcá't ang m̃ga táong matitinó'y ipalalagay pô cayóng sirâ rin ang pag-iísip,—ang ipinagpatuloy ñg pananalitáng masacláp na pagpalibhásà.—Inaacalà ñg táong páwang m̃ga sirâ ang ísip ñg síno mang hindî nag-iisip ñg wañgis na canilá; itó ang dahilán at ipinalálagay nilá acóng ul-ól, at ang gayó'y kinikilala cong utang na lóob, sa pagcá't jay, sa aba co! sa araw na ibig niláng ibalic sa aking boo ang sirâ cong ísip; sa araw na iyá'y áalsan acó ñg caunting calayâang áking binilí sa halagá ñg pagca-acó'y táong may cálolowa. ¿At síno ang nacacaalam cung silá ñgâ ang may catuwiran? Hindî acó nag-iisip at hindî acó nabubuhay alinsunod sa caniláng m̃ga cautusán; pawang m̃ga ibá ang áking sinúsunod na m̃ga palatuntunan, ang áking m̃ga adhicâ. Sa ganáng canilá'y ang túnay na matinó'y ang gobernadorcillo, sa pagcá't palibhása'y waláng ibáng pinagaralan cung dí ang magdúlot ñg chocolate at magtiis ñg casam-án ñg asal ni pári Dámaso, ñgayó'y mayaman, liniligalig niyá ang m̃ga maliliit na capaláran ñg canyáng m̃ga cababáyan at cung magcabihirá pa'y nagsásalitâ ñg tungcól sa catuwíran. "Matalas ang pag-iísip ñg táong iyán" ang inaacalà ñg m̃ga hañgal; "tingnan ninyó't sa waláng anó ma'y nacapagpalakî sa sarili!" Datapuwa't acóng nagmána ñg cayamanan, m̃ga pagca-aláng-áláng ñg cápuwà, acó'y nag-áral, ñgayó'y isáng mahírap acó, at hindî acó pinagcatiwalâan ñg lálóng waláng cabuluháng tungcúlin, at ang sinasabi ñg lahát: "¡Iyá'y isáng ul-ól, iyá'y hindî nacauunawà cung anó ang pamumuhay!" Tinatawag acó ñg curang "filósofo" ñg palibác, na ang ipinahihiwatig ay acó'y isáng madaldal na ipinagmámayabang ang m̃ga pinagarálan sa Universidad, gayóng siyá pa namáng lálóng waláng cabuluhán. Marahil ñgâ namá'y acó ang túnay na báliw at silá ang m̃ga tinô, ¿síno ang macapagsasabi?

At pinaspás ñg matandâ ang canyáng úlo, na anàkí ibig niyang palayuín ang isáng pag-iísip, at sacâ nagpatúloy ñg pananalitâ:

—Ang icalawáng maihahatol co sa inyó'y magtanóng pô cayó sa cura, sa gobernadorcillo, sa lahát ñg m̃ga táong nacacacaya; bibigyan cayó nilá ñg m̃ga masasamâ, hañgál at waláng cabuluháng m̃ga cahatulán; datapuwa't hindî pagtalíma ang cahulugán ñg pagtatanóng, magpacunuwarî cayóng sinúsunod ninyó silá cailan man at mangyayaring gawin ninyo, at inyóng ipahayag na iniaalinsunod ninyó sa canilá ang inyóng m̃ga gawâ.

Naglininglíning ñg sandali si Ibarra at nagsalitâ, pagcatapos:

—Magalíng ang inyóng hátol, n̄guni't mahirap sundin. Dapuwa't ¿hindí n̄gâ cayâ maipagpatuloy co ang aking panucálà na hindí tumakip sa panúcalang iyán ang isáng dilím? ¿Hindí bagá cayâ magawâ ang isáng cagaling̃an cahi't tahákin ang lahát, yámang hindí cailan̄gã n̄g catotohanang manghirám n̄g pananamit sa camalîan?

—¿Dáhíl diyá'y walâ sino man sumisinta sa catotohanang hubád! Magalíng ang bágay na iyán sa salitâ, mangyayari lamang sa daigdíg na pinápanaguimpan n̄g cabatâan. Náriyan ang maestro sa escuela, na walang tumútuulong síno man, sangól na púsong nagmithî n̄g cagaling̃an ay walang ináni cung di libác at m̄gã halakhác; sinábi ninyó sa áking cayó'y taga ibang báyan sa inyóng sariling lupáin, at naniniwalâ acó. Mulâ sa únang áraw n̄g inyóng pagdating díto'y inyóng sinactán ang calooban n̄g isáng fraileng cabalitaan sa m̄gã táong siya'y isáng banál, at ipinalalagay n̄g canyáng m̄gã cápuwâ fraileng siyá'y isáng pantás. Loobin nawâ n̄g Dios na ang guinawâ ninyóng itó'y huwág siyáng maguing cadahilanan n̄g m̄gã mangyayari sa inyó sa hináharap na panahón. Huwág po ninyóng acalâing dáhil sa pinawawal-áng halagá n̄g m̄gã dominico at agustino ang guinggóng hábito, ang cordón at ang salaulang pangyapác, na dahil sa minsang ipinaalaala n̄g isáng dakílang doctor sa Santo Tomás, na ipinasiyá n̄g papa Inocencio III, na lalong nauucol daw sa m̄gã baboy cay sa m̄gã tao ang m̄gã palatuntunan n̄g m̄gã franciscano'y hindí silá mangagcácaisa upang papagtibayin yaóng sábi n̄g isáng fraileng procurador: "Higuit ang ikinapangyayari n̄g lálong walang cabuluháng uldóg cay sa Gobierno, cáhi't maguing casama pa nitó ang lahát niyáng m̄gã soldado "Cave ne cadas". Totóong macapangyarihan ang guintô; madalás na inihápay n̄g gúyang vacang guintô ang túnay na Dios sa canyáng m̄gã altar, at nangyayari itó búhat pa sa panahón ni Moisés.

—Hindí acô lubháng mapangláwin sa pag-iísip n̄g mangyayari sa anó mang bágay, at sa gánang ákin ay hindí namán napacapan̄ganib ang pamumuhay sa áking lupáin,—ang isínagót ni Ibarrang n̄gumin̄gití.—Inaacalà cong nápacalampas namán ang m̄gã tácot na iyán, at umaasa acóng áking magágawâ ang aking m̄gã panucála, na hindí acó macacakita n̄g malalaking m̄gã hadláng sa dácong íyan.

—Hindí n̄gã, sacali't cayó'y tangkilikin nilá; datapuwa't magcacaroon cayó n̄g m̄gã hadláng cung cayo'y hindí tangkilin. Casucátan na upang

madúrog na laháat ang inyóng m̃ga pagsusumicap sa m̃ga pader ñg bahay ñg tinatahanan ñg cura, ang iwaswás ñg fraile ang canyáng cordón ó ipagpág cayâ niyá ang canyáng hábito; itátangui ñg alcalde bucas, sa papaano mang dahilán, ang sa inyo'y ipinagcaloob ñgayon; hindî itutulot ñg síno mang ináng pumasoc ang canyáng anác sa páaralan, at cung macágayo'y baligtád ang ibubuñga ñg inyóng laháat na m̃ga pagpapagal: macapanghihinà ñg lóob sa m̃ga magpapanucálà pagcatapos, na tumikím gumawâ ñg anó mang bagay na cagalingan.

—Bagá man sa inyóng sabí,—ang tugón ñg binátà, hindî acó macapaniwálà sa capangyarihang iyang sinabi ninyó, at cáhit ipagpalagáy ñg catotohanan, cahi't paniwalâan túnay ñga, mátitira rin sa áking pinacalábis ang bayang may pag-iísip, ang Gobiernong may maniñgas na hañgad sa pagtatátag ñg m̃ga panucalang totoong maiinam, taglay niyá ang m̃ga dakilang adhicâ at talagáng ibig ñga niya ang icágagaling ñg Filipinas.

—¡Ang Gobierno! ¡Ang Gobierno!—ang bulóng ñg filósofo, at sacà tumiñgalà upang tiñgnán ang bubuñgán.—Bagá man túnay na magcaróon ñg maniñgas na nasang padakilâin ang lupaíng itó sa icágagaling ñg m̃ga taga rito rin at ñg Ináng Báyan; bagá man manacanacang alalahanin ñg mañgisang̃isang m̃ga nañgañgatuñgculan ang magagandang caisipán ñg m̃ga háring católico, at bangguitín cung siya'y napapag-isá, ang Gobierno'y hindî nacakikita, hindî nacaririnig, hindî nagpapasiyá, liban na lamang sa ibiguin ñg cura ó provincial na canyáng makita, mápakinggan at mápasiyahán; lubós ang pagsampalatayang cayâ lamang siyá matíbay ay dahil sa canilá; na cung siya'y nananatili'y sa pagca't siya'y inaalalayan nilá; cung siya'y nabubuhay, sa pagca't ipinahihintulot niláng siyá'y mabuhay, at sa araw na iwan siyá ñg m̃ga fraile'y siya'y matútumbang gáya ñg pagcatumbá ñg isang taotaohan pagca walâ ñg sa canya'y pang-alalay. Tinatacot ang Gobierno sa panghihimagásik ñg bayan, at tinatacot ang bayan sa m̃ga hucbó ñg Gobierno: nagmulà rito ang isang magaang na laróng nacacatulad sa nangyayari sa m̃ga matatacutin cung sila'y pumapasoc sa m̃ga malulungcót na lúgar; ipinalálagay niláng m̃ga "fantasma" ang canilang sariling m̃ga anino, at ipinalálagay niláng m̃ga voces ñg ibá ang m̃ga alíñgawñgaw ñg caniláng sariling m̃ga voces. Hindî macawáwalà ang Gobierno sa pananalima sa m̃ga fraile, samantalang hindî siyá nakikipag-alam sa bayáng itó; mabubuhay siyang catúlalad niyáng m̃ga bátang báliw, na pagdaca'y nañgañgatal márinig lámang ang voces ñg sa canya'y tagapag-

alágà, na caniláng pinacasmusuyò ñg dî anó lámang at ñg sa canila'y magpaumanhin. Hindî nagháhanḡad ang Gobiernong siya'y magtamó sa hináharap na panahón ñg sariling lacás na sagánà, siya'y isáng bísig lámang, sa macatuwíd ay tagaganáp; ang úlo'y ang convento, sa macatuwíd ay siyáng tagapag-utos, at sa ganitóng hindî niyá pagkilos, nagpapaubayà siyáng siya'y caladcarín sa magcabicabilang banḡing malalalim, siya'y naguiguing lilim lamang, nawáwal-an siyang cabuluhán, at sa canyáng cahinaan at casalatan sa caya'y ipinagcacatiwalà niyang lahát sa mḡa camáy na upáhan. Cung hindí'y inyó pong isúmag ang anyô ñg pamamahálà sa atin ñg ating Pámunuan sa mḡa ibang lupaíng inyóng linacbáy ...

—¡Oh!—ang isinalabat ni Ibarra,—mapapacalabis namán ang mḡa cahinḡiang iyan; magcásiya na lámang táyo sa pagcakitang ang baya'y hindî dumáraing, at hindî nagcacahirap na gaya ñg mḡa ibáng lupaín, at ito'y salámat ñg sa Religión at sa cabaítan ñg mḡa púnong dito'y namamahálà.

—¡Hindî dumáraing ang bayan, sa pagcá't waláng voces, hindî cumikilos sa pagca't hindî nacacaramdam sa mapanḡanib na pagtulog, at hindî nahihirapan, ang wicà po ninyó, sa pagca't hindî niyá nakikita cung paano ang pagdurugô ñg canyáng púsò, ¡Ñḡuni't makikita't mariringḡig isáng áraw at ¡sa abá ñg mḡa lumiligaya sa pagdaráyà at sa gabí cung manḡagsigawâ, dahil sa ang acálà nilá'y natutulog na lahát. ¡Pagca naliwanagan ñg sícat ñg áraw ang carumaldumal na anác ñg mḡa cadilimán, cung magcágayo'y dárating ang cakilakilabot na pananag-úli ñg ísip, búbugsô at sasambulat ang hindî maulátang lacás na kinulóng sa lubháng mahábang panahón, ang napacaraming camandág na isaisang patác na sinálà, ang di masayod na mḡa himutóc na linunod ... ¿Cung magcágayo'y sino cayâ ang magbabayad niyang mḡa utang na manacânacang sinísinḡil ñg báyan ayon sa ating nababasa sa pigtâ ñg dugong mḡa dahon ñg Historia?

—¡Hindî ipahihintulot ñg Dios, ñg Gobierno at ñg Religióng dumating ang araw na iyan!—ang mulíng isinagót ni Crisóstomo, na nalálaguim ñg laban sa canyang saríling calooban.—Sumasampalataya sa religión at sumisinta sa España ang Filipinas; talastas ñg Filipinas cung gaano calakí ang mḡa cagalinḡang guinágawâ ñg nación sa canya. Tunay ñg'a't may mḡa capaslanḡang nagagawa, hindî co rin naman icacailang siya'y may mḡa caculanḡan; datapuwa't nagpapagal ang España ñg pagbabago ñg mḡa

cautusán at m̃ga palácad na námamasid niyáng dî totóong wastô upang mabigyáng cagamutan ang gayóng m̃ga capaslanḡán at m̃ga caculanḡan; nagbabalac n̄ m̃ga bago't bagong panucála, hindî masamang asal.

—Nalalaman co, at nárìto ang casám-ang lálò. Ang m̃ga pagbabagong utos na nanggagaling sa mataas, pagdating sa baba'y nawawal-ang cabuluhán, dahil sa m̃ga pangit na pinagcaratihan n̄ lahát, sa halimbawa, ang maninḡas na hanḡad na pagdaca'y yumaman at ang camangmanḡan n̄ bayang ipinaubáya ang lahat n̄ gawín n̄ may m̃ga salanggapang na budhî. Hindî nasasalansà n̄ isáng tadhanà n̄ hárì ang m̃ga gawang lisyà n̄ m̃ga namiminúnò, samantálang hindî abanḡán n̄ isáng mapagmalasakit na macapangyarihan ang lubós na pagtalima sa tadhánang iyón n̄ hárì, samantalang hindî ipinagcacaloob ang calayâang magsalitâ laban sa malalabis na m̃ga cagagawan n̄ nanḡaglúlupit na m̃ga harîharían sa bayan: mátitira sa pagcapanucála, ang m̃ga panucála, ang m̃ga capaslanḡa'y mananatili't hindî masasawatâ, at gayón ma'y tahímic na matutulog ang ministro, sa galác na siya'y nacatupád n̄ canyáng catungcúlan. Hindî lamang ito, sacali't pumarito ang isáng guinóong may mataas na catungcúlang may taglay na m̃ga dakila't magagandang m̃ga hanḡád, samantalang sa licura'y tinatawag siyáng-ulól, sa haráp niya'y ganitó ang ipasísimulang sa canya'y iparinig: "hindî po nakikilala n̄ inyóng camahalan, ang lupaing ito, hindî pô nakikilala n̄ inyóng camahalan ang m̃ga "indio", pasasamain pô n̄ camalian ninyó silá, ang mabuti po'y magcatiwalâ cayó cay "fulano" at cay "zutano" at ibá pa," at sa pagca't hindî nḡa naman nakikilala n̄ camahalan niya ang lupaing hangga nḡayo'y na sa América ang canyáng boong acála, at bucod sa roo'y ma'y m̃ga caculanḡan at may m̃ga hindî mapagtagumpayán n̄ marupóc niyáng lóob, na gaya rin naman n̄ lahát n̄ táo, siya'y napahihinuhod. Nadidilidili naman n̄ camahalan niyang kinailanḡang siya'y magpatúlò n̄ maráming páwis at magcahírap n̄ dî cawásà upang camtán niyá ang catungculang hinahawácan, na tatlóng taón lamang ang itátagal n̄ catungculang iyón, na sa pagca't siyá'y may catandaan na'y kinacailanḡang huwag n̄ mag-íisip n̄ m̃ga pagtutuwid n̄ licô at n̄ m̃ga pagsasangalang sa naapi, cung dî ang iguiguinhawa niya sa panahông darating; isáng malíit na "hotel" (magandang bahay) sa Madrid, isáng mainam na tahanan sa labás n̄ ciudad at isáng magaling na pakikinabang sa taóntaón sa patubuang salapi upang macapagbúhay-guinháwa sa pangulong báyang tahanan n̄ hárì ang m̃ga

bagay n̄gang itó ang dapat paghanapin sa Filipinas. Huwág táyong huming̃i n̄g m̄ga cababalaghán, huwág nating hin̄ging magmalasakit sa icagagaling n̄g lupaíng itó ang tagá ibáng lupaíng naparirito at n̄g macakita n̄g cayamanan at pagcatapos ay aalis. ¿Anóng cahalagahan sa canyá n̄g pagkilalang lóob ó n̄g m̄ga sumpâ n̄g isáng bayang hindi niya kilalá, na walâ síyáng ano mang súcat alalahanin at walâ naman doon ang canyáng m̄ga sinisinta? Upang tumimyas ang dan̄gal ay kinacailan̄gan umalin̄gawn̄gaw sa m̄ga tain̄ga n̄g ating m̄ga iniibig, sa han̄ging sumisimoy sa ating tahanang bahay ó sa kinamulatang bayang mag-iin̄gat n̄g ating bungô at m̄ga but-ó, ... ibig nating maramdaman ang pagcaunlac sa ibabaw n̄g ating libin̄gan, at n̄g mapapag-init n̄g canyáng m̄ga sinag ang calamigán n̄g camatayan, n̄g huwag namang totoong mauwi na n̄ga tayo sa wala, cung di may matirang anó mang macapagpapaalaala sa atin. Alin man dito'y walâ tayong maipan̄gacò sa pumaparito upang mamanihalà n̄g ating capalaran. At ang lalò pang kasamasamaan sa lahát ay nan̄gagsisi-alis pagka nagpapasimulâ na n̄g pagcaunawà n̄g canilang catungculan. N̄guni't lumálayô tayo sa ating pinag-uusapan.

—Hindi, bago tayo magbalíc sa pinag-uusapan natin ay kinacailan̄gang cong pagliwanaguin ang iláng m̄ga tan̄ging bagay,—ang dalidaling isinalabat n̄g binatà. Mangyayaring sumang-ayon acóng hindi nakikilala n̄g Pamahalaan ang calagayan, caugalian at minimithi n̄g bayan, datapuwa't sa acala co'y lalong hindi nakikilala n̄g bayan ang Pamahalaan. May m̄ga cagawad ang Pamahalaang walang cabuluhan, masasamá, cung itó ang ibig ninyóng aking sabihin, datapuwa't mayroon namang m̄ga cagawad na magagalíng, at ang magagalíng na ito'y waláng magawâ, sa pagca't sumasaguitnâ sila n̄g caramihang hindi gumágalaw, aayaw gumalaw, ang m̄ga mamamayan bagang bahagyâ, na nakikialam sa m̄ga bagay na sa canya'y nauucol. N̄guni't hindi acó naparito't n̄g makipagmatuwiran sa inyo tungcol sa bagay na itó; naparito acó't n̄g sa inyo'y huming̃ing cahatulan, at ang inyong sabi'y yumucód acó sa m̄ga diosdiosang catawatawá.

—Tunay n̄gâ, at itó rin ang aking inuulit, sa pagca't dito'y kinacailan̄gang ibabâ ang ulo ó pabayaang ilagpac.

—¿Ibaba ang ulo ó pabayaang ilagpac?—ang inulit ni Ibarrang nag-iisip-isip.—Totoong napacahigpit ang páhiran̄gang iyán! N̄guni't ¿bakit? Diyata't ¿hindi n̄gâ cayâ mangyayaring magcaayos ang pagsinta sa aking

tinubuang lupa at ang pagsinta sa España? ¿Kinacailanġan bagang magpacaĩmbi upang maguing magaling na binyagan, papanġitin ang sariling budhi upang macagawa nġa nġ isáng magaling na panucalà? Sinisinta co ang aking tinubuang lúpà, ang Filipinas, sa pagca't siya ang pinapacacautanġan co nġ buhay at nġ aking caligayahan, at sa pagca't dapat sintahin nġ lahat nġ tao ang canyang tinubuang lúpà; sinisinta co ang España, ang lupang tinubuan nġ aking magugulang, sa pagca't baga man sa lahat nġ bagay na nangyayari, pinagcacautanġan siya at pagcacautanġan nġ Filipinas nġ canyáng caligayahan at nġ canyang cagalinġan sa panahong dárating; católico acó, nananatili sa aking dalisay ang pananampalataya nġ aking mġa magugulang, at hindí co maalaman cung anóng cadahilanan at aking ibábabâ ang aking úlo, gayóng mangyayari namang aking itunghay; cung anong cadahilanan at aking ihahayin ang aking ulo sa aking mġa caaway, gayong sila'y mangyayari co namang yurakin!

—Sa pagca't na sa camay nġ inyóng mġa caaway ang linang na ibig ninyóng pagtamnan, at walâ cayóng lacás na mailalaban sa canilá.... Kinacailanġan munang hagean ninyó ang camay na iyang....

—¡Hagcán! Datapuwa't ¿nalilimutan na ba ninyong silasila ang pumatáy sa aking amá, at siya'y caniláng hinucay at inalis sa canyang libinġan? Nġuni't acóng canyáng anác ay hindí co nalilimutan, at cung hindí co siya ipinanghihiganti'y, dahil sa linilinġap co ang capurihan nġ religión.

Itinunġó ang úlo nġ matandáng filósofo.

—Guinoong Ibarra.—ang canyang isinagót nġ madalang na pananalitá:—cung nananatili sa inyong alaala ang mġa gunitaing iyan, mġa gunitaing hindí co maihahatol na inyóng limutin; huwag pô ninyóng ipagpatuloy ang panucalang inyóng binabantang gawín, at hanapin ninyó sa íbang dáco ang icagagaling nġ inyóng mġa cababayan. Humihinġi ang panucalà ninyo na ang ibang tao ang gumawâ, sa pagca't upang mayari, hindi lamang salapi at hanġad na macayari ang kinacailanġan; bucód sa rito'y kinacailanġan dito sa ating lupaín ang pagca matiisin, malabis na catiyagaa't pagsusumicap at matibay na pag-asa, sa pagca't hindí nahahanda ang linang; pawang mġa dawag lamang ang nacatanim.

Napag-uunawà ni Ibarra ang cahalagahan nġ mġa salitang itó; datapuwa't hindí siya macapanglulupaypáy'y; na sa canyang gunita ang

alaala cay María Clara; kinacailanġang mayari ang canyang inihandóg na pangacò.

—¿Wala na bagáng ibang sa inyo'y maihatol ang dinanas ninyó cung di ang mahigpít na paraang iyan?—ang itinanong sa mahinang pananalita.

Tinangnán siyá ñg matandáng lalaki sa bísig at saca siya dinalá sa bintanà. Isang hanġing malamig na pangunahin ñg timog ang siyang humihihip; nalalatag sa mġa mata niya ang halamang ang hangganan ay ang malawac na gubat na siyang pinacabacod.

—¿Bakit pô ba hindî natin tutularan ang gawa niyáng mahinang catawán ñg halamang iyang humihitic sa dami ñg bulaclac at mġa búco?— anang filósofo, na itinurò ang isang magandang púnò ñg rosa.— Pagcahumihihip ang hanġin at ipinagwawagwagan siya, ang guinagawa niya'y yumúyucod, anaki'y itinatagò ang canyang mahalagang taglay. Cung manatili ang punò ñg rosa sa pagcatuwid, siya'y mababali, isasabog ñg hanġin ang mġa bulaclac at maluluoy ang mġa búco. Pagcaraan ñg hanġin, nananag-uli ang punò ñg rosa sa pagtuwid, at ipinagmamalaki ang canyang cayamanan, ¿sino ang sa canya'y macacapíintas dahil sa canyang pahihinuhod sa pangangailanġan, sa macatuwid baga'y sa pangangailanġang pagyucod? Tan-awain po ninyo roon ang lubhang mayabong na cáhoy na "cúpang" na iyón, na iguinagalaw ñg boong cadakilaan ang canyang na sa caitaasang mġa dahong pinagpupugaran ñg lawin. Ang "cúpang" na iya'y dinala co ritong galing sa gubat ñg panahong siya'y mahinà pang usbóng; inalalayan co ang canyang catawan ñg maliliit na mġa patpat sa loob ñg di cacaunting panahón. Cung dinalá co rito ang cahoy na iyang malaki na't sagana sa buhay, wala ñgang salang hindi sana siya nabuhay: ipinagwawagwagan disin siya ñg hanġin ñg panahóng hindi pa nacacacapit ang canyang mġa ugat sa lupa upang macapagbigay sa canya ñg kinacailanġang icabubuhay, alinsunod sa canyang laki at taas. Ganyan din pô naman ang maguiguing wacas ninyo, halamang inacat na nanggalíng sa Europa at inilipat sa mabatóng lupaíng itó, cung hindî cayó hahanap ñg sa inyo'y aalalay, at hindî cayó magpapacalít. Masama pô ang inyóng calagayan, cayó'y nag-íisá, mataas; umuugà ang lúpà, nagbabalitá ang lanġit ñg malakíng unós, at napakita ñg nacahihicayat ñg paglapit ñg lintic ang maruruclay na dulo ñg inyong angcán. Hindî catapanġan, cung di capanġahasang tacsil ang mag-isang makihamoc sa boong casalucuyang

náririto; wala sino mang pumipintas sa pilotong nangún̄gubli sa isang doon̄gán sa unang hihip n̄g han̄ging nagbabalita n̄g darating na bagyó. Hindî caruwagan ang yumucod cung nagdaraan ang punglo (bala); ang masama'y ang lumantad upang mahandusay at huwag na muling buman̄gon.

—¿At magcacaroon cayâ n̄g inaasahan cong bun̄ga ang pag-amis sa sariling itó?—ang itinanóng ni Ibarra;—¿maniniwalà cayâ sa akin at lilimutin cayâ n̄g sacerdote ang guinawâ co sa canyang pag-imbi? ¿Tunay n̄gâ cayang tutulong sila sa akin sa icalalagô n̄g pagpapaaral sa m̄ga batà, na siyáng makikipan̄gagaw sa convento n̄g m̄ga cayamanan n̄g bayan? ¿Hindî caya mangyaring sila'y magpacunwarî n̄g pakikipag-ibigan, magpaimbabaw n̄g pagtatangkilic, at sa ilalim, sa m̄ga cadiliman ay siya'y bacahin, siraing unti-unti, sugatan ang canyang bucóng-búcong at n̄g lalong madaling maibuwal siyá, cay sa labanan n̄g pamukhaan? ¡Alinsunod sa iniacalà po ninyong m̄ga anyo'y maaasahang mangyayari ang lahat!

Nanatili ang matandang lalaki sa hindî pag-imíc at hindî macasagót. Nag-isip-isíp n̄g ilang sandalî at sacâ nagsalitâ ulî:

—Cung gayón ang mangyari, cung maluoy ang inyóng panucalà, macaaaliw sa inyong hapis ang pagcaalam ninyong inyong guinawâ ang lahat ninyong macacaya, at gayon man ang cahinatna'y may cauntî ring pakikinaban̄gin: itatag ang unang bató, magtanim, at marahil cung macaraan na ang sigabo n̄g unós ay sumibol ang iláng butil, magnawnaw pagcalampas n̄g capahamacán, máligtas ang angcan sa pagcapahamac at sa cawacasa'y maguing binhi n̄g m̄ga anac n̄g maghahalamáng namatay. Mangyayaring macapagpalacás n̄g loob ang gayóng ulirán sa m̄ga ibáng nan̄gatatacot lamang magpasimulâ.

Pinaglininglining ni Ibarra ang m̄ga catuwirang itó, napagmasid ang canyáng calagayan at napagwaring totoong na sa catwiran ang matandáng lalaki sa guitnâ n̄g canyang pagcamahiliguin sa paniniwala sa mapapanglaw na casasapitan n̄g anó mang panucalà.

—¡Naniwalâ acó sa inyó!—ang bigláng sinabi, at pinacahigpit ni Ibarra ang camay n̄g matandáng lalaki.—Hindi nasayang ang aking pagasang bibigyan pô ninyô acó n̄g magalíng na cahatulán. N̄gayón dín ay paparoón acó sa cura't aking bubucsán sa canyá ang nilalaman n̄g aking pusò, sa pagca't ang catotohana'y walà naman siyáng guinagawâ sa aking

anó mang bágay na masamá, sa pagca't hindî naman maguiguing cawanģis na lahat nģ nag-usig sa aking amá. Bucód sa rito'y may ipakikiusap pa acó sa canyá tungcól sa icagagalíng niyáng culang palad na ulol na babaeng iyán at nģ canyáng mģa anác; ;nananalíg acó sa Dios at sa mģa tao!

Nagpaalam sa matandáng lalaki, sumacay sa cabayo at yumao.

—;Masdán nating magaling!—ang ibinulóng nģ mapag-isip nģ mapapanglaw na filósofo; na sinusundán si Ibarra nģ canyáng tanaw;—hiwatigan nating mabuti cung paano cayâ ang gagawín ni Capalarang pagyari nģ pinasimulaang "comedia" sa libanģan.

—Nģayo'y tunay na siya'y nagcacámali: pinasimulaan ang "comedia" nģ caunaunahan pa bago nangyari ang sa libinģan.

Decorative motif

Decorative motif

XXVI.

ANG "VISPERA" NG "FIESTA."

Tayo'y na sa icasampô n̄g Noviembre, vispera (araw na sinusundan) n̄g fiesta (pagsasayá).

Iniiwan ang caugaliang anyó sa araw-araw, at gumagamit ang bayan n̄g isáng waláng cahulilip na casipagan sa bahay, sa daan, sa simbahan, sa sabunġan at sa cabukiran; pinupunô ang m̄ga bintanà (durunġawán ó linib) n̄g m̄ga "bandera" at n̄g m̄ga "damáscong may iba't ibang culay; napupuspos ang alang-alang n̄g m̄ga ugong n̄g m̄ga putóc at n̄g música; nasasabugan at nalalaganapan ang hanġin n̄g m̄ga cagalacan.

Sarisaring minatamis na m̄ga bunġang cahoy rito ang nanġacalagay sa m̄ga "dulcerang" (lalagyán n̄g matamis) cristál na may sarisáring masasayáng cúlay na pinag aayos-ayos n̄g dalaga sa isang "mesita" (maliít na mesa), na natátacpan n̄g maputing "mantel" na "bordado." Sumisiap sa "pátio" ang m̄ga sisiw, cumacacac ang m̄ga inahing manóc, humagukhoc ang m̄ga baboy, na nanġaguíguilta sa catuwaan n̄g m̄ga tao. Nagmamanhic manaog ang m̄ga alilang may m̄ga daláng doradang "vagilia" (sasisaring bágay na lalagyan n̄g pagcaing napapamutihan n̄g m̄ga dibujong dorado), pilac na m̄ga "cubierto" (cuchara, cuchillo at tenedor) dito'y may kinagagalitan dahil sa pagcabasag n̄g isang pingan, doo'y pinagtatawanan ang isang babayeng tagabukid; sa lahat n̄g daco'y may nanġag-uutos, nanġag-uusapan, sumisigaw, nanġagpipintasan, nangagbabalacbalac, nanġag-aaliwan ang isa't isá, at pawang caguluhan, ugong, cainġayán. At ang lahat n̄g pagsusumicap na itó at itong lahat na pagpapagal ay dahil sa panauhing kilala ó hindî kilala; ang cadahilana'y n̄g pagpakitaan n̄g magandang loob ang taong marahil ay hindî pa nakikita cailan mán, at marahil cailan man ay hindî na pakikita pagcatapos; n̄g ang tagaibang bayan, ang naglalacbay-bayan, ang caibigan, ang caaway, ang filipino, ang

castila, ang dukhá, ang mayaman ay umalis doon pagcatapos n̄g fiestang natutuwa at walang maipintas: hindî man lamang hinihin̄gi sa canilang cumilala n̄g utang na loob, at hindî hinihintay sa m̄ga panauhing yaong huwag gumawâ n̄g anó mang isasamâ n̄g mapagcandiling magcacasambaháy samantalang tinutunaw ó cung matunaw na sa tiyan ang canilang kinain. Ang m̄ga mayayáman, ang m̄ga nacakita n̄g higuít cay sa m̄ga ibá, palibhasa'y nan̄gaparoon sa Maynilà, nan̄gagsisibili n̄g cerveza, champagne, m̄ga licor, m̄ga alac at m̄ga pagcaing galing Europa, m̄ga bágay na bahagyà na nilá natiticman ang isáng subò ó isáng lagóc. Magandang totoó ang pagcacahanda n̄g canyáng mesa.

Sa dacong guitnâ'y naroroon ang isáng "pinya-pinyahang" kinatutusucan n̄g m̄ga panghiningáng marikít na lubhá ang pagcacagawâ n̄g m̄ga "presidiario" sa m̄ga horas n̄g caniláng pagpapahingálay. Ang m̄ga panghiningáng itó'y may m̄ga anyong "abanico," cung minsa'y catulad n̄g m̄ga pinagsalitsalit na m̄ga bulaclac, ó isáng ibon, isáng "rosa", isáng dahon n̄g anahaw, ó m̄ga tanicalâ, na pinapagmulâ ang lahat n̄g itó sa isáng caputol na cahoy lamang: isáng bilanggong pinarurusahan sa sapilitang pagtatrabajo ang may gawâ, isáng pan̄gal na "cuchillo" ang gamit na casangcapan at ang voces n̄g bastonero ang siyang nagtuturò.—Sa magcabilang tabí n̄g pinyang itó, na tinatawag na "palillera", nacalagáy sa m̄ga cristal na "frutero" (lalagyan n̄g bun̄gang-cahoy) ang nacatimbóng m̄ga "naranjitas" (santones ang tawag n̄g iba), lansones, ates, chicos at manggá pa cung magca minsan, bagá man buwan n̄g Noviembre. Sacâ sa man̄ga bandeja sa ibabaw n̄g m̄ga papel na may burdang inukit at may m̄ga pintáng makikináng na m̄ga cúlay, nacahayin ang m̄ga "jamong" galing Europa ó galing China, isáng malaking "pastel" na ang anyó'y "Agnus Dei," (tupang may tan̄gay na banderang may nacadibujong isang cruz), ó cayá'y calapati, ang Espíritu Santo marahil, m̄ga "pavo rellenado," at ibá pa; at sa casamahan n̄g lahat n̄g ito'y ang pangpagana sa pagcaing m̄ga frasco n̄g m̄ga "achara" na may caayaayang m̄ga dibujong gawâ sa bulaclac n̄g bun̄ga at ibá pang m̄ga gúlay at m̄ga bun̄gang halaman na totoong mainam ang pagcacahiwà na idinigkít n̄g "almibar" sa m̄ga taguiliran n̄g m̄ga garrafón.

Linilinis ang m̄ga globong vidrio, na pinagmanamana n̄g m̄ga ama't n̄g m̄ga anác, pinakikintab ang m̄ga tansong aro; hinuhubdan ang m̄ga lampara n̄g petróleo n̄g canilang mapupuláng m̄ga funda, na sa canila'y naglalagac sa loob n̄g isang taón sa m̄ga lan̄gaw at sa m̄ga lamoc na sa canila'y

sumisirâ; umuugoy, cumacalansing, umaawit ñ caligaligaya ang mña "almendra" at mña palawit na cristal na nagkikinagan ñ sarisaring maniningning na cúlay dahil sa anyô ñ pagcacatapyas; na ano pa't anaki'y nanñakikisaliw sa pagcacatuwâ, nanñagsasayá pinagpag-iiba't-iba ang ningning at pinasisinag sa ibabaw ñ mapuputing mña pader ang mña cúlay ñ bahag-hari.

Ang mña bata'y nanñaglalarô, nanñagcacatuwâan, hinahabol ang maniningning na mña cúlay, nanñatitiod, nababasag ang mña tubo, datapuwa't ito'y hindî nacacagambalà upang ipagpatuloy ang catuwaan ñ fiesta: ibáng ibá ang caniláng casasapitan at ang mña luhà ñ caniláng mabibilog na mña matá, ang siyang magsaysay cung mangyari ang ganitóng pagbabasag sa ibáng panahon ñ isáng taón.

Lumalabás, na gaya rin ñ mña cagalang-galang na mña lámparang itó, sa mña pinagtatagúan, ang mña pinagtiyagaang gawín ñ dalaga: mña "velo" na sa "crochet" ang pagcacayari, maliliit na mña alfombra, mña bulaclac na gawáng camay; inilalabás din ang mña caunaunahang bandejang sa calaguitnaa'y may nacapintáng isáng dagatang may mña maliliit na isda, mña buaya, mña lamáng dagat, mña lúmot, mña coral at mña batóng vidriong maniningning ang mña cúlay. Namamauló ang mña bandejang itó sa mña tabaco, mña cigarrillo at maliliit na hitsóng pinilí ñ maiinam na mña dalirí ñ mña dalága.

Cumikintáb na parang salamín ang tablá ñ báhay; mña cortinang júsi ó piña ang mña pamuti ñ mña pintúan, sa mña bintana'y nacasabit ang mña farol cristal, ó papel rosa, azul, verde ó pulá: napupuspos ang bahay ñ mña bulaclac at ñ mña lalagyan ñ mña halamang namumulaclac ó magaling na mña pamuti na ipinapatong sa mña pedestal na loza sa China; pati ñ mña santo'y nanñagsisigayac, ang mña larawan at ang mña, "reliquia" ay nanñagsásaya namán, pinapagpagán silá ñ alabóc at binibitinan ñ pinagsalitsalit na mña bulaclac ang caniláng mña marco.

Nanñagtátayô sa mña daán, sa láyong hálos nagcacatuladtulad, ñ maiinam na mña arcong cawayang binurdahan sa libolibong paraang tinatawag na "sincában", at naliliguid ñ mña caluscós, na makita lámang ñ mña bata'y nanñagsasayahan na. Sa paliguid ñ patio ñ simbaha'y naroon ang malaking toldang pinagcagugúlan ñ mainam, na mña punò ñ

cawayan ang m̃ga túcod, at ñg doon magdáan ang procesion. Sa ilalim ñg toldang ito'y nañgaglalaró ang m̃ga báta, nañgagtatabuhan, nañgag-aacayatan, nañgaglulucsuhan at caniláng pinupunit ang m̃ga bagong barong talagáng caniláng pagbibihisan sa caarawan ñg fiesta.

Nañgagtayô doon sa plaza ñg tablado, palabasan ñg comediang ang m̃ga guinamit na kasangcapa'y cawáyan, páwid at cáhoy. Diyan magsasaysay ñg m̃ga cahañghañgà ang comediang Tundo, at makikipag-unahan sa m̃ga dios sa cababalaghan: diyán cácanta at sásayaw si na Marianito, Chananay, Balbino, Ratia, Carvajal, Yeyeng, Liceria at iba pa. Kinalulugdan ñg Filipino ang teatro at nañgagsusumicap ñg pagdaló sa m̃ga guinágawang palabas na m̃ga drama; pinakikinggang hindî umiimíc ang cantá, kinatutuwâan ang sayáw at ang "mímica", hindî-sumusutsot, (tanda ñg pagpintas,) ñguni't hindi namán pumapacpac (tanda ñg pagpupuri) ¿Hindî niyá naibigan ang pinalabas? Ang guinágawa'y ñginañghañgà ang canyáng hitsó, ó cung díli cayá'y umaalis na hindî guinagambálà ang ibáng maráhil ay nañgalúlugod sa pinalálabas na iyón. Manacanacang humíhiyaw lámang ang m̃ga mámamayang hañgál, pagcâ hináhagcan ó niyayacap ñg lumálabas na m̃ga laláki ang lumálabas na m̃ga babae; datapwa't hindî lumálampas sa gayóng gawâ. Ñg úna'y walang pinalálabas cung hindî m̃ga drama lamang; gumágawa ang poeta ñg bayan ñg isáng cathang doo'y hindî naaaring hindî magcaroon ñg labanán, pagcacadalawang minuto, isang mapagpatawang "túpay at cakilakilabot na m̃ga malicmatang pagbabagobago ñg anyô. Datapwa't mula ñg maisipan ñg m̃ga artista sa Tundóng gumawa ñg labanán bawa't icalabing limáng "segundo" at maglagay ñg dalawang túpay, at magpalabas ñg m̃ga cathang lálò ñg dí súcat mapaniwalâan, mulâ noó'y caniláng natabúnan ang caniláng m̃ga capañgagáw na m̃ga tagá lalawígan. Sa pagca't totoóng malulugdin sa bagay na gayón ang gobernadorcillo, ang guinawâ niya'y canyang piniling camalam ang cura, ang comediang "Principe Villardo, ó ang m̃ga pácong binúnot sa imbíng yuñgib," dramang may "magia" at may m̃ga "fuegos artificiales."

Mayá't mayá'y nirerepique ñg boong galác ang m̃ga campanà, ang m̃ga campanà ring iyón ang dumúdoblas ñg camacasampong araw. M̃ga ruedang may m̃ga bomba at m̃ga "verso" (morterete) ang siyáng umu-ugong sa împapawid; ipakikita ang canyáng dunong ñg "pirotécnico" ó castillerong filipino, na natutuhan ang canyáng "arte" na sino ma'y waláng nagtuturo,

naghahanda ng mga toro, mga castillong may mga paputoc at may mga "luces de Bengala", mga globong papel na pinapantog ng hangin mainit, mga "rueda de brillante," mga bomba, mga cohetes at iba pa.

¿Tumutunog sa malayo ang caayaayang alingawngaw? Pagdaca'y nangag tatacbuhan ang mga batang lalaki at nangag-úunahan sa pagtunho sa labas ng bayan upang salubunhin ang mga banda ng musica. Limá ang inupahan, bucod sa tatlong orquesta. Hindi dapat mawala ang musica ng Pagsanghang ang escribano ang siyang may arí, at gayon din ang musica ng S.P. de T., na balitang totoo ng panahong iyón, dahil sa ang namamatnugot ay ang maestro Austria ang lagalag bagang si "cabo Mariano," na ayon sa sabihana'y dala raw niya sa dulo ng canyang batuta ang pagcabantog at ang magagandang tinig. Pinupuri ng mga musico ang canyang marcha funebre "El Sauce", at canilang pinanghihinayang siya'y hindi nacapag-aral ng musica, sa pagca't sa cagalingan niyang umisip ay macapagbibigay dangal sana siya sa canyang kinaguisnang bayan.

Pumasoc na ang musica sa bayan at tumutugtog ng masayang mga "marcha" na sinusundan ng mga batang marurumi ang pananamit o halos mga hubo't hubad: may ang baro ng canyang capatid ang suot, may ang salawal ng canyang ama. Pagdacang tumitiguil ang musica'y nasasaulo na nila ang tugtuguing canilang narinig, canilang inuulit na sa aguing-ing ng bibig o isinusutsot ang tugtuguing iyón ng lubos na cakinisan, at canilang pinasisiyahan na cung maganda o pangit.

Samantala'y nangadaratingan ang mga carromata, mga calesa o mga coche ng mga camag-anac, ng mga caibigan, ng mga hindi cakilala ng mga tahur na dalá ang canicanilang lalong magagaling na mga manoc at mga supot ng guintô, at nangahahandang ipangnib ang canilang pamumuhay sa sugalan o sa loob ng "rueda" ng sabungán.

—¿Tumatanggap ang alférez sa gabigabi ng limang pong piso!—ang ibinubulong ng isang lalaking pandac at mataba sa tainga ng mga bagong dating;—parito si capitang Tiago at maglalagay ng bangca; may labingwalong libong dalá si capitang Joaquin. Magcacaroon ng "liampó," sampóng libo ang ilalagay na puhunan ni insic Carlos. Magsisirating na galing sa Tanawan, sa Lipa at sa Batangan at gayon din sa Santa Cruz, ang malalacas na mga "punto" (mananaya). Nguni't magchocolate cayó. Hindi

tayo aanitan ni capitang Tiago, na gaya n̄ taóng nagdaan: tátatlong misa de gracia ang canyáng pinagcagugulan, at aco'y may mutyâ sa cacáw. At ¿cumusta pô bâ ang familia?

—¿Mabuti po! ¿mabuti po! ¿salamat!—ang isinásagot n̄ m̄ga nan̄gingibang báyan;—at ¿si pári Dámaso?

—Magsesermón sa umaga si pári Dámaso at pagcágabí casama nating siya'y magbábangcâ.

—¿Lalong mabuti! ¿lalong mabuti! ¿cung gayo'y walang ano mang pan̄ganib!

—¿Panátag, totoóng panatag tayo! ¿Bucód sa roo'y susubò si insic Carlos!

At inaacma n̄ matabang tao ang canyáng m̄ga daliring wari'y nabibilang n̄ salapî.

Sa labas n̄ bayan ang nangyayari nama'y nabibihis ang m̄ga tagabundoc n̄ lalong magagaling nilang pananamit upang dalhín sa bahay n̄ canicanilang mamumuhunan ang pinatabang magalíng na m̄ga inahing manoc, m̄ga baboy-ramó, m̄ga usa, m̄ga ibon; inilululan n̄ m̄ga ibá sa mabibigat n̄ hilahing m̄ga carretón ang cáhoy na panggátong; ang m̄ga iba'y m̄ga bún̄gáng cáhoy, bihirang makitang m̄ga dápò na nasusumpun̄gan sa gúbat; at ang m̄ga iba'y nagdádala namán n̄ bigà na may malalápad na m̄ga dáhon, ticas ticas na may m̄ga bulaclac, na cúlay apóy upang ipamúti sa m̄ga pintuan n̄ m̄ga báhay.

N̄guni't ang kinaroroonan n̄ lálong malakíng casayahang hálos ay caguluhan na'y doón sa isang malápad na capatágang mataas, na iláng hacbáng lámang ang láyò sa báhay ni Ibarra. Cumacalairit ang m̄ga "polea", umaalin̄gawn̄gaw ang m̄ga sigawan, ang mataguintíng na tunóg n̄ batóng nilalabrá, ang martillong pumúpuoc n̄ pácò, ang palacól na inilalabrá n̄ cahab-an. Caramihang táo ang dumúducal n̄ lupa at gumágawâ silá n̄ isáng maluang at malálim na húcay naghahanay ang ibá n̄ m̄ga batóng tinibág sa tibagan n̄ báyan, nagbábaba n̄ lulan n̄ m̄ga carretón, nagbúbunton n̄ buhan̄gin, nan̄aglálagay n̄ m̄ga torno at m̄ga cabrestante....

—¡Dito! ¡doón iyan! ¡Madali!—ang isinísigaw ñg isáng maliit na matandáng laláking ang pagmumukhá'y masayá at matalínò, na ang háwac na pinacatungcód ay isáng metro na may tansô ang mña cantó at nacabilíbid doón ang lúbid ñg isáng plomada. Iyón ang maestro ñg paggawâ, si ñor Juang arquitecto, albañil, carpintero, blanqueador, cerrajero, pintor, picapedrero at manacánacâ pang escultor.

—¡Kinacailanğang itó'y mayari ñgayón din! ¡Hindî macapagtatrabajo búcas at gágawin na ang ceremonia sa macalawa! ¡Madalí!

—¡Gawín ninyó ang hoyo sa isáng paraang maipasoc na angcáp na angcáp ang tila híhip na itó!—ang sinasabi sa iláng mña picapedrero na nanğagpapakinis ñg isang malaking batóng parisucát;—¡sa loob nitó iingatan ang ating mña panğalan!

At inuulit sa báwa't tagaibáng báyang lumalapit, ang macalilibong canyáng sinábi na:

—¡Nalalaman bâ ninyó ang áming itátayô? Talastasín ninyóng itó'y isáng escuélahan, huwáran ñg mña ganitóng bágay rin, catúlad ñg mña escuélahan sa Alemania, higuít pa ang cabutihan! ¡Ang architectong si guinóong R. at acó ang gumuhit ñg plano, at acó ang namamatnugot sa paggawâ! Siyá ñgâ, pô; tingnán ninyo. Itó'y maguiguing isáng palaciong may dalawáng pinacapacpác; úcol ang isa sa mña bátang lalaki at ang isáy sa mña bátang babae. Magcacaroon dito sa guitná ñg isáng malaking halamanang may tatlong huwád sa bucál ñg túbig na sumusumpít na paitaas, at caligaligaya ang sambúlat ñg mña patác; mña púnò ñg cáhoy diyan sa mña taguilíran, maliliit na halamanan, at ñg ang mña báta'y magtatanim at mag-aalágà ñg mña halaman sa mña horas ñg pagliliháng, sasamantaláhin ang panahón at hindi sasayánğin. ¡Tingnán ninyó't malalalim ang mña simiento! Tatlong metro at pitompó't limáng centímetro. Magcacaroon ang bahay na itó ñg tatlong bodega, mña yunğib sa ilálim ñg lúpà mña bilangguan sa mña tamád mag-aral sa malapít, sa totóong malapit sa mña pinaglalaruan at sa "gimnasio", at ñg márinig ñg mña pinarurusahang bátà cung paano ang guinágawang pagcacatuwâ ñg mña masisipag-mag-áral. Nakikita pô bâ ninyó ang malaking lugar na iyáng waláng caanoano man? Itinátalaga ang capatagang iyáng lampaslampasan ang hanğin upang diyán manğagtagacbúhan at manğaglucsuhan ang mña bátà.

Magcacaroon ang m̃ga batang babae ñg halamanang may m̃ga uupán, m̃ga "columpio", m̃ga cacahúyan at ñg doon silá macarapaglarô ñg "comba", m̃ga bucál ñg túbig na pumapaimbulog, culunġan ñg m̃ga ibon at ibá pa. Itó'y maguiguig isang bágay na cárikitdikitan.

At pinapagkikiskis ni ñor Juan ang m̃ga camáy sa galác, at ang iniisip niya'y ang pagcabantóg na mátatamo. Magsisiparito ang m̃ga tagá ibáng lupain upang daláwin iyón at sila'y mangagtatanong:—¿Sino ang dakilang architectong gumawâ nitó?—¿Hindî bâ ninyó nalalaman? ¡Tila mandin hindî catotohanang; hindî ninyó makilala si ñor Juan! ¡Marahil totoóng maláyò ang inyong pinangalinġan!—ang isásagot ñg lahát.

Nagpaparoo't paríto sa magcabicabilang dúlong taglay ang ganitong m̃ga pagdidilidili, na canyang inuuisisang lahat, at ang lahát ay canyáng minámasdan.

—Sa ganáng ákin ay napacarami namang cahoy ang gamit na iyan sa isang cabria—ang canyáng sinabi sa isang taong nanínilaw, na siyang namamatnubay sa ilang m̃ga manggagawâ;—casucatan na, sa ganang ákin, ang tatlóng mahahabang trozo na papagtutungcuíng-calan ó "trípode", at sacâ tatló pang cahoy na papagcapitcapitin!

—¡Aba!—ang isinagót ñg laláking nanínilaw na ñgumínġitî ñg cacaibá;—lálong malakíng pangguiguilalás ang áting tátamuhin samantalang lálong marámi ang m̃ga casangcapang gamítin nátin sa gawaing itó. Lálong maínam ang anyô ñg caboôan, lálong mahalagá at caniláng wiwicâin: ¡gaano calakíng págod ang guinúgol dító! ¡Makikita ninyo cung anó ang cábriang áking itátayô! At pagcatápos ay áking pamumutihan ñg m̃ga banderola, ñg m̃ga guirnaldang m̃ga dáhon at m̃ga bulaclác ...; masasabi ninyó pagcatapos na nagcaróon cayó ñg magandáng caisipán ñg pagcacátanggap ninyó sa ákin sa casamahán ñg inyóng m̃ga manggagáwa, at walâ ñg maháhanġad pa si guinóong Ibarra!

Sa dácong malayôlayô roo'y may natatanawáng kiosko, na nagcacahugpong sa pamamag-itan ñg isáng bálag na nahahabunġan ñg m̃ga dáhon ñg ságuing.

Ang maestro sa escuélahang may m̃ga tatlompóng batang laláki ay nanġaggágawâ ñg m̃ga corona, nanġagtatali ñg m̃ga bandera sa m̃ga malilíit

na manãa halíguing cawáyang napupuluputan ñã damít na putíng pinacumbô.

—¡Pagsicápan ninyóng umínam ang pagcacasulat ñã mãa letra!—ang sinasabi sa mãa nagpípinta ñã mãa salítang itátanyag sa lahát;—¿paririto ang Alcalde, maráming mãa cura ang magsísidalo, maráhil patí ñã Capitan General na ñãayo'y na sa lalawigan! Cung makita niláng magalíng cayóng magdibújo, marahil cayo'y puríhin.

—¿At handugán camí ñã isáng pizarra ...?

—¿Síno ang nacaalam! datapuwa't humingñi na si guinoong Ibarra ñã isá sa Maynilà. Dárating búcas ang iláng bágay na ipamamahágui sa inyóng pinacaganting pálà.... Datapuwa't pabayaang ninyó ang mãa bulaclác na iyán sa túbig, gágawin natin búcas ang mãa ramillete, magdádala pa cayó rító ñã mãa bulaclác, sa pagca't kinacailanãang malatagan ang mesa ñã mãa bulaclac, ang mãa bulaclác ay nacapagbíbigay sayá sa mãa matá.

—Magdádala rító ang áking amá búcas ñã mãa bulaclác ñã bainô at sacâ isáng bácol na mãa sampaga.

—Hindi tumatanggáp ñã báyard ang aking amá sa tatlóng carritóng buhanãing dinalá rito.

—Ipinanãacò ñã aking tióng siya ang magbabayad sa isáng maestro,—ang idinugtong ñã pamangkin ni capitang Basilio.

At túnay ñãa namán; kinalugdán ang panucálang iyón ñã lahát hálos. Hiningñi ñã curang siyá ang mag-áamang-binyág at magbebendición sa paglalagáy ñã únang bató, pagdiriwáng na gágawin sa catapusáng araw ñã fiesta, at siyáng gágawing isá sa mãa pinacamalaking pagsasaya. Patí ñã coadjutor ay lumápit ñã boóng cakimian cay Ibarra, at sa canya'y inihandóg ang lahát ñã mãa pamisang pagbayaran sa canyá ñã mãa mapamintacasi hanggáng sa mayari ang báhay na iyón. Mayroon pa, sinabi ni hermana Rufa, ang mayaman at mapag-impoc na babaeng sacali't cuculanãin ñã salapi, canyáng lilibutin ang iláng báyan upang magpalimós, sa ilálim ñã tãnging pagcacasunduang sa canyá'y babayaran ang paglalacbáy, ang mãa cacánin at ibá pa. Pinasalamatang siyá ni Ibarra at siyá'y sinagót:

—Walâ táyong macucuhang mahalagáng bágay, sa pagcá't hindi acó mayáman at hindî namán simbahan ang báhay na itó. Bucód sa rito'y hindî co ipinanġácong áking itátayô ang báhay na itóng ibá ang magcacagugol.

Pinagtatakhan siyá at guinagawang ulirán ñ mġa bináta, ñ mġa estudianteng gáling Maynilang pumaroón doón at ñ makipagfiesta; ñuni't gaya ñ nangyayari hálos cailán man, pagca ibig nating tuláran ang mġa tinátakhang mġa táo, ang nagágagad lámang natin ay ang canyáng waláng cabuluháng mġa guinágawâ, at cung magcaminsan pa'y ang canyáng mġa sawíng caasalan, nanġagtataca palibhasa'y walá táyong cáya sa ibáng bágay, minámasdan ñ maraming sa canya'y nanġagtátaca cung paano ang pagtatali ñ binátang iyón ñ canyáng corbata, ang mġa ibá nama'y ang anyô ñ cuello ñ bárò, at hindî cácaunti ang nagmámasid cung ilán ang mġa botón ñ canyáng americana at chaleco.

Tila mandin pawang nanġapawi magpacailán man ang mġa masasamáng nangyayari sa panahóng hináharap na guinuguniguni ni matandáng Tasio. Iyán ñġa ang sinabi ni Ibarra isáng áraw sa canyá; ñuni't siyá'y sinagót ñ matandáng mapag-ísip ñ malulungcót:

—Inyó pô sánang alalahanin ang sinasabi ni Baltazar:

"Cung ang isalubong sa iyong pagdatíng
Ay masayáng mukhá't may pakítang guiliw,
Lálong pag-ingáta't caaway na lihim..."

Cung gaano ang galíng ni Baltazar sa pagca poeta ay gayón din sa catalinuhang umísip.

Itó at ibá pang m̃ga bágay ang m̃ga nangyari sa áraw na sinusundan ñg fiesta bago lumubóg ang áraw.

Decorative motif

Decorative motif

XXVII.

SA PAGTATAKIPSILIM.

Gumawâ rin namán ñg malaking handâ sa báhay ni capitang Tiago. Nakikilala natin ang may báhay; ang canyáng hilig sa caparangalanan, at dápat na hiyaín ñg canyáng capalaluang pagca tagá Maynila, sa caríkitan ñg piguing, ang m̃ga tagalalawigan. May isá pang cadahilanang sa canya'y pumipilit na pagsicapan niyáng siya'y macapañibabaw na lubos sa m̃ga ibá: casáma niyá ang canyáng anác na si María Clara at sacâ naroroon ang canyáng mamanañgin, caya't waláng pinag uusapan ang m̃ga tao cung dí siyá lámang.

At siyá ñga namán: hinandugan ang canyáng mamanañgin ñg isá sa lálong m̃ga dalubasang pámahayagan sa Maynilà ñg isáng "artículo" (casulatan) sa canyáng únang mukhâ, na ang pamagát (ñg artículong iyón) ay "¡Siya'y inyong tularan!" pinuspos siya ñg m̃ga pañgaral at inaalayan siyá ñg iláng m̃ga papuri. Tinawag siyáng "marilag na binata at mayamang mamumuhunan;" pagcatapos ñg dalawáng renglon ay sinabing siya'y "tañging mapagcaawang-gawâ"; sa sumúsunod na párrafo'y ikinápit namán sa canyá ang saysay na: "alagad ni Minervang naparoon sa Ináng Bayan upang bumátì sa wagás na lúpà ñg m̃ga arte at m̃ga carunuñgan" at sa dácong ibabà pa'y "ang español filipino" at iba't ibá pa. Nag-aalab ang loob ni capitang Tiago sa magandang pakikipag-unahán sa gawáng magaling, at canyáng iniísip na bacá magalíng na canyáng pagcagugulan ang pagtatayô namán ñg isáng convento.

Nang m̃ga nagdaáng áraw ay dumatíng sa báhay na tinatahanan ni María Clara at ni tía Isabel ang maraming caja ñg m̃ga cacánin at m̃ga inumíng gáling Europa, m̃ga salaming pagcálalaki, m̃ga cuadro at ang piano ñg dalaga.

Dumating si capitang Tiago n̄ áraw rin n̄ vispera: paghalíc sa canyá n̄ camáy n̄ canyang anác na babae, hinandugán niyá itó n̄ isáng magandang relicariong guintô na may m̄ga brillante at m̄ga esmeralda, na ang lamá'y isáng tatal n̄ bangca ni San Pedro, sa dacong inup-án n̄ ating Pan̄inoong Jesucristo n̄ panahón n̄ panḡingisda.

Walâ n̄ lalalò pa sa galing n̄ pagkikita n̄ bibiananin at n̄ mamanugan̄in; caculán n̄gang silá'y mag-úsap n̄ nauucol sa escuelahan. Ang ibig ni capitang Tiago'y tawaguing "Escuela ni San Francisco."

—Maniwalà cayó sa ákin,—ang sabi ni capitang Basilio,—¡isáng magalíng na pintacasi si San Francisco! Wala cayong pakikinaban̄in cung tatawaguin ninyong "Escuela n̄ Instrucción Primaria". ¿Sino pô si Instrucción Primaria?

Dumating ang iláng m̄ga caibigang babáe ni María Clara at caniláng inanyayahan itong magpasial.

—N̄guni't bumalic ca agád,—aní capitang Basilio sa canyáng anác na babáe na sa canyá'y humihin̄ing pahintulot;—nalalaman mo n̄ sasalo sa átin sa paghápon si parì Dámasong bágong carárating.

At canyáng liningon si Ibarrang nag-anyóng may iniísip, at idinugtóng:

—Cayó po namán ay sumalo n̄ paghápon sa amin; magiisa cayó sa inyóng báhay.

—Malakíng totóo po ang áking pagca ibig, datapwa't dápat pong sumaaking bahay acó't bacá sacáling may dumating na m̄ga "visita,"—ang isinagót n̄ binatang nagcacang-uútal, at iniawasan ang títig ni María Clara.

—Dalhín po ninyó rito ang inyóng m̄ga caibigan, ang itinútol n̄ boóng capanatagán ni capitang Tiago;—May sagánang pagcain sa áking bahay.... Bucód sa roó'y ibig cong cayó at si parì Dámaso'y magcáwatasan....

—¡Magcacaroon na pô n̄ panahón sa bágay na iyán!—ang isinagót ni Ibarrang n̄gumin̄iti n̄ sapilitang pagn̄ití, at humandáng samáhan ang m̄ga dalaga.

Nanaog silá sa hagdanan.

Nanguiguitnâ si María Clara cay Victoria at cay Iday, sumusunod sa licuran si tía Isabel.

Nagwawahi ang tao sa udyóc ñ paggálang, at ñ sila'y mabigyang daan. Puspós ñ catacatacang cagandahan si María Clara: napáwi ang canyáng pamumutlá, at cung nananatiling tila may iniísip ang canyáng mña mata, ang canyáng bibig namán ay wari'y waláng ibang nakikilala cung hindí ang ñgítí. Tagláy iyáng cagandahan ñ loob ñ isáng lumiligayang dalaga, siya'y bumabatì sa canyáng mña dating cakilala mulâ pasa camusmusan, at ñgayo'y nagsisipangguilalás sa canyáng mapálad na cabatâan. Sa cúlang pang labíng limáng áraw ay nanag-úli sa canyá yaóng lubós na pagpapalagay ñ loob, yaóng catabiláng musmos na tila mandin nagulayláy sa guitnâ ñ makikipot na tahanang nalilibot ñ pader sa beaterio; masasabing kinikilala ñ paroparó ang lahat ñ mña bulaclac pagcaalís niya sa canyáng bahay-uod; nagcasiya sa canyá ang lumipád na sumandali at magpainit sa mña doradong sínag ñ áraw upang mawalâ ang catigasan ñ mña casucasuan ñ bágong nagcacapacpác. Cumikisláp ang bágong búhay sa boong cataohan ñ dalaga: pawang magaling at maganda ang canyang tingín sa lahát; isinasaysay ang canyáng pagsintá sa pamamagitan niyang calugodlugód na asal ñ isáng virgeng palibhasa'y waláng namamasdán cung dí mña budhíng dalísay, hindí nakikilala cung anó ang dáhil ñ mña paghihiyahiyâan. Gayón man, pagca siya'y inaalayan ñ masasayang mña aglahi'y tinatácpan niya ang canyáng mukhá ñ abanico; datapuwa't pagca nagcacagayó'y ñgumingítí ang canyáng mña matá at lumalaganap sa canyáng boong cataohan ang bahagyang kilabot.

Pinasimulaang lagyán ñ mña ílaw ang mña pangñulong báhay, at sa mña daang pinagdaraanan ñ mña música ay sinisíndihan ang mña ílaw ñ mña arañang cawayan at cahoy na inihuwad sa mña araña ñ simbahan.

Natatanaw buhat sa daan, sa mña bintanang bucás, ang hindí naglilicat na pagpaparoo't parito ñ mña tao sa mña bahay, sa guitnâ ñ caliwanagan ñ mña ílaw at halimuyac ñ mña bulaclac, sa caayaayang tínig ñ piano, arpa ú orquesta. Nanñaglalacaran sa mña daan ang mña insíc, mña castila, mña filipinong may suot europeo ó suot tagalog. Nanñagcacahalòhalò sa paglacad, na nanñagcacasicuhan at nanñagtutulacán ang mña alilang lalaking may dalang carne ó mña inahíng manóc, mña estudianteng nacaputí ang pananamit, mña lalaki't mña babae, na nanñagsisipanñanib na

silay matahac ñ mña coche at mña calesa, na cahit sumisigaw ñ "tabì" ang mña cocheroy nahihirapan din silang macapaghawì ñ daan.

Bumati sa ating mña cakilala, ñ na sa tapát silá ñ báhay ni capitang Basilio, ang iláng mña kinabataan, at inaayayahang pumanhic muna sa báhay. Ang masayang voces ni Sinang, na tumatacbóng papanaog sa hagdanan, ang siyang nagbigay wacás sa mña pagdadahilan upang huwag pumanhic.

—Pumanhíc muna cayóng sandalì upang aco'y macasama sa inyó,— ang sinasabi niya. Nababagot acó sa pakikipanayam sa gayóng caraming hindì co mña cakilalang walang pinag-uusapan cung di mña sasabunñin at mña baraja.

Nanñagsipanhic silá.

Punongpuno ang salas ñ mña tao. Nanñagpauna ang ilán upang bumati cay Ibarra, na kilala, ang panñalan ñ lahat; canilang pinagmamasdan ñ boong pagcahanña ang cagandahan ni María Clara, at nanñagbubulungbulunñan ang ilang mña matatandang babae, samantalang ññumanñanña: ¡mukhang vírgen!"

Napilitan silá roong uminóm ñ chocolate. Naguing matalic na caibigan at taga pagsanggalang ni Ibarra si capitang Basilio, mula ñ araw na silay maglibang sa caparanñan. Naalaman niya, sa pamamag-itan ñ telegramang inihandóg sa canyang anac na babaeng si Sinang, na natatalos ni Ibarra ang canyang pananalò sa usapin, ayon sa hatol ñ hucom, at dahil dito'y sa pagca't aayaw siyang pagahis sa cagandahan ñ loob, canyang ipinakiusap na pawalang cabuluhan ang pinagcayarian ñ silay maglarò ñ ajedrez. Datapwa't sa pagca't aayaw pumayag si Ibarra sa gayóng bagay, ipinakiusap naman ni capitang Basilióng ang salaping dapat na ibayad sa mña costas ay gamitin sa pagbabayad ñ isang maestro sa gagawing escuela ñ bayan. Dahil sa gayóng nangyayari, guinagamit ni capitang Basilio ang canyang mainam na mña pananalita, at ñ huwag ñ ipagpatuloy ñ ibang mña causapin ang canilang mña cacaibang adhica, at sa canilay sinasabi:

—¡Maniwala cayó sa akin: sa mña usapín ang nananaloy siyang nahuhubdan!

Datapwa't wala siyang mapahinuhod na sino man, baga man canyang sinasambit ang m̃ga romano.

Ñg macatapos ñg macainom ñg chocolate, napilitan ang ating m̃ga cabataang pakingan ang pianong tinutugtog ñg organista ñg bayan.

Pagca siya'y pinakikinggan co sa Simbahan ani Sinang, nacacaibig acong magsayaw; ñgayong piano ang canyang tinutugtóg ang naiisipan co nama'y magdasal. Dahil dito'y sasama acó sa inyó.

—¿Ibig pô ba nínyóng pumarito sa amin ñgayóng gabí?—ang inianás ni capitang Basilio sa taiñga ni Ibarra ñg itó'y magpaalam na—maglalagáy si parì Dámaso ñg isáng maliit na bañcâ.

Ñgumití si Ibarra at sumagót ñg isáng tañgô ñg úlo, na mangyayaring ang maguing cahuluga'y pagsang-ayon, at mangyayari namang hindi pagsang-ayon.

—Sino ba iyan?—ang tanóng ni María Clara cay Victoria, na itinurò sa isáng mabilís na sulyáp ang isáng binatang sa canilá'y sumusunod.

—Iyan ... iya'y isáng pinsan co,—ang isinagót na halos nagugulumihanan.

—¿At ang isá?

Iya'y hindi co pinsan.—ang dalidaling isinagót ni Sinang;—iyá'y isáng anác ñg aking tía.

Nagdaan silá sa harapán ñg conventong tahanan ñg cura, na ang catotohanan ay hindi sahol sa m̃ga ibáng lugar sa casayahan. Hindi napiguilan ni Sinang ang isáng sigaw ñg pangguiguilalás ñg canyáng makitang may m̃ga ilaw ang m̃ga lámpara, m̃ga lámbarang ang m̃ga anyó'y sa caunaunahan pa, na hindi pinababayaang cailan man ni parì Salving siyang pag-ilawan at ñg huwag magcagugol sa petróleo. May nañgariring na m̃ga sigawan at malalacás na halakhacan, napapanood na ang m̃ga fraile'y lumalacad ñg mahinà, at iguinagalaw ang úlo ñg ayon sa compás, at malakíng tabaco ang napapamuti sa m̃ga lábì. Pinagsisicapan ñg hindi páring sa canila'y nakikipanayam, na caniláng gagarin ang lahat ñg guinágawà ñg m̃ga mababait na fraile. Ayon sa m̃ga damit europeong

caniláng casuutan, marahil sila'y m̃ga cawani (empleado) ñg gobierno ó m̃ga punong lalawigan.

Natanawan ni María Clara ang mabilog na pangangatawán ni parì Dámaso sa tabí ñg makisig na tindíg ni parì Sibyla. Hindî cumikilos sa canyáng kinalalagyán ang matalinghaga at mapanglawing si parì Salví.

—¡Nalulungcot!—ang ipinahiwatig ni Sinang;—canyáng pinag-iisip-isip ang canyáng magugugol sa gayóng caraming m̃ga panauhín. Ñguni't makikita rin ninyóng hindî siyá ang magbabayad cung hindî ang m̃ga sacristán. Sa tuwituwi na'y cumacain ang canyáng m̃ga panauhin sa ibáng lugar.

—¡Sinang!—ang ipinagwicâ sa canyá ni Victoria.

—Totoóng aco'y galít sa canyá mulâ ñg iwasac ang "Rueda de la Fortuna," hindî na acó manguñgumpisal sa canyá.

Natangî sa lahat ñg m̃ga bahay ang isáng waláng cailaw-ilaw, at hindî man lamang bucás ang m̃ga bintana; ang bahay na iyón ang sa alférez. Nagtacá sa bágay na itó si María Clara.

—¡Ang asuang! ¡ang Musa ñg Guardia Civil, ang wicâ ñg ñg matandáng lalaki!—ang bigláng sinabi ñg catacot tacot na si Sinang.—
¡Anó ang ipakikialam niyá sa ating m̃ga catuwaan? ¡Marahil ay nagñgañgalit! Pabayaang mong dumating ang cólera at makikita mong siya'y mag-aanyaya.

—Cailán ma'y kinasusutan co siyá, at lalonglalo na ñg guluhin ang ating pagcacatuwa sa pamamag-itan ñg canyáng m̃ga guardia civil. Cung Arzobispo lamang aco'y ipacacasal co ang babaeng iyán cay parì Salvi....
¡makikita mo cung anó ang caniláng maguiguig m̃ga anác! Sucat bang ipahuli ang caawaawang piloto, na sumugbá sa tubig macapagbigay loob lamang....

Hindî niyá natapos ang sinasabi; sa suloc ñg plaza na pinagcacantahan ñg isáng bulág na lalakî, na isáng guitarra ang catono, ñg casaysayang ucol sa m̃ga isdà, may isáng hindî caraniwang napapanood.

Yayó'y isáng lalaking ang nacapatong sa úlo'y isáng malapad na salacót na dáhon n̄g bulí, at dukhang totoo ang pananamít. Ang suut niya'y isáng gulagulanit na levita at salawal na maluang, na cawan̄gis n̄g salawal n̄g m̄ga insic, na punít sa ibá't ibáng lugar. Carukharukhaang m̄ga panyapác ang nacasuut sa canyáng m̄ga paa. Sumasadilím ang canyáng mukhâ dahil sa canyáng salacót; n̄guni't manacnacang nagmumulâ sa cadilimáng iyón ang dalawang kisláp, na pagdaca'y napapawi. Siya'y matangcád, at napagkikikilalang siya'y bátà pa, dahil sa canyáng m̄ga galáw. Inilalagáy sa lúpà ang ísang baculan, at pagcatapos ay lumalayo't nagsasalitâ n̄g m̄ga cacaihang tínig na hindi mawatasan; nananatiling nacatindíg, lubós ang pagcalayô sa m̄ga ibá, na anak'i'y siya at ang caramihang tao'y talagáng nan̄gagpapan̄gilagan ang isá't isá. Pagcacagayo'y nan̄gagsisilapit ang iláng m̄ga babae sa canyáng baculan at inilalagáy doon ang m̄ga bun̄gang cáhoy, isdâ, bigás at ibá pa. Pagcâ walâ n̄g lumalapit na sino man, nan̄gagsisilabás sa m̄ga cadilimang iyón ang ibáng m̄ga tínig na lalong malulungccót, n̄guni't hindi na totoong nacalulunos, napasasalamat marahil; dinarampot ang canyang baculan at sacâ lumalayô upang ulitin ang gayón ding gawâ sa ibáng lugar naman.

Nagunitâ ni María Clara sa gayóng nakita ang isáng sacunâ, at pinagsumakitang itanóng cung anó anó nangyayari sa cacaibáng táong iyón.

—Iyan ang sanlázarohin,—ang isinagót ni Iday.—May apat na taón na n̄gayóng kinapitan siyá n̄g sakit na iyan: ang wicà n̄g ibá'y dahil sa pag-aalagà, sa canyáng iná, at anáng ibá namá'y dahil sa pagcapiit niya sa malamíg na bilanguan. Siya'y doon tumatahan sa cabukiran, sa malapit na sa libin̄gan n̄g m̄ga insic; hindi siya nakikipag-abot-usap canino man, nan̄gagsisilayóng lahát sa canyá sa tacot na bacá mahawahan. ¡Cung makita mo sana ang canyang dampâ! Iyón ang dampâ ni Guiríng-guiríng: ang han̄gin, ang ulán at ang araw ay pawang pumapasoc at lumalabas na catulad n̄g carayom sa damít. Ipinagbawal sa canyáng humipò n̄g anó mang bagay na pag-aari n̄g sino mang tao. Nahulog isáng áraw sa san̄ghá ang isáng bátà; hindi naman malalim ang san̄ghá, datapuwa't nagcátaong siya'y dumaraan doon, ang guinawâ niya'y tinulun̄gan niya ang bátà sa pag-ahon doon. Napagtantô n̄g amá n̄g bátà ang nangyaring iyón, pagsacdal sa gobernadorcillo, at ipinapalò siya nito n̄g anim sa guitnâ n̄g daan at sacâ ipinasunog pagcatapos ang yantóc. ¡Cakilakilabot iyón! Tumatacbó sa pagtacas ang sanlazarohin, hinahabol siya n̄g tagapalo at sinisigawan siya

nã gobernadorcillo: "¡Mag-aral ca! mabuti pang malunod na nãa ang isang tao, huwag lamang magcasakit na gaya nã sakit mo."

—¡Tunay nãa!—ang ibinulóng ni María Clara.

At hindî nalalaman ang canyang guinagawa'y dalidaling lumapit sa baculan nã cúláng palad, at inilagay roon ang relicario na bago pa lamang cahahandóg sa canya nã canyang ama.

—¿Anó ang guinawâ mo?—ang sa canyá'y itinanóng nã canyáng mãa caibigang babae.

—¡Walâ acóng ibang sucát máibigay!—ang isinagót, at canyáng inilihim sa pamamag-itan nã isáng tawa ang luhà nã canyáng mãa matá.

—¿At anó ang canyáng gágawin sa iyong relicario?—ang sa canyá'y sinabi ni Victoria.—Binigyán siyá isáng araw nã salapî. Nãuni't ang guinawâ nã sanlazarohin ay inilayô sa canyá ang salapíng iyón sa pamamag-itan nã isáng patpat: ¿anó ang gágawin niyá sa salapî sa gayóng walâ sino mang tumangáp nã anó mang bágay na gáling sa canyá? ¡Cung macacain sana ang relicario!

Tiningnán ni María Clara nã boong pananaghili ang mãa babaeng nagbibilí nã mãa cacán, at ikinibít ang mãa balicat.

Nãuni't lumápit ang sanlazarohín sa baculan, kinuha ang hiyás na cumináng sa canyáng mãa camáy, lumuhód, hinagcán ang hiyás na iyón, at saca nagpugay at bago isinubsób ang canyáng noó sa alabóc nã bacás nã dalaga.

Ikinublí ni María Clara ang canyáng mukhâ sa canyáng abanico at dinalá ang panyô sa canyáng mãa matá.

Samantala'y lamapit ang isáng babae sa culang palad na anaki'y nagdásal. Lugáy at gusamót ang canyáng mahabang buhóc, at sa liwanag nã ilaw nã mãa faról ay napanood ang payát at namumutlâ nã mainam na pagmumukhâ nã ul-ol na si Sisa.

Nã maramdaman nã sanlazarohin ang paghipò sa canyá, nagpacasigawsigaw, at tumindíg sa isáng lucsó. Nãuni't humawac sa

canyáng bísig ang ul-ol na babae, sa guitnâ n̄ malakíng pan̄ngilábot n̄ tao, at itó ang canyáng sinabi:

—¡Magdasál tayo! ¡magdasál tayo! ¡N̄gayón ang caarawan n̄ m̄a patáy! Ang m̄a ilaw na iyá'y siyáng m̄a búhay n̄ m̄a tao; ¡ipagdasál natin ang aking m̄a anác na lalaki!

—¡Ilayô ninyó ang babaeng iyán, papaglayuin ninyó silá! sa pagca't mahahawa ang ul-ol na babae!—ang sigawan n̄ caramihang tao, datapwa't waláng man̄gahás na lumapit sino man.

—¿Nakikita mo ba ang ilaw na iyón sa campanario? ¡Ang ilaw na iyón ang aking anác na si Basiliong nananaog sa pamamag-itan n̄ isáng lúbid! ¿Nakikita mo ba ang ilaw na iyón na convento? Ang ilaw na iyón ang aking anác na si Crispín, n̄uni't hindí co silá paroroonan sa pagca't may sakit ang cura at siya'y maraming m̄a onza, at ang m̄a onza'y nan̄gawawalâ. ¡Magdasal tayo at ating ipatungcol sa caluluwá n̄ cura! Dinadalhán co siyá n̄ amargoso at zazalidas; punongpunô ang aking halamanan n̄ m̄a bulaclac at dating may dalawa acong anác na lalaki. ¡Dati acóng may halamanan, nag-aalagà aco m̄a bulaclac at dating may dalawá acóng anác na lalaki!

At binitawan ang sanlazarohin at lumayóng cumacantá:

—¡Dáting may halamanan aco't m̄a bulaclác, aco'y dating may m̄a anác na lalaki, halamanan at m̄a bulaclác!

—¿Anó na ba ang nagawâ mong magaling sa cahabághabág na babaeng iyán?—ang tanóng ni María Clara cay Ibarra.

—¡Walâ pa! siya'y nawala n̄ m̄a araw na itó sa bayan at hindi nangyaring siya'y masumpun̄gan!—ang isinagót n̄ binatang nagdadalang cahihyan—Bucod sa roo'y totoong marami ang aking guinawâ, n̄uni't huwág ca sanang mahapis; ipinan̄gacò sa akin n̄ curang tutulun̄gan niyá acó, tulóy ipinagtagubilin niyá sa akin ang malaking pag-iin̄gat at paglilihim sa pagca't tila mandin isang cagagawán n̄ guardia civil ¡Totoong ipinagmamalasakit n̄ cura ang babaeng iyán!

—¿Hindí ba sinasabi n̄ alférez na canyáng ipahamanap ang m̄a bátà?

—¡Oo, n̄uni't n̄ sabihin iyo'y may caunting....calan̄uhan siyá!

Casasabi pa n̄ gayóng bágay n̄ caniláng makitang hindî inihahatíd cung di kinacaladcad ang ul-ol na babae n̄ isáng soldado: aayaw sumama si Sisa.

—¿Bákit ba ninyó hinuli ang babaeng iyán? ¿Anó ang canyáng guinawá? ang tanong ni Ibarra.

—¿Cung bákit? ¿Hindî ba ninyô nakita cung paano ang guinágawâ niyáng pag-iin̄gay?—ang sagót n̄ tagapag-in̄gat n̄ catahimican n̄ bayan.

Dalidaling kinuha n̄ sanlazarohin ang canyáng baculan at lumayô.

Minagalíng ni María Clarang umuwî na, sa pagca't lumipas sa canyá ang tuwá at casayahan.

—¿Mayroon din palang m̄ga taong hindî lumiligaya! ang canyáng ibinulóng.

Pagdátíng niyá sa pintuan n̄ canyáng bahay, canyáng naramdamang naragdagan ang canyáng capanglawan, n̄ canyáng mahiwatigang aayaw pumanhíc at nagpapaalam ang nan̄gingibig sa canyá.

—¡Kinacailan̄gan!—ang sabi n̄ binatà.

Pumanhíc sa hagdanan si María Clarang ang sumasaisip ay totoong nacayayamot ang m̄ga araw n̄ fiesta, pagcá dumarating ang m̄ga panauhing tagaibang bayan.

Decorative motif

Decorative motif

XXVIII.

MANĜA SULAT

*Ang bawa't tao'y
nagsasaysay
ayon sa kinasasapitan
sa fiestang pinaroroonan.*

Sa pagca't waláng anó mang mahalagang nangyayari sa mĝa taong sinasaysay natin ang buhay na pinagdaanan, sa gabí nĝ sinusundang araw nĝ fiesta at gayón din sa kinabucasan, magalac na lalactawan namin ang araw na itó nĝ pagsasayá, cung di lamang inaacala naming baca sacali hanĝaring maalaman nĝ sino mang bumabasang taga ibang lupaín cung paano ang guinagawá nĝ mĝa filipino sa caniláng mĝa pagpifiesta. Sa ganitóng cadahilana'y sisipiin naming hindî daragdaga't hindî babawasan ang iláng mĝa sulat, na ang isá sa canila'y ang sa "corresposal" nĝ isang pamahayagang matimtiman at tinatanĝi sa Maynilà, na cagalanggalang dahil sa canyang cataasan at cahigpitang manalitá. Ang mĝa bumabasa sa amin ang siyá nĝ bahalang magpunô sa ilang maliliit at calacarang mĝa cauculan.

Narito ang sulat nĝ carapatdapat na "corresposal" nĝ mahal na pamahayagan:

"Guinoong Namamatnugot....

"Tanĝi cong caibigan: cailan ma'y hindî pa acó nacapapanood, at inaacalà cong hindî na acó macapapanod pa sa mĝa lalawigan nĝ isáng fiestang tungcòl sa religióng totoong dakilà, maningning at nacababagbag nĝ loob, na gaya nĝ pagsasayáng guinagawa sa bayang ito nĝ mĝa totoong cagalanggalang at mĝa banal na mĝa paring Franciscano."

"Pagcaramirami n̄ dumalo: nagtamó acó rito n̄ ligayang bumati sa halos lahát n̄ m̄a castilang tumitira sa lalawigang ito, sa tatlong cagalanggalang na m̄a Paring Agustino na na sa lalawigang Batan̄an, sa dalawang cagalanggalang na m̄a Paring Dominico, na ang isá sa canila'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando de la Sibyla, nasa canyáng pagparito'y canyang pinaunlaca ang bayang itó, bagay na hindi dapat calimutan magpacailan man n̄ m̄a carapatdapat na m̄a tagarito. Nakita co rin naman ang lubhang maraming m̄a caguinoohang taga lalawigang Tan̄guay, Capangpan̄an, ang maraming mayayamang m̄a taga Maynilà at maraming m̄a banda n̄ música, at ang isá sa canila'y ang lubháng mainam na banda sa Pagsanghán, pag-aari n̄ guinoong Escribanong si guinoong Miguel Guevara at ang caramihang m̄a insic at m̄a indio, na taglay n̄ m̄a insic ang canilang talagang dating caugaliang pagca maibiguíng macakita n̄ iba't ibang bagay, at n̄ m̄a indio ang caniláng asal na mapamintacasi, hinihintay nilá n̄ maalab na pagmimithi ang pagdating n̄ araw na ipagsasaya ang dakilang fiesta, upang caniláng mapanood ang palalabasing "comico-mímico-lirico-coreográfico-dramático," at n̄ magawá ang bágay na itó'y sila'y nagtayò n̄ isáng malaki at maluang na tablado sa guitnâ n̄ plaza."

"N̄ icasiyam na oras n̄ gabi n̄ araw na icasampô nitóng buwan, araw na sinusundan n̄ fiesta, pagcatapos n̄ isáng masaráp at saganang hapunang inihandóg sa amin n̄ Hermano Mayor, tinakhan naming lahát na m̄a castila't m̄a fraileng na sa convento, ang caaliw-aliw na tugtóg n̄ musicang may casabay na nagsisiksicang caramihang tao at n̄ úgong n̄ m̄a cohete at malalaking bomba, at pinamamatnugutan n̄ m̄a guinoo n̄ bayan, ang tinutun̄go'y ang convento upang cami'y sunduin at ihatíd sa lugar na nahahandâ at iniuucol sa amin at n̄ doo'y panoorin namin ang catuwaang palalabasin."

"Napilitan coming pahinunod sa gayóng magandáng anyaya, bagá man lalo sanang minamagaling co pa ang magpahin̄galay sa m̄a bisig ni Morfeo, at pagcalooban n̄ masanghayang pagpahin̄galay ang aking nananakit na m̄a laman at buto, salamat sa nilundaglundag n̄ lulanáng sa ami'y ipinagcaloob n̄ Gobernadorcilio sa bayan n̄ B."

"Nanaog n̄a camí at aming hinanap ang aming m̄a casamang humahapon bahay na pag-aari rito n̄ mapamintacasi at mayamang si don

Santiago de los Santos. Ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Bernardo Salvi na cura nitóng bayan, at ang totoóng cagalanggalang na si Pári Fray Damaso Verdolagas, na sa tanging biyaya ñ Cataastaasan ay magaling na sa dinaramdam na sa canya'y guinawa ñ camáy na pusóng, na ang casama'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando de la Sibyla at ang banál na cura sa Tanawan at iba pang mña castilà, ang siyang mña panauhín ñ mayamang filipino. Diya'y nagtamó coming capalarang pangguilalasan, hindí lamang ang lubhang mahahalagang casangcapan at cagalingang magpamuti ñ may-ari ñ bagay, bagay na hindí caraniwan sa mña taong tubò rito, cung di naman ang camahálmahalan, cágandagandahan at mayamang dalagang magmamana, na nagpakilalang siya'y tunay at ganáp na alagad ni Santa Cecilia sa pagtugtóg ñ lalong caayaayang músicang likhá ñ mña alemán at ñ mña italiano, sa canyang mainam na piano, na anó pa't ang canyang cagalingang tumugtóg ay nagpaalaala sa akin sa babaeng si Galvez. Sayang at napacatimtiman naman ang gayong lubós sa cagalingang binibini, at inililihim ang canyang mña carapatán sa madláng caguinoohang pawang pagpupuri lamang ang sa canya'y handóg. Hindí co dapat iwan sa tintero, na sa bahay ñ nag-anyaya'y pinainóm cami ñ champaña at masasarap na mña licor ñ boong casaganaan at cagandahang loob na siyang caugaliang hindí nagbabago ñ kilalang mamumuhunan."

"Pinanood namin ang palabás. Kilala na po ninyó ang ating mña artistang si na Ratia, Carvajal at Fernandez; camí lamang ang nacaunawa ñ canilang carikitang lumabas, sa pagca't ang mña taong walang pinag-arala'y walang napagtantò cahi't babahagya. Magaling ang pagcacalabas ni Chananay at ni Balbino, бага man may caunting pamamaos nilá: isang pagcantáng hidwa ñ caunti sa música ang guinawa ni Balbino, datapuwa't catacatacá ang cabooan at ang canilang pagpupumilit sa mabuting pagganap. Lubháng naibigan ñ mña indio at lalong-lalò na ñ gobernadorcillo ang comediang tagalog: nagpakita ñ malaking catuwaan ang gobernadorcillo at sinasabi sa aming sáyang daw at hindi pinapakipag-away ang princesa sa gigante na sa canya'y umagaw, bagay na sa canyang balac ay lalò sanang caguilaguilalas, at higuít pa, cung hindí mangyaring talban ang gigante cung di sa púsod lamang, na gaya бага ñ isang nagnãngalang Ferragús, ayon sa nababasa sa casaysayan ñ buhay ñ Doce Pares. Nakikisang-ayon sa acala ñ gobernadorcillo ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso, taglay iyáng cagandahan ñ

púsong siyang ikinatatangi niyá, at ang idinagdag pa'y cung sacali't magcagayon daw, ang princesa na ang hahanap nã paraan at nã canyáng masunduan ang púsod nã gigante upang sa gayo'y canyang mápatay."

"Hindî co pô kinacailanãang sabihin sa inyong samantalang guinágawâ ang pagpapalabas ay di itinulot nã Rothschild na filipinong magculang nã ano man sa cagandahan nã canyang loob: ang mãa sorbete, mãa limonada gaseosa, mãa refresco, mãa matamis, mãa alac at iba't iba pa'y saganang ipinamamahagui sa aming lahat na nangaroon. Ininóng totoó, at na sa catuwiran nãa ang gayong pag-ino, ang pagcawala roon nã kilala at marunong na binatang si don Juan Crisostomo Ibarra, na ayon sa talos na ninyo, ay dapat na siyáng manguló búcas sa pagbebendición nã unang bató na nauucol sa dakilang "monumento" na canyang ipinatatayò sa udyóc nã malaking nais na macagawâ nã magalíng. Ang carapatdapat na calahing itó nã mãa Pelayo at nã mãa Elcano, (sa pagca't ayon sa napagtantò co'y tubò sa ating bayani at uring mahál na mãa lalawigan sa dacong Timugan nã España ang isá sa canyáng mãa nunò sa amá, na marahil ay isá sa mãa unang kinasama ni Magallanes ó ni Legaspi) ay hindi rin napakita sa mãa nalalabing oras nã araw, dahil sa caunting sakit na canyáng dinaramdam. Nagpapalipatlipat sa mãa bibig ang canyáng pangãalang ipinanãungãusap lamang upang purihin, mãa pagpupuring hindî mangyayaring di mauuwî sa icararanãal nã España at nã tunay na mãa castilang gaya na nãa natin, na cailan ma'y hindî natin pinasisinunãalingãan cailan man ang ating dugô, cahit magpacáramirami ang mãa maguing cahalò."

"Napanood namin nãayóng icalabing isá nã buwan, sa dácong umaga, ang isáng nangyaring lubháng nacababagbag nã loob. Hayág nãa at talastás nã lahát na sa araw na itó'y cafiestahan nã Virgen de la Paz (Virgen nã Capayapaan), at itó'y ipinagsasayá nã mãa Hermano (capatíd) nã Santísimo Rosario Búcas ang cafiestahan nã Pintacasing si San Diego, at sa fiestang iyá'y lubhang nakikitulong ang mãa Hermano nã V.O.T. (Venerable Orden Tercera; Cagalang-galang na Panãatlong Hanáy). May isáng malaking pagpapataasang banal ang dalawang Capisanang itó sa paglilingcód sa Dios, at dumaratíng ang ganitóng gawáng cabanalan hanggang sa panggalingãan nã santong pagcacasamaan nã loob nilá, gaya na nãa nitong hulíng nangyari dahil sa pakikipagtalo sa salitaan nã dakilang taga pagsermong kinikilalang talagang balità, na hindî iba't ang di mamakailang aking binangguit, na totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso, na

siyáng lalagay búcas sa sadyang licmúan n̄g Espiritu Santo, at ayon sa maacalà n̄g lahát ay hindî malilimutang paunlacán n̄g religión at n̄g literatura."

"Alinsunod n̄gâ sa aming sinasaysay, napanood namin ang isáng nangyaring lubháng nacapagtuturò at nacababagabag n̄g loob. Lumabas sa sacrista ang anim na m̄ga bata pang m̄ga "religioso" (fraile), ang tatlo sa canila'y upang mangagmisa at ang tatló n̄g mag-"acolino", nanicluhod sila sa harap n̄g altar, at kinanta n̄g "celebrante" (ang magmimisa) na itó n̄ga'y ang totoong cagalanggalang na si pári Fray Hernando Sibyla, ang "Surge Domme", na siyang dapat maging pasimulâ n̄g procesión sa paliguid n̄g simbahan, taglay yaóng mainam na voces at anyong mataimtin na sa canyá'y kinikilala n̄g lahat at siyang lubós na ipinaguiguing dapat niyá sa pangguiguilalas n̄g madla. Pagca tapos n̄g "Surge Domine", pinasimulan ang procesión n̄g gobernadorcillo, na nacafrac, dalá ang "guión" at may casunod na apat na sacristang may hawac na m̄ga insensario. Sumusunod sa caniláng licuran ang m̄ga cirial na pilac, ang caguinoohan n̄g bayan, ang mahahalagang m̄ga larawang nasusuutan n̄g sutlang raso at guintô ni na Santo Domingo at San Diego, at n̄g Virgen de la Paz na may isáng carikitdikitang balabal (manto) na azul at may m̄ga planchang pilac na dinorado, handóg n̄g banál na capitang paradong si don Santiago de los Santos, na totoong carapatdapát uliranin at hindî casiya ang siyá'y ibantog magpacailán man. Nalululan ang lahat n̄g m̄ga larawang itó sa m̄ga carrong pílac. Sumusunod coming m̄ga castilâ at ang ibáng m̄ga religioso sa licuran n̄g Iná n̄g Dios: tinatangkilile n̄g isáng p̄liong dalá n̄g m̄ga cabeza de barangay ang "oficiante" at ang wacás n̄g procesio'y ang may mabuting carapatang capisanan n̄g Guardia Civil. Inaacalà cong hindî na cailan̄gang sabihing caramihang m̄ga "indio" ang siyáng bumubuo n̄g dalawang hanay n̄g procesión, na pawang may tan̄gang candílang may nin̄gas at taglay ang boong pamimintacasi. Tumutugtog ang música n̄g m̄ga marcha religiosa; ulit-ulit na putóc ang siyáng guinágawa n̄g m̄ga bomba at n̄g m̄ga apóy na rueda. Nacapanguiguilalás ang panonood n̄g cahinhinán at nín̄gas n̄g loób na iniuudióc sa pusò n̄g m̄ga nanampalataya sa caniláng wagás at malaking pananalig sa Virgen de la Paz ang pagdiriwang na lubós at marubdób na pamimintacasing guinágawâ nating nagtamó n̄g palad na ipan̄ganác sa lílim n̄g casantantahan at waláng báhid na dun̄gis na bandera n̄g España sa ganitong m̄ga cafiestahan."

"Nṅ matapos ang procesio'y pinasimulán ang misa, na sinasaliwan nṅ orquesta at nṅ mṅa artista nṅ teatro. Nṅ matapos na ang Evangelio'y pumanhík sa púlpito ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Manuel Martín, agustinong nanggáling sa lalawigang Batanṅan, na pinagtakhán nṅ mṅa nakikinig na páwang nanṅabitin sa canyáng pananalitâ, lalonglalo na ang mṅa castila, sa pagpapasimulâ nṅ panṅanṅaral nṅ wicang castilà, na sinaysay nṅ boong cabayanihan sa mṅa pananalitang magagaang ang pagcacataglay, at totoong angcáp na ancáp, na anó pa't pinúpuspos ang aming mṅa púsò nṅ mataimtim na pamimintacasi at pag-aalab. Ang ganitóng panṅunṅusap nṅâ ang siyáng marapat ilagdâ sa dinaramdam, ó ating dinaramdam pagcâ nauucol ang sinasaysay sa Vírgen ó sa ating sinisintang España, at lalonglalo na pagcâ naisasal-it sa sinasabi, yamang mangyayari namán sa bagay na itó, ang mṅa caisipán nṅ isáng príncipe nṅ Iglesia, na si "señor Monescillo," na mapapagtibay na siyáng dináramdam nṅ lahát nṅ mṅa castilà."

"Nṅ matápos ang misa'y pumanhíc camíng lahát sa convento, na casama nṅ mṅa caguinoohan sa bayan at ibá pang mahahalagáng mṅa tao, at doo'y hinandugán silá nṅ boong cagandahan nṅ loob, pagpipitagan at casaganaang siyáng kinaugalian nṅ totoong cagalanggalang na si Pári Fray Salví, na inalayan nilá nṅ mṅa tabaco at mṅa pagcaing inihandâ nṅ Hermano Mayor sa sílong nṅ Convento na handâ sa lahát nṅ mṅa nagcacailanṅang patahimikin ang mṅa panṅanṅailanṅan nṅ sicmurà."

"Waláng naguíng caculanṅang anó man sa loob nṅ maghápon upang bigyáng casiyahan ang fiesta at nṅ upang manatili ang masayáng caasalán nṅ mṅa castilà, na sa mṅa gayóng capanahuna'y hindî mangyaring mapiguilan, na ipinakikilala, cung minsa'y sa mṅa "canción" ó mṅa sayaw, at cung minsa'y sa mṅa waláng cahulugan at masayáng mṅa paglilibáng, palibhasa'y may mṅa púsong mahál at malacás, na anó pa't hindî nacararaig sa canilá ang mṅa pighati, at sucat na ang magcapisan ang tatlóng castilà sa alin mang lugar, upang doo'y tumácas ang calungcutan at samâ nṅ loob. Pinag-aláyan nṅâ sa maraming bahay si Terpsícore datapuwa't lalonglalo na sa marilág na cayamanyamanang filipino na pinagpiguinṅan sa amin sa pagcain. Hindî co na kinacailanṅang sabihin pô sa inyóng lubháng masaganà at masaráp ang mṅa ipinacain sa piguing na iyón, na masasabing panṅalawa na nṅ mṅa piguing sa casalan sa Caná ó cay Camacho, na pinagbuti at dinagdaran pa mandin. Samantalang nagtatamasa cami nṅ mṅa

caligayahan n̄ pagcaing pinamamatnubayan n̄ isáng tagalútò n̄ "La Campana," tumútgog naman ang orquesta n̄ m̄ga cawiliwiling tinig. Tagláy n̄ cagandagandahang dalaga sa bahay, ang isáng casuutang mestiza, at isáng warí'y ágos n̄ m̄ga brillante, at siyá n̄gâ, ayon sa pinagcaratihan na, ang reina n̄ fiesta. Dinamdám naming lahát na dahil sa isáng hindi namán malubháng pagcápatapiloc n̄ canyáng magandang paa'y hindi siya nangyaring nagcamit n̄ m̄ga ligaya sa pagsasayáw, sa pagca't cung ayon sa aming nahiwatigang siyá'y ganáp sa cagalingang gumawâ n̄ anó man, ang guinoong binibining de los Santos, cung sumayaw marahil ay catulad n̄ isáng "silfide".

"Dumating n̄ hapong itó ang Alcalde n̄ lalawigan, upang bigyán n̄ cadakilaan sa canyáng pagharáp ang gagawing "ceremonia" búcas. Dinamdám niyá ang pagsamá n̄ damdám n̄ hirang na mamumuhunang si guinoong Ibarra, na salamat sa Dios, at ayon sa sabihana'y magalíng na."

"Nagcaroon n̄ gabíng itó n̄ mainam na procesión, datapuwa't sasabihin co na ang bagay na itó sa aking sulat búcas, sa pagca't bucód sa m̄ga malalaking bombang sa aki'y nacatulíg at halos nacabin̄gi, acó'y totoong pagód at nahahapay na acó sa pag-aantoc. Samantalang binabawì co ang lacás sa m̄ga bisig ni Morfeo, sa macatuwid baga'y sa catre n̄ convento, hinahan̄gad co, tan̄gi cong caibigang cayó'y matamó n̄ magandang gabi at hanggang búcas, isáng araw na dakilà."

"Ang mairugin ninyóng catotong nakikiramá'y.

"Ang Corresponsal.

San Diego, 11 n̄ Noviembre."

Itó ang isinulat n̄ mabait na corresponsal. Tingnán namán natin n̄gayón cung anó ang isinulat ni capitang Martín sa canyáng catotong si Luis Chiquito.

"Minamahal cong Choy: Magmadalí cang pumaríni, cung mangyayari; sapagca't ang fiesta'y totoong masayá; súcat ang matantô mong hálos natumbá ang bangcâ ni capitang Joaquin: macaitlong pinagulong ni capitang Tiago ang canyáng tayâ, at sa tatlong iyó'y tumamá, at pintô n̄ pintóng palagui, caya't sa gayóng nangyari lalong nanglilit sa catuwâan si cabezang Manuel na may arì n̄ bahay. Binasag ni Pári Dámaso, sa isáng

dagoc, ang isáng ilawán, sa pagca't hanggá n̄gayó'y hindî pa siyá tumatamá miminsan man lamang. Natalo ang Cónsul sa canyáng m̄ga sasabun̄gin, at natalo sa bangcâ ang lahát n̄ pinanalunan sa atin sa fiesta n̄ Binyáng at sa fiesta n̄ Pilar, sa Santa Cruz."

"Inaasahan naming isasama rito sa amin ni capitang Tiago ang canyáng mamanugan̄gin, ang mayamang nagmana cay Don Rafael, datapuwa't wari'y ibig manding tumulad sa canyáng amá, sa pagca't hindî man lamang napakita ¡Sayang! Sa masíd co'y hindî siya pakikinaban̄gan cailan man."

"Malakíng totoong cayamanan ang nakikita n̄ insíc na si Cárlos sa "liampó"; naghihinala acóng may taglay siyáng anó mang lihim, isáng bato-balani marahil: waláng tíguil ang canyáng pagdaing n̄ sakit n̄ úlo, na may taling panyô pagcâ tumitiguil na n̄ untiuntî ang umíikit na sangkap n̄ "liampó," pagcacagayo'y tumútun̄go siyá n̄ mainam hanggáng sa halos mápabunggô na sa canyáng noo, na anaki'y ibig na totoong hiwatigan ang pag-inog na iyón. Nagcuculang tiwalà acó, dahil sa may nalalaman acóng m̄ga cawan̄gis n̄ bagay na iyóng guinágawâ."

"Paalam, Choy; magaling ang calagayan n̄ aking m̄ga sasabun̄gin, at ang aking asawa'y masayá at naglilibang."

"Ang iyóng catotoo.

Martín Aristorenas."

Tumanggap naman si Ibarra n̄ isáng maliit na liham na may paban̄gô, na ibinigay sa canyá n̄ gabí n̄ unang araw n̄ fiesta ni Andéng, na capatíd sa suso ni María Clara. Ganitó ang sabí n̄ liham:

"Crisóstomo: Mahiguít n̄ isáng araw na hindî ca napakikita; nahiguin̄gan cong may caunting dinaramdam icáw, cata'y ipinagdasal at ipinagsindi cata n̄ dalawang malalaking candilà, bagá man sinasabi n̄ tatay na hindî raw mabigát namán ang sakít mo. Totoong niyamót nilá acó cagabí at n̄gayón; pinatutugtog nilá acó n̄ piano at canilá acóng inaanyayahang sumayáw. Hindî co nalalamang lubhang marami sa ibabaw n̄ lupà ang m̄ga nacapagbíbigay yamót. Cung hindî lamang cay Pári Dámaso na pinagpipítang acó'y liban̄gin sa pagsasaysay n̄ maraming bagay, acó sana'y magcuculóng sa aking silíd upang matulog. Isulat mo sa

akin cung anó ang dinaramdam mo, sa pagca't sasabihin co sa tatay na icáw ay dalawin. Samantala'y inutusan cong pumaryan sa iyo si Andéng, at nã ipaglutò ca nã chá; magalíng siyáng maglutò at marahil ay daig ang iyong m̃ga alilà."

"MARIA CLARA."

"Pahabol. Pagca hindî ca naparini búcas, hindî acó paparoon sa ceremonia. Calakip."

Decorative motif

Decorative motif

XXIX.

ANG UMAGA.

Tinugtóg ñg m̃ga banda ñg música ang "diana" sa unang pagsilang ñg liwayway, na anó pa't pinucaw ñg masasayang tugtuguin ang m̃ga pagál na m̃ga mamamayan. Nanag-uli ang búhay at casayahan, mulíng nirepique ang m̃ga campanà at nagpasimulâ ang m̃ga putucan.

Yaon ang catapusang áraw ñg fiesta, yaón ang tunay na araw ñg cafiestahan. Inaasahang lalong marami ang mapapanood, higuít pa sa nacaraang araw. Lalong marami ang m̃ga "manong" ñg V.O.T. (Venerable Orden Tercera; Cagalanggalang na Pañgatlong Hánay) cay sa m̃ga manong ñg Santísimo Rosario, at nañgagsisingití ñg boong cabanalan ang m̃ga manong na iyon ni San Francisco, sa caniláng paniniwalang sa gayo'y caniláng mahihiyâ, ang caniláng m̃ga capañgagaw. Lalong marami ang bilang ñg m̃ga candilang caniláng binilí: nag-ani ñg malaking pakinabang ang m̃ga insíc na magcacandilâ, at nangag-iisip siláng pabinyag upang máipakilala nilá ang canilang pagtumbás, бага man sinanabi ñg ilang yao'y hindí raw sa caniláng pananampalataya sa pagca católico cung dî sa canilang nais na macapag-asawa. Datapawa't sa gayó'y sumásagot ang m̃ga babaeng banal:

—Cahi't magcagayon man, hindí mangyayaring hindí maguíng isang himala ang sabaysabáy na pag-aasawa ñg gayong caraming m̃ga insíc; papagbabaliking loob na silá ñg canicanilang m̃ga esposa.

Isinuot ñg m̃ga tao ang caniláng lalong magagaling na m̃ga bihisán; lumabás sa kinatataguang m̃ga cajita ang lahát ñg m̃ga hiyas. Sampô ñg m̃ga "tahur" at ñg m̃ga sugarol ay nagbihis ñg m̃ga barong bordado na may malalaking brillante, mabibigat na tanicalang (cadena) guintô at mapuputing sombrerojipijapa. Ang matandáng filósofo lamang ang

nananatili sa dating suot; ang baro'y sinamáy na may m̃ga guhit na itim, nabobotones hanggang sa liig maluang na zapatos at malapad na sombrero na culay abó.

—¡Ñgayó'y lalò pa manding mapanglaw cayó cay sa dati!—ang sabi sa canyá ñg teniente mayor,—¿aayaw pô ba cayóng manacanacâ tayong magsayá, yamang maraming tayong lubhang sucat na itañgis?

—¡Hindî ang cahulugan ñg pagsasaya'y dapat na gumawâ ñg m̃ga caululan!—ang isinagot ñg matandâ.—¡Itó rin ang halíng na pagtatapon ñg salapî sa taôn-taón! At ang lahat ñg ito'y ¿bakit? iwaldás ang salapî, sa gayóng macapál na totoo ang carukhaân at m̃ga pañgañgailañgan. ¡Abá! nalalaman co na; ¡itó ang pagtatapón, ang maruming paggagalac upang matacpán ang m̃ga caraiñgan ñg lahát!

—Nalalaman na pô ninyóng sumasang-ayon acó sa inyóng m̃ga caisipan,—ang mulíng sinabi ni don Filipino, na tíla ibig magpakitang galit at tíla ñgumiñgiti.—Cayó'y aking ipinagsasanggalang, datapuwa't ¿anó ang aking magagawâ sa gobernadorcillo at sa cura?

—Magbitiw ñg tungcól—ang sinundán ñg filósofo, at saca lumayò.

Natigagal si Don Filipino, at sinundán ñg matá ang matandâ.

—Magbitiw ñg tungcól!—ang ibinúbulong, samantalang tumutuñgo sa simbahan,—¡magbitiw! ¡Oo! cung isá sanang bagay na nagbibigay dañgal ang tungcúling itó at hindî isáng pas-anin, ¡oo, bibitiwan co!

Punô ñg tao ang patio ñg simbahan: m̃ga lalaki't m̃ga babae, m̃ga bata't m̃ga matatanda, taglay ang lalong magagaling na pananamit, na nañgagcacahalo-halò, pumapasoc at lumalabas sa makikipot na m̃ga pintúan. Amóy pólvora, amóy bulaclác, amóy incienso, amóy pabañgó; pinatatabó at pinasisigaw ang m̃ga babae at pinapagtatawá ang m̃ga batâ ñg m̃ga bomba, ñg m̃ga cohete at ñg m̃ga buscapiés. Isáng banda ñg música ang tumútugtog sa tapát ñg convento, isáng banda namán ang naghahatid sa m̃ga nañgañgatungculan sa bayan, ang m̃ga ibáng banda'y naglilibót sa m̃ga daang kinalaladlaran at winawagaywayan ñg maraming m̃ga bandera. Lumilibang sa paniñgin ang liwanag at cúlay na sarisari, at sa pangpakinig nama'y m̃ga tínig at m̃ga úgong. Hindî nagtitiguil ang m̃ga campanà ñg carerepique, nagcacasalasalabat ang m̃ga coche at m̃ga calesa, na

manacnacáng ang m̃ga cabayong humihila sa canilá'y nangáguiguitla dumádamba, humuhulay, m̃ga bagay na bagá man hindí casangcáp sa palatuntunan ñg fiesta, gayón ma'y naguiguing isáng pánooring hindí pinagbabayaran at siyáng lalong mahalaga.

Nag-utos ang Hermano Mayor sa áraw na itó ñg m̃ga alilà upang manggaghanáp sa m̃ga daan ñg m̃ga inaanyayahan, túlad sa nagpiguing na sinasabi sa atin ñg Evangelio. Hálos sápiletan ang pag-aanyaya upang uminóm ñg chocolate, café, chá, cumain ñg matamis, at iba pa. Madalás na naguiguing cawañgis ñg isáng pakikipagcagalít ang guinagawang pag-aanyaya.

Gágawin na ang misa mayor, ang misang tinatawag na "de dalmática", catulad ñg misa cahapong sinasaysay ñg carapatdapat na corresponsal, at ang bílang caibhán lámang, ang magmimisa ñgayo'y si Parì Salví, at sa m̃ga taong makikiníg ñg misa ñgayo'y casama ang Alcalde ñg lalawigan, caacbáy ang maraming m̃ga castilà at m̃ga táong marurunong, upang pakinggán si Pári Dámaso na totoong bantóg sa lalawigan. Sampô ñg alférez, bagá man siya'y lubháng dalá na sa m̃ga pañgañgaral ni Pári Salví, pumaroon din, sa pagpapatotoo niya ñg cagalingan ñg canyang loob at ñg cung mangyayari, macapanghiganti siyá sa m̃ga pagbibigay galit na sa canyá'y guinawâ ñg cura. Sa calakhán ñg pagcábantog ni Pári Dámaso'y ipinag-páuna na ñg corresponsal ang pagsúlat namamatnugot ñg pamahayagan ñg sumúsunod:

"Alinsunod sa aking ipinagpáuna na sa inyo sa waláng wastô cong m̃ga talata cahapó'y gayón ñga ang nangyari. Nagcamít cami ñg tañging capalarang mápakinggan ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso Verdolagas, na nagcurang malaon sa bayang itó, at ñgayó'y inilipat sa lálong malaki, bílang ganting pala sa canyang mabuting pagtupad sa canyang m̃ga catungculan. Lumagáy ang maningning na mananalumpati ñg m̃ga mahal na bagay sa paaralang Espiritu Santo ang nagtuturo, at nagsaysay ñg carikitdikitan at cálalim-lalimang sermon, na nagbigay cabanalan sa madlá at pinagtakhán ñg lahát ñg m̃ga binyágang naghihintay ñg boong pagmimithî ñg pagsilang sa lubhang mapagbuñgang m̃ga labi ñg nacaguiguinhawang bucál ñg waláng hanggáng-búhay. Cadakilaan sa m̃ga cahulugan, capañgahasan sa m̃ga munacalà, m̃ga bagong pananalitâ, cagandahan sa anyô, catutubong m̃ga galaw, pagsasaysay na calugodlugód,

calusugán n̄ m̄ga adhicâ, nárìto ang m̄ga híyas n̄ Bossuet na castilà, na talagáng carapatdapat n̄gá ang canyáng malakíng pagcábantog hindí lamang sa m̄ga marurunong na m̄ga castila, cung di naman sa m̄ga waláng pinag-aralang m̄ga "indio" at sa m̄ga mapanglinlang na m̄ga anác n̄g "calanḡitang imperio" (imperio n̄g cainsican)."

Gayon man, unti n̄g mapilitan ang mapagcatiwalang corresponsal na canyang sirain ang calahatlahatan niyang sinulat. Idinaraing ni Pári Damaso ang isáng magaan na sipóng canyang nasaguip n̄g gabing nagdaan: pagcatapos na siya'y macapagcantá n̄g masasayáng m̄ga "petenera", (caraniwang kinacanta sa m̄ga lalawigang andalus, sa España), siya'y uminóm n̄g tatlong vásong sorbete at sandali siyang nanood n̄g pinalalabas sa teatro. Dahíl sa bagay na ito'y ibig sana niyang magbitiw n̄g pagca tagasalitá n̄g m̄ga wicà n̄g Dios sa m̄ga tao, n̄guni't sapagca't waláng ibáng makitang nacacaalam n̄g búhay at m̄ga himalâ ni San Diego,—túnay n̄g't natátalos ang m̄ga bagay na itó n̄g cura, n̄guni't kinacailanḡang siyá'y magmisa,—pinagcaisahan n̄g ibáng m̄ga fraile na walâ n̄g gagaling pa sa tínig n̄g voces ni Pári Dámaso, at lubhang túnay na cahinahinayang na huwag italumpati ang totoong mainam na sermóng gaya na n̄gá n̄g naisulat at naisaulo na. Dahil dito'y ang babaeng dating tagapag-ingat n̄g susi'y siya'y ipinaghandâ n̄g m̄ga limonada, pinahiran ang canyang dibdib at liig n̄g m̄ga unguente at m̄ga lan̄gis, binalot siyá n̄g maiinit na m̄ga cúmot, siya'y hinilot at iba pa. Umínóm si Parí Dámaso n̄g hiláw na itlóg na binati sa álac, at sa boong umaga'y hindí nagsalitá at hindí man lamang nag-agahan; bahagyâ na uminóm n̄g isáng vasong gatas, isáng tazang chocolate at lalabin-dalawang biscocho, na anó pa't tiniis niya n̄g boong cabayanihang huwag cumain n̄g isáng sisiw na frito at calahating quesong gawang Laguna, na canyang kinaugaliang canin pagcacaumaga, sapagca't ayon sa canyang catiwalang babae, maaaring macapagpaubó ang sisiw at ang queso, dahil sa capuwâ may asin at may tabá.

—¡Guinágawá ang lahat n̄g itó't n̄g camtan natin ang calanḡitan at magbalíc loob tayo!—ang sabi n̄g m̄ga Hermana n̄g V.O.T., n̄g caniláng maalaman ang ganitóng canyáng m̄ga pagpapacahirap.

—¡Siyá'y pinarurasahan n̄g Virgen de la Paz!—ang ibinúbulong naman n̄g m̄ga Hermana n̄g Santísimo Rosario, palibhasa'y hindí nilá

maipatawad ang canyang pagkiling sa canilang m̃ga caaway na capuwà babae.

Lumabás ang procesión pagca alas ocho y media sa lilim ñ m̃ga toldang lona. Nacacahawig din ñ guinawâ, cahapon, baga man may isáng bagay na nabago: ang m̃ga Hermano ñ V.O.T., na m̃ga matatandang lalaki't babae, casama ang iláng m̃ga dalagang patungó na sa pagtandá, ang pananamit na dalá'y mahahabang hábitong guingón: damít na guingóng magaspáng ang sa m̃ga mahihirap, at ang sa m̃ga mayayama'y guingóng sutlá, sa macatuwid baga'y ang tinatawag na "guingông franciscano", sa pagca't siyang lalong caraniwang gamitin ñ m̃ga cagalanggalang na m̃ga fraileng franciscano. Ang lahat ñ m̃ga mahal na hábitong iyó'y m̃ga dalísay, sa pagca't pawang galing sa convento sa Maynilà, na siyáng kinucunan ñ m̃ga mamamayan sa limós na ang capalit ay salapíng isinasang-ayon sa táning na halagang hindî natatawaran, cung bagá mangyayaring sabíhing cawañis ñ sa isáng tindahan. Ang halagang itóng hindî nababawasa'y mangyaring maragdagan, ñuni't hindî nababawasan. Tulad sa m̃ga habitong itó'y nagbibilí ñ gayón ding m̃ga hábito sa monasterio ñ Santa Clara, na tagláy, bucód ang m̃ga tañing biyáyang nacapagbibigay ñ maraming m̃ga indulgencia sa m̃ga patáy na pinagsasaputan, ang biyáyang lalò pa manding tañi: na lalò pang mahál ang halagá paga lalong lumà, gulanit at hindî na magagamit. Itinititic namin itó at baca sacaling banal na bumabasang nagcacailañan ñ gayóng m̃ga mahál na "reliquia" (anó mang bagay na guinamit ó linangcáp na ñga ibá), ó baca caya may matalas na isip casam-ang mámumulot ñ m̃ga basahang taga Europa, na ibig yumaman sa pagdadalá sa Filipinas ñ isáng "cargamento" (maraming yácos na catatagang lúlan sa isáng daóng) ñ m̃ga hábitong masurot at malibág, sa pagca't nagcacahalagá ñ labíng anim na píso ó higuít pa, ayon sa calakhán ñ pagcalibaguing humiguít cumulang.

Nacapatong si San Diego de Alcalá sa isáng carrong napapamutihan ñ m̃ga planchang pílac na nabuburdahan. May malaking capayatán ang Santo, garing mulá sa úlo hanggáng bay-awang, magagalitín at nacacaaalang-alang ang anyô ñ pagmumukhâ, baga mán culót ang buhóc sa úlo, na catulad ñ m̃ga ita. Sutlang raso na nabuburdahan ñ guintô ang canyáng pananamit.

Sumusunod ang ating cagalang-galang na Amang si San Francisco, pagcatapos ay ang Virgeng gaya cahapon, ang caibhán lamang ay si Pári Salví n̄gayón ang sumasailalim n̄ palio at hindí ang makisig na si Pári Sibyla na mainam cumíyà. N̄guni't cung di tagláy ni Pári Salví ang magandang anyô ni Pári Sibyla, datapuwa't nagcacanlalabis naman sa canyá ang pagca anyóng banál: nacatun̄gó ang m̄ga matá; nacadoop ang m̄ga camay na ang anyó'y matimtiman at lumalacad na nacayucód. Ang m̄ga may dalá n̄ palio'y yaón ding dáting m̄ga cabeza de barangay, na nagpapawis n̄ boong ligaya, sa caniláng panunungcól na nakikisacristán, bucód sa silá'y maniningil n̄ buwis, manunubos n̄ m̄ga taong lagalág at m̄ga dukhâ, sa macatuwid baga'y m̄ga Cristong nagbibigay n̄ dugô dahil sa m̄ga casalanan n̄ m̄ga ibá. Ang coadjutor, na nacasobrepelliz, ay nagpaparoo't parito sa iba't ibáng m̄ga carro, na dalá ang incensario, at canyáng manacanacang hinahandugan n̄ úsoc nitó ang pan̄gamoy n̄ cura, na pagca nagcacagayo'y lalong lalong n̄ nagmumukhang caaway n̄ tawa at magagalitín.

Dahándahán n̄ga at matimtiman ang lacad n̄ procesióng inaacbayan n̄ ugong n̄ m̄ga bomba at n̄ tinig n̄ m̄ga cantá at músicang tungcol sa religióng ilinalaganap sa impapawid n̄ m̄ga banda n̄ músicang sumusunod sa licurán n̄ bawa't carro. Samantala'y napakasipag na totoo ang pamamahagui n̄ Hermano Mayor n̄ malalaking m̄ga candila, na ang marami sa m̄ga nakipagprocesio'y nag-uwi sa canilang m̄ga bahay n̄ maipag-iilaw sa apat na gabi samantalang nan̄gagsusugál. Nagsisiluhód n̄ boong gálang ang m̄ga nanonood pagca nagdaraan ang carro n̄ Ina n̄ Dios at nan̄gagdarasal silá n̄ taimtim sa loob n̄ m̄ga Sumasampalataya ó n̄ m̄ga Aba pô.

Tumiguil ang carro sa tapát n̄ isáng báhay na sa m̄ga bintanang napapamutihan n̄ maririkit na m̄ga pangsampáy (colgadura) ay nacasun̄gaw ang Alcalde, si capitang Tiago, si María Clara, si Ibarra, ilang m̄ga castilà at m̄ga dalaga; nágcataong tumungháy si Pári Salví, datapuwa't hindí gumawâ n̄ cahi't munting kilos na magpahalatang siya'y bumabatì ó nakikilala niyá silá; ang tan̄ging guinawá niyá'y lumindíg lamang, tinuíd ang catawán at sa gayo'y sumabalicat niyá n̄ lalong caayusan at gandá ang "capa pluvial."

Sa dacong ibabâ ñ bintana'y may isáng dalagang nacalúlugód ang gandá ñ mukhâ, mahalagá ang suut na damít at may kílic na isáng musmós na lalaki. Marahil siyá'y sisiwa ó taga pag-alagà lamang, sa pagca't ang sanggól na iyó'y maputi at mapulá ang buhóc, samantalang ang dalaga'y caymangguí at mahiguít pa sa caitimán ñ azabache ang canyáng mña buhóc.

Pagcakita sa cura, iniunat ñ musmós ang canyáng maliliit na bísig, tumawa niyáng táwang hindî nacapagbibigay sákit at hindî namán pighati ang nacapagpapatawá, at sumigáw ñ pautál sa guitna ñ isáng sandalíng catahimican: ¡Tá ...tay! ¡Tatay! ¡Tatay!

Kinilabutan ang dalaga, dalidaling inilagay ang canyang camay sa ibabaw ñ bibig ñ sanggól na lalaki at patacbóng lumayô roong taglay ang totoong malaking cahihiyan. Umiyác ang bátà.

Nanñagkindatan ang mña mapaghinala, at nanñagsinñití ang mña castilang nacamasid ñ gayóng maiclíng pangyayari. Naguing pulá ang catutubong pamumutla ni Pári Salví.

At gayón ma'y wala sa catuwiran ang táo: hindî man lamang nakikilala ñ cura ang babaeng iyón, siya'y taga-ibang bayan.

Decorative motif

XXX.

SA SIMBAHAN.

Mulâ sa isá hanggang sa cabiláng dúlo'y punô ang camálig na ípinalalagá'y ñg m̃ga táong yaó'y bahay ñg Lumaláng sa lahát.

Nañgagtutulacán, nagsisicsican, nañgagdudurugan ang isá't isá, at nañgagdaraiñgan ang iláng lumálabas at ang maraming nagsisipasoc. Malayò pa'y iniuunat na ang camáy sa pagbabasâ ñg m̃ga dalirì ñg túbig na bendita, ñguni't caguinsaguinsa'y dumárating ang isáng álon ñg pagtutulacán at napapalayô ang camay: Nariring̃ig pagca nagcacagayon ang isáng áñgil, nagmúmura ang isáng babaeng nayapacan, datapuwa't hindî tumitiguil ang pagtutulacán. Ang iláng matandang lalaking naisasawsaw ang m̃ga dalirì sa tubig na iyóng culay pusalí na, palibhasa'y naghúgas ñg camáy roon ang boong báyan, bucód pa sa m̃ga taga-ibáng báyang doo'y dumarayo, ipinapahid ang túbig na iyón ñg boong pamimintacasi, бага мán sila'y nahihirapan dahil sa casicpán, sa caniláng bátoc, sa puyó, sa noo, sa ilóng, sa babà, sa dibdib at sa púsod, sa caniláng pananalig na sa gayó'y caniláng nabebendita ang m̃ga bahaguing iyón ñg catawán, bucód sa hindî silá magcacasakit ñg paninigás ñg liig, ñg sakít ñg úlo, ñg pagcatuyô, ñg hindî pagcatúnaw ñg kinacain. Ang m̃ga cabataan, marahil sa sila'y hindî totoong masasactín ó baca cayâ naman hindî silá naniniwala sa mahal na gamót na iyón, bahagyâ na niláng binabasâ ang cáduloduluhan ñg caniláng dalirì—at ñg walang anó mang masabi sa canilá ang m̃ga mapamintacasing tao,—at cunuwa'y canilang ipinapahid sa caniláng noó, na, ang catotohana'y hindî nilá isinasayad. "Marahil ñga'y bendita ang túbig na iyán at taglay ang lahát ñg m̃ga sinasabi",—ang iniisip marahil ñg sino máng dalaga,— "ñguni't may isáng culay na" ...!

Bahagyâ na macahingá roon, mainit at amóy háyop na dalawá ang páa; datapuwa't catumbás ñg lahá't ñg pagcacahirap na iyón ang magsesermong

as sermông yao'y dalawang daa't limampung piso ang bayad n̄g bayan. Ito ang sinabi n̄g matandang Tasio.

—¡Dalawang daa't limampung piso ang bayad sa isang sermôn! ¡Isá lamang táo at sa minsan lamang na paggawâ! ¡Ang icatlóng bahagui n̄g ibinabayad sa m̄ga comediante na mangagpapagal sa loob n̄g tatlong gabí!... ¡Tunay n̄ga marahil na cayo'y mayayaman!

—¿At bakit namán mawawan̄gis ang bagay na iyán sa isáng comedia? —ang isinagót na masamá ang loob n̄g mapúsoc na maestro n̄g m̄ga Hermano n̄g V.O.T.; ¡nacahuhulog n̄g m̄ga caluluwa sa infierno ang comedia, at nacapapasalan̄git ang sermón! Cung humin̄gi siyá n̄g sanglibo'y babayaran din namin, at kikilalanin pa naming utang na loob ...

—¡Cahi ma't comedia, cung sa ganáng akin!—ang isinisigaw naman sa galit n̄g isá.

—¡Naniniwalà acó, palibhasa'y magalíng na totoo ang inyóng pagca unawà sa kinauuculan n̄g comedia at n̄g sermón!

At yumao ang pusóng, na hindî inalumana ang guinagawâ n̄g magagaliting maestro na m̄ga paglait at masasamang húlang mangyayari sa daratning búhay ni matandang Tasio sa hinaharáp na panahón.

Samantalang hinihintay ang Alcalde, nágpapawis at naghihicab ang m̄ga tao; iguinagalaw sa han̄gin ang m̄ga paypáy, m̄ga sombrero at m̄ga panyô; nan̄gagsisigawan at nan̄gag-iiyacan ang m̄ga batà, bagay nagbíbigay pagál sa m̄ga sacristan na pagpapalabas sa m̄ga batang iyón sa simbahan. Ang gawáng ito'y siyang umaakit sa pagdidilidili n̄g matalas na caisipan at malumanay na maestro n̄g Cofradía n̄g Santísimo Rosario:

—"Pabayaan ninyóng lumapit sa akin ang m̄ga báta," anáng áting Pan̄ginoong Jesucristo, n̄guni't dito'y dapat n̄g unawaing yaó'y ucol lamang "sa m̄ga batang hindî umiiyac."

Ganitó ang sinasabi n̄g isá sa m̄ga matatandang babaeng nanánamít n̄g guingón, si Hermana Pute bagá, sa isáng babaeng may anim na taón na ang gúlang na canyáng apó, na nacaluhód sa canyáng tabi:

—¡Condenada! ¡itahimic mo ang iyóng isip, at macaririnig ca ñã isáng sermóng gáya ñã sa Viernes Santo!

At sacâ pinacacurotcurót, na anó pa't pinucaw ang cabanalan ñã batang babae, na ikinibit ang mukhâ, pinahabâ ang ñũso at pinapagcunót ang mĩa kíláy.

Humihimláy ang iláng mĩa lalaking nacapaningkayád sa tabí ñã mĩa confesionario. Ang acalà ñã ating matandang babaeng nagnũgunũguya ñã mĩa dasal at pinatatabó sa canyáng mĩa dalíri ang mĩa butil ñã canyáng cuintás, na ang guinágawang pagtanõ ñã isáng matandáng lalaking malaki ang pag-aantoc, ay talagáng gayón ang lalong magalíng na pagsang-ayon sa mĩa calooban ñã Langít, caya't ang guinawâ niya'y untitunti niyáng guinagád ang gayóng anyô.

Na sa isáng sũloc si Ibarra; nacaluhód si María Clara sa malapit sa altar mayor, sa isáng lugar na nagmagandang loob ang curang paalsan ñã mĩa tao sa pamamag-itan ñã mĩa sacristán. Nacaupô si capitang Tiagong nacasúot ñã frac sa isá sa mĩa bangcóng laan sa mĩa pinunò, dahil sa bagay na itó'y ang isip ñã mĩa insíc na sa canyá'y hindî nacakikilala'y gobernadorcillo rin siyá caya't hindî nanãanãahás na sa canyá'y lumapit.

Sa cawacasa'y dumating ang Alcalde na casama ang canyáng Estado Mayor, (ang mĩa guinoong sa canyá'y umaacbay), doon sa sacristía silá nagmulà at siyá'y lumucloc sa isá sa mĩa maiinam na mĩa sillóng nacapatong sa ibabaw ñã isáng alfombra. Pangdakilà ang casuutan ñã Alcalde at sa canyá'y nacalagáy ang banda ni Cárlos III at apat ó limáng mĩa condecoración (mĩa saguisag na inilalagáy sa dibdib, tandâ ñã sa nagdadala'y pagbibigay unlác ñã isáng hari ó ñã cataastaasang pũnò sa isáng nación.)

Hindî siyá nakikilala ñã bayan.

—¡Abá!—ang bigláng sinabi ñã isáng tagabukid; ¡isáng civil na nacasuot comediante!

—¡Tangá!—ang isinagót ñã canyáng calapit at siyá'y sinicó;—¡iyán ang principe Villardo na ating nakita cagabí sa teatro!

Tumaas ngã ang calagayan ng Alcalde sa mĩa matá ng báyán at siyá'y ipinalagay na encantadong principe, na nácapanalo sa mĩa gigante.

Nagpasimula ang misa. Nagsitidindig ang mĩa nauupô, ang mĩa natutulog ay nanãáguisíng dahil sa cacacampanilla at sa matunóg na voces ng mĩa cantór. Tila totoong natutuwa si Pári Salví, бага man siyá'y may mukhang walang caibigan, sa pagca't sa canyá'y naglilingcód na diácono at subdiácono ang dalawá pa namáng agustino.

Bawa't isá'y nagcantâ, ng dumatíng ang úcol na panahón, бага man humiguit cúmulang na nagdaraan sa ilóng ang caniláng voces at malabò ang panãunãusap, liban na lamang sa nagmimisa na may pagca nanãinãinig ang voces at hindî mamacáilang nasirà ang tono, na anó pa't malaki ang ipinagtataca ng mĩa táong sa canyá'y nacakikilala. Gayón ma'y gumágalaw siya ng makinig na anyô at hindî nag-aang-ang; ikinácanta ang "Dominus vobiseum" ng taimtim sa loob, ikinikiling ng caunti ang úlo at tumitingála sa "boveda," (bubunãan ng simbahan). Sa pagmamasid ng pagtanggáp niyá ng asó ng incienso, masasabing totoo ngã ang sabi ni Galeno, na naniniwaláng pumapasoc daw ang úsoc sa bao ng úlo, pagcaraan sa bútas ng ilóng na ang tulóy ay sa salaang but-ó, sa pagca't siya'y lumilindig, iniiling-ay ang úlo sa lícod, pagcatapos ay lumalacad na patunãó sa guitná ng altar ng lubháng malakíng pagmamakisig at caguilasan, hanggang sa acalain ni capitan Tiagong daig niya sa cagalingãang cumiyà ang comedianteng insíc ng gabing nagdaang nacadamít emperador, may pintá ang mukhã may maliliit na bandera sa licód, ang balbás ay buntót ng cabayo at macapal ang "sucias" ng sapín.

—Hindî ngã mapag-alinlanãanan, higuít ang camahalang umanyô ng isáng cura namin cay sa lahat ng mĩa emperador.

Sa cawacasa'y dumating ang pinacananasang sandali na marinig, na si Pári Dámaso. Nanãagsiupô sa caniláng mĩa sillón ang tatlóng sacerdote, na ang anyó'y nacapag-bibigáy ulirán sa cahinhinan, ayon sa sasabihin marahil ng may malinis na caloobang "corresponsal;" tinularan silá ng Alcalde at ibá pang mĩa taong may vara at may bastón; humintô ang música:

Pamucaw ang paghaliling iyón ng catahimican sa úgong sa ating matandáng Hermana Pule, na humihilic na, salamat sa música. Túlad cay Segismundo ó gaya ng "cocinero" sa kinathang búhay ni Dornroscheu, ang

unang guinawa pagcaguising ay tuctucan ang canyáng apóng babae, na nacatulong din. Ito'y umatunãal, datapuwa't pagdaca'y nalibang nã makitang nagdaragoc sa dibdib ang isang babae sa lubós na pananalig at sa caalaban nã loob.

Pinagsicapan nã lahat na maipacaguinhawa nã anyô; naningcayad ang mãga waláng bangcô, umupô sa lupà ó sa caniláng sariling paa ang mãga babae.

Tináhac ang caramihan ni Pári Dámaso, na pinanãgunãunahan nã dalawáng sacristan at sinusundan nã isáng capuwa niya fraileng may daláng isáng malaking cuaderno. Nawala siyá pagpanhíc sa hagdanang palicawlicaw, nãuni't pagdaca'y mulíng sumipót ang canyáng mabilog na úlo, pagcatapos ay ang canyáng macacapal na bátoc at sumunod agad-agad ang canyáng catawan. Tuminãin sa magcabicabila nã boong capanatagan nã loob at uubo-ubó; nakita niya si Ibarra. Ipinahiwatig niya sa isáng tanãing kiráp, na hindî calilimutan sa canyáng mãga pananalangin ang casintahan ni María Clara; tinitigan nã tinãing may towa si Pári Sibyla at saca niya sinulyap nã tinãing calakip ang pagpapawalang halagá si Pári Manuel Marsing cahapo'y nagsermón. Nã matapos ang ganitóng pagsisiyasat; liningon ang casama nã paalimís at sa canyá'y sinabi: "Magpacatalino, capatid!—Binucsan nitó ang cuaderno.

Datapuwa't carapatdapat na isaysay sa isáng bahaguing bucód ang sermóng itó. Isáng binatang nag aaral nã panahóng iyón nã taquigrafía at malakíng totoo ang pagcalugód sa mãga dakilang mananalumpati ang siyáng umalalay nã pagtititic samantalang nagsasaysay si Pári Dámaso; at salamat sa ganitóng guinawa'y mailalagdâ namin dito ang isáng bahagui nã panãngaral tungcól sa religión sa mãga lupaing iyón.

Decorative motif

Decorative motif

XXXI.

ANG SERMON.

Nagpasimulâ si Pári Dámaso, n̄ madalang at mahinang pang̃ung̃usap:

"Et spiritum tuum honum dedisti, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuisti ab ore eorum, et aquam dedisti eis in siti".—"At ibinigay mo sa canilá ang espíritu mong magaling upang caniláng iturò at hindî mo inalís sa caniláng bibig ang iyóng maná at binigyán mo silá n̄ tubig sa caniláng pagcauhaw!"

"M̄ga salitang ipinan̄gusap n̄ Pan̄ginoon sa pamamag-itan n̄ bibig ni Esdras, icalawáng aclát, icasíyám na bahagui, icadalawampong tulâ."

Sa udyóc n̄ pangguiguilalás ay sinulyáp ni Pári Sibyla ang nagsesermón; namutla at lumun-oc n̄ laway sa Pári Manuel Martin: marikit ang sermóng iyón cay sa canyáng sermón.

Ayawan cong nahiwatigan ni Pári Dámaso ang gayóng bagay ó baca cayâ naman talagang namamaos pa, datapuwa't ang guinawa niya'y umubóng macailan at ikinapit ang dalawang camáy sa palababahan n̄ púlpitong mahal. Sumása tapat n̄ canyáng úlo ang Espiritu Santo na bago lamang capípinta: maputi, malinis at culay rosa ang maliliit na paa at ang tucâ.

"¡Cárilagdilagang Guinoos (sa Alcalde), cábanalbanalang m̄ga sacerdote, m̄ga cristiano, m̄ga capatid cay Jesucristo!"

Gumawa rito n̄ dakiláng paghintô, at maling inilacad niya ang canyáng panin̄gin sa m̄ga nakikinig, at sa canya'y nacagalác ang pag-ulinig sa canya at canilang taimtim na pagtahimic.

Wicang castilà ang unang bahagui n̄ canyáng sermón at wicáng tagalog ang icalawang bahagui: "loquebantur omnes linguas".

Pagcatapos n̄ m̄a ¡oh! at ô n̄ paghinto dakilang iniunat niya ang canyang canang camáy sa dacong altar at tumitig sa Alcalde, naghalukipkip pagcatapos, na waláng anó mang sinasabi; n̄uni't caguinsaguinsa'y inihalili sa mahinhing kilos ang cagalawán, iniling-ay sa licód ang úlo, itinuró ang dacong pintóng malakí na pinutol ang hanġin sa pamamag-itan n̄ taguiliran n̄ camáy n̄ boong cabilisán, hanggang sa acalain n̄ m̄a sacristang ang cahulugán n̄ gayong galaw ay ipinag-uutos sa caniláng ísará ang m̄a pinto, at gayón n̄a ang caniláng guinawâ; nagdamdam ligalig ang alférez at nag-alinlanġan cung siyá'y lálabas ó hindî; datapuwa't nagpapasimulá na ang nagsesermón n̄ pananalitang malacás, punô at mataguinting: tunay n̄a palá namáng totoong matalinò sa panggagamót ang dating canyáng tagaalangang babae.

"¡Nagniningning at cumikislap ang altar, malapad ang malaking pintô, ang hanġin ang sasacyan n̄ santong wica n̄ Dios na búbucal sa aking bibig, pakinggán n̄a ninyó n̄ m̄a pangdingġig n̄ caluluwa at n̄ púsò at n̄ hindî manġalaglag ang m̄a salitâ n̄ Panġinoon sa lupang batuhán at canin n̄ m̄a ibon sa Infierno, cung dî ang cayó'y lumagô at sumibol na catulad n̄ isáng santong binhî sa lináng n̄ ating cagalanggalang at huwad sa serafing Amáng si San Francisco! Cayóng m̄a malalaking macasalanan, m̄a bihag n̄ m̄a moro n̄ cálolowa, na siyang lumalaganap sa m̄a dagat n̄ waláng hanggang búhay, na pawang nacalulan sa macapangyarihang m̄a sasacyán n̄ sa táong catawán at n̄ m̄a lugód sa búhay na itó, cayóng hindî magcandadala n̄ m̄a tanicalâ n̄ mahahalay na hilig at n̄ m̄a calibugan, at nanġagsisigaod sa daóng n̄ taga Infiernong si Satán, masdán ninyó riyán n̄ mapitagang pagcahiyâ ang tumutubós sa m̄a cálolowa sa pagcabihag n̄ demonio, ang matapang na Gedeón, ang malacás na loob na David, ang mapagwaguing Roldan n̄ cacristianohan, ang tagalanġit na guardia civil, na higuít ang catapanġan sa lahat n̄ m̄a guardia civil cahi't pagsamasamahin ang m̄a guardia civil n̄gayón at ang sa búcas pa".— (Pinapagcunót n̄ alférez ang noo)—"Siya n̄â, guinoong alférez, higuít ang canyáng tapang at lacás, na cahi't walâ siyáng fusil cung di isáng cruz na cahoy, canyáng guinágahis n̄ boong cabayanihan ang walang hanggang tulisán n̄ m̄a cadilimán, at gayón din ang lahat n̄ m̄a cacampí ni Luzbel, at cung dî lamang hindî nanġamamátay ang m̄a espiritu, siláng lahat ay

nanǵalipol na magpacailan man! Ang caguilaguilalás na laláng na itó nǵ Dios, itóng hindí mapaglíríp na himalâ ay ang maluwalhating si Diego de Alcalá, na, gagamit acó nǵ isáng pagsusumag, sa pagca't nacatutulong na magalíng ang mǵa pagsusumag sa pagca unawà nǵ mǵa bagay na hindí mapag-abót nǵ ísip, ayon sa wicà nǵâ nǵ ibá, sinasabi co nǵa na ang dakilang santong itó'y isáng catapustapusang cawal, isáng "ranchero" (tagapagpacain) lamang sa aming lubháng macapangyarihang hucbóng pinag-úutusan nǵ aming tulad sa serafing Amáng si San Francisco, na siyang ikinararangal cong kinapapanigang acó'y cabo ó sargento sa talaga't awà nǵ Dios."

Ang mǵa hanǵal na "indio", ayon sa sabi nǵ "corresponsal", walang nábingwit sa sinaysay na iyón, liban na lamang sa mǵa salitang "guardia civil", "tulisán", "San Diego" at "San Francisco"; namasid nilá ang pagsamá nǵ mukhá nǵ alférez, ang anyóng bayani nǵ nagsesermón, at sa gayo'y inacala niláng kinagagalitan nǵ Pári ang alférez dahil sa hindí niyá inuusig ang mǵa tulisán. Si San Diego at si San Francisco ang gaganap nǵ bagay na iyón, at silá nǵa ang túnay na macagagawa, tulad sa pinatototohanan nǵ isáng pinturang na sa convento nǵ Maynila, na sa pamamag-itan lámang nǵ canyáng cordón ay nahadlanǵan ni San Francisco ang paglúsob nǵ mǵa insíc nǵ mǵa unang taón nǵ pagcatuclás sa Filipinas nǵ mǵa castila. Hindí nǵa cacaunti ang catuwaang tinamó ó nǵ mǵa namimintacasi, kinilala niláng utang na loob sa Dios ang ganitóng túlong, at hindí silá nag-aalinlanǵan sa paniniwalang pagca walâ nǵ mǵa tulisán, ang mǵa guardia civil naman ang lilipulin ni San Francisco. Lalong pinagbuti nǵa nilá ang pakikinig, sinundan nilá ang mǵa sinasaysay ni Pári Dámaso, na nagpatuloy nǵ pananalitâ:

"Cárilagdilagang guinoo: Ang malalaking mǵa bagay talagáng malalaking mǵa bagay cahi't na sa tabí nǵ mǵa maliliit, at ang mǵa maliliit cailan ma'y maliliit din na sa siping man nǵ mǵa malalaki. Itó ang sabi nǵ Casaysayan, (Historia), at sa pagca't ang Casaysayan, sa sandaang palo'y isá lamang ang tumatamá, palibhasa'y bagay na gawâ nǵ mǵa tao, at ang mǵa tao'y nagcacamaling "errare es hominum" ayon sa sabi ni Ciceron, ang may dilà ay nahihidwâ, ayon sa casabihan sa aking bayan, ang nangyayari'y may lalong malalalim na catotohanang hindí sinasabi nǵ Historia. Ang mǵa catotohanang itó, Cárilagdilagang Guinoo, ay sinabi nǵ Espíritu Santo, sa canyáng cataastaasang carununǵang cailan ma'y hindí naabót nǵ pag iisip

n̄g tao mulâ pa sa m̄ga panahón, ni Séneca at ni Aristóteles, iyang m̄ga pantás na m̄ga fraile n̄g unang panahón hanggang sa macasalanang m̄ga panahón natin n̄gayón, at ang m̄ga catotohanang itó'y hindî n̄gâ ibá cung di hindî palaguing ang m̄ga maliliit na bagay ay maliliit n̄ga, cung di pawang malalakí, hindî cung isusumag sa m̄ga mumuntî, cung di cung isusumag sa lalong malalakí sa lúpà at sa langit at sa hanġin at sa m̄ga panġanurin at sa m̄ga tubig at sa alang-alang at sa buhay at sa camatayan.

—¡Siya nawa!—ang isinagót n̄g maestro n̄g V.O.T., at saca nagcruz.

Ibig ni Pári Dámasong papangguilalasin ang m̄ga nakikinig sa ganitóng anyô n̄g pananalitáng canyáng napag-aralan sa isáng dakilang tagapagsermón sa Maynilà, at siya n̄gang nangyari, na sa pagcápatanġa sa gayóng caraming m̄ga catotohanan, kinailanġan niyang dunggulín n̄g paa ang canyáng "espíritu santo" (ang fraile bagáng sa canyá'y tagadictá) upang sa canyá'y maipaalaala ang canyáng catungculan.

—Maliwanag na nakikita n̄g inyóng m̄ga matá!—ang sinabi n̄g "espíritu" búhat sa ibabá.

"Maliwanag na nakikita n̄g inyóng m̄ga matá ang sumasacsing ganáp at napapaukit na itóng waláng hanggáng catotohanang naalinsunod sa Filosofía! Maliwanag na nakikita iyáng áraw n̄g m̄ga cabanalan, at sinabi cong áraw at hindî buwán, sa pagca't waláng malaking carapatang numingning ang buwán sa boong gabî; sa lúpà n̄g m̄ga bulág ang dalawáng mata'y hari ang bulág ang isáng matá lamang (nacapangyayari sa bayan n̄g m̄ga hanġal ang may caunting dunong na pinag-aralan); mangyayaring numingning ang isáng ílaw cung gabí, ó ang isáng maliit na bituin; ang lalong mahalaga'y ang macapagningning cahi't catanghaliang tulad sa guinagawâ n̄g áraw: ¡ganitó n̄ga ang pagningning n̄g capatid na si Diego cahi't sa guitna n̄g lalong m̄ga dakilang santo! ¡Nariya't nacahayág sa inyóng m̄ga matá, sa inyóng pusóng na hindî pananampalataya sa uliráng gawà n̄g Cataastaasan upang mabigyáng cahihiyan ang lalong m̄ga dakila sa lúpà; oo, m̄ga capatid co, hayag, hayag sa lahát, hayag!"

Nagtindíg ang isáng lalaking namumutlâ at nanginginig at nagtagò sa isáng confesionario. Siya'y isáng maglalacò n̄g álac na nag-aagaw-tulog at nananag-inip na hinihinġan siyá n̄g m̄ga caribinero n̄g "patente" na hindî

niyá taglay. Hindî na raw siyá umalís sa canyáng pinagtaguan hanggang sa hindî natapos ang sermón. [258]

—"Mapagpacumbabà at maligpiting santo, ang iyóng cruz na cáhoy"—(ang dalá ñg larawan ni San Diego'y cruz na pilac),—"ang iyóng mahinhíng hábito'y pawang nagbibigay danǵal sa dakilang si Francisco, na camí canyáng mǵa anac at nakikiwanǵis sa canyáng mǵa guinagawá! Inilalaganap namin ang layong santong lahi sa boong daigdig, sa lahát ñg mǵa suloc, sa mǵa ciudad, sa mǵa bayan at hindî namin tinitingî ang maputi sa maitim"—(piniguil ñg Alcalde ang canyáng paghingǵa)—"sa pagtitiis ñg hindî pagcain at ñg mǵa pagpapacahirap, santong lahi mo na sa pananampalataya at sa religióng may taglay na sandata"—(¡Ah! ang hiningǵá ñg Alcalde)—"na pinapananatili ang sangcataohan sa matatag na calagayan at pumipiguil na mabulíd sa malalim na banǵin ñg capahamacán!"

Untiunting naghihicab ang mǵa nakikinig, sampo ni capitang Tiago: Hindî pinakikinggan ni María Clara ang sermón: nalalaman niyang malapit sa canyáng kinalalagyán si Ibarra at siyáng sumasaisip niya, samantalang siyá'y nag-aabanico at canyáng minámasdan ang toro ñg isá sa mǵa Evangelista, na waláng pinag-ibhán sa anyó ñg isáng calabaw na maliit.

"Dapat nating masaulong lahát ang mǵa Santong Casulatan, ang búhay ñg mǵa santo, at sa ganitó'y hindî co kinacailanǵang sa inyó'y manǵaral, mǵa macasalanan; dapat ninyóng maalaman ang mǵa bagay na itóng totoong mahalagá at kinacailanǵang gaya ñg pagcasaulo sa Ama namin, bagá man nacalimutan na ninyó itó at nagbubuhay protestante ó hereje na cayó, na hindî nagsisigalang sa mǵa ministro (cawaní ñg Dios, na gaya ñg mǵa insíc), ñguni't cayó'y manǵagpapacasama, lálò ñg manǵapapahamac cayó, mǵa sinumpa!"

—Abá, cosa ese pale Lámaso, ese! (Abá anó ba namán ang pári Dámasong iyán)—ang ibinulóng ñg insíc na si Cárlos, na iniirapan ang nagsesermóng nagpapatuloy ñg mǵa pananalitáng naiisip niya ñg sandalíng iyón, at nagbúbubuga siyá ñg mǵa licaw-licaw na mǵa paglait at pagmumurá.

¡"Mamamatáy cayóng hindî macapagsisisi ñg inyóng mǵa casalanan, mǵa lahi ñg mǵa hereje! Mulâ pa rito sa lupa'y pinarurusahan na cayó ñg Dios ñg mǵa pagcapiit at pagcabilanggô! ¡Ang mǵa mag-amag-anac, ang

m̃ga babae ay dapat lumayô sa inyó: dapat cayóng bitayíng laháť ñg m̃ga namummunô at ñg hindî lumaganap ang binhî ni Satanás sa halamanan ñg Pañginoon!... Sinabi ni Jesucristo: Cung cayó'y may masamáng casangcapan ñg catawáng humihicayat sa inyó sa pagcacasala, putulin ninyó, iabsáng ninyó sa apóy!..."

Nañginginig si fray Dámaso, nalimutan niyá ang canyáng sermón at ang maayos na pananalitâ.

—Náriníg mo ba?—ang itinanóng sa canyáng casama ñg isáng binatang estudianteng taga Maynilà;—¿puputulin mo ba ang iyo?

—¿Ca! siyá na muna ang magputol!—ang isinagót ñg causap, na itinuturò ang nagsesermon.

Naligalig si Ibarra; lumingap sa canyáng paliguid at humahanap ñg alin mang súloc, datapwa't punôngpunô ang boong simbahan. Walang nárîrinig at waláng nakikita si María Clara, na pinagsisiyasat ang cuadro ñg pinagpalang m̃ga cáluluwa sa Purgatorio, m̃ga cáluluwáng ang anyó'y m̃ga lalaki't m̃ga babaeng hubó't hubad na may nacapatong sa úlong "mitra," (sombbrero ñg papa,) "capelo" (sombbrero ñg cardenal), ó "toca" (talucbóng ñg monja), na nañgaihaw sa apóy at nañgagsisicapit sa cordón ni San Francisco, na hindî nalalagot cahi't lubháng napacabig-at ang m̃ga nacabiting iyón.

Sa gayóng pagdaragdag ni Fray Dámaso ñg canyáng m̃ga naisipa'y nag-caligáw-ligáw ang espíritu santong fraile sa pagcacasunodsunód ñg sermón hanggang sa siya'y lumactaw ñg tatlóng mahahabang pangcát at sumamá ang pagdidictá cay Pári Dámaso, na humihiñgal at nagpapahiñga sa canyang maalab na pagmumurá.

"¿Sino sa inyó, m̃ga makasalanang nakikinig sa akin, ang hihimod sa m̃ga súgat ñg isáng dukhá at libaguing magpapalimos? ¿Sino? Sumagót at itaas ang camáy cung sino! ¿Walâ sino man! Dati co nang nalalaman; walâ ñgang macagagawâ ñg gayón cung dî ang isáng santong gaya ni Diego de Alcalá; canyáng hinimuran ang boong cabulucán, at tulóy sinabi niyá sa isang capatid na nangguiguilalás; ¿Ganitó ang paggamot sa may sakít na itó! ¿Oh pagcacacawang gawâ ñg cristiano! ¿Oh pagcahabág na waláng

cahulililip! ¡Oh cabanalan ñg m̃ga cabanalan! ¡Oh cagalinggaling̃ang hindi matutularan! ¡Oh waláng bahid na lunas!...."

At ipinagpatuloy ang isáng mahabang tanicalang m̃ga ¡oh! na idiniripa ang m̃ga camáy, at itinataas at ibinababa na anaki mandin ibig na lumipad ó bumugaw ñg m̃ga ibon.

"Nagsalitâ siyâ ñg latin bago mamatáy, ¡bagá man dating hindi murunong ñg latin! Mangguilalás cayó m̃ga macasalanan! ¡Hindi cayó macapagsasalitâ ñg latin, baga man pinag aaralan ninyó, at sa pag aaral na ito'y pinapalò cayó, hindi cayó macapagsasalitâ ñg latin, mamamatay cayóng hindi macapaglálatin! ¡Isáng biyaya ñg Dios ang macapagwicang latin, cayâ nagsasalita ñg latin ang Iglesia! ¡Acó ma'y nagwiwicang latin din! ¡Bakit ipagkakait ñg Dios ang caaliwang itó ñg loob sa canyang minamahal na si Diego? Mangyayari ba siyang mamatáy, mapababayaan ba siyang hindi nagwiwicang latin? Hindi ñga mangyayari! Cung magcagayó'y hindi gaganáp sa catuwiran ang Dios, hindi sa totohanang siyá'y Dios! ¡Nagwicang latin ñgâ siyá at nagpapatotoo ang m̃ga sumulat ñg aclat ñg m̃ga panahóng iyón!" At canyang binigyáng wacás ang canyang pasimula ñg pangangaral ñg lalong pinaghirapan niya na canyang inumit sa titic ñg isáng dakilang manunulat, na si Guinoong Sinibaldo de Más.

"¡Binabati ñgâ cata, marilág na Diego, dangal ñg aming samahán! Puspós ca ñg cabanalan, mahinhing may capurihán; mapagpacumbabang may camahalan; masunuring boo ang loob; mapagtiis sa cacaunting bagay na mapagmithi; caaway na tapát ang loob; maawaing nagpapatawad; fraileng lubháng maselang; mapanampalatayang namimintacasi; mapaniwalaíng waláng málay; waláng bahid calupaang sumisinta; hindi maimiking may tinagong líhim; mapagtiis na matiyagá; matapang na natatacot; mapagpiguil na may calooban; mápangahás na masulong; mapanalimang nagpapacatinô; mahiyaing may carangalan; mapag-ingat ñg iyóng pag-aaring hindi mahinayañin; maliksing tagláy ang cáya; mapagbigáy galang na marunong makipagkapuwa-tao; matalas ang ísip na ma-ingat; mahabaguing may awa, matimtimang may hiyá; mapanghigantíng matapang; sa casipaga'y dukhâ na mapagsang-ayon; mapag-impoc na mapagbiyaya; waláng malay na nacacatalós; mapagbagong may kinauuwian; mapagwalangbahalang nagmimithíng matuto: ¡linaláng ca ñg Dios upang camtán ang m̃ga caayaayang lugód ñg

pagsintang malamlam!...Tulunġan mo acóng umawit nġ iyóng mġa cadakiláan at nġ ang iyóng panġala'y lalong mataas cay sa mġa bituin at lalong lumiwanag cay sa araw na umiinog sa iyong paanan! Tulunġan ninyo acóng huminġi sa Dios nġ cauculáng tálas nġ ísip, sa pamamag-itan nġ pagdarasal nġ isáng Aba Guinoong María!...

Nanġagsiluhód na lahát at bumánġon ang isáng hūgong na catúlad nġ sabay-sabay na hūgong nġ sanglibong bubúyog. Iniluhód nġ Alcalde nġ malakíng pag-hihirap ang isáng páa, na iniíling ang úlo sa samâ nġ lóob; namutlá at nagsisisi nġ taimtim sa púsò ang alférez.

—¡Napacadiablo ang curang iyán!—ang ibínulóng nġ isá sa mġa binatang galing Maynilà.

—¡Huwág cang mainġay!—ang sagót nġ casáma,—naririnig táyo nġ canyáng asawa.

Samantala'y hindí ang pagdarasál nġ Abá Guinoong María ang guinágawâ ni Pári Dámaso, cung dí ang pag-away sa canyáng "espíritu santo," dáhil sa paglactaw na guinawâ sa tatlong pinacamainam na pangcát nġ canyáng sermón, sacâ cumáin nġ tatlong merengue at uminóm nġ isáng vasong álac na Málaga, sa canyang lubós na pananalig na masusundúan niyá sa canyáng kináin at ininóm na iyon ang magagalíng na salitáng canyáng sasaysayin, nġ higuít sa maibubulóng sa canyá nġ lahát nġ mġa "espíritu santong" cáhoy na may anyóng calapati ó may but-ó't may lamáng may anyóng malibanġing fraile. Pasisimulan niya na ang sermóng wíchang tagalog.

Tinuctucán nġ matandáng mapamintacasi ang canyáng apóng babae, na naguising na masamá ang loob at nagtanóng:

—¿Dumating na ba ang oras nġ pag-iyác?

—Hindí pa, nġuni't huwag cang matulog ¡"condenada"!—ang isinagót nġ mabait na núnong babae.

Babahagyâ lamang ang naitandá namin sa panġalawang bahágui nġ sermón, sa macatwíd bagá'y ang sa wíchang tagalog. Hindí nagsasaulo nġ pinag-ayos sa wíchang tagalog si Pári Dámaso, cung dí ang maisipan na lamang niyá sa oras nġ pagsesermón, hindí sa dahiláng malakí ang dunong

niyá sa pananagalog cay sa panḡanḡastila, cung dī palibhasa'y ipinalálagay niyáng páwang hanḡál ang mḡa filipinong mḡa taga lalawigan sa maayos na pananalitâ, hindī siyá nanḡanḡanib macapagsalitâ nḡ mḡa caul-ulán sa haráp nilá. Sa mḡa castila'y ibá nḡ bagay, may naringgan siyáng may palatuntunan daw na sinusunod sa magalíng na pananalumpatì, at hindī nḡâ malayong magcaroón sa mḡa nakikinig nḡ isá man lamang na nacapag-aral sa colegio, marahil ang guinoong Alcalde Mayor ang isá sa canilá; at dahilán dito'y isinusulat muna niyá ang canyáng mḡa sermón, pinagsisicapang pagbutíhin, kinikikil at sacâ isinasaulo pagcatápos, at guinágawâ niyá ang pagsasanay sa loob nḡ mḡa dalawáng áraw bágo dumatíng ang pagsesermón.

Naguíng cabalitaàng sino man sa nakikinig ay hindī nacaunawa nḡ caboóan nḡ sermóng iyón: at gayón ang nangyari, palibhasa'y mapupuról ang caniláng ísip at totoong malalalim ang mḡa sinabi nḡ nagsermón, ang sabi nḡa ni Hermana Rufa, cayâ nḡa't nasáyang lámang ang paghihintáy nḡ mḡa nakikinig nḡ pagdatíng nḡ mḡa pananalitáng kinararapatang iyacán, at bucód pa sa roo'y mulíng natúlog ang "condenadang" apó nḡ matandáng mápagbanal.

Gayón man, itóng huling bahaguing itó'y namunḡang hindī gáya, nḡ úna, cahi't sa mḡa tanḡing nakikinig man lamang, ayon sa makikita natin sa dacong súsunod.

Nagpasimulâ nḡ isáng: "Maná capatir con cristiano", at sacá isinunod dito ang dugyóng-dugyóng mḡa salitáng hindī maihuhulog sa anô mang wicà; nagsalita nḡ tungcól sa cáluluwa, sa Infierno, sa "mahal na santo pintacasi, sa mḡa macasalanang mḡa "indio" at sa mḡa banal na mḡa Páring Franciscano.

—¡Menche!—anáng isá sa dalawáng mḡa waláng galang na tagá Maynila sa canyáng casama:—wicang griego sa ganáng ákin ang lahat nḡ iyán, yayao na acó.

At sa pagca't nakita niyang nacasará ang lahat nḡ pintuan, doón siyá lumabás sa sacristía, na ano pa't malaking totoo ang ipinagcasala nḡ mḡa tao at nḡ nagsesermón, sa dahil sa gayo'y namutlá at itiniguil ni Pári Dámaso sa calahati ang isáng salitâ niyá; inacálà nḡ ilang magsasalitâ siyá nḡ isáng mabalásic na múra, nḡuni't nagcásiya na lamang si Pári Dámaso na

pasundan niyá n̄g tinḡin ang umalís, at sacâ ipinagpatúloy ang pagsesermón.

Ibinulusoc niyá ang m̄ga sumpâ lában sa lácad n̄g m̄ga caasalan n̄g sangcataohan, lában sa pagwawaláng gálang, lában sa bagong sumísilang na paglabág sa religión. Tila mandîn ang ganitóng bágay ang siyang totóong canyáng cáya, sa pagca't nag-aalab ang canyáng ísip, at nagsásalitâ n̄g boóng caríinan at caliwanagan. Tinúcoy n̄g canyáng pananalitâ ang m̄ga macasalanang, hindî nagsisipan̄gumpisal, na nan̄gamamatay sa bilangguang hindî nacatatanggap n̄g m̄ga sacramento, n̄g m̄ga familiang sinumpâ n̄g Dios, n̄g m̄ga palalo't m̄ga sopladong "mesticillo" n̄g m̄ga binatang nagdudunongdunun̄gan, m̄ga "filosofillo" ó "pilosopillo", n̄g m̄ga "abogadillo", m̄ga "estudiantillo" at iba pa. Hindî cailâ ang caugalíang tagláy n̄g marami, pagcà ibig niláng libakín ang caniláng m̄ga caaway: dinuduluhan nilá ang m̄ga pananalitâ n̄g "illo", palibhasa'y walâ na mandíng mapigâ sa caniláng útac, at sa ganitóng gawá'y lubos na siláng lumiligaya.

Naririnig na lahát ni Ibarra at canyáng nalalaman ang m̄ga pasaring na iyón. Nananatili sa canyá ang paimbabáw na catahimican n̄g lóob, hinahanap n̄g canyáng m̄ga matá ang Dios at ang m̄ga púnong may capangyarihan, datapuwa't doo'y walà cung dî m̄ga laráwan n̄g m̄ga santo at ang humihímlay na Alcalde.

Samantala'y náraragdagan n̄g náraragdagan ang silacbó n̄g álab n̄g loob n̄g nagsesermón. Sinasabi niyáng n̄g m̄ga unang panahón daw, ang lahát n̄g filipino, cung nacacasalubong ang isáng sacerdote ay nagpupugay, iniluluhód ang isáng páa sa lúpà at hinahagcán ang camáy n̄g pári. —"Datapua, gayón, ang idinugtóng—an gawa nínyo lámán, inaális nínyo an salácot ó an "sombbrero de castorillo", na nalalágay nínyo nacakilin sa ibabaw nan ínyo úlo, para húwac masisíra ang súclay nan ínyon búhoc! Hústo na sabihin nínyo: ¡Magandanaraw, "amon"! at may maná palalo, na maná "estudiantillos de poco latin", na dahil sila naaáral sa Manila ó sa Europa, acala na níla mayron na sila catuwiran makicámay síla sa ámin, sa lugar na síla mahahálic nan cámay sa amin ...¡Ah! madáli na darásin an paghuhúcom, matatápos an múndo, maramî maná sánto an huhúla níto uúlan nan ápoy, báto, sáca ábo, para parusahan an capalaluan nínyo!"

At bago niyá iniaral sa báyang huag tuláran ang gayóng m̃ga "salvaje", cung dî bagcós pang lumayô at casusutan ang gayóng m̃ga táo, sa pagcá't silá'y páwang m̃ga "excomulgado."

—"Din-guin ninyo an sabi nan maná "santos concillos!"—anya—"Cun nasasalûbun nan ísan indio sa calle an ísan cura, itutún-go an úlo, ihahánda an cányan lilo, at nan an amon ay cumapît dóon; pácca nacacabayo capuwa, an cura saca an indio, pacca gáyon, hihinto an indio, mapupúgay nan salácot ó sombrero nan boon gálan; sa catapúsan, cun an indio nacacabáyo at nadlalácát an cura, íbis sa cabayo an indio at hindî sasácay úli hángan hindî nasasábi sa cánya nan cura ¡sólón! ó cun totoo maláyo na an cura. Maná sabi íto ñg̃ santos concillos, at an hindî nasusúnod, síya maguiguin "excomulgado."

—At ¿pagca ang sinasacyán ñg̃ isá'y isáng calabaw?—ang tanóng ñg̃ isáng masuring magsasacá sa canyáng calapít.

—¡Cung gayó'y ... macapagpapatuloy ca!—ang isinagót nitó na totoong marúnong umíbag.

Datapuwa't marami ring nacacatulog ó nalilibang, bagá man nagsisisigaw ang nagsesermón at cumikiyang magalíng; paano'y iyón ñg̃ iyón ang isenesermón sa anó mang áraw at sa anó mang bagay: nawalán ñg̃ cabuluháng magbuntóng-hininǵá at magtanǵistanǵisan ang iláng mápagbanal na babae, dahil sa m̃ga casalanan ñg̃ m̃ga pusóng, napilitang itiguil nilá ang caniláng gawâ dáhil sa walâ sino mang sa canilá'y makisapí. Si Hermana Putí ma'y laban doon ang iniisip. Nacatulog ñg̃ mainam ang isáng lalaking nacaupô sa canyáng tabí, na waláng ánó-anó'y natumbá sa canyáng ibabaw, na anó pa't nalúcot ang canyáng hábito: dinampót ñg̃ mabait na matandáng babae ang canyáng bacyâ at guinising sa cáhahampas ang lalaking iyón, casabay ñg̃ sigaw na:

—¡Ay! ¡láyas, salvaje, háyop, demonio, calabáw, áso, condenado!

Nagcaguló ñg̃a dahil dito. Humintô ang nagsesermón, itinaás ang m̃ga kíláy, sa pagtatacá niyá sa gayóng calakíng caligaligan. Linúnod ñg̃ cagalitan ang salitâ sa canyang lalamúnan, caya't walâ siyang nagawâ cung dî umatúnǵal at, suntukín ang palababahan ñg̃ púlpito. Namúnǵa ang gayóng gawâ: binitiwán ñg̃ matandang babae ang bacyâ, nagbubulóng at

pagcatapos na macapagcruz na macailan, naluhód siya n̄g boong cataimtiman.

—"¡Aaah! ¡aaah! ¡ang sarisawa'y!—naisigaw n̄g nagagalit na sacerdote, na naghalukípkip at naipailíng-ilíng;—¡sa ganyan бага cun caya acó nangagaral dito sa inyó sa boon umaga, maná salvajes! Dito sa baháy nan Dios cáyo naaáway at cayo nasasábi nan maná salitan masasáma, maná walan híya! ¡Aaaah! cayo wála nan iguinágalan!...Ito an maná gawa nan calibugan at nan hindî paglayo sa calupaan nan panahon ito! Sinasabi co na sa inyo ¡aah!

At ipinatuloy niya ang pagsesermón tungcól sa bagay na itó sa loob n̄g calahating oras. Humihilic na ang Alcalde, tatan̄gotan̄go na si María Clara sa pagcaantoc, hindî na mapaglabanan n̄g abang dalaga ang pagtutucá, palibhasa'y walâ n̄g ano mang pintura at ano mang larawan man lamang na mapagsiyasat sa mapagliban̄gan. Hindî na nacalingit cay Ibarra ang m̄ga sinasabi at gayón din ang m̄ga pasaring; ang canyang iniisip n̄gayó'y isang maliit na bahay sa taluctóc n̄g isang bundóc, at doo'y nakikita niyang si María Clara'y na na sa halamanan. ¡Anóng masakit sa canya cung doon sa capataga'y gumagapang ang m̄ga tao sa canilang m̄ga imbing bayan!

Macaalawang ipinatugtóg ni Pári Sibyla ang campanilla, n̄guni't itó'y parang guinagatun̄gan n̄g cahoy ang apóy: palibhasa'y "tercero" si fray Dámaso'y lalò nang pinahabà niya ang sermón, Nan̄gan̄gagat-labi si Fray Sibyla, at ulit-ulit na pinagbubuti niya ang canyáng salamín sa matáng "cristal de roca", na guintô ang kinacacabitan. Si Fray Manuel Martín ang tan̄ging tíla mandín nakikinig n̄g boóng ligaya, sa pagca't n̄gumin̄giti.

Sa cawacasa'y sinabi n̄g Dios na siya na, napagal ang nagsesermón at nanaog sa púlpito.

Nan̄gagsiluhód ang lahat upang magpasalamat sa Dios. Kinuscós n̄g Alcalde ang canyang m̄ga mata, inúnat niya ang isang brazo na para manding nag-iinat, nagbitiw n̄g isang malalim na ¡"ah"! at naghicab.

Ipinagpatuloy ang misa.

Nang cantahín na ni Balbino at ni Chananay ang "Incarnatus est", n̄g magasiluhód na ang lahat, at n̄g magsitun̄gó na ang m̄ga sacerdote, ibinulóng n̄g isang lalaki sa tain̄ga ni Ibarra ang ganitó:—"Sa ceremonia n̄g

bendición ay huwag pô cayóng lálayô sa cura, huwag cayóng lulusong sa húcay, huwag cayóng lalapit sa bató; mapapanğanyayà ang inyóng búhay cung di ninyó acó sundin!".

Nakita ni Ibarrang nawalâ si Elias sa caramihan, pagcasabi sa canya ñğ bagay na iyón.

Decorative motif

Decorative motif

XXXII.

ANG "CABRIA".

Guinanáp n̄g taong naniniláw ang canyáng pang̃acò: hindî isáng madaling waring "cábria" (pangbabâ ó pangtaas n̄g anó mang bágay na mabigát) ang itinayô sa ibábaw n̄g nacabucás na húcay upang ibabâ roon ang lubháng malaking batóng "granito"; hindî ang panukalang "trípode" (tatlóng tungcóng caláng m̄ga mahahabang cahoy) ni ñor Juan, upang ibitin sa dúlo niyá ang isáng "polea," yao'y mahiguít, yao'y bucód sa isáng máquina'y isáng pamuti, n̄guni't isáng dakilà at nacahahang̃ang pamúti.

Sa ibábaw n̄g walóng metro ang táas ay nátatayô roón ang totoóng maguló at mahírap na liríping m̄ga "andamlo": apat na malalaking cáhoy na nacabaón sa lúpà ang siyáng m̄ga pinacahalígui, na nagcacacabitcabit sa pamamag-itan n̄g m̄ga malalaking cahab ang pahaláng, na nagcacacabit cabit namán sa pamamag-tan n̄g malalaking pácong hanggáng sa calahati lamang ang nacabaón, marahil sa pagcá't aalisin din lamang agad ang bagay na iyón, ay n̄g magaang na mapagcalás-calás. Ang malalaking m̄ga lubid na nacabitin sa lahát n̄g m̄ga panig, ang siyáng nacapagbíbigay anyóng catibáyan at cadakilâan n̄g caboôang nacocoronahan doón sa itáas n̄g m̄ga banderang may sarisaring cúlay; man̄ga gallardete na nagsisiwagaywáy at lubháng malalaking m̄ga guirnaldang bulaclác at m̄ga dahong totoóng nacalulugod panoorin.

Doon sa caitaasan, sa lilim n̄g m̄ga anino n̄g m̄ga malalaking cáhoy, n̄g m̄ga guirnalda at n̄g m̄ga bandera, nacabiting ang táli ay m̄ga lúbid at m̄ga ganchong bÁCAL, ang isáng pagcálakilaking "polea" na may tatlóng "rueda," at sa m̄ga nagniningning na taguiliran nito'y nacasulót at nacasacáy ang tatlóng lúbid na lálò pa mandíng malalaki cay sa m̄ga ibá, at nacabitin sa tatlóng pagsálalaking m̄ga lúbid na itó ang isáng pagcálakilaking "sillar" na buò na may hucay sa dácong guitná, na cung itámà sa cápuwâ guáng n̄g

isáng bítong capapatunḡang na sa ilálim na nḡ húcay, siyang maguiguiguing gúang na láang paglálagyan nḡ casaysayang casalucuyan, nḡ mḡa pámahayagan, nḡ mḡa casulatan, nḡ mḡa salapi, nḡ mḡa medalla at ibá pa, at nḡ maibalità ang mḡa bagay na iyôn sa mḡa táong mabubuhay sa cáhulihulihang panahón. Nagmumulâ ang mḡa malalaking lúbid na itó sa itáas na patunḡó sa ibabá, at nasusulot sa isá pang "poleang" malaki ring nacagápos sa paanan nḡ "aparotong" iyón, at ang dácong dúlo nḡ mḡa lúbid na iyó'y nacabilibid sa "cilindro" nḡ isáng "torno", na nacapacò sa lúpà nḡ malalaking cáhoy. Ang tornong itó, na napagagalaw sa pamamag-itan nḡ "dalawáng manubrio" ay nagdáragdag sa lacás nḡ tao nḡ macasandaang ibayo, dahil sa naggaca-camá-camáng mḡa ruedang may nḡipin, bagá man ang nasusunduang lacás ay naguiguiguing cabawasán namán sa catulínan.

—Tingnán pô ninyó,—ang sabi nḡ taong nanínilaw samantalang pinipihit ang "manubrio;"—tingnán pó ninyó, ñor Juan, cung di sa lacás co lamang ay laking naitátaas at naibábabâ ang calakilakihang bató... Nápaca buti ang pagcacaanyô-anyô, na áyon sa maibigan co'y aking naitátaas ó naibábabâ nḡ isá nḡ isáng dáli, at nḡ magawâ nḡ boóng caal-wanan nḡ isáng táong nasasailalim nḡ húcay ang paglalapat nḡ dalawáng bató, samantalang aking pinanḡanḡasiwáan búhat dito.

Hindî nḡâ mangyayaring dî pangguilalasan ni ñor Juan ang taong nḡumínḡiti nḡ anyóng totoóng cacaibá. Nanḡag-uusap-usapan ang mḡa nanónood, at caniláng pinupuri ang lalaking naninilaw.

—¿Sino pó bâ ang nagtúro sa inyó nḡ "maquinaria?"—ang tanóng sa canyá ni ñor Juan.

—¿Ang aking amá, ang aking nasirang amá!—ang sagót na casabáy ang canyáng cacatuwáng nḡití.

—¿At sa inyóng amá?...

—Si Don Saturnino, ang núno ni Don Crisóstomo.

—Hindî co nalalamang si Don Saturnino'y...

—Oh! maraming bagay ang canyang nalalaman! Hindî lámang mainam mamalò at ibinibilad sa araw ang canyang mḡa trabajador; bucód sa roo'y marunong pumúcaw sa natutulog, at magpatulog sa naguiguising.

Darating ang panahóng inyó ring makikita cung anó ang itinurò sa akin ñg aking amá,—;makikita rin pô ninyó!

At ñgumingití ang lalakíng nanínilaw, ñguni't sa isáng cacatuwang anyò.

Sa ibabáw ñg isáng masang natatacpan nang isáng "lapíz" (pangladlad sa mña dingding ó pangtakip sa mña mesa) na galing sa Persia'y nacalagáy roon ang cawanñis ñg hhip na tinggâ, at ang mña bagay na iinñatan sa pinacalibinñang iyón: isáng caja na ang mña pinacadingding ay macacapal na cristal ang siyang paglalagyan ñg pinacabangcáy na iyóng hindí mabubulóc ñg isang panahón at siyang caliligpitan ñg mña macapagpapaalaala sa mña tao sa haharapíng panahón ñg mña bagay na ucol sa isáng panahóng nacaraan na. Itó ang ibinúbulong ñg filósofo Tasio na doroon naglalacdlacad.

—Marahil isáng áraw, pagca ang gawang nagpapasimulá ñgayón ñg pagsilang sa maliwanag ay cung matandâ na at maguibâ dahil sa iláng mña sacunáng sa canyá'y nagdaan, cung magcabihira'y dahil sa mña pagpapagpág (paglindol) ñg Naturaleza, cung magcabihira'y dahil sa mapagwasac na camay ñg tao, at sumiból sa ibabaw ñg mña casangcapan ñg guibáng itó ang damó at baguing; at pagcatapos, cung pugnawin na ñg panahón ang damó, ang baguing at ang mña siráng casangcapan ñg bahay na itó, at catcatin sa mña dahon ñg Casaysayan (Historia) ang sa canyá'y gunitâ, at gayón din ang mña gumawâ sa canyá, na malaon ñg panahóng nawalâ sa alaala ñg mña tao: marahil, cung napalibing na ó nawala na ang mña lahing casama ñg mña pinacabalát ñg lúpà, sa isá lamang pagcacataon, cung pasilanñin ang tilamsíc ñg apóy sa batóng matigás ñg pico ñg sino mang manghuhucay ñg mina, mangyayaring masunduan sa sinapupunan ñg malakíng bató ang mña talinghagà at mña lihim. Marahil ang mña pantás ñg isáng nacióng dito'y tumirá'y manñagsisicap, na gaya naman ñg pagsisicap ñgayón ñg mña "egiptólogo" (ang mña malulugdin sa mña bagay na na sa Egipto) sa nanñatiráng bagay ñg isáng dakilang "civilizaciong" nagpagal sa pagsisiyasat ñg waláng hanggan, at hindí sinapantahang sa canya'y bababá ang isáng pagcahabàhabang gabi. Marahil sabihin ñg isáng paham na "profesor" (tagapagturò) sa canyáng mña alagad, na may limá hanggang pitóng taon, sa isang wicang siyang sinasalita ñg lahát ñg mña tao;—"Mga guinoo! Pagcatapos na matingnán at mapagsiyasat ñg boong catiyagaan ang

m̃ga bagay na nasumpuñgan sa ilalim nitóng ating lupà, pagcatapos na mausisà ang cahulugán ñg iláng m̃ga tandà, at pagcatapos na maihulog sa wica natin ang iláng m̃ga salitâ, masasapantahâ nating walang anó mang tacot na magcamalî, na nauucol ang m̃ga bagay na iyon sa panahón nang cahunghañgan nang tao, sa madilim na panahóng caraniwan nating tawaguing panaguinip nang isip. Tunay ñga, m̃ga guinoo; sucat na ang sabihin sa inyó, upang mapagcuròcurò ninyo cung gaano ang cahañgalan ñg m̃ga canúnnonunuan natin, na ang tumira rito'y hindî lamang cumikilala pa silá ñg m̃ga hari, cung di upang macapagpasiyâ silá ñg anó mang bagay na nauucol sa pamamahalâ sa caniláng sariling bayan, kinacailañgan pa niláng dumaló sa cabilang dulo ñg daigdíg, na ano pa't masasabi nating sila'y catulad ñg isáng catawang upang gumaláw ay kinacailañgang magtanóng sa canyáng ulo, na na sa cabílang ibayo ñg Sanglibután, marahil sa m̃ga lupaing itinatagò ñgayón ñg m̃ga alon. Itong di mandin mapaniniwalaang cahidwaan ñg ísip, cahi't acalain ninyóng hindi sucat mangyari, inyóng kilalaning gayón ñga cung didilídilihin ang calagayan ñg m̃ga kinapal na iyóng bahagyâ na lamang nañgañghas acóng tawaguing tao! Ñg m̃ga caunaúnahang panahóng iyón, ang m̃ga kinapal na ito'y nakipag-uusap pa (ganitó marahil ang caniláng boong acalà) sa Lumikhâ sa canilá, sa pagca't silá'y may m̃ga kinikilálang m̃ga Ministro (kinacatawan) ñg Lumikhá iyán, m̃ga kinapal na iba cay sa m̃ga ibá na caniláng sa tuwi na'y pinañgañgalanan ñg m̃ga talinghagang letrang M. R. P. Fr., na sa pagbibigay cahulugan sa m̃ga letrang ito'y hindî nañgagcacaísa ang ating m̃ga marurunong. Alinsunod sa pangcaraniwang profesor ñg m̃ga wicà, sa pagca't walà cung dí sasandaan lamang ang m̃ga profesor ñg m̃ga wicang malakí ang caculañgan na siyang gamit ñg nacaraang panahón, marahil "Muy Rico Propietario" daw ang cahulugan ñg M. R. P., sa pagca't may pagca pangalawang Dios ang m̃ga Ministrong itó, m̃ga cábanalbanalan m̃ga cágaling galiñgang mananalumpatì, m̃ga carunong-dunuñgan, at bagá man totoóng malakí ang caniláng capangyarihan at sa canila'y pagcaalang-alang, cailan ma'y hindi silá gumagawâ ñg cahi't babahagyang capaslangan, bagay na nagpapatibay sa akin ñg paniniwala sa aking sapantahang hindî cawañgis ang canilang pagcatao sa pagcatao ñg ibâ. At cung hindî maguing casucatan itó upang mapapagtibay ang aking panucalâ may natitirá pang isáng catuwirang hindî sinasalansang nino man at bawa't áraw na nagdaraa'y lalò at lalòng nagtútumibay, na pinapananaog ñg m̃ga talinghagang kinapal na iyón ang Dios sa ibábaw ñg lupà, sabihin lamang

nilá ang ilang wicà, na hindî nasasalita n̄ Dios cung dî sa pamamag-itan n̄ canilang bibig, at ang Dios na iyá'y caniláng kinacain, iniinóm nilá ang canyáng dugô at madalas na ipinacacain nilá naman sa m̄ga táong caraniwan."

Ito'y iba pang m̄ga bagay ang inilalagay n̄ hindi mapaniwalaíng filósofo sa bibíg n̄ m̄ga may bulóc na pusong m̄ga tao sa panahóng sasapit. Marahil mag-camali ang matandang Tasio, bagay na hindî n̄ga totoong malayò n̄guni't pag-balican natin ang ating sinasaysay. Inihahanda n̄gayón ang pagcaing masaráp sa m̄ga kioskong kinakitaan natin camacalawa sa maestro at sa m̄ga alagád. Gayón, ma'y sa mesang handâ sa m̄ga bata'y wala isá man lamang botella n̄ alac, n̄guni't ang cahalili nama'y ang lalong sumasaganang ang m̄ga bun̄ga n̄ cahoy. Sa lilim n̄ balag na siyang naghuhugpóng sa dalawáng kiosko'y naroroon ang m̄ga upuan n̄ m̄ga músico, at sacá isáng mesang nalalaganapan n̄ m̄ga matamís, n̄ m̄ga "cosfutura", n̄ m̄ga frascó n̄ tubig na nacocoronahan n̄ m̄ga dahon at m̄ga bulaclac na inihahandâ sa mauhaw na m̄ga taong dadalo rón.

Nagpatayô ang maestro n̄ escuela n̄ m̄ga palosebo, n̄ m̄ga lucsúhan at nagpabitin n̄ m̄ga cawali't m̄ga palayoc na iniuucol sa catuwatuwang m̄ga larô. Nan̄gaglúluponlúpon sa lilim n̄ m̄ga cáhoy ó sa ilalim n̄ balag ang caramihang taong masasayáng m̄ga cúlay ang damit na bihís, at sila'y nan̄gagsisitacas sa maningning na áraw. Nan̄gagsisipanhíc ang m̄ga batà sa m̄ga san̄gá n̄ m̄ga cahoy ó sa ibábaw n̄ m̄ga bató, sa pagcaibig niláng makitang magaling ang "ceremonia", at sa gayó'y narurugtun̄gan nilá ang cababaan n̄ canilang taas; minámasdan nilá n̄ boong pananaghili ang m̄ga batang pumápasoc sa escuelang malílinis at magalíng ang pananamít na nan̄garoróon sa lugar na sa canila'y laan. Malakíng di ano lamang ang galác n̄ m̄ga magúgulang; бага man sila'y abáng m̄ga tagabukid, sa pagca't mapapanoód niláng cumácaín ang caniláng m̄ga anac sa mesang natatacpan n̄ maputing mantel, na halos mawawan̄gis sa Cura at sa Alcalde. Sucat na ang pag-isipin ang m̄ga bagay na iyón upang huwag magdamdam gutom, at ang gayóng pangyayari'y pagsasabisabihanan n̄ salinsaling maguiguíng tao sa ibábaw n̄ lupà.

Hindî nalao't narinig ang malayong m̄ga tinig n̄ músical ang nan̄gun̄guna'y isáng pulutóng n̄ sarisaring tao, na ang bumúbuo'y taglay ang lahát n̄ m̄ga gúlang at taglay n̄ pananamít ang lahát n̄ m̄ga cúlay.

Nabalisa ang lalaking naninilaw at siniyasat ang boong "aparato" niyá ñg isáng sulyap. Sinusundán ang canyáng matá at hinihiwatigan ang laháť niyáng m̃ga kilos ñg isáng mapag-uisang tagabúkid: yao'y si Elias na dumaló rin doo't ñg panoorin ang "ceremonia"; halos hindí siyá makilala dahil sa canyáng salacót at sa anyô ñg canyáng pananamit. Pinagpilitan niyáng siya'y mapalagay sa lalong magalíng na lugar, halos sa siping ñg torno, sa pampang ñg húcay.

Casama ñg músicang dumating ang Alcalde, ang m̃ga namúmunong guinoo sa bayan, ang m̃ga fraile at ang m̃ga castilang may m̃ga catungculan, liban na lamang cay Parì Dámaso. Causap ni Ibarra ang Alcalde, na canyáng totoong naging caibigan, mulà ñg canyang handugan siya ñg ilang maaayos na pagpuri, dahil sa canyang m̃ga condecoración at m̃ga banda: ang malaking hilig sa pagcamahal na tao ang siyang panghina ñg loob ñg marilag na Alcalde. Casama si capitang Tiago, ang alférez at ilang mayayaman, ñg maningning na cawan ñg m̃ga dalagang may dalang payóng na sutlá. Sumúsunod si Parì Salvi na walang kibô at anyóng nag-iisipisip, na gaya ñg dating canyang ugali.

—Umasa pô cayó sa aking túlong cailán ma't ucol sa isáng mabuting gawâ,—ang sabi ñg Alcalde cay Ibarra;—ibibigay co sa inyó ang laháť ninyóng cacailanġanin, ó pabibigyan co cayâ cayó sa ibá.

Samantalang silá'y napapalapít, nararamdaman ñg binatang tumatahip ang canyáng púsò. Hindí niyá sinasadya'y tinunġo ñg canyáng m̃ga matá ang cacaiáng m̃ga andamio na doo'y nacyatayô; nakita niyáng sa canyá'y yumuyucod ñg boong galang ang lalaking naninilaw at siya'y tinitigang sandalí. Pinagtakhan niyá ang pagcasumpóng doon cay Elías, na sa pamamag-itan ñg isáng macahulugang kiráp ay ipinaunawà sa canyáng alalahanin ang sa canyá'y sinabi sa simbahan.

Isinuot ñg cura ang m̃ga pananamít ñg pagcacaserdote at pinasimulaan ang "ceremonia": tanġan ñg sacristan mayor na bulág ang isáng matá, ang libro, at tanġan naman ang isáng monagulilo ang pangwisic at lalagyan ñg tubig na bendita. Na sa paliguid ang m̃ga ibá, nacyatayò at pawang nacapugay, napacalaki ang caniláng catahimican, na anó pa't baga man ang pagbasa'y mahinà napagwawaring nanġinġiníg ang voces ni Parì Salvi.

Samantala'y inilagáy sa cajang cristal ang lahat n̄ bagay na doo'y ilalaman, gaya bagá n̄ m̄ga sulat camay, m̄ga pamahayagan, m̄ga medalla, m̄ga salapi at ibá pa, at ang lahat n̄ iyo'y isinuot sa parang hihip na tinggá at inihinang na magalíng ang takip.

—Guinoong Ibarra, ¿ibig pô ba ninyóng ipasoc ang caja sa dapat calagyan? ¿Hinihintay n̄ Cura!—ang inianas n̄ Alcalde sa tain̄a n̄ binatà.

—Malaking totoo pô ang aking pagcaibig,—n̄ isinagót ni Ibarra,—n̄gunit cung magcagayó'y cacamcamin co ang nacauunlac na tungculing iyan sa guinoong Escribano; ¿ang guinoong Escribano ang siyang marapat magpatotoo n̄ guinagawang itó!

Kinuha n̄ Escribano ang cajang iyón, nanaog sa hagdanang nalalatagan n̄ alfombra na patun̄o sa húcay, at inilagay n̄ cadakilaang marapat sa gúang n̄ bató. N̄ magcagayo'y dinampót n̄ cura ang "hisopo" at winiligan ang bató n̄ tubig sa bendita.

Dumating ang sandalíng dapat na maglagáy ang bawa't isá n̄ isang cucharang "lechada" sa ibábaw n̄ sillar na nacalagáy sa húcay at n̄ lumápat na magalíng at cumapit ang isáng manggagaling sa itaas.

Inihandóg ni Ibarra sa Alcalde ang isáng cucharang albañil, na sa malapad na dahong pilac niyó'y nacaukit ang bilang n̄ araw na iyón: n̄guni't nagtalumpatì muna n̄ wicang castilà ang mahal na Alcalde.

"¿M̄ga taga San Diego!"—anya sa salitáng cagalanggalang:—May capurhán camíng siyang man̄gulo sa isáng "ceremonia", na ang cahalagaha'y matatantô na ninyó cahi't hindî co sabihin. Itinatatag ang isáng escuela; ang escuela'y siyang patuunan n̄ pamamayan, ¿ang escuela'y siyang aclat na kinatatalaan n̄ icagagaling n̄ m̄ga bayan sa panahóng sasapit! Ipakita ninyo sa amin ang escuela n̄ isáng bayan at sasabihin namin sa inyó cung anó ang bayang iyan."

"¿M̄ga taga San Diego! ¿Pasalamatán ninyó ang Dios na sa inyó'y nagbigay n̄ m̄ga banal na sacerdote, at ang Pamahalaan n̄ Inang Bayang naglalamanap na di napapagal n̄ "civilisación" sa masaganang m̄ga pulóng itó, na inaampón n̄ canyang maluwalhating balabal! ¿Purihin ninyó ang Dios na nagdalá sa inyó rito nitóng m̄ga mapagpacumbabáng m̄ga

sacerdote, na sa inyó'y nanǵágbibigay liwanag at nagtuturò sa inyó nǵ wicà nǵ Dios! ¡Purihin ninyó ang Pamahalaang gumawâ, gumagawâ at gagawâ nǵ mǵa pagpapacahirap sa icagagalíng ninyó at sa icagagaling nǵ inyóng mǵa anác!"

"At nǵayóng benebendita ang unang bató nitóng lubháng macahulugang bahay, camí, Alcalde Mayor nitóng lalawigan, sa panǵalan nǵ dakilang Hari, na inǵatan nawá nǵ Dios, nǵ Hari sa mǵa España, sa panǵalan nǵ maluningning na Pamahalaang castíla at sa ilalim nǵ pagtatangkilik nǵ canyáng waláng bahid at cailán ma'y mapagdiwang na bandera, binibigyan namin nǵ dakilang cahulugan ang guinawang itó at sinimulaan namin ang paggawâ nǵ escuelahang itó."

"Mǵa taga San Diego, ¡mabuhay ang Hari! ¡Mabuhay ang España! ¡manǵabuhay ang mǵa fraile! ¡Mabuhay ang Religión católica!"

—¡Mabuhay! ¡mabuhay!—ang isinagót nǵ maraming voces,—
¡mabuhay ang guinoong Alcalde!

Itó'y nanaog, pagcatapos, nǵ boong cahinhinang madakilà, casabay nǵ mǵa tinig nǵ músicang nagpasimulâ nǵ pagtugtóg; naglagáy nǵ iláng cucharang lechada sa ibabaw nǵ bató, at catulad din nǵ madakilang cahinhinang gaya nǵ siya'y pumanhíc.

Nanǵagpacpacan ang mǵa nanǵanǵatungculan sa pamahalaan.

—Iniabót ni Ibarra ang isá pang cucharang pílac sa Cura, na nǵ macatitig na sumandalí sa canyá'y marahang nanaog. Nǵ na sa calahatí na nǵ hagdana'y tuminǵalâ upang tingnan ang nabibiting batóng nacatali sa matitibay na mǵa lúbid, datapuwa't ang pagtingǵing yao'y sandalìng sandalí lámang at nagpatuloy nǵ pananaog. Gumawâ rìn siyá nǵ gaya nǵ guinawâ nǵ Alcalde, nǵuni't nǵayo'y lalóng marami ang nanǵagsipacpác: nakisama sa pagpacpác ang mǵa fraile at si capitang Tiago.

Tila mandin humahanap si Pári Salví nǵ mapagbigyán nǵ cuchara; tiningnan niyá si María Clara at anakí'y nag-aalinlanǵan; nǵuni't nagbago nǵ panucalà at ang guinawa'y sa escribano niyá ibinigáy. Ito'y sa pagbibigáy loob, lumapít cay María Clara, datapuwa't ito'y tumangguing nǵumingiti. Nagsúnodsunod nanaog ang mǵa fraile, ang mǵa empleyado at ang alférez. Hindí nalimutan si capitang Tiago.

Si Ibarra na lamang ang culang at ipag-uutos na sana sa nanínilaw na taong pababain na ang bató, ñã maalaala ñã cura ang binatà, na pinagsabihan ñã anyóng nagbibirô at taglay ang paímbabáw na sa canyá'y pagpapalagay na catotong tunay:

—¿Hindî pô ba isásaloc ninyó ang inyó namang cuchara, guinoong Ibarra?

—Cung magcagayo'y aking gagagarín si Juan Palomo ¡acó ang nagluluto't acó rin ang cumacain!—ang isinagót nitó ñã gayón din anyô ñã pananalitâ.

—¡Lacad na cayó!—anang Alcalde sa canyá, saca siyá marahang itinulac;—cung hindî, mag-uutos acong huwag pababaín ang bató at matitirá tayo rito hanggang sa caarawán ñã paghuhucóm.

Napilitan si Ibarrang tumalimà dahil sa ganitóng cakilakilabot na bálà. Hinalinhan niya ang maliit na cucharang pílac ñã isáng malakíng cucharang bacal, bagay na nagpanñiti sa iláng mña tao, at mapayapang lumacad. Tinitingnan ñã naninilaw na tao ang banñing na sa tabi ñã canyáng mña paa.

Pagcatapos na matingnan ñã mabilis ni Ibarra ang nacabiting sillar sa tabi ñã canyáng úlo, si Elías at ang lalaking naninilaw, nagsalitâ siyá cay ñor Juan, na ang canyang voces ay nanñingñinig ñã cauntî:

—¡Ibigáy pô ninyó sa akin iyang timbâ at ihanap ninyó acó sa itaas ñã ibáng cuchara!

Napag-isá ang binatà. Hindî na siya minamasdan ni Elías; ang mña matá nito'y nacapacò sa lalaking naninilaw, na nacadunñaw sa húcay at sinusundan ang mña kilos ñã binatà.

Náririnig ang inñay na guinagawâ ñã cuchara sa paghalò ñã pinagsamang buhanñin at apog na nakikisaliw sa hugong ñã mahinang pagsasalita ñã mña cawaní ñã gobierno na pinupuri ang Alcalde dahil sa canyang talumpati.

Carinñatdinñat ay bumugsô ang isang lagapac; umilandáng ang poleang (calô) nacatalì sa púnò ñã cábris, at saca sumunód ang terno na

humahampás sa aparatong tulad sa isáng panghataw: nan̄agsigalaw ang m̄ga malalakíng cáhoy, lumipád ang m̄ga gapos at sa isáng kisáp matá'y nálugsong lahát, na casabay ang kakilakilabot na ugong Sumilakbó ang isáng alapaap na alikabók; pinuspos ang alang-alang n̄g isáng sigaw sa panghihilacbót n̄g libolibong voces. Tumacas at nan̄agsitacbó halos ang lahát, babahagyâ na ang nan̄agmadalíng lumúsong sa húcay. Si María Clara at si Pári Salví ang nan̄agsipanatili lamang sa caniláng kinálalagyan, sa pagca't hindî silá man̄gacagaláw, nan̄gamumulâ at hindî man̄gapagsalitâ.

—¿Hindi pô ba maglalagay namán cayó ñ ñ inyong "paletada" guinoong Ibarra?—anang cura.

Nang mapawi-pawi na ang sumilacbóng alicabóc, nakita niláng nacatayo si Ibarra sa guitna ñ ñ m̃ga cahabaan, m̃ga cawayan, malalaking m̃ga lúbid, sa pag-itan ñ ñ torno at ñ ñ malaking bató, na sa pagbabâ ñ ñ gayóng cabilís, ang lahát ay ipinagpag at pinisà. Tanġan pa sa camáy ñ ñ binata ang cuchara at canyáng minámasdan ñ ñ m̃ga matáng gulát ang bangcáy ñ ñ isáng taong nacatimbuang sa canyáng paanán, na halos nalilibing sa guitnâ ñ ñ m̃ga cahabaan.

—¿Hindi pô ba cayó namatay? ¿Buháy pa ba cayó? ¡Alang-alang sa Dios, magsalita pô cayo!—ang sabi ñ ñ ilang m̃ga empleadong punong-puno ñ ñ tacot at pagmamalasakit.

—¡Himala! ¡himala!—ang isinisigáw ñ ñ ilán.

—¡Hali cayó at inyóng alisin sa pagca danġan ang bangcay ñ ñ sawíng palad na itó!—ani Ibarrang anaki'y náguising sa isáng pagcacatulog.

Ñ ñ marinig ang canyáng voces, naramdaman ni María Clarang pínapanawan siyá ñ ñ lacás, hanggáng siyá'y nátimbuang sa m̃ga camáy ñ ñ canyáng m̃ga catotong babae.

Malakíng caguluhán ang naghahari: sabay-sabay na nanġagsasalitâ, nanġagcumpáscumpás ang m̃ga camáy, nanġagtatacbuhan sa magcabicabilâ, nanġaháhambal na lahát.

—¿Sino ba ang namatay? ¿Buháy pa ba?—ang m̃ga tanóng ñ ñ alferez.

Caniláng nakilalang ang lalaking naninilaw na nacatayô sa tabi ñ ñ torno ang siyáng bangcay.

—Pag-usiguin sa haráp ñ ñ m̃ga tribunal ñ ñ Justicia ang "maestro de obras" (ang namamatnugot sa gawâ)!—ang siyang unang nasabi ñ ñ Alcalde.

Caniláng siniyasat ang calagayan ñ ñ bangcáy, tinutóp nilá ang dibdib, datapuwa't hindi na tumitibóc ang púsò. Inabot siyá ñ ñ hampás sa úlo at

nilalábasán ñg dugô ang dalawáng bútas ñg ilóng, ang bibíg at ang mña tainga. Caniláng nakita sa canyáng liig ang mña bacás na cacaibá: apat na malalalim na lubô sa isáng dáco at isá sa cabiláng dáco, bagá man itó'y may calakhán: sino mang macakita niyó'y wiwicaing sinacál siyá ñg sipit na bácal.

Binabati ñg boong galác ñg mña sacerdote ang binata at pinipisil nilá ang canyáng mña camáy. Ganitó ang sabing nagcacang-iiyac ñg franciscanong may mapagpacumbabang anyô na siyang umeespiritu santo cay Pári Dámaso.

—¡Banal ang Dios, magaling ang Dios!

—¡Pagca nadidilidili cong bahagyâ lamang ang panahóng pag-itan mulâ ñg acó'y mápalagay sa lugar na iyán—ang sabi ñg isá sa mña empleado cay Ibarra,—¡nacú! ¡cung acó ang naguing cahulihulihan sa lahát, Jesús!

—¡Naninindig ang aking mña buhóc!—anang isáng úpawin at bahagyâ na ang buhóc.

—¡At mabuti't sa inyó nangyari ang bagay na iyan at hindi sa akin!—ang ibinubulóng ñg isáng matandáng lalaking nanñinginig pa.

—¡Don Pascual!—ang biglang sinabing malacás ñg iláng mña castilà.

—Mña guino, gayón ang sabi co, sa pagca't hindî namatáy ang guinoong itó; cung sa aki'y hindî man acó napsâ, mamamatay rin acó pagcatapos, madilidili co lamang ang bagay na iyán.

Datapuwa't malayò na si Ibarra, at canyang pinag-uusisa ang calagayan ni María Clara.

—¡Hindî dapat maguing cadahilanan ang bagay na itó upang hindî mátuloy ang fiesta, guinoong Ibarra!—anang Alcalde;—purihin natin ang Dios! ¡Hindi sacerdote at hindî man lamang castilà ang namatay! ¡Kinacailanğan nating ipagdiwang ang pagcaligtas pô ninyó! ¡Anó cayá ang mangyayari sa inyó cung nadag-anan cayó ñg bató!

—¡Para manding nakikinikinita na, nakikinikinita na!—ang isinisigáw ñg escribano;—¡sinasabi co na! hindî masiglá ang paglusong sa húcay ni

guinoong Ibarra, ¡Nakikita co na!

—¡Isang "Indio" naman lamang ang siyáng namatáy!

—¡Ipagpatuloy ang fiesta! ¡Música! ¡hindî mabubuhay nã capanglawan ang namatay! ¡Capitan, gagawin dito ang pagsisiyasat!... ¡Pumarito ang directorcillo!.... ¡Piitin ang "maestro de obras"!

—¡Ipanãaw siyá!

—¡Ipanãaw! ¡Eh! ¡música! ¡música! ¡Ipanãaw ang maestrillo!

—Guinoong Alcalde,—ang itinutol nã boong catigasan nã loob ni Ibarra;—cung hindi macabubuhay sa namatay ang capanglawan, lalò nã hindi macabubuhay ang pagcabilanggô nã isáng tao, na hindi pa natin nalalaman cung may sala siyá ó walâ. Nanánagot pô acó sa canyáng calagayan at hinihingî cong pawal-an siyá, sa mãga araw na itó man lamang.

—¡Sang-ayon! ¡sang-ayon! ¡nãuni't huwag na lamang siyá uulí!

Sarisaring mãga salisalitaan ang lumilibot. Pinaniniwalaan nã isáng himalâ ang nangyaring iyón. Gayón ma'y tila mandin hindî totoóng natutuwa si Pári Salvi sa himaláng sinasapantahang guinawa nã isáng santo nã canyáng capisanan at nã canyáng pingnanãasiwaang bayan.

Hindî nagculang nã nagdagdag na canyáng nakitang lumusong sa húcay ang isáng nacasuot nã pananamít na itimáng catulad nã sa mãga franciscano. Hindî nã mapag-aalínlanãanan: si San Diego ang nanaog na iyón. Napagtantô rin namáng nakinig nã misa si Ibarra, at ang lalaking nanínilaw ay hindî; ito'y maliwanag na cawanãis nã sicat nã áraw.

—¡Nakita mo na? áayaw cang magsisimbá,—anang isáng ina sa canyáng anac—cung dí cata napalò upang icaw ay aking pilitin, nãgayó'y pasasatribunal cang nacalulan sa cangga na gaya naman niyan!

At siyá nã naman: hatid sa tribunal na nãcabalot sa isáng banig ang lalaking nanínilaw ó ang canyáng bangcay.

Umuwing patacbó sa canyáng báhay si Ibarra upang magbihis.

—¡Masamáng pasimulâ, hm!—ang sinabi nã matandáng Tasio na doo'y lumalayô.

Decorative motif

Decorative motif

XXXIII.

LAYANG-CAISIPAN.

Nagtatapos na si Ibarra ñ paghuhusay ñ catawán ñ sa canyá'y ipagbigay alam ñ isáng alílang lalakíng may isáng lalakíng tagabukid na nagtátanong cung siyá'y naroroon.

Sa pagsasapantahà niyáng marahil ang nagtatanóng ay isa sa canyáng mña casama sa bukid, ipinagutos niyáng papasukin ang taong iyón sa canyáng "despacho", silid na aralán, ligpitan ñ mña aclát at laboratorio químico túloy.

Ñuni't sinadya mandin upang siyá'y lubhang mangguilalás, ang nasumpunñan niya'y ang mabalasic at matalinghagang anyô ni Elias.

—Iniligtas ninyó ang aking búhay—ang sinabi nitó sa wicang tagalog, dahil sa pagcamasid niya sa kilos ni Ibarra;—binayaran co ñ cauntì ang aking utang at walâ ñâ cayóng sucat kilalaning utang na loob sa akin, tumbalíc, acó ang ma'y kinikilalang utang na loob. Naparito pô acó't ñ makiusap sa inyó tungcól sa isáng bagay.

—¡Magsalita pô cayó!—ang sagót ñ binatà sa wicang tagalog din, taglay ang pangguiguilalás sa mabalasic na anyô ñ tagabukid na iyón.

Sandaling tinitigan ni Elías ang mña matá ni Ibarra, at nagpatuloy ñ pananalita:

—Sacali't ibiguin ñ justicia ñ mña taong liwanaguin ang talinghagang itó, ipinamamanhic co pó sa inyong huwag ninyóng sasabihin canino man ang tagubiling sinabi co sa inyó sa simbahan.

—Huwag pô cayóng mabahala,—ang isinagót ñ binatà sa isáng anyón nagpapakilala ñ sama ñ loob;—talastas cong cayó'y pinag-uusig,

datapuwa't acó'y hindî marunong magcanulô canino man.

—¡Oh, hindî dahil sa akin, hindî dahil sa akin!—ang madalíng isinagót ni Elías, na nagpapahalatâ ñã caalaban ñã loob at pagcahindî maalam magpacababà—itó'y dahil pô sa inyó: walâ cauntî mang tacot acó sa mña tao.

Náragdagán ang pangguiguilalas ñã binatà: bago ang anyô ñã pananalitâ nang tagabukid ñã iyóng ñã unang daco'y piloto, at tila mandin hindî agpang sa canyang anyo at gayón din sa canyang pamumuhay.

—¿Anó pô ba ang ibig ninyóng sabihin?—ang tanóng sa lalaking talinghagang iyón, na pinagsisiyasat ñã canyang paningin.

—Ang pananalitâ co po'y hindî palaisipan, pinagsisicapan cong magsabi ñã maliwanag. Sa icapapanatag pô ninyó kinacailanngang sapantahain ñã inyóng mña caaway na cayó'y hindî nag-aalap-ap at palagay ang loob ninyó:

Umudlót si Ibarra.

—¿Ang aking mña caaway? ¿May mña caaway ba acó?

—¡May caaway pô tayong lahat, guino, mulâ sa lalong maliit na hayop hanggang sa tao, mulâ sa lalong dukhâ hanggang sa lalong mayaman at macapangyarihan! ¡Ang pagcacaroon ñã caaway ang siyang talagang cautusan ñã buhay!

Walang imíc na tinitigan ni Ibarra si Elías.

—¡Cayó po'y hindî piloto at hindî cayó tagabukid!—ang canyáng ibinulóng.

—May mña caaway pô cayó sa mña matataas at mababang tao,—ang ipinagpatuloy ni Elías na hindî pinansín ang mña sinalitâ ñã binatà;—nais pô ninyóng itulóy ang isáng panucalang dakilà, may pinagdaanan pô cayó, nagcaroon ñã mña caaway ang inyóng nunong lalaki at ang inyóng amá, silá'y may mña kinahiligan ñã púsò, at sa pamumuhay hindî ang mña tampalasa't masasamang tao ang lalong nacapupucaw ñã maalab na mña pagtataním ñã galit, cung hindî ang mña taong may malilinis na calooban.

—¿Nakikilala pô ba ninyó ang aking m̃ga caaway?

Hindî sumagót pagdaca si Elías, at ang guinawa'y naglinglinging.

—Nakikilala co ang isá, iyóng namatáy,—ang isinagót. Napagtalastas co cagabíng may isáng bagay na caniláng inaacalang laban po sa inyó, dahil sa iláng m̃ga salitang canyang isinagót sa isáng lalaking hindî co kilalá na nawalâ sa cadiliman. "Hindî itó cacanin ñ m̃ga isdáng catulad ñ canyáng amá: makikita pô ninyó búcas",—anya,—Ang m̃ga salitáng itó'y siyang nacahicayat sa aking pagdidilidili, hindî lamang sa taglay na canyang cahulugan, cung hindî sa taong nagsalitâ, na niyóng araw pa'y nagcusang humaráp sa "maestro de obras" at canyang sinabi ang canyáng hanḡad na siyá na ang mamamatnugot ñ m̃ga gawain sa paglalagáy ñ unang bató, na hindî huminḡi ñ malakíng bayad, at ipinagbabansag ang malalakíng canyáng m̃ga caalaman. Walâ acóng pagsaligang casucatan upang masapantalâ co ang canyáng masamang calooban, ñuni't may isáng caunting bagay na nagsasabi sa aking ang m̃ga sapantahà co'y catotohanan, at dahil dito'y aking hinirang upang cayó'y pagbilinan, ang isáng sandalî at isáng calagayang ucol at angcáp upang cayó po'y huwag macapagtatanóng sa akin. Ang m̃ga ibáng nangyari'y nakita na pô ninyó.

Malaon nang hindî nagsasalitâ si Elías, at gayón ma'y hindî sumasagót at hindî pa nagsasalitâ ñ anó man si Ibarra. Siyá'y naggugunamgunam.

—¿Dinaramdam co na ang taong iya'y namatay!—ang sa cawacasa'y nasabi niyá;—¿marahil sa canyá'y may napag-uisà pang caunting m̃ga bagay!

—Cung siyá'y nabúhay marahil siyá'y nacawalâ sa nanḡinḡnig na camáy ñ bulág na justicia ñ tao. ¿Hinatuan siyá ñ Dios, pinatay siyá ñ Dios, ang Dios ang siyáng tanḡing humucóm sa canyá!

Minasdáng sandalî ni Crisóstomo ang lalakíng nagsasalita sa canyá ñ gayón, at canyáng nakita ang m̃ga batibot na m̃ga braso nitó, na punóng-punô ñ m̃ga pasà at malalakíng bugbóg.

—¿Cayó pô ba'y nananampalataya naman sa m̃ga himalá?—ang sinabing ñuminḡití;—¿tingnan pô ninyó ang himaláng sinasabi ñ bayan!

—Cung nananampalataya pô acó sa m̃ga himala'y hindî acó mananampalataya sa Dios: sasampalataya acó sa isáng taong naguing dios, sasampalataya acóng tunay ñgang linalang ñg tao ang Dios alinsunod sa canyáng larawan at calagayan; datapawa't sumasampalataya acó sa Canyá; hindî miminsang náramdaman co ang canyáng camáy. Nang lumulugso na ang lahát, na ano pa't nañgañanib malipol ang lahát ñg nañgaroroon sa lugar na iyón, acó, acó ang pumiguil sa tampalasan, lumagay acó sa canyáng tabí; siya ang nasugatan at aco'y nacaligtás at hindî nasactán.

—¿Cayó? ¿sa macatuwid pala'y cayó?...

—¿Opô! hinawacan co siyá ñg nag-iibig ñg tumacas, pagcatapos na mapasimulan niyá ang gawang pangpahamac; nakita co ang caniyáng pananampalasan. Sinasabi co pô sa inyó; ang Dios na ñgâ pô lamang ang siyáng tañging maguing hucóm sa m̃ga tao, siyá na ñgâ lamang ang tañging magcaroon ñg capangyarihan sa búhay; na cailan ma'y huwag isiping siyá'y halinhan ñg tao!

—At gayón man ñgayon po'y cayo'y....

—¿Hindî pô!—ang isinalabat ni Elías, palibhasa'y nahulaan niyá ang tutol, hindî nagcacawañgis.—Pagca hinahatulan ñg tao ang ibang m̃ga tao sa camatayan ó sa capahamacan ñg pagcabuhay magpacailan man sa hinaharap na panahón, guinagawà ang gayóng paghatol na hindî siyá lumagay sa pañganib, at gumagamit siyá ñg lacás ñg ibang m̃ga tao upang ganapin ang canyáng m̃ga hatol, na sa lahát ñg ito'y mangyayaring pawang camalian ó lihis sa catuwiran. Datapuwa't acó, sa aking paglalagay sa tampalasan sa gayón ding pañganib na canyáng ínilaan sa m̃ga ibá, nalalakip din acó sa gayon din capañganiban. Siya'y hindî co pinatay, pinabayaan cong patayin siyá ñg camáy ñg Dios.

—¿Hindî pô ba cayó sumasampalataya sa pagcacataon?

—Pagca nanampalataya sa pagcacatao'y para ring nanámpalataya sa m̃ga himalá; ang nananampalataya sa dalawang bagay na ito'y naniniwala namang hindî natátalos ñg Dios ang m̃ga mangyayari sa panahóng sasapit. ¿Anó ang pagcacátaon? Isang bagay na nangyaring sino ma'y hindî nacaalam ñg mangyayarí. ¿Anó ang himalà? Isáng casalangsang, isáng pagcacasirâ-sirà ñg lacad na tacdà sa m̃ga kinapal. Isáng caculañgan ñg laan

sa mangyayari at isáng casalangsanḡang ang cahuluga'y dalawang malalaking capintasan sa isip na namamatnubay sa máquina nḡ daigdig.

—¿Sino pô ba cayó?—ang mulíng itinanóng ni Ibarra na ma'y halong tacot;—¿cayó pò ba'y nag-aral?

—Napilitan acóng sumampalatayang totoo sa Dios, sa pagca't pumanaw sa akin ang pananalig sa mḡa tao,—ang isinagót nḡ piloto, na anó pa't iniwasan ang pagsagót sa tanóng.

Ang isip ni Ibarra'y canyáng napag-unawà, ang caisipan nḡ pinag-uusig na binatang iyón: hindî niyá kinikilala ang catuwiran nḡ taong maglagdá nḡ cahatulán sa canyáng mḡa capuwà, tumututol siyá laban sa lacás at cataasan nḡ calagayan nḡ mḡa tanḡing pulutóng na tao sa ibáng mḡa pulutóng.

—Datapuwa't kinacailanḡang sumang-ayon cayó sa panḡanḡailanḡan nḡ lalarong timbanḡang tao, cahi man lubhâ ang capintasan at mḡa caculanḡan nitó—ang itinutol niyá.—Cahi't anóng dami nḡ mḡa kinacatawán nḡ Dios sa lupa'y hindî mangyayarî, sa macatuwid baga'y hindî sinasabi nḡ boong caliwanagan ang canyáng pasyá upang mabigyang cahatuláng ang yutayutang mḡa pagaalit-alít na ibinabalangcás nḡ mḡa hidwâ nating budhî. Nauucol, kinacailanḡan sumasacatwirang manacanaca'y humatol ang tao sa canyáng mḡa capuwà.

—Tunay nḡâ, datapuwa't nḡ upang gawín ang cagalinḡan, hindî ang casam-an; upang sumawatâ nḡ lihis at magpabuti, hindî nḡ macapagwasac, sa pagca't cung hindî matuntóng sa matuwid ang canyáng mḡa pasya'y walâ siyang capangyarihang mabigyang cagamutan ang masamáng canyáng guinawâ. Nḡuni't higuít sa aking cáya ang pagmamatuwirang itó,—ang canyáng idinugtóng at binago ang anyô nḡ pananalita,—at nililibang co po sayó nḡayong cayó'y hiníhintay; Huwag pô ninyóng calimutan ang casasabi co pa sa inyô: may mḡa caaway cayô; magpacabuhay pô cayô sa icágagaling nḡ inyóng tinubuang bayan.

At nagpaalam.

—¿Cailán co pô cayó makikita uli?—ang tanóng ni Ibarra.

—Cailan man pô't ibiguin ninyó at cailán mang ma'y magagawâ acóng inyóng pakikinabangán. May utang pa pô acó sa inyô.

Decorative motif

Decorative motif

XXXIV.

ANG PAGCAIN.

Nangagasisicain sa ilalim n̄ pinamutihang kiosko ang m̄a mahál na tao sa lalawigan.

Na sa isáng duyo n̄ mesa ang Alcalde; sa cabiláng duyo naman naroon si Ibarra. Nacaupô sa dacong canan n̄ binatà si María Clara, at sa dacong caliwa, niyá ang escribano. Si capitang Tiago, ang alférez, ang gobernadorcillo, ang m̄a fraile, ang m̄a cawani n̄ pamahalaan at ang ilang m̄a dalagang nangasira'y nangagsiupô, hindî ayon sa canicaniláng calagayan sa bayan, cung di ayon sa canicaniláng hilig.

May catámtamang sayá at galác ang cainan, datapuwa't n̄ nangangalahati na'y siyang pagdating n̄ isáng cawani sa telégrafo na si capitang Tiago ang hanap upang ibigay sa canyá ang isáng telegrama. Ayon sa caugalia'y humin̄i n̄ang pahintulot si capitang Tiago upang basahin ang telegramang iyón, at ayon sa caugalian naman ay ipinamanhíc n̄ lahát na canyáng basahin.

Pinapagcunót muna n̄ carapatdapat na Capitan ang canyáng m̄a kilay, itinaás pagcatapos, namutlâ ang canyáng mukhâ, nagliwanag, dinálidalíng tiniclóp ang papel at sacá nagtindig.

—M̄a guinoo,—ang sinabing nagmamamadalí,—;daratíng n̄gayóng hapon ang cáran̄galdan̄galang Capitang General upang paunlacán ang aking bahay!

At sacá bigláng nagtatabóng dalà ang telegrama at ang servilleta, n̄uni't waláng sombrero, na pinag-uusig n̄ m̄a hiyawan at m̄a tanông.

Cung ang pagdatíng n̄ m̄ga tulisán ang ibinalita'y gayón na n̄gâ lámang ang ligalig na mangyayari.

—¡N̄guni't pakinggan pô ninyó!—¿cailan daratíng?—¡Sabihin ninyó sa amin!—¡Ang Cápitan General!

Maláyo na si Cápítang Tiago.

—Dárating ang Capitan General at doon tútuloy sa báhay ni Capitan Tiago!—ang sigawan n̄g ilán, na ano pa't hindî na nilá dinidili-diling naroroon ang anac na babae't ang canyáng mamanugan̄gin.

—¡Hindî macahihirang n̄g lalalò pa sa galing!—ang itinutol ni Ibarra.

Nan̄gagtitinginan ang m̄ga fraile: itó ang cahulugan n̄g caniláng tinginan:—"Gumagawâ ang Capitan General n̄g isá sa canyáng m̄ga capáslan̄gan, inaalipustà niyá tayo, dapat na sa convento siyá tumulóy",—datapuwa't sa pagca't gayón din ang iniisip n̄g lahát, silá'y hindî umiimic at hindî sinasaysay nino man ang canyáng caisipan.

—May nan̄gagsabi na sa akin sa hapon n̄g bagay na iyán, datapuwa't hindî pa nalalaman n̄g Capitan General cung siya'y matutulóy.

—¿Nálalaman pô ba n̄g camahalan ninyó, guinoong Alcalde, cung hanggang cailan matitirà rito ang Capitan General?—ang tanóng n̄g alférez na nan̄gan̄ánib.

—Hindî co talastas na maigui; maibiguin ang Capitan General na mangbiglà.

—¡Nárito ang ibáng m̄ga telegrama!

Ang m̄ga telegramang iyo'y sa Alcalde, sa alférez at sa gobernadorcillo; namamasid na magaling n̄g m̄ga fraileng walâ isá man lámang telegramang ucol sa cura.

—¡Dárating ang Capitan General sa icapat na oras n̄g hapon, m̄ga guinoo!—anang Alcalde n̄g pananalitang madakilà;—macacacain tayo n̄g boong catahimican.

Hindî macapagsasabi n̄ hihiguit pa sa rito sa cagalin̄gan si Leonidas sa Termópilas: "¡N̄gayong gabi'y hahapon tayong casama ni Plutón!"

Nanag-uli ang salitaan sa lacad na caugalian.

¡Namamasid cong walâ rito ang ating dákilang mán̄gan̄garal!—ang kiming sinalità n̄ isá sa m̄ga naroroong cawaní n̄ gobierno, na mahinhin ang anyô at hindî binubucsán ang bibig hanggang sa oras n̄ pagcain, at sa boong umaga'y n̄gayon n̄gâ lámang nagsalità.

Ang lahát n̄ nacaáalam n̄ m̄ga nangyari sa amá ni Crisóstomo'y cumilos at cumindát, na ang cahuluga'y:—"¡Halá cayó! ¡Sa unang hacbáng pa lámang ay cayo'y násilat na!—Datapuwa't sumagót ang iláng mapagmagandang loob:

—Marahil nápapagal siyá n̄ cauntí....

—¿Anóng caunti lámang?—ang bigláng sinabi n̄ alférez;—pagód na pagód marahil, at ayon sa casabihán dito'y "malunqueado" (bugbóg na bugbóg ang catawán). ¡Nacú ang pan̄garal na iyón!

—¡Isáng mainam na sermón, cadakidakilaan!—anang escribano.

—¡Maran̄gal, malalim!—ang idinugtóng n̄g correspondal.

—Upang macapagsalità n̄ gayóng catagál, kínacailan̄gang magcaroon n̄g lálamunang gaya n̄g canyáng lálamunan,—ang ipinahiwatig ni pári Manuel Martín.

Waláng pinupuri ang agustino cung di ang lalamunan lámang niyá.

—¡Nalalaman ba ninyóng si guinoong Ibarra'y siyáng lalong may magalíng na tagapaglutò sa boong lalawigan?—anang Alcalde upang putulin ang salitaan.

—Iyan n̄gâ ang sinasabi co, datapuwa't ang magandang babaeng canyáng calapít ay áayaw paunlacán ang hayin, sa pagca't bahagyâ na lámang tiniticman ang pagcain,—ang tutol n̄g isá sa m̄ga cawaní n̄g gobierno.

Nagdamdám cahihiyan si Maria Clara.

—Napasásalamat acó sa guinoo ... napacalabis naman ang canyáng panğanğasiwà sa aking cataohan,—ang kimíng sinalità nğ pautál,—datapuwa't....

—Datapuwa't pinaúunlacan pô ninyó nğ malakí ang pagsasalosalong itó sa inyó lámang pagparito,—ang sinabing pangwacás sa salità nğ Alcaldeng malingğap sa babae, at sacá humarap cay pári Salví.

—Pári Cura,—ang malacás na idinugtóng,—námamasid co pong sa maghapo'y hindí cayó umíimic at may iniísip....

—¡Catacot-tacot na magmamasid ang guinoong Alcalde!—ang bigláng sinabi sa isáng cacaibáng anyô ni pári Sibyla.

—Itó na ang aking ugali,—ang pautál na sinabi nğ franciscáno;—ibig co pang makinig cay sa magsalità.

—¡Ang pinagsisicapang lagui nğ camahalan pô ninyo'y ang makinabang at huwag manğulugui!—ang sinabi nğ alférez, na aglahî ang anyô nğ pananalità.

Hindí inaring birô ang bagay na iyón ni pári Salví; sandaling numingning ang canyáng paningin, at sacá sumagót:

—Magalíng ang pagcatalastas nğ guinoong alférez na sa mğa áraw na ito'y hindí nğâ acó ang lalong nakikinabang ó nanğunğulugui!

Hindí inalumana nğ alférez ang dagoc na iyón sa pamamag-itan nğ isáng cunua'y tawa, at winalang bahalà ang pasaring na iyón.

—Nğuni, mğa guinoo, hindí co mapagwarì cung bakit macapagsasalitaan nğ mğa pakikinabang ó mğa panğunğulugui,—ang isinabat nğ Alcalde;—¿anó ang mawiwicà sa atin nğ mğa magagandang loob at matatalinong binibining nanğaritong nagbibigay unlác sa atin nğ caniláng pakikipanayam? Sa ganáng akin, ang mğa dalaga'y tulad sa mğa taguinting nğ arpa nğ calanğitan sa guitna nğ gabi! kinacailanğang pacauliniguin at silá'y pakinggan, at nğ ang mğa caayaayang tinig niláng nagpapailanglang sa calolowa sa calanğitang kinarororan nğ waláng hanggan at nğ lalong cagandagandahan....

—Naghahanay ang camahalan pô ninyó ñg mña matitimyás na sasay!
—anang escribano ñg boong galác, at ininóm niyá at ñg Alcalde ang álac na na sa canicaniláng copa.

—Hindî mangyaring hindî co gawín,—anang Alcalde, na pinapahid ang canyáng mña labì;—cung hindî laguing gumagawâ ñg magnánacaw ang capanahunan, ay gumagawâ namán ñg manunulâ. Ñg cabataan co'y cumathâ acó ñg mña tulâ, na hindî namán masasamâ.

—Sa macatuwid po'y naglilo ang inyóng camahalan sa mña Musa upang sumunód cay Themis!—ang sinaysay ñg ating "corresponzal" na mahiliguín sa mña diosa ñg panahóng una.

—Psch! anóng ibig ninyóng aking gawin? Sa tuwi na'y naguing hilig co ang aking mapagkilalà ang lahát ñg calagayan ñg pamúmuhay. Namúmupol acó cahapon ñg mña bulaclác, ñgayó'y aking hawac naman ang tungcod ñg Justicia at naglilingcód acó sa sangcataohan, búcas....

—Búcas ay ihahaguis ñg camahalan pô ninyó ang tungcód na iyán sa apóy at ñg inyóng mapainit ang maguináw na dacong hápon ñg buhay, at ang cucunin pô namán ninyo'y ang catungculang pagca ministro,—ang idinugtóng ni parì Sibyla.

—Psch! oo ... hindî ... ang maguing ministro'y hindî siyáng lalong aking pinacahahangad na camtan: sino mang waláng carapata'y naguiguing ministro. Isang mainam na bahay sa dacong timugan ñg España at ñg matirahan cung panahông tag-init, isang malaking bahay sa Madrid at tahanan at mña lupaín sa Andalusia cung panahong tag-lamig ... Hindî ñgâ masasabi sa akin ni Voltaire: "Nous n'avons jamais été chez ces peuples que pour nous y enrichir et pour les calomnier".

Ang boong ísip ñg mña cawaní ñg gobierno'y nagsalITÀ ang Alcalde ñg isáng catatawanán, caya't nagtawanan silá't ñg bigyáng capurihan ang gayóng pagpapatawá; silá'y guinayahan ñg mña fraile, palibhasa'y hindî nilá talós na si Voltaire ay yaóng Voltaireng hindî mamacailang caniláng sinumpâ at inilagay sa infierno. Ñguni, sa pagca't nalalaman ni parì Sibyla cung sino si Voltaire, siya'y magpakilang galit, sa pagsasapantaha niyang nagsalITÀ ang Alcalde ñg isáng laban ó paglabag sa religion.

Nagsisicain naman sa isáng "kiosko" ang m̃ga batang lalaki, na ang caniláng maestro ang sa canila'y nañguñgulò.

Gumagawâ silá ñ malakíng caiñgayan, gayóng silá'y m̃ga batang filipino, sapagca't ang caraniwan, cung ang m̃ga batang filipino'y na sa pagcain at na sa haráp ñ ibáng m̃ga tao'y hindí ang cagaslawán ang caniláng naguiguing caculañgan, cung di ang cakimian. Ang isa'y nagcacamali ñ paggamit ñ m̃ga "cubierto" at sa gayo'y sinásala ñ calapit; dito'y nagmumulâ ang isáng pagmamatuwiran, at ang dalawang nagtatalo'y nagcacaroon ñ canicaniyáng m̃ga cacampí: ang wicà ñ iba'y ang cuchara, anang iba nama'y ang tenedor ó ang cuchillo, at sa pagca't walâ silang kinikilalang capuwà batang lalong marunong cay sa ibâ, doo'y nañgagcaiñgay ñ di sapalâ, ó, sa lalong maliwanag na sabi, sila'y nañgagmamatuwirang wañgís sa pagtatalò ñ m̃ga teólogo.

Ang m̃ga magugulang ay nañgagkikindatan, nañgagsisicuhán, nañgaghuhudyatan, at nababasa sa caniláng m̃ga pagñgití na sa sila'y lumiligaya.

—¡Abá!—ang sabi ñ isáng babaeng tagabukid sa isáng matandang lalaking nagdidicdic ñ hitsó sa canyáng calicot;—magpapari ang aking si Andoy, cahi't áyaw ang aking asawa. Tunay ñga't m̃ga dukhâ cami, ñguni't cami'y magsisipag sa paghahanap buhay, at cami'y magpapalimos cung cacailañganin. Hindí nawawalan ñ nagbibigay ñ salapi at ñ macapagpari ang m̃ga mahihirap. Hindí ba sinasabi ni hermano Mateo, taong hindí nagsisinuñgaling, na si papa Sixto'y isáng pastol lamang ñ calabaw sa Batañgan? Tingnan na ngâ lamang ninyó ang aking si Andoy, ¡tingnan ninyó siyá cung dí camukhâ na ni San Vicente!

At cumacayat ang laway ñ mabaít na ina sa panonood sa canyáng anác na hinahawacan ang tenedor ñ dalawang camay.

—¡Tuluñgan nawa siyá ñ Dios!—ang idinugtóng ñ matandang lalaki, na ñginuñguyâ ang sapá;—cung maguing papa si Andoy, cami pa sa sa Roma ¡je!—¡je! nacalalacad pa acóng mabuti. At cung sacali't mamatay acó ... ¡jeje!

—¡Huwag pô cayóng mabahalà, incong! Hindí malilimot ni Andoy na tinuruan ninyó siyá ñ paglála ñ m̃ga bilao at ñ dikan.

—Tunay ang sabi mo Petra; acó ma'y naniniwala ang anác mo'y nagcacaroon n̄ mataas na catungculan ... ang cababaa'y patriarca. ¡Hindî pa acó nacacakita n̄ batang hiniguit sa canyá sa cadaliang natuto n̄ hanap-buhay! Oo, oo, maaalaala na niya acó, cung siyá'y papa na ú obispo at maglibang sa paggawa n̄ m̄a bilauhang gagamitin n̄ canyáng tagapaglutong babae. Oo, ipagmimisa n̄a niyâ ang aking calolowa, ¡jeje!

At taglay n̄ mabait na matanda ang ganitóng pag asa'y sinicsicang mainam n̄ maraming hitsó ang canyáng calicot.

—Cung pakikinggan n̄ Dios ang aking m̄a pagsamò at magaganap ang aking m̄a pag-asa, sasabihin co cay Andoy: "Anác, pawiin mo sa amin ang lahat n̄ casalanan at ipadalá mo camí sa langit". Hindî na tayo mangangailan̄ang magdasál, mag ayuno ó bumilí pa n̄ m̄a bula. Maaari n̄ gumawâ n̄ m̄a casalanan ang may isáng anác na santo papa!

—Paparoonin mo siyá sa bahay búcas, Petra,—anang matandang lalaki na totoong nagagalác;—¡tuturuan co siyá n̄ pagcacayas n̄ nito!

—¡Hmjo! ¡abá! ¿Anó pô ba, incóng ang pagcaalam ninyó? ¿Inaacalà pô ba ninyóng iguinagaláw pa n̄ m̄a papa ang caniláng m̄a camáy? ¡Ang cura n̄a, gayóng siya'y cura lamang, cayâ lamang nagpapagal ay cung nagmimisa, pagca nagpapapihitpihit! Ang arzobispo'y hindî na pumipihit, paupô cung magmisa; cayâ n̄a't ang papa ... ¡ang papa'y nacahigá cung magmisa, at may abanico pa! Anó pô ba ang ísip ninyó?

—Hindî isáng calabisán, Petra, ang canyáng malaman cung paano ang guinagawang paghahandâ n̄ nito. Mabuti na ngâ ang siyá'y macapagbili n̄ m̄a salacót at m̄a petaca at n̄ huwag macailan̄ang magpalimos na gaya n̄ guinagawâ rito n̄ cura sa taón-taón sa pan̄alan n̄a papa. Nahahabag acong makita ang isáng santong pulubi, caya't aking ibinibigay ang lahat cong nalimoc.

Lumapit ang isáng tagabukid at nagsalitâ.

—Aking pinagtibay na, cumare, magdodoctor ang aking anac, ¡walâ n̄ magaling na gaya n̄ doctor!

—¡Doctor! huwag n̄a cayóng main̄gay, cumpare;—ang sagót ni Petra;—¡walâ n̄ magalíng na gaya n̄ magcura!

—¿Cura? ¡prrr! ¡Sumísingil ñg maraming salapî ang doctor; silá'y sinásamba ñg maysakít, cumare!

—¡Magnilaynilay cayó! Sucat ñg magpapihitpihit ñg macaatlo ó macapat ang cura at magsalita ñg "démínus pabiscum," upang canin ang Dios at tumangap ñg salapî. Sinásabi ñg lahát sa canyá, patí ñg mña babae, ang caniláng mña lihim.

—¿At ang doctor? ¿At anó bang acalà ninyó sa doctor? ¡Nakikita ñg dóctor na lahat, patí ñg itinatagò ninyông mña babae, pumúpulso sa mña dalaga.... ¡Ibig cong maguing doctor isáng linggó man lamang!

—¿At ang cura? ¿hindî ba nakikita ñg cura ang nakikita ñg inyóng doctor? ¡At magaling pa sa riyán! Nálalaman na ninyó ang casabihan; "¡sa cura ang matatabang inahing manóc at gayón din ang bining mabilog!"

—¿At anó, cumacain ba ang mña manggagamot ñg tuyóng lawlaw? ¿nasasactán ba ang mña dalirí sa pagdidildil ñg asín?

—¿Narurumhán ba ang camáy ñg cura na gaya ñg mña camáy ñg manggagamot? ¡Ñg huwag magcagayo'y may malalakíng hacienda silá, at sacali't gumagawâ, gumagawáng may música at siyá'y tinutulunñan pa ñg mña sacristan!

—¿At ang cumumpisál cumare? ¿Hindî ba pagpapagal ang cumumpisál?

—¡Nacú, ang pagpapagal na iyán! ¡Ang pagcaibig ninyóng sa inyó'y mangumpisal ang lahát ñg tao! ¡Diyata't nagecapagod at nagecapangpapawis pa ñg tayo sa pagcaibig nating masiyasat cung anó ang mña gawâ ñg mña lalaki't mña babae at cung anó ang mña gawâ ñg ating mña capit-bahay! Waláng guinagawâ ang cura cung dí maupo, at pagdaca'y sinasabi na sa canyá ang lahát; cung minsa'y nacacatulog, datapuwa't ¡sucat na ang maggawad ñg dalawa ó tatlong benedición upang tayo'y maguing anac ulí ñg Dios! ¡Maanong maguing cura na ñg lamang acó sa isáng hapon ñg cuaresma!

—¿At ang ... ang magsermón? ¿sasabihin naman ninyó sa aking iya'y hindî pagpapagod? ¡Nákita na ninyó cung paano ang pagpapawis ñg curang

malaki caninang umaga!—ang itinututol n̄ lalaking nacacaramdam na siya'y nalulupig sa matuwiranan.

—¿Ang magsermón? ¿Isáng pagpapagal ba ang magsermón? ¿Saan naroon ang inyóng pag-iisip? ¡Maanong macapagsasalitâ na n̄ acó hanggang tanghalì, mulà sa pùlpito, na aking macagalítan at mapagwicaraan ang lahát, na sino ma'y waláng macapan̄gahás na tumutol, at pagbabayaran pa acó sa gayóng gawâ! ¡Maanong maguing cura na n̄ acó isáng umagang nan̄gagsisimbá ang m̄ga may utang sa akin! ¡Pagmasdan ninyó cung paano ang pagtabà ni pári Dámaso sa canyáng capagmumurá at capapalò!

At dumarating n̄ naman si pári Dámaso, taglay ang paglacad n̄ taong matabà, na halos nacan̄giti, n̄uni't sa isáng anyóng nagpapakilala n̄ pangit niyáng caisipán, caya't pagcakita sa canyá ni Ibarra'y nalitó sa canyáng pagtatalumpatí.

Binatì nilá si pári Dámaso, baga man may halong pagtatacá, datapuwa't nagpakita ang lahát n̄ galác sa canyáng pagdating, liban na lamang cay Ibarra. Nan̄gaghimagas na at bumubulâ na ang sa m̄ga copa ang "champaña".

Naowi sa pan̄gan̄gatál ang n̄gití ni pári Dámaso, n̄ canyáng mamasdan si María Clarang nacaupô sa dacong canan ni Crisostomo; n̄uni't umupô siyá sa isáng silla sa tabí n̄ Alcalde, at sacá tumanóng sa guitna n̄ isáng macahulugang catahimican:

—¿May pinag-uusapan ba cayóng anó man, m̄ga guinoo? ¡Ipagpatuloy ninyó ang salitaan!

—Nan̄gagtatalumpatian,—ang sagót, n̄ Alcalde. Binabangguit ni guinoong Ibarra ang lahát n̄ sa canya'y tumulong sa adhicáng icagagaling n̄ madlá, at sinasaysay ang nauucol sa arquitecto, n̄ ang camahalan pâ ninyó'y....

—Hindî n̄ acó nacacamuang n̄ tungcól sa arquitectura,—ang isinalabat ni pári Dámaso,—datapuwa't tinatawanan co ang m̄ga arquitecto at gayón din ang m̄ga tan̄gáng tumatacbô sa canilá. Náriyan, acó ang gumuhít n̄ piano n̄ simbahang iyán, at lubós sa cagalingan ang pagsacagawâ: ganyan ang sabi sa akin n̄ isáng inglés na maglalacó n̄ m̄ga

hiyás, na tumuloy isáng áraw sa convento. ¡Sucat ñg magcaroon ñg dalawang daling noo upang macagawâ ñg piano!

—Gayon man,—ang mulíng isinagót ñg Alcalde, ñg mamaside niyáng hindí umiímic si Ibarra,—pagca nauucol na sa m̃ga tanǵíng bahay, gaya na ñgâ baga ñg isáng escuela, sa halimbawa, nagcacailanǵan tayo ñg isáng "perito" (isáng taóng pantás sa paggawâ ñg anó man).

—¡Anó bang "perito ni peritas"!—ang sinabing malacás na palibac ni pári Dámaso.—Ang nagcacailanǵan ñg m̃ga "perito" ay isáng "perrito" (tuta ó maliit na áso)! ¡Kinacailanǵang maguing hayop pa cay sa m̃ga "indio", na gumagawang mag isá ñg caniláng m̃ga bahay, upang hindí matutong magpagawâ ñg apat na pader at saca patunǵan sa ibábaw ñg isáng tangkil, na siyá ñgang isáng tunay na escuela!

Tuminǵing lahát cay Ibarra, datapuwa't ito'y baga man lalong namutlà, nagpatuloy na parang nakikipagsalitaan cay María Clara.

—Ñguni't dilidilihin pô ninyóng....

—Tingnan pô ninyó,—ang ipinagpatuloy na sabi ñg franciscano, na ayaw papagsalitain ang Alcalde,—tingnan pô ninyó cung paano ang guinawâ ñg isáng "lego" namin, na siyáng lalong pinacahayop sa lahát naming m̃ga lego, na yumari ñg isáng magalíng, mabuti at murang hospital. Marunong magpagawang magalíng at hindí nagbabayad cung dí walong cuarta lámang sa araw-araw sa bawa't isá sa m̃ga taong nanggagaling pa sa ibáng bayan. Nálalaman ñg legong iyán cung paano ang nauucol na pakikisama sa m̃ga "indio", na hindí gaya ñg maraming m̃ga haling at m̃ga "mesticillo", na nagpapasamá sa m̃ga taong iyán sa pagbabayad sa canila ñg tatlóng bahagui ó isáng salapî.

—¿Ang wicà pô ba ninyo'y walóng cuarta lamang ang ibinabayad? ¡Hindí mangyayari!—Ibig ñg Alcaldeng baguhin ang lacad ñg salitaan.

—Tunay pô, at iyan ang dapat uliranin ñg m̃ga nagpapanggap na magagaling na m̃ga castilà. Nakikita na ñgâ, na buhat ñg mabucsán ang Canal ñg Suez ay sumapit dito ang cahalayang asal. Ñg una, ñg kinacailanǵan nating lumigoy sa Cabo, hindí nacararating dito ang lubhang maraming; m̃ga may masasamáng caugalian, at hindí namán nacapaglácbay roon ang m̃ga iba upang manǵagasamá!

—¡Datapuwa't pári Damaso!...

—Nakikilala na pô ninyó cung anó ang "indio"; bahagyâ pa lamang nacacaalam ñã cauntî ay nagmamarunong na. Ang lahát ñã m̃ga úhuguing iyáng napapasa Europa'y....

—¡Ñguní't pakinggan pô ninyó!...—ang isinasalabat ñã Alcalde, na nababalisá dahil sa masasakít na m̃ga pasaring na iyón.

—Magcacaroon silá ñã wacás ayon sa canicaniláng carapatán—ang ipinagpatuloy na pári Dámaso;—nákikita sa calaguitnaan ang camáy ñã Dios, kinacailañgang maguing bulág upang huwag mámasdan. Tumatanggap na sa búhay pang itó ang m̃ga magúlang ñã gayóng m̃ga ahas ... nañgamámatay sa bilangguan ¡jé! ¡jé! at masasabi nating waláng sucat na....

Datapuwa't hindî natapos ang sinasabi. Sinúsundan siyá ñã matá ni Ibarrang nañgingitimñgitim ang pulá ñã mukhâ sa malakíng galit; at pagcárinig ñã pasaring sa canyáng ama'y nagtindíg, at sa isáng lundág ay ilinagpác ang canyáng batibot na camáy sa ibábaw ñã úlo ñã sacerdote, na natihayâ at tulíg.

Sa lubós na pagcagulat at pagcatacot, sino ma'y waláng nañgahás mamaguitná.

—¡Layô cayó!—ang sigáw ñã binatà ñã tinig na cagulatgulat, at inabot ang matalas na sundáng samantalang iniípit ñã canyáng paa ang liig ñã fraile, na nahihimásmasan sa canyáng pagcatulíg;—¡ang áayaw mamatáy ay huwag lumapit!

Pinagdirimlán si Ibarra: nañgañgatal ang canyáng catawán umíinog sa kinalalagyan ang canyáng m̃ga matáng nañgagbabalà. Nagpumilit si Fr. Dámasong bumañgon at tumindíg; datapuwa't hinawacan siyá sa liig ni Ibarra, saca siyá ipinagwas-wásan hanggang sa siyá'y mapaluhod at mabaluctoc:

—¡Guinoong Ibarra! ¡guinoong Ibarra!—ang pautál na sinabi ñã ilán.

Datapuwa't sino man, cahi man ang alférez ay ayaw mañgahás lumapit at caniláng námamasdan ang kisláp ñã sundáng at nababalac nilá ang lacás

at calagayan n̄g binatà. Nan̄gatitigagal na lahát.

—¡Cayo'y diyan! hindi cayó nan̄gagsisiimíc, n̄gayo'y acó ang marapat na mang cumilos. ¡Siya'y iniilagan co, dinalá sa akin siyá n̄g Dios, ang Dios ang siyáng humatol!

Nahihirapan n̄g paghin̄gà ang binatà, datapuwa't ang canyáng bísig na basal ay nagpapatuloy n̄g pagpiguil sa franciscano, na hindi macawalâ cahi't nagpupumiglás n̄g dî cawasà.

—¡Tahimic na tumitibóc ang aking pusô, hindi mabibigó ang aking camáy!...

At tumin̄gin sa paliguid niya't nagsalitâ;—Makinig muna cayó, ¿mayroon bagang isá man lamang sa inyó na umibig sa canyáng amá, na nagtamin n̄g malalim na galit sa canyáng pinagcacautangn̄an n̄g búhay, isá man lamang na ipinan̄ganác sa cahihiyán at sa caimbihán?... ¿Nakita mo na? ¿Nariring mo бага ang hindi nilá pag-imic na iyán? Sacerdote n̄g isáng Dios n̄g capayapaan, puspós ang bibig mo n̄g cabanalan at religión, at ang puso'y punô n̄g m̄ga carumhán, ¡hindi mo marahil nálalaman cung anó ang isáng amá!... ¡cung guinugunitâ mo sana ang iyóng amá! ¿Nákita mo na? Sa guitnâ n̄g caramiháng iyáng pinawawalan mong halaga, ¡walâ cahi't isá man lamang na catulad mo! ¡Nahatulan ca na!

Ang m̄ga taong sa canyá'y nacaliliguid, sa pagcaisip niláng doó'y gagawâ n̄g isáng cusang pagpatay, sila'y nan̄gagsikilos.

—¡Lumayô cayó!—ang mulíng isinigáw na nagbabalà ang tinig; ¿anó? ¿nan̄gan̄ganib ba cayóng dumhám co ang aking camáy n̄g maruming dugó? ¿Hindi ba sinabi co na sa inyóng tiwasay na tumitiboc ang aking pusô? ¡Lumayò cayó sa amin! ¡Pakinggan ninyó m̄ga sacerdote, m̄ga hucóm, na ang boong acalà ninyo'y hindi cayó cawan̄gis n̄g ibáng m̄ga tao at nagbibigáy cayó sa inyóng sarilí n̄g ibáng m̄ga catuwiran! Ang aking amá'y isáng taong may malinis na capurhán, ipagtanóng ninyó diyan sa bayang lubós na iguinagalang ang pagaalaala sa canyá. Ang aking amá'y isáng mabait na mayaman: inihandóg niyá ang canyáng pagpapacahirap sa akin at sa icagagaling n̄g canyáng bayan. Laguing bucás ang canyáng báhay, laguing handâ ang canyáng dulang sa taga-ibang lupain ó sa pinapanaw sa canyáng kinaguisnang lupâ, na sa udyóc n̄g caralita'y tumatacbó sa canyá!

Siya'y mabuting cristiano: lagui n̄ guinagawâ niyá ang cagalingan at cailan ma'y hindî siyá umapí sa mahinang naguigupit at hindî siyá humabág sa na sa malaking carukhaan... Binucsán niyá sa taong sumasadálitâ ang m̄a pintuan n̄ canyáng bahay, pinaupô niyá at pinacain sa canyáng dúlang at canyáng pinangalanang caibigan. ¿Anó ang pagtumbás na sa canyá'y guinawâ? Siya'y pinaratang, pinag-usig, pinapanandata n̄ laban sa canyá ang camamangmangan at siya'y pinag-usig hanggang sa libingang pinagpapahingalayan n̄ m̄a patáy. At, hindî pa nagcacasiyá sa ganitong m̄a gawa'y ;pinag-uusig naman ngayon ang anác na lalaki! Aco'y tumacas sa canyá, iniilagan cong siya'y aking macaharap ... Nárinig ninyó siyá caninang umaga na hindî pinagpacundanangan ang púlpito, idinalirí acó sa haling na pananampalataya n̄ m̄a taong hanḡál sa bayan, n̄uni't hindî acó umimíc. Ngayo'y naparito't aco'y hinahamit; nagtiis acó sa hindî pag-imíc na inyóng pinanguilalasan, datapuwa't muling linait ang lalong pinacamamahal n̄ lahat n̄ m̄a anác sa caibuturan n̄ canilang alaala ... Cayóng m̄a nariritó, m̄a sacerdote, m̄a hucóm, ¿nakita бага ninyó ang pagpapacacasipag sa paggawâ n̄ matandâ ninyóng amá, at n̄ masunduan ang inyóng icagagaling, mamatay sa hapis ang amáng iyán sa isáng bilanguan, na nagbubuntong hininḡa sa pagmimithing cayo'y mayacap; na humahanap n̄ isáng taong sa canyáng umaliw, nag iisa, may sakit, samantalang cayo'y na sa ibang lupain?... ¿Narinig ba ninyó pagcatapos na siniraan n̄ puri ang canyáng pangalan, nasumpungan бага ninyóng walang laman ang sa canya'y pinaglibingan n̄ pumaroon cayó at ang talagà ninyo'y manalanḡin sa ibabaw n̄ baunang iyón? ¿Hindî? ¿Hindî cayó umiimíc? ;cung gayo'y hinahatulan ninyóng tunay n̄a siyang masamâ!

Iniangat ang bísig; datapawa't malicsing tulad sa cabilisan n̄ sinag n̄ liwanag, pagdaca'y napaguinâ ang isáng dalaga at piniguil n̄ canyáng linalic na camáy ang mapaghiganting bísig: ang dalagang iyo'y si María Clara.

Tiningnan siyá ni Ibarra n̄ isáng titig na wari'y nanganganino ang casiraan n̄ ísip. Unti unting lumuag ang pagcahawac n̄ m̄a naninigás na m̄a daliri n̄ canyáng m̄a camáy at pinabayaang lumagpac ang catawan n̄ franciscano't ang sundang, tinacpán ang mukha't tumacas na sinagal ang caramihang tao.

Decorative motif

Decorative motif

XXXV.

MGA SALISALITAAN.

Pagdaca'y lumaganap sa bayan ang balita nã nangyaring iyón. Nã bagobago'y ayaw maniwalâ sino man, nãuni't sa panãanãailanãang pahinuhod sa catotohanan, nanãag-iinaman ang lahat sa pagsigáw nã pagtatacá.

Bawa't isa'y nagbubulaybulay alinsunod sa abót nã cataasan nã canicaniláng calinisan nã budhî.

—¿Si pári Dámaso'y namatáy!—ang sabihan nã mãa iilán;—nã itindíg nilá siya'y naliligó ang canyáng mukhâ nã dugô at hindî humihinãa.

—¿Magpahinãalay nawâ siyá sa capayapaan, nãuni't waláng guinawâ sa canyá cung dí papagbayarin lamang nã canyáng utang—ang malacás na sabi nã isáng binatâ—Wariin ninyóng waláng sucat maipanãalan sa guinawâ niyá caninang umaga sa convento.

—¿Anó ba ang guinawâ? ¿Mulì bang sinuntóc ang coadjutor?

—¿Anó ba ang guinawâ? ¿Ating tingnán! ¿Sabihin mo sa amin!

—¿Nakita ba ninyó nã umagang itó ang isáng mestizong castílà na lumabás sa dácong sacristía samantalang nagsésermon?

—¿Oo! ¿oo nãa, siya'y nakita namin! Pinagmasdán siyá ni pári Dámaso.

—Ang nangyári'y ... pagcatapos nã sermón, siyá'y ipinatáwag at tinanóng cung anóng dahil sa siyá'y lumabás.—"Hindî pô acó maálam nã wicang tagálog, padre",—ang isinagót.—"¿At bakìt ca nanglibác, na sinabi mong wicang griego iyón?—ang isinigáw sa canyá ni pári Dámaso, at tuloy

sinampál siyá. Gumantí ang bináta, nagpanuntóc ang dalawá, hanggáng sa silá'y pinag-awatanan.

—¡Cung sa akin mangyari ang gayóng bágay!...—ang ibinulóng ñg márahan ñg isáng estudiante.

Hindî co minamagalíng ang guinawâ ñg franciscano,—ang idinugtóng namán ñg isá,—sa pagca't hindî dapat ipagpilitan ang Religióng párang isáng parusa ó isáng pahirap; datapuwa't hálos ikinatútuwâ co, sa pagca't nakikilala co ang binátang iyán; siyá'y tagá San Pedro Macatí at maigui siyáng magwicang tagálog. Nñayo'y ibig niyáng siyá'y ipalagáy na bágong gáling sa Rusia, at ipinagmámapuri ang pagpapacunuwaríng hindî niyá nalalaman ang wícà ñg canyáng mña magugúlang.

—Cung gayó'y ¡linílikhâ silá ñg Dios at silá'y nanñagsusuntucan!

—Gayón ma'y dápat táyong tumútol sa cagagawáng iyán,—ang sábing malacás ñg isáng estudiante namán;—ang dí pag-imíc ay párang isáng pag-sangáyon, at ang guinawáng iyó'y mangyayaring gawín namán sa alín man sa átin. ¡Nanunumbalic táyo sa mña panahón ni Nerón!

—¡Nagcácamalî ca!—ang tútol ñg isá;—¡si Nerón ay isáng dakílang artista, at si pári Dámaso'y isáng casamasamaang magsesermón!

Ibá namán ang salisalitaan ñg mña táong may catandaan na.

Samantalang hiníhintay nilá sa isáng maliit na bahay, na na sa labás ñg báyan ang pagdatíng ñg Capitán General, itó ang sinasabi ñg Gobernadorcillo:

—Hindî ñgâ bágay na magáang sabíhin cung síno ang may catuwíran at cung síno ang walâ, datapuwa't cung nacapagmunimuni sána si guinoong Ibarra....

—¿Cung nagcaroón sána si pári Dámnao ñg calahatî man lámang ñg pagmumunimuni ni guinóng Ibarra, ang talagáng ibig pô ninyóng sabihin maráhil?—ang isinalábat ni don Filipino,—Ang casamaa'y nagpalít silá ñg catungcúlan: ang bátà ang nag ásal matandâ at ang matandâ ang nag-ásal bátà.

—¿At ang sabi pô ninyo'y walâ síno mang dumalô upáng silá'y awatin, liban na lámang sa anác na babáe ni cápítang Tiago?—ang tanóng ni cápítang Martín. ¿Sino man sa m̃ga fraile, cahi't ang Alcalde man lámang? ¡Hm! ¡Lálò pa ñgang masama! Hindî co nanasaing aking casapitan ang calagayan ñg binatâ. Sino ma'y walang macapagpapatawad sa gayóng sa canyá'y pagcatácot. ¡Lálò pa ñgang masama! ¡Hm!

—¿Sa acalà cayâ ninyó?—ang tanóng ni cápítang Basilio, na totoong malakí ang hanġad na macatalastas.

—Umaasa acó,—ani don Felipong nakipagsulyápan cay cápítang Basilio,—na hindî siyá pababayaan ñg bayan. Dápat náting alalahanin ang guinawâ ñg canyáng m̃ga magugúlang at ang canyáng casalucúyang guinágawâ ñgayon. At sacali't hindi umimic ang bayan, dahil sa pagcatacot, ang canyang m̃ga caibiga'y....

—Ñguni, m̃ga guinoo,—ang isinalabat ñg gobernadorcillo,—ano baga ang ating magagawa? ¿ano ang magagawa ñg bayan? Mangyari ang ano mang mangyari'y ang m̃ga fraile ang siyang "lagui" ñg na sa catuwiran!

—"Lagui" na silang na sa catuwiran, sa pagca't "lagui" ñg binibigyang cabuluran natin sila; minsan man lamang ay magbigay tayong catuwiran sa ating sarili, at pagsacagayo'y saca tayo mag-usap!

Kinamot ñg gobernadorcillo ang canyáng ulo, tuminġala sa bubunġan at saca nagsalita na ang tinig ay masaclap:

—¡Ay! ang ínit ñg dugo! Tila mandin hindî ninyo nalalaman ang lupaíng kinalagayan natin; hindî ninyo nakikilala ang m̃ga cababayan natin. Ang m̃ga fraile'y mayayaman at nanġacacaisa; tayo'y nagcacáwasac wasác at m̃ga dukha. ¡Siya ñga! ¡ticman ninyong siya'y inyóng ipagmalasakit, at makikita ninyóng cayo'y pababayaan ñg ating m̃ga cababayang mag-isa sa m̃ga sagutin!

—¡Siyá ñga!—ang biglang sinabi ni don Filipino ñg boong sacláp,—mangyayari ñga ang gayon samantalang ganyan ang pinagiisip, samantalang totoong nagcacahawig ang tacot at ang pagiinġat. Lalo pang pinapansin ang isáng capahamacáng hindî pa nalalaman cung mangyayari ñga, cay sa kinacailanġang pagcápacagaling; pagdaca'y dinaramdam ang tácot, sa hindî ang pananalig; bawa't isá'y walang iniisip cung dî ang ganang

canya, sino ma'y hindî nag-iisip n̄ ganang sa m̄ga ibá, caya mahihinà táyong lahát!

—Cung gayo'y isípin na muna ninyo ang sa ganáng m̄ga ibá, at bago ninyó isipin ang sa ganáng inyó, at makikita ninyó cung paáno ang pagpapabayang sa inyó'y gagawin. ¿Hindi ba ninyó nalalaman ang casabihang castilà: "na nag-pasimula sa saríling catawán ang mahúsay na pagcacaawang gawâ"?

—Ang lálong magalíng na inyóng masasabi—ang sagot na pagalit n̄ teniente mayor—na nagsisimulá ang mahusay na caruwagan sa malabis na pag-ibig sa sariling catawan, sa nawawacasan sa pagcawala n̄ cahihiyan! N̄gayón di'y ihaharap co sa Alcalde ang pagbibitiw n̄ aking catungculan; bundat na acó n̄ paglagay sa cahihiyan, na canino ma'y wala acong nagagawang cagalinḡan. ¡Paalam!

Iba naman ang m̄ga panucala n̄ m̄ga babae.

—¡Ay! ang buntóng hininḡa n̄ isáng babae na ang anyó'y mabait;— ¡cailán ma'y ganyán ang m̄ga cabataan! Cung nabubuhay ang canyang mabait na ina'y ¿anong sasabihin? ¡Ay, Dios! Pagca napag-iisip co na maaaring magcaganyan din ang áking anác na laláki, na mainit din namán ang úlo ...¡ay Jesús! halos pinananaghilian co ang canyáng nasirang iná..., ¡mamamátay acó sa dalamhátì!

—N̄guni't acó'y hindî ang sagót namán n̄ isáng babáe,—hindî acó magdadalamhátì cung sacali't magcacaganyan din ang áking dalawáng anác na laláki.

—¿Anó pô ang sinasabi ninyo, capitana Maria?—ang sabling malacás n̄ unang babáeng nagsalita, na pinagduduop ang m̄ga camáy.

—Ibig cong matuto ang m̄ga anác na nagsasanggaláng n̄ capurihan n̄ namatay n̄ m̄ga magugúlang nilá, capitana Tinay; ¿ano pô ang wiwicain ninyo cung isáng araw na cayo'y bao na márinig ninyóng pinaguupasalaan ang inyóng asawa, at itun̄gó n̄ inyóng anác sa Antonio ang úlo at huwag umimic?

—¡Ipagcacait co sa canyá ang aking bendicion!—ang sabling malacas n̄ pangatlong babae, na ito'y si hermana Rufa—datapuwa't....

—¡Hindî co maipagcacait ang aking bendición cailan man!—ang isinalabat ñg̃ mabait na si capitana Tinay;—hindî dapat sabihin ñg̃ isáng iná iyan ...datapuwa't hindî co maalaman ang aking gagawin ... hindî co maalaman ... sa acalà co'y acó'y mamámatay..siyá'y ...¡hindi! ¡Dios co! datapuwa't hindî co na marahil iibiguing muling makita co pa siya ... ¿ñg̃uni't cung anó-anó ang m̃ga iniisip ninyó, capitana Maria?

—Datapuwa't gayón man,—ang dugtóng ni hermana Rufa,—hindî dapat limuting isang malaking casalanan ang magbuhat ñg̃ camáy sa isang taong "sagrado."

—¡Lalò ñg̃ "sagrado" ang pagmamalasakit sa capurihán ñg̃ namatáy na m̃ga magugúlang!—ang itinútol ni capitana Maria.—¡Waláng macapagwáwalang galang sa canilang santong capurihán, cahì man ang Papa, at lalò ñg̃ hindî si pári Damaso!

—Túnay ñga!—ang bulóng ni capitana Tinay, na nagtataca sa carunungán ñg̃ dalawa;—¿saan ninyó kinucuha ang ganyáng pagcagagaling na m̃ga pangangatuwiran?

—¿Ñg̃uni't ang "excomunió" at ang pagcapacasama?—ang itinutútol namán ñg̃ Rufa.—¿Anó ang capacanán ñg̃ m̃ga dangal at ñg̃ capurihan sa búhay na itó cung mapapasasama naman tayo sa cabilang búhay? Dumaraang madali ang lahat ... datapuwa't ang excomunió ... sumirang púri sa isang kinacatawan ni Jesucristo ... ¡iya'y ang Papa lamang ang nacapapatawad!

—¡Ipatatawad ñg̃ Dios na nag-uutos na igalang ang ama't ina; hindî siya eexcomulgahin ñg̃ Dios! At itó ang sinasabi co sa inyó, na cung pumaroon sa aking bahay ang binatang iyan, siya'y aking patutuluyin at cacausapin; at iibiguin cong siya'y aking maging manúgang, cung mayroon sana acóng anac na babae; ang mabaít na anac ay maguiguing mabaít namang asawa at mabaít na ama; ¡maniwalà cayó, hermana Rufa!

—Hindî gayón naman ang aking acala, sabihin na ninyó ang ibig ninyóng sabihin; at cahi man tila mandín cayó ang sumasacatuwiran, ang cura rin ang siyang paniniwalaan co cailan man. Ang unaúna'y ililigtas co múna ang aking caluluwa, ¿anó pô ang sabi ninyó, capitana Tinay?

—¡Ah, anó ang ibig ninyóng aking sabihin! Capuwa cayó sumasacatuwiran; sumasacatuwiran ang cura, datapuwa't ¡dapat ding magcaroon ñ catuwiran ang Dios! Ayawan co, acó'y isang tanã lamang ... Sasabihin co sa aking anac na lalaking huwag ñ mag-aral, ang siya cong gagawin! ¡Namamatay daw sa bibitayan ang mã marurunong! ¡María Santisima, ibig pa naman pa sa Europa ñ aking anac na lalaki!

—¿Anó pô ang inacala ninyóng gawin?

—Sasabihin co sa canyang manatili na lamang siya sa aking tabi, ¿anó't iibiguin pa niyang maragdagan ang canyang dúnong? Búcas macalawa'y mamamatay rin cami, namamatay ang marúnong na gawa rin ñ mangmang ... ang kinacailanã'y mamúhay ñ payapà.

At nagbúbuntong hiningã ang mabait na babae at itinitingálá sa langit ang mã matá.

—Acó naman,—ang sabi ñ bóong cataimtiman ni capitana María,—cung acó ang gaya ninyóng mayaman, pababayaan cong maglacbay—bayan ang aking mã anac; sila'y mã batà, at darating ang araw na sila'y mangagcacagulang cacaunti ñ panahón ang aking icabubuhay ... magkikita na camí sa cabilang buhay ... dapat magmithi ñ lalong mataas na calagayan ang mã anac cay sa calagayang inabot ñ canilang mã ama, at wala tayong naituturò sa canila, cung sila'y na sa ating sinapupunan, cung dí ang pagcamusmús.

—Ay, cacatuwâ namang totoo ang mã caisipan pala ninyo!—ang bíglang sinabi ni capitana Tinay, na pinagduduop ang mã camay;—¡tila mandin hindí ninyo pinaghirapan ang pangãnanac sa inyong cambal na mã anac, na lalaki!

—Dahilan ñã sa sila'y pinaghirapan co ñ pangãnanac, inalagaan at pinapagaral, cahi man camí dukhâ, hindí co íbig na pagcatapos ñ lubhang maraming capagalang sa canila'y aking guinúgol, ay waláng cahinatnan sila cung dí maguing calahating tao lamang.

—Sa áking palagáy hindí pô ninyó iniibig ang inyóng mã anac ñ alinsunod sa ipinag-uutos ñ Dios!—ang may cahigpitang sábi ni hermana Rufa.

—Ipatáwad pô ninyó, umiibig bawa't iná sa canyáng m̃ga anác ñg alinsunod sa canyáng adhicâ; may m̃ga ináng umiibig sa canyáng m̃ga anác at ñg caniláng pakinabañgan, ang ibá nama'y umiibig sa canyáng m̃ga anác dáhil sa pag-ibig nilá sa sarili, at umiibig namán ang ibá sa icagagaling ñg canilá ring m̃ga anác. Acó'y nabibilang dito sa m̃ga hulíng sinábi co, ganitó ang itinúro sa ákin ñg áking asáwa.

—Hindî totóong nababagay sa átas ñg religión, capitana María, ang lahát ninyóng m̃ga iniisip; ¡cayó'y másoc ñg pagca hermana sa Santísimo Rosario, cay San Francisco, cay Santa Rita, ó cay Santa Clara!—ang sabi ni hermana Rufa, na ang anyo'y párang nagsesermón.

—Hermana Rufa, pagca carapatdapat na acóng maguing capatíd (hermana) ñg m̃ga táo, aking sisicaping acó'y maguing capatíd namán ñg m̃ga santo!—ang canyáng sagót na ñgumingítí.

Upang mabigyáng wacás ang bahaguing itóng nauucol sa m̃ga salisalitaan ñg báyan; at ñg mapagwarì man lámang ñg m̃ga bumabasa cung anó cayâ ang iniisip ñg m̃ga waláng málay na m̃ga tagabúkid sa nangyari, pumaroon tayo sa lílim ñg tolda ñg plaza, at pakinggán nátin, ang m̃ga salitaan ñg iláng nangároroon, ang isá sa canila'y cakilala nátin, na dî ibá cung dî ang nananaguinip sa m̃ga doctor sa panggagamot.

—Ang lálong dináramdam co'y hindî ná mayayari ang páaralan!—ang sinasabi nitó.

—¿Bakit? ¿bakit?—ang tanuñgan ñg m̃ga nakíkinig malakí ang pagpipilit na macaálam.

—¿Hindî na maguiguing doctor ang áking anác, siya'y maguiguing magcacarítón na lamang! ¡Walâ! ¡Hindî na magcacapáaralan!

—¿Sino ang nagsábing hindî na magcacapáaralan?—ang tanóng ñg isáng hañgál at matabáng tagabúkid, na malalakí ang m̃ga pañgá at makítid ang báo ñg úlo.

—¡Aco! ¡Pinañgalanang "plibastiero" si don Crisóstomo ñg m̃ga páring mapuputí! ¡Hindî na magcacapáaralan!

—Nagtatanunġan ang lahát sa pagsusulyapan. Nababago sa canilá ang panġalang iyón.

—¿At masamá bâ ang panġalang iyán?—ang ipinanġahas na itinanóng nġ hanġál na tagabúkid.

—¿Iyan ang lálóng masamáng masasabi nġ isáng cristiano sa cápuwà niyá!

—Masamá pa bâ iyán sa "tarantado" at sa "saragate"?

—¿Ah, cung sána'y ganyán na nġâ lámang! Hindî mamacailang tináwag acó nġ ganyán ay hindi man lámang sumakít ang áking sicmúra.

Datapuwa't marahil namáy hindi na sasamá pa sa "indio", na ¿sinasabi nġ alférez!

Ang nagsabing magcacaroon nġ isáng anác na laláking carretonero'y láló pang nagpakita nġ calungcútan; nagcamót namán sa úlo ang isá at nag-ísip isip.

—¿Cung gayó'y maráhil catúlad nġ "betelapora" na sinasabi nġ matandáng babáe nġ alférez! Ang masamá pa sa riya'y ang lumurà sa hostia.

—Talastasín mong masamá pa sa lumurâ sa hostia cung viernes santo, ang isinagót nġ bóong cataimtimán. Naaalaala na ninyó ang salitáng "ispichoso", na sucat nġ icapit sa isáng táo, upang siya'y dalhín nġ mġa civil ni Villa Abrillo sa tapunán ó sa bilangguan; unawáin ninyóng lálò pa manding masamá ang "plibustiero." Ayon sa sábi nġ telegrafista at nġ directorcillo, cung sabíhin daw nġ isáng cristiano, nġ isáng cura ó nġ isáng castilà, sa isáng cristianong gáya nátin ay nacacawanġis nġ "santusdeus" na may "requimitemnam;" sa minsáng tawaguin cang "plibastiero," mangyayari ca nġ magcumpisal at magbayad nġ iyong mġa utang sa pagca't walâ magagawâ cung di ang pabítay ca na lámang. Nalalaman mo na cung dapat macaalam ang directorcillo at ang telegrafista: nakikipag-usap ang isá sa mġa cáwad, at marúnong namán ang isá nġ castilà at walâ nġ gamit cung di ang pluma.

Páwang nanġlúlumo ang lahát.

—¡Pilitin na acóng papagsuutin ñg zapatos at huwag acóng painumín sa bóong áking búhay cung di iyán lámang ihì ñg cabáyo na cung tawagui'y cerveza, capag napatáwag acó cailáan man ñg "pelbistero!"—ang sumpáng sinabí ñg tagabúkid, na nacasuntóc ang m̃ga camáy.—¿Sino? ¿Acó, mayamang gáya ni don Crisóstomo, marúnong ñg castílang gáya niyá, at nacapagdadali-dali ñg pagcaing may cuchillo at cuchara? ¡magtátawa acó cahit sa limáng m̃ga cura!

—Tatawaguin cong "palabistero" ang únang civil na aking makitang nagnanacaw ñg inahing manóc!... at pagdaca'y magcúcumpisal acó!—ang bulóng na maráhan ñg isá sa m̃ga tagabúkid, na pagdáca'y lumayô sa pulutóng.

Decorative motif

Decorative motif

XXXVI.

ANG UNANG DILIM

Hindi sahól ang ligalig na naghahari sa bahay ni capitang Tiago sa caguluhan n̄ pag-isip n̄ m̄ga tao. Waláng guinágawâ si María Clara cung dî tuman̄gis at áyaw pakinggan ang m̄ga salitáng pang-alíw n̄ canyang tia at ni Andéng na canyáng capatíd sa gátas. Ipinagbawal sa canyá n̄ canyáng amá ang pakikipag-úsap cay Ibarra, samantalang hindî kinácalagan itó n̄ m̄ga sacerdote n̄ "excomunióñ."

Si capitang Tiago na totoong maraming guinagawâ sa paghahandâ n̄ canyáng báhay, upang matanggap doón n̄ carapatdapat ang Capitán General ay tinawag sa convento.

—¡Huwág cang umiyác anác co!—ang sinasabi ni tía Isabel, na pinupunasan n̄ gamuza ang maniningning na m̄ga salamíng pangáninuhan; siya'y cácalagan n̄ excomunióñ, man̄gagsisisulat sa Santo Papa ... magbibigay táyo n̄ malakíng limós ... Hinimatáy lamang si pári Damaso ... ¡hindî namátay!

—¡Huwag cang umiyac!—ang sábi sa canyá ni Andéng n̄ paanás;—gágawâ acô n̄ paráan upang siya'y iyong macausap; ¿anóng cadahilana't itinatág ang confesionario, cung dî n̄ gumawá n̄ casalanan? ¡Súcat na ang sabihin cura sa upang ipatawad na lahát!

¡Sa cawacasa'y nagbalic si capitang Tiago! Hinánap n̄ m̄ga babáe sa mukhá niyá ang casagutan sa maráming tanóng; datapuwa't nagbabalitâ ang mukhá ni capitang Tiago n̄ panglulupaypáy n̄ lóob. Nagpapawis ang abang laláki, hinahaplos ang nóo at hindî macapanḡúsap n̄ isáng salita man lamang.

—¿Ano ang nangyari, Santiago?—ang tanóng ni tia Isabel na malaki ang pagmimithi.

Sumagót ito nã isáng buntóng-hiningã, at pináhid ang isáng lúhà.

—¿Alang-alang sa Dios, magsalitá ca! ¿Anó ang nagyayari?

—¿Ang aking ipinanãganãanib na nãa!—ang sa cawacasa'y sinábing pabulalás na halos umiiyac. ¿Napahamac nã lahat! Iniuutos ni pári Dámaso na sirain ang mãga salitaan, sa pagca't cung hindî'y ¿mapapacasama raw acó sa búhay na itó at sa cabiláng búhay! ¿Gayon din ang sábi sa ákin nã lahat, patí ni pári Sibyla! Hindî co dápat papanhikin siyá sa aking báhay, at may utang acó sa canyang mahiguit na limampóng libong píso! Sinabi co itó sa mãga pari, dapuwa't hindî nilá acó pinansin: ¿Alín ba ang ibig mong mawalâ, ang sabi nila sa akin,—limampóng libong píso ó ang iyong búhay at ang iyóng cáluluwa? ¿Ay, San Antonio! ¿cung nalalaman co lámang ang gayón! ¿cung nalalaman co lamang ang gayón!

Humáhagulgol si María Clara.

—Huwág cang umiyác, anac co,—ang idinugtóng at liningon niyá itó; —hindî ca gáya nã nanay mong hindî umiiyac cailan man ... hindî umiiyac cung dí sa paglilihí ... Sinasabi sa ákin ni pári Dámasong dumating na raw ang isáng camag-ánac niyáng gáling sa España na siyáng itinátalagang mangibig sa iyó ...

Tinacpan ni María Clara ang canyáng mãga tainã.

—Nãuni, Santiago, ¿nasisira na ba ang ísip mo?—ang sigáw ni tia Isabel; ¿dapat bang magsabi ca sa canyá ang ibang manginãibig? ¿Inaacalà mo bang nagbabago ang anác mo nã mãga manginãibig na gaya nã pagbabago nã báro?

—Iyán din nã ang iniisip co Isabel; si don Crisostomo'y mayaman ... ¿cayâ lámang nagaasawa ang mãga castila'y sa pag-ibig sa salapi ... datapuwa't ¿anó ang ibig mong aking gawín? Pinagbalaan nilá acõng lapatan nã isá ring excomunion ... sinasabi niláng lubhâ raw nangãganib, hindî lámang ang akíng cáluluwa, cung dí namán ang aking catawán ...¿ang catawán! ¿naririnig mo? ¿ang catawán!

—¡N̄guni't walâ cang guinagawâ cung dî pasama-ín ang lóob n̄g iyóng anác! ¿Hindî ba caibigan mo ang Arzobispo? ¿Bákit hindî ca sumúlat sa canyá?

—Ang Arzobispo'y fraile rin, waláng guinagawâ ang Arzobispo cung dî ang sinasabi n̄g m̄ga fraileng canyáng gawin. N̄guni, María, huwág cang umiyác; dárating ang Capitan General, nanasain cang makita, at mamúmulá ang m̄ga mata mo ... ¡Ay! ang isip co pa nama'y magtátamo acó n̄g isáng hápong maligaya ... cung dî lámang itong nángyaring malakíng casacunâang ito'y acó sána ang lálong maligaya sa lahat n̄g m̄ga táo at mananagbíli sa akin ang lahat ... Tumiwasáy ca, anác co; ¡higuit ang casaliwâng palad co cay sa iyó ay hindî acó umiiyác! ¡Maaaring magcaroon ca n̄g man̄ḡin̄ḡibig na lálong magaling, datapuwa't acó'y mawáwalan n̄g limampóng libong piso! ¡Ay, Virgen sa Antipolo, cung magcaroon man lámang sána acó n̄g magandáng palad sa gabing itó!

M̄ga patóc, gúlong n̄g m̄ga coche, tacbúhan n̄g m̄ga cabáyo, músicang tumútugtog n̄g marcha real ay nan̄gagbalítang dumating na ang mahal na Gobernador General n̄g Kapulùhang Filipinas. Tumacbó si María Clara at nagtágò sa canyáng tinutulugang cabahayán ... ¡cahabaghabag na dalaga! ¡pinaglalaruan ang iyóng pusô n̄g m̄ga magagaspáng na m̄ga camáy na hindî nacakikilala n̄g canyáng m̄ga maseselang na m̄ga cuerdas!

Samantalang napúpuno n̄g táo ang báhay at umaalín̄gawn̄gáw sa lahat n̄g m̄ga pánig ang malalacás na yabág n̄g m̄ga lumalacad, n̄g m̄ga tínig na naguutos, calampág n̄g m̄ga sable at n̄g m̄ga espuela, nahahandusay namáng hálos nacaluhód ang lipós pighatíng dalága sa harapan n̄g isáng estempa n̄g Vírgen, na ang pagcacalarawa'y yaóng anyô n̄g cahapíshapis na pan̄ḡun̄ḡulila, na si Delaroché lámang ang natutong macasipî n̄g gayóng damdamin, na wari'y napanood nitó n̄g manggaling na si Guinoong Santa María sa pinaglilibin̄gan n̄g canyáng Anác. Hindî ang pighati n̄g Inang iyón ang siyáng iniisip ni María Clara, ang iniisip niyá'y ang saríling capighatían. Sa pagcâlun̄gayn̄gay n̄g úlo sa dibdíb at sa pagcátin n̄g m̄ga camay sa sahit na tabla, ang azucenang hinútoc n̄g malacás na han̄gin ang canyang nacacatulad. Isáng hinaharáp na panahóng pinanag-inip at hinimashimas na malaon, m̄ga sapantahà n̄g budhíng sumílang sa camusmusán at lumagong casabay n̄g canyáng paglaki at siyang nabibigay casiglahán sa caibuturan n̄g canyáng cataóhan, ¡acalaing catcatin n̄gayón sa baít at sa púsò sa isá lamang

salita. ¡Macacawanãis itó cung patiguílin ñã tibóc ñã púsò at bawian ang baít ñã canyáng liwánag!

Cung paano ang cabaitan at cabanalan ni María Clara sa canyáng pagcabinyagan, gayón din ang canyáng pagcamasintahin sa canyáng m̃ga magugúlang. Hindí lámang nacapagbíbigay tácot sa canya ang excomunióñ ang utos ñã canyang ama't ang pinagbabalaang catiwasayan nito'y páwang humihinãing inisin niyá ang canyáng pagsintá at ihayin sa gayóng m̃ga dakílang catungcúlan. Dinaramdam niyá ang bóong lacás ñã pagsinta cay Ibarra, na hanggang sa sandaling iyo'y hindí man lamang niyá hinihinalà. Ñã minsa'y isáng ilog na umaagos ñã bóong cahinhinan; mababanãong m̃ga bulaclac ang siyang nacalalatag sa canyang m̃ga pampangin. Bahagyá na napaaalon-alon ñã banãin ang canyáng ágos; cung panonoori'y masasabing tumitining. Datapuwa't dí caguinsaguinsa'y cumipot ang dinaraan ñã ágos, magagaspáng na m̃ga malalaking bató ang siyáng humahadlang sa canyáng paglacad, matatandáng m̃ga púnò ñã cáhoy ang siyáng nacahálang na sumasala, ¡ah, ñã magcagayó'y umatúnãal ang ilog, tumindig, cumulô ang m̃ga álon, nagwagwag ñã mandalâ ñã m̃ga bulâ, hinampás ang malalaking m̃ga bató at lumundág sa malálim na banãin!

Ibig niyá sanang manalanãin, ñãunit ¿sino ang macapanalanãin pagca nagnãingitnãit sa malaking hirap? Nananalanãin pagca may pag-asa, at cung wala'y nakikiusap tayo sa Dios, sa pamamag-itan ñã m̃ga buntóng hiniãga.—"¡Dios co! ang sigaw ñã canyáng púsò,—¿bákit inihihwalay mo ñã ganyán ang isáng táo, bakit ikinácait mo sa canyá ang pagsintá ñã m̃ga iba? Hindí mo ikinacait sa canyá ang iyong araw, ang iyong hanãin at hindí mo man lamang itinatagò sa canyáng m̃ga matá ang iyong lanãit, ¿bakit ipagcacait mo sa canya ang pagsinta, gayóng walâ mang lanãit, walâ mang hanãin at walâ mang araw ay mangyayaring mabúhay, datapuwa't cung walang pagsinta'y hindí mangyayari cailan man?

¿Dumarating cayâ sa trono ñã Dios ang gayóng m̃ga sigaw na hindí naririnig ñã m̃ga tao? ¿Naririnig cayâ ang m̃ga sigaw na iyón ñã Ina ñã m̃ga sawing palad?

¡Ay! ang cahabaghabag ñã dalagang hindí nacakilala ñã isáng ina'y nanãanãahas ipagcatiwalà ang m̃ga dalamhating itóng nagbubuhay sa m̃ga pagsinta sa ibabaw ñã lúpà doon sa calinislinisang púsò na walang nakilala

cung di ang pag-íbig n̄g anac sa ina at ang pag-íbig sa ina sa anac; tumatacbo siya, sa canyang m̄ga cahapisan, diyan sa larawan n̄g babaeng dinídios, sa mithing lalong cagandagandahan sa lámát n̄g m̄ga mithi n̄g m̄ga kinapal, diyan sa lalong caayaayang likha n̄g religion ni Cristo, na natitipon sa canyang sarili ang dalawang lalong cagandagandahang calagayan n̄g babae, vírgen at ina, na hindî nalahiran n̄g cahi't babahagyang dúngis, na tinatawang nating María.

—¡Ina!, ¡Ina!—ang canyang hibic.

Lumapit si tía Isabel, na siyang cumuha sa canya sa gayóng pighati. Dumatíng ang iláng canyang caibigang babae at ibig n̄g Capitan General na siya'y makita.

—Tía, sabíhin pô ninyóng acó'y may sakít!—ang ipinakiúsap n̄g dalagang nagugulat;—¡patutugtugin nilá acó n̄g piano at pacacantahin!

Nagtindig si María Clara, tiningnan ang canyang tía, pinilipit ang canyang magagandang bisig at nagsasalitâ n̄g pautal:

—¡Oh, cung mayroon sana acóng!...

N̄guni't hindî tinapos ang salitâ, at nagpasimulâ n̄g paghuhúsay n̄g canyang sariling catawan.

Decorative motif

Decorative motif

XXXVII.

ANG GOBERNADOR GENERAL

—¡Ibig cong causapin ang binatang iyan!—ang sabi n̄ Gobernador General sa isang ayudante;—pinúcaw niyang totóo ang aking nasang siya'y makilala.

—¡May nan̄gagsilacad na pô upang siya'y hanapin, aking general! Datapuwa't díto'y may isang binatang taga Maynìlà, na mapílit ang hin̄ging siya'y papasúkin díto. Sinabi pô namin sa canyang walang panahon ang camahalan ninyó, at cayó'y hindî naparíto upang dumin̄gig n̄ m̄ga pagsasacdal, cung dí n̄ tingnan ang bayan at ang procesión; n̄gúni't sumagót, na sa tuwituwî na'y may panahón daw na magagamit ang camahalan pô ninyó upang gumawâ n̄ nauucol sa catuwíran....

Liningón n̄ Gobernador General na nagtataca ang Alcalde.

—Cung hindî pô acó nagcacamalî,—ang sagót n̄ Alcaldeng yumucód n̄ cauntî,—iyan ang binatang canínang umaga'y nacagalít ni parì Damaso, dahil sa sermón.

—¡Diyata't mayroon pang iba pala? ¡Sinasyà mandíng talaga n̄ fraileng iyang guluhín ang lalawígan, ó baca cayâ ang ísip niya'y siya ang nacapangyayari rito? ¡Sabíhin pô ninyó sa binatang siya'y magtuloy!

Nagpapasial na pabalicbalic sa magcabicabilang dúlo n̄ salas ang Gobernador General, na nan̄gan̄gatal sa galit.

Sa "antesala" (panig n̄ bahay na na sa bago pumasoc sa salas) ay may ilang m̄ga castilà na nahahalò sa m̄ga militar, m̄ga namumunò sa bayan n̄ San Diego at m̄ga mamamayan; sila'y nagsasalitaan ó nagmamatuwírang nagcacalúpon sa iba't ibang pangcat. Nan̄garoroon din naman ang lahat n̄

mga fraile, liban na lámang kay pári Dámaso, at ibig niláng pumasok upang maghandóg ng galang sa Gobernador General.

—Ipinamámanhic sa mga camahalan pô ninyong mangaghintay ng sandali—anang ayudande;—;pumasoc pô cayô, binatà!

Namumùtla at nanngangatal na pumasoc ang binatang iyóng taga Maynilà na madalas mámali sa pananalita na pinaghahaló ang griego at ang tagalog.

Pawang napuspós ng pangguilalás ang lahat marahil, nga'y totóong malaki ang galit ng Gobernador General upang mangahás na papaghintayin ang mga fraile. Nagsalita si pári Sibyla:

—;Acó'y walang anó mang sasabihin sa canyá!... ;nagsasayang acó rito ng panahon!

—Gayón din ang wicà co,—ang dugtong ng isáng agustino;—;táyo na?

—Hindî cayâ lalong magaling na ating siyasatin cung papaáno ang canyáng iniisip?—ang tanóng ni pári Salvi;—sa ganya'y maiilagan natin ang mga upasala ng mga macaalam.. at maipaaalaala natin sa canya ... ang canyáng mga catungculan ...sa Religión,..

—;Magtuloy pô ang mga camahalan ninyó, cung inyóng ibig!—anang ayudante, na hatid ang binatang hindî nacauunawà ng griego, na ngayó'y lumálabas na taglay ang isáng pagmumukháng kinikinanngan ng catuwáan.

Naunang pumasoc si pári Sibyla; sa licura'y sumusunod si pári Salvi, si pári Manuel Martin at ang iba pang mga fraile. Silá'y nanngagsiyucód ng bông capacumbabaan, liban na lámang cay pári Sibyla, na pinapanatili, sampô sa canyáng pagyucod, ang tannging anyô ng isáng nacatataas cay sa ibá; na anó pa't baligtad sa guinawá ni pári Salvi, na halos hinutoc ang bayawang.

—Sino pô sa mga camahalan ninyó si pári Dámaso?—ang biglang itinanóng ng Gobernador General, na hindî man lamang silá pinaupô, hindî silá kinumusta, at hindî silá pinagsabihan niyang mga salitang pangpapuri na pinagcaugaliang tanggapin ng gayóng mga catataas na úring mga tao.

—Hindî pô, guinóo, casama namin si pári Dámaso!—ang sagót ni pári Sibyla ñg halos gayón ding masacláp na pananalitâ.

—¡Nacahigâ pô sa baníg at may sakit ang lingcôd ñg camahalan ninyó!—ang idinugtông na bóong capacumbabaan ni pári Salvi;—pagcatapos na magtamó ñg lugód na macabati pô sa inyó at macumusta namin ang inyóng calagayan, ayon sa nararapat gawin ñg lahat ñg mababait na mña lingcód ñg Hari at ñg lahat ñg taong may pinag-aralan, naparito pô naman cami sa ñgalan ñg mapitagang lingcód ninyó, na may casaliwang palad na....

—¡Oh!—ang isinalabat ñg Capitán General, na pinipihit ang silla sa pamamag-itan ñg isáng páa nitó at saca ñguming nangangatal,—cung ang lahat ñg mña lingcód ñg aking camahalan ay catulad ñg camahalan ni pári Dámaso, lalong iibiguin co pang acó na ang maglingcód sa akin ding camahalan!

Ang mña cagalangalang na mña fraile na pawang nacetayò ang catawan ay nangagsisitayò naman ang caniláng cáluluwa sa ganitóng pagcasasalabat.

—¡Cayó po'y mangagsiupô!—ang idinugtóng ñg Capitán General, pagcatapos ñg sumandaling pagtiguil, at pinatamis ñg caunti ang canyáng pangungusap.

Lumalacad na patiad si capitang Tiagong nacafrac; hatíd niya't tanñan sa camáy ni María Ciara, na pumasoc na halos hindî macahacbang at kimíng kimi. Gayón ma'y gumamit ñg calugód-lugód at mapitagang pagyucód.

—¿Ang guinoong binibini pô bang itó ang anac ninyó?—ang tanóng na nagtataca ñg Capitán General.

—¡At inyó pô, aking General!—ang sagót ni capitang Tiago ñg bóong cataimtiman.

—Nangasidilat ang Alcalde at ang mña ayudante; datapuwa't nanatili sa hindî pagnñigiti ang Capitán General, iniabot ang camáy sa binibini at sa canyá'y sinabi ñg matimyás na pananalitâ:

—Mapapalad ang m̃ga magugulang na may m̃ga anác na babaeng gaya pô ninyó, guinoong binibini! Cayó pó'y ibinalita sa aking carapatdapat na cayó'y pagpitaganan at pangguilalásan ... hinangad co cayóng makita upang cayó'y pasalamatan dahil sa magandang guinawâ pô ninyo ñgayong araw na itó. Nalalaman cong "lahát" at hindî co lilimutin ang marañgal ninyóng inasal pagsúlat co sa Gobierno ñg Harî. Samantala'y itulot pô ninyó, guinoong binibini, na pangalan ñg dakilang Harî na dito'y aking ipinakikiharap, at umiibig ñg "capayapaan" at "capanatagan" ñg canyáng m̃ga tapat na loob na nasasacop, at sa pangalan co naman, na pangalan ñg isáng amáng may m̃ga anác na babaeng casing gúlang pô ninyó, na cayo'y pasalamatan ñg boong ligaya, at ipagtagubiling bigyan ñg isáng ganting pála!

—¡Guinoo!...ang tugón ni María Clarang nangangatal.

Nahulaan ñg Capitan General cung anó ang talagang ibig niyang sabihin at sumagót:

—Totoó pong magaling, guinoong binibini, na cayó'y magcasiya sa galák ñg inyóng sarilíng budhî at sa pagmamahal ñg inyóng m̃ga cababayan, na ang catunaya'y siyá ñgang lalong magaling na ganting pála, at hindi na tayo dapat humingî pa ñg iba. Datapuwa't huwag pò ninyóng ikait sa akin ang magandang pagcacataong aking maipakilala na, cung marunong magparusa ang Justicia'y marunong di namang gumanting pála, at siya'y hindî parating "bulág."

Sinalità ñg Capitan General sa isáng paraang macahulugan at lalong malacás ang lahát ñg m̃ga salitang napapaguitanan ñg lambál na coma.

—Naghihintay po ñg m̃ga utos ñg camahalan ninyo si guinoong Juan Crisostomo Ibarra!—ang malacas na sabi ñg isang ayudante.

Nangatal si Maria Clara.

—¡Ah!—ang biglang sinabi ñg Capitan General,—tulot po ninyo, guinoong binibini, na sa layo'y sabihin ang aking nais na cayo'y muli cong makita bago co iwan ang bayang ito: mayroon pa po acong totoong mahahalagang bagay na sa inyo'y aking sasabihin. Guinoong Alcalde, sasamahan po ninyo aco sa boong aking pagpapasial na ibig cong gawing

lácad, pagcatapos n̄g pakikipagsalitaan cay guinoong Ibarra, na cami lamang dalawa ang mag-uusap.

—Itulot pô n̄g camahalan ninyo,—ani pari Salvi n̄g boong capacumbabaan, na sa inyo'y ipaalaalang si guinoong Ibarra'y excomulgado....

Sinalabat siya n̄g Capitan General at ito ang sinabi:

—Lubos cong ikinatutuwang walang iba acong dapat ipamanglaw cung di ang calagayan ni pari Damaso, na aking hinahanġad n̄g "taimtim sa aking loob" na siya'y "ganap na gumaling," sa pagca't hindi marahil lubhang macapagpapasaya n̄g loob sa canyang gulang ang isang "paglalacbay sa España," dahil sa caramdaman n̄g canyang catawan. Datapuwa't ito'y maalinsunod sa canyá ... at samantala'y inġatan nawâ n̄g Dios ang inyong m̄ga camahalan!

Nanġagsialis ang isa't isa.

—At tunay n̄gang maaalinsunod sa canya!—ang ibinúbulong ni pári Salvi, paglabás.

—¡Tingnan natin cung sino ang mauunang maglalacbay agad!—ang Idinugtóng n̄g isa pang franciscano.

—¡Yayao aco n̄gayon din!—ang sabing masama ang loob ni pári Sibyla.

—¡At cami paparoon sa aming lalawigan!—ang sinabi n̄g m̄ga agustino.

Hindi matiis n̄g isa't isa, sa dahil na masamang cagagawan n̄g isang franciscano'y kinausap sila n̄g Capitán General n̄g malakíng calamigán.

Nasalabong nila sa antesala si Ibarra, na sa canila'y nagpacaing iilan pa lamang ang oras na nacararaan. Hindî sila nagbatian, n̄guni't nagcaroon n̄g m̄ga tinġinang lubhang marami ang sinasaysay.

Iba naman ang guinawa n̄g Alcalde; n̄g walâ na roon ang m̄ga fralle'y binati siyá at maguiliw na iniabot sa canya ang camáy, datapuwa't hindî sila nacapagsalitaan n̄g ano man, dahil sa pagdating n̄g ayudante.

Nasalubong niya sa pintuan si Maria Clara: maraming bagay rin ang m̃ga sinabi ñg titigang guinawa ñg dalawa, ñguni't ibang iba sa m̃ga sinalita ñg m̃ga mata ñg m̃ga fraile.

Humacbang ñg ilang patuñgó sa canya ang Capitan General.

—Lubós na lubós ang aking galac sa aking mahigpit na pakikicamay sa inyó, guinoong Ibarra. Itulot pô ninyó sa aking cayó'y tanggapin co ñg boong pagpapalagay ñg loob.

Tunay ñga namang pinanonood at pinagmamasid ang binata ñg Capitán General na napagkikilala ang canyang catuwaan.

—Guinoó ... ang ganyang pagcalakilaking cagandahan ñg loob....

—Nacasmusugat sa akin ang inyóng pagtataca, inyóng ipinakikilala sa aking hindî ninyó inaasahang cayó'y pagpapakitaan co ñg magandang loob sa pagtanggap co sa inyó: itó'y pagcuculang tiwalâ sa aking pagmamahal sa catuwiran.

—Hindî pô pagbibigay ñg catuwiran, guinoó, cung di pagpapautang ñg loob ang isáng pagtanggap—catoto sa isang gaya cong walang anó man cahulugang sumasailalim ñg capangyarihan ñg mahal na Hari.

—¡Mabuti, mabuti!—anang Gobernador General na naupo at tulóy itinurò sa canyá ang isáng upuan;—bayaan ninyóng acó'y magtamó ñg sandaling pagbubucás ñg pusò; totoong malaki ang aking pagcalugód sa inyóng caasalan; caya ñga't cayó'y inihingî co na sa Gobierno ñg Hari ñg isáng ganting palang dañgal (condecoración), dahil sa caisipan ninyóng pagcacaawang gawang pagtatayó ñg isáng páaralan ... Cung nagsalitâ lamang cayó sa akin, pinanood co sana ñg boong tuwâ ang pagdidiwang na guinawâ at marahil ay nailigtas co cayó sa isáng sama ñg loob.

—Sa ganang aki'y ipinalalagay cong napacaliit ang aking adhicâ,—ang isinagót ñg binata,—na hindi co inacalang may cauculáng carapatan upang abalihin co ang inyóng caisipan na lubháng maraming pinañgañgasiwaan; bucód sa ang catungculan co'y sa unang punò ñg aking lalawigan magsalitâ muna.

—Iguinaláw ñg Capitan General ang canyáng úlo, na nagpapakilala ñg canyáng ligaya, at nalalao'y lalong gumagamit ñg anyóng pagpapalagay ñg loob, at nagpatuloy ñg pananalità:

—Tungcól sa samaan ñg loob na nangyari sa inyó at kay pári Dámaso, huwag pô cayóng matatacot at huwag din namang mag-iingát ñg pagtatanim hindí sásalanñin ang isá man lámang buhóc ninyó sa úlo samantalang acó ang namamahala sa Kapulúan, at tungcól naman sa excomunió, cacausapin co na ang Arzobispo, sa pagca't kinacailanñang makibagay tayo sa lacad ñg panahón: dito'y hindí tayo macapagtatawa sa mña bagay na itó sa hayagang gaya sa España ó sa paham na Europa. Gayón ma'y dapat cayóng magpacainñat sa hinaharap na panahón; nakipagtunggali cayó ñg paharapan sa mña capisanang dahil sa caniláng cahulugan at cayamana'y kinacailanñang siya'y igalang. Nñuni't cayó'y aking tatangkilikin, sa pagca't kinalulugdan co ang mña mababait na anác, kinalulugdan co ang magbigay unlác sa capurihán ñg mña namatay ñg magulang; acó man nama'y umibig din sa aking mña magúgulang, at ;tulunñan acó ñg Dios! hindí co maalaman ang aking gagawin sa calagayan pô ninyô!....

At bigláng bigláng binago ang salitaan, at tumanóng:

—Ibinalità sa aking galing daw pô cayó sa Europa, ¿nátira ba cayó sa Madrid?

—Opô, natira acóng iláng buwán doon.

—Hindí ba ninyó naririnig sa mña salitaan doon ang aking familia?

—Bagong caalis pa pó ninyo ñg acó'y magtamó ñg capurihang ipakilala sa inyong familia.

—At cung gayó'y bakit naparito cayó ñg waláng dalá na anó mang súlat na pangtagubilin sa akin at ñg cayó'y aking tangkilikin?

—Guino, —ang sagót ni Ibarrang casabay ang pagyucod, —sa pagca't hindí tulóy tulóy na galing aco sa España, at sa pagca't palibhasa'y sinabi sa akin cung anó po ang caugalian ninyó, inaaala cong hindí lamang walang cabuluhan ang isáng sulat na pangtagubilin sa inyóng acó'y inyóng

tangkilikin, cung dî naman isáng capaslanḡan pô sa inyó: talagáng natatagubilin sa inyò coming mḡa filipinong lahát.

Nasnaw ang isáng nḡiti sa mḡa labi nḡ matandang militar, na madalang na muling sumagót, na anaki'y sinusucat at tinitimbang ang canyang mḡa salita.

—;Ikinaliligaya cong umisip cayo nḡ papaganyan, at ... ganyan nḡa sana! Gayón man, binata, dapat pô ninyóng maalaman cung anó ang mḡa mabibigat na bagay na pinapas-an namin sa Fiilpinas, Dito'y coming mḡa matatandang mḡa militar, kinacalianḡang gawin namin at lumagay cami sa lahat; Hari, Ministro nḡ Estado, nḡ Guerra, nḡ Gobernación, nḡ Fomento, nḡ Gracia at Justicia at iba pa, at ang lalo pang masama'y kinacailanḡan naming ipagtanóng ang bawa't bagay sa malayong Inang Bayan, na sinasang-ayunan ó minamasama, nḡ papikit cung minsan, ayon sa casualucuyang panahón, ang aming mḡa panucalang cahinḡian. At ;bago sasabihin namin mḡa castilang; Ang yumayacap nḡ malaki'y hindî nacapipisil na mabuti! Bucód sa rito'y ang caraniwan, napaparito coming bahagya na napagkikilala ang lupaing itó, at iniwan namin pagpapasimula naming makilala.—Sa inyo'y macapagsasalitá acó nḡ walang ligoyligoy, sa pagca't walang cabuluhang magpacunuwari acó nḡ ibáng bagay. Caya nḡa cung sa España, na bawa't bagay may ucol na canyáng ministro, na ipinanḡanác at lumaki rin sa lupaing iyón; na may mḡa pámahayagan at napagkikilala ang munacala nḡ mḡa mamamayan, na iminumulat at ipinaunawa sa Gobierno ang canyáng mḡa camalian nḡ canyá ring mḡa camáy, gayón ma'y hindî wastô at maraming totoo ang mḡa caculanḡan, isáng himala na dito'y hindî magcaguló-gulong lahát, sa caculanḡan nḡ mḡa cagalinḡang sinabi co na, bucód sa rito'y may isáng macapangyarihang caaway na humahadlang sa lihim sa icagagaling nitong Kapuluan at lumulubid sa cadiliman nḡ icahihintó nitó sa pagsúlong sa guinhawa at danḡal. Hindî nagcuculang nḡ magagandang panucalà ang mḡa namamamahala, nḡuni't napipilitan caming gumamit nḡ mḡa matá at mḡa bisig nḡ ibá na ang caraniwa'y hindî namin kilala, na marahil hindî ang paglilingcód sa canyang sariling Bayan ang guinagawâ, cung dî ang paglilingcód lamang sa sariling iguiguinhawa. Ito'y hindî casalanan namin, cung dî sa calacaran nḡ panahón; hindî cacaunti ang naitutulong sa amin nḡ mḡa fraile, datapuwa't hindî na macasasapát silá ... Ibig cong ipagmalasakit cayó, at ibig co sanang huwag macapagpahamac sa inyó nḡ anó man ang

m̃ga caculañgan ñg casalucuyang sinusunod naming pamamahala ... hindi co mangyaring maampon ang lahat, at hindi namán macapagsacdal na lahat sa akin. ¿May magagawâ pô ba acó sa inyóng mapakikinabañgan ninyó cahi't cacaunti? ¿mayroon pô ba cayóng anó mang ibig hiñgi sa akin?

Nagnilay-nilay si Ibarra.

—Guinoó,—ang isinagót,—ang lalong malaking nais co'y ang ililigaya nitóng aking bayan, ligayang ibig co sanang maguing cautañgan niya sa Inang Bayan, at sa pagpupumilit ñg aking m̃ga cababayan, at mabigkisán ang Inang Bayan at ang aking m̃ga cababayan ñg waláng hanggang tali ñg nagcacaisang m̃ga adhicá at ñg nagcacaisang m̃ga pag-aari. Ang Gobierno lámang ang macapagbibigay ñg aking cahiñgian, pagcatapos ñg mahabang panahóng laguing pagsusumakit at ñg tapat na m̃ga pagbabago ñg m̃ga cautusán.

Tinitigang sandalí ñg Capitán General, titig na tinumbasán ni Ibarra ñg gayón din catagal na titig.

—¿Cayó pô ang unang lalaking nacausap co sa lupaing itó!—ang bigláng sinabi at iniabot sa canyá ang camáy.

—Walâ pô cayóng nakikita cung dí ang m̃ga táong dito sa ciudad ay humihilahod, hindi pô ninyó nadadalaw ang pinararatañgang m̃ga dampá sa aming m̃ga bayan; cung mamasid pô sana ninyó sila'y macacakita cayó ñg tunay na may magandang púsò at m̃ga dalisay na caasalan.

Nagtindig ang Capitán Ganeral at nagpasyál ñg pacabícabila sa sálas.

—Guinoóng Ibarra,—ang pagdaca'y sinábi, na bigláng tumíguil,—ang bináta'y tumindig;—maráhil yayáo acó sa lóob ñg isáng buwán; hindi nauucol sa inyóng báyan ang patacbó ñg inyóng isip at ang inyóng pinag-arálan. Ipagbili pô ninyó ang lahat ninyóng m̃ga ariarian, paghusáyin ninyó ang inyóng cabán ñg damit at sumáma cayó sa akin sa Europa; ang siñgáw ñg lúpà roo'y macagágaling sa inyó.

—¿Hindi co calilimutan hanggang nabubuhay ang magandang loob na pakita sa akin ñg inyó pong camahalan! ang isinagot ni Ibarrang nababagbag ñg caunti ang calooban;—datapuwa't dapat acóng tumirá sa lupaing kinabuhayan ñg aking m̃ga magugulang.....

—¡Kinamatayán nilá, ang lalong carapatdapat ninyóng sabíhin! Maniwalà pó cayó sa akin, marahil higuít ang aking pagcakilala sa inyóng lupaín cay sa inyó ... ¡Ah! maalaala co palá,—ang canyang bigláng sinábi na nagbago ñã anyô ñã pananalitâ,—¡cayó'y mag-aasawa sa isáng dalagang carapatdapat sambahín, ay biníbinbín sa cayó dito! ¡Humayó cayó! ¡humayó cayó sa canyang tabí at ñã lalo cayóng magcaroon ñã calayaan ay paparituhin ninyó sa akin ang canyáng amá,—ang idinagdág na nacangítî.—Gayón ma'y huwág ninyóng lilimuting ibig cong samáhan ninyó acó sa pagpapasyál.

Yumucód si Ibarra at yumáo.

Tináwag ñã Capitán General ang canyáng ayudante.

—¡Nagágalac acó—anyá, na tinatapictapíc ang balicat ñã ayudante;—ñgayón co lamang nakita cung paano ang paráan upang maguín isáng magaling na castilà, na hindî kinacailanğang talicdán ang pagca magalín na filipino, at sintahín ang canyáng sariling báyan; sa cawacasa'y naipakilala co ñgayón sa mğa fraile na hindî larûan nilá ang lahát sa atin; ¡binigyáng bútas acó ñã binátang itó sa paggawa ñã gayón, at hindî malalao't mabibigyan co ñã tapat na tumbás ang fraile! ¡Sáyang at ang binatang iya'y balang araw ay ... datapuwa't paparituhin mo ang Alcalde sa akin!

Humaráp caracaraca sa canyá ang Alcalde.

—Guinoong Alcalde,—ang sinábi sa canya pagpasoc niya,—ñã mailagang mangyari uli ang "napanood" ñã camahalan pô ninyóng mğa "cagagawan", mğa cagagawang dinaramdam co, palibhasa'y "nacasisirang púri" sa Gobierno at sa lahat ñã mğa castilà, nanğanğahas acóng ipagbílín sa inyó ñã "totoong mahigpit" si guinoong Ibarra, upang hindî lamang ipagcaloob ninyó sa canya ang mğa kinacailanğan at ñã maganap niyá ang canyang mğa panucalang nauucol sa icapagcacapúri ñã Inang-Bayan, cung dí naman ipanğilag ninyó sa hinaharap na panahóng siya'y bagabaguin ñã taong sino man at sa dahilang paano mang paraan.

Napag unawà ñã Alcalde ang sa canya'y pagsisi, caya ñã't siya'y yumucód upang mailihim ang cagulumihanan ñã canyang lóob.

Ipasabi pô ninyó ang gayôn dín sa alférez na siyang nag-uutos dito sa "sección", at inyó pong siyasatin cung túnay nãng may m̃ga tanãng cagagawang sarilí ang guinóong iyan, na hindí sinasabi nã m̃ga "reglamento": hindí lamang íisang carainãan ang aking narinãng tungcól sa ganitóng bagay.

Humarap si capitang Tiagong matigas ang damít na magaling ang pagcacaprinsa.

—Don Santiago,—ang sa canyá'y sinabi nã capitán General sa salitang mairog,—hindí pa nalalaong aking sinaysay ang aking pakikianib sa inyó nã galac, dahil sa pagcacapalad ninyóng magcaroon nã isang anac na babaeng gaya na nã baga nã binibining de los Santos, nãayo'y nakikisama naman acó sa galac ninyó, dahil sa ínyong mamanuganãin: ang catotohanan nãa'y ang lalong mabait sa m̃ga anac na babae ay carapatdapat sa lalong magaling na mamamayang lalaki sa Filipinas. ¿Hindí pô ba mangyaring aking maalaman sa inyó cung cailang cayà ipagsasaya ang canilang pagcacasal?

—!Guinóo!...—ang pautal na sabi ni Capitang Tiago, at pinahid ang pawis na umaagos sa canyang nóo.

—¡Aba! ¡ayon sa masíd co'y walà pang matibayang taning! Sacali't cúlang nã m̃ga padrino'y aking icagagalac nã malaki na acó ay maguínng isa sa canila. Itó'y nã mapawì ang aking masamang pakilasa sa maramíng casalang linabasan co ríto nã padrino hangga nãayon!—ang idinugtóng, na ang Alcalde ang pinagsasabihan.

—¡Siya nãa pô!—ang isinagót ni Capitang Tiago, casabay ang isang nãiting nacaaakit sa pagcahabag sa canya.

Pinaroonan si María Clara ni Ibarrang halos tumatacbo sa paglacad: maraming lubhang sasabihin at isasaysay niya sa caníyang casintahan. Nacarinãng siyà nã masasayàng voces sa isâ sa m̃ga tahanan nã báhay, cayá't siyá'y maráhang tumáwag sa pintúan.

—¿Sinong tumatáwag?—ani María Clara.

—¡Aco!

Tumahímic ang m̃ga voces at ang pintúa'y...hindî nabucsán.

—¿Acó ang tumatawag, ¿macapapasoc ba acó?—ang tanóng ñg binátá, na ang púso'y tumítiboc ñg lubháng malacás.

Nanatili ang catahimican. Ñg macaraan ang sandali'y mararahang m̃ga hacbang ang nañgagsilápit sa pintò, at ibinulóng sa bútas ñg susian ñg masayáng voces ni Sínang.

—Crisóstomo, pasasa teatro camí ñgayóng gabí; isúlat mo ang ibig mong sabihin cay Maria Clara.

At nañgagsilayo ang m̃ga hacbang na matúlin ding gáya ñg pagcalapit.

—¿Anô ang cahulugan cayâ nito?—ang ibinulong ni Ibarrang naglilining-lining at untiunting lumálayò sa pintúan.

Decorative motif

Decorative motif

XXXVIII.

ANG PROCESION.

Paggabi, at n̄ n̄sisindi n̄ lahát ang m̄ga farol sa m̄ga bintanà, guinawâ ang icaápat na paglabás n̄ procesiòn, na sinásabayan n̄ REPIQUE n̄ m̄ga campaná at n̄ talastás n̄ dating m̄ga putucan.

Ang Capitan General na nagpápasyal n̄ lacád, na caacbáy ang canyáng dalawang ayudante, si Capitang Tiago, ang Alcalde, ang Alferez at si Ibarra, na pinan̄gun̄nahan n̄ m̄ga guardia civil at n̄ m̄ga púnong-báyan, na siyáng nan̄gagwawahi n̄ dáan at nagpapatabí sa tao, inanyayáhan silang doon manóod n̄ pagdáan n̄ procesiòn sa báhay n̄ Gobernadorcillo, na nagpatayò sa harapán n̄ isáng tablado, upang doon saysayín ang isang LOA (pagpupuri) sa pag bibigay dan̄gal sa Santong Patrón.

Tinalicdán maráhil n̄ bóong galác ni Ibarra ang pakikiníg n̄ tuláng iyón, palibhasa'y lálong minámagaling pa niyáng doon na manóod n̄ procesiòn sa báhay ni Capitang Tiago, na kinatitirahan ni María at n̄ caniyáng m̄ga caibigang babáe, n̄guni't sa pagcá't íbig n̄ Capitan General na mápakinggan ang LOA, napilítan siyáng mag-alíw na lámang sa pagásang si María Clara'y canyáng makikita sa teatro.

Ang pasimulà n̄ procesiò'y m̄ga "ciriales" na pílac, na taglay n̄ tatlóng m̄ga sacristáng nan̄gacaguantes, sumúsunod ang m̄ga batá sa páaralang casáma ang caniláng maestro; pagcatápos ay ang m̄ga batáng may daláng m̄ga farol na papel, na ibá't ibá ang m̄ga cúlay at anyô, nacalagáy sa dúlo n̄ isáng tikíng humiguít cumúlang ang hába sa napapamutihán n̄ alinsúnod sa naisipán n̄ m̄ga batá, sa pagca't ang nagcacagúgol n̄ pag-ilaw na ito'y ang m̄ga musmós sa náyon at ang náyon, at ang pinabahalàan. Malígayang guináganap nilá ang tungcúling itóng iniátang sa canilá n̄ MATANDA SA NAYON; bawa't isa'y nagmumunacálá at

gumagawà n̄ canyáng farol, pinapamútihan n̄ magalin̄gin niláng m̄ga sábit at n̄ maliliit na m̄ga bandíla, alinsunod namán sa calagayan n̄ caniláng bulsá, at sacâ iniilawan n̄ isáng upós n̄ candilà, sacali't macapanghin̄gi sila sa isáng caibigan ó camag-ánac na sacristan, ó cung dili caya'y bumibili sila n̄ isáng maliit na candilang mapulá, na guinagamit n̄ m̄ga insíc sa caniláng m̄ga altar.

Sa calaguitnaa'y nagpaparoo't parito ang m̄ga alguacil at m̄ga teniente n̄ justicia, upáng panḡasiwàang huwag magcáwatac-watác ang m̄ga hanáy at huwág magcábuntón-buntón ang m̄ga tao, at sa ganitóng cadahilana'y guinagawà niláng tagapamag-itan ang caniláng VARAS, sa pagcat sa m̄ga panghahampas nila nito, na ipinamamahagui nila n̄ ucol at catatagang lacas nasusunduan nilá ang pagcáunlac at carikitan n̄ m̄ga proceción, sa icababanal n̄ m̄ga cáluluwa at ininingning n̄ m̄ga pagdiriwáng n̄ religiôn!

Samantálang ipinamamahágui n̄ waláng báyard n̄ m̄ga alguacil ang ganitóng pangbanál na m̄ga paló n̄ yantóc, ang ibá nama'y namímigay rin n̄ waláng báyard n̄ malalaki't maliliit na m̄ga candilá, at n̄ sa gayo'y caniláng maaliw ang m̄ga pinalô.

Guinoong Alcalde,—ani Ibarra, n̄ sabing mahína,—guinagawá po bà ang m̄ga pamamálong iyan upang mabigyáng caparusahán ang m̄ga macasalanan, ó dahilán lámang na canilang naibigan?

—¡Sumasacatuwiran pô cayô, guinoong Ibarra!—ang sagot n̄ Capitan General na narin̄gig ang gayong catanun̄gan:—nacapagtátaca ang ganitóng napapanóod na ... catampalasanan sa bawa't maparitong taga ibáng lupaín. Nararapat n̄gang ipagbáwal.

Hindí maalaman cung anó ang dahil at cung bakit ang nan̄gun̄gunang santo'y si San Juan Bautista. Sa nakikitang calagayan niyá'y masasabing hindí totoong kinalulugdan n̄ m̄ga tao ang m̄ga cagagawán n̄ pinsan n̄ ating Panḡinoong Jesucristo; túnay n̄ga't siyá'y may m̄ga paa't binting dalága, at may pagmumukháng ermitaño, datapuwa't ang kinalalagyan niya'y isáng lúmang andás na cáhoy, at siyá'y dinídimlan n̄ iláng m̄ga batang may m̄ga daláng farol na papel na waláng ílaw, NA nan̄gagpapaluan nang lihím n̄ canicanilang farol ang isá't isá.

—¡Cúlang pálad!—ang ibinúbulong n̄ng filosofo Tasio, na pinanonóod ang prosección mulà sa daan;—hindî macapagbibigay cagalin̄gan sa iyo ang icáw ang náunang nagsaysay n̄ng Magandang Balitá, at ang cahi't yumucód sa iyo si Jesús! ¡hindî nacapagbibigay cagalin̄gan sa iyo ang inyong malaking pananampalataya't ang iyóng pagpapacahirap, at ang iyo man lámang pagcamatay dahil sa pagwalanggaláng mo n̄ng catotohanan at n̄ng iyong pinananaligan; linilimot ang lahat n̄ng itó n̄ng m̄nga tao, pagca waláng tagláy cung di ang saríling m̄nga carapatán! Lalong magaling pa ang magsermón sa m̄nga simbahán cay sa maguínng cawiliwiling tinig na sumisigaw sa m̄nga iláng, nagpapakilala sa iyó ang m̄nga bágay na itó cung anò ang Filipinas. Cung pano sána ang iyóng kináin at hindî m̄nga balang, cung ang dinamít mo sana'y sutlà at hindî balat n̄ng m̄nga hayop, cung nakipánig cá sa isáng Capisánan n̄ng m̄nga fraile....

N̄nguni't inihintô n̄ng matandáng laláki ang canyáng m̄nga pagsísi, sa pagca't dumárating si San Francísco.

—¿Hindî ba sinabi co na n̄nga?—ang itinulóy na n̄ngumin̄gití n̄ng patuyâ;—itó'y na sa isáng carro at ¡Santo Dios! gaáno caráming m̄nga ilaw at gaáno caráming m̄nga faról na cristal! ¡Cailan ma'y hindî ca naliguíd n̄ng ganyáng caráming m̄nga pangliwánag, Giovanni Bernardone! ¡At pagcagalinggalíng na músical ibang m̄nga tínig ang ipinaringig n̄ng m̄nga anác mo n̄ng mamatáy na icáw! Datapuwa, ¡cagalanggalang at mápacumbabang nagtayô n̄ng isáng Capisánan, cung mabúhay cang mag-ulí n̄ngayon, walâ cang ibang makikita cung dí n̄nga haling na Eliasis de Cortona, at sacáli't makilala ca n̄ng iyóng m̄nga anác, ibíbilanggô icaw at maráhil ay mawán̄gis ca sa kinaratnan ni Cesario de Speyer!

Sumusunod sa música ang isáng estandarte na kinalalarawanan n̄ng santo ring iyon, datapuwa't may pitóng pacpac. Dalá ang estandarteng iyón n̄ng m̄nga "hermano tercero," na nacahabitông guingón at nagdarasal n̄ng malacás at sa anyóng caawá-awáng tiníg.—Ayawàn cung ano ang dahil n̄ng pagcacagayón, sumúsunod doon si Santa María Magdalena, na pagcagandagandang larawang may saganang buhóc, may panyong pinyang bordado sa m̄nga daliring punô n̄ng m̄nga singsíng, at nararamtán n̄ng damit na sutlang may pamuting m̄nga malalapad na guintó. Naliliguíd siyá n̄ng m̄nga ilaw at n̄ng incienso; nan̄gan̄ganino sa canyáng m̄nga luhang virdrio ang m̄nga culay n̄ng m̄nga ilaw "bengala," na nagbibigay sa procesión n̄ng anyóng

cahimahimalá, caya nãa't cung minsá'y lumuluha ang santang macasalanan nã verde, cung minsa'y pulâ, minsa'y azul at iba pa. Hindî nagpapasimulá ang mãa bahay nã pagpapaningãas na mãa ilaw na itó cung dî cung nagdaraan si San Francisco; hindî tinatamo ni San Juan Bautista ang ganitong mãa carañalan, caya't dalidaling nagdaraán, na canyáng pagcahiyá na siyá lamang ang bucód na ang pananamit ay balát nã mãa hayóp sa guitnâ nã gayóng caraming mãa taong lipós nã guintô at mãa mahalagang bató.

—¡Nariyán na ang ating santa!—anang anác na babae nã gobernadorcillo sa canyáng mãa panauhin; ipinahirám co sa canyá ang aking mãa singsíng, nãuni't nã aco'y magtamó nã langit.

Nanãagsisitiguil ang mãa nanãagsisi ílaw sa paliquid nã tablado upáng mapakinggan ang LOA (pagpupuri), gayón din ang guinagawá nã mãa santo; ibig na man nilá ó nã sa canilá'y nanãagdadalang makinig nã mãa tulá. Sa pagca pagód nã cahihíntay nã mãa nanãagdadala cay San Juan, sila'y nanãagsiupo nã patingcayad, at pinagcaisahan nilang ilagay muna sa lupa ang santo.

—Baca maggalit ang aguacil ang tutol nã isà.

—¡Hes! ¡diyata't sa sacristia'y inilalagay lamang siyá sa isáng suloc na may mãa bahay nã gagambá!

At nã mapalagay na sa lupa si San Juan, siya'y nagmúkhang tila isá sa mãa taong-bayan.

Nagpapasimula ang hanay nã mãa babae buhat cay Magdalena, ang caibhân lámang ay hindî nagsisimula muna sa hanay nã mãa batang babae, na gaya nã mãa lalaki, cung di ang mãa matatandáng babae ang nanãunãuna at sumusunod ang mãa dalaga na siyang nanãasahulí nã procesión hanggang sa carro nã Virgen na sinusundan nã cura na napapandunãan nã palio. Pacana ang caugaliang itó ni pari Damaso, na siyang may sabi: "Hindî ang mãa matatandang babae ang kinalulugdan nã Virgen cung di ang mãa dalaga", bagây na isinasamà nã mukha nã maraming babaeng mapag-anyong banál, nãuni't sumasang-ayon sila at nã mapagbigyang loob ang Virgen.

Sumúsunod cay Magdalena si San Diego, baga man sila hindî niya ikinatutuwa ang gayóng calagayan, sa pagca't nananatili sa canyang mukha ang cahapisan, na gaya rin caninang umaga ñ sumusunod siya sa licuran ni San Francisco. Anim na mña "hermana tercera" ang humihila sa canyáng carro, dahil sa cung anong panñaco ó pagcacaramdam; ang catotohana'y sila ang humihila, at taglay nila ang boong pagsusumipag. Huminto si San Diego sa harap ñ tablado at naghihintay na siya'y handugan ñ bati.

Datapuwa't kinakailangang hintayin ang carro ñ Virgeng pinanñunñuhan ñ mña taong suot "fantasma" ó multó, na nacagugulat sa mña bata; caya ña't naririnig ang iyacan at sigawan ñ mña sanggol na mña haling ang caisipan. Gayón man, sa guitna ñ madilim na pulutóng na iyon ñ mña hábito, mña capuchón, mña cordón (lubid) at mña lambóng, na caalacbay yaóng dasál na pahunál at hindi nagbabago ang tinig, na papanood na wanñis sa mña mapuputing mña jazmin, tulad sa mña sariwang sampaga nahahalo sa mña lumang mña basahan, ang labing dalawang batang babaeng nagagayasan ñ puti, nacocoronahan ñ mña bulaclac, culót ang buhóc, nagniningning ang mña matang cahuad ñ caniláng mña collar; waláng pinag-ibhan sa mña angel ñ caliwangang napipilit ñ mña multó. Sila'y pawang nacacapit sa dalawang mña sintas na azul na nacatali sa carro ñ Virgen, na nagpapaalaala sa mña calapating humihíla sa "Primavera" (larawan ñ pasimula ñ tag-araw.)

Pawang handa na sa pakikinig ang lahat ñ mña larawan, na nagcacadaidaiti sila sa pag-ulinig ñ mña tula; nacatitig ang lahát sa nacasiwang na cortina (tabing ñ pintuan); sa cawacasa'y isang "aaah!" ñ pangguiguilalas ang nagpumiglas sa mña labi ñ lahat.

At carapatdapat ñang pangguilálasan: siya'y isáng malakilaki ñ batang lalaking may mña pacpac, "botas" na pangpanñabayo, banda, cinturón at sombrero may mña plumaje.

¡Ang señor Alcalde mayor!—ang sigaw ñ isá; datapuwa't nagsimula ang himala ñ mña kinapal ñ pagsasaysay ñ isang tuláng cawanñis din niyá, at hindî niyá isinama ñ loob ang sa canya'y pagtutulad sa Alcalde.

Bakin pa sasaysayin dito ang mña sinabi sa wicang latín, tagalog at wicang castila, na pawang tinula, ñ caawaawang binigyang pahirap ñ gobernadorcillo? Linasap na ñ mña bumabasa sa amin ang sermón ni pari

Damaso caninang umaga, at ayaw nãa coming sila'y lubhang palayawin nã napacarami namang mãa caguilaguilalas na mãa bagay, bucód sa baca pa sumama ang loob sa amin nã franciscano cung siya'y ihanap namin nã isang macacapanãagaw, at ito ang aayaw cami, palibhasa'y cami taong payapa, sa cagalingãan nã aming capalaran.

Ipinagpatuloy pagcatapos ang procesi3n: ipinagpatuloy ni San Juan ang malabis nã saclap na canyang paglalacad.

Nã magdaan ang Virgen sa tapat nã bahay ni cápitang Tiago'y isang awit-calanãitan ang sa canya'y bumati nã mãa sinalita nã Arcãngel. Yao'y isang tinig na caayaaya, matining, mataguinting, nagmamacaawa, itinatanãis warĩ ang "Ave María" ni Gounod, na sinasaliwan nã pianong siya rin ang tumutugt3g at caacbaw niyang dumadalanãin. Nagpacapipi ang música nã procesi3n, huminto ang pagdarasal at tumiguil pati ni pari Salvi. Nanãanãatal ang voces at bumúbunglos nã mãa luha: higuít sa isang pagbati, ang sinasaysay niya'y isãng mata3s na dalanãin, isang carainãan.

Narinig ni Ibarra ang t3nig mula sa kinãlalagyang durunãawan, at nanaog sa ibabaw nã canyang puso ang panãinãilabot at calungcutan. Napagkilala niya ang sa caluluwang iyong dinaramdam, na isinasaysay sa isang pag-awit, at nanãanib siyang magtanong sa sarili nã cadahilanan nã gayong pagpipighati.

Mapanglaw at nag-iisip-isip nã siya'y masumpong nã Capitan General.

—Sasamahan niny3 ac3 sa pagcaĩn sa mesa; pagsasalitaan nãtin doon ang nauucol sa mãa batang nanãawala, ang sa canya'y sinabi.

—Ac3 caya бага ang pinagcacadahilanan?—ang ibinul3ng nã b3nata, na бага man tinitingnãn niya'y hindi niya nakikita ang Capitan General, na canyãng sinundan nã wala sa canyang loob.

Decorative motif

Decorative motif

XXXIX.

SI DONA CONSOLACION.

¿Bákit nacasará ang m̃ga bintana ñg bahay ñg alférez? ¿saan naroroon, sámantalang nagdaraan ang procesión, ang mukháng lalakí't nacabarong francia na Medusa ó Musa ñg Guardia Civil? Napagkilala caya ni doña Consolación lubhang nacasususot ang canyang noong nababalatayan ñg m̃ga malalaking ugât, na wari'y siyang pinagdaraan, hindî ñg dugó, cung di ñg suca at apdó; ang malakíng tabacó, carapatdapat na pamuti ñg caniyang moradong m̃ga labi, at ang canyang mainguiting titig, na sa canyang pagsang-ayon sa isang magandang udyóc ay hindî niyá inibig na gambalain sa canyang calaguimlaguim na pagsuñgaw, ang m̃ga catuwaan ñg caramihang tao.

¡Ay! sa ganáng canya'y nagnawnáw lámang, ñg panahón na naghaharí ang caligayahán, ang m̃ga magagandang udiyóc ñg budhi.

Mapañgláw ang báhay, sa pagca't nagcacatuwâ ang bayan,—na gaya na ñgâ ñg sinasabi ni Sínang; waláng m̃ga faról at m̃ga bandera. Cung dí lámang sa centinela (bantay na sundalo) na nagpapasial sa pintuan, mawiwicang walang táo sa báhay.

Isáng malamlám na ílaw ang siyáng lumiliwanag sa waláng cahusáyang salas, at siyáng nagpapañganínag sa m̃ga marurumíng capís na kinapítan ñg m̃ga báhay-gagambá at dinikitán ñg alabóc. Ang ginóong babae, ayon sa canyáng pinagcaratihang huwág gumawâ at cakilakilabot; waláng pamuti ang canyáng buhoc liban na lamang sa isang panyong nacatali sa canyang úlo, na doo'y pinababayaang macatacas ang m̃ga maninipis at maiicling tungcos ñg m̃ga gusamót na buhoc ang bárang franelang asúl, na siyang na sa ibabaw ñg isa pang barong marahil ñg una'y putî, at isang sáyang cupás, na siyang bumabalót at nagpapahalatâ ñg m̃ga

payát at lapád na m̃ga hità, na nagcacapatong at ipinag-gagalawan ñg mainam. Lumalabas sa canyang bibig ang bugál-bugál na asó, na ibinúbuga ñg boong pagcayamot sa alang-alang, na canyang tinitingnan-pagca ibinubucas ang m̃ga mata. Cung napanood sana siya ni don Francisco Cañamaque, marahil ipinalagay na siya'y isang hariharian sa bayan, ó cung dilicaya'y mangcuculam, at pinamutihan pagca tapos ang caniyang pagcatuclas na iyon ñg m̃ga pagwawariwari sa wicang tinda, na siya ang may likhâ upang canyang maguing sariling gamit.

Hindi nagsimba ñg umagang iyon ang guinoong babae, hindi dahil sa siya'y aayaw, cun di baligtad, ibig sana niyang siya'y pakita sa caramihan at makinig ñg sermón, ñguni't hindi siya pinahintulutan ñg canyang asawa, at ang pagbabawal ay may calakip, na gaya ñg kinauugalian, na dalawa ó tatlong lait, m̃ga tungayaw at m̃ga sicad. Napagkikilala ñg alferez na totoong catawatawang manamit ang canyang babae, na naaamoy sa canya yaong tinatawag ñg madlang "calunya ñg m̃ga sundalo," at hindi ñga magaling na siya'y ilantad sa m̃ga mata ñg m̃ga matataas na tao sa pañgulong bayan ñg lalawigan, at cahi't sa m̃ga taga ibang bayang doo'y nañgagsidalo.

Datapuwa't hindi gayon ang pinag-iisip ñg babae. Talós niyang siya'y maganda, na siya'y may pagca anyong reina at malaki ang cahigtan niya cay María Clara sa cagaliñgang manamit at gayon din sa karikitan ñg caniyang m̃ga damit: si Maria Clara'y nagtatapis, siya'y hindi't naca "saya suelta." Kinailañgang sa caniya'y sabihin ñg alferez: "ó itatahimic mo ang iyong bibig ó ipadadala cata sa bayan mo sa casisicad!"

Hindi ibig ni doña Consolación umuwi sa canyang bayan sa casisicad, ñguni't umisip siya ñg gagawing panghihiganti.

Cailan ma'y hindi naguing carapatdapat macaakit sa canino man ñg pagpapalagay ñg loob ang marilim na pagmumukhâ ñg guinoong babaeng ito, cahi't cung siya'y nagpipinta, ñg canyáng mukhâ, ñguni siya'y totoong nacapagbigay balisa ñg umagang iyon, lalong lalo na ñg siya'y mapanood na magpabalicbalic ñg paglacad sa magcabicabilang dulo ñg bahay, na walang imic at wari mandi'y nagbabalacbalac ñg isang bagay na cagulatgulat ó macapapahamac: taglay ñg canyang paniñgin iyang sinag na ibinubuga ñg isang ahas pagca inaacmaang lusayin cung siya'y nahuhuli;

ang paninǵing yao'y malamig, nagninining, tumataos at may cadulingǵasan, carumaldumal, malupit.

Ang lalong maliit na pagcacahidwa, ang lalong babahagyang hindi sinasadyang alatiit, humuhugot sa canya nǵ isang salaula at napacaimbing lait na sumasampal sa caluluwa; datapuwa't sino ma'y walang sumasagot: maguiguing isa pang malaking casalanan ang mahinahong pakikiusap.

Nagdaan sa gayong calagayan ang maghapon. Palibhasa'y walang ano mang nacahahadlang sa canya—sapagca't piniguing ang canyang asawa,—ang budhi niya'y pinupuno nǵ guiyaguis: masasabing untiunting pinupuspos ang canyang mǵa silacbo nǵ tilamsic at init nǵ lintic at nanǵagbabalang magsambulat nǵ isang imbing unos. Nanǵagsisiyucod na lahat sa canyang paliguid, tulad sa mǵa uhay sa unang hihip nǵ bagyo: walang nasusunuang hadlang, hindi nacatitiod nǵ ano mang dulo ó catayugang sucat mapagbuntuhan nǵ canyang cayamutan; nanghihinuyo at nanǵanǵayupapang lahat ang mǵa sundalo at mǵa alilà sa paliguidliguid niya.

Ipinasara niya ang mǵa bintana upang huwag niyang maringǵig ang mǵa pagcactuwa sa labas; ipinagbilin sa centinela na huwag papasukin ang sino man. Nagbigkis nǵ isang panyo sa ulo at nǵ wari'y ito'y mailagang huwag sumambulat, at pinasindihan ang mǵa ilaw baga man may sicut pa ang araw.

Ayon sa ating nakita na, piniit si Sisa, dahil sa panggugulo sa catiwasayan nǵ bayan at inihatid sa cuartel. Niyo'y wala roon ang alférez, caya napilitan ang cahabaghabag na babaeng maglamay na magdamag na nacaupo sa isang bangco, na walang diwa ang titig. Nakita siya kinabucasan nǵ alférez, at sa pagcaibig na siya'y maipanǵilag sa ano mang casacunaan sa mǵa araw na iyon nǵ caguluhan, at sa caayawan namang huwag magcaroon nǵ ano mang hindi calugodlugod panoorin, ipinagbilin nǵ alférez sa mǵa sundalong alagaan si Sisa, caawaang pagpakitaan nǵ maguiliw na calooban at pacanin. Gayon ang naging calagayan sa loob nǵ dalawang araw nǵ babaeng sira ang pag-iisip.

Nǵ gabing ito, ayawan cung dahil sa calapitan doon nǵ bahay ni capitang Tiago'y dumating hanggang sa canya ang mapanglaw na canta ni María Clara, ó cung dili caya'y pinucaw nǵ ibang mǵa tinig ang pagcaalaala

niya ñ canyang mña dating canta, sa papaano man ang dahil, pinasimulaan niyang cantahin ang mña "cundiman" nang canyang cabataan. Pinakikinggan siya nang mña sundalo at hindi nanñagsisiimic: ¡ay! sa canila'y nagpapagunitâ ang mña tinig na iyón ñ mña panahong una, yaóng mña gunitâ ñ panahóng hindi pa narurunñisan ang calinisan ñ canilang budhî.

Narinig din siyá ni doña Consolación sa oras na iyón ñ canyáng cainipan, at ñ canyáng maalaman cung sino ang cumacanta'y nag-utos:

—¡Papanhikin ninyó siyá agad-agad!—ang canyang sinabi pagcaraan ñ iláng sandaling canyang pag-iisip-isip. Isang bagay na nacacahuwad ñ ñgiti ang siyang nasnaw sa canyang tuyong mña labi.

Ipinanhíc doon si Sisa, na humaráp na dî nagulomihanan, na hindî nagpahalata ñ pagtatacá ó tácot: tila mandin wala siyáng nakikitang sino mang guinóong babae. Ito'y nacasugat sa loob ñ mapagmataas na Musa, na ang bóong acala'y nacaáakit sa paggalang at pagcagulat ang canyáng calagayan.

Umubó ang alfereza, humudyát sa mña sundalong manñagsiya-o, kinuha ang látigo ñ canyang asawa sa pagca sabit, at nagsalita ñ mabanñis na tinig sa babaeng sira ang isip:

—"¡Vamos, magcantar icaw!"

Isa sa mña magagandang caugalian ñ guinoong babaeng ito ang magpacasumicap na huwag niyang maalaman ang wicang tagalog, ó cung dili ma'y nagpapacunwaring hindî niyá nalalaman ang tagalog na ano pa't sinasadyang magpautal-utal at magpamalimali ñ pananalita: sa gayo'y magagawa niyá ang pag-aanyo ñ tunay na "orofea", na gaya ñ caniyáng caraniwang sabihin. ¡At magaling ña naman ang canyáng guinagawa! sa pagca't cung pinahihirapan niyá ang wicang tagalog, ang wicang castila'y hindi lumiligtas sa gayóng catampalasanan, sa nauucol sa gramática at gayon din sa pangñungusap. At gayon man'y ¡guinawa ñ canyáng asawa, ñ mña silla at ñ mña zapatos ang boong caya upang siya'y maturuan! Isa sa mña salitang lalong pinagcahirapang totoo niyá, na ano pa't daig ang pagcacahirap ni Champollion sa mña geroglífico, ay ang sabing "Filipinas."

Ayon sa sabihanan, kinabucasan n̄ araw n̄ sa canila'y pagcacasal, sa pakikipag-usap sa canyang asawa, na n̄ panahong iyo'y cabo pa lamang, sinabi ni doña Consolación "Pilipinas"; inacala n̄ cabong catungculan niyáng ipakilala ang pagcacamali at turuan, caya n̄a't canyáng tinuctucan at pinagsabihan:—"Sabihin mong Felipinas, babae, huwag ca sanang hayop. ¿Hindi mo ba nalalamang ganyan ang pangalan n̄ iyong p.bayan dahil sa nanggaling sa Felipe?" Ang babaeng pinapanaguinip ang matimyás na lugód n̄ pagcabagong casal, inibig sumunod at sinabing; "Felepinas". Inacala n̄ cabong nacalalapitlapit na, caya dinagdagan ang m̄a pagtuctoc, at sinigawan—"Datapuwa, babae, hindi mo ba masabi: Felipe? Huwag mong calimutan, talastasin mong ang haring Felipe ... quinto.... Sabihin mong Felipe, at saca mo iragdag ang "nas" na ang cahulugan sa wicang latin ay m̄a pulo n̄ m̄a indio, at masusunduan mo ang pangalan n̄ iyong rep-bayan!

Hinihipohipo ni Consolación, na n̄ panahong iyo'y lavandera, ang búcol ó ang m̄a búcol n̄ canyang ulo, at inulit, bagaman nagpapasimula na ang pagcaubos n̄ canyáng pagtitiis:

—"Fe ...lipe, Felipe ...nas, Felipenas, ¿gayón n̄a ba?

Nanguilalás n̄ di ano lamang ang cabo. ¿Bakit baga't "Felipenas" ang kinalabasan at hindi "Felipinas"? Alin sa dalawa: ó sasabihing "Felipenas" ó dapat sabihing "Felipi"?

Minagaling n̄ cabong huwag n̄ umimic n̄ araw na iyón, iniwan ang canyáng asawa at maingat na nuhang tanóng sa m̄a limbag. Dito'y napuspos n̄ hindi cawasa ang canyáng pagtatacá; kinusót ang canyáng m̄a matá:—Tingnan nating ... marahan! "Filipinas" ang siyang saysay n̄ lahat n̄ m̄a limbág, cung wicaing isá-isá ang m̄a letra; ang canyáng asawa at siyá ay cacapuwa wala sa catuwiran.

—¿Bakit?—ang ibinubulong,—macapagsisinun̄galing baga ang Historia? ¿Hindi bagá sinasabi sa librong ito, na ang pangalang ito'y siyang dito'y ikinapit, alang-alang sa infante na si don Felipe? ¿Bakit caya nagcapapaano ang pangalang ito? Baca caya naman isang indio ang Alonso Saavedrang iyón?...

Isinangguni ang canyang m̃ga pag-aalinlañgan cay sargento Gómez, na ñg panahón ñg canyáng cabataa'y naghañgad na magpari. Hindi man lámang pinapaguingdapat ñg sargentong tingnan ang cabo, nagpalabas sa bibig ñg isáng cumpol na asó at sinagot siyá ñg lalong malaking pagmamayabang:

—Ñg m̃ga panahóng una'y hindi sinasabing Felipe cung hindi Filipi: tayong m̃ga tao ñgayón, palibhasa'y naguiguing "franchise" (nakikigagad ñg ugali sa m̃ga francés), hindi natin matiis na magcasunod ang dalawang "i". Caya ñga ang taong may pinag-aralan, lalong lalo na sa Madrid, ¿hindi ca ba napaparoon sa Madrid? ang taong may pinag-aralan ang wica co, nagpapasimula na ñg pananalita ñg ganito: "ministro", "enritación", "embitación", "endino", at iba pa, sa pagca't ito ang tinatawag na pakikisang-ayon, sa casalucuyang lacad ñg caugalian.

Hindi napaparoon sa Madrid cailan man ang cabo, ito ang cadahilana't hindi niya nalalaman ang cung bakin gayon ang pananalitâ. ¿Pagcalalaking bagay ang natututuhan sa Madrid!

—¿Sa macatuwid ñgayon ang dapat na pananalita'y?...

—Ayon sa pananalita ñg una, ¿alam mo na? Ang lupaing ito'y hindi pa pantas, ¿iayon mo sa caugalian ñg una: Filipinas!—ang tugón ni Gómez ñg boong pagpapawalang halaga.

Sacali't masama ang pagcatanto ñg cabo sa m̃ga sarisaring wica, ang capalit nama'y magaling siyang asawa: ang bagong canyang napag-aralan ay dapat maalaman naman ñg canyang asawa, caya't ipinagpatuloy niya ang pagtuturo.

—Consola, ¿ano ang tawag mo sa iyong p—bayan?

—¿Ano ang aking itatawag sa canya? alinsunod sa itinuro mo sa akin ¿Felifenas!

—¿Haguisin cata ñg silla, p-!,—cahapo'y magalinggaling na ang pagsasalita mo ñg pang̃alang iyan, sa pagca't naaayon sa bagong caugalian; datapuwa't ñgayo'y dapat mong sabihin ñg alinsunod sa matandang ugali Feli, hindi pala, ¿Filipinas!

—¡Tingnan mo, hindi pa acó luma! ¿ano ba ang pagca isip mo?

—¡Hindi cailanǵan! ¡sabihin mong Filipinas!

—¡Ayaw aco! Aco'y hindi isang lumang casangcapan ... ¡bahagya pa lamang nacagaganap aco nǵ tatlompong taón!—ang isinagot na naglilis nǵ mangas na parang naghahanda sa pakikiaway.

—Sabihin mo, napacap—, ó ¡babalabaguin cata nǵ silla!

—Namasdan ni Consolación ang galaw, nagdilidili at nagsabi nǵ pautal, na humihinǵa nǵ malacas:

—Feli ...Fele ...File ...

¡Pum! ¡erraes! ang silla ang siyang tumapos sa pananalita.

At ang kinawacasan nǵ pagtuturo'y suntucan, calmusan, mǵa sampalan. Binuhucan siya nǵ cabo, tinangnan naman nǵ babae ang balbas nǵ lalaki at ang isang bahagui nǵ catawan—hindi macapanǵagat sa pagca't umuugang lahat ang caniyang mǵa nǵipin,—bumigay nǵ sigaw ang cabo, binitiwang siya nǵ babae, huminǵing tawad sa lalaki, umagos ang dugo, nagcaroon nǵ isang matang mahiguit ang capulahan cay sa isa, isang barong gulagulanit, lumabas ang maraming mǵa casangcapan sa canilang pinagtataguan, datapua't ang Filipinas ay hindi lumabas.

Mǵa cawanǵis nǵ ganitong bagay ang mǵa nangyari cailan man at canilang mapapag-usapan ang nauucol sa pagsasalità. Binabalac nǵ cabo nǵ sakit nǵ loob, sa caniyang pagcamasid sa pagsulong nǵ pagcatututo nǵ pagsasalita nǵ caniyang asawa, na sa loob nǵ sampong taó'y hindi na ito macapagsasabi nǵ ano man. Gayon nǵa naman ang nangyari. Nǵ sila'y icasal, nacacawatas pa ang canyang asawa nǵ wicang tagalog, at nacapagsasalita pa nǵ wicang castilà upang siya'y mawatasan; nǵayon, dito sa panahón nǵ pangyayari nǵ aming mǵa sinasaysay, hindi na siya nacapagsasalità nǵ ano mang wicà: totoong nawili na siya sa pagsasalita nǵ pacumpas-cumpas, patanǵo-tanǵò at pailing-iling na lamang, na ano pa't canyang hinihirang pa naman yaong mǵa sabing maririin at maiinǵay, caya nǵa't linaluan pa niya nǵ hindi ano lamang ang nagmunacala nǵ "Volapuk".

Nagcapalad nãa si Sisa na hindi siya mawatasan. Umunat nã caunti ang cunot nã mãa kilay nã alferenza, isang nãiti nã catuwaan ang siyang nagbigay saya sa caniyang mukha: hindi na nãa mapag-aalinlanãanang hindi siya marunong nã wicang tagalog, "orofea" na siya.

—¡Asistente, sabihin mo sa babaeng ito sa wicang tagalog, na siya'y cumanta! ¡hindi niya aco mawatasan, hindi siya marunong nã castila!

Nawatasan ni Sisa ang asistente at kinanta niya ang canción nã Gabi.

Pinakinggan ang paunang canta na may halong tawang palibac, nãuni't untiunting nawala sa canyang mãa labi ang tawa, pinakinggang magaling, at nã malao'y lumungcot at nag anyong nag-iisip nã caunti. Ang tinig, ang cahulugan nã mãa tulã at pati nã canta'y tumatalab sa canya. Nawawatasan niyang magaling: marahil nauhaw sa ulan ang pusong iyong mabato at tuyò, ayon sa "cundiman", tila baga mandin ay nanaog naman sa ibabaw nã canyang pusò:

"Ang calungcuta't guinaw at ang
calamigang
sa lanãit ay buhat, putos nã balabal
nã gabing marilim at labis nã panglaw"....

"Ang lanta at cupas na abang bulaclac
sa boong maghapo'y nagladlad nã dilag
sa nais na camtam pagpuring maalab
sa udyoc nã dib-dib na mapagmataas."

"Pagdating nã hapon pawang cahapisan
ang inaning bunãa sa hanãad na danãal,
at ang pagsisisi ang taglay na lamang
sa mãa nagawang lihis sa catuwiran."

"Pinagpipilitang itaas sa lanãit
ang pinacadahong lanta na't gulanit,
at caunting dilim ang hinãi nã hibic
upang maitago ang puring naamis."

"At mamatay siyang hindi namamasdan

n̄ nacapanood na sicut n̄ araw,
n̄ ningning n̄ caniyang naamis na dan̄al
at n̄ hindi wastong mataas na asal."

"Mataos ding hin̄gi n̄ canyang dalan̄gin
cay Bathalang Poong lubhang mahabaguin,
ang canyang libin̄ga'y mangyaring diliguin
n̄ hamog na luhang sa lan̄git ay galing."

"Ang ibong panggabi'y sadyang iniwan
ang lubhang maluncot na canyang tahanan
sa matandang cahoy na lihim na guang
at liniligalig tahimic na parang..."

—¡Huwag, huwag ca n̄ cumanta!—ang sigaw n̄ alferenza, sa ganap
na wicang tagalog, at tumindig na malaki ang balisa; ¡huwag ca n̄
cumanta! ¡nacalalaguim sa akin ang m̄ga tulang iyan!

Tumiguil ang ul-ol na babae n̄ pagcacanta: nagbitiw ang asistente n̄
isang:—¡Aba! ¡sabe pala tagalog! (marunong pala n̄ tagalog) at
nacatun̄gan̄gan̄ tiningnan ang guinoong babae na puspos n̄ pagtataca.

Napagkilala nito na ipinagcanulo niya ang sariling catawan; nahiyà at
palibhasa'y hindi sa babae ang catutubo niyang damdamin, ang cahihiya'y
nauwì sa masilacbong galit at pagtatanim. Itinurò ang pintuan sa hindi
marunong mag-in̄gat na asistente, at sa isang sicut ay sinarhan ang pintò,
pagcalabas niya. Lumibot na macailan sa silid, na pinipilipit n̄ nan̄gin̄gilis
niyang m̄ga camay ang látigo, tumiguil na bigla sa tapat n̄ ul-ol na babae,
at saca sinabi sa canya sa wicang castilà;—¡Sayaw!

Hindi cumilos si Sisa.

—¡Sayaw, sayaw!—ang inulit-ulit n̄ tinig na nacalalaguim.

—Tiningnan siya n̄ ulol na babae n̄ titig na walang diwa, walang
cahulugan; itinaas n̄ alferenza ang caniyang isang bisig, at ang isa namang
bisig pagcatapos, at saca ipinagpag ang dalawang bisig: walâ ring naging
cabuluhan. Hindi nacacawatas si Sisa.

Siya'y naglulucsó, naggagalaw, ibig niyang sa gayóng gawa'y gagarin siyá ni Sisa. Naririnig sa dacong malayo ang música ñ procesión tumutugtog ñ isáng marchang malungcót at dakila, datapuwa't naglulucso ang guinoong babae ñ catacot tacot na ang sinusunod ay ibang compás, ibang música ang tumútunog sa loob ñ canyáng budhi. Tinititigan siya ni Sisang hindi gumágalaw; isang wangki sa pagtatacá ang naguhit sa canyáng mña matá, at isáng bahagyáng ñiti ang siyáng nagpapagalaw sa canyáng mña putlaing mña labi: kinalulugdan niyá ang sayaw ñ guinoong babae.

Huminto itó at tila mandin nahihiyâ, iniyaang ang latigo, yaong calaguim laguim na látigong kilalá ñ mña magnanacaw at ñ mña sundalo, na gawa sa Ulanño at pinag-inam ñ alferez sa pamamag-itan ñ mña cawad na doo'y ipinulupot, at nagsalita:

—¡Icaw naman ang nauucol sumayáw ñgayon!... ¡sayáw!

At pinasimulang paluin ñ marahan ang waláng ano mang takip na mña paa ñ ul-ol na babae, hanggáng sa magcanñiwinñiwi ang pagmumukha nito sa sakít, na anó pa't pinilit niyáng magsanggalang ñ mña camáy.

—¡Ajá! ¡nagpapasimula ca na!—ang isinigaw na taglay ang catuwaang malupit, at mula sa "lento" (madalang) ay iniuwi sa isang "allegro vivace" (masaya at madalas).

Sumigaw ang cahabaghabag na babae ñ isang daing sa sakít, at dalidaling itinaas ang paa.

—¡Sasayaw ca ba, p-india?—ang sinasabi ñ guinoong babae, at tumutunog at humahaguinit ang latigo.

Nagpacalugmoc si Sisa sa sahig, tinangnan ñ dalawang camay ang mña binti, at tinitigan ang canyang verdugo ñ mña matang nacatiric. Dalawang malacas na hagupit ñ látigo sa licod ang pilit sa canyang tumindig, at hindi na isáng daing, cung di dalawang atunñal ang siyang isinigaw ñ culang palad na sira ang isip. Nawalat ang canyang manipis na barò, pumutoc ang balat at bumalong ang dugò.

Nacapagpapagalac ñ mainam sa tigre ang pagcakita ñ dugò: nagpasilacbo ñ loob ni doña Consolación ang dugo ñ canyang

pinahihirapan.

—¡Sayaw, sayaw, condenada, maldita! ¡Mapacasamà nawà ang inang nanġanac sa iyo!—ang isinigaw;—¡sayaw ó papatayin cata sa capapalò nġ látigo.

At ang canyang guinawa'y hinawacan niya nġ isang camay ang babaeng ulol, samantalang pinapalo naman niya, ito at nġ canyang isang camay, at nagpasimulà siya nġ paglukso at pagsayaw.

Sa cawacasa'y napagkilala nġ ulol na babae ang sa canya'y ibig, caya nġa't ipinagpatuloy niya ang paggalaw na walang wasto nġ canyang mġa bisig. Isang nġiti nġ ligaya ang siyang nagpacubot sa mġa labì nġ maestra, nġiti nġ isang Mefistófeles na babae na nangyaring nacapag-anyo nġ isang alagad; ang nġiting iyo'y may taglay na pagtanim, pagpapawalang halaga, paglibak at kalupitan, datapuwa't walang magsasabing yao'y may cahalong halakhac.

At sa pagcatigagal nġ pagtatamong lugod sa caniyang gawa'y hindi niya narinġig ang pagdating nġ canyang esposo, hangang sa biglang nabucsan nġ malaking inġay ang pinto sa isang tadyac.

Sumipot doon ang alférez na namumutla't marilim ang mukhâ; napanood ang doo'y nangyayari at ibinulusoc sa canyang asawa ang isang catacottacot na titig. Ito'y hindi cumilos sa kinalalagyan at nanatiling nacanġiti nġ boong pagcawalang kinahihiyaan.

Inilagay nġ alférez nġ lubos na pagpapacamairugin ang canyang camay sa balicat nġ magsasayaw na caiba sa lahat, at ipinag-utos na tumiguil nġ pagsayaw. Huminġa ang ulol na babae at dahandahang naúpo sa lapag na narurumhan nġ canya ring dugò.

Nagpatuloy ang catahimican: humihinġasing nġ malacas ang alférez; kinuha ang látigo nġ babaeng sa canya'y humihiwatig at tumitingin nġ mġa matang wari'y tumatanong, at saca sa canya'y nagsabi nġ tinig na payapa at madalangdalang:

—¿Ano ang nangyayari sa iyo? ¡Hindi ca man lamang nagbigay sa akin nġ magandang gabi!

Hindi sumagot ang alférez, at ang guinawa'y tinawag ang "asistente."

—Dalhin mo ang babaeng ito,—anya;—¡pabigyan mo siya cay Marta nã ibang baro at sabihin mo tuloy na gamutin! Pacanin mo siyang magaling at bigyan mo nã isang magaling na higaan ... ¡icaw ang bahala, pagca siya'y inyong pinaglutitan! Bucas ay ihahatid siya sa bahay ni guinoong Ibarra.

Pagcatapos ay sinarhang mabuti ang pintuan, inilagay ang talasoc at saca lumapit sa canyang asawa.

—¡Naghahanáp icaw na basaguin co ang mukha mo!—ang sa canya'y sinabing nacasuntoc ang mãga camay.

—¿Ano ang nangyayari sa iyo?—ang tanong nã babae na tumindig at umurong.

—¿Ano ang nangyayari sa akin?—ang sigaw nã tinig na cahawig nã culog, casabay nã isang tunãyaw, at pagcatapos na maituro sa babae ang isang papel na puspos nã sulat na tila cahig nã manoc, ay nagpatuloy nã pananalita:

—¿Hindi mo ba ipinadala ang sulat na ito sa Alcalde, at iyong sinabing pinagbabayaran aco upang aking ipahintulot ang sugal, babaeng p—? ¡Aywan co cung bakit hindi pa kita linûlusay!

—¡Tingnan natin! ¡tingnan natin cung macapanãanãahas ca!—ang sinabi sa canya nã babaeng nagtátawa't siya'y linilibac;—¡ang lulusay sa aki'y isang malaking totoo ang cahigtan nã pagcalalaki sa iyo!

Narinig nã alférez: ang gayong alimura, nãuni't namasdan niya ang látigo. Dumampot nã isang pinggan sa mãga na sa ibabaw nã isang mesa, at ipinukol sa ulo nã asawa: ang babaeng dating bihasa na sa ganitong pakikiaway, agad-agad yumucod, at ang pingga'y sa pader tumama at doon nabasag; gayon din ang kinahangganan nã isang mangcoc at nã isang cuchillo.

—¡Duwag!—ang sigaw nã babae,—¡hindi ca macapanãanãahas lumapit!

At linurhan ang alférez upang ito'y lalong magnãitnãit. Pinagdimlan ang lalaki at umaatunãal na hinandulong ang babae; nãuni't hinaplit nito nã caguilaguilalas na caliksihan ang mukha nã lalaki at saca sumagasang

tumacbong tuloytuloy sa canyang silid, at biglang sinarhan n̄ malacas ang pinto. Hinabol siya n̄ alférez, na humahagoc sa galit at sa sakit n̄ palong tinanggap, n̄uni't walang nasunduan cung di mapahampas sa pinto, bagay na sa canya'y nagpabulalas n̄ m̄a tunḡayaw.

—¡Sumpaín nawà ang iyong angcan, babaeng baboy! ¡Bucsán mo, p—
p—, bucsan mo, sa pagca't cung hindi'y babasaguin co ang iyong bunḡô!—
ang iniaatunḡal, at kinacalabog ang pinto n̄ canyang m̄a suntoc at sicad.

Hindi sumasagot si doña Consolación. Nariringḡig sa dacong loob ang calampagan n̄ m̄a silla at m̄a baul, na anaki mandin nagtatayo n̄ isang cutà sa pamamag-itan n̄ m̄a casangcapang-bahay. Yumayanig ang bahay sa m̄a sicad at m̄a tunḡayaw n̄ lalaki.

—¡Huwag cang pumasoc! ¡huwag cang pumasoc!—ang sabi n̄
maasim na tinig n̄ babae; ¡papuputucan co icaw pagca sumunḡaw ca!

Tila mandin untiunting pumapayapa ang lalaki, at nagcasiya na lamang siya sa magpalacadlacad n̄ paroo't parito sa magcabicabilang dulo n̄ salas, na ang isang halimaw na na sa sa jaula ang catulad.

—¡Pasalansanḡan ca't magpalamig icáw n̄ ulo!—ang patuloy na
paglibac n̄ babae, na tila mandin nacatapos na n̄ pagtatayo n̄ caniyang
pangsangalang na cutà.

—¡Isinusumpa co sa iyo, na pagca kita'y nahaguip, cahi't ang Dios ay
hindi ca makikita, salaulang babaeng p—!

—¡Oo! masasabi mo na ang ibiguin!... ¡aayaw cang aco'y magsimba!
¡aayaw mo acong bayaang gumanap sa Dios!—ang sabi n̄ boong
capalibhasaang siya lamang ang marunong gumawà.

Dinampot n̄ alférez ang canyang capace, naghusay n̄ caunti, at saca umalis na ang hakbang ay malalaki, datapwa't pagcaraan n̄ ilang sandali'y dahandahang bumalic: siya'y nag-alis n̄ canyang m̄a bota. Palibhasa'y bihasang macapanood ang m̄a alila roon n̄ m̄a ganitong pangyayari, caraniwang sila'y inaabot n̄ yamot, n̄uni't canilang pinagtakhan ang pag-aalis n̄ m̄a bota, bagay na hindi dating guinagawa, caya't nanḡagkindatan ang isa't isa.

Naupo ang alférez sa isang silla, sa tabi n̄g dakilang pinto, at nacapagtiis na maghintay roon n̄g mahiguit na calahating oras.

—¿Tunay bagang umalis ca na ó naririyan ca pa, lalaking cambing?— ang tanong na manacanaca n̄g tinig, na pinagbabagobago ang lait, n̄guni't nalalao'y ilinalacas.

Sa cawacasa'y untiunting inalis niya ang m̄ga casangcapang ibinunton sa tabi n̄g pinto: naririnig n̄g lalaki ang calampag, caya't siya'y n̄gumingiti.

—¿Asistente! ¿umalis na ba ang pan̄ginoon mo?—ang sigaw ni doña Consolación.

Sumagot ang asistente sa isang hudyat n̄g alférez:

—Oo po, guinoo, umalis na.

Narin̄gig ang masayang tawa n̄g babae, at saca hinugot ang talasoc n̄g pinto ...

Isang sigaw, ang calabog n̄g catawang natutumba, m̄ga sumpa, atun̄galan, m̄ga tun̄gayaw, m̄ga hampas, m̄ga tinig na paós ... ¿Sino ang macapagsasaysay n̄g nangyari sa cariliman n̄g silid na tulugan?

Ang asistente ay napasapanig n̄g bahay na pinaglulutuan, at nagbigay sa tagapagluto n̄g isang hudyat na macahulugan.

—¿At icaw ang magbabayad!—ang sinabi sa asistente n̄g tagapagluto.

—¿Aco? ¿Cung sacali'y ang bayan ang siyang magbabayad! Itinanong niya sa akin kung umalis na: tunay; n̄guni't bumalik.

Decorative motif

Decorative motif

XL.

ANG CATUWIRA'T ANG LACAS.

Niyao'y may icasampong oras na ñg gabi. Nanghihinamad na napaiimbulog at nagnining sa madilim na langit ang ilang globong papel, na ipinaitaas sa pamamag-itan ñg asó at ñg hanging pinainit. Ang ilang mña globong pinamutihan ñg mña bomba't coetes ay nangasunog at isinasapanñanib ang lahat ñg bahay; dahil dito'y may nakikita pang mña tao sa mña palupo, na may mña dalang isáng mahabang cawayang sa dulo'y may nacacabit na basahan at saca isang baldeng tubig. Naaaninagnagan ang maiitim nilang anyo sa malamlam na liwanag ñg impapawid, at ang cahalimbawa nila'y mña fantasmang mula sa alang-alang na nanaog upang manood ñg mña casayahan ñg mña tao. Sinusuhan din naman ang maraming mña "rueda", mña "castillo", mña toro ó mña calabaw na apoy, at isang malaking volcang sa ganda at cadakilaa'y linaluan ang calahatlahatang nakita hanggang sa panahong iyon ñg mña taga San Diego.

Ñgayo'y tumutunño ang caramihang mña tao sa dacong plaza ñg bayan, upang panoorin ang huling palalabasin sa teatro. Dito't doo'y may nakikitang mña ilaw ñg Bengala (luces de Bengala), na siyang lumiliwanag ñg catacataca sa masasayang mña pulutong; gumagamit ang mña bata ñg mña sigsig sa paghahanap ñg mña bombang hindi pumutoc, at iba pang mña labí na mangyayari pang gamitin, datapuwa't tumugtog ang música ñg isang palatandaan, at ñg magcagayo'y linisan ñg lahat ang capatagang iyon.

Mainam na totoo ang pagcacapaliwanag sa tablado, libolibong mña ilaw ang nacaliliguid sa mña haligui, nacabitin sa bubunñan, at nasasabog sa sahig na masinsin ang pagcacapulupulutong. Isáng alguacil ang siyang nag-aalaga ñg mña ilaw na iyón, at pagca napaparoon at ñg mapagbuti ang mña ilaw na cucutapcutap, siya'y pinagsusutsutanan at sinisigawan ñg madla;—¡Nariyan na, nariyan na siyá!

Sa haráp n̄g escenario (palabasan) ay pinagtotonotono n̄g orquesta ang canilang m̄ga instrumento, ipinariringig ang m̄ga pangunahin n̄g m̄ga tugtugin; sa licuran n̄g orquesta'y naroroon ang lugar na sinasabi n̄g corresponsal sa canyáng sulat. Ang caguinoohan sa bayan, ang m̄ga castila at ang m̄ga mayayamang dayo'y nan̄gagsisiupo na sa nahahanay na m̄ga silla. Ang bayan, ang m̄ga taong walang catungculan at walang m̄ga dangal na caloob n̄g pamahalaa'y siyang nacalalaganap sa nan̄gatitirang lugar sa plaza; may pas-ang bangco ang m̄ga iba, na ang caraniwa'y hindi n̄g upuan cung di n̄g bigyang cagamutan ang pagca pandac: pinanggagalingan ang ganitóng gawâ n̄g maiin̄gay na m̄ga pagtutol n̄g m̄ga walang bangco; pagcacagayo'y nan̄gagsisipanaog agad-agad ang m̄ga nacamayo sa bangco; n̄guni't hindi nalalao't sila'y muling pumapanhic, na parang walang ano mang nangyari.

M̄ga pagpaparoo't parito, m̄ga sigawan, m̄ga in̄ngayan sa pagtataca, m̄ga halakhacan, isáng huli na sa panahóng "buscapié", isang "reventador" ang siyang nan̄gagdáragsdag n̄g cain̄ngayan. Sa daco rito'y may nababaling paa n̄g isáng bangco at nan̄gahuhulog sa lupa, sa guitna n̄g tawanan n̄g caramihan, ang m̄ga taong nanggaling sa malayo at n̄g macapanood ay n̄ngayo'y siyang naguiguing panoorin; sa daco roo'y nan̄gag-aaway sa pagpapan̄gagaw sa lugar; sa dacong malayo pa roo'y may nariringig na isáng calampagan n̄g nababasag na m̄ga copa at m̄ga botella: yao'y si Andeng na may daláng m̄ga alac at m̄ga pangpatid uhaw; main̄gat na tan̄gan n̄g dalawang camay ang malapad na bandeja, n̄guni't canyang nacasalubong ang sa canya'y nan̄gingibig, na nag-acalang magsamantala n̄g gayong calagayan ...

Nan̄gun̄gulo sa pamamanihala at cahusayan n̄g panoorin ang teniente mayor na si don Filipino; sa pagca't malulugdin sa "monte" ang gobernadorcillo. Ganito ang sabi ni don Filipino cay matandang Tasio:

—¿Ano caya ang mabuti cong gawin?—ang sabi niya;—hindi tinanggap n̄g Alcalde ang pagbibitiw co n̄g catungculan;—"¿inaacala po ba ninyóng salá't cayó sa lacás sa pagganap n̄g inyóng m̄ga catungculan?"—ang itinanóng sa akin.

—At ¿ano ang inyong isinagot?

—¿Guinoong Alcalde!—ang aking isinagot;—ang m̄ga lacas n̄g isang teniente mayor, cahi't magpacawalawalang capacanan, pawang catulad n̄g

mãga lacas nã lahat nã mãga pinuno: nanggagaling ang mãga lacas na iyan sa mãga matataas na pinunò. Tinatanggap nã cahit' hari man ang canyang mãga lacas sa bayan at tinatanggap naman nã bayan sa Dios ang canyang lacas. ¡Itong bagay na ito pa naman ang wala sa akin, guinoong Alcalde!— Datapuwa't hindi aco pinakingan nã Alcalde, at sinabi sa aking pag-uusapan na raw namin ang mãga bagay na ito pagca tapos nã mãga fiesta.

—¡Cung gayo'y tulunãan nawa cayo nã Dios!—ang sinabi nã matanda, at nag-acalang umalis.

—¿Aayaw po ba cayong manood nã palabas?

—¡Salamat! hindi co kinacailanãan ang sino man sa pananaguinip at sa paggawa nã mãga caululan, sucát na acong mag-isa,—ang isinagot nã filósopong calakip ang isang tawang palibac;—datapuwa't nãgayo'y naalaala co, ¿hindi ba tinatawag ang inyong paglilining nã caugalia't hilig nã ating bayan? Payapa, nãuni't malulugdin sa mãga panooring nauucol sa mãga pagbabaca at sa mãga labanang sumasabog ang dugò, ibig ang pagcacapantay-pantay, datapuwa't sumasamba sa mãga emperador, sa mãga hari at sa mãga príncipe; hindi mapagpitagan sa religiòn, nãuni't iniwawaldas ang pamumuhay sa mãga walang cabuluhang pag paparanãalan sa mãga fiesta; ang mãga babae rito sa atin ay may caugaliang matimyas, nãuni't nanãahahaling pagca nacacakita nã isang princesang nagpapa-ikit nã sibat ... ¿nalalaman po ba ninyo cung ano ang cadahilanan nito? Talastasin po ninyong dahil sa....

Pinutol ang canilang salitaan nã pagdating ni María Clara at nã canyang mãga caibigang babae. Tinanggap sila ni don Filipino, at sinamahan sila sa canicanilang upuan. Sumusunod sa canila ang curang may casamang isa pang franciscano't ilang mãga castila. Casama rin naman nã cura ang ilang mãga mamamayang ang hanap-buhay umalacbay tuwina sa mãga fraile.

—¡Bigyang pala nawà sila nã Dios naman sa cabilang buhay!—anang matandang Tasio, samantalang lumalayo.

Pinasimulan ang palabas cay Chananay at cay Marianito, sa pagcanta nã "Crispino e la comare". May mãga mata at may pakinig ang lahat nã na sa escenario, liban lamang sa isá: si párì Salvi. Tila mandin walang sinadyâ nã nagbibigay paroon cung di bantayan si María Clara, na ang tinataglay na

cahapisa'y nagbibigay sa canyang cagandahan n̄ isang anyong cahimahimalá sa ningning at cahalagahan, na ano pa't napagwawaring tunay n̄ ang may catuwirang siya'y panoorin n̄ boong pagliyang. N̄uni't hindi nan̄agsasaysay n̄ pagliyang ang m̄ga mata n̄ franciscano, na lubhang natatago sa malalim na hungcag na kinalalagyan n̄ canyang m̄ga panin̄in; nababasa sa m̄ga titig na iyon ang isang bagay na cahapisang may malaking pagn̄ingitn̄git: ¡gayon marahil ang m̄ga mata ni Caín sa panonood, buhat sa malayo, n̄ Paraiso, n̄ m̄ga caligayahan, doo'y ipinakilala sa canya n̄ canyang ina!

Nagtátapos na ang "acto" (bahagui) n̄ pumasoc si Ibarra; pinanggalingan ang pagdating niya roon n̄ isang bulungbulungan: siya at ang cura ang siyang pinagtiningan n̄ pagpansin n̄ lahat.

Datapuwa't parang hindi nahiwatigan n̄ binata ang bagay na iyon, sa pagca't bumati siya n̄ walang kimì cay María Clara at sa canyang m̄ga caibigang babae, at naupo sa tabi n̄ canyang casintahan. Si Sinang ang tan̄ging nagsalitâ:

—¿Pinanood mo ba ang volcan?—ang initanong.

—¿Hindi caibigan? ako'y napilitang aking samahan ang Capitan General.

—Cung gayo'y ¡sayang! Casama namin ang cura, at sinasaysay sa amin ang m̄ga naguing buhay n̄ m̄ga napacasama; ¿nakita mo na? tacutin cami at n̄ huwag coming macapagsaya, ¿nakita mo na?

Nagtindig ang cura at lumapit cay don Filipino, na tila mandin canyang pinakipagtalunan n̄ masilacbo. Mainit ang pananalita n̄ cura, mahinusay naman at mahina ang pananalita ni don Filipino.

—Dinaramdam co pong hindi aco macapagbigay-loob sa inyo; ang sabi ni don Filipino;—si guinoong Ibarra'y isa sa m̄ga lalong malalaki ang ambag, at may catuwirang macalagay rito samantalang hindi nanggugulo n̄ capayapaan.

—¿N̄uni't hindi ba panggugulo n̄ capayapaan ang magbigay casalanan sa mabubuting m̄ga cristiano? ¡Iya'y isang pagpapabayang

macapasoc ang isang lobo sa cawan n̄ m̄a mababait na tupa. ¡Sasagot ca sa bagay na ito sa harap n̄ Dios at sa harap n̄ m̄a matataas na puno!

Cailan man po'y nananagot aco, padre, sa lahat n̄ m̄a gawang bucal sa aking sariling calooban,—ang isinagot ni don Filipino na yumucod n̄ caunti;—datapuwa't hindi binibigyang pahintulot aco n̄ aking maliit na capangyarihang makialam sa m̄a bagay na nauucol sa religi6n. Ang m̄a nag-iibig man̄gilag na canyang macapanayam ay huwag makipagsalitaan sa canya: hindi naman namimilit si guinoong Ibarra canino man.

—¡N̄uni't isáng pagbibigay puang sa pan̄anib, at cung sino ang umiibig sa pan̄anib ay sa pan̄anib namamatay!

—Wala ac6ng nakikitang an6 mang pan̄anib, padre: ang guinoong Alcalde at ang Capitan General, na aking m̄a punong matataas, capuwa nakipag-usap sa canyá sa boong hapong it6, at hindi n̄a ac6 ang sa canila'y magpapakilalang masama ang canilang guinawa.

—Cung hindi mo siyá palalayasin dito'y cami aalis.

—Daramdamin cong totoo, datapuwa't hindi aco macapagpapalayas dito sa canino man.

Nagsisi ang cura sa sinabi, n̄uni't wala n̄ magawa. Humudyát sa canyáng casama, na nagtindig na masama ang loob, at capuwa sila umalis. Guinagád silá n̄ m̄a taong caniláng cacampí, бага man inirápan muna nila n̄ boong pagtataním si Ibarra.

Napuspos ang ugong n̄ m̄a bulungbulun̄an at salisalitaan: n̄ magcagayo'y nan̄agsilapit at nan̄agsibati sa binatang si Ibarra ang ilang m̄a tao, at sinabi sa canyá:

—¡Sumasainyo cami; huag po niny6ng pansinin ang m̄a iyán!

—¿Sinong m̄a "iyan"?—ang itinanong na nagtátaca.

—¡Iyang m̄a nagsialis at n̄ mapan̄gilagan ang macapanayam po ninyo!

—¿At n̄ mapan̄gilagan ang aking pakikipanayam? ¿ang aking pakikipanayam?

—¡Opo! ¡anila'y excomulgado raw po cayó!

—Sa pagtatacá ni Ibarra'y hindi naalaman cung anó ang sasabihin, at lumingap sa canyáng paliguid. Canyáng nakita si María Clara na tinatacpan ang mukha n̄ canyáng abanico.

—N̄uni't ¿ito baga'y dapat cayang mangyari?—ang sa cawacasa'y bigláng sinabi n̄ malacás;—¿casalucuyan bang na sa unang panahón tayo n̄ cadilimán? Sa macatuwid baga'y...

At lumapit sa m̄ga dalaga, at binago ang anyo n̄ pananalitâ.

—Pagpaumanhinan ninyó acó,—anyá,—nacalilimot acóng mayroon paláng sa aki'y naghihintay na aking catipán; magbabalic acó at n̄ cayo'y aking masamahan.

—¡Huwag cang umalís!—ang sa canya'y sinabi ni Sinang;—sasayaw si Yeyeng sa "La Calandria"; ¡totoong calugodlugod sumayaw!

—Hindi maaari, caibigan co, datapuwa't aco'y bábalic.

Lalong lumala ang m̄ga bulungbulun̄gan.

Samantalang lumalabas si Yeyeng na nacasuot "chula" at sinasabi ang "Da usté su permiso?" ("¿Ipinagcacaloob po ba ninyo ang inyong pahintulot?") at sinasagot siya ni Carvajal n̄ "Pase usté adelante" ("Tumuloy po cayo") at iba pa, nan̄gagsilapit ang dalawang sundalo n̄ guardia civil cay don Filipino at hinihin̄ging ihinto ang pagpapalabas.

—¿At bakit?—ang tanong ni don Filipino na nagtataca.

—Sa pagca't nagsuntucan ang alférez at ang guinoong babae ay hindi sila macatulog.

—Sabihin po ninyo sa alférez, na binigyan cami n̄ capahintulutan n̄ Alcalde Mayor, at "wala sino man" sa bayang may capangyarihan sumalangsang sa capahintulutang ito, cahi't ang gobernadorcillo man, na siyang tan̄gi cong mataas na puno.

—¡Talastasin ninyong kinakailan̄gang itiguil ang palabas!—ang inulit n̄ m̄ga sundalo.

Tinalicdan sila ni don Filipino. Nan̄agsialis ang m̄ga guardia.

Hindi sinabi canino man ni don Filipino ang nangyaring ito at n̄g huwag magulo ang catahimican.

N̄g matapos na ang bahaguing iyon n̄g zarzuela na totoong pinagpurihanan, lumabas naman ang Príncipe Villardo, at hinahamon n̄g away ang lahat n̄g m̄ga morong pumipiit sa canyang amá; pinagbabalaan sila n̄g bayaning puputlan silang lahat n̄g úlo, at ang m̄ga ulong ito'y ipadadala sa buwan. Sa cagalinḡang palad n̄g m̄ga moro, na nan̄agsisipaghanda na sa labanang tinutugtugan n̄g "himno de Riego", ay siyang pagcacaroon n̄g isang gulo. Biglang nagsihinto n̄g pagtugtog ang m̄ga bumubuo n̄g orquesta at canilang linusob ang teatro, pagcatapos maipaghaguisan ang canilang m̄ga instrumento. Ang matapang na si Villardo, na hindi inaacalang man̄agsisirating ang m̄ga taong iyong, canyang ipinalagay na cacampi n̄g m̄ga moro, inihaguis naman ang canyang espada at escudo at saca bumigay n̄g tacbo; nang makita n̄g m̄ga morong tumatacas ang cakilakilabot na cristianong iyon, hindi sila nag-alinlan̄gang siya'y canilang gagarin: may naririnḡig na m̄ga sigawan, m̄ga daing, tunḡayawan, m̄ga salitang capusun̄gan, nagtatacbuhan ang m̄ga tao, nan̄gamatay ang m̄ga ilaw, ipinaghahaguisan sa impapawid ang m̄ga vaso n̄g ilaw, at iba pa.—¡M̄ga tulisan! ¡M̄ga tulisan!—ang sigaw n̄g m̄ga iba.—¡Sunog! ¡sunog! ¡m̄ga magnanacaw!—ang sigawan naman n̄g m̄ga iba; nan̄agsisitan̄gis ang m̄ga babae't ang m̄ga musmos, gumugulong sa lupa ang m̄ga banco at ang m̄ga nanonood, sa guitna n̄g ligalig, pagcacain̄gay at caguluhan.

¿Ano ang nangyari?

Ilinagad n̄g dalawang guardia civil na may tan̄gang pamalo ang m̄ga músico at n̄g pahintuin ang pinalalabas; sila'y narakip, бага man nagsisilaban, n̄g teniente mayor, na casama ang caniyang m̄ga cuadrillerong ang dalang sandata'y ang canilang m̄ga lumang sable.

—¡Inyong ihatid sila sa tribunal!—ang sigaw ni don Filipino,—cayó ang bahala pagca sila'y nacawala!

Bumalic na si Ibarra at canyang hinanap si María Clara. Nan̄agsicapit sa canya ang natatacot na m̄ga dalagang pawang nan̄gan̄gatal at

nanġamumutla; dinarasal ni tía Isabel ang mġa letanía sa wicang latin.

Nġ pagbalicang loob nġ caunti ang mġa tao sa pagcagulat, at nġ canilang matalastas cung ano ang nangyari, nag-alab ang galit sa lahat nġ mġa dibdib. Umulan ang mġa bato sa pulutong nġ mġa cuadrillerong naghahatid sa dalawang guardia civil; may isang nagyayacag na silabin ang cuartel at iihaw roon si doña Consolación casama ang alférez.

—¡Sa ganyan lamang sila pinakikinabanġan!—ang sigaw nġ isang babaeng naglililis nġ canyang mangas at iniunat ang canyang mġa bisig;—panggugulo nġ bayan! ¡Wala silang nalalamang pag-usiguin cung di ang mababait na mġa tao! ¡Nariyan ang mġa tulisan at ang mġa magsusugal! ¡Sunuguin natin ang cuartel!

Hinihipò nġ isa ang canyang bisig at humihinġ nġ confesión; cahabaghabag na mġa taghoy ang lumalabas sa ilalim nġ mġa bangcong nanġatumba: yao'y isang caawaawang músico. Punongpuno ang escenario nġ mġa artista at nġ mġa taong bayan. Nariyan si Chananay, na nacasuot nġ Leonor sa Trovador, na nakikipagsalitaan nġ wicang tinda cay Ratia, na nacasuot maestro nġ escuela; si Yeyeng na nacabalot nġ malaking panyong sutla na na sa tabi nġ príncipe Villardo; pinagpipilitan ni Balbino't nġ mġa morong aliwin ang mġa músicong may mġa nasactan at hindi. Nagpapacabicabila ang ilang mġa castila at pinagsasabihan ang bawa't canilang nasasalubong.

Datapuwa't may nagcacabilog nġ isang pulutong. Napag-unawa ni don Filipino ang canilang adhica at canyang tinacbo upang sansalain.

—¡Huwag sana ninyong sirain ang catahimican!—ang isinisigaw ni don Filipino;—¡hihinġi tayo bucas nġ carapatang tumbas sa caguluhang canilang guinawa, bibigyan tayo nġ nauucol sa ating catuwiran; nananagot aco sa inyong bibigyan tayo nġ nauucol sa ating catuwiran!

—¡Hindi!—ang isinasagot nġ ilan; ¡gayon din ang guinawa sa Calambà (nġ 1879), gayon din ang ipinanġaco, datapuwa't walang ano mang guinawa ang Alcalde! ¡Ibig naming gumawa nġ pagca justicia sa aming camay! ¡Tayo na sa cuartel!

Nawalang cabuluhan ang mġa pakikiusap nġ teniente mayor; nagpapatuloy ang pulutong sa canilang panucala. Lumingap si don Filipino sa

canyáng paliguid at humahanap ñ sa canya'y tumulong ay canyáng nakita si Ibarra.

—Guinoong Ibarra, ¡para na ninyóng awa! ¡Sila'y inyóng sansalain, samanatalang humaharap acó ñ mña cuadrillero!

—Anó ang aking magagawa?—ang itinanong ñ binata, na natitigagal, datapuwa't malayo na ang teniente mayor.

Si Ibarra naman ang naglingap-lingap sa canyáng paliguid, at naghahanap siya ñ hindi nalalaman cung sino. Sa cagalingang palad ay anaki'y canyáng nasuliapan si Elías, na walang bahalang pinanonood ang gayóng kilusan. Tinacbo siya ni Ibarra, hinawacan siyá sa bisig at sinabi sa canya sa wikang castila:

—¡Alang-alang sa Dios! ¡gumawa po cayó ñ bahagya, sacali't may magagawa; wala po acong magawang anó man!

Tila mandin siya'y nawatasan ñ piloto, sapagca't nawala siya't sinuot ang mña bumubuo ñ pulutong.

Naringig ang masilacbóng pagmamatuwiran, mabilís na tutulán; pagcatapos ay untiunting nagpasimula ñ paghihiwahiwalay ñ mña magcacapulutóng, at naalis sa bawa't isá ang anyóng may gagawing caguluhan.

At panahón na ñga, sa pagca't lumalabas na ang mña sundalong may dalang mña sandata at nacalagay sa dulo ñ fusil ang bayoneta.

¿Samantala'y ano ang guinagawa ñ cura?

Hindi pa nahihiga si pári Salví. Nacatindig siya, nacatuon ang noo sa mña "persiana", sa dacong plaza ang tanaw, hindi cumikilos, at manacanacang pinatatacas niya ang pinipiguil na buntong hiniña. Cung hindi sana napacadilim ang liwanag ñ canyang ilaw, marahil napagmasdang napupuno ñ mña luha ang canyang mña mata. Gayon ang canyang naguing anyo sa isang horas halos.

Pinucaw siya sa ganitong calagayan ñ pagcacagulo sa plaza. Sinundan ñ canyang mña matang nanguiguilalas ang walang tuos na pagpaparoo't parito ñ mña tao, at ang mña tinig nila'y dumarating sa

canyang hagawhaw na lamang.—Isa sa m̃ga alilang dumating ang sa canya'y nagbigay alam ñ nangyayari.

Dumaan sa canyang panimdim ang isang isipin. Sa guitna ñ m̃ga caiñgayan at caguluhan, sinasamantala ñ m̃ga may mahahalay na budhi ang pagcagulat at cahinaan ñ loob ñ m̃ga babae; nañgasisiticas at nañgagliligtas sa sarili, sino ma'y walang nacacaalaala sa cañgino man, hindi nariringig ang sigaw, hinihimatay ang m̃ga babae, nañgagcacasaguian, nañgasusuñgaba; dahil sa pagcagulat at pagcatacot ay hindi pinakikingan ang hibik ñ capurihang nalugso, at sa calaguitnaan ñ gabi ... ¡at pagca nagcacaibigan! Tila mandin nakikinikinita niyang calong ni Crisostomo si María Clarang hindi nacamamalay-tao, at sila'y nañgawala sa cadiliman.

Lumulucsong nanaog sa m̃ga hagdanan, walang sombrero, walang bastón at parang sira ang isip na tinuñgo ang plaza.

Nasumpuñgan niya roon ang m̃ga castilang pinagwiwicaan ang m̃ga sundalo, canyang tiningnan ang m̃ga upuang kinalalagyan ni María Clara at ñ canyang m̃ga caibigan, at nakita niyang wala na sila roon.

—¡Padre Cura! ¡padre Cura!—ang sigawan sa canya ñ m̃ga castila; ñguni't hindi niya pinansin sila. Doo'y nacahiñga siya: nakita niya sa manipis na tabing na naroon ang isang anino, ang carapatdapat sambahing anino, ang puspos ñ biyaya at calugodlugod na pañgañgatawan ni María Clara, at ang sa canyang tía na may dalang m̃ga taza at m̃ga copa.

—¡Magaling na lamang!—ang canyang ibinulong,—tila mandin walang nangyari cung di ang pagcacasakit lamang.

Sinarhan ni tía Isabel, pagcatapos ang m̃ga capis ñ bintana, at hindi na napakita ang caibig-ibig na anino.

Lumayo sa lugar na iyon ang cura, na di man lamang nakikita ang caramihan. Nalaladlad sa harap ñ canyang m̃ga mata ang cagandagandahang pañgañgatawan ñ isang dalaga, na tumutulog at humihiñga ñ catamistamisan; naliliman ang bubong ñ m̃ga mata ñ mahahabang pilicmata, na ang calantican ay tulad sa m̃ga pilicmata ñ m̃ga Virgen ni Rafael; ñgumiñgiti ang maliit na bibig; nalalarawan sa boo ñ pagmumukhang yaon ang pagca Virgen, ang calinisang wagas, ang pagca walang malay casalanan; ang pagmumukhang iyo'y isang lubhang

matimyas na panaguinip sa guitna n̄ maputing damit n̄ canyang higaan, wan̄gis sa isang ulo n̄ querubín sa guitna n̄ m̄ga alapaap.

Nagpatuloy n̄ pagcakita ang panimdim ni pari Salví n̄ iba't iba pang m̄ga bagay ...; ¿n̄guni't sino ang macapaglilipat sa papel n̄ lahat n̄ mapapanimdim n̄ isang nag-aalab na budhi?

Marahil ay ang Corresponsal n̄ periódico, na winacasan ang pagsaysáy n̄ fiesta at n̄ lahat n̄ m̄ga nangyari sa ganitong paraan:

"Macalilibong salamat, walang hangang salamat sa sumapanahon at masicap na pamamag-itan n̄ totoong cagalanggalang na si pari fray Bernardo Salví, na hindi kinatacutan ang lahat n̄ panḡanib, sa guitna n̄ bayang iyóng nagn̄inḡitn̄git n̄ galit, sa guitna n̄ caramihang wala n̄ pinagpipitaganan; waláng bastón, walang sombero'y pinayapa niyá ang m̄ga galit n̄ caramihan, na waláng ibang guinamit liban na lamang sa canyáng mapanghicayat na pananalita, at ang cadakilaan at capangyarihang cailan ma'y hindi nagcuculang sa sacerdote n̄ isang Religión n̄ Capayapaan. Linisan n̄ banal na religioso ang m̄ga catamisan n̄ pagcahimbing, na tinatamasa n̄ lahat n̄ magandang diwa na gaya n̄ canyang taglay, upáng mailagang mangyari ang isang munting casacunaan sa canyáng m̄ga oveja. Hindi n̄ga marahil calilimutan n̄ m̄ga mamamayan sa San Diego ang ganitong lubhang magaling na guinawa niyá at magpacailan ma'y kikilanlin sa canyang utang na loob!"

Decorative motif

Decorative motif

XLI.

DALAWANG PANAUHIN.

Dahil sa calagayan nã calooban ni Ibarra'y hindi siya mangyaring macatulog, caya nã't nã upang libanãin ang canyáng isip at ilayo ang mã malulungcot na panimdim na lalong lumalaki nã di cawasa cung gabí, nagtrabajo siyá, sa napag-iisang canyang "gabinete". Inabot siya nã araw sa mã paghahalohalo at pagbabagaybagay, na doo'y canyáng inilulubog ang capucaputol na mã cawayan at mã iba pa, na ipinapasoc pagcatapos sa mã frascong may mã número at natatacpan nã lacre.

Ipinagbigay alam nã isang alilang lalaking pumasoc ang pagdating nã isang taong bukid.

—¡Papasukin mo!—ang canyáng sinabi, na hindi man lamang lumingon.

Pumasoc si Elías, na nanatili sa pagcatindig at hindi umiimic.

—¡Ah! ¿cayo po ba?—ang biglang sinabi ni Ibarra sa wicang tagalog, nã siya'y canyang makita;—ipagpaumanhin po ninyó ang aking pagca pahintay sa inyó, hindi co napansin ang inyóng pagdating: may guinagawa acong isang mahalagang pagtikim....

—¡Ayaw co pong cayo'y abalahin!—ang isinagot nã binatang piloto; ang unang ipinarito co'y upang sa inyo'y itanong cung cayo'y may ipagbibiling ano man sa lalawigang Batanãang aking patutunãuhan nãyayon din, at ang icalawa'y upang sabihin co po sa inyo ang isang masamang balita....

Tinanong ni Ibarra nã mata ang piloto.

—May sakit po ang anac na babae ni capitang Tiago,—ang idinugtong ni Elias n̄g sabling mahinahon,—datapuwa't hindi malubha.

—¡Iyang na n̄ga ang aking ipinan̄gan̄anib!—ang sinabi n̄g marahan,—¿nalalaman po ba ninyo cung ano ang sakít?

—¡Lagnat po! N̄gayon, cung wala cayong ipag-uutos....

—Salamat, caibigan co; hinahan̄gad cong cayo'y magcaroon n̄g maluwalhating paglalacbay ...; datapuwa't bago cayo umalis, itulot po ninyo sa aking sa inyo'y macapagtanong n̄g isa; cung sacali't lihís sa tapat na pag-iin̄gat n̄g lihim ay huwag cayong sumagot.

Yumucod si Elias.

—¿Paano ang inyong guinawa't inyong nasansala ang panucalang gulo cagabi?—ang tanong ni Ibarra na tinititigan si Elias.

—¡Magaang na magaang!—ang isinagot ni Elias n̄g boong cahinhinan;—ang namamatnugot n̄g gayong kilusa'y magcapatid na nan̄gulila sa ama na pinatay n̄g guardia civil sa capapalo; nagcapalad aco isang araw na mailigtas co sila sa m̄ga camay rin n̄g m̄ga iyong umamis sa buhay n̄g canilang magulang, at dahil dito'y capuwa cumikilala sa akin n̄g utang na loob ang dalawa. Sa canila, aco nakiusap cagabi, at sila naman ang sumaway na sa m̄ga iba.

—¿At ang magcapatid na iyan ang canilang ama'y pinatay sa capapalo?...

—Ang cahahanggana'y cawan̄gis din n̄g ama,—ang isinagot ni Elias n̄g marahang tinig;—pagca minsang tinatacan na n̄g casacunaan n̄g canyang tanda ang isang mag-anac, kinacailan̄gang mamatay n̄ga ang lahat n̄g bumubuo n̄g mag-anac na iyan; pagca tinatamaan n̄g lintic ang isang cahoy ay naguiguing alaboc na lahat.

At sa pagca't namasdan ni Elias na si Ibarra'y hindi umiimic, siya'y nagpaalam.

N̄g nag-iisa na siya'y nawala ang anyong panatag ang loob na canyang naipakita sa harap n̄g piloto, at nan̄gibabaw sa mukha ang sákit n̄g canyang loob.

—¡At aco! ¡acó ang nagpahirap n̄ di ano lamang sa babaeng iyan!—
ang ibinulong.

Dalidaling nagbihis at nanaog sa hagdanan.

Bumati sa canyá n̄ boong capacumbabaan ang isáng maliit na lalaking nacasuut n̄ lucsa at may isáng malaking pilat sa caliwang pispn̄gi, at pinahinto siyá sa paglacad.

—¿Ano ba ang ibig ninyó?—ang tanong ni Ibarra.

—Guino, Lucas ang aking pangalan, acó ang capatid n̄ namatay cahapon.

—¡Ah! ¡Inihahandog co sa inyó ang pakikisama sa inyóng pighati!... at anó pa?

—Guino, ibig cong maalaman cung gaano ang inyóng ibabayad sa mag-anac na nangulila sa aking capatid.

—¿Ibabayad?—ang inulit n̄ binata, na di napiguil ang sama n̄ canyang loob;—pag-uusapan na natin itó. Bumalic po cayó ngayon hapon, sa pagca't nagmamadali acó ngayón.

—¡Sabihin po lamang ninyó cung gaano ang ibig ninyóng ibayad!—
ang pinipilit itanong ni Lucas.

—¡Sinabi co na sa inyóng mag-uusap na tayo sa ibang araw, ngayo'y wala acong panahon!—ani Ibarrang naiinip.

—¿Wala po cayong panahón ngayón, guino?—ang tanóng n̄ boong saclap ni Lucas, na humalang sa harapan ni Ibarra;—¿wala cayong panahon sa pakikialam sa m̄ga patay?

—¡Pumarito na cayó ngayong hapon, cung ibig ninyóng magbigay-loob!—ang inulit ni Ibarrang nagpipiguil;—ngayo'y dadalawin co ang isáng taong may sakit.

—¡Ah! ¿at dahil sa isang babaeng may sakit ay linilimot po ninyo ang m̄ga patay? ¿Acala ba ninyo't cami'y m̄ga ducha'y?...

—Tinitigan siya ni Ibarra at pinutol ang canyang pananalita.

—¡Huwag po sana ninyong piliting ubusin ang aking pagtitiis!—ang sinabi ni Ibarra at ipinagpatuloy ang canyang paglacad. Sinundan siya ni Lucas nã titig na may calakip na nãiting puspos nã pagtatanim nã galit.

—¡Napagkikilalang icaw ang apo nã nagbilad sa arao sa aking ama!—ang ibinulong;—¡taglay mo pa ang gayon ding dugo!

At nagbago nã anyo nã pananalita, at idinugtong:

—¡Datapuwa, cung magbayad ca nã magaling ... tayo'y magcatoto!

Decorative motif

Decorative motif

XLII.

ANG MAG-ASAWANG DE ESPADAÑA.

Nacaraan na ang fiesta; muli na namang napag-unawa ng mga mamamayan, cawanngis din ng lahat ng taong nagdaan, na lalo ng dukha ang cabán, na sila'y nanagcapagod, nanagpawis at totoong nanagpuyat na hindi sila nanagcapagsayá, hindi sila nanagcamit ng bagong mga caibigan, sa isang salita, mahal na totoo ang canilang pagcabili sa mga caguluhan at sa mga basag-ulo. Datapuwa't hindi cailanngan; gayon din ang gagawin sa taong darating, gayon din sa darating na ikasandaang taon, sa pagca't hangga nngayo'y ito ang siyang naguing caugalian.

Naghahari sa bahay ni capitang Tiago ang malaking capanglawan; nacasara ang lahat ng mga bintana, bahagya na nararamdaman ang paglacad ng mga tao roon sa sahig, sa cocina lamang nannganngahas silang magsalita ng malacas. Nararatay sa banig at may sakit si María Clarang caluluwa ng bahay; nababasa ang canyang calagayan sa lahat ng mga mukha, tulad naman sa pagcabasa sa pagmumukha ng isang tao ng mga dinaramdam ng canyang caluluwa.

—¿Ano ba sa acala mo Isabel; sa Cruz sa Tunasan ba aco maglimos ó sa Cruz sa Matahong?—ang marahang tanong ng nababalisang ama.—Lumalaki ang Cruz sa Tunasan, datapuwa't pumapawis naman ang sa Matahong; alin caya sa acala mo ang lalong mapaghimala?

Nag iisip-isip ang tía Isabel, iguinalaw ang ulo at bumulong:

—Paglaki ... lalong malaking himala ang lumaki cay sa pumawis: nagpapawis tayong lahat, nnguni't tayong lahat ay hindi lumalaki.

—Tunay nga, siya nga, Isabel, nnguni't alalahanin mong ang magpawis.... ang magpawis ang cahoy na guinagawa lamang na paa ng

bangco ay hindi cacaunting himala ... ¡Aba! ang lalong mainam ay maglimos sa dalawang Cruz, sa ganya'y walang maghihinakit na sino man at lalong madaling gagaling si María Clara ... ¡Mabuti ba ang pagcacahanda n̄ m̄ga silid? Nalalaman mo n̄ casama mag-asawang doctor ang isang bagong guinoong may pagcacamag-anac ni pari Dámaso; kinacailan̄gang huwag magculang n̄ ano man.

Na sa cabilang dulo n̄ "comedor" ang magpinsang si Sinang at si Victoria, na napaparoo't sinasamahan ang may sakit. Tinutulun̄gan sila ni Andeng sa paglilinis n̄ m̄ga cagamitang pilac sa pag-inom n̄ chá.

—¿Nakikilala ba ninyo ang doctor Espadaña?—ang tanong na mahigpit cay Victoria n̄ capatid sa suso ni María Clara.

—¡Hindi!—anang tinatanong;—ang tan̄ging nalalaman co lamang sa canya'y mahal na totoong sumin̄gil, ayon cay capitang Tiago.

—¡Marahil totoong magaling siya cung gayon!—ani Andeng;—mahal sumin̄gil ang bumutas n̄ tiyan ni doña María, caya n̄ga marunong.

—¡Haling!—ang biglang sinabi ni Sinang,—hindi ang lahat n̄ sumisin̄gil n̄ mahal ay marunong na. Tingnan mo si doctor Guevara; pagcatapos na di natutong umalalay sa nan̄gan̄ganac, hanggang sa putulin ang ulo n̄ sanggol, sinin̄gil n̄ limampong piso ang nabaong lalaki ... sumin̄gil ang siyang nalalaman.

—¿Ano ang kinalaman mo?—ang tanong sa canya n̄ canyang pinsan at siya'y sinicó.

—¿At bakit hindi co malalaman? Ang lalaki, na isang maglalagari n̄ cahoy, pagcatapos na siya'y mapan̄gulila n̄ canyang asawa, napilitan namang mawal-an siya n̄ bahay, sa pagca't pinilit siyang magbayad n̄ Alcalde, na caibigan n̄ doctor ... ¿bakit hindi co malalaman? Pinautang pa siya n̄ aking ama upang macapasa Santa Cruz[259].

Isang cocheng tumiguil sa tapat n̄ bahay ang siyang pumutol n̄ lahat n̄ m̄ga salitaan.

Nanaog na nagtutumacbo sa hagdanan si capitang Tiago, na sinusundan ni tía Isabel, upang salubun̄gin ang m̄ga bagong dating.—Ang

mãga nagsidating na ito'y ang doctor na si don Tiburcio de Espadaña, ang canyang guinoong asawang; doctora na si doña Victorina de los Reyes "de" de Espadaña at isang binatang castilang nacalulugod ang mukha at maganda ang kiyas.

Ang sa babaeng pananamit ay isang sutlang "bata" na nabuburdahan nã mãga bulaclac, at may isang sombrero may isang malaking ibong "papagayo" na halos nababayuot sa mãga cintas na azul at pula; ang nanãgacacahalong alaboc nã daan at galapong nã bigas sa canyang mãga pisnãgi ang siya manding nagdaragdag nã canyang mãga culubot; nãgayo'y inaalalayan sa mãga bisig ang canyang asawang pilay, na gaya rin nã siya'y makita natin sa Maynila.

—Ikinaliligaya cong ipakilala sa inyo ang aming pinsang si don Alfonso Linares de Espadaña!—ani doña Victorina na itinuturo ang binata; ang guinoong ito'y inaanac nã isang camag-anac ni pari Dámaso, tanãing kalihim nã lahat nã mãga ministro....

Bumati nã calugodlugod ang binata; unti nã hagcan ni capitang Tiago ang canyang camay.

Samantalang ipinapanhic ang lubhang maraming mãga "maleta" at mãga "saco de viaje", samantalang inihahatid sila ni capitang Tiago sa canicanilang mãga silid, pag-usapan natin ang ilang bagay na nauucol sa mag-asawang ito, na bahagya na natin napagsalitaan sa mãga unang bahagui nã librong ito.

Si doña Victorina'y isang guinoong babaeng may taglay nã mãga apat na po't limang agosto, na catumbas nã tatlompo't dalawang abril ayon sa canyang balac sa aritmética. Maganda siya nã panahong bata pa, malamán ang canyang catawan,—gayon ang madalas niyang sabihin—nãuni't sa canyang pagcawili sa panonood sa canyang sarili, pinawal-ang halaga niya ang maraming sa canya'y nanãingibig na mãga filipino, palibhasa'y ang minimithi niya'y ang ibang lahi. Hindi niya inibig ipagcatiwala canãino man ang canyang maputi at maliit na camay, datapuwa't hindi sa pagcuculang tiwala, sa pagca't hindi mamacailang nagbigay siya sa ilang lagalag na mãga tagaibang lupain at mãga tagarito nã mãga pamuti at mãga hiyas na hindi maulatan ang cahalagahan.

Anim na buwan pa muna bago dumating ang panahong sinasaysay namin ngayon, nasunduan niyang ganap ang lalong caligaligaya niyang panaguinip, ang panaguinip ng boong buhay niya, na dahilan dito'y pinawalang halaga niya ang mga pagsuyo ng cabataan at sampo ng mga pangacong pagsinta ni capitang Tiago na ng una'y ibinubulong sa canyang tainga ó inaawit sa ilang mga pananapat. Lampas na nga sa panahon ng masunduan niya ang canyang mithi; nguni't palibhasa'y cahi't pamalimali'y nagsasalita si doña Victorina ng wicang castila, at higit cay Agustina na taga Zaragoza ang canyang pagca española, nalalaman niya yaong casabihang "Mas vale tarde que nunca" (Magaling cay sa wala ang magcamit cahi't malaon), at siya rin ang umaaliw sa sarili sa pagsasalita nito sa canya rin.—"No hay felicidad completa en la tierra" ay isa naman sa canyang laguing guinagamit na casabihan sa canyang buhay, sa pagca't hindi lumalabas sa canyang mga labi ang dalawang casabihang ito sa harap ng ibang mga tao.

Si doña Victorinang pinagdaanan na ng una, pangalawa, pangatlo at pang-apat na cabataan sa paglaladlad ng canyang mga lambat upang mahuli sa dagat ng daigdig ang bagay na adhica ng canyang mga hindi pagcacatulong, sa cawacasa'y napilitang sumang-ayon sa ibig ng capalarang sa canya'y ipagcaloob. Cung naging tatlombo't isang abril sana ang canyang gulang, at hindi tatlombo't dalawa,—ang layo'y totoong malaki ayon sa canyang aritmética.—isinauli disin ng cahabaghabag na babae sa Capalaran ang inihahandog sa canyang huli sa lambat, upang maghintay ng lalong naaalinsunod sa canyang calooban. Nguni't palibhasa'y pinapanucala ng tao at ang pangangailangan ang siyang nagpapasiya, siyang malaki ng lubha ang pangangailangan ng asawa, napilitang magalingin na niya ang isang abang lalaki na iniabsang ng bayang Extremadura (España), at pagcatapos na macapaglagalag sa daigdig ng anim ó pitong taon, Ulisis na bago, sa cawacasa'y nasumpungan niya sa pulo ng Lusong ang mapapanuluyan, salapi at isang panis ng Calipso, na canyang-cabiac dalanda ... ¡ay! at ang dalanda'y maasim. Tiburcio Espadaña ang pangalan ng caawaawa, at бага man tatlombo't limang taon ang gulang ay tila matanda na; gayon ma'y lalong bata pa siya cay doña Victorina, na may tatlombo't dalawa lamang. Magaang maunawa ang cadahilanan nitó, nguni't panganiib na sabihin.

Siya'y na pa sa Pilipinas na ang catungcula'y Oficial Quinto sa m̃ga Aduana, datapuwa't totoong napacalihis ang canyang palad, na bucód sa siya'y nahilong mainam at nabalian siya ñg isang hita samantalang naglalacbay-dagat, binawian siya ñg catungculan ñg macaraan ang labing limáng araw mula ñg siya'y dumating, pagbawing sa capanahuna'y dinala sa canya ñg "Salvadora", ñg wala na siya cahit isang cuarta man lamang.

Sa canyáng pagcadala sa dagat, hindi niya inibig umuwi sa España hanggang hindi siyá yumayaman, at inisip niyáng maghanap-buhay sa ano man. Ayaw itulot sa canya ñg capalaluan ñg budhi ñg pagca castila ang paggugugol ñg lacas: hanḡad sana ñg lalaking mamuhay siyá sa isang paraang walang icapipintas ang sino man, ñguni't ayaw ipahintulot sa canya ñg capurihan ñg m̃ga castila na gugulin niyá ang lacás sa paggawa, at hindi siya mailigtas sa m̃ga panḡanḡailanḡan ñg capurihang iyón.

Ñg m̃ga unang araw ay nabubuhay siya sa gugol ñg ilang cababayan niya, ñguni't palibhasa'y marunong mahiya si Tiburció, sa damdam niya'y masaclap ang canyang kinakain, caya't hindi tumataba cung di bagcos pa ñgḡanḡanḡayayat. Sa pagca't wala siyang dunong, salapi ó mataas na taong tumangkilic sa canya, inihatol sa canya ñg canyang m̃ga cababayan, upang huwag na siyang macabigat pa sa pamumuhay na siya'y pa sa m̃ga lalawigan at doo'y magpanggap siyang doctor sa pangagamot. Ñg m̃ga unang mula'y aayon sana ang lalaki, sa pagca't tunay ñgḡa't siya'y naging alila sa Hospital ñg San Cárlos ñguni't wala siyang natutuhang ano man sa carununḡan tungcol sa pangagamot: ang tungculin niya roo'y pagpagan ñg alaboc ang m̃ga bangco at papagninḡasin ang m̃ga bagang pangpainit, at ito'y hindi pa, nalaon. Datapuwa't sa pagca't nalalao'y humihigpit ang caguipitan, at pinapawi ñg canyang m̃ga caibigan ang m̃ga pag-aalap-ap niya, pinakinggan niya sila sa cawacasan, siya'y na pa sa m̃ga lalawigan, nagpasimula siya ñg pagdalaw sa ilang m̃ga may sakit, at sumisingil siya ñg alinsunod sa inihahatol sa canya ñg sariling budhi. Datapuwa't ang nacawanḡis niya'y ang binatang filósofo na sinasabi ni Sameniego, sa cahulihuliha'y suminḡil siya ñg mahal at linagyan niya ñg mataas na halaga ang canyang m̃ga dalaw sa m̃ga may sakit; dahil dito'y ipinalagay siyang dakilang manggagamot, at marahil siya sana'y yumaman, cung hindi nabalitaan ñg m̃ga panḡulong manggagamot sa Maynila ang camalacmalac na canyang pagsinḡil at ang pakikipanḡagaw na guinagawa sa m̃ga ibang manggagamot.

Namag-itan sa canya ang m̃ga walang catungculan at ang m̃ga profesor.—"Caibigan,—ang canilang sinabi sa maganapin sa catungculang si Dr. C.,—pabayaang na ninyong siya'y macatipon ñg caunting puhunan, at pagca may anim ó pitong libo na siya'y macaoowi na sa canyang bayan at ñg doo'y mamuhay sa capayapaan. Sa catotohana'y ¿ano ang guinagawa sa inyong masama? ¿na canyang dinaraya ang m̃ga hindi marunong mag-ingat na m̃ga "indio"? Sila'y magpacatalino. Siya'y isang caawaawa; huwag po ninyong alisin sa canyang bibig ang pagcain; cayo sana'y mag-asal mabait na castila!"

¿Palibhasa'y mabait ñgang castila ang doctor, napahinuhod siyang magwalang malay ñg cagagawang iyon; ñguni't sa pagca't dumating sa taiñga ñg bayan ang gayong balita, nagpasimula ñg pagcuculang tiwala sa canya, at hindi nalao't wala ñg pagamot cay don Tiburcio Espadaña at sa ganito'y napilitan na namang halos magpalimos ñg kinakain sa araw-araw. Ñg panahong iyo'y nabalitaan sa isang caibigan niya, na naging matalic namang caibigan ni doña Victorina, ang malaking pañgañgailañgan ñg asawa ñg guinoong babaeng ito, ang canyang pagsinta sa bayang España at ang cagandahan ñg canyang puso. Natanawan ni don Tiburcio roon ang isang capilas na lañgit, at ipinakiusap na siya'y ipakilala cay doña Victorina.

Nagkita si doña Victorina't si don Tiburcio. ¿"Tarde venientibus ossa," ang biglang sinabi marahil ni don Tiburcio cung marunong sana siya'y ñg latin! Si doña Victorina'y di na masasabing maaari pa, tunay na di na maaari; nauwi na lamang ang canyang malagong buhóc sa isang pusód, na ayon sa sabi ñg canyang alilang babae'y ang ulo ñg bawang ang nacacasinlaki raw, ang m̃ga culubót ñg canyang mukha'y tulad sa dinaanan ñg araro at nagpapasimula na ñg pag-uga ang canyang m̃ga ñgipin, nañgagdaramdam na rin naman ang canyang m̃ga matá, at malaki na ang ipinagdandam, caya't kinacailañgan na niyang ga ipikit na ñg caunti upang macakita sa dacong may calayuan; ang caugalian na lamang niya ang tañging sa canya'y natira.

Nañgagcaunawaan ñg matapos ang calahating horas na pagsasalitaan, at nañgagtanggapan sila. Dahil sa ang ibig niya ang isang castilang hindi napacapiláy, hindi totoong utal, hindi lubháng upawin, huwag napaca buñgi ang m̃ga ñgipin na huwag mapacalabis ang pananambulac ñg laway cung nagsasalita, at magcaroon sana ñg lalong malaking licsi at "categoria", na

gaya n̄ caraniwan niyang sabihin; n̄uni't ang ganitóng m̄ga bagay na castila'y hindi lumapit cailan man sa canyá upang ipakiusap na sa canya'y pacasal. Hindi miminsang canyang narinḡig na "la ocasión la pintan calva" (ilinalarawang walang buhoc sa ulo ang magaling na pagcacataon), at inacala niyá n̄ taimtim sa loob na si don Tiburcio'y siyang tunay na magaling na pagcacataon, sa pagca't salamat sa m̄ga gabíng lubhang mapighating canyáng dinaanan, maagang nangyayari sa canyá ang pagcapanot n̄ ulo. ¿Sino ang babaeng hindi matalino sa icatatlompo't dalawang taóng gulang?

Nagdamdam naman si don Tiburcio, sa ganang canyá, n̄ hindi mawatasang pamamanglaw n̄ canyáng dilidilihin ang m̄ga unang buwan n̄ canyang pag-aasawa na ang caraniwa'y nagtatamasa n̄ boong catamisan. N̄uni't caniyang taglay ang pagsang-ayon sa sawing capalaran, at humin̄gi siyang saclolo sa pag-aalaala sa dinaanan at dinaraan pang gutom cung sacali. Cailan man ay hindi niya inisip ang luman̄goy sa yaman ó magtamo n̄ mataas na catungculan, magagaang na camtan ang canyang m̄ga adhica n̄ loob, hindi malalawac ang canyáng m̄ga mithi; datapuwa't ang canyang pusong virgen pa n̄ m̄ga panahong iyón ay naghan̄ad n̄ ibang nacasisintahing lubhà.—Doon sa canyang cabataan, cung pagal na siya sa cagagawa, pagcatapos na magawa niyá ang dukhang paghapon, nagpapahin̄galay siya sa masamang hihigán upáng tunawin ang "gazpacho", at natutulog siyang ang napapanag-inip ay isang larawang nacan̄giti at mapagbigay layaw. Pagcatapos, n̄ maragdagan ang m̄ga sama n̄ loob at m̄ga casalatan, nagdaan ang m̄ga taón at hindi dumating ang calugodlugod na larawan, ang inisip na lamang niya'y ang isang mabait na babae, masipag, mabuting mamahay, na macapagdala sa canya n̄ caunting salapi sa pagcacasal, macapagbigay aliw sa canya sa m̄ga pagal n̄ paggawa at manacanacang siya'y cagalitan.—¡tunay, ipinalalagay niyang isang caligayahan ang m̄ga pag-aaway n̄ mag-asawa! Datapuwat n̄ siya'y mapilitang maglagalag sa bayanbayan, na ang hinahanap niya'y hindi na ang cayamanan cung hindi caunti man lamang caguinhawahan sa pamumuhay sa panahon canyang ipinananatili pa sa daigdig; n̄ pucawin sa canya ang pag-asang macakikita n̄ caguinhawahan n̄ m̄ga balibalitang bigay sa canya n̄ canyang m̄ga cababayang galing sa cabilang ibayo n̄ dagat, lumulan siya sa isang sasacyang tun̄go sa Filipinas, pinapamugad n̄ layon sa canyang dibdib ang isang calugodlugod na mestiza, sa isang

magandang india na may malalaking matang maitim, napuputos n̄ sutla at m̄ga nan̄gan̄aninag na m̄ga damit, tiguib n̄ taglay na m̄ga brillante at guinto at iniaalay sa canya ang pagsinta, ang m̄ga coche, at iba pa. Dumating sa Filipinas at ang boong acala niya'y nasunduan na niya ang caganapan n̄ canyang panag-inip, sa pagca't tinititigan siya n̄ may halong pagtatataca n̄ m̄ga dalagang nacasacay sa m̄ga cocheng plateadoong nagpapasial sa Luneta at Malecón. Datapuwa't n̄ siya'y bawian n̄ catungculan, nawala sa canyang panimdim ang mestiza ó ang india, at linikha naman niya n̄ boong hirap ang larawan n̄ isang bao, n̄uni't isang baong calugodlugod. Caya n̄ga't n̄ makita niyang naguiguing catotohanan ang isang bahagui n̄ canyang panaguinip, siya'y namanglaw n̄uni't palibhasa'y taglay niya ang caunting catutubong pagsangayon sa ano mang nangyayari, sinabi niya ang sa canyang sarili: ¡"Yao'y wala cung di isang panaguinip lamang, at sa daigdig ay hindi nabubuhay sa panaguinip"! Sa ganito'y binibigyan niyang capasiyahan ang canyang m̄ga pag-aalinlan̄gan: gumagamit siya n̄ galapong n̄ bigas, pshe! cung macasal na sila'y ipag-uutos na niyang huwag gumamit; na marami n̄ culubot ang balat, n̄uni't ang levita niya'y lalo n̄ maraming guisi at m̄ga sursi, na yao'y isang matandang babaeng mapagyabang, mapagpasuco at asal lalaki, datapuwa't ang gutom ay lalo n̄ asal lalaki, lalo n̄ mapagpasuco at lalo pa manding mapagyabang, at bucód sa roo'y caya n̄ga naman catutubo na niya ang pagcamatimyas na ugali, at ¿sino ang nacacaalam? binabago n̄ pagsinta ang m̄ga caasalan; na totoong masamang man̄gastila, siya man nama'y hindi rin magaling man̄gastila, ayon sa sinabi sa canya n̄ puno n̄ Negociado n̄ ipagbigay alam sa canya ang sa canya'y pagbawi n̄ catugculan, at bucod sa roo'y ¿ano baga iyon? ¿na ang babaeng iyo'y isang matandang pan̄git at catawatawa? ¿siya nama'y pilay, wala n̄ n̄gipin at saca panot pa! Lalong minamagaling pa ni don Tiburcio ang siya'y mag alaga cay sa siya'y alagaan sa pagcacasakit sa gútom. Pagca linilibac siyá n̄ alin mang caibigan niyá, ito ang canyáng isinasagot: "Bigyan mo aco n̄ pagcain at tawaguin mo acong tan̄gá".

Si don Tiburcio'y isa riyán sa caraniwang sinasabing hindi gumagawa n̄ masama cahi't sa isang lan̄gaw: mahinhin at walang cayang magtaglay n̄ isang masamang caisipan, siya disi'y nagmisionero n̄ m̄ga unang panahón. Hindi nangyaring nacapanagumpay sa canya ang lubos na paniniwala n̄ malaking cataasan, n̄ dakilang camahalan at mataas na

cahalagahang sa loob n̄g ilang linggo'y cumacapit sa calooban n̄g pinacamalaking bahagui sa canyang m̄ga cababayan. Hindi nagcasiya cailan man sa canyang puso ang magtanim n̄g galit; hindi pa siya nacasusumpong n̄g isa man lamang na "filibustero"; wala siyang nakikita cung hindi m̄ga haling na isip na kinakailan̄gang agawan n̄g pagcabuhay, sacali't aayaw na maguing halíng pa cay sa canila. N̄g pag-acalaang siya'y pag-usiguin sa harap n̄g m̄ga hucuman dahil sa pagpapanggap niya n̄g pagca manggagamot, hindi siya naghinanakit, hindi siya dumaing; kinikilala niya ang catuwiran, at ito lamang ang canyang isinasagót: ¡Datapuwa't kinacailan̄gang mabuhay!

Sila n̄ga'y napacasal ó nagsiluan ang isa't isa[260], at na pa sa Santa Ana sila at n̄g doon nila lasapin ang catimyasan n̄g unang buwan n̄g bagong casal; n̄guni't n̄g gabi n̄g sa canila'y pagcacasal, nagcasakit si doña Victorina, dahil sa catacottacot na hindi pagcatunaw n̄g kinain; si don Tiburcio'y napasalamat sa Dios, nagpakitang siya'y mairog at maiguing mag-alaga. Gayón man, n̄g icalawang gabi'y ipinakilala niyáng siya'y lalaking marunong magmahal sa capurihan, at n̄g manalamin siya n̄g kinabucasan, n̄gumiti n̄g boong calungcutan hanggang sa ipakita niya ang canyang m̄ga n̄gidn̄gid na walang n̄gipin: ang cauntia'y may sampong taón ang canyang itinanda.

Sa lubhang malaking pagcalugod ni doña Victorina sa canyang asawa, ipinagpagawa niya siya n̄g magagaling na m̄ga n̄giping nailalagay at naaalís, ipinag-utos sa lalong magagaling na m̄ga sastre sa ciudad na igawa ang canyang asawa n̄g lalong magagaling na m̄ga casuutan; bumili n̄g m̄ga araña at m̄ga calesa; nagbilin sa Batan̄gan at sa Albay n̄g lalong magagaling na m̄ga "pareja" n̄g m̄ga cabayo, at hanggang sa pinilit niya si don Tiburciong magcaroon n̄g dalawang cabayong handa sa m̄ga tacbuhang darating.

Samantalang binabago niya ang calagayan n̄g canyang asawa'y hindi niya nililimot ang canyang sariling catawan: canyang iniwan ang sayang sutla at ang barong pinya at ang guinamit niya'y ang pananamit europea; inihalili niya sa madaling gawing puyod n̄g m̄ga filipina ang magdarayang m̄ga "flequillo", at sa pamamag-itan n̄g canyang m̄ga pananamit na cagulatgulat ang sa canya'y hindi pagcabagay, binigyang niyang ligalig ang capayapaan n̄g tahimic at walang guinagawang m̄ga mamamayan.

Ang canyang asawang cailan ma'y hindi umaalis na naglálakad,— (aayaw si doña Victorinang makita ang capilayan ñ canyang asawa),— dinádala siya sa m̃ga lugar na walang tao, bagay na ikinahahapis na totoo ni doña Victorina, palibhasa'y ang ibig niya'y maipagparañgalan ang canyang asawa sa lalong hayag na m̃ga paseo: ñuni't hindi siya umiimic sa pagpipitagan niya sa m̃ga unang buwan ñ catamisan ñ m̃ga bagong casal.

Nagpasimula ang pagbabawas ñ timyas ñ canilang pagsasama, ñ acalain ñ canyang asawang siya'y pakiusapan tungcol sa "polvos de arroz" (galapong ñ bigas) at sabihin sa canyang yao'y daya at hindi catutubo; pinapagcunot ni doña Victorina ang canyang m̃ga kilay, at siya'y tinitigan sa m̃ga ñgiping nailalagay at naalis. Hindi na umimic ang lalaki, at napagwari ñ babae cung alin ang pangpahina sa canya ñ loob.

Hindi nalao't ang isip niya'y siya'y nagdadalang tao na, at canyang ipinamalita ang gayong bagay sa lahat ñ canilang m̃ga caibigan:

—Acó at si de Espadaña'y cami pasasa "Peñinsula" sa buwang darating; aayaw acong ipañganac dito ang aming anac at tatawaguing "revolucionario".

Nilagyan niya ñ isang "de" ang apellido ñ canyang asawa; hindi pinagcacagugulan ñ ano man ang "de"; ñuni't nacapagbibigay "categoria" (camahalan sa pañgalan). Cung pumifirma siya'y ganito ang inilalagay niya sa sariling pañgalan: Victorina de los Reyes "de" de Espadaña; ang "de" de Espadañang ito ang siyang ikinasisira ñ canyang isip; bagay na hindi nangyaring naalis sa canyang ulo ñ litografong gumawa ñ canyang m̃ga tarjeta at ñ cahi't canyang asawa.

—Cung isa lamang "de" ang aking ilalagay, mawiwicang talagang wala cang "de", ¡haling!—ang sinabi sa canyang asawa.

Walang licat ang canyang pamamalita ñ guinagawa niyang m̃ga paghahanda sa paglalacbay, pinagsicapan niyang isaulo ang m̃ga pañgalan ñ m̃ga duong̃ang dinaraan ñ m̃ga sasacyang patuñgo sa España, at nacalulugod na pakinggan siya sa pananalita:—"Aking makikita ang ismo ñ canal ni Suez; sinasabi ni De Espadañang siya raw lalong maganda, at nalibot ni De Espadaña ang boong daigdig. "—" Marahil ay hindi na aco uuwi dito sa lupain ñ m̃ga taong gubat, "—" Hindi aco ipinañganac upang

matira aco sa lupaing ito; lalo pang nababagay sa akin ang Aden ó Port Said: musmos pa aco'y gayon na ang aking caisipan," at iba pa. Pinagbabahagui ni doña Victorina ang daigdig, sa canyang "geografía," sa Filipinas at España, na naiiba naman sa m̃ga chulo (m̃ga taong hanġal sa Madrid) na binabahagui ang daigdig sa España at America ó China sa ibang pangalan.

Nalalaman ñg canyang asawang ang ilang sa m̃ga bigay na iyo'y m̃ga cahalingan, ñguni't hindi umiimic at ñg huwag siyang masigawan at maipamukha sa canya ang canyang cautalan. Nagpacunwari si doña Victorinang siya'y naglilihi, at nagpahumaling sa pagsusut ñg m̃ga damit na sarisari ang m̃ga culay, nagbalot ñg m̃ga bulaclac at ñg m̃ga sintas at nagpapasial na nacabata sa Escolta, datapuwa't joh casaliwaang palad! nagdaan ang tatlong buwan at nalugnaw ang panag-inip, at sa pagca't wala ñg dapat ipanġilag upang huwag maguing revolucionario ang anac na lalaki, hindi na niya ipinatuloy ang paglalacbay. Ang kinahiligan nama'y ang pagtatanong sa m̃ga manggagamot, m̃ga hilot, m̃ga matatandang babae't iba pa, datapuwa't nawalang cabuluhan; siyang aayaw pasaclolo sa canġino mang santo ó santa, at canyang nililibac si San Pascual Bailon, bagay na totoong ikinahahapis ni capitang Tiago; caya ñga't sa canya'y sinabi ñg isang caibigan ñg canyang asawa:

Maniwala po cayo sa akin, guinoong babae, cayo po ang bugtong na may "espíritu fuerte" (matapang na diwa) sa nacayayamot na lupang ito!

Siya'y ñgumiti baga man hindi niya nauunawa cung ano ang "espíritu fuerte" at pagcagabi, sa oras ñg pagtulog, itinanong cung ano ang cahulugan niyon sa canyang asawa.

—Guiliw co,—ang isinagot nito,—ang nalalaman cong e ... espíritu fuerte ay ang "amoniaco;" isang "re ... retórica" (bulaclac ñg pananalita) lamang marahil ang sinabi ñg aking caibigan.

Buhat niyó'y sinasabi niya cailan ma't maaari:

—Aco ang bugtong na amoniaco sa lubhang nacayayamot na lupaing ito, sa pananalitang retórica; gayon ang sinabi ni Guinoong N. de N., peninsular na totoong mataas ang "categoria".

Ang bawa't maibigan niya'y kinacailanġang gawin; totoong napasuco niyang lubos ang canyang asawa, na hindi naman nagpakita nġ malaking pagsalangsang sa canya, na ano pa't naguing cahalimbawang tunay nġ isang ásong maliit na sumusunod sa bawa't maibigan ni doña Victorina. Cung guinagalit siya'y hindi pinahihintulutang siya'y macapagpasial, at cung totoong siya'y pinapagnġingitnġit, inaagaw cay don Tiburcio ang postizong mġa nġipin at pinababayaang siyang magmukhang cagulatgulat sa isa ó ilang araw caya, ayon sa maisipan.

Naisipan ni doña Victorinang dapat maguing doctor sa Medicina at sa Cirugía ang canyang asawa, at ipinaunawa niya cay don Tiburcio ang bagay na ito.

—¡Guiliw co! ¿ibig mo bang aco'y dacpin?—ang tanong na nagugulat.

—¡Huwag ca sanang báliw, pabayaang mo't aco ang nacacaalam!—ang isinagót,—hindi ca manggagamot canġino man, datapuwa't ibig cong tawaguin ca nilang doctor acó'y doctora, ¡halá!

At kinabucasa'y tumanggap si Rodoreda nġ biling iukit sa isang losa nġ maitim na mármol ang ganito: Dr. DE ESPADAÑA, ESPECIALISTA EN TODA CLASE DE EMFERMEDADES (manggagamot na tanġi sa lahat nġ bagay na sakít).

Ipinag-utos sa lahat nġ mġa lingcód nila sa bahay na itawag sa canilá ang canilang mġa bagong titulo, at dahil dito'y naragdagan ang bilang nġ mġa flequillo, cumapál ang pahid na polvos de arroz, at dumami ang mġa cintas at ang mġa encaje, at lalo nġ tiningnang nġ malaking pagpapawalang halaga ang canyang mġa aba at culang palad na mġa cababayang babae, na ang mġa asawa'y mababa ang camahalan cay sa canyang asawa. Bawa't araw na magdaan ay nararamdaman niyang lalong naguiguing mahal at lalong tumataas siya, at cung magpapatuloy ang gayong calacarán, paguiguing isang taó'y sasapantahain na niyang siya'y calahi nġ Dios.

Hindi nacahahadlang ang mġa dakilang caisipang itó, na hanggang nagdaraan ang araw ay lalo siyang tumatanda at lalong nagmumukhang catawatawa. Cailan mang masasalubong niya si capitáng Tiago at maaalaala niyang nawalang cabuluhan ang panġingibig sa canya nitó, pagdaca'y nagpapadala siya nġ piso sa Simbahan sa pamisa, bilang pasasalamat.

Gayón ma'y iguinagalang na totoo ni capitang Tiago ang canyang asawa dahil sa título na pagca manggagamot sa lahat ñ bagay na sakít, at canyang pinakíkinggang magaling ang mña ilang salitang canyang naipanñunñusap dahil sa canyang cautalán. Dahil dito, at dahil sa hindi dumadalaw ang manggagamot na ito sa canñino man, hinirang siya ni capitang Tiago upang siyang gumamot sa canyang anac na babae.

Cung tungcól sa binatang Linares ay iba na. Ñ gumagayac ñ pagpasa España, inacala ni doña Victorina ang maglagay ñ isáng tagapanñasiwáng castila, sa pagca't walang tiwala siya sa mña filipino naalaala ñ canyang asawa ang isang pamangking na sa Madrid, na nag-aaral ñ pag-aabogado at ipinalalagay na siyang pinacamatalas ang caisipan sa lahat ñ mña magcacamag-anac sinulatan ñ siya, na ipinagpauna ang bayad sa sasacyan ñ pagparito, at naglalacbay-dagat na siyang dito ang tumpá, ñ mapugnaw ang pananag-inip tungcol sa pagdadalang tao.

Ang tatlong guinoong ito ang siyang bagong cararating.

Samantalang cumacain sila ñ panñalawang agahan, dumating si pari Salví, at sa pagcá't siyá'y cakilala na ñ mag-asawa, ipinakilala nila sa canyá, sampo ñ mña tagláy na carapatán ñ binatang si Linares, na nagdamdam cahihiyan.

Ayon sa caugalia'y si María Clara ang siyáng pinag-usapan; ang dalaga'y nagpapahinñalay at natutulog. Napagsalitaan ang tungcol sa paglalacbáy: ipinagparanñalan ni doña Victorina ang canyang catabilán sa pagpintas sa mña tagalalawigan, sa canilang mña bahay na pawid, sa canilang mña tulay na cawayan, na hindi kinalimutang sabihin sa cura ang pagca sila'y mña caibigan ñ Segundo Cabo, ñ Alcaldeng si gayón, ñ Oldor na si ganyán, ñ Intendente at iba pa, mña táong pawang matataas na totoong naaalang-alang sa canila.

—Cung naparito po sana cayo camacalawa, doña Victorina,—ang isinunód ni capitang Tiago, pagcatapos ñ isáng sandaling pagtahimic ñ usapan,—inyó po sanang nacatagpo ang marilag na Capitan General: diyan siya nacaupo.

—¿Anó? ¿Paano? ¿Naparito ba ang capitang General? ¿At dito sa inyong bahay? ¿Casinunñalingan!

—¿Sinasabi co po sa inyong diyan siya nacaupo! Cung naparito pó sana cayó camacalawa....

—¿Ah! sáyang na hindi nagcasakit agád si Clarita!—ang bigláng sinabi niyang taglay ang túnay na pagdaramdam, at saca pinagsabihan si Linares:

—¿Naringig mo na, pinsan? ¿Dírito ang Capitán General! ¿Nakita mo na cung totoo ang sabi ni De Espadaña, nã sabihin sa iyóng ang paroroonan mo'y hindi bahay nã isang waláng cabuluhang indio? Sa pagca't talastasin po ninyo na ang aming pinsa'y nã nasa Madrid ay caibigan nã m̃ga ministro at nã m̃ga duque, at doon cumacain sa bahay nã conde del Campanario.

—Nã duque de la Torre, Victorina,—ang isinala nã canyang asawa.

—Gayon din lamang iyon, ¿icaw pa ba naman ang magsasabi sa akin?...

—¿Mararatnan co po caya si pari Damaso sa canyang bayan?—ang isinalabat ni Linares, na si pari Salvi ang kinacausap;—malapit daw rito ang sabi sa akin.

—Aba, naririto siya nãgayon at hindi malalao't siya'y paririto,—ang isinagot nã cura.

—¿Gaano calaki ang aking tuwa! may dala acong sulat na ucol sa canya,—ang biglang sinabi nã binata,—at cung hindi lamang sa ganitong maligayang pagcacataon nã pagparito cong ito, nagsadya disin pa aco nã pagparito upang siya'y aking dalawin.

Samantala'y naguisang ang "maligayang" pagcacataon.

—¿De Espadaña?—ani doña Victorina nã matapus ang pagcain,—ating titingnan na si Clarita?—At saca sinabi cay capitang Tiago: ¿Dahil sa inyo lamang, don Santiago; dahil sa inyo lamang! Hindi gumagamot ang aking asawa cung di sa m̃ga matataas na tao lamang, at iyon pa man, iyon pa man! ¿Hindi cawanãis ang aking asawa nã m̃ga taga rito!... hindi siya nanggagamot sa Madrid cung hindi sa m̃ga taong matataas lamang.

Tinunão nila ang kinalalagyan nã may sakit na babae.

Halos n̄itn̄it n̄ dilim ang silid na kinalalagyan n̄ may sakit, nacalapat ang m̄ga bintana, dahil sa pan̄gan̄anib sa hihip n̄ han̄in, at nanggagaling ang bahagyang liwanag doon sa dalawang malalaking candilang pagkit na nakatiric at nagniningas sa harap n̄ isang larawan n̄ Virgen sa Antipolo.

Nabibigkisan ang ulo n̄ isang panyong basa n̄ Agua de Colonia, nababalot na mabuti ang catawan sa mapuputing cumot na may saganang m̄ga ticlop, na siyang tumatakip sa canyang pagca anyong virgen, nacahiga ang dalaga sa canyang catreng camagong na napapamutihan n̄ m̄ga cortinang jusi at pinya.

Ang canyang m̄ga buhoc na nacaliliguid sa mukha niyang tabas itlog ang nacararagdag n̄ gayong nan̄gan̄aninag na pamumutla, na binibigyang buhay lamang n̄ malalaking m̄ga matang puspos n̄ calungcutan. Na sa canyang siping ang canyang dalawang caibigang babae at si Andeng na may babae na isang san̄a n̄ azucena.

Pinulsihan siya ni De Espadaña, siniyasat ang canyang dila, tinanong siya n̄ ilan, at saca nagsalitang iiling iling:

—¡I ... ito'y may sakit, n̄uni't maaring gumaling!

Minasdan ni doña Victorina n̄ boong calakhan n̄ loob ang m̄ga nalilimpi.

—¡Liqueng may cahalong gatas sa umaga, jarabe de altea, dalawang pildora n̄ sinoglosa!—ang ipinag-utos ni De Espadaña.

—Lacsan mo ang iyong loob, Clarita,—ang sabi ni doña Victorina na sa canya'y lumapit; naparito cami't n̄ gamutin icaw ... ¡Ipakikilala co sa iyo ang pinsan namin!

Nawiwili si Linares sa panonood sa m̄ga calugodlugod na m̄ga mata ni María Clara, na anaki'y may isang hinahanap, caya't hindi niya narin̄ig ang sa canya'y pagtawag ni doña Victorina.

—Guinoong Linares—ang sa canya'y sinabi n̄ cura, na ano pa't pinucaw siya sa canyang pagcawili sa panonood;—narito na si pari Damaso.

At tunay nãa namang dumarating si pari Damaso, na namumutla at ga nalulungcot na; pagbabanãon niya sa higaa'y si Maria Clara ang unang canyang dinalaw. Hindi na siya ang dating pari Damaso, na totoong mataba at mapag-aglahi; nãayo'y lumalacad na walang imic at anyong hahapayhapay.

Decorative motif

Decorative motif

XLIII.

MGA PANUCALA.

Hindi niya pinansin ang sino man, tuloytuloy siya sa higaan nã may sakit, at saca niya hinawacan ang camay nito:

—¡Maria!—ang canyang sinabi nã hindi maulatang pag-irog, at bumalong sa canyang mãa mata ang mãa luha;—¡Maria, anac co, hindi ca mamamatay!

Binucsan ni Maria ang canyang mãa mata at tiningnan siya nã tanging pagtataca.

Sino man sa mãa nacacakilala sa franciscano'y hindi nanãghihinala man lamang na siya'y may taglay nã gayong lubhang mãa caguiliwguiliw na damdamin; hindi inaacala nã sino mang sa ilalim nã gayong matigas at magaspang na anyo'y may tangkilic na isang puso.

Hindi nacapanatili roon si pari Damaso, at umiiyac na parang musmos na lumayo sa dalaga. Tinunão niya ang "caida" upang doo'y maibulalas niya ang canyang capighatian, sa lilim nã mãa gumagapang na halaman sa durunãawan ni Maria Clara.

—¡Pagcalakilaki nã canyang pag-ibig sa canyãg inaanac!—ang sapantaha nã lahat.

Pinagmamasdan siya ni fray Salví na hindi cumikilos at hindi umiimic, at nanãnãagat labi nã bahagya.

Nã anyóng natatahimic na si pari Dãmaso'y ipinakilala sa canya ni doña Victorina ang binatang si Linares, na sa canyá'y magalang na lumapit.

Waláng imic na pinagmasdan siya ni pari Dámaso, mula sa m̃ga paa hangang úlo, inabot ang súlat na sa canya'y iniabot ni Linares, at binasa ang lihim na iyóng anaki'y hindi napag-uunawa ang lamán, sa pagca't tumanóng

—¿At sino po ba cayó?

—Acó po'y si Alfonso Linares, na inaanac ñg inyóng bayáw ...—ang pautál na sinabi ñg binata.

Lumiyad si pari Dámaso, mulíng minasdan ang binata, sumaya ang mukha at nagtindíg.

—¿Aba, icaw palá ang inaanac ni Carlicos!—ang biglang sinabi at siya'y niyacap; halica't ñg kita'y mayacap ... may ilang, araw lamang na catatanggap co pa ñg canyang sulat ... ¿abá, icaw palá! Hindi catá nakikilala ... mangyari бага, hindi ca pa ipinañgañanac ñg aking lisanin ang lupaing iyón; ¿hindi cata nakilala!

At pinacahihigpit ñg canyáng matatabang m̃ga bisig ang binata, na namúmula, ayawan cung sa cahihiyan ó sa pagcainís. Tila mandin nalimutan ñg lubós ni pari Dámaso ang canyáng pighati.

Ñg macaraan ang iláng sandali ñg pagpapakita ñg pagguiliw at pagtatanong sa calagayan ni Carlicos at ni Pepa, tumanóng si pari Dámaso:

—¿At ñgayon! ¿anó ang ibig ni Carlicos na gawin co sa iyó?

—Tila mandin may sinasabi sa sulat na caunting bagay ...,—ang muling sinabi ni Linares ñg pautál.

—¿Sa sulat? ¿tingnan co? ¿Abá, siya ñga! ¿At ang ibig ay ihanap catá ñg isáng catungculan at isáng asawa! ¿Hmm! ¿Catungculan ... catungculan, magaang; ¿marunong ca bang bumasa't sumulat?

—¿Tinanggáp co ang pagca abogado sa Universidad Central!

—¿Carambas! icaw pala'y isang picapleitos (mapang udyóc sa pag-uusapin) datapuwa't wala sa iyong pagmumukha ... tila ca isang mahinhing dalaga, ñguni't ¿lalong magaling! Datapuwa't bigyán catá ñg isang asawa ... ¿hm! ¿hmm! isang asawa....

—Padre, hindi po acó lubháng nagdadalidali,—ang sinabi ni Linares na nahihiya.

Datapuwa't si pari Dámaso'y nagpaparoo't parito sa magcabicabilang dúlo ñg caida, na ito ang ibinúbulong:—¿Isang asawa, isáng asawa!

Hindi na malungcot at hindi naman masaya ang canyang mukha; ñgayo'y nagpapakilala ñg malaking cataimtiman at wari'y may iniisip. Pinagmamasdan ni pari Salví ang lahat ñg ito mula sa malayo.

—¿Hindi co acalaing macapagbibigay sa akin ñg malaking capighatian ang bagay na ito!—ang ibinulong ni pari Dámaso ñg tinig na tumatangis;—datapuwa't sa dalawang casamaa'y dapat piliin ang pinacamaliit.

At lumapit cay Linares at saca inilacas ang pananalita:

—Halica, bata,—anya:—causapin nata si Santiago.

Namutla si Linares at cusang napahila sa sacerdote, na nag-iisipisip sa paglacad.

Ñg magcagayo'y humalili naman sa pagpaparoo't parito sa caida si pari Salví, na naggugunamgunam ayon sa dati niyang caugalian.

Isang tinig na sa canya'y nagbibigay ñg magandang araw ang siyang nagpahinto ñg canyang capaparoo't parito: tumunghay at ang nakita niya'y si Lucas, na sa canya'y bumati ñg boong cacumbabaan.

—¿Anó ang ibig mo?—ang tanong ñg m̃ga matá ñg cura.

—Among, ¿aco po ang capatid ñg namatay sa caarawan ñg fiesta!—ang sagot na cahapishapis ni Lucas.

Umudlot si pari Salví.

—¿At ano?—ang ibinulong na bahagya na maringig.

Nagpupumilit umiyac si Lucas at pinapahid ñg panyo ang canyang m̃ga mata.

—Among,—ang sinabing nagtutumañgis,—¿naparoon po aco sa bahay ni don Crisóstomo upang humiñgi ñg cabayaran sa búhay ..., ipinagtabuyan

muna aco n̄g sicad, at ang sabi'y aayaw raw siyang magbayad n̄g ano man, sa pagca't nan̄ganib daw siyang mamatay sa sala n̄g aking guiliw at cahabaghabag na capatid. Nagbalic po acó ó cahapon, n̄guni't siya'y nacapasa Maynila na, at nag-iwan n̄g limang daang piso upang ibigay sa akin, parang isang caawang-gawa, at ipinagbiling huwag na raw bumalic aco cailan man! ¡Ah, among, limang daang piso sa aking caawa-awang capatid, limang daang piso, ah! ¡among!...

N̄g una'y pinakikinggan siya n̄g cura na nagtataca at inuulinig ang canyang pananalita, saca untiunting nasnaw sa canyang m̄ga labi ang isang lubhang malaking nagpapawalang halaga at pag-alipusta, sa pagcamasid n̄g gayong daya at paglambang, na cung nakita sana ni Lucas, marahil siya'y tumacas at nagtumacbo n̄g boong tulin.

—¿At ano ang ibig mo n̄gayon?—ang itinanong na casabay ang sa canya'y pagtalicod.

—¡Ay! among, sabihin po ninyo sa akin, alang-alang sa Dios, cung ano caya ang dapat cung gawin; sa tuwi na'y nagbibigay ang among n̄g mabubuting m̄ga hatol...

—¿Sino ang may sabi sa iyo? Hindi icaw tagarito....

—¡Nakikilala ang among sa boong lalawigan!

Lumapit sa canya si pari Salví na nanglilisic ang m̄ga matá sa galit, itinuro sa canya ang lansan̄gan at saca sinabi sa gulat na si Lucas:

—¡Humayo ca sa iyong bahay at pasalamat ca cay D. Crisostomo na hindi ca ipinabilanggo! ¡Lumayas ca rito!

Nalimutan ni Lucas ang canyang pagpapacunwari at bumulong:

—Abá ang isip co'y....

—¡Lumayas ca rito!—ang sigaw ni pari Salví na malaki ang galit.

—Ibig co po sanang makipagkita cay pari Dámaso....

—May gagawin si pari Dámaso ... ¡lumayas ca rito!—ang muling ipinagutos n̄g matindi n̄g cura.

Nanaog si Lucas na nagbububulong:

—¡Isa pa naman ito ... pagca siya'y hindi nagbayad nã magaling!...
Cung sino ang bumayad nã magaling....

Nanãagsidalo ang lahat, dahil sa malacas na catatalac nã cura, pati ni pari Dámaso, ni capitan Tiago at ni Linares....

—¡Isang walang hiyang hampas-lupa, na naparitong nanghihinã nã limos at aayaw magtrabajo!—ang sinabi ni pari Salví, na dinampot ang sombrero at bastón at tinunã ang convento.

Decorative motif

Decorative motif

XLIV.

PAGSISIYASAT NG CONCIENCIA.

Mahabang araw at malulungcot na m̃ga gabí ang guinawang pagtatanod sa ulunan ñg hihigán; nabinat si María Clara caracaracang matapos macapagcumpisal, at wala siyang sinasalita, sa boong canyang pagcahibang, cun di ang pañgalan ñg canyang ina, na hindi niya nakikilala. Datapuwa't siya'y pinacaaalagaan ñg canyang m̃ga caibigang babae, ñg canyang amá at ñg canyang tía; nagpapadala ñg m̃ga pamisa at ñg m̃ga limos sa lahat ñg m̃ga larawang mapaghimala; nañgaco si capitán Tiagong maghahandog ñg isang bastong guinto sa Virgen sa Antipolo, at sa cawacasa'y nagpasimula ñg untiunting paghibas ñg lagnat ñg boong cahusayan.

Nanguiguilalas ang doctor de Espadaña sa m̃ga cabisaan ñg jarabe de altea at ñg pinaglagaan ñg liquen, m̃ga panggamot na hindi binabago. Sa laking pagcatuwa ni doña Victorina sa canyang asawa, isang araw na natapacan nito ang cola ñg canyang bata, hindi niya nilapatan ñg caugaliang parusang bawian ñg panglagay na ñgipin, cun di nagcasiya na lamang na sa canya'y sabihin:

—¡Cung hindi ca pa naging pilay, tatapacan mo pati ñg corsé!

—¡At hindi gumagamit ñg corsé si doña Victorina!

Isang hapon, samantalang dinadalaw ni Sinang at ni Victoria ang canilang caibigan, nañgagsasalitaan naman sa comedo ang cura, si capitang Tiago at ang mag-anac ni doña Victorina, hanggang sila'y nañgagmimirindal.

—Tunay ñgang aking dinaramdam ñg di cawasa,—ang sinasabi ñg doctor;—at daramdamin din namang totoo ni pari Dámaso.

—¿At saan po ang sabi ninyong siya'y ililipat nila?—ang itinanong ni Linares sa cura.

—¡Sa lalawigang Tayabas!—ang isinagot nã cura nã walang cabahalaan.

—Ang magdaramdam naman nã malaki ay si María pagca canyang nalaman,—ani capitang Tiago;—siya'y canyang kinaguiguiliwang parang isang ama.

Tiningnan siya nã pasuliyap ni fray Salvi.

—Inaacala co po among,—ang ipinagpatuloy ni capitang Tiago,—sa nagbuhat ang lahat nã sakit na ito sa sama nã loob na canyang tinanggap nã araw nã fiesta.

—Gayon din ang aking acala, at magaling po ang guinawa ninyo sa hindi pagpapahintulot na siya'y causapin ni Guinoong Ibarra; siya sana'y lalo nã lumubha.

—At cung hindi sa amin,—ang isinalabat ni doña Victorina,—sumasalangit na sana si Clarita at nag-aawit na nã mãa pagpupuri sa Dios.

—¡Amen Jesus!—ang inacala ni capitán Tiagong marapat sabihin.

—Inyo rin namang palad na hindi nagcaroon ang aking asawa nã ibang may sakit na lalong mataas ang uri, sa pagca't cung nagcagayo'y napilitan sana cayong tumawag nã iba, at dito'y pawang mãa hanãal; ang aking asawa'y....

—Aking inaacala, at ipinagpapatuloy co ang aking sinabi,—ang isinalabat naman sa canya nã cura,—na ang pagcapanãumpisal ni María Clara ang siyang pinagbuhatan niyong magaling na pagbabago nã canyang calagayan, na siyang sa canya'y nacapagligtas nã buhay. Higuít sa lahat nã gamot ang isang concienciang malinis, at pacaunawaing hindi co tinututulan ang capangyarihan nã dunong, ¡lalong-lalo na ang dunong sa cirugia! nãuni't ang isang malinis na conciencia'y ... Basahin ninyo ang mãa banal na libro, at inyong makikita cung gaano ang mãa sakit na napagaling sa pamamag-itan lamang nã isang mabuting confesión.

—Ipatawad po ninyo,—ang itinutol ni doña Victorina na nag-init,—ang tungcol diyan sa capangyarihan n̄g confesión.... gamutin n̄ga po ninyo ang asawa n̄g alférez n̄g isang confesión.

—¡Isang sugat, guinoong babae,—ay hindi isang sakit na may ikinapangyayari ang conciencia!—ang isinagot ni pari Salví, na may halong poot;—gayon man, ang isang mabuting confesión ay macapaglalayo sa canya sa pagtanggap n̄g m̄ga hampas na gaya n̄g canyang m̄ga tinanggap caninang umaga.

—¡Sa canya'y marapat!—ang ipinagpatuloy ni doña Victorina, na parang hindi niya narinḡig ang lahat n̄g sinabi n̄g pari Salví.—Napacawalang bait ang babaeng iyan! Sa simbaha'y wala n̄g guinagawa cung di masdan aco, ¡mangyari bagá! siya'y isang babaeng walang capararacan; tatanun̄gin co na sana siya niyong linggo cung mayroon acong m̄ga tautauhan sa mukha, n̄guni't ¿sino ang magcacapol n̄g dumi sa sarili sa pakikipag-usap sa taong walang uri?

Sa ganang sa cura, nama'y parang hindi niya narinḡig ang lahat n̄g m̄ga caltáb na ito, at nagpatuloy:

—Maniwala po cayo sa akin, don Santiago; n̄g malubos na gumaling ang inyong anac ay kinacailan̄gang makinabang búcas; dadalhan co siya rito n̄g viático ... inaacala cong wala siyáng ano mang dapat na ipan̄gumpisal, gayon man ... cung ibig niyang man̄gumpisal n̄g sandali n̄gayong gabi....

—Ayawan co,—ang idinugtong agád ni doña Victorina, na sinamantala ang isang patlang n̄g salitaan,—hindi co mapag-isip cung bakit may m̄ga lalaking nan̄gagcacaroon n̄g pusong mag-asawa sa gayong m̄ga panggulat, na gaya na n̄ga n̄g babaeng iyan; cahi't malayo'y namamasid cang saan siya nanggaling; napagkikilalang namamatay siya n̄g caingguitan; ¡mangyari baga! ¿gaano na ang sahod n̄g isang alférez?

—Nalalaman na po ninyo, don Santiago, sabihin ninyo sa inyong pinsang ihanda ang may sakit sa pakikinabang bucas; paririto aco n̄gayong gabi upang siya'y bigyang capatawaran sa mumunting casalanan....

At sa pagca't nakita niyang lamalabas si tía Isabel, pinagsabihan niya ito sa wicang tagalog:

—Ihanda po ninyo ang inyong pamangkin sa pangũngumpisal nũgayong gabi; dadalhan co siya rito bucas nũ viatico; sa ganya'y lalong madadali ang canyang paggaling.

—Nũguni, Padre,—ang ipinanũgahas na itinutol nũ kimi ni Linares,—baca po niya acalaing siya'y nanũnganib na mamatay.

—¡Huwag po cayong mabahala!—ang sa canya'y isinagot na hindi siya tinitingnan;—nalalaman co ang aking guinagawa: marami nũ totoong may sakit ang aking inalagaan. Bucod sa roo'y sasabihin niya cung ibig niya ó hinding makinabang, at makikita ninyong siya'y paooo sa lahat.

Ang unauna'y napilitan si capitan Tiagong sa lahat ay paoo.

—Pumasoc si tía Isabel sa silid na kinalalagyan nũ may sakit.

Nananatili sa hihigan si María Clara, namumutla, totoong namumutla; na sa canyang tabi ang canyang dalawang caibigang babae.

—Cumain ca pa nũ isang bútil,—ang sa canya'y sabi ni Sinang nũ paanas, at sa canya'y ipinakita ang isang butil na maputi, na kinuha sa isang maliit na tubong cristal;—ang sabi niya'y pagca nacaramdam icaw nũ tunog ó hugong sa tainũa mo'y iyong ihinto ang panggagamot.

—¿Hindi na ba sumulat uli sa iyo?—ang tanong na marahan nũ may sakit.

—¡Hindi, marahil siya'y totoong maraming guinagawa!

—¿Hindi ba nagpapasabi sa akin nũ ano man?

—Walang sinasabi cung di canyang pagpipilitang siya'y alsan nũ Arzobispo nũ excomunióon upang....

Inihinto ang salitaan, sa pagca't dumarating ang tía.

—Sinabi nũ among na maghanda ca raw sa pangũngumpisal, anac co, —ani tía Isabel;—iwan ninyo siya at nũ magawa niya ang pagsisiyasat nũ canyang conciencia.

—¡Diyata't wala pa namang isang linggong nacapanũngumpisal siya! —ang tutol ni Sinang,—¡Aco'y walang sakít, datapuwa't hindi aco

nagcacasala n̄ lubhang malimit!

—¡Aba! ¿hindi ninyo nalalaman ang sabi n̄ cura: nagcacasala ang banal n̄ macapito sa maghapon? Hala, ¿ibig mo bang dalhin co rito sa iyo ang "Ancora", ang "Ramillete" ó ang "Matuwid na landas n̄ pagpasa langit"?

Hindi sumagot si María Clara.

—Hala, hindi ca mapapagod,—ang idinugtong n̄ mabait na tía upang aliwin siya; aco na ang babasa n̄ pagsisiyasat n̄ conciencia, at wala cang gagawin cung di mag-alaala n̄ m̄ga casalanan.

—¡Isulat mo sa canyang huwag na niya acong alalahanin!—ang ibinulong ni María Clara sa tain̄ga ni Sinang, n̄ ito'y nagpapaalam na sa canya.

—¿Ano iyon?

—Datapuwa't nasoc ang tía at napilitan si Sinang na lumayo, na hindi naunawa ang sinabi sa canya n̄ canyang caibigan.

Inilapit n̄ mabait na tía ang isang silla sa ilaw, naglagay n̄ salamin sa mata sa dulo n̄ canyang ilong, binucsan ang maliit na libro at nagsalita:

—Pakinggan mong magaling, anac co; pasisimulan co sa m̄ga utos n̄ Dios; dadalan̄gan co at n̄ icaw ay macapaggunamgunam; cung sacali't hindi mo naririnḡig na magaling ay sasabihin mo sa akin at n̄ maulit co sa iyo; nalalaman mo n̄ sa icagagaling mo'y hindi aco napapagal cailan man.

Nagpasimula n̄ pagbasa, na ang tinig ay walang bagobago at anyong humal, n̄ m̄ga pagdidilidili n̄ m̄ga bagay na ipinagcacasala. Siya'y tumitiguil n̄ matagal sa wacas n̄ bawa't pangcat, upang mabigyang panahon ang dalaga sa pag-aalaala n̄ canyang m̄ga casalanan at pagsisihan.

Minamasdan ni María Clara ang alang-alang na walang tinutucoy. N̄ matapos na ang unang utos na "ibiguin ang Dios na lalo sa lahat n̄ bagay", hinihiwatigan siya ni tía Isabel sa ibabaw n̄ canyang salamín sa mata, at ikinatutuwa niya ang anyong pagca nagdidilidili at nalulungcot. Banal na umubo, at pagcatapos n̄ isang matagal na paghinto'y pinasimulan ang panḡalawang utos. Bumabasa n̄ taimtim sa loob ang mabait na matandang

babae, at n̄ matapos ang pagbubulaybulay, muling tiningnan ang canyang pamangkin, na untiunting ibinaling ang ulo sa cabilang daco.

—¡Bah!—ang sinabi sa sarili ni tía Isabel; dito sa "huwag magpahamac manumpa sa canyang santong pangala'y" hindi n̄ maaaring magcasala ang abang ito! Lumipat tayo sa icatlo.

At ang pangatlong utos ay pinagmumunglay at pinagwaring magaling at binasa ang lahat n̄ bagay na pinagcacasalanan n̄ laban sa canya. Muli na namang tiningnan niya ang higaan; datapuwa't n̄gayo'y itinaas n̄ tía ang salamin, kinusot ang m̄ga matá; nakita niyang dinala n̄ canyang pamankin ang panyo sa mukha at pinahid ang m̄ga luha.

—¡Hm!—anya,—¡ejem! Minsa'y natulog ang caawaawang ito samantalang nagsesermón.

At muling inilagáy sa dulo n̄ canyang ilóng ang salamin niya sa mata, saca sinabi sa sarili:

—Tingnan natin cung hindi siya gumalang sa canyang ama't ina, na gaya n̄ hindi niya pangin̄gilin sa m̄ga fiesta.

At binasa ang icapat na utos n̄ tinig na lalong madalang at lalo n̄ pahumal, sa pagca't inaacala niyang sa gayong paraa'y lalo na niyang binibigyang cadakilaan ang canyang gawa, na gaya n̄ canyang nakitang inaasal n̄ marami sa m̄ga fraile: hindi nakakapakinig kailan man si tía Isabel n̄ pangangaral n̄ isang cuákero, sa pagoa't cung nagcagayo'y pinapangin̄g naman sana niya ang canyang catawan.

Samantala'y macailang dinala n̄ dalaga ang panyo sa canyang m̄ga mata, at lalo n̄ napapakingan ang lacas n̄ canyang paghinḡa.

—¡Pagcagalinggaling na caluluwa!—ang iniisip sa sarili n̄ matandang babae; ¡siya na lubhang masunurin at mapagpacumbaba sa lahat! Aco'y nagcasala n̄ lalong marami cay sa canya, gayon may hindi aco nangyaring-mapaiyac n̄ totohanan cailan man.

At pinasimulan niya ang icalimang utos, na lalong mahahaba ang paghinto at lalong ganap ang pagcahumal n̄ pananalita, cay sa n̄ una, sacali't maari pa, na sa pagsusumicap niyang mainam sa gayong gawa'y

hindi niya narinġig ang paghagulhol na iniinis nġ canyang pamangkin. Sa isa lamang pagtiguil na canyang guinawa, pagcatapos nġ mġa pagcànilaynilay tungcol sa pagpatay sa capuwa tao sa pamamag-itan nġ sandata, narinġig niya ang mġa daing nġ macasalanan. Nġ magcagayo'y humiguit sa pagca dakila ang tinig, pinagpilitan niyang basahin ang nalalabing utos sa anyong nagbabala, at nġ mapanood niyang patuloy rin ang pag-iyac nġ caniyang pamangkin.

—¡Tumanġis ca, anac, co, tumanġis ca!—ang canyang sinabi, at siya'y lumapit sa higaan:—cung gaano calaki ang iyong pagtanġis ay gayon din ang pagcadali nġ pagpapatawad sa iyo nġ Dios. Gamitin mo ang pighating "contrición" sa pagca't lalong magaling cay sa "atrición." ¡Tumanġis ca, anac co, hindi mo nalalaman cung gaano ang aking galac na tinatamo sa panonood co nġ iyong pag-iyac! Pagdagucan mo naman ang iyong dibdib, huwag mo lamang calalacasan, sa pagca't may sakit ca pa.

Datapuwa't sa pagca't anaki'y mandin nagcacailanġan ang pighati nġ pag-iisa at nġ pagca walang nacamamalay, upang lumala, nġ makita ni María Clarang siya'y nasubucan, untiunting tumiguil nġ pagbubuntong hiniġa, pinahid ang canyang mġa mata, na walang sinasabing ano man at hindi sumasagot sa canyang tía nġ cahi't cataga.

Ipinagpatuloy nito ang pagbasa, nġuni't sa pagca't huminto ang pagtanġis nġ sa canya'y nakikinig, lumipas ang caalaban nġ canyang loob sa canyang gawa, at ang mġa huling utos nġ Dios ay nacapag-antoc sa canya at sa canya'y nacapaghicab, na ano pa't naging malaking casiraan sa pananalitang pahumal na nacayayamot na sa gayo'y nahihinto.

—¡Hindi co mapaniniwalaan cung hindi co makikita!—ang iniisip sa sarili nġ matandang babae;—nagcacasalang tulad sa isang sundalo ang batang ito laban sa unang limang utos nġ Dios, datapuwa't hindi cahi't isang casalanang magaang man lamang mula sa icaanim hangang sa icasampo, ano pa't tumbalíc sa amin! ¡Cung paano na ang lacad nġ daigdig nġayon!

At nagsindi nġ isang candilang malaki sa Virgen sa Antipolo at dalawang maliliit na candila sa Nuestra Señora del Rosario at sa Nuestra Señora del Pilar, na canyang inihiwalay roon muna at inilagay sa isang suloc ang isang garing na Santo Cristo, upang ipaunawang hindi dahil sa canya caya isinindi ang mġa candilang iyon. Hindi rin nacabahagui sa

gayong bagay ang Virgen sa Delaroche: siya'y isang taga ibang lupaing hindi kilala, at hindi pa nacaririnig si tía Isabel n̄ isa man lamang himala na canyáng guinawa.

Hindi namin nalalaman cung ano caya ang nangyari sa guinawang; confesión n̄ gabing iyon; pinagpipitagan namin ang m̄ga lihim na iyan. Mahabang totoo ang cumpisal, at nahiwatigan n̄ tíang mula sa malayo'y binabantayan ang pamangkin, na hindi ikinikiling n̄ cura ang canyang tain̄ga sa m̄ga salita n̄ may sakit, cung di nacaharap sa mukha ni María Clara, at tila mandin wari ibig niyang basahin ó hulaan sa pagcagagandang m̄ga mata n̄ dalaga ang m̄ga pag-iisip.

Lumabas sa silid si parì Salvíng namumutla't nan̄gingilis ang m̄ga labi. Sino mang macapanood n̄ canyang noong nagdidilim at pigta n̄ pawis, mawiwicang siya ang nagcumpisal cay Maria Clara at hindi n̄ga narapat magcamit n̄ capatawaran.

—¡Jesús, Maria, Josef!—ang sinabi n̄ tía na nagcucruz;—¿sino ang macatataroc sa calooban n̄ m̄ga kinabataan n̄gayon?

Decorative motif

Decorative motif

XLV.

ANG MGA PINAG-UUSIG.

Tinatanglawan n̄ isang malamlam na liwanag na inilalaganap n̄ buwan at umulusot sa malalagong m̄ga san̄ga n̄ m̄ga cahoy, ang isang lalaking naglalagalag sa cagubatan, na maraha't mahinahon ang lacad. Manacanaca at anaki baga'y n̄ huwag maligaw, sumusutsot siya n̄ isang tan̄ging tugtuguin, na ang caraniwa'y sinasagot n̄ gayon ding sutsot sa dacong malayo. Matamang nakikinig ang lalaki, at ipinagpapatuloy, pagcatapos, ang paglacad na ang tinutunto'y ang malayong huni.

Sa cawacasan, n̄ canyang maraanan ang libolibong m̄ga nacahahadlang cung gabi sa paglalacad sa isang gubat na hindi pa nalalacaran, siya'y dumating sa isang maliit na puang na naliliwanagang ganap n̄ buwan sa icaapat na bahagui n̄ canyang paglaki. Matataas na m̄ga malalaking batong buhay, na napuputun̄gan n̄ m̄ga cahoy ang siyang nacababacod sa paliguid, na ano pa't wari isang nababacurang panoorang naguiba; m̄ga cahoy na bagong putol, m̄ga punong naguing uling ang nacapupuno sa guitna, na nan̄gahahalo sa pagkalalaking m̄ga batong buhay, na kinucumutan n̄ pacaposapos n̄ Lumikha n̄ canyang culubong na m̄ga dahong verde ang culay.

Bahagya pa lamang cararating n̄ lalaking di kilala'y siyang paglabás namang bigla n̄ isang lalaki rin sa licuran n̄ isang malaking bató, lumapit at binunot ang isang revolver.

—¿Sino ca?—ang tanong sa wicang tagalog na mabalasic ang tinig, casabay ang pagtataas n̄ "gatillo" n̄ canyang sandata.

—¿Casama ba ninyo si matandàng Pablo?—ang sagot n̄ bagong cararating na mahinahon ang tinig, na hindi sinagot ang catanun̄gan at hindi nagugulumihan.

—¿Ang capitan ba ang itinatanong mo? Oo, narito.

—Cung gayo'y sabihin mong narito si Elías at siya'y hinahanap,—
anang lalaki na hindi iba cung di ang talinghagang piloto.

—¿Cayo po ba'y si Elías?—ang itinanong n̄ canyang causap na taglay
ang tan̄ing pagpipitagan, at saca lumapit, at gayon ma'y patuloy rin ang
paguumang sa canya n̄ bun̄gan̄a n̄ revolver;—cung gayo'y ... halícayo.

Sumunód sa canyá si Elías.

Pumasoc silá sa isáng anyóng yun̄gib na palusóng sa cailaliman n̄ lupa. Ipinauunawa sa piloto, n̄ tagapamatnubay na nacacaalam n̄ daan, cung palusóng, cung cailan dapat yumucód ó gumapang; gayón ma'y hindi nalao't sila'y nan̄agsirating sa isang may anyong salas, na bahagya na naliwanagan n̄ m̄a huepe, at ang nan̄aroroo'y labingdalawa ó labing limang lalaking may taglay na m̄a sandata, marurumi ang m̄a mukha at cagulatgulat ang m̄a pananamit, na nacaupo ang m̄a ibá, ang iba nama'y nacaahiga, at nagsasalitaan n̄ bahagya. Namamasdan ang isang matandang lalaking mapanglaw ang pagmumukha, nacapulupot sa ulo niyá ang isang bigkis na may dugo, nacalagay ang m̄a sico sa isang batóng guinagawang pinaca mesa, at pinagninilay-nilay ang ilaw na sa gayong caraming usoc na ibinubuga'y bahagya na ang inilalaganap na liwanag: cung hindi sana talastas nating iyo'y isang yun̄gib n̄ m̄a tulisan, mawiwica natin, sa pagbasa n̄ malaking pagn̄an̄galit sa mukha n̄ matandang lalaki, na siya ang Torre n̄ Gútom sa araw na sinusundan n̄ paglamon ni Ugolino sa canyang m̄a anac.

Umanyong humilig ang nan̄ahihigang m̄a lalaki n̄ dumating si Elías at ang namamatnugot sa canya, datapuwa't sa isang hudyat nito'y nan̄agsitahimic at nan̄agcasiya na lamang sa pagmamasid sa piloto, na walang taglay na anó mang sandata.

Untiunting lumingon ang matandang lalaki at ang natagpuan n̄ canyang m̄a mata'y ang nacapagpipitagang kiyas ni Elías, na nacapugay na siya'y pinagmamasdang puspós n̄ calungcutan at pagbibigay halaga.

—¿Icao ba?—ang itinanong n̄ matandang lalaki, na sumaya n̄ caunti ang m̄a mata n̄ makilala ang binata.

—¡Sa anóng calagayan aking nasumpunġan cayo!—ang ibinulong ni Elías sa babahagyang tinig at iguinagalaw ang ulo.

Hindi umimic ang matanda at tumunġó, humudyát nġ isa sa mġa tao, nananġagsitindig sila't lumayo, na canilang sinulyáp muna't sinucat nġ mġa mata ang taas at bicas nġ panġanġatawan nġ piloto.

—¡Tunay nġa!—ang sinabi nġ matandang lalaki nġ silang dalawa'y nagiisa na;—nġ cata'y patuluyin sa aking bahay, na may anim na buwan nġayon, aco ang nġ panahóng iyo'y nahahabag sa iyo; nġayo'y nagbago ang capalaran, nġayo'y icaw namán ang nahahabag sa akin. Nġuni't umupo ca at sabihin mo sa akin cung bakit ca nacarating hanġang dito.

—May labing limang araw na nġayong ibinalita sa akin ang nangyari sa inyong casacunaan,—ang madalang na isinagot nġ binata sa mahinang tinig, na ang ilaw ang siyang tinitingnan;—pagca alam co'y lumacad na agad acó, nagpacabicabila acó sa mġa cabunducan, halos dalawang lalawigan ang aking nalibot.

—Napilitan acong tumacas at nġ huwag magsabog nġ dugong walang malay; natatacot humarap ang aking mġa caaway at ang canila lamang inilalagay sa aking hirap ay ang ilang mġa caawaawa, na walang guinawa sa akin cahit caliitliitang casam-an.

Nġ macalampas ang sandaling hindi pag-imic na guinamit ni Elías sa pagbasa nġ mġa caisipang mapapanglaw sa mukha nġ matandang lalaki, nagpatuloy nġ pananalita ang binata:

—Naparito aco't ibig cong ipakiusap sa inyo ang isang bagay. Sa pagca't hindi aco nacasumpong, cahi't aking pinaghanap, ang bahagyang labi man lamang nġ mag-anac na may cagagawan nġ casawiang palad naming mag-anac, minagaling co ang iwan ang lalawigang aking tinatahanan upang tumunġo sa dacong timugan at makisama sa mġa pulutong nġ mġa hindi binyagan at nabubuhay nġ boong kalayaan: ¿ibig po ba ninyong lisanin ang bagong pinasisimul-an ninyong pamumuhay at sumama sa akin? Lalagay acong tunay na inyong anac, yamang namatay ang anac po ninyo, at kikilalin co cayong ama, yamang wala na acong magugulang?

Umiling ang matanda nġ paayaw, at nagsalita:

—Sa gulang na aking dinating, pagca niyacap ñ̃ calooban ang isang pasiyang cakilakilabot, ay dahil sa wala ñ̃ sucat pagpaliiran. Isang taong gaya co, na guinamit ang canyang cabataan at ang canyang cagulanñ̃an sa pagpapagal at ñ̃ camtan ang sariling guinhawa at ang sa mña anac sa panahong hinaharap; isang taong nagpacumbaba sa lahat ñ̃ mña naguing calooban ñ̃ canyang mña puno, na tumupad ñ̃ boong pagtatapat sa mabibigat na catungculan, na nagtiis ñ̃ lahat upang mamuhay sa catahimican at sa isang catiwasayang mangyayaring camtan; pagca tinalicdan ñ̃ ganitong taong pinalamig na ang dugò ñ̃ panahon, ang lahat ñ̃ canyang pinagdaanan at ang boong pagdaraan pa, at sumasa mña pampanñ̃in na ñ̃ libinñ̃an, ay sa pagca't canyang napagkilalang lubos na walang capayapaang masusumpunñ̃an at ang catiwasiya'y hindi siyang calakilakihang cagalingñ̃an! ¿Ano't magpapacatira pa sa hindi sariling lupain upang magbuhay dukha? Dating aco'y may dalawang anac na lalaki, isang anac na babae, isang bahay, isang cayamanan; aking dating tinatamo ang pagpipitaga't pagmamahal ñ̃ madla; ñ̃gayo'y isang cahoy na pinutlan ñ̃ mña sanña ang aking cawanñ̃is, lagalag, nagtatago, pinag-uusig sa mña cagubatang tulad sa isang halimaw, ¿at anong dahil at guinawa sa akin ang lahat ñ̃ ito? Dahil sa inilugso ñ̃ isang lalaki ang capurihan ñ̃ aking anac na babae, sa pagca't hiningi ñ̃ mña capatid sa lalaking iyang magsulit siya ñ̃ catampalasanang canyang guinawa, at sa pagca't ang lalaking iya'y nanñ̃ingibabaw sa mña iba sa pamamag-itan ñ̃ pamagat na ministro (kinakatawan) ñ̃ Dios. Inalintana co, gayon man, ang lahat ñ̃ ito, at acong ama, aco, na siniraan ñ̃ puri sa aking catandaan, aking ipinatawad ang caalimurahan, ipinagpaumanhin co ang casilacbuhan ñ̃ cabataan at ang mña carupucan ñ̃ catawang lupa, at sa casiraang iyong hindi na mangyayaring maisauli, ¿ano ang dapat cong gawin cung di ang huwag ñ̃ umimic at iligtas ang nalabi? Datapuwa't nanñ̃anib ang tampalasang baca sa humiguit cumulang na cadalia'y camtán niya ang panghihiganti, caya't ang guinawa'y humanap ñ̃ capahamacan ñ̃ aking mña anac na lalaki. ¿Nalalaman mo ba cung ano ang canyang guinawa? ¿Hindi? ¿Natatalastas mo bang linubid ang casinunña-lingang cunuwa'y linooban ang convento, at sa mña isinacdal ay casama ang isa sa aking mña anac? Hindi nairamay iyóng isá, sa pagca't wala't na sa ibang bayan. ¿Nalalaman mo ba ang mña catacottacot na pahirap na sa canila'y guinawa? Nalalaman mo, sa pagca't nanñ̃agcacawanñ̃is ang ganitong mña pahirap sa lahat ñ̃ mña bayan. ¿Aking nakita, nakita co ang aking anac na nacabiting ang tali sa canyang

sariling buhoc, narinġig co ang canyang mġa sigaw, aking narinġig na aco'y canyang tinatawag, at aco, sa aking caruwagan at palibhasa'y namarati aco sa capayapaan, hindi aco nagcaroon nġ catapanġang pumatay ó magpacamatay caya! ĩNalalaman mo bang hindi napatotohanan ang pangloloob na iyon, napaliwanagan ang bintang, at ang naguing parusa'y ilipat sa ibang bayang ang cura, at ang aking anac ay namatay dahil sa mġa pahirap na guinawa sa canya? ĩAng isa, ang nalalabi sa akin, ay hindi duwag na gaya nġ canyang ama; at sa catacutan nġ tacsil na nagpahirap na ipanghiganti sa canya ang pagcamatay nġ canyang capatid, guinamit na dahilan ang cawal-an nġ "cedula personal" na nalimutang sandali, piniit nġ Guardia Civil, pinahirapan, guinalit at pinasamang totoo ang loob sa casalimura hanggang sa siya'y mapilitang magpacamatay! At aco, aco'y buhay pa pagcatapos nġ gayong calakilakihang cahihiyan, datapuwa't cung hindi aco nagcaroon nġ tapang-ama sa pag-sasangalang nġ aking mġa anac, may natitira pa sa aking isang pusô upang italaga sa isang panghihiganti at manghihiganti aco! Untiunting nanġagcacatipon ang mġa maygalit sa ilalim nġ aking pamiminuno, pinararami ang mġa cawal co nġ aking mġa caaway, at sa araw na mapagkilala cong aco'y macapangyarihan na, lulusong aco sa capatagan at tutupukin co sa apoy ang aking panghihiganti at ang aking sariling buhay! ĩAt darating ang araw na iyan ó walang Dios!

At nagtindig ang matandang lalaki, na nagnġinġitnġit, at idinagdag, na nagniningning ang paninġin, malagunlong ang tinig at sinasabunutan ang canyang mahahabang mġa buhoc:

—ĩSumpain acó, sumpain acó na aking piniguil ang mapanghiganting camay nġ aking mġa anac; acó nġa ang pumatay sa canila! ĩCung pinabayaan co sanang mamatay ang may sala, cung hindi sana acó lubós nanalig sa justicia nġ Dios at sa justicia nġ mġa tao, nġayon disi'y may mġa anac pa acó, marahil sila'y nanġagtatago, datapuwa't nġayo'y may mġa anac naman sana acó, at hindi sila sana nanġamatay sa capapahirap! ĩHindi aco ipinanġanac upáng maguing amá, caya wala acong mġa anac nġayón! ĩSumpain acó, na hindi co natutuhang makilala sa aking catandaan ang lupaing aking kinatatahanan! Datapuwa't matututo acong ipanghiganti co cayó sa pamamag-itan nġ apoy, nġ dugo at nġ aking sariling camatayan!

Ang culang palad na amá, sa casilacbuhan ñ canyáng pighati, nalabnot ang bigkis ñ ulo, at dahil sa gayo'y nabucsan ang sugat sa noo, at doo'y bumalong ang isáng batisang dugo.

—Pinagpipitagan co ang inyóng pighati,—ang muling sinabi ni Elías, —at napagwawari co ang inyong panghihiganti; acó nama'y gaya rin ninyo, at gayón man, sa aking panğanğanib na baca aking masugatan ang waláng malay, lalong minamagaling co pa ang calimutan co ang aking mğa casawiang palad.

—¡Mangyayari cang macalimot, sa pagca't bata icáw at sa pagca't hindi ca namamatayan ñ isa man lamang anac, ñ sino mang siyáng iyong catapusáng maaasahan! Nğuni't aking ipinanğanğaco sa iyo, hindi co sasactan ang sino mang walang casalanan. Nakikita mo ba ang sugat na ito? Upang huwag cong mapatay ang isang caawaawang cuadrillerong gumaganap ñ canyang catungculan, ipinaubaya cong siya ang sumugat sa akin.

—Datapuwa't tingnan po ninyó—ani Elías pagca lampas ñ sandaling hindi pag-imíc;—tingnan po ninyó cung alin ang cakilakilabot na siga na inyong pagsusugbahan sa ating culang palad na mğa bayan. Cung gaganapin ñ inyong sariling mğa camay ang inyong panghihiganti, gaganti ñ catacot tacot ang inyong mğa caaway, hindi laban sa inyó at hindi rin laban sa mğa taong sandatahan, cung di laban sa bayan, na ang caraniwa'y siyáng isinusumbong, at pagcacagayo'y ¿gaano caraming mğa paglabag sa catuwiran ang mangyayari!

—¡Mag-aral ang bayang magsanggalang sa sarili, magsanggalang sa sarili ang bawa't isa!

—¡Talastas po ninyong iya'y hindi mangyayari! Guinoo, cayó po'y aking nakilala ñ ibang panahon, niyóng panahong cayo po'y sumasaligaya, niyao'y pinagcacalooban ninyo acó ñ mğa paham na aral; maitutulot бага ninyong?...

Naghalukipkip ang matanda at wari'y nakikinig.

Guinoo,—ang ipinagpatuloy ni Elías, na pinacasusucat na magaling ang canyáng mğa wika;—nagca palad acong macagawa ñ isang paglilingcod sa isang binatang mayaman, may magandang puso, may

caloobang mahál at mithì ang m̃ga icagagaling ñg canyang tinubuang bayan. Ang sabihana'y may m̃ga caibigan ang binatang ito sa Madrid, ayawan co, datapuwa't ang masasabi co sa inyo'y siya'y caibigan ñg Capitan General. ¿Anó po ang inyong acala cung siya'y ang ating papagdalhin ñg m̃ga caraiñgan ñg bayan at siya'y pakiusapan nating magmalasakit sa catuwiran ñg m̃ga sawing palad?

Umiling ang matandang lalaki.

—¿Mayaman ang sabi mo? walang iniisip ang m̃ga mayayaman cung hindi ang dagdagan ang canilang m̃ga cayamanan; binubulag sila ñg capalaluan at ñg caparañgalanan, at sa pagca't ang caraniwa'y magaling ang canilang calagayan, lalo na cung sila'y may m̃ga caibigang macapangyarihan, sino man sa canila'y hindi nagpapacabagabag sa pagmamalasakit sa m̃ga culang palad. Nalalaman cong lahá't, sa pagca't ñg una'y aco'y mayaman!

—Ñguni't ang taong sinasabi co po sa inyo'y hindi cawañgis ñg m̃ga ibá: siya'y isang anác na inalimura dahil sa pag-aala-ala sa canyáng amá; siya'y isang binata, na sa pagca't hindi malalao't magcacaasawa, nag-iisip isip siya ñg sa panahong darating, ñg isáng magandang casasapitan ñg canyáng m̃ga anác.

—Cung gayo'y siya'y isang taong magtatamong ligaya; ang catuwiran nating ipinagtatanggol ay hindi ang sa m̃ga taong na sa caligayahan.

—¿Datapuwa't iyan ang catuwirang ipinagtatanggol ñg m̃ga taong may puso!

—¿Hari na ñga!—ang muling sinabi ñg matandang lalaki at saca naupo,—ipalagay mo ñg ang binatang iya'y sumang-ayong siya ang maghatid ñg ating caraiñgan hangang sa Capitang General; ipalagay mo ñg siya'y macakita sa pang̃ulong bayan ñg España ñg m̃ga diputadong magsanggalang sa atin, ¿inaacala mo na бага cayang papagtatagumpayin na ang ating catuwiran?

—Atin munang ticmang gawin bago tayo gumamit ñg isang paraang kinacailañgang magsabog ñg dugo,—ang isinagót ni Elías,—Dapat na macapagtacá po sa inyó, na acó, na isá rin namang sawing palad, bata at malacás ang catawan, ang siyang makiusap sa inyo, na cayo'y matanda na't

mahina, ñg mña paraang payapa: at ganito, sa papca't aking napanood ang lubhang maraming cahirapang tayo rin ang may cagagawang gaya rin ñg mña cagagawan ñg mña malulupit; ang mahina ang siyang nagbabayad.

—¿At cung sacaling wala tayong magawang anó man?

—May magagawa tayo cahi't cacaunti, maniwala po cayo; hindi ang lahat ñg mña nanñanñatungculan sa baya'y hindi marunong cumilala ñg catuwiran. At cung wala tayong masundaan, cung aayaw pakinggan ang ating cahinñian, cung magpacabinñi na ang tao sa capighatian ñg canyang capuwa, pagnagcagayo'y ñhahandog po aco sa bawa't inyong ipag-uutos!

Niyacap ang binata ñg matandang lalaking lipos ñg malaking catuwiran.

—Tinatanggap co ang iyong panucala, talastas cong gumaganap ca ñg iyong panñaco. Paririto ca sa aki't cata'y tutulunñan upang maipanghiganti ang iyong mña magugulang, at aco nama'y tutulunñan mo upang maipanghiganti co ang aking mña anac, ñang aking mña anac na pawang nacacatulad mo!

—Samantala'y huwag po ninyong pababayaang mangyari ang ano mang gahasang cagagawan.

—Isasalaysay mo ang mña carainñan ñg bayang pawang talastas mo na, ¿Cailan co malalaman ang casagutan?

—Sa loob po ñg apat na araw ay mag-utos po cayo ñg isang taong makipagkita sa akin sa pasigan ñg San Diego, at sasabihin co sa canya ang maguing casagutan sa akin ñg taong aking inaasahang... Cung siya'y sumang-ayo'y canilang kikilalanin ang ating catuwiran, at cung hindi'y aco ang unaunang matitimbuang sa pakikilabang ating gagawin.

—Hindi mamamatay si Elias, si Elias ang mamiminuno cung matimbuang si capitang Pablong busog na ang puso sa canyang panghihiganti,—anang matandang lalaki.

At siya rin ang sumama sa binata hanggang sa macalabas sa labas.

Decorative motif

XLVI.

SABUNGAN.

Upang ipanġilin sa Filipinas ang hapon nġ araw nġ linggo'y napasasa sabunġan ang caraniwan, na gaya naman sa Espaġang ang larong pakikiaway nġ tao sa toro ang siyang pinaroroonan. Ang pagsasabong nġ manoc, hilig na masamang dito'y dinala nġ mġa taga ibang lupain at mahiguit nġ isang daang taong guinagawang panghuli nġ salapi, ay isa riyang sa mġa panġit na pinagcaratiban nġ bayan, na lalong malaki ang casam-an cay sa opio sa mġa insic; diya'y napaparian ang dukha't inilalagay sa panġanib ang canyang boong pagcabuhay, sa pagmimithing siya'y magcasalaping hindi nagpapagal; napaparian diyán ang mayaman't nġ maglilibang, at diya'y caniyang guinagamit ang salaping labí sa canyang mġa piguing at mġa "misa de gracia"; datapwa't sa canila (sa mġa mayayaman) ang capalarang diya'y pinaglalaruan, palibhasa'y magaling na totoo ang pagcacaturo sa sasabunġin, marahil lalong magaling cay sa pagcaturo sa canilang anac na lalaki, na siyang hahalili sa ama sa sabunġan, at wala nġa coming itututol sa bagay na ito.

Sa pagca't ipinahihintulot nġ Gobierno, at hanggang halos canyang ipinagaanyaya, sa pag-uutos na gawin ang gayong panoorin sa "hayag na mġa plaza", sa "mġa araw nġ fiesta" (at nġ makita nġ lahat at macahicayat ang uliran), "pagcatapos nġ misa mayor hanggang sa dumilim sa hapon" (walong oras), dumalo tayo sa larong ito upang hanapin ang ilang mġa cakilala.

Walang ikinatatangġi ang sabunġan sa San Diego sa mġa sabunġan sa iba't ibang bayan, liban na lamang sa ilang mġa bagay. Nababahagui sa tatlong pitac: ang una, sa macatwid baga'y ang pasucan, ay isang malaking cabahayang tuwid, na may dalawampong metro ang haba at labing apat na metro ang luang; sa isa sa canyang mġa taguilira'y may isang pintuang

isang babae ang caraniwang nagbabantay, na siyang catiwala sa paniningil nã sa pinto, ó cabayaran sa pagpasoc doon. Sa buwis na itong bawa't isa'y nagbibigay roon, tumatanggap ang Gobierno nã isang bahagui, mãga ilang daang libong piso sa isang taón: sinasabing sa salaping itong ibinabayad nã "vicio" upang siya'y magcaroon nã calayaan, nanggagaling ang ipinagpapatayo nã mãga maiinam na mãga paaralan, ipinagpapagawa nã mãga tulay at mãga daan, ipinagtatatag nã mãga ganting pala upang lumusóg ang pagsasaca at panãngalacal ... purihin nawa ang vicio na naghahandog nã gayong lubhang magagaling na mãga bunãa!—Sa unang pitac na ito nalalagay ang mãga nanãgibibili nã hitso, mãga tabaco, mãga cacanin, mãga pagcain at iba pa; naririan diyang ang caramihang batang lalaking sumasama sa canilang mãga ama ó amaing sa canila'y nagsasakit nã pagtuturo nã mãga lihim nã pamumuhay.

Capanig ang pitac na ito nã isá pang lalong malaki nã caunti, isang pinaca salas, na pinagtitipunan nã madla bago gawin ang mãga "soltada". Nariyán ang pinacamarami sa mãga manoc, na nanãtatali nã isáng lúbid sa lupa, sa pamamag-itan nã isang pacong but-ó ó lúyong; nariyan ang mãga tahur, ang mãga malulugdin sa sabong, ang mananari: diyán nanãgacacayari, nagninilaynilay, nanãngutang, sumusumpa, nagtutunãyaw, humahalachac; hinihimas niyón ang canyáng manoc, na pinaraan nã camáy ang ibabaw nã makikintab na mãga balahibo; sinisiyasat nama't binibilang nito ang mãga caliskis sa mãga paa; pinagsasalitaan ang mãga maiinam na gawa nã mãga bayani; diya'y inyóng mapapanood ang maraming mãga mukhang malulungcót, na bitbit sa mãga paa ang bangcay na wala nã balahibo; ang pinacamahalmahal na hayop sa loob nã ilang buwan, pinalayawlayaw at sa canya'y ipinagcatiwala ang lalong caayaayang mãga pag-asa, nãgayo'y wala cung di isáng bangcay na lamang, na ipagbibili sa isáng peseta, upáng lutuing luya ang cahalo at canin sa gabí ring iyón: "sic transit gloria mundi". Pauwi na ang natalo sa canyáng bahay, na pinaghihintayan sa canya nã esposang cacabacaba ang loob at nã mãga limalimahid na mãga anac, na hindi na taglay ang caunting pamimilac at ang sasabunãin. Yaong lahat na mãga panaguinip na calugodlugod, yaong mãga pagaalagang tumagal nã mahabang panahon, mula sa pagbubucang liwayway hanggang sa paglubóg nã araw, yaong lahat nã mãga pagpapahirap at pagpapagal, ang kinauwia'y isang peseta, ang mãga nálabing abó sa gayóng cacapal na asó.—Sa ulutang itó nakikipagtutulan ang lalong panãod

na isip: ang lalong gagasogaso'y pinagsisiyasat na magaling ang gayóng bagay, tinitimbang, pinagmámasid, ibinubucadcad ang m̃ga pacpac, hinihipo ang m̃ga casucasuan ñg m̃ga hayop na iyón. Mainam na totoo ang pananamit ñg m̃ga ilang sinusundan at liniliguid ñg m̃ga caanib ñg canicanilang m̃ga sasabuñgin; marurumi namán ang m̃ga ibá, natatatac sa canilang mamayat na m̃ga mukha ang larawan ñg vicio, at caniláng sinusundan ñg boong pagmimithi ang m̃ga kilos ñg m̃ga mayayaman at canilang pinagmamasdang magaling ang m̃ga pustahan, sa pagca't mangyayaring mahuhó ang m̃ga bulsa, datapuwa't hindi nangyayaring masiyahan ang masamang hilig; diya'y waláng mukháng hindi guising; diya'y wala ang mapagpabayang filipino, ang tamád, ang hindi makibuin: ang lahá't ay pawang kilusán, masimbuyong budhi, pagsusumicap; masasabing silá'y may isang cauhawang siyáng nagbibigay casayahan sa tubig sa pusali.

Buhat sa ulutang ito'y tumutuñgo sa labanang ang pamagata'y "Rueda". Ang tuntuñgan nito, na nababacuran ñg cawayan, ang caraniwa'y mataas cay sa dalawang panig na sinabi na ñg una. Sa dacong itaas, na halos sumusucó na sa bubuñgan, may m̃ga gradería, lunsódlunsód bagang upuan, na iniuucol sa m̃ga manonood ó m̃ga magsasabong, dalawang salitang nagcacaisa ñg kinauuwian. Sa boong itinatagal ñg labanan ay napupuno ang m̃ga graderiang itó ñg m̃ga taong may gulang na at ñg m̃ga batang nañgagsisigawan, nañgaghihiyawan, nañgagpapawis, nañgag-aaway at nañgagtutuñgayaw: ang cagalinga'y bihirang bihira ang babaeng nacararating diyán. Nañgasasa "Rueda" ang m̃ga táong litáw, ang m̃ga mayayaman, ang m̃ga bantog na "tahir", ang contratista (a entista) at ang sentenciador (tagahatol). Sa lupa, na mainam ang pagcacapicpic ay nañgaglalaban ang m̃ga hayop, at buhat diya'y ipinamamahagui ñg Capalaran sa m̃ga familia ang m̃ga tawanan ó m̃ga pagtañgis, ang magagaling na pagcain ó ang cagutuman.

Sa horas ñg ating pagpasoc ay naroroon na ang gobernadorcillo, si capitang Pablo, si capitang Basilio, si Lucas, ang tao bagang may pilat sa mukha, na totoong nagdamdam ñg pagcamatay ñg canyang capatid.

Lumapit si capitang Basilio sa isa sa m̃ga taong bayan at tumanong:

—¿Nalalman mo ba cung anong manoc ang dala rito ni Capitang Tiago?

—Hindi co po na lalaman; may dumating po sa canyang dalawa caninang umaga, ang isa sa canila'y ang lasac na tumalo sa talisayin n̄ng Consul.

—¿Sa acala mo caya'y mailalaban sa canya ang aking si bulic?

—¡Aba, nacú, mailalaban po! ¡Ipupusta co po sa inyong manoc ang aking bahay at ang aking baro!

Dumarating sa sandaling iyon si capitang Tiago. Ang pananamit ay tulad sa m̄nga malalacas na magsasabong: barong lieszong Caatóng, salawal na lana at sombrerojong jipijapa. Sumusunod sa canyá ang dalawang alila; dala n̄ng isa ang lasac at ang isa nama'y isang puting sasabun̄ging totoong pagcalakilaki.

—¡Ang sabi sa akin ni Sinang ay pagaling na n̄ng pagaling si María!—ani capitang Basilio.

—Wala n̄ng lagnát, datapuwa't mahina pa.

—¿Natalo po ba cayó cagabi?

—Caunti; nalalaman cong nanalo cayó ... titingnan co cung macababawi acó.

—¿Ibig po ba ninyóng isabong ang lásac?—ang tanong ni capitang Basilio, na titingnan ang manóc, at saca hiningi itó sa alila.

—Alinsunod, sacali't may pustahan.

—Gaano po ba ang ipupusta ninyó.

—Cung magcuculang din lamang sa dalawa'y hindi co na isasabong.

—¿Inyo bang nakita na ang aking búlic?—ang tanóng ni capitang Basilio at saca tinawag ang isang táong may dalang isang maliit na sasabun̄gin.

—¿Gaano po ba ang ipupusta ninyó?—ang tanóng.

—Cung gaano ang inyóng ipusta.

—¿Dalawá at limang daan?

—¿Tatló?

—¡Tatló!

—¡Sa susunod!

Ilinaganap n̄ nan̄gagcacabilog na mapakialam sa buhay n̄ may buhay, ang balitang papaglalabanin ang dalawang bantog na manoc; capuwa sila may m̄ga pinagdaanan at capuwa cabalitaan sa galing. Ibig n̄ lahat na makita, masiyasat ang dalawang cabalitaan; may m̄ga nagpapasiya, may nanghuhula.

Samantala'y lumalaki ang cain̄gayan, nararagdagan ang caguluhan, linulusob ang Rueda, linulundag ang m̄ga gradería. Dala n̄ m̄ga "soltador" sa Rueda ang dalawang manoc, isang puti at isang pula, na capuwa may sandata na, бага man ang m̄ga tari ay may caluban pa. Naririn̄gig ang m̄ga sigaw na "sa puti!" "sa puti!", may man̄gisanḡisa namang sumisigaw n̄ "sa pula!" Ang puti ang siyang "llamado" at ang pula ang "dejado".

Sa guitna n̄ caramiha'y nan̄gagpapalibotlibot doon ang guardia civil; hindi nila suot ang pananamit na ucol sa mahal na capisanang ito; datapuwa't hindi naman sila nacapaisano. Salawal na guingong may franjang pula, barong nababahiran n̄ azul na galing sa naaalís na tina n̄ blusa, gorrang pangcuartel narito ang canilang panglinlang na soot na nababagay naman sa canilang inuugali: namumusta at nagbabantay, nanggugulo at nan̄gagsasalitang di umano'y panan̄gagasiwaan nila ang pananatili n̄ capayapaan.

Samantalang nan̄gagsisigawan, isinasahod ang camay, kinacalog sa camay ang caunting salaping pinacacalasing; samantalang hinihicap sa bulsa ang catapustapusang salapi, ó sacali't walang salapi ay nan̄gan̄gaco, at ipinan̄gan̄gacong ipagbibili ang calabaw, ang malapit n̄ anihin sa bukid, at iba pa; dalawang bagongtao, na wari'y magcapatid, sinusundan n̄ m̄ga panin̄ging nananaghili ang m̄ga naglalaro, nan̄gagsisilapit, bumubulong n̄ ilang kiming pananalitang sino may walang nakikinig, nalalao'y lalong nan̄galuluncot at nan̄gagtitinḡinang masasama ang loob at

nan̄gagn̄in̄itn̄it. Paimis na sila'y pinagmamasid ni Lucas n̄gumin̄iti n̄g n̄giting malupit, pinatutunog ang m̄ga pisong pilac, dumaan siya sa siping n̄g dalawang magcapatid, at saca siya sumigaw nasa "Rueda" ang tin̄gin:

—Narito ang limampo, limampu laban sa dalawampo, ;sa puti!

Nan̄gagtitigan ang magcapatid.

—;Sinasabi co na sa iyo,—ang ibinubulong n̄g matandang capatid,— na huwag mong ipaglahatan ang cuarta; cung nakinig ka sana sa akin, n̄gayo'y may ipupusta tayo sa pula!

Lumapit n̄g boong cakimian ang bunso cay Lucas at kinalabit siya sa bisig,

—;Aba! ;icaw pala?—ang biglang sinabi nito, na lumingon at nagpapacunwari n̄g pagtataca; pumapayag ba ang capatid mo sa sinabi co sa canya ó naparito ca't pumupusta?

—;Paanong ibig ninyong cami'y macapusta'y natalo na ang lahat naming salapi?

—;Cung gayo'y pumayag na cayo?

—;Aayaw siya! cung pautan̄gin sana ninyo cami n̄g caunti, yamang sinasabi ninyong cami inyong nakikilala....

Kinamot ni Lucas ang ulo, hinila ang baro at muling nagsalita:

—Tunay n̄gang cayo'y aking nakikilala; cayo'y si Tarsilo at si Bruno, m̄ga cabataan at malalacas. Talastas cong ang matapang ninyong ama'y namatay dahil sa ibinibigay sa canyang isang daang palo sa araw araw n̄g m̄ga sundalo; alam cong hindi ninyo iniisip na ipanghiganti siya ...

—Huwag po sanang makialam cayo sa aming pamumuhay;—ang isinalabat sa canya n̄g matandang capatid na si Tarsilo, iya'y nacahihila n̄g casacunaan. Cung wala coming capatid na babae'y malaon n̄g panahong cami'y binitay na sana!

—;Binitay na cayo? ang m̄ga duwag lamang ang nabibitay, ang walang salapi at walang tumatangkilik. At sa paano ma'y malapit ang

bundoc.

—¡Sandaang piso laban sa dalawampo, sa puti aco!—ang sigaw n̄ isang nagdaan.

—Pautan̄gin ninyo cami n̄ apat na piso ..., tatlo ... dalawa,—ang ipinamanhic n̄ lalong bata;—pagdaca'y babayaran namin cayo n̄ ibayo; pasisimulan na ang soltada.

Muling kinamot n̄ Lucas ang úlo.

—¡Tst! Hindi akin ang salaping ito, ibinigáy sa akin ni Don Crisóstomo at inilalaan sa m̄ga ibig maglingcód sa canyá. N̄guni't aking nakikitang cayo'y hindi gaya n̄ inyóng amá; iyon ang túnay na matapang; ang hindi matapang ay huwag maghanap n̄ m̄ga laro.

At saca umalis doon, бага man hindi totoong nagpacalayo.

—¡Pumayag na tayo, may pinagcacaibhan pa ba?—ani Bruno. Iisa ang kinauuwian n̄ mabitay ó mamatay na marahil: walang ibang kinauukulan nating m̄ga dukha.

—Tunay na n̄ga, n̄guni't gunitaín mo ang ating capatíd na babáe.

Samantala'y nagliwanag ang "rueda", magpapasimula ang labanan. Tumatahimic na ang m̄ga t̄nig, at nan̄gatira sa guitna ang dalawáng "soltador" (tagá-bitáw) at ang mananari. Sa isáng hudyát n̄ "sentenciador" (tagahátol) ay inalsán n̄ mananari ang m̄ga tari n̄ canicanyang calúban, at cumíkintab ang m̄ga maninipis na m̄ga talím, na pawang nan̄gagbabala, maniningning.

Lumapit sa bácod ang dalawang magcapatid na capuwa malungcot, itinuon ang canilang noo sa cawayan at nan̄gagmamasid. Lumapit ang isang lalaki sa canila at sila'y binulun̄gan sa tain̄ga.

—¡Pare! ¡isang daang piso laban sa sampo, sa puti acó!

Tiningnan siya ni Tarsilo n̄ patan̄ga. Sinicó siyá ni Bruno, at sinagót niyá itó n̄ isáng ún̄gol.

Tanġan nġ mġa soltador ang mġa manóc nġ isá ang anyóng calugód-lugód, at iniinġatan nilang huwag siláng masugatan. Dakilang catahimican ang naghahari: masasapantahang liban na lamang sa dalawang soltador ang mġa naroroo'y pawang mġa cagulatgulat na mġa taotaohang pagkít. Pinaglapit nilá ang dalawang manóc; tinangnan nġ isá ang úlo nġ canyang manóc at nġ tucain nġ calában upang magalit, at bago guinawa naman nġ isa sa canyang manóc ang gayon din; dapat magcaroon nġ pagcacatulad sa lahat nġ pag-aaway, na anó pa't cung anó ang nangyayari sa mġa sasabunġin sa Paris ay cawanġis din sa mġa sasabunġin dito. Pinapagharap, pagcatapos at pinapagcahig silá, at sa gayong paraa'y nauunawa nġ mġa caawaawang mġa hayop cung sino ang bumunot sa canila nġ isang maliit na balahibo at cung sino ang canilang macacalaban. Nagsisipanindig na ang canilang mġa puloc, nanġagtititigan at mġa kidlat nġ galit ang siyang nanġagsisitacas sa canilang mabibilog at maliit na mġa mata. Pagcacagayo'y dumating na capanahunan; binitiwang silá sa lupa, na nanġagcacalayo nġ caunti, at saca sila linayuan.

Marahang nanġaglalapit sila. Nanġaririnig ang yabag nġ canilang yapac sa matigas na lúpa; sino ma'y hindi nagsasalita, sino ma'y hindi humihinġa. Ibinababa at itinataas ang úlo, na wari'y nanġagsusucatan sa tinġinan, bumubulong ang dalawang sasabunġin nġ marahil pagbabala ó pagpapawalang halagá. Natanawan nila ang maningning na dáhon nġ tari, na nagsasabog nġ malamig ang nanġanġazul na sinag; nagbibigay sigla sa canila ang panġanib, at walang ano mang tacot na nagpapanalubong ang dalawa, nġuni't sa isang hakbang na layo'y nanġagsihinto, nanġagtitigan, ibinaba ang ulo at muling pinapanġalinag ang canilang balahibo. Sa sandaling iyó'y naligo nġ dugo ang canilang maliit na útac, sumilang ang lintíc, at taglay ang canilang catutubong tapang ay mabilis na nagpanalpoc ang dalawa, nagcapanagupa ang tuca laban sa tuca, ang dibdib laban sa dibdib, ang patalim laban sa patalim at ang pacpác laban sa pacpác: naiwasan nġ isa't isá nġ boong catalinuan ang sacsác at walang nanglaglag cung hindi iláng balahibo lámang. Muling nagtitigan na naman; caguinsaguinsa'y biglang lumipad ang puti, napaimbulog at iniwawasiwas ang pamatay na tari; nġuni't ibinaluctót nġ pula ang canyang mġa hita at ibinaba ang úlo, caya walang nahampas ang puti cung di ang hanġin; nġuni't pagbaba sa lapag, sa panġinġilag na siya'y masacsac sa licód, malicsing pumihit at humarap sa calaban. Dinaluhong siya nġ sacsác nġ pula nġ

boong galit, n̄guni't marunong magsanggalang n̄g boong calamigan n̄g loob: hindi n̄ga walang cabuluháng siyá lubós na kinalulugdan n̄g caramihang naroroon. Hindi kinalilingatan n̄g lahat ang matamang panood n̄g m̄ga nangyayari sa paglalaban, at may m̄ga iláng cahi't hindi sinasadya'y nan̄gapapasigaw. Unti-unting nasasabugan ang lupa n̄g m̄ga balahibong pula at puti, na pawang natitina n̄g dugo: datapuwa't hindi ang salitaa'y ititiguil ang labanan sa unang pagcacasugat: sa pagsunod n̄g filipino sa m̄ga cautusáng lagda n̄g Gobierno, ang ibig niya'y matalo cung sino ang unang mamatay ó cung sino ang unang tumacbo. Nadidilig na n̄g dugo ang lupa, madalas ang sacsacan, n̄guni't hindi pa masabi cung sino sa dalawa ang magtatagumpay. Sa cawacasan, sa pagtikim sa cahulihulihang pagpupumilit, sumalpóc ang puti upang ibigay ang panghuling sacsác, ipinaco ang canyang tari sa isang pacpac n̄g pula at napasabit na m̄ga butó; datapuwa't nasugatan ang puti sa dibdib, at ang dalawa, na capuwa linalabasan n̄g dugo, nanglulupaypay, humihin̄gal, nan̄gagcacacabit, ay hindi nan̄gagsisikilos, hanggang sa natimbuang puti, sumuca n̄g dugo sa tuca, nan̄gisay at naghin̄galo; ang pulang nacacabit sa canya sa pacpác at nananatili sa canyáng tabi, ay untiunting ibinaluctót ang m̄ga hita at marahang pumikit.

N̄g magcagayo'y inihatol n̄g sentenciador, sa pag-alinsunod sa cautusan n̄g pamahalaan, na ang pula'y nanalo. Isang walang wastong sigawan ang siyang nagpasalamat sa gayong hatol, sigawang narin̄gig sa boong bayan, mahaba, nagcacaisa ang taas n̄g tinig at tumagal n̄g ilang sandali. Cung gayo'y na pagtatanto n̄g nacacapakinig sa malayo, na ang "dejado" ay siyang nanalo, sa pagca't cung hindi gayo'y hindi tatagal ang sigaw n̄g pagcatwa. Gayon din ang nangyayari sa m̄ga nación: isang maliit na macapagtagumpay sa isang malaki, inaawit at sinasabisabi sa lubhang mahabang panahon.

—¿Nakita mo na?—ani Bruno n̄g boong sama n̄g loob sa capatid,—cung pinaniniwalaan mo aco'y mayroon na sana n̄gayon tayong sandaang piso; dahil sa iyo'y wala tayo n̄gayon cahi't isang cuarta.

Hindi sumagot si Tarsilo, datapuwa't tumin̄gin n̄g pasulyap sa canyang paliguidliguid na anaki'y may hinahanap na sino man.

—Naroo't nakikipag-usap cay Pedro,—ang idinugtong ni Bruno;—
¿binibigyan siya nã salapi, pagcaramiraming salapi!

At ibinibilang nã naman ni Lucas sa camay nã asawa ni Sisa ang mã salaping pilac. Nanãgpalitan pa nã ilang salitang palihim at bago naghiwalay na capuwa nasasayahan alinsunod sa namamasid.

—¿Marahil si Pedro'y nakipagkayari sa canya: iyan, iyan ang tunay na hindi nag-aalinlanã!—ang buntong hiningã ni Bruno.

Nananatili si Tarsilo sa pagca mukhang malungcot at nag-iisip-isip: pinapahid nã mangas nã canyang baro ang pawis na umaagos sa canyang noo.

—Capatid co,—ani Bruno,—acó'y yayao, cung hindi ca magpapasiya; nanatili ang "regla", dapat manalo ang lasak at hindi nã dapat nating sayanãin ang panahón. Ibig cong pumusta sa susunod na soltada; ¿anó bagá mangyayari? Sa ganyá'y maipanghihiganti natin ang tatay.

Gayon ma'y huminto at muling nagpahid nã pawis.

—¿Anóng dahil at huminto ca?—ang tanóng ni Brunong nayayamot.

—¿Nalalaman mo ba cung anó ang sumusunod na soltada?
¿Carapatdapat ba ang?...

—¿Bakit hindi! ¿hindi mo ba naririnãig? Ang búlik ni capitang Basilio ang mapapalaban sa lásak ni capitang Tiago; ayon sa lacad nã "regla" nã sabong ay dápat manalo ang lásak.

—¿Ah, ang lasak! acó ma'y pupusta rin ... datapwa't lumagáy muna tayo sa matibay na calagayan.

¿Nagpakita nã pagcayamot si Bruno, nãuni't sumunód siyá sa canyáng capatíd; tiningnan nitóng magaling ang manóc, siniyasat na magaling, nag-isip-isip, naglininglining, nagtanong nã ilán, ang culang palad ay nag-aalinlanã; nagnãinãitnãit si Bruno at minamasdan siyáng malaki ang galit.

—Nãuni't hindi mo ba nakikita iyang malapad na caliskis na nariyán sa tabi nã tahid? ¿hindi mo ba nakikita ang mã paang iyán? ¿anó pa ang ibig

mo? ¡Masdan mo ang m̃ga hítang iyán, iladlad mo ang m̃ga pacpác na iyán! At itong baac na caliskis sa ibabaw ñ malapad na itó, at saca itóng doble (kambal)?

Hindi siyá nariring̃ig ni Tárсило, ipinagpapatuloy ang pagsisiyasat sa anyo at calagayan ñ hayop; ang calansing ñ guinto't pilac ay dumarating hanggang sa canyang m̃ga taiñga.

—Tingnan namán natin ñgayon ang bulík,—ang sabi ñ tinig na tila sinasacal.

Tinatadyacan ni Bruno ang lupa, pinapagñgañgalitñgit ang canyang m̃ga ñgipin, ñguni't sumusunod din sa capatid niya.

Lumapit sila sa cabilang pulutong. Diya'y sinasandatahan ang manóc, humihirang ñ tári, inihahanda ñ mananari ang sutlang mapula, na pinagkitan at macailang hinagod.

Binalot ni Tárсило ang háyop ñ malungcot at nacalalaguim na titig: tila mandin hindi niya nakikita ang manóc cung di ibang bagay sa hinaharap na panahón. Hinagpós ang noo, at:

—¿Handa na ba icáw?—ang tanóng sa capatid na malagunlong ang tinig.

—¿Acó? ¡mula pa ñ una; hindi kinacailañgang sila'y akin pang makita!

—Hindi at dahil sa ... ating cahabaghabag na capatid na babae....

—¡Aba! ¿Hindi ba sinabi sa iyong ang mamiminuno'y si don Crisóstomo? ¿Hindi mo ba nakitang siya'y casama ñ Capitan General sa pagpapasial? ¿Anó ang capañganibang ating cahihinatnan?

—¿At cung mamatay tayo?

—¿Eh anó iyón? ¿Hindi ba namatay ang ating amá sa capapalo?

—¡Sumasacatuwiran ca!

Hinanap ñ magcapatid sa m̃ga pulutóng ñ táo si Lúcas.

Pagcakita nilá sa canya'y huminto si Társilo.

—¡Huwag! umalis na tayo rito, tayo'y mapapahamac!—ang biglang sinabi.

—Lumacad ca cung ibig mo, acó'y tátanggap.

—¡Bruno!

Sa cawaláng palad ay lumapit ang isang táo at sa canilá'y nagsabi:

—¿Pupusta ba cayó? Aco'y sa búlik.

Hindi sumagot ang dalawáng magcapatid.

—¡Logro!

—¿Gaano?—ang tanóng ni Bruno.

Binilang ang canyang m̃ga aapating pisong guinto: tinititigan siya ni Brunong hindi humihingã.

—¡May dalawang daang piso acó, limampong piso laban sa apat na po!

—¡Hindi!—ani Brunong waláng alinlanṅan; magdagdag pa cayó ...

—¡Magaling! limampo laban sa tatlampo!

—¡Lambalin ninyó cung inyóng ibig!

—¡Magaling! ang búlik ay sa aking panṅinoon at bago acóng capapanalo; isáng daan laban sa anim na pong piso.

—¡Casunduan! Maghintay cayo't cucuha acó nṅ salapi.

—Datapuwa't acó ang maghahawac,—anang isá, na hindi totoong nagcacatiwala sa anyo ni Bruno.

—¡Gayon din sa akin!—ang tugón nito, na umaasa sa catigasan nṅ canyang camaoo.

At nilinṅon ang canyáng capatid at pinagsabihan:

—Yayao acó, cung matitira icáw.

Nag-isip-isip si Tarsilo: canyang sinisinta ang canyang capatid at gayon din ang sabong. Hindi mapabayaang nag-iisa ang canyang capatid, caya't bumulong:

—¡Halá!

Lumapit sila cay Lucas: nakita nito ang canilang pagdating at n̄gumiti.

—¡Mamá!—ani Tàrsilo.

—¿Ano iyon?

—¿Gaano ba ang ibibigay ninyo?—ang tanong n̄g dalawa.

—Sinabi co na: cung cayo ang mamahala sa paghanap n̄g m̄ga iba pa upang matutop ang curatel, bibigyan co ang báwa't isa sa inyo n̄g tigatatlompong piso at sampong piso sa bawa't casama. Sacali't lumabas n̄g magaling ang lahat, tatanggap n̄g isangdaang piso bawa't isa at cayo'y ang ibayo: mayaman si don Crisostomo.

—¡Gayari!—ang biglang sabi ni Bruno; ibigay ninya ang salapi.

—¡Nalalaman co na cayo'y matatapang na gaya rin n̄g inyong ama! Hali cayo rini, at n̄g hindi tayo maringig n̄g m̄ga iyang sa canya'y pumatay—ani Lucas na itinuturo ang m̄ga guardia civil.

Sila'y dinala sa isang suloc, at sa canila'y sinabi samantalang ibinibilang sa canila ang salapi:

—Darating bucas si don Cristostomo na may dalang m̄ga sandata; sa macalawa, pagcagabi, pagmalapit n̄g ma-á las ocho, pumaroon cayo sa libin̄gan at doo'y sasabihin co sa inyo ang canyang m̄ga huling ipag-uutos. May panahon cayong macahanap n̄g m̄ga casamahan.

Nan̄gagpaalaman. Ang dalawang magcapatid ay tila mandin nagpalit n̄g canicanilang anyo: Si Tarsilo'y matahimic, namumutla si Bruno.

Decorative motif

Decorative motif

XLVII.

ANG DALAWANG GUINOONG BABAE.

Samantalang isínasabong ni capitang Tiago ang canyang lasak, naglilibot naman sa bayan si doña Victorina, sa adhicang makita niya cung paano ang calagayang guinagawa n̄ m̄ga tamad na "indio" sa canicanilang m̄ga bahay at m̄ga tubigan. Inubos niya ang caya sa pagsusuot n̄ lalong magaling niyang damit, at canyang inilagay sa canyang sutlang "bátá" ang lahat niyang m̄ga cintas at m̄ga bulaclac, upang siya'y caalang-alanġanan n̄ m̄ga "provinciano" at maipakilala sa canila cung gaano calaki ang canilang calayuan sa canyang mahal na cataohan; caya't cumapit sa bisig n̄ canyang pilay na asawa at nagpakendengkendeng sa m̄ga lansanġan n̄ bayan, sa guitna n̄ pangguiguilalas at pagtataca n̄ m̄ga tagaroon. Natira sa bahay ang pinsang si Linares.

—Pagcapanġitpanġit n̄ m̄ga bahay nitong m̄ga "indio"!—ang ipinasimula ni doña Victorinang inġiningiwi ang bibig;—ayawan co cung bakit nacatitira sila riyang kinakailanġang maguing "indio". At anong pagcasamasama n̄ turo n̄ canilang magulang at anong pagca m̄ga palalo! Nasasalubong nila tayo'y hindi sila nanġagpupugay! Hanpasin mo sila sa sombrero na gaya n̄ gawa n̄ m̄ga cura at n̄ m̄ga teniente n̄ m̄ga guardia civil; turuan mo sila n̄ "urbanidad."

—¿At cung aco'y canilang hampasin?—ang tanong n̄ doctor De Espadaña.

—¡Tungcol sa bagay na iya'y icaw ay lalaki!

—¡Nġu ... n̄uni't aco'y pilay!

Nalalao'y sumasama ang ulo ni doña Victorina; napupuno n̄ alaboc ang cola n̄ canyang bata, dahil sa hindi nalalatagan n̄ bato ang m̄ga daan.

Bucod sa roo'y nacacasalubong n̄ maraming m̄a dalaga, na nan̄agsisitun̄o pagdaraan sa canyang tabi, at hindi nila pinagtatakhan, na gaya n̄ marapat nilang gawin, ang canyang mahalagang casuutan. Ang cochero ni Sinang, na naghahatid dito at sa canyang pinsang babae sa isang mainam na carruajeng "tres-por-ciento'y" nagcaroon n̄ cawalang galan̄ang sigawán siya n̄ "¡tabi!" na taglay ang tinig na nacagugulat, na anopa't napilitin siyang sumaisang tabí at walang magawa cung di tumutol n̄:—¡Tingnan mo na n̄a lamang ang hayop na cochero! ¡Sasabihin co sa canyang pan̄inoong turuan niyang magaling ang canyang m̄a alila!

—¡Magbalic na tayo sa bahay!—ang ipinag-utos sa asawa.

Ito, na talagang nan̄gan̄anib na marahil ay may mangyaring ligalig sa canilang dalawa, ibinalic ang canyang "muleta" (ang salalac na tungcod sa kili-kili) at sumunod sa utos.

Nasalubong nila ang alférez, nan̄gagbatian at ito'y nacaragdag n̄ sama n̄ loob ni doña Victorina: hindi lamang hindi siya pinuri dahil sa canyang pananamit, cung di halos siniyasat pa n̄ palibac ang suot niyang iyon.

—Hindi mo dapat pakikamayang ang isang abang alferez lamang,—ang sinabi sa canyang asawa n̄ malayo na ang alferez;—bahagya na niya hinipo ang canyang capace at icaw ay nagpugay n̄ sombrero; hindi ca marunong magbigay camahalan sa iyong cataasan!

—¡Siya ang puno ri....rito!

—At ano ang cabuluhan sa atin n̄ bagay na iyan. ¿Tayo baga'y m̄a indio?

—¡Sumasacatuiran ca n̄a!—ang canyang isinagot, sa pagca't aayaw siyang makipagcagalit.

Nagdaan silá sa tapat n̄ bahay n̄ militar. Namimintana si doña Consolación, na gaya n̄ canyáng naguing caugalian, nacadamít franela at humihithit n̄ isang tabaco. Sa pagca't mababa ang bahay, sila'y nagtinginan, at nakitang magaling ni doña Victorina ang babaeng iyón; payapang pinagmamasdan siya búhat sa paa hanggang sa úlo n̄ Musa n̄ guardia civil, pagcatapos ay siya'y nilabian, lumura at saca tumalicol. Itó ang nacaubos sa pagtitiis ni doña Victorina, caya't iniwan ang canyang

asawang walang caalacbay, at hinarap ang alferezang nanġanġatal sa galit at hindi macapanġusap. Marahang lumingon si doña Consolación, muli na namang pinagmasdan siya nġ boong, catiwasayán at nanġlura uli, nġuni't nagpakita siya nġ lalong malaking pagpapawalang halaga.

—¿Ano ang nangyayari sa inyó, Doña?

—¿Matatawag ninyo acong "Señora"! ¿bakit ganyan na ang pagtitig ninyo sa akin? ¿Naiinguit ba cayo?—ang sa cawacasa'y nasalita ni doña Victorina.

—¿Acó? ¿naiinguit acó? ¿at sa inyó?—ang sabing patuya nġ Medusa —¿siya nġa! ¿naiinguit aco sa inyóng culót!

—¿Halica na, babae!—anang Doctor;—¿hu ... hu ... huwag mo siyang pa ... pansinin!

—¿Pabayaang mong turaan co itóng bastos na itong walang hiya!—ang sagot nġ babae, at saca biglang itinulac ang canyang asawa, na caunti nġ napasunġaba, at hinarap si doña Consolación.

—¿Tingnan sana ninyo cung sino ang causap!—anyá—¿huwag ninyong acalaing aco'y isang provinciana ó isang calunya nġ mġa sundalo! Hindi nacapapasoc sa aking bahay, sa Maynila, ang mġa alferez; ang mġa ganitó'y naghihintay sa pintuan.

—¿Aba! ¿Excelentísima Señora Puput! (carilagdilagang guinoong Puput) hindi nġa pumapasoc ang mġa alferez cung di lamang ang mġa salantang gaya niyán, ja! ja! ja!

Cung hindi sa nacaculapol na mġa colorete, namasdan sana ang pamumula nġ mukhà ni doña Victorina; binanta niyáng lusubin ang canyang caaway na babae, nġuni't piniguil siya nġ centinela. Samantala'y napupuno ang daan nġ nanonood na mġa táo.

—Pakinggan ninyo, naiimbi aco sa pakikipagsalitaan sa inyo; mġa táong matataas ... ¿Ibig po ba ninyong labhán ang aking damít? ¿Babayarin co cayó nġ mahal! ¿Ang acala yata ninyo'y hindi co nalalamang cayo'y dating labandera!

Tumindig si doña Consolación malakí ang galit: nacasugat sa canya ang sinabing tungcól sa paglalaba.

—¿Acala yata ninyo'y hindi nalalaman cung sino cayó at cung sino ang taong inyong daladala? ¡Kinacailanḡang namamatay ḡ gutom upang pasanin ang tiratirahan, ang basahan ḡ lahat ḡ táo!

Ang pucól na salitáay tumama sa ulo ni doña Victorina; naglilís ito ḡ manggas, itinicom ang mḡa daliri, piniing ang mḡa ḡḡipin at nagpasimula ḡ pananalita:

—¡Manaog cayo, matandang salaula, at dudurugin co ang maruming bibig na iyan! ¡Calunya ḡ isang batallon, talagang patutot buhat pa ḡ ipanḡanac!

Dalidaling nawala sa bintana ang Medusa, agad nakitang nananaog ḡ patacbo, na iniwawasiwas ang látigo ḡ canyang asawa.

Namag-itan at sumamo si don Tiburcio, ḡḡuni't nagcasaclutan din cung hindi dumating ang alférez.

—¡Datapuwa't mḡa guinoong babae!... Don Tiburcio!

—¡Turuan ninyong magaling ang inyong asawa, ibili ninyo siya ḡ lalong magagaling na mḡa damit, at cung sacali't wala cayong salapi, magnacaw cayo sa mḡa táong bayan, yamang sa bagay na ito'y cayo'y may mḡa sundalo!—ang sigaw ni doña Victorina.

—¡Narito po acó guinoong babae! ¿bakit hindi durugin ḡ camahalan po ninyo ang aking bibig? ¡Wala po cayo cung di dila at laway, Doña Exelencia!

—¡Guinoong babae!—anang alférez na nagninḡas ḡ galit;— ¡magpasalamat cayo at nadidilidili cong cayo'y babae, sa pagca't cung hindi lulusayin co cayo sa casisicad, pati ḡ inyóng mḡa kinuculot na buhóc at ḡ inyóng mḡa walang capacanang mḡa cintas!

—¡Gui ... guinoong alférez!

—¡Lumacad cayó, mamamatay ḡ táong waláng sakit! ¡Cayo'y walang suot na salawál, Juan Lanas!

Umugong doon ang m̃ga tacapan, waswasan ñg camáy, guirian, sigawan, laitan at murahan: canilang iniwatawat ang lahat ñg m̃ga carumihang canilang iniiñgatan sa canicanilang cabán, at sa pagca't sabáy sabáy na nagsasalita ang apat at maraming lubha ang canilang sinasabing nacasisirang puri sa m̃ga tañging pulutong ñg m̃ga táo, na canilang isinisiwalat ang maraming catotohanan, cúsang tinatangguihan namin ang pagsasalaysay rito ñg laha't ñg canilang doo'y m̃ga sinabi sa isá't isá. Bagaman hindi nauunawa ñg m̃ga nagsisipanood ang lahat ñg canilang tacapan, hindi ñga cacaunti ang catuwaang canilang tinatamo at canilang hinihintay na dumating hanggang sa pag-aaway ñg camáy. Sa cawalang capalaran ay dumating ang cura na siyang pumayapa.

—¡M̃ga guinoong lalaki, m̃ga guinoong babae! ¡Laking cahihiyan!
¡Guinoong Alferez!

—¿Ano ang inyong ipinakikialam dito, mapagbanalbanalan, macacarlista?

—¡Don Tiburcio, dalhin po ninyo ang inyong asawa! ¡Guinoong babae, pagpiguilan po ninyo ang inyong dila!

—¡Iya'y sabihin po ninyo diyan sa m̃ga magnanacaw sa m̃ga taong mahihirap!

Untiunting naubos ang m̃ga kilalang lait at tuñgayaw, nasabi na ang lahat ñg m̃ga cahiyahiyang cagagawan ñg mag-a-mag-asawa, at samantalang nañgagbabalaan at nañgagmumurahan ay untiunti silang nañgaghiwalay. Si fray Salvi ay nagpapacabicabila at nagbibigay casayahan sa panooring iyon, cung daroon sana ang ating caibigang corresponsal!...

—¡Ñgayon di'y pasa Maynila tayo't tayo'y humarap sa Capitan General!—ang sinasabing malaki ang galit ni doña Victorina sa canyang asawa,—¡Icaw ay hindi lalaki! ¡sayang na sayang ñg salawal na suot mo!

—¿Ñgu ... ñguni't ... babae, at ang m̃ga guardia? ¡jaco'y pila'y!

—Dapat mong hamunin siya ñg away sa pamamag-itan ñg pistola ó ñg sable, ó cung hindi ... cung hindi....

At tiningnan siya ni doña Victorina sa m̃ga ñgipin.

—Neneng, cailan may hindi aco humawac n̄g....

Hindi ipinaubaya ni doña Victorinang matapos ang canyang sinasabi: sa isang dakilang galaw ay hinalbot sa guitna n̄g daan, ang canyang m̄ga n̄giping tagpi lamang at saca guiniic. Dumating sila sa bahay, na halos umiiyac ang lalaki at ang babae nama'y nag-aalab sa galit. Nakikipag-usap n̄g sandaling iyon si Linares cay Maria Clara, cay Sinang at cay Victoria, at sa pagca't hindi niya nalalaman ang pagtatalong iyon, hindi cacaunti ang canyang dinamdam naligalig n̄g loob n̄g canyang makita ang canyang m̄ga pinsan. Si Maria Clarang nacahilig sa isang sillon sa guitna n̄g m̄ga unan at m̄ga cumot na lana ay malaki ang ipinagtaca n̄g canyang makita ang bagong pagmumukha n̄g canyang doctor.

—Pinsan, ani doña Victorina,—hahamunin mo n̄g away n̄gayon din ang Alferez ó cung hindi....

—¿At bakit?—ang tanong ni Linares na nagtatataca.

—Siya'y hahamunin mo n̄gayon din n̄g away ó cung hindi sasabihin co sa canilang lahat dito cung sino icaw.

—¡N̄guni't doña Victorina!

Nan̄gagtinginang ang tatlong magcacaibigang babae.

—¿Ano ba sa acala mo? Cami'y linait n̄g alferez at canyang sinabi na icaw raw ay icaw! ¡Nanaog ang matandang babaeng asuang na may dalang latigo, at ito, ito'y nagpabayang siya'y muramurahin ... isang lalaki!

—¡Abá!—ani Sinang,—¡sila'y nan̄gag-away ay hindi natin napanood!

—¡Linugas n̄g alferez ang m̄ga n̄giping n̄g doctor!—ang idinagdag ni Victoria.

—N̄gayon di'y pasasa Maynila cami; icaw, icaw ay matitira rito upang siya'y hamunin mo n̄g away, at cung hindi'y sasabihin co cay Don Santiago na pawang casinun̄galingan ang lahat mong sinabi sa canya, sasabihin cong....

—¡N̄guni't doña Victorina, doña Victorina!—ang isinalabat n̄g namumutlang si Linares, at lumapit cay doña Victorina;—huwag po

ninyong ipaalaala sa aking....

Samantalang nangyayari ito'y siya namang pagdating ni capitang Tiago na galing sa sabunġan, mapanglaw at nagbubuntong hiniġa: ang lasak ay natalo.

Hindi binigyan nġ panahon ni doña Victorinang macapagbuntong hiniġa; sa maicling salita'y sinabi niya ang lahat nġ nangyari, sa macatuwid бага'y pinagsicapan niyang sabihing siya ang sumasacatuwiran.

—Hahamunin siya nġ away ni Linares ¿nariringig po ba ninyo? Sacali't hindi, ¿huwag po ninyong bayaang pacasal sa inyong anac, huwag po ninyong ipahintulot! Cung wala siyang tapang ay hindi carapatdapat cay Clarita.

—¿Icaw pala'y pacacasal sa guinoong ito?—ang tanong ni Sinang, at napuno nġ luha ang canyang masayang mġa mata;—nalalaman cong icaw ay malihim, nġuni't hindi salawahan.

Si Maria Clara, na maputlang parang pagkit, bumanġon nġ caunti sa pagca sandig, at tinitigan nġ gulat na mġa mata ang canyang ama, si doña Victorina at si Linares. Ito'y nagdalang hiya, itinunġo ni capitang Tiago ang canyang mġa mata, at idinugtong pa nġ guinoong babae:

—Tandaan mo Clarita; huwag cang mag-aasawa cailan man sa lalaking hindi tunay ang pagcalalaki; nanġanġanib cang icaw ay alimurahin pati nġ mġa aso.

Datapuwa't hindi sumagot ang dalaga, at nagsabi sa canyang mġa caibigang babae:

—Ihatid ninyo aco sa aking silid; hindi aco macalacad na mag-isa.

Tinulunġan nila siyang tumindig, at naliliguid ang canyang bayawang nġ mġa mabibilog na mġa bisig nġ canyang mġa caibigang babae, nacahilig ang canyang ulong cawanġis nġ marmol sa balicat nġ magandang si Victoria, násoc ang dalaga sa silid na canyang tulugan.

Iniligpit nġ mag-asawa nġ gabi ring iyon ang caniláng mġa casangcapan, siningil si capitang Tiago, na may ilang libo rin piso ang inabót, sa pagcagamot cay Maria Clara, at napatunġo sila sa Maynila, pagca

umagang umaga nã kinabukasan, na ang sinasacya'y ang carruaje ni capitang Tiago. Iniatang sa mahinhiing si Linares ang catungculang tagapanghiganti.

Decorative motif

Decorative motif

XLVIII.

ANG HINDI MAGCURO

Magbabalic ang m̃ga
maiitim na m̃ga golondrina....
(Becquer).

Ayon sa paunang balita ni Lucas, dumating si Ibarra kinabucasan. Iliinaan niyá ang canyáng unang pagdalaw sa magcacasambahay ni capitang Tiago, at ang sadya niya'y makipagkita cay Maria Clara at ibalitang siya'y ipinakipagcasundo na ñg Arzobispo sa Religi3n: may dalá siyáng sulat sa cura, na doo'y ipinagtatagubilin siyá, na ang Arzobispo pa ang siyáng tumitic.

Hindi cacaunti ang ikinagalac sa ganitong bagay ni tía Isabel, na may pag-ibig sa binata at hindi niyá totoong minamagaling ang pag-aasawa ñg canyáng pamangking babae cay Linares. Wala sa bahay si capitang Tiago.

—Pamasoc po cayó,—ang sabi ñg tía sa pamamag-itan ñg caniyáng haluang wicang castila;—Maria, napasauli-uli sa gracia ñg Dios si don Crisóstomo; inalsán siyá ñg "excomuni3n" ñg Arzobispo.

Ñguni't hindi nagatul3y ang binata, naluoy sa canyáng m̃ga labi ang ñgiti at tumacas sa caniyáng alaala ang salita. Sa tabi ñg duruñgawan, naroon at nacatindíg si Linares sa tabi ni Maria, na pinagsasalitsalít ang m̃ga bulaclac at ang m̃ga dahon ñg m̃ga gumagapang na halaman; nasasabog sa lapag ang m̃ga rosa at m̃ga sampaga. Nacahilig sa sill3n si Maria Clara, namumutla, may iniisip, mapanglaw ang m̃ga mata at naglalaro sa isáng paypay na garing, na hindi totoong maputing catulad ñg canyáng maliliit na m̃ga daliri.

Sa pagdating na iyón ni Ibarra'y namutla si Linares at namulá ang m̃ga pisñgi ni Maria Clara. Umacmáng bumañgon, ñguni't kinulang siyá ñg lacás tumuñgó at binayaang malaglág ang paypáy.

Isáng hindi maalamang siraing hindi pag-imic ang siyang naghari sa iláng sandali. Sa cawacasa'y nacalacad ñg papasoc si Ibarra at nañgañgatal na nacapagsalita.

—Bago lámang acóng cararating, at nagmadali acóng pumarito upáng makita co icáw ... ¡Naratnan cong magaling ang calagayan mo cay sa aking acala!

Tila napipi mandín si Maria Clara; hindi nagsalita ñg cataga man at nananatili sa pagca tuñgo.

Pinagmasdan ni Ibarra si Linares ñg mula sa paa hangang sa úlo; tiñging tinumbasan namán ñg boong pagmamataas ñg mahihiing binata.

—Aba, namamasid cong waláng naghihintay ñg aking pagdating,—ang muling sinabi ñg madalang na pananalita;—Maria, ipatawad mo ang hindi co pagcapasabi sa iyo bago aco pumasoc dito; sa ibáng áraw ay maipaliliwanag co sa iyo ang tungcól sa aking guinawa ... tayo'y magkikita pa ... waláng sála.

Itóng m̃ga hulíng salita'y sinamahan niyá ñg isáng tiñgin cay Linares. Itinungháy sa caniya ñg dalaga ang canyáng magagandang m̃ga matáng puspós cadalisayan at calungcutan, tagláy ang lálong matinding samo at mapanghalínang pakikiusap, na anó pa't si Ibarra'y huminto sa pagca patigagal.

—¿Macaparirito ba acó búcas?

—Talastás mo nang sa ganáng aki'y laguing ikinatutuwa co ang iyóng pagparito,—ang bahagya ñg isinagót ñg dalaga.

Umalís doon si Ibarrang wari'y panatag ang loob, datapuwa'y, may taglay na unós sa úlo't caguinawán sa púso. Ang bagong namasid niya't naramdaman ay hindi mapaglipip; ¿anó caya iyón? ¿alinlangan? ¿lipas ñg pagsinta? ¿caliluhán?

—¡Oh, sa cawacasa'y babae ñga!—ang canyáng ibinulong.

Hindi niyá nalalama'y nacarating siyá sa pinagtatayuan n̄g paaralan. Malaki n̄g totoo ang nayayari sa guinagawang iyón; nagpaparoo't parito sa magcabicabilang maraming nangagsisigawa si ñor Juan, at daladala niya ang canyang metro't ang canyang plomada. Pagcakita sa canyá'y dalidaling siyá'y sinalúbong.

—Don Crisóstomo,—anyá,—sa cawacasa'y dumating po cayó: hinihintay cayó naming lahat: tingnan po ninyó ang m̄ga pader: mayroon nang sampong metro at sampong centímetro ang táas; sa loob n̄g dalawáng áraw ay magcacaroon na pantay tao wala acóng tinanggap cung hindi mulawin, dún̄gon, ípil, lán̄gil; huminḡi acó n̄g tındalo, malatapáy, pino at narra, at n̄g magamit sa m̄ga pintuan, palababahan at iba pa; ¿Ibig po ba ninyóng makita ang m̄ga yun̄gib?

Siyá'y binati n̄g m̄ga manggagawa n̄g boong pagpipitagan.

—Narito po ang canal na pinan̄gahasan cong idagdág,—ani ñor Juan; —ang m̄ga canal pong itó sa ilálim n̄g lupa'y patun̄go sa isáng pinacatipun na sa icatlompóng hakbáng. Magagamit pong pangpataba sa halamanan; wala po itó sa plano. Hindi po ba minamagaling ninyó ito?

—Tumbalíc, sinasangayunan co at aking pinupuri cayó sa ganitóng inyóng naisipan; cayó po'y tunay na arquitecto; ¿canino cayó nag-aral?

—Sa akin pong sarili,—isinagot n̄g matanda n̄g boong capacumbabaan.

—¿Ah, bago co malimutan! talastasin n̄g m̄ga maseselang (sacali't may natatacot makipagsalitaan sa akin) na hindi na acó excomulgado inanyayahan acó n̄g Arsobispong sumalo sa canyá sa pagcain.

—¿Abá, guinoo, hindi po namin pinapansin ang m̄ga excomunió! Tayo pong lahát ay pawang excomulgado; si pare Dámaso man po'y excomulgado rin, gayón ma'y nananatili sa totoong catabaan.

—¿Anó ang sabi ninyó?

—Tunay po; may isáng taón na pong hinampás n̄g tungcód ang coadjutor, at ang coadjutor ay sacerdoteng gaya rin niyá, ¿sino po ang pumapansin sa m̄ga excomunion?

Natawanan ni Ibarra si Elías na nasa casamahan ng mga manggagawa; binati siyá nitóng gaya rin ng iba, nguni't sa isáng tingin ay ipinaunawa sa canyáng may ibig na sabihin.

—Ñor Juan,—ani Ibarra;—¿ibig po ba ninyóng dalhin dito sa akin ang talaan ng mga manggagawa?

Umalís si ñor Juan, at lumapit si Ibarra cay Elías, na mag-isáng bumubuhát ng isáng malakíng bató at ilinululan sa isáng carretón.

—Sacali't mapagcacalooban po ninyó acó ng pakikipagsalitaan sa loob ng iláng oras, maglacádlacád cayó mamayáng hápon sa pampangin ng dagatan at lumulan cayó sa aking bangca, sa pagca't may sasabihin acó sa inyong lubháng mahahalagang bagay—ani Elías, at lumayo pagca tapos na makita niyá ang pagtanngô ng binatà.

Dinalá ni ñor Juan ang talaan, nguni't nawaláng cabuluhán ang pagbasa ni Ibarra ng talaang iyón; doo'y wala ang pangalan ni Elías.

Decorative motif

Decorative motif

XLIX.

ANG TINGIG NŔ MŔA PINAG-UUSIG.

Tumutungtong si Ibarra sa bangca ni Elías bago lumubog ang araw. Tila mandin masama ang loob nŔ binata.

—Ipatawad po ninyo, guinoo,—ani Elías, na may calungcutan pagcakita sa canya;—ipatawad po ninyong nacapanŔahas acong cayo'y anyayahan upang tayo'y magcatagpo nŔayon; ibig co po cayong macausap nŔ boong calayaan, at hinirang po ang ganitong sandali sa pag-ca't walang macaririnŔig sa atin dito: macababalik tayo sa loob nŔ isang oras.

—Nagcacamali cayo caibigang Elías,—ang sagot ni Ibarra na nagpupumilit nŔunit; kinakailanŔan cong ihatid ninyo aco sa bayang iyang natatanawan hanggang dito ang canyang campanario. Pinipilit aco nŔ casaliwaang palad na gawin co ang bagay na ito.

—¿Nang casaliwaang palad?

—Opo; acalain po ninyong sa aking pagparito'y aking nacasalubong ang alferez, nagpipilit na ialay sa akin ang canyang pakikialakbay; sa akin po namang sumasa inyo ang alaala at natatalastas cong cayo'y canyang nakikilala, caya't nŔ siya'y mangyaring aking mailayo'y sinabi cong patunŔo aco sa bayang iyan at doon aco mananatiling maghapon, sa pagca't ibig acong hanapin nŔ lalaking iyan bucas nŔ hapon.

—Kinikilala co po sa inyong utang na loob ang inyong paglinŔap sa akin, datapuwa't sinabi po sana ninyo sa canya nŔ boong catiwasayan nŔ loob na siya'y sumama,—ang isinagot ni Elías na walang tigatig.

—¿Bakit? ¿at cayo po?

—Hindi po niya aco makikilala, sa pagca't sa miminsang pagcakita niya sa aki'y hindi macapag-iisip na pacatandaan niya ang aking anyo.

—¿Sinasama aco!—ang buntong hiningã ni Ibarra, na ang inaalaala'y si Maria Clara.—¿Ano po ba ang ibig ninyong sabihin sa akin?

Lumingãp si Elías sa canyang paliguid. Malayo na sila sa pampang; lumubog na ang araw, at sa pagca't sa panig na ito nã sinucob ay bahagya na tumatagal ang pagtatakip-silim, nagpapasimula na ang paglaganap nã dilim at namamanaag na ang sinag nã buwang sa araw na iyo'y cabilugan.

—Guinoo,—ang muling sinabi ni Elías, taglay co po ang mithi nã maraming sawing palad.

—¿Nã maraming sawing palad? Ano po ba ang cahulugan nã inyong sinasabi.

Sinabi sa canya ni Elías, sa maicling saysay, ang canyang pakikipagsalitaan sa pinuno nã mãa tulisan, nãuni't inilihim ang mãa pag-aalinlanãan at ang mãa bala nito. Pinakinggan siyang magaling ni Ibarra, at nã matapos na ni Elías ang canyang pagsasaysay, naghari ang isang mahabang hindi pag-imic nã dalawa, hanggang si Ibarra ang naunang nagsalita:

—¿Sa makatuwid ay ang canilang nasa'y ...?

—Lubhang malaking pagbabagong utos tungcol sa mãa hucbó, sa mãa sacerdote, sa mãa hucom na tagahatol, hinihingã nila, sa macatuwid ang isang paglingãp—ama nã pamahalaan.

—¿Pagbabagong sa paano?

—Sa halimbawa: magbigay nã lalong malaking paggalang sa camahalan nã bawa't tao, bigyan nã lalong malaking capanatagan ang bawa't mamayan, bawasan nã lacas ang hucbong may sandatana, bawasan nã mãa capangyarihang ang hucbong itong totoong madaling magpacalabis sa paggamit nã mãa capangyarihan iyan.

—Elías,—ang isinagot nã binata,—hindi co po talos cung sino cayo, datapuwa't nahuhulaan cong cayo'y hindi isang taong caraniwan: ibang-iba po cayong umisip at gumawa cay sa mãa iba. Matataroc po ninyo ang aking

isipan cung sabihin co sa inyong cung maraming capintasan sa casualucuyang calagayan n̄gayon n̄ m̄ga bagay, lalo n̄ sasama cung magbago. Mapapagsasalita co ang aking m̄ga caibigan sa Madrid, "bayaran lamang sila," macapagsasalita aco sa Capitan General; n̄guni't walang magagawang ano man ang m̄ga caibigan cong iyon; walang casucatang capangyarihan ang Capitan General na ito upang magawa ang gayong caraming pagbabago, at aco nama'y hindi gagawa n̄ ano man upang macamtan ang ganitong m̄ga bagay, palibhasa'y tanto cong totoo, na cung catotohanan mang may malalaking m̄ga capintasang masasabi sa m̄ga capisanang iyan, sa m̄ga panahong ito'y sila'y kinacailan̄gan, at sila n̄ga ang tinatawag na isang casam-áng ang cailan̄gan.

Sa malaking pangguiguilalas ni Elías ay tumunghay at pinagmasdan si Ibarra na malaki ang pagtataca.

—¿Cayo po ba nama'y naniniwala rin sa casam-áng cailan̄gan?—ang tanong na nan̄gan̄gatal n̄ caunting tinig;—¿naniniwala po ba cayong upang macagawa n̄ magaling ay kinakailan̄gang gumawa n̄ masama?

—Hindi; ang paniniwala co sa casam-áng ang cailan̄gan ay túlad sa isáng mahigpit na cagamutang ating guinagamit pagca íbig nating mapagalíng ang isáng sakít. Tingnán ninyó; ang lupaing ito'y isáng catawáng may dinaramdam na isáng sakít na pinaglamnán na, at n̄ mapagalíng ang catawáng iyá'y napipilitan ang pamahalaang gumamit n̄ m̄ga paraang tunay n̄ga't masasabi ninyóng napacatitigas at napacababan̄gis, datapuwa't pinakikinaban̄ga't kinacailan̄gan.

—Masama pong manggagamot, guinoo, yaóng waláng hinahanap cung di ang cung anó ang m̄ga dinaramdam at n̄ marapa, na anó pa't hindi pinagsisicapang hanapin ang cadahilanan ó ang pinagmumul-án n̄ sakít, at sacali't natatalastas man ay natatacot na bacahin. Ang tán̄ging cauculan n̄ Guardia Civil ay ito: paglipol n̄ m̄ga catampalasanang gawa sa pamamagitan n̄ lacas at n̄ laguím sa pagpapahirap sa may sála, cauculáng hindi nasusunduan at hindi natutupad cung di cung nagcacataón lamang. At hindi dápat limuting caya lamang nacapaghihipit sa bawa't táo ang samahan, ang capisanan bagá n̄ m̄ga mamamayan, ay cung sacali't ibinibigáy na sa lahát ang lahát n̄ m̄ga kinacailan̄gang gamit upang malubos ang cagalingan n̄ caniláng m̄ga asal. Palibhasa'y walang capisanan n̄ m̄ga mamamayan dito

sa atin, sa pagca't hindi nagcacaisang loob ang bayan at ang pamahalaan, ang pamahalaang ito'y marapat na magpatawad sa m̃ga camalian, hindi lamang dahil sa siya ma'y nagcacailañgan din ñg m̃ga pagpapatawad cung di naman sa pagca't ang taong canyang pinabayaa't hindi liningap ay hindi lubos nanagot sa casalanang canyang magawa, yamang hindi tumanggap ñg malaking caliwanagan ang canyang isip. Bucod sa rito, ayon sa inyong halimbawang bigay, ang guinagamít na gamót ay lubhang napacapangwasák, na anó pa't ang pinahihirapan lamang ay ang bahagui ñg catawang walang sakit, na pinapanghihina at sa ganito'y talagang inihahanda at ñg lalong madaling capitan ñg sakit. ¿Hindi po ba ang lalong magaling ay bigyang calacasan ang bahagui ñg catawang may sakít at bawasan ñg caunti ang cabañgisan ñg gamot?

—Cung pahinain ang capangyarihan ñg Guardia Civil ay ilalagay namán napañganib ang capanatagan ñg m̃ga bayan.

—¿Ang capanatagan ñg m̃ga bayan!—ang biglang sinabí ni Elías ñg boong capaitan. Hindí malaho't darating sa icalabinglimang taón mula ñg magca Guardia Civil ang m̃ga bayang ito, at tingnan po ninyo: hangga ñgayó'y mayroon pa tayong m̃ga tulisan, nariringig pa nating nilolooban ang m̃ga bayan, nanghaharang pa sa m̃ga daan; patuloy ang m̃ga pañgañgaw at pagnanacaw, na hindi napagsisiyasat cung sinusino ang m̃ga gumagawa ñg gayon; nananatili ang m̃ga casam-ang gawa, ñguni't lumalaya ang tunay na masamang tao, datapuwa't hindi gayon ang tahimik na mamamayan. Ipagtanong po ninyo sa bawa't mabuting táong namamayan cung canyang minamagaling ang Guardia Civil cung ipinalalagay niyang ito'y iisang tangkilik ñg pamahalaan, at hindi isang caloob na pilit, isang pamahalaang calupitang ang m̃ga napapacalabis na m̃ga gawa'y nacapagpapahirap pa ñg higuít cay sa m̃ga catampalasanang ñg m̃ga masasasamang tao. Tunay na ñga't ang m̃ga catampalasanang ito'y lubhang malalaki, ñguni't bihibihira lamang, at sa lahat ñg m̃ga catampalasanang iya'y may capahintulitan ang sino mang macapagsanggalang; datapuwa't laban sa m̃ga capaslañgang gawa ñg m̃ga Guardia Civil ay hindi itinutulot cahi't ang pagtutol man lamang, at cung hindi man sacali totoong malalaki ñguni't ang capalit nama'y sa tuwi-tuwi na at may capahintulutan ang m̃ga pinuno. ¿Ano ang naguiguing buñga ñg Guardia Civil sa pamumuhay ñg ating m̃ga bayan? Pinatitiguil ang pakikipanayam ñg bayan sa capuwa bayan, sa pagca't natatacot ang lahat na

sila'y mapahirapan sa m̃ga walang cabuluhang bagay; lalong tinitingnan ang m̃ga pagtupad sa dacong labas at hindi pinagcucuro ang sumasadacong loob ñg m̃ga bagay; unang pagpapakilala ñg casalatan sa caya; dahil sa nalimutan lamang ñg isang tao ang caniyang cédula personal ay guinagapos na't pinahihirapan, na hindi winawari cung ang taong iyo'y mahal at kinaaalañanan; inaacala ñg m̃ga puno na ang canilang pangulong catungcula'y ang ibatas na sila'y pagpugayan ñg cusa ó sapilitan, cahit sa guitna ñg cadiliman ñg gabi, at sa bagay na ito'y tinutularan sila ñg canilang m̃ga sacop upang magpahirap at mañgagaw sa m̃ga taga bukid, at sa gayong gawa'y hindi sila nawawalan ñg sangcalan, wala ang pagpipitagan sa cadakilaan ñg tahanang bahay; hindi pa nalalaong sinalacat ñg m̃ga guardia civil, na nañgagdaan sa bintana, ang bahay ñg isang payapang mamamayan, na pinagcacautañgan ñg salapi at ñg magandang loob ñg canilang puno; wala ang capanatagan ñg tao; pagca kinacailañgan nilang linisin ang canilang cuartel ó ang bahay, sila'y lumalabas at canilang hinuhuli ang lahat ñg hindi lumalaban, upang pagawin sa boong maghapon; ¿ibig pa po ba ninyo? samantalang guinagawa ang m̃ga cafiestahang ito'y nagpatuloy na walang bagabag ang m̃ga larong bawal, ñguni't canilang pinatiguil ñg boong calupitan ang m̃ga pagsasayáng pahintulot ñg may capangyarihan; nakita ninyo cung anó ang inisip ñg bayan tungcol sa canila, anó pô ang nacuha sa paglulubag ñg canyang galit upang umasa sa tapat na hatol ñg m̃ga tao? ¡Ah, guinoó, cung ito po ang inyong tinatawag na pagpapanatili ñg cahusayan!....

—Sumasang-ayon acong mayroon ñgang m̃ga casamaan,—ang isinagot ni Ibarra, ñguni't tinatanggap nating ang m̃ga casamaang ito dahil sa m̃ga cagaliñgang canilang taglay. Mangyayaring may m̃ga ipipintas sa Guardia Civil, datapuwa, maniwala po cayó, at nacahahadlang na dumami ang m̃ga masasamang tao, dahil sa pagcalaguim sa m̃ga pahirap na guinagawa.

—Ang sabihin pa ñga ninyo'y dahil sa pagcalaguim na ito'y nararagdagan ang dami,—ang itinutol ni Elías.—Nang hindi pa itinatatag ang Guardia Civil, ang lahat ñg m̃ga tulisán halos, liban na lamang sa iilan, nañgagsisisama dahil sa gútom; nañgagnanacaw at nañgañgagaw upang sila'y huwag mamatay ñg gútom, ñguni't cung macaraan na ang pananalát, mulíng nawawala ang pañganib sa m̃ga daan; sucat na, upang sila'y mapalayo, ang m̃ga caawaawa, ñguni't matatapang na m̃ga cuadrillero, na

walang dalá cung di m̃ga sandatang walang malalaking cahulugan, iyang m̃ga taong totoong pinaratañgan ñg di sapala ñg m̃ga nagsisulat tungcol sa ating lupaín; iyang m̃ga taong walang ibang carapatán cung hindi ang mamatay at walang ibang tinatanggap na ganting pala cung di libak. Ñgayó'y may m̃ga tulisan, at m̃ga tulisán hanggáng sa boong buhay nilá. Isang munting camalian, isáng casalanang pinarusahan ñg boong calupitan, ang paglaban sa m̃ga pagpapacalabis ñg m̃ga may capangyarihan, ang tacot na cakilakilabot sa m̃ga pagpapahirap, ang lahat ñg ito'y siyang sa canila'y nagtatapon magpacailan man sa labas ñg pamamayan at siyang sa canila'y ninilit na pumatay ó mamatáy. Ang m̃ga calaguimlaguim na pahirap ñg Guardia Civil ang siyang sa canila'y humahadlang sa pagsisisi, at sapagca't malaki ang cahigtan ñg tulisán sa Guardia Civil, na canilang pinaglalaruan lamang, sa pakikihamoc at pagsasanggalang sa cabunducan, ang nangyayari'y culang tayo sa cáya upang malipol natin ang casamaang tayo rin ang nagtatag. Alalahanin po ninyo cung gaano ang nagawa ñg catalinuhan ñg capitan general na si De la Torre; ang patawad na ipinagcaloob niya sa m̃ga cahabaghabag na iyan ang siyang nagpatotoong tumitiboc pa sa m̃ga cabunducang iyon ang pusò ñg tao at walang hinihintay cung di ang capatawaran. Pinakikinabañgan ang paglaguim, pagca alipin ang bayan, pagca walang m̃ga yuñgib ang bundóc, pagca macapaglalagay ang nacapangyayari ñg isang bantay sa licuran ñg bawa't cahoy, at pagca sa catawan ñg alipin ay wala cung di sicmura at bituca; ñguni't pagca nararamdaman ñg wala ñg pagcasiyahan sa sama ñg loob na nakikihamoc upang siyá'y mabuhay, na ang bisig niya'y malacás, na tumitiboc ang canyang pusò at nag-aalab sa poot ang canyang cataohan, ¿mangyayari cayang mapugnaw ang sunog na canyang guinagatuñgan at ñg lalong magniñgas?

—Pinapag-alinlañgan po ninyo aco, Elías, sa aking pagding̃ig sa inyong m̃ga sinasabi; maniniwala acong cayo'y sumasakatuiran cung di lamang may sarili acong m̃ga pananalig. Ñguni't lining̃in po ninyo ang isang nangyayari, huwag ninyong ikagagalit, sapagka't cayo'y hindi co ibinibilang, palibhasa'y ipinalalagay cong cayo'y tañgi sa m̃ga iba;— ¿masdan ninyo cung sinosino ang humihing̃i ñg m̃ga pagbabagong iyan ñg m̃ga cautusán! ¿Halos ang lahat ay masasam̃ng m̃ga tao ó malapit ñg mang̃agsisamá!

—Masasamâng tao ó malapit n̄ magsisamâ; n̄uni't ¿anó ang dahil at sila'y m̄ga gayon? Dahil sa linigalig ang canilang catahimican, dahil sa sinugatan sila sa lalong canilang m̄ga pinacamamah, at n̄ sila'y huminḡing tangkilik sa Justicia, lubos nilang napagkilalang wala silang maaasahan cung di ang canilang sariling lacás. Datapuwa't nagcacamali po cayo, guinoó, cung ang isip ninyo'y ang masasamang tao lamang ang siyang humihin̄gi n̄ tangkilik sa Justicia; pumaroon cayo sa bawa't bayan, sa baháy baháy; uliniguin po ninyo ang m̄ga buntong hininḡang lihim n̄ m̄ga magcacasambahay, at maniniwala cayong ang m̄ga casamaang linilipol n̄ Guardia Civil ay casing lakí rin ó marahil ay maliit pa sa m̄ga casamaang sa tuwi na'y canyang guinagawa. Dahil po ba rito'y ¿ipalalagay nating pawang masasamang m̄ga tao ang lahat n̄ m̄ga mamamayan? Cung gayo'y, ¿anó't sila'y ipagsasanggalang pa sa m̄ga ibá? ¿bakit hindi lipulin siláng lahat?

—Marahil dito'y may m̄ga ilang camaliang hindi co napagwawari n̄gayón, marahil may camalian sa balac na sinisira pagdating sa paggawa, sapagca't sa España, sa Ináng-Bayan, ang Guardia Civil ay gumawa at gumagawa n̄ totoong malalaking m̄ga cagalinḡan.

—Naniniwala aco; marahil doo'y magaling ang pagcacatatag, hirang ang m̄ga taong gumaganap n̄ tungculing iyan; baca caya naman talagáng kinacailan̄gan n̄ España ang Guardia Civil, datapuwa't hindi cailan̄gan n̄ Filipinas. Ang ating m̄ga caugalian, ang anyo n̄ ating pamumuhay, na lagui n̄ sinasambit pagca ibig na ipagcait sa atin ang anó mang ating catuwiran, n̄uni't canilang lubos na linilimot pagca mayroong anó mang pas-aning ibig nilang iatang sa atin. At sabihin po ninyo sa akin, guinoó; ¿bakit hindi gumaya ang ibang m̄ga nación sa pagtatatag n̄ Guardia Civil, gayong dahil sa caniláng calapitan sa España'y marahil dapat nilang ipalagay na sila'y higuít ang cahalagahan cay sa Filipinas? ¿Baca po caya dahil sa hindi totoong napacadalas ang m̄ga pagnanacaw at pan̄gan̄gagaw sa ferrocarril, hindi totoong marami ang m̄ga panggugulong guinagawa n̄ m̄ga taong bayan, hindi totoong marami ang pumapatay n̄ tao at hindi maraming totoo sa m̄ga malalaking pan̄gulong bayan ang nananacsac n̄ sundang?

Tumun̄gó si Ibarra na parang nag-iisip-isip, nagtindig pagcatapos at saca sumagót:

—Kinacailanṅang pagdilidilihing magaling, caibigan, ang bagay na itó; cung makita co sa aking mṅa pagsisiyasat na sumasacatuwirang tunay ang mṅa daing na iyan, susulat aco sa aking mṅa caibigan sa Madrid, yamang wala tayong mṅa diputado (kinacatawan). Samantala'y maniwala po cayong nagcacailanṅan ang pamahalaan ṅṅ isang hocbong magcaroon ṅṅ lacás na walang taning na guhit upang macapagpagalang, at capangyarihan upang macapag-utos.

—Mabuti po iyan, guinoó, cung na sa casalucuyang nakikipagbaka ang pamahalaan sa lupaíng ito, ṅṅuni't sa icagagaling ṅṅ pamahala'y hindi dapat nating ipahalata sa bayang siya'y nasasalunṅat sa may capangyarihan. Datapuwa't sacali't gayon ṅṅa, cung lalong minamagaling natin ang gumamit ṅṅ lacás cay sa papangyarihin ang cusang alang-alang, dapat sana nating pacatingnang magaling muna cung caninong camay natin ibinibigay ang lacas na itong walang ano mang guhit ang abot, iyang capangyarihang walang pangpanṅin. Ang ganyang pagcalakilaking lacas sa camay ṅṅ mṅa tao, at mṅa taong hanṅal, puspos ṅṅ mṅa hidwang hilig, na walang pinag-aralang cagalinṅan, ang catulad ay isang sandata sa mṅa camay ṅṅ isang ulol, na na sa guitna ṅṅ caramihang taong walang anó mang pangsanggalang. Sumasang-ayon na aco at ibig cong maniwalang gaya ninyo, na nagcacailanṅan ang pamahalaan ṅṅ cawaning iyan, datapuwa't hiranṅin sanang magaling ang cawaning iyan, hiranṅin ang lalong may mṅa carapatan, at sa pagca't lalong minamagaling niya ang siya'y magbigay sa sarili ṅṅ capangyarihan sa siya'y bigyáng cusa ṅṅ bayan ṅṅ capangyarihang iyan, ipakita man lamang sana niyang marunong siyáng magbigay ṅṅ capangyarihan sa sarili.

Marubdob at masilacbó ang pananalita ni Elías; nagniningning ang canyang mṅa mata, at tumataguinting ang canyang tinig. Sumunod ang isang dakilang sandali na hindi pag-imic ṅṅ dalawa: tila nananatiling tahimic sa ibabaw ṅṅ tubig ang bangcang hindi pinasusulong ṅṅ sagwán; dakilang lumiliwanag ang buwan sa isáng lanṅit na zafir; may ilang ilaw na cumikináng sa dacong malayò sa pampang.

—At ¿anó pa ang canilang hinihinṅi?—ang tanong ni Ibarra.

—Pagbabagong utos tungcol sa mṅa sacerdote,—ang sagót ni Elías, na ang tinig ay nanglulupaypay at malungcot;—humihinṅing tangkilic ang

mãga culang palad laban sa....

—¿Laban sa mãga capisanan ñã mãga fraile?

—Laban sa mãga umaapí sa canilá, guinóo.

—¿Nalimutan na bagá ñã Filipinas ang canyang cautangãan sa mãga fraileng itó? nalimutan na bagá nila ang hindi maulatang utang na loob sa mãga nagligtás sa canilá sa camalian upang sa canila'y ibigay ang pananampalataya, ang mãga sa canila'y tumangkilic sa mãga calupitan ñã mãga pinunong bayan? ¡Narito ang casamãan ñã hindi pagtuturo ñã casaysayan ñã mãga nangyari sa bayan!

—Guinóo,—ang muling isinagót niyang may catigasan ang tinig;— isinumbát po ninyong ang baya'y hindi marunong cumilala ñã utang na loob, itulot ninyong acóng isá sa mãga bumubuô ñã bayang iya'y aking ipagsanggalang siya. Ang mãga cagalingãang guinagawa sa capuwa tao upang maguing carapatdapat na kilanling utang na loob, kinacailangãang gawin ñã walang anó mang imbot na capakinabanãan. Huwag na nating bigyáng cahulugan ang catungculang cusang iniatang sa sarili, at ang totoong caraniwan ñã sabihing pagcacaawang-gawáng atas sa mãga cristiano; huwag na nating pansinin ang Historia (casaysayan ñã mãga nangyari), huwag na nating itanong cung anó ang guinawa ñã España sa bayang judio na nagbigay sa boong Europa ñã isang aclat, ñã isáng religiõn at ñã isang Dios; cung anó ang guinawa sa bayang árabe na sa canya'y nagbigay ñã cagandahang asal, mapagpaumanhin tungcol sa canyang religiõn at siyang sa canya'y pumucaw ñã pag-ibig sa danãal ñã canyang sariling naciõn, pag-ibig na dating nagugulaylay at halos wasac na sa boong panahõng siya'y nasacop ñã capangyarihan ñã mãga romano at ñã mãga godo. Sinasabi po ninyong sa ami'y ibinigay ang pananampalataya at cami'y iniligtás sa camalian; ¿tinatawag po ba ninyong pananampalataya iyang mãga gawang pakitang tao, tinatawag ba ninyong religiõn iyang panãangalacal ñã mãga correa at mãga calmen, tinatawag ba ninyong catotohanan iyang mãga himalâ at mãga cathang pinag-ugnay-ugnay na nariringig namin sa araw araw? ¿Itó bagá ang cautusan ni Jesucristo? Cung sa ganito lamang ay hindi kinacailangãang papacò sa cruz ang isáng Dios, at gayon ding hindi cailangãang tayo'y pilitin sa walang hanggang pagkilalang utang na loob; malaon ñã dating may pinananaligang laban sa catotohanan at sa catuwiran,

na ano pa't walang kinacailanḡan cung di bigyáng kináng ang pananalig na iya't pataasin ang halagá ṅṅ mḡa calacal. Marahil sabihin po ninyo sa aking cahi't ipalagay ṅṅ malalaking totoo ang mḡa capintasang magagawa sa ating religi3n, ṅṅayo'y lalong magaling, gayon man, sa religi3ng dating sinusunod natin; naniniwala aco't sumasang-ayon, datapuwa't malabis namang napacamahal, sapagca't dahil sa religi3ng iyang canilang dinala rito'y binitiwán natin ang ating casarinlan; dahil sa religi3ng iya'y ibinigay natin sa canyang mḡa sacerdote ang ating lalong magagaling na mḡa bayan, ang ating mḡa bukirin at sampo ṅṅ ating mḡa iniimpoc na salapi sa pagbili ṅṅ mḡa sangcap sa pamimintacasi. Sila'y nagdalá rito sa atin ṅṅ isang bagay na hanap buhay ṅṅ taga ibang lupaín, pinagbabayaran nating magaling at yamang gayo'y walang cautanḡan ang isa't isa. Sacali't ang sasabihin ay ang canilang pagcacatangkilic sa atin laban sa mḡa «encomendero», ang maisasagót co sa inyo'y caya tayo'y nahulog sa camay ṅṅ mḡa encomendero'y dahil din sa canila; datapuwa't hindi, aking kinikilalang isang tunay na pananampalataya at isang tunay na pagsintá sa Sangcataohan ang siyang pamatnugot sa mḡa unang misionerong naglacbay sa mḡa pasigang itó: kinikilala co ang cautanḡang loob natin sa mḡa mahal na pus3ng iyon; aking nalalamang ṅṅ panah3ng iyo'y saganà sa España ṅṅ bayani sa lahat ṅṅ bagay, sa religi3n, sa política, sa natutungcol sa pamamayan at gayon din sa militar. Datapuwa't dahil bagang pawang mḡa mababait at banal ang mḡa nun3nila'y ¿ipagpapaubaya na natin ang mḡa hidwang pagpapalampas ṅṅ canilang isip ṅṅ mḡa inap3? Dahil po bagang guinawan tayo ṅṅ malaking cagalinḡa'y maguiguing casalanan na natin ang sumansalang gawán nila tayo ṅṅ isang casamaan? Hindi hinihinḡi ṅṅ bayang alisin, ang hinihinḡi lamang ay gawin ang mḡa pagbabagong utos na cahilingán ṅṅ mḡa bagong calagayan at ṅṅ mḡa bagong mḡa panḡanḡailanḡan ngay3n.

—Sinisintá co ang ating kinamulatang lupang gaya rin ṅṅ pagsintáng magagawa po ninyo, Elías; nawawatasan co ṅṅ caunti ang inyong hanḡad, narinḡig cong magaling ang inyong sinabi, at gayon man, caibigan co, aking inaacalang pinapag-uulap ṅṅ caunti ang ating isip ṅṅ casilacbuhán ṅṅ loob; dito'y hindi nakikita ang panḡanḡailanḡan ṅṅ mḡa pagbabagong útos, na marahil magaling sa mḡa ibang lupaín.

—¿Diyata po't gay3n, guino3?—ang itinan3ng ni Elías, na iniunat ang mḡa camay sa panglulupaypay;—hindi po ninyo nakikita ang

panġanġailanġan nġ mġa pagbabagong útos, cayo pa namang nagtamó nġ mġa casacunaan sa inyong mġa familia?...

—¡Ah, linilimot co ang aking sariling mġa cahirapan at ang tinitingnan co'y ang capanatagán nġ Filipinas, ang mġa cagalinġan nġ España!—ang masilacbong itinugón ni Ibarra. Upang manatili ang Filipinas ay kinacailanġang huwag baguhin ang nakikita nating calagayan nġ mġa fraile nġayón, at sa pakikipag-isá sa España naroroon ang cagalinġan nġ ating bayan.

Natapos nġ macapagsalita si Ibarra'y nakikinig pa si Elías; malungcót ang canyang pagmumukhà, nawala ang ningning nġ canyang mġa matá.

—Tunay nġang guinahis at pinasucò nġ mġa fraile ang lupaíng itó, ¿inaacalà po ba ninyong dahil sa mġa fraile caya mangyayaring manatili ang Filipinas?

—Opo, dahil lamang sa canila, gayon ang pananalig nġ lahat nġ mġa sumulat tungcol sa Filipinas.

—¡Oh!—ang biglang naibigcás ni Elías, na biglang binitiwang nġ boong panglulupaypay ang sagwán sa loob nġ bangcâ;—hindi co acalaing napacaimbí ang inyong pagpapalagay sa pamahalaan at sa bayan. ¿Bakit hindi po pawalang halagahán na ninyo ang baya't ang pamahalàan? ¿Anó po ba ang wiwicain ninyo sa isang pamahalàang cayâ lamang nacapag-uutos ay hindi sa siya'y gumagamit nġ dayà, isang pamahalàang hindi marunong magpapitagan dahil sa canyang sariling gawá? ¡Ipatawad po ninyo, guinoó, datapuwa't sa acalà co'y haling at cusang nagpapacamatay ang inyong pamahalaan, yamang canyang ikinatutuwang paniwalaan nġ madlâ ang mġa gayong bagay! Pinasasalamatan co po sa inyo ang cagandahan nġ inyong loob, ¿saán po ibig ninyong ihatid co cayó nġayón?

—Huwag,—ang muling sinabi ni Ibarra;—mag-usap tayo, kinakailanġang matalastas cung sino ang sumasacatwiran sa ganyang bagay na totoong mahalagá.

—Ipatawad po ninyo, guinoó,—ang sagót ni Elías na umiling;—hindi aco totoong magaling sa pananalita upang cayo'y aking mahícayat sa paniniwalà; tunay nġa't aco'y nag-aral nġ caunti, nġuni't aco'y isang «indio», alapaap ang inyong loob tungcol sa aking pamumuhay, at cailan

ma'y magcuculang tiwalà cayo sa aking m̃ga sinabi. Ang m̃ga nagsaysay ñg caisipang laban sa m̃ga sinabi co'y pawang m̃ga castilà, at sa pagca't m̃ga castilà, cahi't sila'y magsalitâ ñg m̃ga walang cabuluhán ó cahalingán, ang canilang sabihi'y pinapagtibay ñg canilang anyo, ñg canilang dangal at catungculan at ñg canilang pinanggalingáng lahi, caya't aking ticang hindi co na mulimu-ing tututulan magpacailan man. Bucod sa rito, sa aking pagcakitang cayó, na sumisintá sa lupàng inyong tinubuan, cayó na may amáng nagpapahingalay sa ilalim ñg m̃ga payapang daluyong na ito, cayó na talagáng hinamit, linait at pinag-usig, gayon ma'y tinataglay ninyo ang ganyang m̃ga caisipán, baga man sa lahat ñg inyong dinanas at sa inyong dunong, nagpapasimulâ na aco ñg pag-aalinlanġan sa aking sariling m̃ga paniniwalà, at aking tinatanggap ang balac na mangyayaring nagcacamali ang bayan. Aking sasabihin doon sa m̃ga culang palad na isinacamay ñg m̃ga tao ang canilang pag-asa, na ang pag-asang iya'y ilagay nilá sa Dios ó sa canilang m̃ga bisig. Muling napasasalamat po aco sa inyo at cayó'y magutos cung saán dapat ihatid co cayó.

—Tumatagos, Elías, hanggang sa aking pusò ang inyong masasaklap na m̃ga pananalitâ. ¿Ano po ang ibig ninyong gawin co? Hindi aco mag-aral sa casamahán ñg m̃ga anac ñg bayan, caya't marahil hindi co talos ang canilang m̃ga cailanġan; sa boong camusmusan co'y doon aco natira sa colegio ñg m̃ga Jesuita lumaki aco sa Europa, ang m̃ga aclat lamang ang siyang ininumán ñg aking pag-iisip at ang aking nabasa lamang ay yaong náilathalà ñg m̃ga tao: nananatili sa guitnà ñg m̃ga dilim ang hindi sinasabi ñg m̃ga sumusulat ñg m̃ga aclat, ang m̃ga iya'y hindi co alam. Gayon ma'y iniibig cong gaya rin naman ñg inyong pag ibig ang ating bayang tinubuan hindi lamang sapagca't catungculan ñg lahat na pacaibiguin ang lupaing canyang pinagcacautangġan ñg canyang catauhan at marahil pagcacautangġan naman ñg cahulihulihang pahingalayan; hindi lamang sa pagca't ganyan ang itinurò sa akin ñg aking ama, cung di naman sa pagca't ang aking ina'y «india», at sapagca't diyan nabubuhay ang lalong matitimyas na aking linasap na sumasaalaala co tuwing bucod sa rito'y siya'y aking sinisinta, sapagca't siya ang pinagcacautangġan at pagcacautangġan ñg aking ligaya!

—¿At sinisinta co siya sapagca't siya ang pinagcacautangġan co ñg aking casaliwaang palad!—ang ibinulong ni Elías.

—Siyá nã, caibigan co; nalalaman co pong nagpipighati cayo, cayo'y sawing palad, at ito ang siyang sa inyo'y nagpapamalas na madilim ang hináharap na panahón at siya namang nacapangyayari sa anyô nã lacad nã inyong pag-iisip; dahil dito'y hindi aco macasang-ayong lubos sa inyong mã carainã. Cung mangyari sanang masiyasat na magaling ang mã cadahilanan, ang isáng bahagui, nã sa inyo'y mã nangyayari.

—Ibá ang mã pinanggalingã nã mã sacunâng nangyari sa akin; cung matantô cong cahi't caunti'y pakikinabangã, sasaysayin co ang mã nangyaring iyan, sa pagca't bucod sa hindi co inililihim ay marami na ang nacatatalastas.

—Baca cayâ sacali'y cung mapagtanto cô ang mã bagay na iya'y magbagong isipan acó.

Nag isip-isip na sandali si Elías.

—Cung gayon, guinoó, sasabihin co sa inyo, sa maicling pananalitã, ang aking dinaanang buhay.

Decorative motif

L.

ANG MAG-ANAK NI ELIAS.

«May anim na pung taón na n̄gayóng nananahan ang aking nunòng lalaki sa Maynila, at naglilingcod na «tenedor de libros» sa bahay n̄ isáng man̄gan̄galacal na castilà. Batang-batà n̄ panahóng iyon ang aking nunòng lalaki may asawa at may isáng anác na lalaki. Isáng gabi, hindi maalaman cung anó ang dahil, nagalab ang almacén, lumakit ang apóy sa boong bahay at sa ibáng maraming m̄ga calapit. Hindi mabilang ang halagá n̄ m̄ga natupoc at nawalà, hinanap ang may sála, at isinumbóng n̄ man̄gan̄galacal ang aking nunò. Nawaláng cabuluhán ang canyáng pagtutol, at palibhasa'y dukhâ at hindi macapagbayad sa m̄ga balitàng abogado, siya'y hinatulang palùin sa hayág at ilibot sa m̄ga daan sa Maynilà. Hindi pa nalalaong guinagawa pa ang parusang itóng pang-imbí, na tinatawag n̄ bayang *cabayo y vaca*, na macalilibong higuít sa camatayan ang casamâan. Ang aking nunò, na tinalicdan n̄ lahat, liban na lamang sa canyang batà pang asawa, ay iguinapos sa licod n̄ isáng cabayo, na sinusundan n̄ caramihang malulupit at pinalò sa bawa't pinagcacacurusan n̄ dalawáng daan, sa haráp n̄ m̄ga taong canyang m̄ga capatíd, at sa malapit sa maraming sambahan sa isáng Dios n̄ capayapàan. Nang mabusóg na n̄ culang palad, na magpacailan ma'y imbi na't walang capurhán, ang panghihiganti n̄ m̄ga tao, sa pamamag-itan n̄ canyang dugô, n̄ m̄ga pahirap na guinawâ sa canya at n̄ canyang m̄ga pagsigáw, kinailan̄gang cunin siya sa ibabaw n̄ cabayo, sapagca't hinimatáy, at maano na sanang namatáy na n̄gâ n̄ pátuluyan! Sa isá riyán sa m̄ga pinacahayop na calupitán, siya'y pinawalán; nawaláng cabuluháng mamahic sa baháy-baháy, bigyán n̄ gáwain ó n̄ limós ang asawa niyang n̄ panahóng iyo'y buntís, at n̄ canyang maalagaan ang asawang may sakít at ang cahabaghabag na anác. Sino ang magcacatiwala sa asawa n̄ isáng lalaking mánununog at inimbí. Napilitan n̄gâ ang babaing calacalin ang canyáng catawan!»

Nagtindíg si Ibarra sa pagcaupô.

«Oh, huwag cayóng mabahalà! ang panġanġalacal sa catawan niya'y hindi na casiraang puri sa canya at hindi na rin casiraang puri sa canyáng asawa; napugnáw ñ lahát ang capurihá't ang cahihiyan. Gumalíng ang lalaki sa canyáng mġa súgat at naparito at nagtagong casama ang canyáng asawa't anác na lalaki sa mġa cabunducan ñ lalawigang itó. Nanġanac dito ang babae ñ isáng latánglatáng sanggol at puspos ñ mġa sakit, na nagcapalad na mamatáy. Nanahán pa sila ritong may iláng buwán, sacdál ñ carukhân, hiwaláy sa lahát ñ tao, kinapopootan at pinanġinġilagan ñ lahát. Nang hindi na matiis ñ aking nunò ang gayóng lubháng carukhân, at palibhasa'y hindi niyá taglay ang catapanġan ñ loob ñ canyáng asawa, siyá'y nagpacamatáy, sa waláng casing laking samâ ñ canyáng loob ñ makita niyang may sakit at waláng sumaclolo't mag-alaga. Nabalóc ang bangcáy sa matá ñ anác na lalaking bahagyâ na lamang macapagalaga sa may sakít na ina, at ang casamâan ñ amóy ang siyáng nagcánulo sa justicia. Sinisi ang aking nunong; babae't hinatúlang magdusa, dahil sa canyáng hindi pagbibigay alam; pinaghinalaa't pinaniwalaang siyá ang pumatáy sa canyáng asawa, sapagca't anó ang hindi gagawin ñ asawa ñ isáng imbí, na pagcatapos ay nagbilí ñ canyáng catawan. Cung manumpa'y caniláng sinasabing nanunumpâ ñ hindi catotohanan, cung tumanġis ay sinasabing siya'y nagsisinunġaling, sinasabing nagwawalang galang cung tumatawag sa Dios. Gayón ma'y liningap din siyá, hinintáy munang siya'y macapanġanac bago palùin: talos po ninyóng inilalaganap ñ mġa fraile ang capaniwalaang sa pamamag-itan ñ palò lamang mangyayaring makipanayam sa mġa «indio»; basahin ninyo ang sabi ni padre Gaspar San Agustin.»

«Sa ganitóng cahatulán sa isáng babae, canyáng susumpâin ang araw ñ pagsilang sa maliwanag ñ canyáng anác, bagay na bucód sa pagpapahaba ñ pagpapahirap ay pagsira sa mġa damdamin ñ isáng iná. Sa casamâang palad maluwalhating nanġanac ang babae, at sa casamâan ding palad ang sanggól na lalaki ay ipinanġanac na matabâ. Nang macaraán ang dalawáng buwá'y guinanap ang parusang hatol ñ boong catuwâan ñ loob ñ mġa tao, na sa ganitóng paraa'y inaacalà nilang gumaganap ñ caniláng catungculan. Sapagca't wala na siyáng catiwasayan sa mġa gubat na itó'y tumacas siya't tinunġo na canyáng dalá ang canyáng dalawáng anác na lalaki, ang caratig na lalawigan, at diyá'y nabuhay siláng tulad sa mġa

halimaw: nanġapopoot at kinapopootan. Ang panġanay sa dalawáng magcapatíd, na nacatatandà nġ maligayang camusmusan niyá, sa guitná nġ gayóng pagcálakilaking carukhâan, pagdaca'y nagtulisán, pagcacaroon nġ lacás. Hindi nalao't ang panġalang mabanġis ni *Bálat* ay cumalat sa magcabicabilang lalawigan, naging laguím nġ mġa bayan, sa pagca't sa canyáng panghihiganti'y nagsasabog nġ dugô't tinutupoc ang bawa't maraanan. Ang pinacabatà na may catutubòng magaling na pusò'y sumangayon sa canyáng capalaran at caimbihán sa tabí nġ canyáng ina; nanġabubuhay silá sa inihahandóg nġ cagubatan, nanġagdadamit silá nġ mġa basahang sa canilá'y inihahaguis nġ mġa nanġaglálacad; nawalâ na sa babaeng iyón ang canyáng sariling panġalan at siyá'y nakikilala lamang sa mġa pamagát na *delingkente* (delincuente, nagcasala), *patutot* at *binugbog*; ang lalaking iyó'y nakikilala lamang sa tawag na *aná* nġ *canyáng iná*, sapagca't sa catamisan nġ canyáng asal ay hindi pinaniniwalaang siya'y anác nġ manununog at sapagca't ang sino ma'y dapat mag-alinlanġan sa cabutihan nġ ugali nġ mġa *indio*. Sa cawacasa'y nahulog ang bantog na si Bálat sa capangyarihan nġ justicia, na siyáng sa canyá'y huminġi nġ mahigpit na pagbibigay súlit nġ canyáng mġa guinawang casalanan, бага man hindi nabalino ang Justiciang iyáng magturo cay Bálat nġ cagalingán nġ isáng umagang hanapin nġ batang capatíd ang canyáng iná, na napasagubat upang manġuha nġ cábuti at hindi pa umuuwi, canyáng nakitang nacatimbuwang sa lupa, sa tabi nġ daan, sa lilim nġ isáng punò nġ búboy, nacatihayâ, tirik ang mġa matá, nacatitig, naninigas ang mġa daliring nacabaon sa lupa, at sa ibabaw nitó'y may nakikitang mġa bahid nġ dugô. Naisipan nġ binatang tuminġalà at sundán nġ matá ang tinititigan nġ bangcáy, at nakita niyang sa isáng sanġá'y nacasabit ang isáng buslô at sa loob nġ buslô'y ang marugông ulo nġ canyang capatid!»

—¡Dios co!—ang bigláng sinabi ni Ibarra.

—«Ganyán din marahil ang bigláng sinabi nġ aking amá,—ang ipinagpatuloy ni Elías nġ boong calamigán nġ loob.—Pinagputolputol nġ mġa tao ang manghaharang at inilibíng ang catawán, nġuni't ang mġa sangcáp nġ catawá'y canilang isinabog at ibinitin sa ibá't ibáng mġa bayan. Sacali't cayó po'y macapaglacbay isáng araw mula sa Kalamba hanggáng sa Santo Tomás, masusumpunġan pa po ninyó ang cahoy nġ duhat na pinagbitinan at kinabulucán nġ isáng hità nġ aking amáin; sinumpâ ang cahoy na iyan nġ Naturaleza, caya't hindi lumalaki at hindi namumunġa.

Gayón din ang caniláng guinawa sa m̃ga ibáng sangcáp ñ catawan, ñuni't ang ulo, ang ulo na siyáng pinacamabuting sangcáp ñ tao, na siyáng lalong madalíng kilalanin cung cangino, ang ulong iya'y isinabit sa harapán ñ dampà ñ iná!»

Tumuñgó si Ibarra.

—«Naglagalág ang binatang tulad sa isáng sinumpâ»,—ang ipinagpatuloy ni Elías,—naglagalág sa bayán-bayán, sa m̃ga bundóc at m̃ga caparañgan, at ñ inaacalà na niyáng sa canya'y wala nang macacakilala, ay pumasoc siyáng manggagawà sa isáng mayamang tagá Tayabas. Ang canyáng casipagan, ang catamisan ñ canyáng asal ang nacahicayat na siya'y caguiliwan ñ lahat ñ hindi nacatatalós ñ unang pamumuhay niyá. Sa catiyagaan niyá sa paggawa at sa pagtitipid, nacatipon siyá ñ caunting puhunan, at sapagca't napagdaanan na niyá ang malakíng carukhaan at siya'y bata, nag-acalang magcamít namán ñ ligaya. Ang canyáng cagandahang lalaki, ang canyáng cabataan at ang canyáng pagca may caunting cáya ang siyáng nañgacaakit na siyá'y ibiguin ñ isáng dalaga sa bayan, ñuni't hindi siyá macapañgahas na ipakiusap sa m̃ga magulang nitó na sa canya'y ipacasal, sa canyáng pañgañanib na baca mapagtuntón ang buhay niyá ñ una. Datapuwa't naraig silá ñ capangyarihan ñ sintá, caya't capuwa silá nagculang sa canicaniláng catungculan. Upáng mailigtás ñ lalaki ang capurihán ñ babae, pinañgahasán ang lahat, namanhic siyá sa m̃ga magulang upang sa canyá'y ipacasal ang canyáng caisáng dibdíb, dahil dito'y hinanap ang m̃ga casulatan ñ canyáng pagcatao, at ñ magcagayo'y napagsiyasat na lahat; palibhasa'y mayaman ang amá ñ dalaga, nasundûang pag-usiguin ñ m̃ga hucóm ang lalaki, na hindi nag-acala man lamang na magsanggalang, inamin ang lahat ñ sumbóng na laban sa canyá, at siya'y nagdusa sa bilanggûan. Nañganác ang babae ñ isáng sanggól na lalaki at isáng sanggól na babae, na capuwa inalagaan ñ lihim, saca pinapaniwala ang m̃ga batàng itóng namatáy na ang caniláng amá, bagay na hindi mahirap gawín, sapagca't caniláng nakita ang pagcamatay ñ caniláng iná, ñ panahóng silá'y musmós pa, bucod sa hindi nilá naiisip ang pag-uusisa ñ canilang pinanggalingan. Palibhasa'y mayaman ang aming nunòng lalaki, totoong maligaya ang aming camusmusán; ang capatíd cong babae't aco'y magcasama camíng nag-aral, nag-iibigan camí niyang pag-iibigang mangyayari lamang sa magcapatíd na cambál na walang ibáng nakikilalang ibáng bagay na pag-ibig. Batang batà pa aco'y nag-aral na sa

colegio ñ m̃a jesuita, at nag-aral namán sa Concordia at doon itinirá ang aking capatíd na babae, sa hanḡad na huwag camíng lubháng magcahiwalay. Nang matapos ang aming caunting pag-aaral, sapagca't wala camíng hinahanḡad cung di magpasaca ñ lupa, umuwi camí sa aming bayan upang aming tanggapín ang aming mána sa aming nunòng lalaki. Malaonlaón ding nanatili camí sa pamumuhay sa caligayahan, ñgumingiti sa amin ang panahóng hinaharáp, marami camíng m̃a alila, nag-áaning magalíng ang aming m̃a halamanan at hindi na malalaó't mag-aasawa ang aking capatíd na babae sa isáng binatang canyáng pinacasisintá at siya'y tinutumbasan ñ gayón ding pag-ibig. Dahil sa pagcacaalit bagay sa salapi, at dahil namán sa ugali co ñ m̃a panahóng iyóng may pagcamapagmataás, kinasusuklaman acó ñ isá cong camag-ánac na malayò, isinurot sa aking isáng araw ang totoóng malabò cong pagsilang sa maliwanag, ang imbí cong pinanggalingḡang m̃a magulang. Acala co'y yao'y pawang paratang lamang, caya't hiniḡi cong bigyáng liwanag ang gayóng paglaít; muling nabucsán ang libiḡang kinahihimlayan ñ gayóng caraming m̃a cabulucán, at lumabas ang catotohanan upáng aco'y bigyáng cahihiyán. Nang lalong malubós ang casaliwaáng palad, malaon ñ panahóng camí'y may alilang isáng matandang lalaki, na pinagtitiisán ang lahat cong m̃a cahalingḡang pita at ayaw camíng iwan cailan man, at nagcacasiyá na lamang tumanḡis at humibik sa guitna ñ m̃a paglibac ñ ibáng m̃a lingcod namin. Hindi co maalaman cung bakit napagsiyasat ñ aking camag-anac; datapuwa't ang nangyari'y tinawag ñ justicia ang matandang itó, at pinag-utusang sabihin ang catotohanan; ang matandang lalaki paláng aming alila'y siyáng aming amá, na áayaw humiwaláy sa canyáng sintáng m̃a anác, at ang matandang iyó'y hindi mamacailáng aking pinahirapan. Napugnáw ang aming ligaya, tinalicdán co ang aming cayamanan, nawalan ñ pacacasalang casintahan ang capatíd cong babae, camíng magcapatíd at ang aking amá'y iniwan namin ang bayan, upang pumaroon sa alin mang lupaín. Ang pagcaalam na siya'y nacatulong sa aming casaliwaang palad ang nacapagpaicli ñ buhay ñ matandang lalaki, na siyáng sa aki'y nagpaunawa ñ lahat ñ casakitsákit na m̃a nangyari ñ m̃a panahóng nagdaán. Nanḡulila coming magcapatid.

«Tumanḡis ñ di sapala ang capatíd co, ñguni't sa guitna ñ gayóng caraming m̃a casaliwaang palad na bumugsô sa ibabaw namin, hindi niyá nalimutan ang canyáng sintá. Hindi dumaíng at hindi umimíc ñ canyáng

nakita ang pagaasawa sa ibáng babae ñ canyáng dating catipanan, at aking nakitang untiunting nagkasakit ang aking kapatíd, na hindi co mangyaring mabigyáng alíw. Nawala siyá isáng araw; nawaláng cabuluhán ang sa canya'y aking paghanap sa lahát ñ panig, nawaláng cabuluhán ang aking pagtatanóng tungcol sa canyá, hanggáng sa ñ macaraan ang anim na buwa'y aking nabalitaang ñ m̃ga araw na iyón, ñ humupa ang paglaki ñ dagatan, ay nasumpuñgan sa pasigan ñ Calamba sa guitna ñ isáng palayan, ang bangcáy ñ isang dalaga, na nalunod ó pinatáy na cusa; ayon sa sabiha'y may isáng sundang na nacatarac sa canyáng dibdib. Ipinalathala sa m̃ga calapit bayan ñ m̃ga punò sa bayang iyón, ang gayóng nangyari; sino ma'y waláng humaráp upáng hingin ang bangcáy, at wala namáng nawáwalang sino mang dalaga. Ayon sa m̃ga tandáng sinabi sa akin, pagcatapos, sa pananamít, sa m̃ga hiyas, sa cagandahan ñ canyáng mukhâ at sa lubháng casaganaan ñ canyáng buhók, aking napagkilalang iyón ang aking cahabaghabag na kapatíd na babae. Mula niyó'y naglálagalag acó sa m̃ga iba't ibáng lalawigan, manacanaca acóng pinararatañgan, ñuni't hindi co pinápansin ang m̃ga tao at ipinagpapatuloy co ang aking paglácad. Itó ang maclíng casaysayan ñ m̃ga nangyari sa akin, at ang casaysayan ñ m̃ga paghatol ñ m̃ga tao.»

Tumiguil ñ pananalita si Elías, at ipinatuloy ang pagsagwán.

—Naniniwaniwala acóng hindi po cayó nalilihis sa catuwiran—ang ibinulóng ni Crisóstomo, sa inyóng pananalitang dapat pagsicapan ñ justicia ang paggawa ñ magalíng sa pagtumbás sa magagandang gawa, at gayón din ang pagtuturo sa m̃ga naggacasalang tao sa paggawa ñ masama. Ang nacahahadlang lamang ... ay itó'y hindi mangyayari, isáng hañgad na hindi mangyayaring masunduan; sa pagca't saang cucuha ñ lubháng maraming salapi, ñ lubháng maraming m̃ga bagong cawaní?

—¿At anó ang capapacanan ñ m̃ga sacerdote, na ipinagtatalacan ang caniláng tungculing maglaganap ñ capayapaan at pag-ibig sa capuwa tao? ¿Diyata't lalong ikinararapat ang basain ñ tubig ang ulo ñ isáng sanggól, pacanin itó ñ asín, cay sa pucawin sa marilím na budhi ñ isáng masámang tao iyang maningning na ilaw na bigay ñ Dios sa bawa't tao upang hanapin ang canyáng cagaliñgan? ¿Diyata't lalong pag-ibig sa capuwa tao ang alacbayán ang isáng may salang bibitayin, cay sa siyá'y alalayan sa paglácad sa mataríc na landás na pagtalicód sa m̃ga pangit na caugalian at

pagtungo sa magagandang caasalán? ¿Hindi po ba nagcacagugugol sa pagbabayad sa mga tictic, sa mga verdugo at sa mga guardia civil? Itó po, bucod sa cahalayhalay, pinagcacagugulan din ng salapi.

—Caibigan co, cayó ó acó man, cahi't ibiguin nati'y hindi natin masusunuan.

—Tunay nga, sacali't tayo'y nag-iisa, wala tayong magágawa; nguni't inyóng ariing sariling inyó ang catuwiran ng bayan, makipanig po cayó sa bayan, pakinggán ninyó ang canyáng cahingian, magbigáy ulirán cayó sa mga íbá, ipakilala ninyó cung anó ang tinatawag na bayang kinaguisnan!

—Hindi mangyayari ang cahingian ng bayan; kinacailangang maghintay.

—¡Maghintay! ¡maghirap ang cahulugán ng maghintay!

—Pagtatawanan acó cung aking hingin.

—At cung cayó'y alacbayán ng bayan?

—¡Hindi mangyayari! hindi co magágawa cailán man ang patnugutan ang caramihang tao upang camtán sa sápiletan ang bagay na hindi inaacala ng pámahalaang capanáhunan ng ibigay, ¡hindi! At cung sa alín mang araw ay makita cong may sandata ang caramihing iyán, aanib acó sa pámahalaan at ng silá'y aking bacahin, sa pagcá't hindi co ipalálagay na aking bayan ang mga mangguguló. Hináhanngad co ang canyáng cagalingan, caya nagtayô acó ng isáng bahay-paaralan; hinahanap co ang canyáng cagalingan sa pamamag-itan ng pagpapaaral, sa mahinahong untiunting pagsulong ng dunong, walang daan cung walang liwanag.

—¡Nguni't waláng calayaan namán cung waláng pakikihamoc!—ang sagót ni Elías.

—¡Datapuwa't aayaw acó ng calayaang iyán!

—Ngayó't cung walang calayaa'y walang liwanag,—ang muling itinutol ng piloto ng maalab na pananalita;—sinabi po ninyóng hindi malaki ang pagcakilala ninyó sa inyóng mga cababayan; naniniwala acó. Hindi po ninyó nakikita ang paghahanda sa pagbabaca, hindi ninyó nakikita ang dilím sa dacong paliguid; nagpasimula ang paghahamoc sa

pagmamatuwiran upang magcaroón n̄ wacás sa paglalabanán sa lupa na maliligò n̄ dugô; náriringig co ang tinig n̄ Dios, ¡sa aba n̄ mag-acalang lumaban sa canya! ¡hindi iniucol sa canila ang pagsulat n̄ Historia!

Nag-ibáng anyô si Elías; nacatindig, nacapugay, may anyóng hindi caraniwan ang mukha niyáng mabayaning liniliwanagan n̄ buwán. Ipinagpág ang canyáng malagóng buhóc, at nagpatuloy n̄ pananalita:

—¿Hindi po ba ninyó nakikita't gumiguising na ang lahat? Tumagál n̄ iláng daáng taón ang pagcacatulog, n̄uni't pumutóc ang lentic isáng araw, at sa paninirà n̄ lentic ay pumucaw n̄ buhay; buhat niyó'y ibáng m̄ga hilig ang pinagpápagalan n̄ m̄ga isip, ang m̄ga hilig na itó na n̄gayó'y nan̄gacacahiwalay, man̄gacacalakiplakip isáng araw na ang Dios ang siyáng mamamatnugot. Hindi nagculang ang Dios sa pagsaclólo sa m̄ga ibáng bayan; hindi rin magcuculang ang saclolong iyan sa bayan natin; ang catuwiran niya'y siyang catuwiran n̄ calayàan!

Isang dakilang catahimican ang siyáng sumunód sa ganitóng m̄ga salita. Samantala'y lumálapit ang bangcâ sa pasigan sa hindi naiinong pagsusulong n̄ m̄ga alon. Si Elías ang naunang sumira n̄ gayóng hindi pag-iimican.

—¿Anó po ang sasabihin co sa m̄ga nag-utos dito sa akin?—ang tanóng, na nagbago n̄ anyô n̄ tinig.

—Sinabi co na po sa inyó; na dináramdam co ang caniláng calagayan, n̄uni't silá'y man̄gaghintáy, sa pagca't hindi nagágamot ang m̄ga sakít n̄ capuwa m̄ga sakít, at sa casaliwaan nating palad ay tayong lahat ay may casalanan.

Hindi na muling sumagót si Elías, tumungó, nagpatuloy n̄ pagsagwán, at n̄ dumating sa pampáng ay nagpaalam cay Ibarra n̄ ganitóng sabi:

—Pinasasalamatán co po cayó, guinoó, sa inyóng pahihinuhod sa aking pakiusap; hinihin̄gi co sa icagagaling ninyóng sa haharaping panahó'y aco'y inyóng limutin at huwag ninyóng kilalanin acó sa anó mang calagayang aco'y inyóng másumpung.

At pagcasabi nitó'y mulíng pinalacad ang bangcâ, at sinagwanáng ang tunģo'y sa isáng gubat sa pasigan. Samantalang guinagawa ang mahabang pagtawid ay nanatili sa hindi pag-imic; tila mandin wala siyáng namamasdan cung di ang libolibong m̃ga diamante na kinucuha't ibinabalic ñg canyáng sagwán sa dagatan at doo'y talinghagang nanģawáwala sa guitna ñg m̃ga bugháw na alon.

Sa cawacasa'y dumating; lumabás ang isáng tao sa casucalan at lumapit sa canyá.

—¿Anó ang sasabihin co sa capitán?—ang tanóng.

—Sabihin mong gaganap si Elías ñg canyáng panģacò, sacali't hindi mamatáy muna,—ang isinagót ñg boong calungcutan.

—Cung gayó'y ¿cailán ca makikisama sa amin?

—Pag-inacala ñg inyóng capitáng dumating na ang panahón ñg panģanib.

—Cung gayó'y magaling, ¡paalam!

Decorative motif

LI.

MGA PAGBABAGO.

Malungcót at puspós ñg pangãamba ang mahihiing si Linares; bagong catatangáp niya ñg sulat ni doña Victorina, na ganitó ang sabi:

«Minamahal cong pinsan; ibig cong magcaroon ñg balita sa iyo sa loob ñg tatlóng araw, cung pinatáy ca na ñg alperes ó icaw ang pumatáy sa canyá ayaw acong lumampás ang isá man lamang araw na hindi tumátanggap pa ang hayop na iyán ñg ucol na parusa sacali't lumampás ang taning na iyán at hindi mo pa siyá hinahamon ñg patayan sasabihin co cay Don Santiago na cailán man ay hindi ca naguiguing secretario, ni hindi ca nacapagbibiro cay Canovas ni hindi ca nacacasama sa pagliliwaliw ñg general Arseño Martines sasabihin co cay Clarita na pawang casinunãalingãang lahát at hindi catá bibigyan cahi't isáng cuarta ñguni at cung hamunin mo siya ipinanãangaco co sa iyo ang bawa't iyong maibigan caya ñga tingnan mo cung hamunin mo siyá at ipinagbibigay alam co sa iyo na hindi acó papayag ñg mña pagtalilis at mña dahidahilan.

Ang pinsan mong gumiguiliw sa iyo mula sa pusò,

Victorina de los Reyes de De Espadaña.

Sampaloc, lunes á las 7 ñg gabi.»

Mabigát ang bagay na iyón: kilalá ni Linares ang ugali ni doña Victorina at nalalaman niyá cung hanggang saan ang magágawa; cung pakiusapan siyá ñg nauucol sa catuwira'y tulad sa cung magsaysay ñg nauucol sa calinisan ñg puri't pakikipag capuwa-tao sa isáng carabinero ñg Hacienda, pagca talagang may pacay na macakita ñg contrabando sa lugar na tunay na wala; ang mamanhic ay waláng cabuluhán, magdaya'y lalo ñg

masamá; wala na nãang sucat pagpapaliiran cung hindi maghamón nã away.

—Nãuni't ¿paano?—ang sinasabing nagpaparoo't paritong mag-isá;—cung salubunãin acó nã masasamang pananalita? ¿cung ang canyáng asawa ang aking maratnan? ¿sino caya ang macaiibig magpadrino sa akin? ¿ang cura? ¿si capitan Tiago? ¿Sinusumpa co ang oras nã aking pagsunod sa canyang mãa hatol! ¿Daldál! ¿Sino ang pumipilit sa aking acó'y maghambóg, magsabi nã mãa cabulastugán, magpakita nã mãa cayabanãan! anó ang sasabihin sa akin nã guinoóng dalagang iyán ...? Dinaramdam co nãgayón ang paguiguing secretario co nã lahat nã mãa ministro!

Sumásaganitóng malungcót na pakikipagsalitaan sa sarili ang mabait na si Linares nã dumating si pari Salví. Ang catotohana'y lalo nã payát at namumútla ang franciscano cay sa dati, nãuni't nagníningning sa canyáng mãa matá ang isáng tanãing liwanag at sumusunãaw sa canyáng mãa labi ang isáng cacaibáng nãití.

—¿Guinoong Linares, lubós naman ang pag-iisá ninyó?—ang ibinati at saca tumunão sa salas, na sa mãa nacasiwang na pintô nito'y tumatacas ang iláng tinig nã piano.

Nag-acala si Linares na nãumití.

—¿At si don Santiago?—ang idinugtóng nã cura.

Dumating si capitang Tiago sa sandali ring iyón, humalic nã camáy sa cura, kinuha niyá ang dalá nitóng sombrero at bastón nãguminãiting mabaít na mabaít.

—¿Pakinggán ninyó, pakinggan ninyó!—ang sabi nã curang papasóc sa salas, na sinúsundan ni Linares at ni capitan Tiago;—may dalá acóng magagalíng na balita na aking sasabihin sa lahat. Tumanggáp acó nã mãa sulat na galing sa Maynilà, na pawang nagpapatibay nã sulat na dinalá sa akin cahapon ni guinoóng Ibarra ..., sa macatuwíd, don Santiago, ay wala na ang nacahádláng.

Si María Clara, na nacaupò sa piano sa guitná nã canyang dalawáng caibigang babae, umanyóng titindig, datapuwa't kinulang siyá nã lacás at

muling naupô. Namutlà si Linares at tinitigan si capitang Tiago na ibinabà ang m̃ga matá.

—Untiunting totoóng kinalúlugdan co ang binatang iyan,—ang ipinagpatuloy ñ cura; ñ una'y masamà ang aking pagcápalagay sa canyá ..., may caunting cainitan ang ulo, ñuni't lubháng marunong umayos ñ canyáng m̃ga pagcuculang, na anó pa't hindi mangyaring macapagtánim sa canyá ang sino man. Cung di ñga lamang si padre Dámaso'y...

At tinudlà ñ cura ñ matuling pagsulyáp si María Clara, na nakikinig ñuni't hindi inihihwalay ang m̃ga mata sa papel ñ música, bagá man siya'y lihim na kinucurot ni Sinang, na sa gayóng paraa'y sinásaysay ang canyáng catuwâan; sumayaw sana siya cung silá'y nag-íisá.

—¿Si padre Dámaso po?—ang tanóng ni Linares.

—Opo, si padre Dámaso, ang sinabi,—ang ipinagpatuloy ñ cura, na hindi inihihwalay ang tingín cay María Clara,—na palibhasa'y ... inaama sa binyág, hindi niyá maitutulot ... ñuni't sa cawacasan, inaacala cong huminging tawad sa canyá si guinoong Ibarra, bagay na hindi co pinag aalinlanṅanang magcacahusay-husay na lahát.

Nagtindíg si María Clara, nagsabi ñ isáng dahilán at pumasoc sa canyáng cuarto, na si Victoria ang casama.

—¿At cung hindi siyá patawarin ni padre Dámaso?—ang marahang tanóng ni capitang Tiago.

Cung magcagayo'y ... si María Clara ang macacaalam ... si padre Dámaso ang canyáng amáng caluluwa: ñuni't inaacala cong sila'y magcacáwatan.

Nang sandalíng yaó'y napakinggán ang yabág ñ m̃ga paglacad at sumipot si Ibarra, na sinusundan ni tía Isabel; ibá't ibáng m̃ga damdamin ang napucaw ñ pagdating niyáng iyón. Bumati ñ boong guiliw cay capitang Tiago, na hindi maalaman cung ñgingití ó iiyac, bumati cay Linares ñ isáng malaking pagyucód ñ ulo. Nagtindíg si fray Salví at iniabot sa canyá ang camáy ñ boong pagliyang, na anó pa't hindi napiguilan ni Ibarra ang isáng tinging nagpápalatâ ñ malakíng pagtatacá.

—Huwág po cayóng magtacá,—ani fray Salví;—nḡayón-nḡayón lamang ay pinupuri co cayó.

Napasalamat si Ibarra at lumapit cay Sinang.

—¿Saán ca doroon sa boong maghapon?—ang itinanóng ni Sinang, sa canyang pananalitang musmós;—tumátanong cami sa aming sarili at aming sinasabi sa amin din: ¿Saán caya naparoon ang caluluwang iyáng tinubós sa Purgatorio? At bawa't isá sa ami'y nagsasabi nḡ ibá't ibáng bagay.

—¿At mangyayari bang maalaman cung anó ang sinasabi ninyó?

—Hindi, iya'y isáng lihim, nḡuni't sasabihin co sa iyó cung tayo tayo lamang. Nḡayó'y sabihin mo sa akin cung saán ca doroon, upang maalaman co cung sino sa amin ang nacahulà.

—Hindi, iyá'y isá rin namang lihim, nḡuni't sasabihin co sa iyo cung tayo tayo na lamang, sacali't itutulot nḡ mḡa guinoóng itó.

—¡Mangyari bagá, mangyari bagá! ¡iyán palá lamang!—ani pari Salví.

Hinila ni Sinang si Crisóstomo sa isáng dulo nḡ salas: natutuwâ siyáng mainam na canyáng mapagtálos ang isáng lihim.

—Sabihin mo caibigan sa akin, ang tanóng ni Ibarra;—¿nagagalit pa si María sa akin?

—Aywán co, nḡuni't ang wica niyá'y magalíng pa raw na siyá'y iyóng limutin na, at bago umiiyac. Ibig ni capitang Tiagong siyá'y pacasal sa guinoóng iyón, at gayón din si pari Dámaso, nḡuni't hindi siyá nagsasabi nḡ oo ó aayaw. Nḡayóng umaga, nḡ icaw ay ipinagtatanong namin, at sinasabi cong ¿baca nanḡinḡibig na sa ibá? sumagót siyá sa aking: ¡cahimanawari! at saca umiyác.

Nalúluncot si Ibarra.

—Sabihin mo cay Mariáng ibig co siyáng macausap na camí lamang dalawá.

—¿Cayó lamang dalawá?—ang tanóng ni Sinang, na pinapagcunót ang mḡa kilay at siyá'y tinitigan.

—Hindi naman lubós camíng dalawá lamang; n̄uni't huwag sanang náhaharap iyón.

—May cahirapan; n̄uni't huwag cang mabahalà, sasabihin co.

—¿At cailan co malalaman ang casagutan?

—Bucas, pumaroon ca sa bahay n̄ maaga. Aayaw si Mariáng mag-isá cailan man, sinasamahan namin siyá; isáng gabi'y natutulog si Victoria sa canyáng siping, at sa isáng gabí namá'y acó; bucas ay sa akin tamà ang pagsama sa canyá. N̄uni't pakinggán mo, ¿at ang lihim? ¿Yayáo ca nang hindi mo pa sinasabi sa akin ang lalong pangulo?

—¿Siya n̄a naman palá! doon acó doroon sa Los Baños, mamímili acó n̄ niyóg, sa pagca't ibig cong magtayô n̄ isáng gáwaan; ang iyong tatay ang aking mácacasama.

—¿Walâ na ba cung di iyán lamang? ¿Nacú ang isáng lihim!—ang bigláng sinabi ni Sinang n̄ malacás, na ang anyô'y ang sa narayaang magpapatubô; ang boong isip co'y....

—¿Mag-ingat ca! ¿hindi co itinutulot sa iyóng iwatawat mo ang lihim na iyán!

—At hindi co naman ibig—ang isinagót ni Sinang na pinapan̄gulubot ang ilóng.—Cung isáng bagay man lamang na may caunting cahulugán, marahil masabi co pa sa aking m̄ga caibigang babae; datapuwa't ¿pamimili n̄ m̄ga niyóg! ¿m̄ga niyóg! ¿sino ang macacaibig macaalam n̄ tungcól sa niyóg?

At nagdalidali n̄ mainam na pagyáo at paghanap sa canyáng m̄ga caibigang babae.

Nagpaalam si Ibarra n̄ macaraán ang iláng sandali, sa pagca't canyáng nakitang walang salang pápanglaw ang pagpupulong na iyón; maasim na matamis ang pagmumukhâ ni capitang Tiago, hindi umiimic si Linares at nagmámasid, ang curang nagpapacunuwaring nagágalac ay nagsasalitâ n̄ m̄ga cacaibáng bagay. Hindi na mulíng lumabás ang alin man sa m̄ga dalaga.

Decorative motif

LII.

ANG SULAT NŔ MŔA PATAY AT ANG MŔA ANINO.

Itinatagò ang buwan nŔ madilím na lanŔit; wináwalis nŔ malamig na hanŔing palatandâan nŔ pagdating nŔ Diciembre ang iláng dahong tuyò at ang alabòc sa makipot na landas na patunŔò sa libinŔan.

Nagsasalitaan nŔ marahan ang tatlóng anino sa ilalim nŔ pintuan.

—¿Kinausap mo ba si Elías?—ang tanóng nŔ isáng tinig.

—Hindî, nalalaman mo nŔ siyá'y may ugaling cacaibá at mainŔat; nŔuni't inaacalà cong siyá'y cacampí natin; iniligtás ni don Crisóstomo ang canyáng buhay.

—Caya acó pumayag,—anáng unang tinig;—¿ipinagágamot ni don Crisóstomo ang aking asawa sa bahay nŔ isáng médico sa Maynilà! Acó ang nacacaalam nŔ convento upang makipagliwanag sa cura nŔ aming pautanŔan.

—At camí naman ang nacacaalam nŔ cuartel, at nŔ masabi namin sa mŔa civil na may mŔa anác na lalaki ang aming amá.

—¿Maguiguing ilán caya cayó?

—Limá, cainaman na ang limá. Maguiguing dalawampo raw camí,—anáng alilà ni don Crisóstomo.

—At ¿cung hindi lumabás cayóng magalíng?

—¿Sttt!—anáng isá, at hindi na umimic ang lahát.

Namamasid sa nag-aagaw n̄ dilim at liwanag ang pagdating n̄ isáng anino na marahang lumalacad na ang bacod ang siyáng tinútunton; manacánacang humíhintô na para mandíng lumílingon.

At may dahil n̄ga namán. Sa dacong hulihán, na may dalawampong hacbang ang puwang, may sumusunod na isá pang anino, lalong malakí at tila mandín lalò pang anino cay sa náuna: totoong napacarahan ang pagyapac sa lupà, at biglang nawawalâ, na anaki'y linalamon n̄ lupa, cailán mang humíhinto't lumilingon ang náuuna.

—¿Sinusundan acó!—ang ibinulóng n̄ náuunang anino; ¿ang guardia civil caya? ¿nagsinun̄galíng caya ang sacristan mayor?

—Ang sabi'y dito raw magtátatagpô,—ang iniisip n̄ icalawáng anino; marahil may masamáng inaacalà caya inililihim sa akin n̄ dalawáng magcapatid.

Sa cawacasa'y dumating ang nan̄gun̄gunang anino sa pintúan n̄ libin̄gan. Lumapit ang tatlóng aninong nan̄gauna.

—¿Silá po bagá?

—¿Cayó po ba?

—¿Tayo'y maghiwahiwalay, sa pagca't sinúsundan acó nilá! Tátanggapin ninyó bucas ang m̄ga sandata at pagcágabi gágawin. Ang hiyáw ay: «¿Mabuhay si don Crisóstomo!» ¿Lacad na cayó!

Nawalâ ang tatlóng anino sa licuran n̄ m̄ga pader. Nagtagò ang bagong dating sa pag-itan n̄ pintô at naghintáy na hindi umiimic.

—¿Tingnan natin cung sino ang sumúsunod sa akin!—ang ibinulóng.

Dumating ang pan̄galawáng anino na nag-iin̄gat n̄ mainam at humintóng parang nagtitinḡintin̄gin sa paliguíd niyá.

—¿Nahuli acó n̄ pagdating!—ang marahang sinabi; n̄guni't baca caya manḡagbalic.

At sa pagcá't nagpasimulâ n̄ pag ambóng nagbabalang tumagál, inisíp niyang sumilong sa ilalim n̄ pintúan.

At alinsunod sa dapat mangyari'y nabuglàn niyá ang isáng anino.

—¡Ah! ¿sino pô cayó?—ang itinanóng ñg bagong dating na ang tinig ay sa matapang na lalaki.

—At ¿sino pô ba naman cayô?—ang isinagót ñg isá ñg boong capanatagan.

Sandalíng hindi nanǵagsiimic; pinagpipilitan ñg isá't isáng makilala ang canyáng caharáp sa pamamag-itan ñg anyô ñg tinig at sa pagmumukháng naaninagnagan.

—¿Anô po ba ang hinihintay ninyó rito?—ang tanóng ñg may tinig na pagca lalaki.

—Na tumugtóg ang á las ocho upang aking macuha ang baraja ñg mǵa patay, ibig cong manalo ñgayong gabí ñg salapi,—ang sagót ñg isá na ang tinig ay caraniwan; at cayó namân, ¿anó't cayó po'y naparito?

—Sa ... gayóng ding dahil.

—¡Abá! ikinatutuwa co; sa ganyá'y hindi acó mag-iisá. May dalá acóng baraja; pagcarinǵig co ñg unang tugtóg ay maglálagay acó sa canilá ñg *aldur*; sa icalawáng tugtóg ay maglálagay namán acó ñg *gallo*; ang mǵa barajang gumagaláw ay iyán ang mǵa baraja ñg mǵa patáy, na kinacailanǵang agawin sa pamamag-itan ñg pananagâ. ¿May dalá rin po ba cayóng baraja?

—¡Wala!

—¿At paano?

—Magaang; cung paano ang paglalagáy ninyó sa canilá ñg bangcâ; hinihintay cong silá namán ang maglálagay ñg bangcâ sa akin.

—¿At cung hindi maglagáy ñg bangcâ ang mǵa patáy?

—¿Anó ang gagawin? Hindi pa ipinag-uutos na sapilitang magsúsugal ang mǵa patáy....

Sandalíng hindi silá nag-imican.

—¿Cayó po ba'y naparitong may sandata? ¿Paano ang inyóng gágawing pakikiaway sa m̃ga patáy?

—Sa pamamag-itan ñg aking m̃ga suntóc,—ang isinagót ñg pinacamalaki sa canilá.

—¡Ah, diablo, ñgayón co naalaala! hindi tumátayâ ang m̃ga patáy pagca may higuít sa isá ang bilang ñg m̃ga buháy, at tayo'y dalawá.

—¿Siyá ñga po ba? ñguni't áayaw acóng umalís.

—Acó ma'y gayón din, nañgañgailañgan acó ñg salapi,—ang isinagót ñg pinacamaliit; ñguni't gawín natin ang isáng bagay: magsugál tayong dalawá, at ang matalo'y siyáng umalís.

—Halá ...—ang isinagót ñg isá na may caunting samâ ang loob.

Pumasoc silá't humanap sa gayóng nag-aagaw ñg dilim at liwanag ñg isáng lugar na lalong nauucol; hindi nalao't nacásumpong silá ñg isáng baunang bató at doon silá naupô. Kinuha ñg pinacapandác sa canyáng salacót ang baraja, at nagpaniñgas namán ang isá ñg fósforo.

Sa ilaw ay nagtinginan ang isá't isa, datapuwa't ayon sa pag-aanyô ñg canícaniláng mukha'y hindi nañgagcacakilalanan. Ñguni't gayón man, sa pinacamataás at tinig macalalaki ay makikilala natin si Elías, at sa pinacamaliit ay si Lucas, dahil sa pílat niyá sa pispñgí.

—¡Alsaín po ninyó!—ang winica nitó, na hindi nálilingat ñg pagmamasíd sa caharáp.

Itinabí ang iláng butóng nakita sa ibabaw ñg libiñgang bató't saca nag-*andar* ñg isáng alás at isáng cabayo. Pinagsunodsunód ni Elías ang pagpapaniñgas ñg fósforo.

—¡Sa cabayo!—anyá,—at ñg magcatanda'y nilagyán ñg isáng buñgô ñg tadyáng.

—¡Juego!—aní Lucas,—at sa icaapat ó icalimang *carta* ay lumabás ang isáng alás.

—Natalo cayó,—ang idinugtóng;—n̄gayó'y pabayaan po ninyóng acó'y mag-isáng humanap n̄ pagcabúhay.

Umalís si Elías na hindi nagsabi n̄ catagâ man lamang, at nawala sa guitna n̄ cadilimán.

Nang macaraan ang ilang minuto'y tumugtóg ang á las ocho sa relós n̄ simbahan, at ipinahayag n̄ campana ang oras n̄ m̄ga caluluwa; n̄uni't hindi inanyayahan ni Lucas makipagsugál sa canyá ang sino man, hindi tinawagan ang m̄ga patáy, na gaya n̄ iniaatas n̄ pamahiin; ang guinawá'y nagpugay at bumulóng n̄ ilang panalan̄gin, nagcruz n̄ boong cataimtimang tulad sa marahil guinágawa rin sa sandaling iyón n̄ puno n̄ Cofradía n̄ Santísimo Rosario.

Nagpatuloy ang pag-ambón sa boong magdamág. Pagca á las nueve n̄ gabi'y madilím na ang m̄ga daan at wala n̄ taong lumalacad; ang m̄ga farol n̄ lan̄gis na dapat ibitin n̄ bawa't namamayan sa tapat n̄ canilang bahay, bahagya n̄ nacaliliwanag sa pabilóg na isáng metro ang luwang: tila mandin inilagáy ang m̄ga ilaw na iyó't upang makita ang carilimán.

Naglálacad n̄ paroo't parito sa magcabicabilang dulo n̄ daang malapit sa simbahan ang dalawáng guardia civil.

—¡Maguináw!—ang sabi n̄ isá sa wicang tagalog na may puntóng bisaya; hindi tayo macahuli n̄ isá man lamang sacristan, waláng gágawa n̄ casiraan n̄ culun̄gán n̄ manóc n̄ alferez ... Nan̄gadalà dahil sa pagcápatay doon sa isá; nacayáyamot sa akin itó.

—At sa akin,—ang isinagót n̄ isá;—sino ma'y waláng nagnanacaw; datapuwa't salamat sa Dios at ang sabiha'y na sa bayan daw si Elías. Ang sabi n̄ alferez ay ang macahuli raw sa canyá'y máliligtas sa palò sa loob n̄ tatlóng buwán.

—¡Aa! Nasasaulo mo ba ang canyáng m̄ga *señas*?—ang tanóng n̄ bisaya.

—¡Mangyari bagá! ang taás ay matangcád ayon sa alferez, catatagán ayon sa cay padre Dámaso; maiitim ang m̄ga matá, catatagán ang ilóng, catatagán ang bibíg, waláng balbás, maitim ang buhóc....

—¡Aa! ¿at ang m̃ga tanġing *señas*?

—Maitím ang barò, maitím ang salawal, mánġanġahoy....

—¡Aa! hindi macatatacas, tila nakikinikinita co na siyá.

—Hindi co siyá pagcacamal-an sa ibá, cahi't macatulad niyá.

At ipinagpatuloy nġ dalawáng sundalo ang caniláng pag-*ronda*.

Mulíng natatanawan na namán natin sa liwanag nġ m̃ga farol ang dalawáng aninong nagcacasunod na lumalacad nġ boong pag-iinġat. Isáng mabalasic na ¿*quién vive?* ang siyáng nagpahintô sa dalawá, at sumagót ang nauna nġ ¿*España!* na nanġanġatal ang tinig.

Kinaladcád siyá nġ m̃ga sundalo at siyá'y dinalá sa farol upáng siyá'y kilalanin. Siyá'y si Lucas, nġuni't nanġag-aalinlanġan ang m̃ga sundalo at nanġagtatanunġan sa tinġinan.

—¡Hindi sinasabi nġ alferez na may pilat!—anáng bisayà sa sabing marahan.—¿Saán ca paroroon?

—Magdádala acó nġ pamisa upang gawín bucas.

—¿Hindi mo ba nakikita si Elías?

—¡Hindi co po siyá nakikilala, guinoó!—ang sagót ni Lucas.

—¡Hindi co itinátanóng sa iyo cung siyá'y nakikilala mo, ¿tanġa! cami ma'y hindi namin siyá nakikilala; itinátanóng co sa iyó cung siyá'y nakita mo!

—Hindi pô, guinoo.

—Pakinggán mong magalíng, sasabihin co sa iyó ang canyáng m̃ga *señas*. Ang taás ay cung minsa'y matangcád, cung minsa'y catatagán; ang buhóc at ang m̃ga matá'y maiitim; at ang lahát nġ m̃ga ibá pa'y pawang m̃ga catatagán,—anáng bisayà.—¿Nakikilala mo na siyá nġayón?

—¡Hindi po, guinoó!—ang isinagót ni Lucas na natútulig.

—¡Cung gayó'y ¿*sulong!* hayop, burro!—At ipinagtulacan siyá nilá.

—¿Nalalaman mo ba cung bakin ang acala ñ alferez ay matangcád si Elías at ang acalà naman ñ cura'y catatagán lamang ang taás?—ang itinanóng na nag iisip-isip ñ tagalog sa bisayà.

—Hindi.

—Sa pagcá't nacabaón sa pusáw ang alferez ñ siyá'y mámatyagan, at ang cura namá'y nacatayô.

—¿Siyá ñgâ!—ang bigláng sinabi ñ bisaya; mainam ang pag-iisip mo ... ¿bakit ca nagguardia civil?

—Hindi capagcaraca'y guardia civil acó; acó'y dating contrabandista, —ang isinagót ñ tagalog na nagpapahanãa.

Ñguni't silá'y linibáng ñ isá pang anino: sinigawán nilá itó ñ ¿quién vive? at bago dinalá nilá sa ilaw. Ñgayó'y si Elías na ñgâ ang siyáng sa canilá'y humaharap.

—¿Saán ca paroroon?

—Akin pong hinahabol, guinoó, ang isáng taong humampás at nagbalà sa aking capatíd na lalaki; ang taong iyó'y may pílat sa mukhá't nagnãanãalang Elías ...

—¿Há?—ang bigláng sinabi ñ dalawá at nanãagtinginang nagsisipanghilacbót.

At pagdaca'y nanãagtacbuhang ang tunõ'y sa simbahang sasandali pa lamang na pinaroonan ni Lucas.

Decorative motif

LIII.

IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA.

Maagang cumalat sa bayan ang balitang may nakitang m̃ga ilaw sa libiñgan ñg gabing nacaraán.

May sinasabi ang punò ñg V.O.T. (Venerable Orden Tercera) na m̃ga candilang may ilaw at cung paano ang anyô at cung gaano ang caniláng m̃ga lakí, datapuwa't ang hindi matucoy ay ang bilang, ñguni't may nabilang siyáng hanggáng dalawampô. Hindi dapat atimín ni hermana Sipa, na caanib sa Cofradía ñg Santísimo Rosario, na ang macapagyabáng lamang na nacakita ñg biyayà ñg Dios na itó'y ang isáng na sa hermandad (capatiran) na caaway; sinabi namán ni hermana Sipa, cahi't hindi malapit doon ang canyáng tinátahanan, na siyá'y nacáringig ñg m̃ga daíng at hibíc, at hanggáng sa tila mandín canyáng nakikilala ang tinig ñg tañging m̃ga tao, na ñg unang panahó'y canyáng naca ..., datapuwa't alang-alang sa pag-ibig sa capuwa taong atas sa binyaga'y hindi lamang canyáng pinatatawad, cung di namán canyáng ipinananalañgin at inililihim ang caniláng m̃ga pangalan, at dahil dito'y pagdaca'y pinapagtibay na siyá'y santa. Hindi totoong matalas ang taiñga, ang catotohanan, ni hermana Rufa, ñguni't hindi dapat tiisin niyáng nariñgig ang bagay na iyón ni hermana Sipa't siyá'y hindi, at dahil dito'y nanaguinip siyá at sa canyá'y humarap ang maraming m̃ga caluluwa, hindi lamang ñg m̃ga taong patáy na, cung di namán ñg m̃ga buhay; hiníhiñgi ñg m̃ga caluluwang silá'y bahaguinan ñg m̃ga indulgenciang canyáng maliwanag na itinátala't pinacaiiñgatan. Masasabi niyá ang m̃ga pangalan sa m̃ga familiang nañgañgailañgan, at wala siyáng hiníhiñgi cung di isáng muntíng limós upáng isaclolo sa Papa, sa m̃ga pang̃añgailañgan nitó.

Isáng batang ang hanap-buhay ay mag-alaga ñg m̃ga hayop, na nañgahás magpatibay na wala siyáng nakita liban na lamang sa isáng ilaw

at dalawáng táong nan̄gacasalacot, nahirapang lubha upang macaligtás sa m̄ga hampás at m̄ga lait. Nawaláng cabuluháng siyá'y manumpâ, na canyáng casama ang canyáng m̄ga calabaw at silá ang macapagsasabi;

—¿Durunong ca pa sa m̄ga celador at sa m̄ga hermana, *paracmason*, hereje?—ang siyáng caniláng sinasabi sa canyá't siya'y iniirapan nilá.

Nanhíc ang cura sa púlpito at inulit ang sermón tungcól sa Purgatorio, at muli na namáng lumabas ang m̄ga pipisohin sa canicaniláng kinatataguan.

N̄guni't pabayaán natin muna ang m̄ga caluluwang nan̄gaghihirap, at pakinggán natin ang salitaan ni don Pilipo at n̄ matandáng Tasio, na may sakit at nag-íisa sa canyáng maliit na bahay. Malaon nang hindi bumaban̄gon sa canyáng kinahihigaan ang filósofo ó ulól, at nararatay dahil sa isáng panghihinang madalí ang paglubhâ.

—Ayawán, sa catotohanan, cung marapat co cayóng handugan n̄ masayáng batì dahil sa pagcátanggáp sa inyó n̄ inyóng pagbibitiw n̄ catungculan; n̄ una, n̄ hindi pakinggán n̄ boong cawalánghiyaan ang palagáy n̄ marami sa m̄ga nan̄gagpupulong, sumasacatuwiran cayóng hingin ninyó ang pahintulot na macapagbitiw cayó n̄ inyóng catungculan; n̄guni't n̄gayóng cayó'y nakikitalád sa guardia civil ay hindi magalíng. Sa panahón n̄ pagbabaca'y dapat cayóng manatili sa inyóng kinalalagyan.

—Tunay n̄ga, datapuwa't hindi, pagca naglililo ang general,—ang sagót ni don Filipino;—talastas na po ninyóng kinabucasa'y inalpasan n̄ gobernadorcillo ang m̄ga sundalong aking nahuli, at nagpacatangguítangguíng gumawa n̄ cahi't anó pa man. Wala acóng magawa cung walang pahintulot ang aking punò.

—Wala n̄ga, cung cayó'y nag-íisa, datapuwa't malakí ang magágawa ninyó cung catulong ninyó ang m̄ga ibá. Dapat sanang sinamantala ninyó ang ganitóng pangyayari upang cayó'y macapagbigáy ulirán sa ibáng m̄ga bayan. Sa ibabaw n̄ catawátawáng capangyarihan n̄ gobernadorcillo'y naroon ang catuwiran n̄ bayan; iyán sana ang pasimula n̄ isáng magalíng na pagtuturò ay inyóng sinayang na di guinamit.

—¿At anó bagá caya ang aking magágawa sa kinacatawán n̄ m̄ga malíng pananalig? Tingnan po ninyó't nariyan si guinoóng Ibarra, na

napilitang makisang-ayon sa m̃ga pananampalataya ñg caramihan, ¿inaacalà ba ninyóng siyá'y naniniwalà sa «excomunió»?

—Ibá ang inyóng calagayan cay sa canyá; ibig ni guinoóng Ibarrang magtaním, at upang magtaním ay kinacailañgang yumucód at tumalima sa cahilingan ñg catawán; ang catungculan po ninyó'y magpagpág, at upang magpagpág ay nañgañgailañgan ñg lacás at niñgas ñg loob. Bucod sa rito'y hindi dapat gawín ang pakikitalád laban sa gobernadorcillo; ang marapat sabihi'y: laban sa lumalabis sa paggamit ñg lacás, laban sa sumisira ñg catahimican ñg bayan, laban sa nagcuculang sa canyáng catungculan; at sa ganitó'y hindi ñga cayó mag-iisá, palibhasa'y ang bayan ñgayó'y hindi na gaya ñg nacaraáng dalawampóng taón.

—¿Sa acala po caya ninyó?—ang tanóng ni don Filipino.

—¿At hindi po ninyó nararamdaman?—ang isinagót ñg matandang ga humilig na sa kináhihigan;—¡ah! palibhasa'y hindi pô ninyó nakita ang panahóng nagdaan, hindi ninyó mapagcucurocurò ang buñga ñg pagparito ñg m̃ga tagá Europa, ñg m̃ga bagong aclát at ñg pagpasá Europa ñg m̃ga kinabataan. Pag-isip-isipin ninyó't pagsumagsumaguin: tunay ñga't nananatili pa ang Real at Pontificia Universidad ñg Santo Tomás, sampô ñg canyáng carunungdungang claustro, at pinapagsasanay pa ang iláng m̃ga nag-aaral sa pagtatatág ñg m̃ga «distingo» (pagkilala ñg caibhán) at bigyán ñg panghulíng ningning ang m̃ga catalasan ñg pagmamatuwiran tungcól sa iglesia, ñguni't ¿saán pô ninyó makikita ñgayón yaóng m̃ga kinabataang mawilihíng sásalicsic ñg metafísica, panís ñg m̃ga dunong, na sa capapahirap sa pag-iisip ay namamatay sa marayang m̃ga pagbabalacbalac sa isáng suloc ñg m̃ga lalawigan, na hindi matapustapos unawain ang m̃ga saguisag ñg «ente», hindi macuhang masunduan ang liwanag ñg «esencia» (tining) at ñg «existencia» (búhay) cataastaasang palaisipang nagpapalimot sa atin ñg lalong kinacailañgang maalaman: ñg nauucol sa ating cabuhayan at sariling calagayan? ¡Tingnán po ninyó ang cabataan ñgayón! Sa puspos na casiglahan ñg caniláng loob sa pagcákita sa lalong malayong tan-awin, silá'y nañgag-aaral ñg Historia, Matemáticas, Geografía, Literatura, m̃ga dunong sa Física, m̃ga wicà ñg ibá't ibáng lahi, m̃ga bagay na lahát na nang panahón nati'y ating diniring̃ig ñg malakíng pang̃ing̃ilabot na parang m̃ga heregía; ang lalong mahiliguín sa calayaan ñg isip ñg panahón co'y pinapagtitibay na mababang-mababa ang m̃ga dunong na iyán sa m̃ga

minana cay Aristóteles at sa m̃ga pátaclaran ñg «silogismo». Sa cawacasa'y napag-unawa ñg taong siyá'y tao; pínabayaan ang pagsisiyasat sa calagayan ñg canyáng Dios, ang pakikialam sa hindi matangnán, sa hindi nakita, at ang paglalagdá ñg alituntunin sa m̃ga panaguinip ñg canyáng panimdim; napagkilala ñg taong ang canyáng minana'y ang malawac na daigdíg, na macacaya niyáng pagharian; na sa canyáng pagcapagál sa isáng gáwaing waláng cabuluhá't palalò, tumunǵó't pinagmasídmasíd ang lahát nang sa canyá'y nacaliliguid. Pagmasdán pô ninyó ñgayón cung paano ang pagsílang ñg ating m̃ga poeta; binúbucsan sa ating unti unti ñg m̃ga Musa ñg Naturaleza ang caniláng iniinǵatang m̃ga cayamanan at nagpápasimulá ñg pagñgiti sa atin upáng tayo'y bigyáng siglá sa pagpapatulò ñg pawis. Naghandóg na ñg m̃ga unang bunǵa ang m̃ga dunong na nagbúhat sa m̃ga pinagdanasan; culang na lamang ñgayón ang lubós na pacabutihin ñg panahón. Naaalínsunod ang m̃ga bagong abogado ñgayón sa m̃ga bagong balangcás ñg Filosofia ñg Càtuwirán; nagpápasimulà na ang ilán sa canilá ñg pagñgning sa guitna ñg carilimáng nacaliliguid sa luclucan ñg m̃ga tagapa-unawa ñg cagalinǵan, at nahihíwatigan na ang pagbabago ñg lacad ñg panahón. Pakinggán po ninyó cung paanong manalitâ ñgayón ang m̃ga cabataan, dalawing po ninyó ang m̃ga páaralang pinagtuturuan ñg m̃ga dunong, at ibá ñg m̃ga panǵalan ang umaalinǵawñgaw sa m̃ga pader ñg m̃ga claustro, diyán sa loob ñg m̃ga pader na iyá'y wala tayong máriringig liban na lamang sa m̃ga ñgalan ni Santo Tomás, Suarez, Amat, Sánchez at m̃ga ibá pa, na pawang pinacasásamba ñg panahóng co. Waláng cabuluháng magsisigáw buhat sa m̃ga púlpito ang m̃ga fraile laban sa tinatawag niláng pagsamâ ñg m̃ga ugali, tulad sa pagsigáw ñg m̃ga magtitindá ñg isdâ, laban sa cacuriputan ñg m̃ga mamimili, na hindi nilá napagkikilalang ang calacal nilá'y bilasâ na't waláng cabuluhán! Waláng cabuluháng ilaganap ñg m̃ga convento ang caniláng mahahabang galamáy at m̃ga ugat sa hanǵad na inisín sa m̃ga bayan ang bagong agos; pumapanaw na ang m̃ga diosdiosan; mangyayaring mapapamayay ñg m̃ga ugat ñg cahoy ang m̃ga halamang doo'y itinanim, datapuwa't hindi mangyayaring macaamís ñg buhay sa ibáng nanǵabubuhay, na gaya na ñga ñg m̃ga ibong napaiilangláng sa calanǵitán.

Masimbuyó ang pananalitâ ñg filósofo; nagñningning ang canyáng m̃ga matá.

—Datapuwa't maliit ang bagong sibol; cung manḡagcáisa ang lahá, ang pagsúlong na totoong napacamahal ang ating pagbili'y mangyayaring caniláng mainís,—ang itinutol ni don Filipino na áayaw maniwala.

—Inisin siya, ¿nino? ¿nḡ tao bagâ, iyáng pandác bang masasactín ang macaínis sa Pagsulong, sa macapangyarihang anác nḡ panahón at nḡ casipagan? ¿Cailán bagá nagawâ niyá ang gayón? Lalò nḡ itinulac siyá sa paglaganap nḡ mḡa nanḡagpupumilit na siyá'y piguílin sa pamamag-itan nḡ mḡa pinasasampalatayan, nḡ bibitayán at nḡ pinagsusunugang sigâ. *E por si muove*, (at gayón ma'y gumágalaw), ang sinasabi ni Galileo nḡ pinipilit siyá nḡ mḡa dominicong canyáng sabihing ang lupa'y hindi gumagalaw; ang gayóng salitá'y iniuucol sa pagsulong nḡ dunong nḡ tao. Mapipilit ang iláng mḡa calooban, mapápatay ang iláng mḡa tao, nḡuni't itó'y waláng cabuluhán: magpapatuloy nḡ paglacad sa canyáng landás ang Pagsulong, at sa dugô nḡ mḡa mabulagtá'y bubucal ang mḡa bago't malalacás na mḡa suwi. Pagmasdán po ninyó ang mḡa pamahayagan man, cahi't ibiguing magpacátiratira sa cahulihulihan, gayón ma'y humáhacbang nḡ isá sa pagsulong nḡ laban sa canyáng calooban; hindi macatacas sa pagtupad sa ganitóng atas ang mḡa dominico man, caya't caniláng tinutularan ang mḡa jesuita, na cánilang mḡa caaway na cailán ma'y hindi macacasundô: gumágawâ silá nḡ mḡa casayahan sa caniláng mḡa claustro, nanḡagtátayô nḡ mḡa maliliit na mḡa teatro, nag-áanyô-anyô nḡ mḡa tulâ, sa pagcá't palibhasa'y hindi silâ culang sa catalinuhan, bagá man ang boong isip nilá'y nanḡabubuhay pa silá sa icalabinglimáng siglo, napagkikilala niláng sumasacatuwiran ang mḡa jesuita, at silá'y makikialam pa sa daratníng panahón nḡ mḡa batang bayang caniláng tinuruan.

—Ayon, sa sabi ninyó'y ¿caalacbáy ang mḡa jesuita sa paglacad nḡ Pagsulong?—ang tanóng na nagtátaca ni don Filipino;—cung gayo'y ¿bakit silá'y minamasamá nḡ mḡa tagá Europa?

—Cayó po'y sasagutín co nḡ catulad nḡ mḡa nag-aaral nḡ tungcól sa Iglesia nḡ una,—ang isinagót nḡ filósofo, na mulíng nahigâ at pinapanag-uli ang canyáng pagmumukháng palabiro;—sa tatlóng paraán mangyayaring macaacbay sa Pagsulong: sa dacong unahán, sa dacong taguiliran at sa dacong hulihán; ang mḡa nanḡunḡuna'y siyáng namamatnugot sa canyá; ang nanḡasa taguilira'y cusang napadadala na lamang, at ang nanḡahuhuli'y pawang kinácaladcad, at sa mḡa kinácaladcad na itó nasasama ang mḡa

jesuita. Ang ibig sana nilá'y silá ang macapamatnubay sa Pagsulong, n̄guni't sa pagcá't nakikita niláng itó'y malacás at ibá ang m̄ga hilig, silá'y nakikisang-ayon, at lalong minamagalíng niláng silá'y makisunod cay sa silá'y tahaki't yapacan, ó m̄tira caya sa guitna n̄g marilím na daán. N̄gayón po'y tingnán ninyó, tayo rito sa Filipinas ay may m̄ga tatlóng siglo, ang cauntian, ang ating pagcáhuli sa *carro* n̄g Pagsulong: bahagya pa lamang nagpápasimula tayo n̄g pag-alis sa «Edad Media» (476 hanggáng 1453); caya n̄ga ang m̄ga jesuita na nasa Europa'y larawan n̄g pag-urong, cung pagmasdan dito'y larawan n̄g Pagsulong; cautan̄gan n̄g Filipinas sa canilá ang bagong umúusbóng na pagdunong, ang m̄ga dunong na catutubò n̄g daigdíg (Ciencias Naturales), na siyáng cáluluwa n̄g siglo XIX, na gaya namang cautan̄gán sa m̄ga dominico ang Escolasticismo (filosofía n̄g Edad Media), na namatáy na cahi't anóng pagpipilit na gawín ni León XIII: waláng Papang macabuhay na mag-ulí sa binitay na n̄g catutubong bait ... Datapuwa't ¿saán náparoon ang ating salitaan?—ang itinanóng na nagbago n̄g anyô n̄g pananalita;—¡ah! ang pinag-uusapan nati'y ang casalucuyang calagayan n̄g Filipinas ... Siyá n̄ga, n̄gayó'y pumapasoc tayo sa panahón n̄g pakikitunggali, malí acó, cayó; nauucol na sa gabí camíng nan̄gaunang ipinan̄ganác, cami'y paalís na. Ang nagtutunggali ay ang nacaraang panahóng cumacapit at yumayacap na nagtútun̄gayaw sa uugaugâ n̄g malaking bahay na bató n̄g m̄ga macapangyarihan, at saca ang panahóng sasapit, na náriringig na buhat sa malayò ang canyáng awit n̄g pagwawagui, sa m̄ga sinag n̄g isáng namamanaag n̄g liwaywáy, tagláy ang Bagong Magandáng Balita na galing sa m̄ga ibáng lupaín ... ¿Sinosino caya ang man̄gatitimbuang at mababaon sa pagcaguhò n̄g náguiguibang bahay?

Tumiguil n̄g pananalitâ ang matandáng lalaki, at n̄g makita niyang siyá'y tinititigan ni don Filipong nagninilaynilay, ngumitî at mulíng nagsalitâ:

—Halos nahuhulaan co ang iniisip po ninyó.

—¿Siyá n̄ga pô ba?

—Iniisip po ninyóng magaang na totoóng mangyaring acó'y nagcacamali,—ang sinabing n̄gumingitî n̄g malungcót;—n̄gayó'y may lagnát acó at hindi namán acó maipalalagay na hindi namamali cailán man: *homo sum et nihil humani a me alienum puto*, ani Terencio; n̄guni't cung

manacánaca'y itinutulot ang managuinip, ¿bakit bagá't hindi mananaguinip acó sa m̃ga hulíng sandalî ñg buhay? At bucód sa roo'y ¡pawang panaguinip lamang ang aking naguíng buhay! Sumasacatuwiran pô cayó; ¡panaguinip! waláng iniisip ang ating m̃ga kinabataan cung di ang m̃ga sintahan at layaw ñg catawan: lalong malaki ang panahóng caniláng ginugugol at ipinagcacapagod sa pagdayà at paglulugsô ñg isáng capurihán ñg isáng dalaga, cay sa pag-iisip-isip ñg icagagaling ñg canyáng lupang tinubuan; pinababayaan ñg m̃ga babae rito sa atin ang caniláng sariling m̃ga familia, dahil sa pag aalaga ñg bahay at familia ñg Dios; masisipag lamang ang m̃ga lalaki rito sa atin sa nauucol sa m̃ga vicio at silá'y m̃ga bayani lamang sa paggawâ ñg m̃ga cahiyahiyâ; námumulat ang camusmusan sa m̃ga cadilimán at sa m̃ga calumalumaang pinagcaratihang aayaw baguhin; pinalálpangas ñg m̃ga cabataan ang lalong pinacamagalíng na panahón ñg caniláng buhay na waláng anó mang mithîn, at ang m̃ga may gulang na'y waláng guinágawang sucat mamuñga ñg cagaliñgan, waláng capacanán silá cung di magpasamá sa m̃ga kinabataan sa pamamag-itan ñg caniláng masasamáng halimbawang ipinakikita ... Ikinagagalac cong acó'y mamatáy na ... *claudite jam rivos, pueri.*

—¿Ibig pô ba ninyó ang anó mang gamót?—ang itinanóng ni don Filipino, upáng magbago ñg salitaang nacapagbigáy dilim sa mukhâ ñg may sakít.

—Hindî nagcacailañgan ñg m̃ga gamót ang m̃ga mamamatay; cayóng m̃ga mátitira ang nañgagcacailañgan. Sabihin pô ninyó cay don Crisóstomo na acó'y dalawin niyá bucas, may sasabihin acó sa canyáng totoong mahahalagá. Sa loob ñg iláng araw ay yayao na acó. ¡Sumásacadilimán ang Filipinas!

Pagcatapos ñg ilàng sandali pang pag-uusapa'y iniwan ni don Filipino namámanglaw at nag-iisip ang bahay ñg may sakít.

Decorative motif

LIV.

QUIDQUID LATET,
ADPAREBIT,
NIL INULTUM
REMANEBIT.

Ipinagbibigay álam ñg campana ang oras ñg pagdarasal sa hapon; tumitiguil ang lahát pagcáringig ñg taguinting ñg pagtawag ñg religiún, iniwan ang caniláng guinágawa't nanǵagpupugay: inihíhintó ñg magsasacáng nanggagaling sa bukid ang canyáng pag-awit, pinatitiguil ang mahinahong lacad ñg calabáw na canyáng sinásakyan, at nagdarasal; naggucruz ang mǵa babae sa guitná ñg daan at pinagágalaw na magalíng ang caniláng mǵa labì't ñg sino ma'y huwag mag-alinlanǵang sa caniláng silá'y mapamintakasi; inihihintô ñg lalaki ang pag-ámac sa canyáng manóc at dinárasal ang *Angelus* upáng sang-ayunan siyá ñg capalaran; nanǵagdárasal ñg malacás sa mǵa bahay ... nalúlugnaw, nawáwalâ ang lahát ñg inǵay na hindi ang sa *Abá Guinoong Maria*.

Gayón ma'y nagtutumulin sa paglacad sa daan ang curang nacasombrero, na anó pa't pinapagcacasala ang maraming mǵa matatandáng babae, ¡at lalo ñg nacapagcacasala! na ang tinutungo niyá'y ang bahay ñg alférez. Inacala ñg mǵa matatandáng babaeng panahón nang dapat niláng itíguil ang pagpapakibót ñg caniláng mǵa labi upáng silá'y macahalic sa camáy ñg cura; datapuwa't hindí silá pinansín ni pari Salví; hindi siyá nagtamóng lugód ñgayóng ilagáy ang canyáng mabut-óng camáy sa ibabaw ñg ilóng ñg babaeng cristiana, upáng buhat diyá'y padaus-using maimis (ayon sa nahiwatigan ni doña Consolación) sa dibdíb ñg magandáng batang dalaga, na yumúyucod sa paghinǵi ñg bendición.

¡Marahil totoong mahalagáng bagay ñgâ ang nacaliligalig sa canyáng panimdím upáng malimutan ñg ganyán ang canyáng sariling cagalinǵan at ang cagalinǵan ñg Iglesia!

Totoong dalidali n̄ngang siyá'y nanhíc sa hagdanan at tumawag n̄ng boong pagdudumalí sa pintô n̄ng bahay n̄ng alférez, na humaráp na nacacunót ang m̄nga kilay, na sinusundan n̄ng canyáng cabiac (n̄ng canyang asawa), na n̄ngumíngiting parang tagá infierno.

—¡Ah, padre cura! makikipagkita sana acó sa inyó n̄ngayón, ang cambíng na lalaki po ninyó'y....

—May sadyà acóng totoong mahalagá....

—Hindí co maitutulot na palagui n̄ng iwasac niyá ang bacod ... ¡papuputucan co siyá cung magbalic!

—¡Iyá'y sacali't buháy pa cayó hanggáng bucas!—anáng cura na humihin̄gal at patun̄go sa salas.

—¿Anó? ¿inaacala po ba ninyóng mapapatay acó niyáng taotaohang pipitong buwan pa lamang n̄ng ipan̄ganac? ¡Lúlusayin co siyá sa isáng sicad lamang!

Umudlót si pari Salvi at hindi kinucusa'y itinun̄gó ang panin̄gín sa paá n̄ng alférez.

—¿At sino po ba ang inyóng sinasabi?—ang itinanóng na nan̄gán̄gatal

—¿Sino ang sasabihin co cung di iyáng nápacahalíng, na hinamon acóng camí raw ay magpatayan sa pamamag-itan n̄ng revolver, na ang layo'y sandaang hacbáng?

—¡Ah!—humin̄gá ang cura, at saca idinugtóng:—Naparito acó't may sasabihin sa inyóng isáng bagay na totoóng madalian.

—¡Huwág na pó cayóng magsabi sa akin n̄ng ganyáng m̄nga bagay! ¡Marahil iyá'y catulad n̄ng sa dalawáng batà!

Cung di lamang naguíng lan̄gís ang pang-ilaw at hindi sana nápacarumí ang *globo*, nakita disín n̄ng alférez ang pamumutlâ n̄ng cura.

—¡Ang ating pag-uusapan n̄ngayó'y ang mahalagáng bagay na nauucol sa buhay n̄ng calahatan!—ang mulíng sinabi n̄ng cura n̄ng marahan.

—¡Mahalagáng bagay!—ang inulit n̄ alférez na namutlà; ¿magalíng po bang magpatamà ang binatang iyán?...

—Hindi siyá ang aking sinasabi.

—Cung gayó'y ¿sino?

Itinurò n̄ cura ang pintô, na sinarhán n̄ alférez alinsunod sa canyáng kinaugalian, sa pamamag-itan n̄ isáng sicad. Ipinalálagay n̄ alférez na waláng cabuluhán ang m̄ga camay, at wala n̄gang mawáwalâ sa canyáng anó man cung maalis ang canyang dalawang camáy. Isáng tun̄gayaw at isáng atun̄gal ang siyáng naguíng casagutan buhat sa labás.

—¡Hayop! ¡biniyác mo ang aking noó!—ang isinigáw n̄ asawa niyá.

—¡N̄gayó'y iluwal na pô ninyó!—ang sinabi sa cura n̄ boong capanatagán n̄ loob.

Tinitigan n̄ cura ang alférez n̄ malaon; pagcatapos ay tumanóng niyáng tinig na pahumál at nacayayamot na caugalian n̄ nan̄gagsesermon:

—¿Nakita pô ba ninyó cung paano ang aking pagparito, patacbó?

—¡Redios! ¡ang boong isip co'y nagbubululós pô cayó!

—Cung gayó'y tingnán ninyó,—ang sinabi n̄ cura na hindi pinansín ang cagaspan̄gan n̄ asal n̄ alférez;—pagca nagcuculang acó n̄ ganyán sa aking catungculan, maniwala cayó't may mabibigát na m̄ga cadahilanan.

—¿At anó pa pô?—ang itinanóng n̄ causap na itinátadyac ang paá sa tinútungtun̄gan.

—¡Huminahon cayó!

—Cung gayó'y ¿anó't cayó'y nagmámadali n̄ mainam sa pagparito?

Lumapit sa canyá ang cura't tumanong n̄ matalinghagà:

—¿Walà ... pô ... ba ... cayóng ... nababalitaang ... anó ... man?

Pinakibít n̄ alférez ang canyáng m̄ga balicat.

—¿Pinagtitibay pô ba ninyóng wala cayóng natátalastas na anóng anó man?

—¿Ibig pô ba ninyóng ipaunawa sa akin ang nauucol cay Elías na cagabí'y itinagò ñg inyóng sacristan mayor?—ang itinanóng.

—Hindi, hindi co sinasabi ñgayón ang m̃ga cathacathàng iyan,—ang sagót ñg curang nagpakita na ñg pagcayamot;—ang ibig cong sabihin ñgayó'y ang isáng malakíng pang̃anib.

—¡P ...! ¡cung gayó'y magsalitâ cayó ñg maliwanag!

—¡Abá!—ang madalang na sinabi ñg fraile na may anyóng pagpapawaláng halaga;—ñgayó'y muli pa ninyóng makikita ang cahalagahan naming m̃ga fraile; catimbáng ñg isáng regimiento ang catapustapusang uldóg; caya't ang cura'y ...

At ibinabâ ang tinig at sinabi ñg matalinghagang pananalitâ:

—¡Nacatuclas acó ñg isáng malaking acalang pangguguló!

Lumucsó ang alférez at tinititigan ang fraile sa malakíng gulat.

—Isáng cakilakilabot at mabuting pagcacahandang munacalang tacsíl na pangguguló, na sasambulat ñgayón ding gabí.

—¡Ñgayón ding gabi!—ang bigláng sinabi ñg alférez, na dinaluhong ang cura; at tinacbó ang canyáng revolver at sable na nacasabit sa pader.

—¿Sino ang aking daracpin?, ¿sino ang aking daracpin?—ang sigáw.

—¡Huminahon po cayó, may panahón pa, salamat sa aking pagdadalidaling guinawa; hanggáng sa á las ocho....

—¡Babarilín co siláng lahát!

—¡Makiníg po cayó! Lumapit sa akin ñgayóng hapon ang isáng babae, na hindi co dapat sabihin ang pang̃alan (sa pagcá't isang lihim ñg confesió) at ipinahayag sa aking lahát. Sasalacayin nilá't cucunin ang cuartel, pagca á las ocho, na hindi magpapamalay, lolooban ang convento, dáracpin nilá ang falúa at pápatayin tayong lahát na m̃ga castila.

Tulíg na tulíg ang alférez.

—Waláng sinabi sa akin ang babae cung di itó lamang,—ang idinugtóng ñ cura.

—¿Walâ ñ ibáng sinabi? ¿cung gayó'y daracpin co siyá!

—Hindi co mapababayaan: ang hucuman ñ pangũngumpisal ay siyáng luclucan ñ Dios na mahabaguin.

—¿Waláng Dios at waláng mahabaguing macapagliligtas! ¿huhulihin co ang babaeng iyán!

—Sinisirà po ninyó ang inyóng isip. Ang marapat pô ninyóng gawin ay humandá; lihim ninyóng papagsandatahin ang inyóng m̃ga sundalo, at ilagáy ninyó silá sa magalíng na mapagbabacayan; padalhan pô ninyó acó ñ apat na guardia sa convento, at ipaunawâ ninyó ang mangyayari sa m̃ga taga falúa.

—¿Walâ rito ang falúa! Hihiñi acó ñ saclolo sa ibáng m̃ga *sección*!

—Huwág, sa pagca't cung gayó'y caniláng maiino, at hindi nila ipatutuloy ang caniláng bantâ. Ang lalong magalíng ay máhuli nating buháy silá at sacâ natin pasigawin, sa macatuwíd bagá'y cayó ang magpapasigaw sa canilá; hindi acó dapat makialám sa bagay na itó, sa pagca't acó'y sacerdote. ¿Dilidilihin ninyó! sa mangyayaring itó'y macatutuclas cayó ñ m̃ga *cruz* at m̃ga *estrella*; ang tañing hiníhiñi co'y papagtibayin lamang na acó ang siyáng sa inyó'y nagsabi't ñ macapaghandà.

—¿Papagtibayin, padre, papagtibayin, at hindi malayong sa inyó'y mapaputong ang isáng mitr!—ang sagót ñ alférez na nagágalac, at tinitingnan ang m̃ga mangás ñ canyáng suut na damít.

—Ipaasahan cong magpápadala cayó sa akin ñ apat na guardia na ibá ang pananamit, ¿eh?

Samantalang nangyayari ang m̃ga bagay na itó'y nagtátatacbo ang isáng tao sa daang patuñó sa bahay ni Crisóstomo at dalidaling pumapanhic sa hagdanan.

—¿Nariyan ba ang guinoo?—ang tanóng ñ tinig ni Elías sa alilà.

—Na sa canyáng gabinete at may guinagawâ.

Sa nais ni Ibarra malibáng ang canyáng pagcainíp sa paghihintay ng oras na macapagpapaliwanagan cay María Clara'y gumagawa sa canyáng laboratorio.

—¡Ah! cayó pô palá, ¿Elías?—ang bigláng sinabi;—cayó ang sumasaaking isip, nalimutan co cahapong itanóng sa inyó ang panğalan niyóng castilàng may bahay na kinatitirahan ng inyóng nunòng lalaki.

—Hindi pô nauucol sa akin, guinoo....

—Pagmasdán po ninyó,—ang ipinagpatuloy ni Ibarra, na hindi nahihiwatigan ang pagcabalisa ng binata, at inilapit sa ningas ang isáng caputol na cawayan; nacatuclas acó ng isáng dakilang bagay; hindi nasusunog ang cawayang itó.

—Hindi pô ang cawayan ang dapat nating lingunín ngayón; ang dapat ninyóng gawín ngayó'y iligpit ang inyóng mga papel at cayó'y tumacas sa loob ng isáng minuto.

Pinagmasdán ni Ibarra si Elías na nagtatacá, at ng makita sa canyáng pagmumukhá ang anyóng hindi nag aaglahi, canyáng nábitiwan ang bagay na hawac.

—Sunuguin pô ninyó ang lahat na macapapahamac sa inyó at sa loob ng isang oras ay lumagáy cayó sa isáng lugar na lalong panatag.

—At ¿bakit?

—Inyó pong sunuguin ang lahat ng papel na inyóng sinulat ó ang isinulat sa inyó; ang lalong waláng cahuluga'y caniláng masasapantahang masamá ...

—Nguni't ¿bakit?

—¿Bakit? sa pagcá't bago cong natuclasan ang isáng munacalang pangguguló na cayó ang ipinalálagay na may cagagawán at ng cayó'y ipahamac.

—¿Isáng munacalang pangguguló? at ¿sino ang may cagagawán?

—Hindi co nangyaring nasiyasat cung sino ang may cagagawán; bagong capakikipagsalitaan co lamang sa isá sa m̃ga culang palad na sa bagay na iyá'y pinagbayaran, na hindi co nangyaring naakit na huwag gumawa ñ gayón.

—At iyán, ¿hindi pô ba sinabi sa inyó cung sino ang sa canyá'y nagbayad?

—Sinabi pô, at pinapañgaco acóng aking pacaiñgatan ang lihim, sinabi sa aking cayó raw pô.

—¿Dios co!—ang biglang sinabi ni Ibarra, at siyá'y nagulomihanan.

—¿Guinoo, huwág pô cayóng mag-alinlañgan, huwag nating sayañgin ang panahón, pagcá't marahil matuloy ñgayóng gabí rin ang munacalang pangguguló!

Tila mandin hindi siyá nariring̃ig ni Ibarrang nacadilat ñ mainam at naca capit sa ulo ang m̃ga camáy.

—Hindi mangyayaring mapahinto ang caniláng gagawin,—ang ipinagpatuloy. ni Elías,—wala ñ magagawa ñ acó'y dumating, hindi co kilalá ang canilang m̃ga pinuno ... ¿lumigtás po cayó, guinoo, magpacabuhay cayó, sa icagagaling ñ inyóng bayan!

—¿Saán acó tatacas? ¿Hiníhintay aco ñgayóng gabi!—ang bigláng sinabi ni Ibarra na si María Clara ang iniisip.

—¿Sa alin mang bayan, sa Maynila, sa bahay ñ sino mang punong may capangyarihan, ñuni't sa ibáng lugar, ñ hindi nilá masabing cayó ang namumunò sa pangguguló!

—¿At cung acó rin ang magcanulo ñ munacalang pangguguló?

—¿Cayó ang magcacanulo?—ang bigláng sinabi ni Elías, na siyá'y tinititigan at nilalayuan ñ pauróng; malalagay po cayóng tacsíl at duwag sa m̃ga matá ñ m̃ga mangguguló, at mahinà ang loob sa m̃ga matá ñ m̃ga ibá; wiwicaíng inumañgan ninyó silá ñ isáng silo at ñ cayó'y magtamo ñ carapatán, mawiwicang ...

—Datapuwa't ¿anó ang dapat cong gawín?

—Sinabi co na sa inyó: pugnawín ang lahát ninyóng m̃ga papel na nauucol sa inyóng buhay, at tumacas at maghintáy ñ m̃ga mangyayari....

—¿At si María Clara?—ang sigáw ñ binatà;—¡hindi, mamatáy na muna acó!

Pinilípit ni Elías ang sariling camáy at nagsabi:

—¡Cung gayó'y inyóng ilagan man lamang ang dagoc, maghandâ cayó sa pananagót cung cayó'y isumbóng na nilá!!!

Lumiñgap sa paliguid niyá si Ibarrang ang anyó'y natútulig.

—Cung gayó'y tuluñgan pô ninyó aco; diyán sa m̃ga carpetang iyá'y may m̃ga sulat acó ñ aking familia; piliin ninyó ang sa aking amá na siyáng macapapahamac sa akin marahil. Basahin po ninyó ang m̃ga firma.

At ang binata'y tulíg, hibáng, ay binubucsá't sinasarhan ang m̃ga cajón, nagliligpit ñ m̃ga papel, dalidaling binabasa ang m̃ga sulat, pinupunit ang m̃ga ibá, ang m̃ga ibá namá'y itinatagò, dumárapot ñ m̃ga aclát, binubucsan ang m̃ga dahon at ibá pa. Gayón din ang guinágawâ ni Elías, bagá man hindi totoóng natútulig, ñuni't gayón din ang pagdadalidali; datapuwa't humintô, nangdilát, pinapagbiling-bilíng ang papel na hawac at tumanóng na nañgáñgatal ang tinig:

—¿Nakikilala pô ba ñ inyóng familia si don Pedro Eibarramendia?

—¡Mangyari pa bagá!—ang isinagót ni Ibarra, na nagbúbucas ñ isáng cajón at kinucuha roon ang isáng buntóng m̃ga papel; ¡siyá ang aking nunò sa tuhod!

—¿Inyó po bang nunò sa tuhod si don Pedro Eibarramendia?—ang mulíng itinanóng ni Elías, na namúmutla't siráng sirâ ang mukhâ.

—Opô,—ang isinagót ni Ibarra, na nalílibang; pinaiclî namin ang apellido sa pagcá't napacahabà.

—¿Siyá pô ba'y vascongado?—ang inulit ni Elías at lumapit sa canya.

—Vascongado, ñuni't ¿ano po ang nangyayari sa inyó?—ang itinanóng na nangguíguilalas.

Itinicom ni Elías ang canyang m̃ga daliri, idiniin sa canyáng noó at tinitigan si Crisóstomo, na umudlót ñ canyáng mabasa ang anyó ñ mukhâ ni Elías.

—¡Nalalaman pô ba ninyó cung sino si don Pedro Eibarramendia?— ang itinanong na nangguigutil.—¡Si don Pedro Eibarramendia'y yaóng imb́ing nagparatang sa aking nunòng lalaki at may cagagawan ñ lahát ñ m̃ga sacunáng nangyari sa amin!

Tiningnán siyá ni Crisóstomong nanglúlumo, datapuwa't ipinagpag ni Elías ang canyáng bisig, at sinabi sa canyá ñ isáng mapait na tinig na doo'y umaatuñgal ang nagbabagang galit.

—¡Masdán ninyó acóng magaling, masdan ninyó acó cung acó'y naghirap, at cayó'y buháy, sumisinta cayo, cayó'y may cayamanan, bahay, kinaalang-alañganan! ¡nabubuhay cayó!... ¡cayó'y nabubuhay!

At hibáng na tinuñgo ang ilang m̃ga sandatang típon, ñguni't bahagyâ pa lamang nacahugot ñ dalawáng sundang ay cusang binitiwán, at tiningnang wari'y sirâ ang isip si Ibarra, na nananatiling hindi cumikilos.

—¡Aba!—¡anó ang aking gagawin?—ang ibinulóng, at saca tumacas at iniwan ang bahay na iyón.

Decorative motif

LV.

ANG CAPAHAMACAN.

Nangaghahapunan doon sa comedor (cacanán) ni Capitan Tiago, si Linares at si tía Isabel; narin̄gig mulá sa salas ang calampagan n̄ m̄ga pinggán at n̄ m̄ga cubierto. Sinabi ni María Clarang aayaw na siyáng cumain, at naupô sa piano na ang casama'y ang masayáng si Sinang, na bumúbulong sa canyáng m̄ga tain̄ga n̄ m̄ga talinghagang salitâ, samantalang balisáng nagpaparoo't parito sa salas si pari Salvi.

Hindi sa dahiláng hindi nagdaramdam n̄ gutom ang bagong galing sa sakit, hindî; cayâ gayó'y hinihintay ang pagdating n̄ isang tao, at sinamantala ang sandaling hindi niyá macacaharap ang canyáng Argos (sa macatuwid baga'y ang hindi naglilicat n̄ pagbabantay sa canyá saán man): ang oras n̄ paghahapunan ni Linares.

—Makikita mo cung hindi matitira ang fantasmang iyán hanggáng sa á las ocho,—ang ibinulóng ni Sinang, na itinuturo ang cura; dapat *siyáng* pumarito pagca á las ocho. Gaya rin siyá ni Linares na umiibig.

Pinagmasdán ni María Clara n̄ boong panghihilacbót ang canyáng catotong babae. Hindi nápagmasdan nitó ang gayóng bagay, caya't nagpatuloy ang catacottacot na masalingatâ:

—¡Ah! nalalaman co na cung bakit aayaw umalis cahi't pagpasaringan co: ¡aayaw magcagugol sa pag-iilaw n̄ convento! ¿nalaman mo na? Mulâ n̄ magcasakit icaw, muling pinatáy ang dalawáng lámparang dating pinasísindhán ... Datapuwa't ¡tingnán mo cung anó ang guinagawang anyó sa m̄ga matá, at cung paano ang pagmumukhà!

Tinugtóg n̄ sandalíng iyón n̄ relós sa bahay ang á las ocho. Nangatal ang cura at naupô sa isáng suloc.

—¡Darating na!—ani Sinang at kinurót si María Clara;—¿náriringig mo ba?

Tumugtóg ang campanà sa simbahan nã á las ocho at tumindig ang lahát upáng manãgdasál; namunò si pari Salvi nã mahina't nanãngãatal na tinig; datapuwa't palibhasa'y may canícanyang iniisip ang bawa't isá, sino ma'y waláng pumansín nã bagay na iyón.

Bahagyá pa lamang natatapos ang dasál ay dumatíng si Ibarra. May tagláy na luksâ ang binatà, hindi lamang sa pananamít, cung di naman sa mukhá, caya pagcakita sa canyá ni María Clara'y tumindig at humacbáng nã isá upáng siyá'y tanunãin cung napapaano, nãuni't sa sandali ring iyó'y naringíg ang isáng pútucan nã mãga baríl. Tumiguil si Ibarra, umiinog ang canyáng mãga matá, siyá'y naumíd. Nagtagò sa licód nã isáng haligui ang cura. Bago na namáng mãga putucan, bagong mãga ugong ang náriringig sa dacong convento, na sinusundan nã mãga hiyawan at tacbuhan. Nanãgagsipasoc nã panacbó si capitan Tiago, si tía Isabel at si Linares at nanãgagsisigawan nã ¡tulisan! ¡tulisan! Casunod nilá si Andeng na iniwawasiwas ang isáng duruan at tumacbó't naparoon sa tabí nã canyáng capatíd sa suso.

Nanicluhód si tía Isabel at umiiyac at dinárasal ang *kyrie eleyson*; dalá ni capitán Tiagong namúmutlá't nanãngãatal sa isáng tenedor ang atáy nã isáng inahíng manóc at inihahaying tumatanãis sa Virgen sa Antipolo; punongpunô ang bibig ni Linares at nacasandata nã isáng cuchara; nanãgagyacap si Sinang at si María Clara; ang tanãing hindi nananatili sa hindi pagkilos ay si Crisóstomo, na hindi maisaysáy ang canyáng pamumutlá.

Nagpapatuloy ang sigawá't ang mãga hampasan, nanãgagsásara nã mãga bintanà nã boong inãgay, nariringig ang tunóg nã mãga pito, manacanaca'y isáng putóc nã baríl.

—¡*Christe eleyson!* Santiago, ¡nagáganap na ang hulà ... sarhán mo ang mãga bintana!—ang hibíc ni tía Isabel.

—¡Limampóng bombang malalakí at dalawáng misa de gracia!—ang tugón namán ni capitán Tiago;—¡*Ora pro nobis!*

Untiunting nananag-uli ang cakilakilabot na catahimican ... Náringig ang tinig n̄g alférez na sumísigaw at tumatacbo:

—¡Padre cura! ¡Padre Salvi! ¡Hali cayó!

—¡*Miserere!* ¡Humihin̄gi n̄g confesión ang alférez!—ang sigáw ni tía Isabel.

—¿May sugat ba ang alférez?—ang sa cawacasa'y itinanóng ni Linares; ¡ah!

At n̄gayó'y canyáng nahiwatigang hindi pa palá nanḡún̄guyá ang na sa canyáng bibig.

—¡Padre cura, halí cayó! ¡Walâ nang sucat icatacot!—ang ipinatuloy na sigáw n̄g alférez.

Sa cawacasa'y minagalíng ni fray Salving namúmutlâ, na lumabás sa canyáng pinagtataguan at manaog sa hagdanan.

—¡Pinatáy n̄g m̄ga tulisán ang alférez! ¡María, Sinang, pasá cuarto cayó, trangahán ninyóng magalíng ang pintô! ¡*Kyrie eleyson!*

Napasa hagdanan namán si Ibarra, bagá man sinasabi sa canyá ni tía Isabel:

—¡Huwág cang lumabás at hindi ca nacapan̄gungumpisal, huwág cang lumabás!

Ang mabait na matandang babaeng itó'y caibigang matalic n̄g una n̄g canyáng iná.

Datapuwa't nilisan ni Ibarra ang bahay; sa pakiramdám niyá'y umiinog na lahát sa canyáng paliguid, na nawáwalâ ang canyáng tinutungtun̄gan. Humahaguing ang canyáng tain̄ga, bumibigát ang canyáng m̄ga bintî at cacaibá cung ilacad; naghahalihaliling nagdaraan sa canyang panin̄gin ang m̄ga alon n̄g dugô, liwanag at carilimán.

Bagá man totoóng maliwanag ang sicut n̄g buwán sa lan̄git, natitiod ang binatà sa m̄ga bató't m̄ga cahoy na na sa daang mapanglaw at waláng cataotao.

Sa malapit sa cuartel ay nacakita siyá n̄ m̄ga sundalong nacalagáy sa dulo n̄ fusil ang bayoneta, na nan̄gagsasalitaan n̄ masimbuyó, caya't nacaraan siyá na hindi napansín.

Nariringig sa tribunal ang m̄ga dagoc, m̄ga sigáw, m̄ga daíng, m̄ga tunḡayaw; nan̄gingibabaw at nagtatagumpay sa lahá ang tinig n̄ alférez.

—¡Sa pan̄gáw! ¡Lagyán n̄ *esposas* ang m̄ga camay! ¡Dalawáng putóc agád sa cumilos! ¡Sargento, magtatág cayó n̄ bantáy! ¡Waláng magpapasial n̄gayón, cahi't Dios! ¡Huwág cayóng matutulog, capitán!

Nagtumulin n̄ pagpatun̄go sa canyáng bahay si Ibarra; hinihintay siyá n̄ canyáng m̄ga alila na malakí ang balisa.

—¡Siyahan ninyó ang lalong pinacamagalíng na cabayo at cayó'y matulog!—ang sa canilá'y sinabi.

Pumasoc sa canyáng gabinete, at nag-acalang magdalidaling ihandá ang isáng maleta. Binucsán ang isáng cajang bacal, kinuha ang canyáng m̄ga hiyas, kinuha ang lahá n̄ salaping doroon at ípinasoc sa isáng supot. Kinuha ang canyáng m̄ga hiyas, kinuha sa pagcasabit ang isáng larawan ni María Clara, at pagcatapos na macapagsandata n̄ isáng sundang at dalawáng revolver ay tinun̄go ang isáng armario na kinálalagyan n̄ canyáng m̄ga casangcapan.

Nang sandaling iyó'y tatlóng calabóg na malalacás ang tumunóg sa pintô.

—¿Sino iyán?—ang itinanóng ni Ibarra n̄ tinig na malungcót.

—¡Bucsán ninyó sa n̄galan n̄ hari, bucsan ninyò agád ó iguiguibà namin ang pintô!—ang sagót sa wicàng castilà n̄ isáng tinig na mahigpit ang pag-uutos.

Tumin̄gin sa bintana si Ibarra; nagningning ang canyáng m̄ga matá at ikinasá ang canyáng revolver; datapuwa't nagbagong isipan, binitiwang ang m̄ga sandata at siyá rin ang nagbucás n̄ nan̄gagdaratingan na ang m̄ga utusán.

Pagdaca'y hinuli siyá n̄ tatlóng guardia.

—¡Parakip po cayó sa n̄galan n̄ Hari!—anáng sargento.

—¿Bakit?

—Doon na sasabihin sa inyó, bawal sa amin ang sabihin.

Nagdilidiling sandali ang binatà, at sa pagcá't aayaw siyá marahil na makita ang canyáng m̄ga paghahandâ sa pagtacas, dinampót ang sombrero't nagsalitâ:

—¡Sumasailalim po acó n̄ inyóng capangyarihan! Inaacala cong sa sandalíng oras lamang.

—Cung nan̄gan̄gaco cayóng hindi tatacas, hindi po namin cayó gagapusin; ipinagcacaloob po sa inyó n̄ alférez ang biyayang itó; n̄guni't cung cayó'y tumacas....

Sumama si Ibarra, at iniwan ang canyáng m̄ga alilang nan̄galálaguim.

Samatala'y ¿anó na ang nangyari cay Elías?

Nang canyáng lisanin ang bahay ni Crisóstomo, wari'y sirá ang isip na tumátacbong hindi nalalaman ang pinatun̄ghan. Tinahac ang m̄ga capatagan, dumating sa isáng gubat na totoong malakí ang pagcaguiyaguis; tinatacasan ang cabayanan, tinatacasan ang liwanag, nacaliligalig sa canya ang buwan, pumasoc siyá sa talinghagáng lilim n̄ m̄ga cahoy. Nang naroroon na'y cung minsa'y tunitiguil, cung minsa'y lumalacad sa m̄ga di kilalang landás, cumacapit sa punò n̄ malalaking cahoy, nababayakid sa m̄ga dawag, tumátanaw sa dacong bayan, na sa dacong paanan niyá'y naliligo sa liwanag n̄ buwan, nacalatag sa capatagan, nacahilig sa m̄ga pampan̄gin n̄ dagat. Nan̄gagliliparan ang m̄ga ibong nan̄gapupucaw sa caniláng pagtulog; nan̄gagpapalipatlipat sa sa isá't isáng san̄gá, nan̄gaghuhunihan n̄ matataos na tinig at tinititigan siyá n̄ mabibilog na m̄ga matá n̄ nan̄gaglalakihang m̄ga panikî, m̄ga kuwago at m̄ga sábuco. Hindi silá tinitingnan at hindi man lamang silá náriringig ni Elias. Ang acalà niyá siyá'y sinúsundan n̄ m̄ga napupuot na anino n̄ canyáng m̄ga magulang na nan̄gamatay na; nakikita sa bawa't san̄gá ang calaguímlaguim na buslóng kinálalagyan n̄ naliligò n̄ dugóng ulo ni Bálat, ayon sa pagcasabi sa canyá n̄ canyáng amá; wari natatalisod niyá mandín sa punò n̄ bawa't cahoy ang matandáng babaeng patáy; tila mandin nakikinikinita

niyá sa dilim na papawidpawid ang bunḡô at mḡa butó nḡ nunò niyáng lalaking imbi ... at ang mḡa butóng itó nḡ matandáng babae at saca ang ulong iyó'y sinisigawan siyá: ¡duwág!, ¡duwág!

Linisan ni Elías ang bundóc, tumacas at lumusong sa dacong dagat, sa pasigang nilacad niyá nḡ boong balisa; nḡuni't doon sa malayò, sa guitná nḡ tubig, doon sa ipinaiilanglang mandin nḡ liwanag nḡ buwan ang isáng ulap, anaki'y nakita niyáng napaimbulog at pumapawidpawid ang isáng anino, ang anino nḡ canyáng capatíd na babaeng basá nḡ dugô ang dibdib, lugáy ang buhók at inililipad nḡ hanḡin.

Nanicluhód sa buhanḡin si Elías.

—¡Patí ba namán icaw!—ang ibinulóng na iniunat ang mḡa bisig.

Datapuwa, nacatitig sa ulap ay dahandahang tumindíg, sumulong at tumubóg sa tubig, na wari mandin siyá'y may sinúsundan. Lumalacad siyá sa malaláy na palusóng na iyóng gawá nḡ wawà; malayò na siyá sa tabi, dumarating na sa canyáng bayawáng ang tubig ay siyá'y sumusulong din, sumusulong na tila niwawaláng diwà nḡ isáng mapanhalinang espiritu. Dumárating na sa canyáng dibdib ang tubig ...; nḡuni't umalingḡawnḡaw ang putucan nḡ mḡa baril, nawalá ang aninong malicmatà at ang binatà'y nataohan. Salamat sa catahimican nḡ gabí at sa lalong malakíng capaikpicán nḡ mahinhing hanḡin ay dumarating na magaling at malinaw na malinaw hanggáng sa canyá ang ugong nḡ mḡa putucan. Humintô siyá, nagdilidili, nahiwatigan niyáng siyá palá'y sumasatubig; payapà ang dagatan at natatanaw pa niyá ang mḡa ilaw sa dampâ nḡ mḡa manḡingḡisdâ.

Nagbalic siyá sa pampáng at napatunḡo sa bayan, ¿anó ang dahil? Siyá ma'y hindi niyá nalalaman.

Tila mandin walang tao ang bayan; saráng lahát ang mḡa bahay, sampóng mḡa hayop, ang mḡa ásong caraniwang tumatahol cung gabí, pawang nanḡagtagò sa tacot. Nacararagdag nḡ lungcot at pag-iisá ang anyóng pilac na liwanag nḡ buwan.

Sa panḡanḡanib niyáng bacâ canyáng macasalubong ang mḡa guardia civil, siya'y nagpasuotsuot sa mḡa halamanan at mḡa pananím, at anaki'y canyáng naaninagnagan ang dalawáng may anyóng tao; datapuwa't canyáng ipinatuloy ang lacad, at, pagcalucsó niyá sa mḡa bacod at sa mḡa pader,

dumating siyáng pagál na pagál sa hirap na canyáng m̃ga pinagdaanan, sa isáng dulo ñg bayan, at tinuñgo niyá ang bahay ni Crisóstomo. Na sa pintuan ang m̃ga alila't caniláng pinag-uusapan at caniláng dináramdam ang pagcacapiit sa caniláng pang̃inoon.

Nang matantô na ni Elías ang nangyari siyá'y lumayô, lumiguíd siyá sa bahay, nilucsó ang pader na bacod, inakyat ang bintanà at pumasoc sa gabinete, at nakita niyáng nagniñgas pa ang iniwang candila ni Ibarra.

Nakita ni Elías ang m̃ga papel at ang m̃ga libró at ang m̃ga suputang kinasisidlan ñg salapî at m̃ga hiyas. Pinag ugnáy-ugný sa canyáng dilidili ang doo'y nangyari, at ñg mapagmasdan niyá ang gayóng caraming m̃ga papel na macapapahamac, inacala niyáng iligpít, ihaguís sa bintanà at ibaón.

Sumuñgaw siyá sa halamanan, at sa liwanag ñg buwá'y canyáng natanawan ang dalawáng guardia civil, na may casamang isáng «auxiliante» (isáng utusán bagá ñg justicia): nagkikintaban ang m̃ga bayoneta at ang m̃ga capacete.

Nang magcagayo'y minagalíng niyáng gawín agad ang isáng munacalà: ibinuntón sa guitnâ ñg gabinete ang m̃ga damít at ang m̃ga papel, ibinuhos sa ibabaw ang isáng lámpara ñg petróleo at sacâ sinindihán. Ibinigkís na nagdudumalî sa bayawáng ang m̃ga sandata, nakita ang larawan ni María Clara, nag-alinlañgan ... itinagò sa isá sa m̃ga suputan, dinalá ang m̃ga suputang itó at tumalón sa bintanà.

Panahón na ñgà; iguiníguibâ na ñg m̃ga guardia civil ang pintuan.

—¡Pabayaan ninyó camíng pumanhic upáng aming cunin ang m̃ga papel ñg inyóng pang̃inoon!—anáng directorcillo.

—¿May dalá ba cayóng pahintulot? Cung wala'y hindi cayó macapapanhic,—ang sabi ñg isáng matandang lalaki.

Ñguni't pinatabi siyá ñg m̃ga guardia civil sa cacukulata, pumanhic silá sa hagdán ...; datapuwa't isáng macapal na asó ang siyáng pumúpunô sa bahay, at pagcálalaking m̃ga dilà ñg apóy ang siyáng nang̃agsilabás sa salas at dinidiláan ang m̃ga pintó't bintanà.

—¡Sunog! ¡Sunog! ¡Apóy!—ang ipinagsigawan ñg lahát.

Humandulong ang lahat upang mailigtas ng bawat isa ang macacaya, nguni't dumating ang apoy sa maliit na laboratorio at pumutoc ang mga narorooning bagay na madadalang mag-alab. Napilitang umurong ang mga guardia civil, hinaharangan sila ng sunog, na umuunang at niwawalis ang bawat maraanan. Nawalang cabuluhang cumuha ng tubig sa balon; sumisigaw ang lahat, ang lahat ay nagpapaguibic, datapuwa't sila'y nalalayô sa lahat. Narating na ng apoy ang mga ibang cabahayan at napaiilanglang sa langit, casabay ang pagpaimbulog ng malalaking nagpapainog-inog na aso. Nalilipos na ng apoy ang boong bahay, lumalacas ang hangin nasasalab; mula sa malayo'y nangagsisirating ang ilang mga taga bukid, nguni't dumarating sila roo't upang mapanood lamang nila ang cagulatgulat na sigâ, ang wacas ng matandang bahay, na pinagpitagang mahabang panahon ng apoy, tubig at hangin.

Decorative motif

LVI.

ANG SABIHANAN AT ANG INAACALA.

Sa cawacasa'y pinapag-umaga rin ñg Dios sa bayang tiguíb ñg pagcagulantang.

Walâ pang lumalacad na mña tao sa mña daang kinálalagyan ñg cuartel at ñg «tribunal»; hindi nagpapakilala ang mña bahay na may mña tumatao, gayón may maingay na binucsán ang dahong cahoy ñg isáng bintanà at sumunğaw ang ulo ñg isáng musmós, na nagpapainog-inog sa magcabicabila ... *jplas!* nagpapaunawà ang lagapác na iyón ñg bigláng pagdapò ñg isáng balát na tuyô sa sariwang balát ñg tao; ñgumiwî ang bibíg ñg batáng lalaki, pumikit, nawalâ at mulíng sinarhán ang bintanà.

Nacapagbigáy halimbawà na; may nacaringig marahil ñg pagbubucás at pagsasaráng iyón, sa pagcá't marahang binucsán ang sa ibáng bintanà at maingat na sumunğaw ang ulo ñg isáng matandáng babae, culubót at walâ ñg ñgipin: siyá ñgâ ang si hermana Puté na nag-ingáy ñg di sapalà samantalang nagsésermon si parì Dámaso. Ang mña musmós at ang mña matatandáng babae ang siyáng tunay na larawan ñg pagcamalabis na pagmimithíng macaalam ñg mña nangyayari sa ibabaw ñg lupa; ang mña batà'y sa malakíng pagnanais na macaalam, at ang mña matatandáng babae'y sa paghahanğád na mag-alaala sa mña nacaraang panahón.

Marahil waláng macapanğabás na bumigáy ñg palò ñg isáng sinelas, sa pagca't nananatili, tumátanaw sa malayong pinapanğúnğunot ang mña kilay, nagmumog, lumurâ ñg malacás at nagcruz pagcatapos. Binucsán ding may tacot ang isáng maliit na bintanà ñg bahay na catapát, at doo'y sumunğaw namán si hermana Rufa, ang aayaw magdayà't aayaw namáng siyá'y dayâin. Nagtinginang saglít, ang dalawá, nagnğitian, naghudyatan at mulíng nanğagcruz.

—¡Jesús! nacacawanãis nã isáng misa de gracia, nã isáng castillo!—
aní hermana Rufa.

—Mula nã looban ang bayan ni Bálat ay hindi pa acó nacacakita nã
isáng gabing catulad nã sa cagabí,—ang isinagót ni hermana Puté.

—¿Gaano caraming putóc!—ang sabihanan ay ang pulutóng daw ni
matandáng Pablo.

—¿Mãa tulisan? ¡hindi mangyayari! Ang sabihana'y mãa cuadrillero
raw na nacalaban nã mãa guardia civil. Cayâ napipiit si don Filipino.

—¡Sanctus Deus! may mãa labing apat daw ang cauntian nã mãa
patáy.

Untiunting pinagbubucsán ang ibáng mãa bintanà at nanãagsidunãaw
ang ibá't ibáng mãa mukhà, nanãagbatían at caniláng pinag-usapan ang mãa
nangyayari.

Sa sicut nã araw, na ang anyó'y niningning na magalíng, natatanawan
nã may calabuan sa malayo ang pagpaparoo't parito nã mãa sundalo, na
tulad sa nag-áabo-abóng mãa anino.

—¡Naroon ang isá pang patáy!—anáng isá buhat sa isáng bintanà.

—¿Isá? dalawá ang nakikita co.

—At acó'y ..., nãuni't sa cawacasan, ¿anó, hindi ninyó nalalaman cung
anó ang nangyari?—ang tanóng nã isáng lalaking may pagmumukhâng
palabirô.

—¡Ahá! ang mãa cuadrillero.

—¡Hindi pô; iyá'y isáng pag-aalsá sa cuartel!

—¿Anó bang pag-aalsá? ¡Ang cura't ang alférez ang nanãaglabanán!

—Alin man diyá'y hindi totoó—ang sabi nã nagtanóng;—iyá'y ang
mãa insíc na nagsipag-alsá.

At mulíng sinarhán ang canyáng bintanà.

—¡Ang m̃ga insíc!—ang inulit ñg lahát ñg malakíng pagtatacá.

—¡Cayâ palá walâ isá mang nakikita sa canilá!

—Nañgamatáy na lahát, marahil.

—Inaacala co na ñgang may masamá siláng gágawing anó man.
Cahapon ...

—Iyá'y nakikinikinita co na, cagabí....

—¡Sayang!—aní hermana Rufa; na mamatáy siláng lahát ñgayón pa namáng malapit na ang pascó, na capanahunan ñg caniláng pagreregalo ... Maanong hinintáy man lamang nilá ang bagong taón....

Sumásaya ñg untiuntì ang m̃ga daan: ang m̃ga áso, m̃ga manóc, m̃ga baboy at m̃ga calapati ang nañgáunang nag-acalang mañgagsigalà, sumunod ang iláng maruruñgis na m̃ga batang capit-capit at nañgagsisilapit sa cuartel na may tagláy na tacot; pagcatapos ay iláng matatandáng babae, na nacasalumbabà ñg panyô, may tañgang malalaking cuintas, at cunuwa'y nañgagdarasal upang silá'y paraanin ñg m̃ga sundalo. Nang mapagkilalang macalalacad na hindi tátanggap ñg isáng putóc ñg baril, ñg magcágayo'y nagpasimulâ ñg paglabás ang m̃ga lalaki, na nañgagwáwalang anó man cunwari; ñg pasimula'y pinapagcacasiya nilá ang caniláng paglalacadlacad sa tapat ñg caniláng bahay, na caniláng hináhagpos ang manóc; ñg malao'y tinicmán niláng pahabahabain ang caniláng naaabot, na manacánacá siláng tumitiguil, at sa kinágagayo'y nacarating silá hanggáng sa haráp ñg «tribunal».

Nacahambál ñg mainam ang pagdating ñg dalawáng cuadrillero, na may daláng isáng angarilla na kinalululanan ñg isáng may anyóng tao, at isáng guardia civil ang siyáng sa canilá'y sumúsunod. Napagtalastás na silá'y galing sa convento; sa anyó ñg m̃ga paang nañgacalawít ay pinagbalacbalac ñg isá cung sino caya iyon; sa daco roo'y may nagsabing iyón ñgâ; sa lalong daco roo'y ang patáy ay dumami at nangyari ang talinghagà ñg Santísima Trinidad; pagcatapos ay mulíng nasnaw ang himalâ ñg m̃ga tinapay at ñg m̃ga isdâ, at naging tatlompó't waló na.

Nang may á las siete y media, ñg dumating ang ibáng m̃ga guardia civil, na galing sa m̃ga caratig na bayan, ang balitang cumacalat ay

maliwanag na't nasasabi ang m̃ga nangyari.

—Cagagaling co pa sa tribunal, na kinakitaan cong nañgapipiit si don Filipino at si don Crisóstomo,—ang sabi ñg isáng lalaki cay hermana Putê; kinausap co ang isá sa m̃ga nagbabantay na cuadrillero. Ang nangyari'y isinaysáy na laháť cagabí ni Bruno, na anác niyóng namatáy sa cápapalò. Talastás na po ninyóng ipacácasal ni capitang Tiago ang canyáng anác na babae sa binatang castilà; sa sakit ñg loob ni don Crisóstomo'y nag-acalang manghigantí at binantá niyáng patayín ang laháť ñg m̃ga castilà, patí ang cura; linusob nilá cagabí ang cuartel at ang convento, at sa cagalingang palad, at sa awà ñg Dios, ay na sa sa bahay ni capitang Tiago ang cura. Nañgacatacas daw ang marami. Sinunog ñg m̃ga guardia civil ang bahay ni don Crisóstomo, at cung hindí sana siyá nahuli na muna, siyá ma'y sinunog din.

—¿Sinunog nilá ang canyáng bahay?

—Nañgabibilanggô ang laháť ñg m̃ga alilà. ¡Pagmasdan ninyó't hanggáng dito'y natatanawan pa ang asó!—anáng nagbabalitá;—sinasabi ñg m̃ga nanggagaling doon ang m̃ga bagay na totoong cahapishapis.

Minasdán ñg laháť ang lugar na itinurò: isáng manipís na asó ang marahang napaiimbulog pa sa langít. Nañgagliliningling ang laháť sa nangyaring iyón, na may nahahabag at may sumisisi namán.

—¡Cahabaghabag na binatà!—ang mariing sinabi ñg isáng matandang lalaking asawa ni hermana Putê.

—¡Siyá ñgâ!—ang isinagót sa canyá ñg canyáng asawa;—ñguni't alalahanin mong cahapo'y hindi nagpamisa ñg patungcól sa cáluluwa ñg canyáng amá, na waláng salang siyáng lalong nagcacailañgan ñg higuí't cay sa ibá.

—Ñguni't babae, ¿walâ cang caawaawà?...

—¿Awà sa m̃ga excomulgado? Isáng casalanan ang maawà sa m̃ga caaway ñg Dios,—ang sabi ñg m̃ga cura. ¿Natatandaan ba ninyó? ¡Siyá'y naglálacad sa Campo Santo na parang yaó'y isáng culuñgan lamang ñg m̃ga hayop!

—¿Hindi bagá nagcacawanãis ang culunãán nã mãa hayop at ang Campo Santo?—ang isinagót nã matandáng lalaki;—ang pinagcacáibhan lamang ay ang tanãing pumapasoc sa Campo Santo'y yaóng mãa hayop na nauucol sa isáng pulutóng....

—¿Siyá ca na nãa!—ang isinigáw sa canyá ni hermana Putê;—ipagsásanggalang mo pa ang taong nakikita nating maliwanag na maliwanag na pinarurusahan nã Dios. Makikita mo't icáw namá'y huhulihin din. ¡Umalalay ca sa isáng bahay na nalulugsó!

Hindi na umimic ang lalaki sa gayóng pangãngatuwiran.

—¡Halá!—ang ipinagpatuloy nã matandáng babae; pagcatapos na masuntóc niyá si parì Dámaso'y walá na nãa siyáng nalalabing gawin cung di patayín namán si parì Salví.

—Nãuni't hindi maicacailáng siya'y mabait nã panahóng siya'y musmós pa.

—Tunay nãa, siyá'y dating mabait,—ang mulíng itinutol nã matandáng babae; nãuni't siyá'y na pa sa España; ang laháat nã napa sa sa España, ang sabi nã mãa cura, ay naguiguing mãa hereje.

—¡Ohoy!—ang isinagót namán nã lalaki na nacasilip nã sucat niyáng icaganti;—¿hindi ba pawang tagá España ang laháat nã mãa cura, at ang arzobispo, ang papa at ang Virgen? ¡Abá! ¿cung gayó'y pawang mãa hereje namán palá? ¡aba!

Nagcapalad si hermana Putê, na mámasdang tumatacbo ang isáng alilang babae, na balisáng balisá at namúmutlá, at siyáng pumutol nã pagtatalo.

—¡May isáng nagbigtí sa halamanan nã capit-bahay!—ang sabing humihinãal.

—¡Isáng nagbigtí!—ang bigláng pinagsabihanan nã laháat na puspós nã agám-ágam.

Nanãagcruz ang mãa babae; sino ma'y waláng nacakilos sa kinálalagyan.

—Siyá nãá po,—ang ipinagpatuloy nã alilang babaeng nanãããatal;— cucuha sana acó nã pataní ... tumanáw acó sa halamanan nã capit-bahay upáng maalaman co cung siyá'y naroroon ..., ang nakita co'y isáng lalaking úugoy-ugoy; ang boong isip co'y si Teo, ang alilang siyáng lagui nã nagbibigay sa akin ..., lumapit acó upáng ... cumuha nã pataní, at ang nakita co'y hindi siyá cung hindi ibá, isáng patáy; tumac bó acó, tumac bó acó at ...

—Tingnán natin siyá,—ang wicá nã matandáng lalaki, at sacâ tumindig;—iturò mo sa amin.

—¡Huwag cang pumaroon!—ang isinigaw sa canya nã canyáng asawa at tinangnán siyá sa barò;—¡mapapahamac icáw!—¿siyá'y nagbigti? ¡lalong masamá sa canyá!

—Pabayaang mong tingnán co siyá, babae;—pasa tribunal ca Juan, at ipagbigay alam mo; bacâ sacali hindi pa patáy.

At siyá'y na pa sa halamanan, na sinúsundan nã alilang babae, na nagtatagò sa canyáng licuran; nanãããsisunod din ang mããã babae at gayón din si hermana Putê, na pawang nanãããpúpuspos nã tacot at nã nais na macapanood.

—Naroon pô, guinoo,—anáng alilang babae na humintô at itinuturò nã daliri.

Tumiguil ang capisanang iyón sa lalong pinacamalayò, at pinabayaang mag-patuloy na mag-isá ang matandáng lalaki.

Isáng catawán nã tao, na nacabitin sa isáng sanããã nã puno nã santól, ang marahang umúugoy sa hihip nã mahinhing amihan. Pinagmasdán siyáng sandalí nã matandâ; nakita niyá ang mããã paang nanínigas, ang mããã bisig, ang may duming damít, ang ulong nacalunãããynããã.

—Hindi dapat natin siyáng galawín hanggáng sa dumating ang justicia,—ang sinabing malacás;—matigás na; malaon nang siyá'y patáy.

Unti-unting lumapit ang mããã babae.

—Iyán ang capit-bahay nating tumítira sa bahay na iyón, na may dalawáng linggó na nãããyóng dumating dito; tingnán ninyó ang pilat niya sa mukhà.

—¡Ave maria!—ang sinabi pagdaca nã mĩa babae.

—¿Ipagdãrasal ba natin ang canyãng cãluluwa?—ang itinanóng nã isãng dalaga, caracaracang matapos na niyãng mapagmasdãn at masiyasat ang patáy na iyón.

—¡Halíng, hereje!—ang ipinanãgusap sa canyá ni hermana Puté,—hindi mo ba nalalaman ang sinabi ni parì Dãmaso? isãng pagtucsó sa Dios ang ipagdasál ang isãng nãpacasamã; ang nagpapacamatay ay napapacasamãng walãng sala, cayã nã siyá'y hindi inililibing sa lupàng «sagrado».

—Inaacalã co na nãngang masamã ang cahihinatnan nã taong iyán; cailán ma'y hindi co nangyaring masiyasat cung anó ang canyãng ikinabubuhay.

—Macaalawang nakita co siyãng nakikipag-usap sa sacristan mayor,—ang ipinahiwatig nã isãng dalaga.

—¡Marahil ay hindi sa dahilãng siyá'y magcucumpisal ó magpapamisa cayã.

Nanãgagsiparoon ang mĩa capit-bahay, at macapal na mĩa tao ang siyãng lumiguíd sa bangcáy, na nananatili sa pagpapaugóy-ugóy. Nanãgagsirátíng, nang may calahating horas na, ang isãng alguacil, ang directorcillo at dalawãng cuadrillero; ipinanaog nã mĩa itó ang bangcáy at canilang inilagáy sa ibabaw nã isang *angarilla*.

—Nagdadalidali ang tao sa pagcamatáy,—ang sinabi nã directorcillong tumatawa, samantalang kinucuha ang plumang nacasingit sa licód nã canyãng tainã!

Guinawã ang canyãng mĩa mararayã at panghulíng mĩa tanóng, pinapagsaysáy ang alilang babae, na pinagpipilitan niyãng hulihin sa silò, na cung minsa'y canyãng iniirapan, cung minsa'y canyãng pinagbabalãan, at cung minsa'y pinararatanãng nã mĩa salitãng hindi sinasabi, hanggãng sa magpasimulã nã pag-iyác ang alilang iyón, dahil sa ang isip niyá'y siyá ay mapipiit sa bilangguan, at ang naguíng catapusá'y sinabi na tulóy niyãng hindi siyá naghãhanap nã patanì, cung hindi ..., at canyãng sinãsacsi si Teo.

Samantala'y minámasdan ang bangcáy at ang lubid ñ̃ isáng tagá bukid, na nacasalacót ñ̃ malapad at may isáng malakíng tapal sa liig.

Hindî higuít cay sa ibáng bahagui ñ̃ catawán ang pangñ̃gítim ñ̃ mukhâ ñ̃ bangcáy; may nakikitang dalawáng galos at dalawáng maliliit na pasâ sa dacong itaas ñ̃ tali; mapuputî at waláng dugô ang m̃ga hilahis ñ̃ lubid. Inusisang magalíng ñ̃ mapagsiyasat na tagá bukid, ang barò at salawal ñ̃ bangcáy, at canyáng nahiwigang punóng punô ñ̃ alabóc, at hindi pa nalalaong napunit sa ibá't ibáng m̃ga lugar; ñ̃guni't ang lalong canyáng náino'y ang m̃ga buñga ñ̃ tinglóy ó *amorseco* na nacarikít sa cuello ñ̃ barò.

—¿Anó ang iyóng tinítngnan?—ang itinanóng sa canyá ñ̃ directorcillo.

—Tinítngnan co po cung siyá'y mangyayaring makilala co,—ang pautál na sinabi, na anyóng magpupugáy, sa macatuwid bagá'y lalong itinuñgó ang salacót.

—¿Ñ̃guni't hindî mo ba nariñgig na iyán ang nagñgañgalang Lucas? ¿Nacacatulog ca ba?

Nañgagtawanan ang lahát. Nagsalitâ ñ̃ iláng pautál-utál na sabi ang tagá bukid na nápahiyâ, at yumaong nacatuñgó at mahinà ang lacad.

—¿Oy! ¿saán cayó paparoon?—ang isinigáw sa canyá ñ̃ matandáng lalaki;—¿hindi riyán ang daan ñ̃ paglabás; diyán ang patuñgó sa bahay ñ̃ patáy!

—¿Nacacatulog pa ang lalaki!—anáng directorcillo ñ̃ palibác,—kinacailañgang busan siyá ñ̃ tubig sa ibabaw.

Muling nañgagtawanan ang m̃ga naroroon.

Iniwan ñ̃ tagá bukid ang lugar na iyóng kinahiyâan niyá, at napatuñgó sa simbahan. Itinanóng ang sacristán mayor pagdatíng sa sacristía.

—¿Natutulog pa!—ang sa canyá'y caniláng isinagót ñ̃ magaspang na anyô;—¿hindî mo ba nalalamang nilooban cagabí ang convento?

—Híhintayin cong siyá'y maguising.

Minasdán siyá ñẽ mĩa sacristán niyáng anyóng magaspáng na talagáng asal na ñẽ mĩa taong bihasang silá'y alimurahin.

Natutulog ang bulág ang isáng mata sa isáng mahabang silla, na na sa isáng suloc na hindi ináabot ñẽ liwanag. Nacalagáy ang salamín sa matá sa ibabaw ñẽ noo, sa guitná ñẽ mahahabang naglawit na buhóc, waláng nacatátakip sa payát at nanãanãalirang na dibdib, na tumataas at bumábabâ sa canyáng paghingá.

Naupô sa malapit ang tagá bukid, at handáng maghintay ñẽ boong catiyagaan, ñẽuni't may nahulog sa canyáng cuarta, hinanap niyá sa pamamag-itan at tulong ñẽ isang candilà, sa ilalim ñẽ sillón ñẽ sacristán mayor. Námasid din ñẽ tagá bukid na may mĩa bunãa rin ñẽ tingláy (amor seco) ang salawál at ang mĩa manggás ñẽ baró ñẽ natutulog, na sa cawacasa'y náguising, kinusót ang tanãing matáng canyáng nagagamit, at may galit na pinagwicâan ang taong iyón.

—¡Ibig co pó sanang magpamisa ñẽ isa, guinoo!—ang sabi, na ang anyó'y humíhinging tawad.

—Natapos na ang lahát ñẽ mĩa misa,—ang sinabi ñẽ bulag ang isáng matá, ñẽ magcagayon, na pinatimyás ñẽ cauntí ang canyáng tinig; bucas, cung ibig mo ... ¿sa mĩa cáluluwa sa Purgatorio ba?

—Hindi pô,—ang sagót ñẽ tagá bukid, at sacá ibinigay ang piso sa sacristán.

At tinitigan ang canyáng iisaisang matá, at idinagdág:

—Patungcól pô sa isáng taong hindi malalao't mamámatay.

At linisan ang sacristía.

—¡Mahuhuli co sana siyá cagabí!—ang sinabing nagbúbuntong hiningá, samantalang inaalís ang tapal at iniuunat ang catawán, upáng manag-uli ang pagmumukhá at taas ni Elías.

Decorative motif

LVII.

¡VAE VICTIS!^[261]

Napahamac ang aking
tuwâ.

Nagpaparoo't parito ang m̃ga guardia civil, na nacalálaguim ang anyô sa harap ñg tribunal, at pinagbabalaan ñg culata ang canilang baril ang pangahás na m̃ga musmós, na tumítiyad ó nañgagpapasanan upang canilang mátanawan cung anó cayâ ang nañgaroroon sa dacong loob ñg *rejas*.

Hindî na nápapanood sa salas yaóng masayáng anyô ñg panahóng pinag-tatalunan ang palatuntunan ñg fiesta; ñgayó'y malungcót at hindi nacapagbíbigay panatag. Ang m̃ga naroroong m̃ga guardia civil at m̃ga cuadrillero'y bahagyâ ñg nagsasalitàan, at sacali't magsalitàan ñg ila'y sa tinig na marahan. Nañgagsisisulat sa papel, sa ibabaw ñg mesa, ang directorcillo, dalawang escribiente at iláng m̃ga sundalo; nagpaparoo't parito ang alférez sa magcabicabilang panig, at canyáng manacânacáng tinítingnan ñg anyóng mabalasic ang pintuan; na anó pa't hindî hihiguit sa canyáng pagmamalaki si Temistocles sa m̃ga Larô sa Olimpo, pagcatapos ñg pagbabaca sa Salamina. Naghihicab sa isáng suloc si doña Consolación, na anó pa't ipinakikita ang canyáng maitim na loob ñg bibig at m̃ga ñgiping pakilwagkilwag; ang paning̃in niya'y tumititig ñg malamig at nacapangañganib sa napúpuspos ñg m̃ga nacapintáng cahalayhalay na m̃ga larawang na sa sa pintuan ñg bilangguan. Naipakiusap ñg babaeng itó sa canyáng asawa, na lumambót ang loob sa canyáng pagtatagumpáy, na ipaubaya sa canyáng mapanood ang m̃ga pagtanóng na gágawin, at marahil ay ang m̃ga pagpapahirap na kinauugaliang gamitin. Naaamoy ñg halimaw ang bangcáy, canyáng inaasam-asám na, at canyáng ikinayáyamot ang calaunan ñg pagpapahirap.

Laguim na totoó ang gobernadorcillo; ang canyáng sillón, yaóng dakilang sillóng nacalagáy sa ilalim ñg larawan ñg mahál na hari, waláng gumagamit, at wari'y natutungcol sa ibáng tao.

Dumating ang curang namúmutla't cunót ang noó, ñg malapit ñg tumugtóg ang á las nueve.

—¡Hindi pô namán nagpahintáy cayóng totoó!—ang sinabi sa canyá ñg alferez.

—Ibig co pang huwag ñg makiharáp,—ang isinagót ni parì Salví ñg mahinang pananalitâ, na hindi na pinansín ang anyóng masacláp na sabi ñg alferez;—acóy totoong malaguimin.

—Sa pagcá't sino ma'y waláng naparirito upáng huwág bayâang waláng nanġanġasiwà, inaacalà cong ang inyóng pakikialam ay ... Nalalaman na pó ninyóng aalis silá ñgayóng hapon.

—¿Ang binatang si Ibarra at ang teniente mayor?...

Itinuro ñg alferez ang bilangguan.

—Waló ang náriyan,—anyá;—namatáy si Bruno caninang hating gabí, ñgñi't nacatitic na ang canyáng mġa saysáy.

Bumati ang cura cay doña Consolación, na ang isinagót ay isáng hicáb at isáng ¡aah! at naupô sa sillóng na sa ilalim ñg larawan ñg mahál na hari.

—Macapagpapasimulà na tayo!—ang mulíng sinabi.

—Cunin ninyó ang dalawáng nanġasasapanġáw!—ang ipinag-utos ñg alferez, na pinagpilitang ang tinig niyá'y mag-anyóng cagulágulang, at humaráp sa cura at idinugtóng na nagbago ñg tinig:

—¡Nanġasúsuot sa panġáw na may patláng na dalawáng butas!

Ipaliliwanag namin sa mġa hindî nacacaalam cung anó ang cagamitáng itó sa pagpapahirap, na ang panġáw ay isá sa mġa lalong waláng cabuluhán. Humiguít cumulang sa isáng dangcál ang lalayò ñg mġa butas na pinagsusuutan ñg mġa paa ñg mġa pinipiit; cung patlanġan ñg dalawáng butas, may cahirapan ñg cauntî lamang ang calagayan ñg napipiit, na anó

pa't nagdaramdam na tanġing bagabag sa mġa bucong-bucong at nacabucacà ang dalawáng paa, na nagcaca-layô nġ may mahiguit na isáng vara: hindi nġâ nacamámatay agad-agád, ayon sa mapagcucurong magang nġ sino man.

Ang tagatanod bilangguang may casunod na apat na sundalo'y inalis ang talasoc at binucsán ang pintô. Nanġagsilabás ang isáng amoy na labis nġ bahò at isáng hanġing malapot at malamig sa macapál na dilim na iyón, casabáy nġ pagcáringġig nġ iláng himutóc at pagtanġis. Nagsindi nġ fósforo ang isáng sundalo, datapuwa't namatáy ang ninġas sa hanġing iyóng nápacabigat at bulóc na bulóc, caya't nanġapilitang hintayín niláng macapagbagong hanġin.

Sa malamlám na liwanag nġ isáng ilaw ay caniláng naaninagnagan ang iláng may mġa mukháng tao: mġa taong nacayacap sa caniláng mġa tuhod at sa pag-itan nġ dalawáng tuhod niláng itó'y ikinúcublí ang caniláng ulo, mġa nacataób, nanġacatindíg, nanġacaharáp sa pader, at ibá pa. Náringġig ang isáng pucpóc at pagcalairit, na caacbay nġ mġa tunġayaw; binúbucsan ang pangġáw.

Nacayucód si doña Consolación, nacaunat ang mġa casucasuan nġ liig, luwâ ang mġa matá at nacatitig sa nacasiwang na pintó.

Lumabás ang isáng anyóng nacapag-aalap-ap na naguiguitná sa dalawáng sundalo; yaó'y si Társilo na capatíd ni Bruno. May mġa «esposas» ang mġa camáy; ipinamámasid nġ canyáng mġa wasác wasác na mġa damít ang canyáng batibot na mġa casucasuan. Tinitigan niyáng waláng pacundanġan ang asawa nġ alférez.

Sa licuran ni Társilo'y sumipót ang isáng anyóng cahabaghabág, na tumátaghoy at umiiyac na anaki'y musmós; piláy cung lumacad at may dunġis na dugô ang salawál.

—Iyá'y isáng mapangdayà,—ang inihiwatig nġ alférez sa cura; nagbantáng tumacas, nġuni't nasugatan siyá sa hità. Ang dalawáng itó ang tanġing mġa buháy sa canilá.

—¿Anó ang pangġalan mo?—ang itinanóng nġ alférez cay Társilo.

—Társilo Alasigan.

—¿Anó ang ipinanǵacò sa inyó ni don Crisóstomo upáng looban ninyó ang cuartel?

—Cailán ma'y hindi nakikipag-usap sa amin si don Crisóstomo.

—¡Huwág mong itangguí! Cayâ binantà ninyóng camí ay subukin.

—Nagcacamali pô cayó; pinatáy pô ninyó sa capapalò ang aming amá, siyá'y ipinanghihiganti namin, at walâ nǵ ibá. Hanapin pô ninyó ang inyóng dalawáng casama.

Nagtátaca ang alférez na tiningnán ang sargento.

—Nanǵaroon silá sa banǵin, doon silá itinapon namin cahapon, doon silá mabúbuloc. Nǵayó'y patayin na ninyó acó, wala na cayóng malalamang anó pa man.

Tumahimic at nangguilalás ang lahát.

—Sabihin mo sa amin cung sino sino ang iyóng mǵa ibáng cainalám, —ang ibinantâ nǵ alférez na iniwawasiwas ang isáng yantóc.

Sumunǵaw sa mǵa labì nǵ may sala ang isáng nǵiti nǵ pagpapawaláng halagá.

Nakipag-usap nǵ sandali sa cura ang alférez, na marahan ang caniláng salitaan; at sacá humaráp sa mǵa sundalo.

—¡Ihatid ninyó siyá sa kinalalagyan nǵ mǵa bangcáy!—ang iniutos.

Sa isáng suloc nǵ patio, sa ibabaw nǵ isáng carretóng lumà, ay nacabuntón ang limáng bangcáy, na halos natátacpan nǵ capirasong gulanít na baníg na punô nǵ carumaldumal na mǵa dumí. Nagpaparoo't parito sa magcabicabilang dulo ang isáng sundalo, na mayá't mayá'y lumúlurâ.

—¿Nakikilala mo ba sila?—ang tanóng nǵ alférez na itinataás ang banig.

Hindi sumagót si Társilo; nakita niyá ang bangcáy nǵ asawa nǵ ulól na babae na casama nǵ mǵa iba; ang bangcáy nǵ canyáng capatíd na tadtád nǵ sugat ang catawán, sa cásasacsac nǵ bayoneta, at ang cay Lucas na may

lubid pa sa liig. Lumungcót ang canyáng paninġin at tila mandín nagpumiglás sa canyáng dibdib ang isáng buntóng hiniġá.

—¿Nakikilala mo silá?—ang mulíng sa canyá'y itinanóng nilá.

Nanatili sa pagca pipí si Társilo.

Isáng haguinít ang siyáng umalingawngáw sa hanġin at pumalò ang yantóc sa canyáng licód. Nanġiníg, nanġurong ang canyáng mġa casucasuan. Inulit-ulit ang pagpalò nġ yantóc, nġuni't nanatili si Társilo sa pagwawaláng bahalà.

—¿Hagupitín siyá nġ palò hanggáng sa pisanan ó magsalitá!—ang sigáw nġ alférez na nagnġingitnġit.

—¿Magsabi ca na!—ang sinabi sa canyá nġ directorcillo;—sa papaano ma'y pápatayin ca rin lamang.

Mulíng inihatid siyá sa salas na kinalalagyan nġ isáng napipiit, na tumatawag sa mġa santo, nanġanġaligkig ang mġa nġipin at ang mġa paa'y cusang nahuhubog.

—¿Nakikilala mo ba iyán?—ang tanóng ni parì Salvi.

—¿Nġayón co lamang siyá nakita!—ang sagót ni Társilo, na minámasdan ang isá nġ may halong habág.

Binigyán siyá nġ isáng suntóc at isáng sicad nġ alférez.

—¿Inyóng igapos siyá sa bangcó!

Hindi na inalís sa canyá ang mġa «esposas» na nadúdumhan nġ dugô, at siyá'y itinali sa isáng bangcóng cahoy. Luminġap ang caawaawà sa canyáng paliguid, na anaki'y may hinahanap siyáng anó man, at nġ canyáng nakita si doña Consolación, siyá'y humalakhác nġ patuyâ. Sa pagtatacá nġ mġa nanonood ay sinundán nilá ang tinítingnan nġ nagagapos, at ang caniláng nakita'y ang guinoong babae, na nanġanġatlabì nġ cauntî.

—¿Hindi pa acó nacacakita nġ ganyáng capanġít na babae!—ang biglang sinabi nġ malacás ni Társilo, sa guitná nġ hindî pag-imíc nino man;

—ibig co pang humigâ sa ibabaw n̄ isáng bangcò, na gaya n̄ calagayan co n̄gayón, cay sa humigâ acó sa siping niyá na gaya n̄ alférez.

Namutlà ang Musa.

—Papatayin pô ninyó acó sa palò, guinoong alférez,—ang ipinagpatúloy;—n̄gayóng gabi ipanghíhiganti aco n̄ inyóng asawa pagyacap niyá sa inyó.

—¡Lagyán ninyó n̄ pang-al ang bibig!—ang sigáw n̄ alférez na nahíhibang at nan̄gán̄gatal sa galit.

Tila mandin waláng ibáng hináhan̄gag si Társilo cung di ang siyá'y magcapang-al, sa pagca't pagcatapos na siyá'y malagyan n̄ pang-al na iyón, nagsaysáy ang canyáng m̄ga matá n̄ isáng kisláp n̄ catuwáan.

Sa isáng hudyát n̄ alférez, pinasimulan n̄ isáng guardiang may hawac na isáng yantóc, ang canyáng cahapishapis na catungculan, Nan̄gurong ang boong catawán ni Társilo; isáng un̄gol na sacál at mahabà ang siyáng nárinḡig, bagá man napapasalan ang canyáng bibig n̄ damit; tumun̄gó: napípigta ang canyáng damít n̄ dugô.

Tumindig n̄ boong hirap si parì Salvi, na namúmutlà't sirâ ang panin̄gin, humudyát n̄ camáy, at linisan ang salas na nan̄gán̄galog ang m̄ga tuhod. Nakita niyá sa daan ang isáng dalagang nacasandál sa pader, matuwíd ang catawán, hindi cumikilos, nakíkinig na lubós, tinítinngan ang álang-álang, nacaunat ang m̄ga nan̄gán̄gayumcom na m̄ga camáy sa lumang muog. Binibilang manding hindi humíhin̄ga ang m̄ga hampás na macalabóg, waláng taguinting at yaóng cahambál-hambál na daing. Siyá ang capatíd na babae ni Társilo.

Samantala'y ipinagpapatuloy sa salas ang cagagawang iyón; ang culang palad, sa hindi na macayang bathing hirap, ay napipi at hinintáy na man̄gapagál ang canyáng m̄ga verdugo. Sa cawacasa'y inilawít ang m̄ga bisig n̄ sundalong humihin̄gal; ang alférez, na namúmutlà sa galit at sa pangguiguilalás, humudyát n̄ isá upang calaguín ang pinahihirapan.

Nang magcágayo'y nagtindíg si doña Consolación at bumulóng n̄ ilán sa canyáng asawa. Tuman̄gó itó, sa pagpapakilalang canyáng naunawà.

—¡Dalhín siyá sa bal-on!—anyá.

Natatalastas ñg m̃ga filipino cung anó ang cahulugán ñg salitáng itó; isinasatagalog nilá sa sabing *timbain*. Hindi namin maalaman cung sino cayâ ang nacaisip ñg ganitóng gawâ. Ang Catotohanang umaahon sa isáng bal-on, marahil ay isáng pagbibigáy cahulugáng nápacamatindíng libác.

Sa guitná ñg patio ñg tribunal ay naroroon ang caayaayang pader na na caliliguid sa isáng bal-on; ang pader na yaó'y batóng buháy na magaspáng ang pagcacágawâ. Isáng casangcapang tulad sa pinggáng cawayan (timbalete) ang siyáng doo'y gamit sa pagcuha ñg tubig na malapot, marumí at mabahò. M̃ga papantingin, m̃ga dumi at ibá pang masasamáng tubig ang doo'y natitipon, sa pagcá't ang bal-ong yaó'y tulad naman sa bilangguan; doon inihuhulog ang lahat ñg pinawawalang halagá ó ipinalalagay na wala nang cabuluhán; casangcapang doo'y mahulog, magpacabutibuti, wala ñg halagá. Gayón ma'y hindi tinatabunan cailán man: manacánacang pinahihirapan ang m̃ga bilanggóng hucayi't palaliman ang bal-ong iyón, hindi dahil sa balac na muha ñg capakinabangán sa parusang iyón, cung dí dahil sa m̃ga cahirapang nangyayari sa gawáng iyón: ang bilanggóng doo'y lumusong ay nacacacuha ñg lagnát na ang caraniwa'y ikinamámatay.

Pinanonood ni Társilo, na nacatitig, ang m̃ga paghahandâ ñg m̃ga sundalo; siyá'y namúmutlá ñg mainam at nangáñgatal ang canyáng m̃ga labi ó bumúbulong ñg isáng dalangin. Wari'y nawalâ ang pagmamataas niyá sa canyáng di maulatang hirap, ó cung hindi ma'y hindi na totoong masimbuyó. Macailang iniluñgayngáy ang nacalindíg na liig, tumitig sa lupà, sang-ayong magdalità.

Dinalá siyá nilá sa pader na nacaliliguid sa bal-on, na sinúsundan ni doña Consolación nacañgití. Isáng sulyáp, na may tagláy na panaghili, ang itinapon ñg sawíng palad, sa nagcacapatong-patong na m̃ga bangcáy, at isáng buntóng hiningá ang tumacas sa canyáng dibdib.

—¡Magsabi ca na!—ang mulíng sinabi sa canyá ñg directorcillo,—sa papaano ma'y bibitayin ca; mamatáy ca man lamang na hindi totoong naghirap ñg malakí.

—Aalis ca rito upáng mamatáy,—ang sinabi sa canyá ñg isáng cuadrillero.

Inalisán nilá siyá ñg pang-al, at ibinitin siyáng ang tali ay sa mña paa. Dapat siyáng ihugos ñg patiwaric at manatiling malaón laón sa ilalim ñg tubig, catulad ñg guinágawâ sa timbâ, na ang caibhán lamang ay lalong pinalalaon ang tao.

Umalis ang alférez upáng humanap ñg relós at ñg bilanġin ang mña minuto.

Samantala'y nacabitin si Társilo, ipinapawid ñg hanġin ang canyáng mahabang buhóc, nacapikit ñg cauntî.

—Cung cayó'y mña cristiano, cung may pusò cayó,—ang ipinamanhic ñg paanás,—ihugos ninyó acó ñg matulin, ó ihugos ninyó sa isáng paraang sumalpóc ang aking ulo sa bató at ñg acó'y mamatáy na. Gagantihin cayó ñg Dios sa magandáng gawáng ito ... marahil sa ibáng araw ay mangyari sa inyó ang kináhíatnan co.

Nagbalíc ang alférez at pinanġuluhan ang paghuhugos na tanġan ang relós.

—¡Marahan, marahan!—ang sigáw ni doña Consolacióng sinusundan ñg matá ang cahabaghabág;—¡mag-inġat cayó!

Marahang bumábabâ ang timbalete; humihilahis si Társilo sa mña batóng nanġacaumbóc at sa mña mababahong damóng sumisibol sa mña guiswác. Pagca tapos ay hindi na cumilos ang timbalete; binibilang ñg alférez ang mña segundo.

—¡Itaás!—ang matinding utos, ñg macaraan na ang calahating minuto.

Ang inġay na mataguintíng at nagcacasaliwsaliw ñg mña patac ñg tubig na nahuhulog sa ibabaw ñg tubig ang siyáng nagbalità ñg pagbabalíc ñg may sala sa caliwanagan. Nġayón, palibhasa'y lalong mabig-at ang pabató, siyá'y nanhíc ñg mabilis. Nanglálaglag ñg malaking inġay ang mña batóng natitingcab sa mña tabí ñg balón.

Natátacpan ang canyáng noo't ang canyáng buhóc ñg carumaldumal na pusali, puspos ñg mña sugat at mña galos ang canyáng mukhâ, ang catawa'y basâ at tumutulò, ñg siyá'y sumipót sa mña matá ñg caramihang hindi umíimic; pinapanġánġaligkig siyá sa guináw ñg hanġin.

—¿Ibig mo bang magsaysáy?—ang sa canyá'y caniláng itinanóng.

—¡Huwág mong pabayaang ang capatid cong babae!—ang ibinulóng ng caawaawà, na tinititigan ng pagsamò ang isáng cuadrillero.

Mulíng cumalairit ang pinggáng cawayan, at mulíng nawalá ang pinahihirapan. Nahihiwatigan ni doña Consolación hindí gumágalaw ang tubig. Bumilang ng isáng minuto ang alférez.

Nang mulíng ipanhic si Társilo'y nacawingî at nanġinġitim ang mukhâ. Tinitigan niyá ang mġa naroroon at nanatiling nacadilat ang mġa matáng nanġa múmula sa dugô.

—¿Magsasabi ca ba?—ang mulíng itinanóng ng alférez na ang tinig ay nanglúlupaypay.

Umilíng si Társilo, at muli na namang inihugos siyá. Untiunting nasáarhan ang mġa pilic-matá niyá, ang balingtatáo ng canyáng mġa matá'y nananatili sa pagtitig sa lanġit na pinapawiran ng mapuputíng alapaap; ibinabalì ang liig upáng macapanatili sa panonood ng liwanag ng araw, nguni't pagdaca'y napilitang lumubog sa tubig, at tinacpán ng carumaldumal na tabing na iyón ang canyáng minámasdang daigdíg.

Nagdaan ang isáng minuto; namasid ng tumítinġing Musa ang malalaking bulubóc ng tubig na napaiibabaw.

—¡Nauuhaw!—ang sabinġ tumatawa.

At mulíng tumining ang tubig.

Isáng minuto't calahati ang itinagál ngayón, bago humudyát ang alférez.

Hindi na nacawinġi ang mukhá ni Társilo; nasisilip sa nacasiwang na panġisáp ang puti ng matá, lumálabas sa bibig ang tubig na pusaling may cahalong cumacayat na dugô; humihhip ang hanġing malamíg, nguni't hindi na nanġanġanġaligkig ang canyáng catawán.

Nanġagtingġinan ang lahát na waláng imíc, nanġamumulâ at pawang nanġa alaguím. Humudyat ang alférez upáng alisin sa pagcabitin si Társilo at lumayóng nagliliningling; macailang idiniit ni doña Consolación sa

nacalilis na m̃ga paa ñg bangcáy ang бага ñg canyáng tabacô, ñguni't hindi cumatál ang catawán at namatáy ang apóy.

—¡Nag-inís siyá sa sarili!—ang ibinulóng ñg isáng cuadrillero;—masdán ninyó't binaligtád ang canyáng dilà, na anaki pinacsâ niyáng lunukín.

Pinagmámasdang nañgáñgatal at nagpápawis niyóng isáng bilanggô ang m̃ga guinagawâng iyón; lumiliñgap na ang camukhá'y ulól sa lahat ñg panig.

Ipinag-utos ñg alférez sa directorcillong tanuñgín ang bilanggóng iyón.

—¡Guinoo, guinoo!—ang hibic;—¡akin pong sasabihin ang lahat ninyóng maibigang sabihin co!

—¡Cung gayo'y mabuti! tingnán natin; ¿anó ang pañgalan mo?

—¡Andóng, pô!

—¿Bernardo ... Leonardo ... Ricardo ... Eduardo ... Gerardo ... ó anó?

—¡Andóng, pô!—ang inulit ñg culáng culáng ang isip.

—Ilagáy ninyóng Bernardo ó anó man,—ang inihatol ñg alférez.

—¿Apellido?

Tiningnán siyá ñg taong iyóng nagugulat.

—¿Anó ang pañgalan mong dagdág sa ñgalang Andóng?

—¡Ah, guinoo! ¡Andóng Culáng-culáng po!

Hindi napiguil ang tawa ñg nañgakikinig; patí ang alférez ay tumiguil ñg pagpaparoo't parito.

—¿Anó ang hanap-buhay mo?

—Mánunubà pô ñg niyóg, at alila pô ñg aking biyanáng babae.

—¿Sino ang nag-utos sa inyóng looban ninyó ang cuartel?

—¡Walâ pô!

—¿Anóng walâ? Huwág cang magsinunġaling at titimbaín ca! ¿sino ang nag-utos sa inyó? ¡Sabihin mo ang catotohanan!

—¡Ang catotohanan pô!

—¿Sino?

—¡Sino pô!

—Itinatanong co sa iyó cung sino ang nag-utos sa inyóng cayó'y mangġag-alsá.

—¿Alin pô bang alsá?

—Iyón, cung cayá ca doroon cagabí sa patio nġ cuartel.

—¡Ah, guinoo!—ang bigláng sinabi ni Andóng na nagdádalang cahihiyan.

—¿Sino nġa ang may casalanan nġ bagay na iyán?

—¡Ang akin pong biyanáng babae!

Tawanan at pangguiguilalás ang sumunód sa mġa salitáng itó. Humintô nġ paglacad ang alférez at tiningnán nġ mġa matáng hindi galít ang caawaawà, na sa pagcaisip na magaling ang kinalabasan nġ canyáng mġa sinabi, nagpatuloy nġ pananalitáng masayá ang anyô.

—¡Siyá nġa pô; hindi pô acó pinacacain nġ aking biyanáng babae cung di iyóng mġa bulóc at walà nġ cabuluhán; cagabí, nġ acó'y umuwi rito'y sumakít ang aking tiyán, nakita cong na sa malapit ang patio nġ cuartel, at aking sinabi sa sarili;—Nġgayó'y gabí, hindi ca makikita nino man.—Pumasoc acó ... at nġ tumitindig na acó'y umalinġawnġaw ang maraming putucan: itinatali co pô ang aking salawal....

Isang hampás nġ yantóc ang pumutol nġ canyáng pananalitâ.

—¡Sa bilanguan!—ang iniutos nġ alférez;—¡ihatíd siyá nġayóng hapon sa cabecera!

Decorative motif

LVIII.

ANG SINUMPA.

Hindî nalao't cumalat sa bayan ang balitang ilalacad ang m̃ga bilanggô; nacalaguím muna ang pagcaringig ñ gayóng balità, at sacá sumunód ang m̃ga iyacan at panambitanan.

Nañgagtatacbuhang wari'y m̃ga ulól ang m̃ga casambaháy ñ m̃ga bilanggô; nañgagsísiparoon sa convento, mulâ sa convento'y napapasa cuartel at mulà sa cuartel ay napasasa tribunal, at sa pagcá't hindi silá macásumpong ñ aliw saan man, caniláng pinúpunô ang alang-alang ñ m̃ga sigáw at panambitan. Nagculóng ang cura sa pagcá't may sakít, dinagdagán ñ alférez ang dami ñ m̃ga sundalong na bábantay sa canyá, at sinasalubong ñ culata ñ m̃ga sundalong iyón ang m̃ga babaeng nañgagmamacaamò; ang gobernadorcillo, taong waláng cabuluhán, anaki'y lalo pang haling at waláng cabuluhán mandín cay sa dati. Sa tapát ñ bilangguan'y nañgagtatacbuhang pacabicabilà ang m̃ga babaeng may lacás pa; ang m̃ga walâ na namá'y nañgagsisiupò sa lupà't tinatawag ang m̃ga pañgalan ñ m̃ga taong caniláng iniirog.

Maniñgas ang araw, ñguni't sino man sa m̃ga cahabaghabag na iyó'y hindi nacaiisip umuwî. Si Doray, ang masayá't lumiligayang asawa ni don Filipino'y nagpapacabicabilang puspós ñ capighatían, kilic ang canyáng musmós na anác na lalaki: cápuwâ silá umiiyac.

—Umuwî na pô cayó,—ang sa canyá'y sinasabi; malalagnat ang inyóng anác.

—¿Bakit pa mabubuhay cung walà rin lamang isáng amáng sa canyá'y magtuturò?—ang isinasagót ñ nalulunós na babae.

—¡Walâ pong casalanan ang inyóng asawa; marahil siyá'y macabalíc din!

—¡Siyá ñgá, cung patáy na cami!

Tumatanñis si capitana Tinay, at tinatawag ang canyáng anác na si Antonio; tinítingnan ñg matapang na si capitana María ang maliit na rejas, sa pagcá't sa dacong loob niyó'y naroroon ang canyáng dalawáng cambál, na siyáng tanñing mña anác niyá.

Naroroon ang biyanán ñg mánunubà ñg niyóg; hindi siyá tumatanñis: nagpaparoo't parito, na cumúcumpas na lilis ang mña manggás at pinagsasabihan ñg malacás ang nanñároroon:

—¿May nakita na ba cayóng cawanñis nitó? ¿Hulihin ang aking si Andóng, paputucan siyá, isuot sa panñáw at ilalacad sa cabecera, dahil lamang sa ... dahil lamang sa may bagong salawal? ¡Humíhingî ang ganitóng gawa ñg ucol na gantí! ¡Napacalabis namán ang mña guardia civil! ¡Isinusumpá cong pagca nakita co uling sino man sa canilá'y humahanap ñg cublíng lugar sa aking hálamanan, gaya ñg madalás na totoong guinágawa nilá, aalsán co silá ñg ipinamamayan, aalsán co silá ñg ipinamamayan! ¡ó cung hindi acó namán ang caniláng alsán!!!

Ñguni't iilan tao ang pumápansin sa maca Mahomang biyanán.

—Si don Crisóstomo ang may casalanan ñg lahát ñg itó,—ang buntóng hininga ñg isáng babae.

Naroroon di't nagpapacabicabila, na cahalò ñg marami, ang maestro sa escuelahan; hindi na pinapagcúscos ang mña palad ñg camáy ni ñor Juan; hindi na dinadaladala niyá ang canyáng *plomada* at ang canyáng *metro*: itím ang pananamit ñg lalaki, sa pagcá't nacáringig siyá ñg masasamáng balità, at palibhasa'y nananatili siyá sa canyáng asal na ipalagáy ang dárating na panahóng parang nangyari na, ipinaglúlucsà na niyá ang pagcamatáy ni Ibarra.

Tumiguil, pagca á las dos ñg hapon, sa tapát ñg tribunal, ang isáng carretóng waláng anó mang pandóng, na hinihila ñg dalawáng vacang capón.

Liniguid n̄ caramihan ang carretón, na ibig niláng alsín sa pagcasingcaw at ipagwasacan.

Huwág cayóng gumawâ n̄ gayón,—ani capitana María;—¿ibig ba ninyóng silá'y maglacád?

Itó ang pumiguil sa m̄ga casambaháy n̄ m̄ga bilanggó. Lumabás ang dalawampóng sundalo at caniláng liniguid ang sasakyán. Lumabás ang m̄ga bilanggô.

Ang unauna'y si don Filipino, na gapós; bumating nacan̄tî sa canyáng asawa; tuman̄gis n̄ masacláp si Doray at nahirapan ang dalawáng guardia upáng humadláng sa canyá at n̄ huwág mayacap ang canyáng asawa. Sumipót na umiiyac na parang musmós si Antoniong anác ni capitana Tinay, bagay na siyang lalong nacáragdag n̄ m̄ga pagsigáw n̄ canyáng familia. Humagulhól si Andóng pagcakita sa canyáng biyanáng babae, na siyang may cagagawán n̄ canyáng pagcapahamac. Baliti rin si Albinong nagseminarista, at gayón din ang dalawáng cambál na anác ni capitana Maria. Masasamà ang loob at hindi umiimic ang tatlong binatàng itó. Ang hulíng lumabàs ay si Ibarra, na waláng tali, n̄uni't napapag-itanan n̄ nagháhatid na dalawáng guardia civil. Namúmutlâ ang binatà; humanap siyá n̄ isáng mukháng catoto.

—¿Iyàn ang may casalanan!—ang ipinagsigawan n̄ maraming tinig;
—¿iyán ang may casalanan ay siyang waláng tali!

—¿Walang anó mang guinagawâ ang aking manugang ay siyang naca-
"esposas"!

Liningón ni Ibarra ang m̄ga guardia:

—¿Gapusin ninyó acó, n̄uni't gapusin ninyóng mabuti acó, abo't sico!
—ang canyáng sinabi.

—¿Walang tinatanggáp camíng utos na ganyán ang aming gawín!

—¿Gapusin ninyó acó!

Sumunod ang m̄ga sundalo.

Sumipót ang alférez na nanġanġabayo, at batbát nġ mġa sandata patí nġ mġa nġipin; may sumúsunod sa canyáng sampô ó labinglimáng sundalo pa.

Bawa't isáng bilanggó'y may canicanyáng casambahay na nanghihinaing upáng cahabagan, na dahil sa canyá'y tumatanġis at nagpapalayaw nġ lalong matitimyas na tagurí. Si Ibarra lamang ang tanġing doo'y walâ sino man; nanġagsialís doon patí si ñor Juan at ang maestro sa escuelahan.

—¿Anó pô ba ang guinawâ sa inyó nġ aking asawa't nġ aking anác?— ang sa canyá'y sinasabi ni Doray na tumatanġis; ¿tingnán pô ninyó ang caawaawà cong anác! ¿inalsan ninyó siyá nġ amá!

Ang pighatî nġ mġa casambahay ay naguíng galit sa binatà, na pinagbibintanġang siyáng may cagagawán nġ caguluhan. Ipinag utos nġ alférez ang pagya-o.

—¿Icáw ay isáng duwág!—ang sigáw nġ biyanán ni Andóng. Samantalang nakikihamok ang mġa ibá dahil sa iyó, icaw nama'y tumatagò, ¿duwág!

—¿Sumpáin ca nawâ!—ang sabi sa canyá nġ isáng matandáng lalaki na sa canyá'y sumúsunod;—¿pusóng ang guintóng tinipon nġ iyóng magugulang at nġ siràin ang aming capayapàan! ¿Pusóng!, ¿pusóng!

—¿Bitayin ca nawâ, hereje!—ang sigáw sa canyá nġ isáng camag-anac na babae ni Albino, at sa hindi na macapiguil ay nuha nġ isáng bató at sa canyá'y ipinucól.

Sinundán ang uliráng iyón, at sa ibabaw nġ sawíng palad na binatà'y umulán ang alabóc at mġa bató.

Tiniis ni Ibarra nġ waláng imíc, waláng poot at waláng daíng ang tapát na panghihingtí nġ gayóng caraming mġa púsòng nanġasugatan. Yaón ang paalam, ang *adios* na sa canyá'y dulot nġ canyáng bayang kinálalagyan nġ lahát nġ canyáng mġa sinísinta. Tumunġó, marahil canyáng dinidilidili ang isáng taong pinalò sa mġa lansanġan sa Maynilà, ang isáng matandáng babaeng nahandusay na patáy pagcakita sa ulo nġ canyáng anác na lalaki; marahil dumaraan sa canyáng mġa matá ang nangyari sa buhay ni Elías.

Minagaling n̄ alférez na palayuín ang caramihang tao, n̄uni't hindi humintô ang pangbabató at ang m̄ga paglait. Isá lamang iná ang hindi ipinanghíhiganti sa canyá ang canyáng m̄ga pighatî: itó'y si capitana María. Hindi cumikilos, nacahibic ang m̄ga labì, punô ang m̄ga matá n̄ m̄ga luhàng umaagos na waláng in̄gay, canyáng pinanonood ang pagpanaw n̄ canyáng dalawáng anác na lalaki; sa panonood sa canyáng hindî pagkilos at sa canyáng pipíng dalamhati, nawáwalâ ang pagcatalinhagà ni Niobe.

Malayò na ang pulutóng.

Sa m̄ga taong nacasun̄gaw sa bihibihirang bintanàng nacabucás, ang lalong nagpakita n̄ habag sa binatà'y yaóng m̄ga hindi nababahalà at waláng adhicâ cung di manood lamang. Nan̄gagtagò ang canyáng m̄ga caibigan, patí si capitang Basilio'y nagbawal sa canyáng anác na si Sinang, na huwág umiyác.

Nakita ni Ibarra ang umaaso pang bahay niyáng natupoc, ang bahay n̄ canyáng m̄ga magugulang, ang bahay na sa canyá'y pinan̄ganacán, ang kinabubuhayan n̄ lalong matatamís na alaala n̄ canyáng camusmusán at n̄ canyáng cabinatàan; ang m̄ga luhàng malaong canyáng pinipiguilpiguil ay bumalong sa canyáng m̄ga matá, lumun̄gayn̄gay at tuman̄gis, na hindi magcaroon n̄ alíw na mailihim ang canyáng pag-iyac, palibhasa'y nacagapos, ó macapucaw man lamang ang canyáng pighatî n̄ habag sa can̄gino man. N̄gayó'y walâ siyáng bayan, bahay, casintahan, m̄ga catoto, at mahihintay na maligayang panahóng dárating.

Mulà sa isáng mataás na lugar ay pinanonood ang malungcót na pulutóng na iyón n̄ isáng tao. Siyá'y isáng matandáng lalaki, namúmutlà, payat na payát ang mukhà, nacabalot sa isáng cumot na lana, at nanúnungcod n̄ boong pagál. Siyá ang matandáng filósofo Tasio, na nang mabalitàan ang nangyari ay nagbantáng iwan ang canyáng hihigán at dumaló, n̄uni't hindi itinulot n̄ canyáng lacás na macarating siyá hanggáng sa tribunal. Sinundán n̄ matá n̄ matandà ang carretón hanggáng sa itó'y nawalâ sa malayò: nanatiling sumandalî sa pag-iisip-isip na nacatun̄gó, nagtindig pagcatapos at nag inatâ n̄ boong hirap na tinun̄go ang canyáng bahay, na nagpápahin̄ga maya't mayâ.

Nasumpun̄gan siyáng patáy, kinabucasan, n̄ m̄ga nag-aalagà n̄ m̄ga hayop, sa paanan n̄ pagpasoc sa canyáng tahanang nag-íisa.

Decorative motif

LIX.

ANG KINAGUISNANG BAYAN AT ANG MĜA PAG-AARI.

Lihim na ibinalità nĝ telégrafo ang nangyaring iyón sa Maynilà at nĝ macaraan ang tatlompó't anim na horas ay nanĝagsasaysay na nĝ bagay na iyón nĝ malakíng talinghagà at hindi cacauntíng mĝa pagbabalà, ang mĝa pamahayagan, na dinagdagán, pinagbuti at binawasan nĝ fiscal. Samantala'y mĝa balitàng tanĝing mulâ sa mĝa convento ang nanĝaunang tumacbóng salinsalin sa mĝa bibíg, sa lihim, na nagbíbigay nĝ malakíng tacot sa bawa't macaalam. Ang nangyaring iyóng sa libolibong pagcacabalità'y nagcaiba nĝ lubhâ, pinaniniwalâan nĝ humiguít cumulang na cadalian, alinsunod sa cung nagpapapuri ó nacasásalansang sa mĝa hidwáng hílig at anyô nĝ caisipán nĝ bawa't isá.

Bagá man hindi nasisirà ang catahimican nĝ bayan, sa paimbabáw man lamang, nĝuni't naliligalig ang capayapaan nĝ bahay, tulad sa nangyayari sa isang lawà: bagá man nakikitang patag at waláng anó mang alon ang dacong ibabaw, nĝuni't sa ilalim ay gumágamáw, nanĝagtatacbuhan at nanĝagháhabulan ang mĝa piping isdá. Nanĝagpasimuláng nanĝagpainog-inog, wanĝis sa mĝa paró-paró, ang mĝa cruz, mĝa condecoración, mĝa galón, mĝa catungculan, mĝa carañalan, capangyarihan, calakhán, matataas na camahalan at ibá pa, sa isáng impapawid na guintóng salapî sa mĝa matá nĝ isáng bahagui nĝ mĝa mámamayan. Sa isáng bahagui namán nĝ mĝa mámamayang iyá'y napailangláng sa abót nĝ paninĝin ang isáng alapaap na madilím, at nanĝinĝibabaw sa culay abó-abóng pinacapang-ilalim, ang maiitim na parang anino nĝ mĝa rejas, mĝa tanicalâ, at pati nĝ calaguimlaguim na bibitayán. Wari'y náriringig sa hanĝin ang mĝa tanóng, ang mĝa bató, ang mĝa sigáw na pinápacnit nĝ mĝa pahirap; nagagamagam ang Marianas at ang Bagumbayang cápuwâ nanĝababalot nĝ isáng parang

maduming pigtâ n̄g dugóng culubóng: na sa culabô ang m̄ga man̄gingisdâ at ang m̄ga isdâ. Ang nangyaring iyó'y iniláladlad ni Capalaran sa guniguní n̄g m̄ga tagá Maynilàng tulad sa m̄ga tan̄ging paypáy na galing sa China: napipintahan n̄g itim ang isáng mukhâ; ang isá namá'y puspós n̄g dorado, matitingcád na m̄ga culay, m̄ga ibon at m̄ga bulaclac.

Naghahari sa m̄ga convento ang malakíng ligalig. Isinisingcaw ang m̄ga carruaje, nan̄gagdádalawan ang m̄ga provincial, may lihim na m̄ga pulong. Nan̄gagsisiharap silá sa m̄ga palacio upáng caniláng ihandóg ang caniláng tulong sa *Gobierno na na sa calakilakihang pan̄ganib*. Muling napagsalitaan ang m̄ga cometa, ang m̄ga pasaring, ang m̄ga matutulis na pananalità, at ibá pa.

—¡Isáng *Te Deum*, isáng *Te Deum*!—ang sinasabi n̄g isáng fraile sa isáng convento;—¡at n̄gayó'y sino ma'y huwag magcuculang sa pagpasacoro! ¡Hindi cacaunting cagalingan ang guinawâ n̄g Dios, na ipakita cung gaano ang cahalagahan natin, n̄gayón pa namán sa m̄ga panahóng itóng totoong nápacasamâ!

—Dahil sa ganitóng muntíng turò, marahil ay kinácagat ang canyàng m̄ga labì n̄g generalillong Buisit,—ang sagót namán n̄g isá.

—¿Anó cayâ ang nangyari sa canyá cung hindi ang m̄ga Capisanan n̄g m̄ga fraile?

—At n̄g lalong umínam ang ating pagdiriwang, ipagbigay álam sa uldóg na tagapagluto at sa procurador ... ¡Gaudeamus (cainan) sa tatlong araw!

—¡Amen!, ¡Amen! ¡Mabuhay si Salvi! ¡Mabuhay!

Ibá namán ang salitaan sa isáng convento.

—¿Nakita na ninyó? Iyá'y isáng nag-aral sa m̄ga jesuita; ¡lumálabas sa Ateneo ang m̄ga filibustero!—ang sabi n̄g isáng fraile.

—At ang m̄ga caaway n̄g m̄ga fraile.

—Sinabi co na: ipinapahamac n̄g m̄ga jesuita ang lupaíng itó, pinahahalay ang ugali n̄g cabataán; datapuwa't pinababayaán, sila't dahil sa

gumuguhit sa papel nã iláng mĩa waláng cawawaang cahig manóc cung lumilindol....

—¡At ang Dios ang nacacaalam cung papaano ang mĩa pagcacagawâ!

—Siyá nã, ¿datapuwat mangahas cayóng sumalansang sa canila?
¡Pagca nanññiníg at gumágalaw ang lahat! ¿sino ang macasusulat nã mĩa cahig-manóc! ¡Walâ, si parì Secchi!....

At nanñagnñitñan nã malakíng pagpapawaláng halagá.

—¿Nñuni't ang mĩa sigwá? at ¿ang mĩa bagyó?—ang tanóng nã isá nã matindíng paglibác;—¿hindi ba cadakidakiláan iyán?

—¡Sino mang mangññisda'y nahuhuláan ang mĩa bagay na iyán!

—Pagcâ ang namiminuno'y isang halíng ... ¡sabihin mo sa akin cung anó ang anyô nã iyong ulo, at sasabihin co sa iyó cung anó ang iyong panicad! Nñuni't makikita rin ninyó cung nanñagtatangkilican ang mangñagcacaibigan: halos hiníhinñi nã mĩa pamahayagang bigyán nã isáng mitra (nã catungculang pagca arzobispo ú obispo) si parì Salvi.

—¡At cacamtan nã niyá! ¡Masusunduan niyá ang catungculang iyán!

—¿Sa acalà mo cayà?

—¡At hindi bagá! Nñayó'y ibinibigay ang catungculang iyán cahi't sa waláng cabuluháng bagay. Nacakikilala acó nã isáng sa lalong waláng cabuluha'y nagcamit nã mitra: sumulat nã isáng waláng cawawaang aclát, ipinakilalang waláng caya ang mĩa *indio* cung hindi sa mĩa gawain nã camáy ... ¡psh! ¡matatandâ nã pangcaraniwan!

—¡Tunay nã! ¡Nacasisirà sa religión ang ganyáng caraming mĩa paglihís sa catuwiran!—ang bigláng sabi namán nã isá;—cung may mĩa matá sana ang mitra at caniláng makita ang mĩa bao nã ulong sa canilá'y pagpuputunñan....

—¡Cung ang mĩa mitra sana'y pawang mĩa likhâ nã Naturaleza,—ang dagdág namán nã isá, na ang tinig ay lumalabas sa ilóng.—*Natura abhorret vacuum ...*

—Cayâ nã cumacapit sa canilá; ¡ang pagcawaláng lamán ang sa canilá'y humahalina!—ang sagót nã isa.

Ang mãa itó at iba páng mãa bagay ang mãa sábihan sa mãa convento, at ipinatátawad na namin sa mãa bumabasa ang pagsasaysáy nã mãa ibáng mãa upasalà na may mãa culay político, metafísico at mahahangháng. Ating ihatid ang bumabasa sa bahay nã isáng waláng anó mang catungculan, at sapagcá't cácauntî ang cakilala natin sa Maynilà'y doon tayo pumaroon sa bahay ni capitang Tinong, ang lalaking mapag-anyaya, na ating nakitang pinipilit anyayahan si Ibarra upáng papurihan siya nã isáng dalaw.

Sa mayama't maluang na salón nã canyáng bahay sa Tundó ay naroon si capitang Tinong, nacaupo sa isáng malapad na sillón, na hináhagpos ang noo't ang batoc, na may anyóng lubháng nahahapis, samantalang umíiyac at pinagwiwicaan siyá nã canyáng asawang si capitana Tinchang, sa haráp nã canyáng dalawáng anác na babae, na nagsisipakiníg mulâ sa isáng suloc na hindi nanãgagsisiimic, nanãatútulig at nanãabábagbag ang loob.

—¡Ay, Virgen sa Antipolo!—ang sigáw nã babae.—¡Ay, Virgen del Rosario at de la Correa! ¡ay!, ¡ay! ¡Nuestra Señora de Novaliches!

—¡Nanay!—ang sa canyá'y sinabi nã bunso sa canyáng mãa anác na babae.

—¡Sinasi co na sa iyó!—ang ipinatuloy nã babae, na pagsisi ang anyô;—¡sinasi co na sa iyó! ¡ay Virgen del Cármén, ay!

—¡Nãuni't hindi ca namán nagsasabi sa akin nã anó man!—ang ipinanãahás isagót ni capitang Tinong na napapaiyac;—baligtád, sinasi mo sa aking mabuti ang aking guinágawâ sa pagmamalimít co sa bahay na iyón at manatili sa pakikipag-ibigan cay capitang Tiago, sa pagcá't ... sa pagcá't mayaman ... at sinabi mo sa aking....

—¿Anó? ¿anó ang sinabi co sa iyó? ¡Hindi co sinasi sa iyo iyán, walâ acóng sinasabing anó man sa iyó! ¡Ay! ¡cung pinakinggán mo sana acó!

—¡Nãayo'y acó ang bibigyan mong casalanan!—ang itinutol nã masacláp na tinig, at sacâ tumampál nã malacás sa camáy nã sillón;—

¿hindi mo ba sinabi sa aking magaling ang aking guinawâ na siyá'y aking inanyayahang cumain dito sa atin, sa pagcá't palibhasa'y mayaman ... sinasabi mong hindi dapat tayong makipagcaibigan cung di sa mayayaman lamang? ¡Abá!

—Tunay nãang sinabi co iyán sa iyó, sa pagcá't ... sa pagcá't walâ nã magágawâ; walâ cang guinágawâ cung hindi purihin siyá; *don Ibarra* dito, *don Ibarra* doon, *don Ibarra* sa lahát nã panig, ¡abaá! Datapuwa't hindi co inihatol sa iyong makipagkita ca sa canyá ó makipagsalitaan ca sa canyá sa pagcacapisang iyon; hindi mo maicacailà itó sa akin.

—¿Nalalaman co bang paparoon siyá roon?

—¡Abá! ¡dapat mong maalaman!

—¿Paano? ¿siyá'y hindi co man lamang nakikilala pa niyon?

—¡Aba! ¡dapat mo siyáng makilala!

—Nãuni't Tinchang, ¡paano'y niyón co lamang siyá nakita, at niyón co lamang namán náringig na siya'y pinag-uusapan!

—¡Aba! ¡dapat sanang nakita mo siyá nã una, náringig ang usapan tungcól sa canyá, sa pagcá't lalaki icaw, may salawal ca at bumabasa ca nã *Diario de Manila!*—ang di mabilíng na sagót nã asawa, casabáy nã pagpapahatid sa canyá nã cakilakilabot na irap.

Waláng maalamang itutol si capitan Tinong.

Hindi pa nasiyahan si capitana Tinchang sa canyáng pagwawaguíng itó'y pinacsáng siyá'y papanguipuspusín, caya't sa canyá'y lumapit na nacasuntoc.

—¿Cayâ ba nagpagál acó nã mahabang panahón at nagtipíd nã hindi cawasà, at nã dahil sa iyóng cahalingã'y ipahamac mo ang bunã nã aking mãga pagod?—ang ipinagwica sa canyá,—Nãgayó'y paririto silá't nã icaw ay dalhín sa tapunán, huhubaran camí nã ating pag-aari, gaya nã nangyari sa asawa ni ... ¡Oh, cung lalaki lamang acó! ¡cung lalaki lamang acó!

At nã makita niyáng tumútunã ang canyáng asawa, mulíng nagpasimulâ nã pagtanãuyngóy, nãuni't lagui ring inuulit:

—¡Ay, cung lalaki lamang acó! ¡cung lalaki lamang acó!

—At cung naging lalaki icaw,—ang itinanóng sa cawacasan nã lalaking nadadalimumot na,—¿anó sana ang gagawin mo?

—¿Anó? ¡abá!, ¡abá!, ¡abá! ¡nãayón di'y háharap aco sa Capítan General, upáng acó'y humandóg sa pakikihamoc laban sa mãa nanghihimagsic, nãayón din!

—Nãuni't ¿hindi mo ba nababasa ang sinasabi nã *Diario*? ¡Basahin mo! «Nasugpô nã boong higpít, lacás at catigasán ang caliluháng imbî at casamâsamaan, at hindi malalao't daramdamin nã mãa suwail na caaway nã Ináng Bayan at nã caniláng mãa cainalám, ang boong bigát at cabanãisán nã mãa cautusan» ... ¿nakita mo na? wala nã himagsican.

—Hindi cailanãan, dapat cang humaráp na gaya nã guinawa nã madla nã taóng 72, at nanãacaligtás nãa namán.

—¡Siya nãa! humaráp din si parì Burg....

Datapuwa't hindi natapos ang salita; tinacbó siya nã babae at tinacpán ang canyáng bibíg.

—¡Halá! ¡sabihin mo ang panãalang iyán at nã bucas di'y bitayin ca sa Bagumbayan ¿Hindi mo ba nalalamang sucat na ang saysayin ang panãalang iyan upang parusahan ca, na hindi cailangan ang gumawa pa nã *causa*? ¡Halá! ¡sabihin mo!

Cahi't ibiguin man ni capitan Tinong sundin ang utos nã canyáng asawa'y hindi rin mangyayari; natatacpan ang canyang bibig nã dalawáng camáy nã canyáng asawa, at iniipit ang canyang maliit na ulo laban sa licuran nã sillón, at marahil namatay sa pagcainis ang abáng lalaki cung hindi namag-itan ang isáng bagong dumatíng na tao.

Itó'y ang caniláng pinsang si Primitivo, na nasasaulo ang Amat, isáng lalaking may mãa apat na pong taón ang gulang, malinis ang pananamit, titiyanin at may catabaan.

—¿*Quid video*?—ang bigláng sinabi;—¿anó ang nangyayari? ¿*Quare*?

—¡Ay, pinsan!-anáng babae na umiiyac at tumatabong patunõ sa canyá;—ipinatawag cata, sa pagcá't hindi co maalaman cung anó ang mangyayari sa aming m̃ga babae ... ¿anó ba ang hatol mo sa amin? ¡Magsalita ca, icaw na nag-aral ñg latin at m̃ga *argumento* (pakikipagmatuwiran)!..

—Ñguni't bago magsalita acó, ¿*Quid quaeritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu; nihil volitum quin praecognitum*,[263]

At marahang naupô. Anaki mandín ang m̃ga sinabing wicang latin ay may bisàng nacapagbibigay capanatagán, capuwa tumiguil ñg pagtañgis ang mag-asawa, at nañgagsilapit sa canyá at hinihintay sa canyáng m̃ga labì ang aral, na gaya namán ñg guinágawa ñg m̃ga griego ñg una cung hinihintay ang pangligtas na salita ñg «oráculo» na macapagliligtas sa canilá sa manglulusob na m̃ga tagá Persia.

—¿Bakit cayó umiiyac? ¿*Ubinam gentium sumus?*[264]

—Nalalaman mo na ang balitá tungcol sa panghihimagsic.

—¿*Alzamentum Ibarrae ab alferesio Guardiae civilis destructum? ¿Et nunc? ¿At anó? ¿May utang ba sa inyó si don Crisóstomo?*

—Wala, ñguni't talastasin mong inanyayahan siyá ni Tinong na cumain dito, bumati sa canyá sa tuláy ñg España ... ¡sa liwanag ñg araw! ¡Wiwicain niláng si don Crisóstomo'y canyáng caibigan!

—¿Caibigan?—ang bigláng sinabing námamangha ang latino, at saca tumindíg, ¿*amice, amicus Plato sed magis amica veritas!*[265] ¡Sabihin mo sa akin cung sino ang casacasama mo at sasabihin co sa iyo cung sino icaw! ¿*Malum negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultat!*[266]

Namutla ñg catacoccot si capitang Tinong ñg canyang marinig ang gayóng caraming salitáng ang catapusá'y *um*; ang tunog na itó'y ipinalálagay niyáng masama ang cahulugan. Pinapagdaóp ñg canyáng asawa ang dalawáng camáy sa pagsamò, at nagsabi:

—Pinsan, huwag mo camíng causapin ñgayon ñg latin; talastás mo nang hindi cami m̃ga filósong gaya mo; causapin mo camí ñg tagalog ó

castilà, datapuwa't hatulan mo camí ñã dapat naming gawín.

—Sayang na hindi cayó marunong ñã latín, pinsan; ang mĩa catotohanan sa latín ay casinunãgalingã sa tagalog, sa halimbawà: *contra principia negantem fustibus est argüendum*,^[267] sa latín ay isáng catotohanang tulad sa Daóng ni Noé; minsa'y guinamit co sa gawa ang bagay na iyán, ang pinangyarihan ay acó ang nabugbóg. Dahil dito, cahinahinayang na hindi cayó marunong ñã latín; sa latín ay mahuhusay na lahát.

—Camí ay maraming nalalaman namáng *oremus, parcenobis* at *Agnus Dei Catolis*, ñguni't ñgayó'y hindi tayo magcacáwatan. ¡Bigyán mo ñã ñã isáng *argumento* si Tinong at ñã huwág siyáng bitayin!

—¡Masama ang guinawa mo, totoong cásamasamaan ang guinawa mo, pinsan, sa iyong guinawáng pakikipagcaibigan sa binatang iyan!—ang mulíng sinabi ñã latino.—Nagbabayad ang mĩa waláng casalanan sa gawá ñã mĩa macasalanan; halos ihahatol co sa iyong gawin mo na ang iyong *testamento* (casulang pinaglálagdaan ñã mĩa hulíng kalooban ñã isáng tao)... ¡*Vae illis! Ubi est fumus ibi est ignis! Similis simili gaudet; alqui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberis!*....^[268]

At nagpapailing-iling na masamá ang loob.

—¡Saturnino, anó ang nangyayari sa iyo!—ang sigáw ni capitana Tinchang, na puspós ñã tacot;—¡ay, Dios co! ¡Namatáy! ¡Isáng manggagamót! ¡Tinong, Tinonggoy!

Dumaló ang dalawáng anác na babae at nagpasimula ang tatló ñã pananambitan.

—¡Itó'y isang panghihimatáy lámang, pinsan, isáng panghihimatáy! Lalo pa sanang icatutuwâ co cung ... cung ...; datapuwa't sa cawaláng palad ay walà cung di isáng panghihimatay lamang. *Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbayanis*.^[269] ¡Magdalá cayó rito ñã tubig.

—¡Huwág cang mamatáy!—ang panambitan ñã babae;—¡huwág cang mamatáy, sa pagcá't paririto silá't huhulihin icaw! ¡Ay, cung icaw ay mamatáy at saca pumarito ang mĩa sundalo, ¡ay! ¡ay!

Winiligán n̄ pinsan n̄ tubig ang mukha ni capitang Tinong, at pinag-saulian itó n̄ pag-iisip.

—¡Halá, huwág cayóng umiyác! *Inveni remedium*, nasumpunġan co na ang gamót. Ilipat natin siyá sa canyáng hihigán; ¡hala! ¡tapanġan ninyó ang inyóng loob! nárito acó at ang lahát n̄ carununġan n̄ mġa tao sa una.... Magpatawag cayó n̄ isáng doctor;—at nġayón din, pinsan cong babae, pumaroon ca sa capitán general at dalhán mo siyá n̄ isáng handóg, isáng tanicalang guinto, isáng singsíng.... *Dadivae quebrantant peñas*; (dumudurog n̄ bató ang handóg); sabihin mong iyá'y handóg dahil sa pascó. Sarhán ninyó ang mġa bintanà, ang mġa pintô, at sino mang magtanóng sa aking pinsan, sabihin ninyóng may sakít na mabigát. Samantala'y susunuguin co ang lahát n̄ mġa súlat, mġa papel at mġa libró at n̄ huwag siláng macakita n̄ anó man, gaya n̄ guinawâ ni don Crisóstomo. *Scripti testes sunt! Quod medicamenta, non sanant, ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat* [270].

—¡Oo, tanggapin mo, pinsan; sunuguin mong lahát!-ani capitana Tinchang;—nárito ang mġa susi, nárito ang mġa sulat ni capitang Tiago, ¡sunuguin mong lahát! Huwag ca sanang mag-iiwan n̄ anó mang pamahayagang galing sa Europa, sa pagcá't totoong nacapagbibigay panġanib. Nárito itong mġa *The Times* na aking iniinġata't n̄ mapagbalutan n̄ mġa sabón at n̄ mġa damít. Nárito ang mġa libro.

—Pumaroon ca na sa capitán general, pinsan,—aní Primitivo;—pabayaán mo acóng mag-isá. *In extremis extrema*. Bigyán mo acó n̄ capangyarihan n̄ isáng tagapamatnugot na romano, at makikita mo cung paano ang pagliligtás na gagawín co sa bay ... sa aking pinsáng lalaki bagá.

At nagpasimula n̄ sunódsunod na pag-uutos, n̄ paghalo n̄ mġa estante, n̄ pagpupunit n̄ mġa papel, mġa libró, mġa sulat at iba pa. Hindi nalao't nag-álab sa *cocina* ang isáng sigâ; caniláng sinibác n̄ palacól ang mġa lumang escopeta; itinapon nilá sa cumón ang mġa cálawanġing revolver; ang alilang babaeng ibig sanang iligpít ang cañón n̄ isáng revolver at n̄ magamit na hihip ay kinagalitan:

—¿*Conservare etiam sperasti, perfida?* ¡Sa apóy!

At ipinatuloy ang canyáng pagsúnog.

At nacakita n̄ isáng libróng ang balát ay pergamino (balát n̄ vaca) ay binasa niyá ang pangalan:

«M̄ga revoluci3n n̄ m̄ga globo sa lan̄git» (m̄ga ganáp na pag-inog n̄ m̄ga planeta sa caniláng talagáng tinatacbuhan), na sinulat ni Copérnico; ¡pfui! ¡ite maledicti, in ignem calanis!—ang bigláng sinabi at saca inihaguis sa nin̄gas. ¡M̄ga revoluci3n at saca si Copérnico pa! ¡Patong patong na casalanan! Cung di dumating acó sa capanahunan ... «Ang calayaan n̄ Filipinas»; ¡Tatata! ¡pagca m̄ga libro! ¡Sa apóy!

At sinunog ang m̄ga libróng waláng caanoano mang casamaan, na sinulat n̄ m̄ga taong waláng malay. Hindi man lamang nacaligtas ang nagn̄gan̄galang «Capitang Juan», na napacawalang sala. May catuwiran si pinsáng Primitivo: nagbabayad ang m̄ga waláng casalanan sa m̄ga sála n̄ m̄ga macasalanan.

Nang macaraan ang ápat ó limáng oras ay pinagsasalitaan ang casalucuyang m̄ga nangyayari sa isáng púlong n̄ m̄ga nagmámataas, sa loob n̄ Maynilà. Silá'y caramihang matatandáng babae at m̄ga dalagang matatandáng nacaca-ibig mag-asawa, m̄ga asawa ó m̄ga anác na babae n̄ m̄ga cawaní n̄ pamahalaan, nan̄gacasuot n̄ báta, nan̄gagpápaypay at nan̄gaghíhicab. Capanayám n̄ m̄ga lalaki, na cawan̄gis din namán n̄ m̄ga babaeng sa caniláng pagmumukha'y nahihwatigan kung anó ang caniláng pinag-aralan at ang caniláng pinagbuhatan, ang isáng guinoong may catandáan na, maliit at pingcáw, na pinagpipitaganan n̄ m̄ga naroroon, at siyá namá'y nagpapakita sa canyáng m̄ga caharap n̄ isáng pagpapawaláng halagá sa canyáng hindi pag-imic.

—Ang catotohanan ay dating totoong nasususot acó sa m̄ga fraile at sa m̄ga guardia civil, dahil sa cagaspan̄án n̄ caniláng m̄ga asal,—ang sabi n̄ isáng matabáng guinoong babae; n̄gunit n̄gayóng nakikita co ang sa canila'y pinakikinabang at ang caniláng m̄ga paglilingcod, hálos aking icagágalac na pacasál sa alín man sa canilá. Macabayan acó.

—¡Gayón din ang sabi co!—ang idinagdág n̄ isáng babaeng payát;— ¡sáyang at n̄gayo'y walâ rito ang náunang gobernador; cung siyá ang náririto'y lilinising parang «patena» ang bayang itó!

—¡At malilipol ang m̄ga lahi n̄ m̄ga filibusterillo!

—Hindi ba ang sábiha'y marami pa ang m̃ga pulóng kinacailañgang padalhañ ñg m̃ga mámamayan doon. ;Bakit hindi itápon doon ang ganyán caraming mayayabang na m̃ga indio! Cung acó ang capitán general....

—M̃ga guinoong babae,—anáng pingcáw;—nalalaman ñg capitán general cung anó ang canyáng catungculan; ayon sa aking náring̃ig ay totoong galit na galit siyá; sa pagcá't canyáng pinuspós ñg m̃ga biyaya ang Ibarrang iyán.

—;Pinuspos ñg m̃ga biyaya!—ang inulit ñg payát na babae, na nagpápaypay ñg malaki ang poot;—;tingnán na ñga lamang ninyó ang pagca hindi marunong cumilala ñg útang na loob nitong m̃ga indio! ;Mangyayari bagáng silá'y ipalagáy na m̃ga tao sa pagpapanayám? ;Jesús!

—At ;nalalaman ba ninyó ang aking náring̃ig?—ang tanóng ñg isáng militar.

—;Tingnán natin!—;Anó iyón?—;Anó ang sinasabi nilá?

—Pinagtitibay ñg m̃ga taong mapaniniwalaan,—anáng militar sa guitná ñg lalong malakíng hindi pag-imic ñg madlá;—na ang lahat ñg m̃ga caiñgayang iyón sa pagtatayô ñg isáng páaralan ay walâ cung di pawang catacata lámang.

—;Jesús! ;nakita na ninyó?—ang bigláng sinabi ñg m̃ga babae, na nañgag sisipaniwalà na sa catacata.

—Isáng sangcalan lámang ang páaralan; ang bantà niyá'y magtayô ñg isáng cutà, at ñg buhat doo'y macapañganlóng cung silá'y lusubin na namin....

—;Jesús! ;pagcálakilaking cataksilan! Ang isáng indio ñga lámang ang tañging macapagtátaglay ñg ganyáng pagcaimbiimbíng m̃ga isipan,—ang bigláng sinabi ñg babaeng matabâ. Cung acó ang capitán general, nakita sana nilá ... nakita sana nilá....

—;Gayón din ang sabi co!—ang bigláng sinabi namán ñg babaeng payát na ang pingcáw ang kinacausap. Dáracpin co ang lahat ñg abogadillo, cleriguillo, máñgañgalacal, hindi co na pagagawán pa ñg *causa* at silá'y

aking itatapon ó ipadádalá sa ibáng lupaín. ¡Bawa't masamá'y bunutin patí nã ugát!

—¡Abá, sabihana'y castilà ang magugulang nã filibusterillong iyán!— ang pahiwatig nã pingcáw na hindi tumitingin canãino man.

—¡Ah, gayón palá!—ang sinabing mariin nã hindi masiyahang babaeng matabâ;—¡cailán ma'y ang mãga halúan ang dugô! ¡sino mang indio'y hindi nacawawatas nã panghihimagsic! ¡Mag-alagà ca nãga namán nã mãga uwác! ¡mag-alagà ca nãga namán nã mãga uwác!...

—¿Nalalaman ba ninyó ang narinãig cong salitaan?—ang itinanóng nã isáng babaeng halúan ang dugô (mestiza), na sa gayóng paraa'y pinutol ang salitaan.—Ang asawa raw ni capitáng Tinong ... ¿naaalaala ba ninyó? iyong may-ari nã bahay na ating pinagsayawan at hinapunan niyóng fiesta sa Tundó...

—¿Iyón bang may dalawáng anác na babae? ¿at anó?

—¡Abá, ang babaeng iyó'y bagong caháhandog nãgayóng hapon sa capitán general nã isáng singsing na isáng libong piso ang halagá!

Luminãón ang pingcáw.

—¿Siyá nãga ba? ¿at bakit?—ang tanóng na numíningning ang mãga matá.

—Ang sabi raw nã babae, iyón daw ay bigáy niyáng papascó....

—¡Isáng buwán pa muna ang lálampas bago dumating ang pascó!

—Marahil nanãganãanib na bacá lagpacán siya nã sigwá ...—ang pahiwatig nã babaeng matabâ.

—At caya siyá'y cumúcubli,—ang idinugtóng nã babaeng payát.

—Ang pagsasangaláng cahi't hindi pinúpucol nino man ay pagpapakilalang tunay na may casalanan.

—Iyán nãga ang sumasaisip co; tinamaan ninyó ang sugat.

—Kinacailanǵang tingnáng magalíng iyán,—ang hiwatig nǵ pingcáw;
—nanǵanǵanib acóng baca riyá'y may nacáculong na pusà.

—¡Nacáculong na pusà! iyán nǵa! iyán nǵa sana ang sasabihin co!—
ang inulit nǵ babaeng payát.

—At acó,—ang sinabi namán nǵ isáng babae, na umagaw nǵ pananalita sa payát;—ang asawa ni capitang Tinong ay napacaramot ... hanggá nǵayo'y hindi pa tayo pinadádalhan nǵ anó mang hangdóg, gayóng tayo'y napaparoon na sa canyáng bahay. Tingnán ninyó, pagcá ang isáng maramot at macamcam ay nagbibitiw nǵ isang handóg na isáng libong piso'y ...

—¿Nǵuni't totoó ba iyán?—ang tanóng nǵ pingcáw.

—¡At napacatotoo! ¡at napacatunay! sinabi sa aking pinsáng babae nǵ nanǵinǵibig sa canyá, na ayudante nǵ capitán general. At hálos ibig cong acalaing ang singsíng na iyón ang suot nǵ panǵanay nǵ araw nǵ cafiestahan. ¡Siya'y lagui nǵ batbát nǵ mǵa brillante!

—¡Siya'y isáng tindahang lumalacad!

—Isáng paraan din namáng magalíng upáng macapagbilí, na gaya rin nǵ alin man sa ibáng mǵa paraan. Nang huwag nǵ bumilí pa nǵ isáng tautaohan ó bumayad pa nǵ isang tindahan....

Linisan nǵ pingcáw ang pulong na iyon sa pamamag-itan nǵ isáng dahilán.

At nǵ macaraan ang dalawáng oras, nǵ nanǵatutulog na ang lahat, tumangáp ang iláng namamayan sa Tundo nǵ isáng anyaya sa pamamag-itan nǵ mǵa sundalo ... Hindí mapabayáan nǵ Punong may capangyarihang ang mǵa tanǵing táong mǵa mahal at may mǵa pag-aari ay matulog sa caniláng báhay, na hindi magalíng ang pagcacainǵat at bahagya na ang lamig: ang pagtulog sa Fuerza nǵ Santiago at iba pang mǵa bahay nǵ gobierno'y lálong tiwasáy at nagsasauli nǵ lacas. Casama sa mǵa táong itóng pinacamamahal ang caawa-awang si capitang Tinong.

Decorative motif

LX.

MAG-AASAWA SI MARIA CLARA.

Natútuwâ n̄ mainam si capitán Tiago. Sa boong panahóng itóng catacot-tacot ay walâ sino mang nakialam sa canyá: hindi siyá ibinilanggô, hindi pinahirapan siyá sa pagcáculong na sino ma'y hindi macausap, m̄ga pagtanóng, m̄ga máquina eléctrica, m̄ga waláng licat na pagbasâ n̄ tubig mulâ sa talampacan hanggáng tuhod sa m̄ga tahanang na sa ilalim n̄ lupà, at ibá pang m̄ga catampalasanang totoong kilalá n̄ m̄ga tan̄ging guinoong tumatawag sa caniláng sarili n̄ «civilizado». Ang canyáng m̄ga caibigan, sa macatuwíd bagá'y ang canyáng naguíng m̄ga caibigan (sa pagcá't tinalicdán na n̄ga n̄ lalaki ang canyáng m̄ga caibigang filipino, mulâ sa sandaling silá'y maguíng m̄ga hinalain sa gobierno), nan̄gagbalíc na namán sa canícaniláng bahay, pagcatapos n̄ iláng araw n̄ caniláng pagliliwalíw sa m̄ga bahay n̄ gobierno. Ang capitán general din ang siyáng sa canilá'y nagpalayas sa m̄ga tahanang canyáng pinamamahalaan, palibhasa'y ipinalagáy niyáng hindi silá carapatdapat na manatili roon, bagay na lubháng ipinagdamdám n̄ pingcaw, na ibig sanang ipagsayá ang malapit n̄ dumating na pascó sa casamahan n̄ gayóng mayayaman at masagana.

Umuwi sa canyáng bahay si capitáng Tinong na may sakít, putlain at namámagâ,—hindi nacagalíng sa canyá ang pagliliwalíw,—at lubháng nagbago, na anó pa't hindi nagsásalitâ n̄ catagâ man lamang, hindi bumabatì sa canyáng m̄ga casambaháy, na tumatan̄gis, nagtátawa, nagsásalitâ at nan̄gahahalíng sa galác n̄ loob. Hindi na umaalis sa canyáng bahay ang cahabaghabag na tao, at n̄ huwág lumagáy sa pan̄ganib na macabatì sa isáng filibustero. Cahit ang pinsán mang si Primitivo, bagá man tagláy niyá ang boong carunun̄gan n̄ m̄ga tao sa una, ay hindi macuhang siyá'y mapaimíc.

—*Crede, prime*,—ang sabi sa canyá;—pinisíl sana nilá ang liig mo cung hindi co sinunog ang lahat mong m̃ga papel; datapuwa't cung nasunog co sana ang boong bahay, hindi man lamang sana hinipo cahi't ang buhóc mo. Pero *quod eventum, eventum; Gracias agamus Domino Deo quia non in Marianis Insulis es, camoles seminando*[271].

Hindi cailâ cay capitán Tiago ang m̃ga nangyaring catulad ñ pinagdanasan ni capitán Tinong. Nagcacanlalabis sa lalaki ang pagkilalang utang na loob, bagá man hindi niyá maturól cung sino caya ang pinagcacautang ñ niyá ñ gayóng tanġing m̃ga pagtatangkilic. Ipinalálagay ni tía Isabel na ang bagay na iyó'y himalâ ñ Virgen sa Antipolo, ñ Virgen del Rosario, ó cung hindi ma'y ñ Virgen del Cármen, at ang lalong caliitang canyáng mahihinala'y himalâ ñ Nuestra Señora de la Correa: ayon sa canyá'y hindi sasala sa alin man sa canilá ang gumawâ ñ himalâ. Hindi itinátanggui ni capitán Tiago ang cababalaghán, ñuni't idinúrugtong:

—Pinaniniwalaan co, Isabel, datapuwa't marahil ay hindi guinawáng mag-isa ñ Virgen sa Antipolo; marahil siyá'y tinulunġan ñ aking m̃ga caibigan, ñ aking mamanuganġin, ni guinoong Linares, na nalalaman mo nang binibirò pati ni guinoong Antonio Cánovas, iyón bagáng nacalagáy ang larawan sa «Ilustración», iyóng aayaw papaguingdapating ipakita sa m̃ga tao cung di ang cabiyác lamang ñ canyáng mukhá.

At hindi mapiguil ñ mabait na tao ang isáng ñgití ñ canyáng pagcatuwâ, cailán ma't canyáng máringig ang isáng mahalagáng balità tungcól sa m̃ga nangyari. At tunay ñga namáng dapat icatuwâ. Pinagbubulungbulunġanang mabibitay si Ibarra; sa pagcá't bagá man maraming totoo ang m̃ga caculanġang pangpatibay upáng siyá'y maparusahan, nitóng huli'y may sumipót na nagpapatotoo sa sumbóng na laban sa canyá; na may m̃ga pahám na nagsaysáy na maáari ñgang cutà ang escuélahan, ayon sa anyó ñ pagcacágawâ, bagá man may caunting caculanġán, bagay na siyá na ñga lamang maásahan sa hanġál na m̃ga indio. Ang m̃ga alinġawnġaw na itó ang siyáng sa canyá'y nacapapanatag at nacapagpangití sa canyá.

Cung paano ang pagcacaiba ñ m̃ga bálac ni capitáng Tiago at ñ canyáng pinsáng babae, nanġagcacahatì namán ang m̃ga caibigan ñ familia sa dalawáng bahagui; nananalig ang isáng bahaguing yaó'y gawâ ñ himalâ,

at ang isáng bahagui namá'y inaacalang gawâ yaón ñg pámahalaan, bagá man ang naniniwalà ñg ganito'y siyáng lalong cácauntî. Nagcacabahabahagui namán ang m̃ga nagpapalagay na yaó'y himalâ: nakikita ñg sacristan mayor sa Binundóc, ñg babaeng maglalacò ñg candilà at ñg puno ñg isáng cofradía, ang camáy ñg Dios na pinagagalaw ñg Virgen del Rosario; sinasabi namán ñg insíc na magcacandilà na siyáng nagbibili ñg candilà cay capitán Tiago cung siyá'y napasasa Antipolo, casabay ang pagpapaypáy at pag-ugóy ñg m̃ga hità:

—¡No siya osti gongóng; Miligen li Antipolo esi! Esi pueli mas con tolo; no siya osti gongóng.[272]

Pinacámamahal ni capitang Tiago ang insíc na iyón, na nagpapánggap na manghuhulà, manggagamot, at ibá pa. Minsa'y sa pagtingin sa palad ñg camáy ñg canyáng nasirang asawang na sa icaanim na buwan ang cabuntisán ay humulà ñg ganitó:

—¡Si eso no hómele y no pactaylo, mujé juete-juete![273]

At sumilang sa maliwanag si María Clara upáng maganap ang hulà ñg hindi binyagan.

Si capitan Tiago'y maiñgat at matatacutin, caya't hindi agad-agad macapagpasiyá na gaya ñg guinawa ni Paris na taga Troya, hindi niyá matañgi ñg gayón gayón lamang ang isá sa dalawáng Virgen, sa tacot niyáng bacá magalit ang isá sa canilá, bagay na macapágbibigay ñg malaking capahamacán.—«¡Mag ingat!»—ang sabi niyá sa canyáng sarili; —«¡baca pa ipahamac natin!»

Na sa ganitóng pag aalinlañgan siyá, ñg dumating ang pangcát na cacampi ñg gobierno; si doña Victorina, si Don Tiburcio at si Linares.

Nagsalitâ si doña Victorina sa ñgalán ñg tatlong lalaki, bucód sa nauucol sa canyáng sarili; binanguit niyá ang m̃ga pagdalaw ni Linares sa capitan general, at inulit-ulit ang cabutihang magcaroon ñg isang camag anac na mataás na tao.

—¡Ná!—ang iwinacas,—como izimos: el que a buena zombra ze acobija buen palo ze le arrima.[274]

—¡Tum ... tum ... tumbalic, babae!—ang isinala n̄ doctor.

May tatlong araw n̄ guinágagad ni doña Victorina ang m̄ga andaluz, sa pamamag-itan n̄ pag-aalis n-g "d" at sa paghahalili n̄ "z", at ang hanḡad niyáng ito'y waláng macapag-alis sa canyáng ulo; mamagalingin pa niyang canyáng ipabugnós ang canyáng postizong buhóc na kinulót.

—¡Zi!—ang idinugtóng, na ang tinutucoy ay si Ibarra:—eze lo tenfa muy merezio; yo ya lo ije cuando le vi la primera vez; ezte un filibuztero ¿ique te ijo a ti, primo, el general? ¿Que le haz icho, que noticias le izte é Ibarra?[275]

At n̄ makita niyáng nalalaon n̄ pagsagót ang pinsan, nagpatuloy n̄ pananalita na si capitang Tiago ang kinacausap:

—Créame uzté, zi le conenan a muelte, como ez e ezperar, zera por mi primo.[276]

—¡Guinoong babae! ¡guinoong babae!—ang itinutol ni Linares. Datapuwa't hindi niyá itó binigyang panahón.

—¡Ay, qué iplomático te haz güerto! Zabemos qwe ere; i el conzejero del General, que no puede vivir zin ti ... ¡Ah, Clarita! ¡qué placer é verte! [277]

Humaráp si Maria Clarang namúmutlâ pa, bagá man nananag-uli na ang dating cagalingan n̄ catawang pinapanghina n̄ sakit. Napupuluputan ang mahabang buhóc n̄ sutlang cintas na may culay bughaw. Kiming bumati, n̄gumitî n̄ mapanglaw, at lumapit cay doña Victorina upang gawin ang paghahalicang caugalîan sa m̄ga babae.

Pagcatapos n̄ caugalîang cumustahan, nagpatuloy n̄ pananalitâ ang nagpápanggap na andaluza:

—Venimos á visitaroz; ¡oz haveiz zalbao graziaz á vuestraz relacionez![278] na canyáng tinítinḡnan n̄ macabulugan si Linares.

—¡Tinangkilic n̄ Dios ang aking amá!—ang marahang isinagót n̄ dalaga.

—Zi, Clarita, pero el tiempo é los milagroz ya ha pazeo: rozotroz loz ezpañolez ecimoz: ezconfía é la Virgen y échate á corré.[279]

—¡Tum ... tum ... tumbalíc!

Si capitán Tiago na hanggang sa sandalíng yaó'y hindi nacacaguiit sa pananalitá'y nanġahás tumanóng, at bago pinakinggáng magalíng ang sagót:

—Cung gayó'y inaacalà po ba ninyó, doña Victorina, na ang Virgen ...?

—Venimoz precisamente á hablar con uzté é la *Virgen*,[280]—ang matilinghagang sagót ni doña Victorina, na itinuturo si María Clara;—tenemos que hablar é negocioz.[281]

Napagkilala nġ dalagang dapat niyáng lisanin ang nanġagsasalitaan, caya't humanap siyá nġ dahilán at lumayo roon, na nanġanġabay sa mġa casangcapan.

Napacaimbî at napacalisya ang salitaan at usapan sa pagpupulong na itó caya't minamagaling pa namin ang huwág nġ saysayin. Sucat nġ sabihing nġ silá'y magpaalaman ay pawang nanġatutuwang lahát, at sinabi pagcatapos ni capitan Tiago ang ganitó cay tía Isabel:

—Ipasabi mo sa fonda, na bucas ay mag-aalay tayo nġ piguing. Untiunting ihandà mo si María Clara na ating ipacacasal na hindi malalaon.

Tiningnan siya ni tía Isabel na nagugulat.

—¡Makikita mo rin! ¡Pagca naguíng manugang na natin si guinoong Linares, magmamanhic-manaog tayo sa lahat nġ mġa palacio; pananaghilán tayo, manġamamatay ang lahat sa capanahilian!

At sa gayón nġa'y kinabucasan nġ gabi'y mulî na namáng punô nġ tao ang bahay ni capitan Tiago, at ang caibhán lamang nġayo'y pawang mġa castila't insíc lamang ang canyáng mġa inanyayahan; tungcól sa magandáng cabiyác nġ cataoha'y ipinakikiharap doon nġ mġa babaeng castilàng tubò sa España at sa Filipinas.

Náririyang ang pinacamarami sa ating mġa cakilala; si parì Sibyla, si parì Salvi, na casama nġ iláng mġa franciscano't mġa dominico; ang

matandang teniente ñ guardia civil na si guinoong Guevara, na lalo ñ mapanglâw ang mukhâ cay sa dati; ang alferez na sinásaysay na macalibo na ang canyáng dinanas na pakikibaca, na minámasdan ang lahat ñ boong pagpapalalò, palibhasa'y sa acalà niyá'y siyá'y isáng don Juan de Austria sa catapanñan; ñgayó'y teniente siyá't may gradong comandante; si De Espadaña, na canyáng minámasdan itó ñ boong gálang at tacot at iniwasan ang canyáng titig, at si doña Victorina na nagnñingitñit. Hindi pa dumarating si Linares, sa pagcá't palibhasa'y mahalagáng guino, dapat na siyá'y magpáhuli sa pagdating cay sa mña ibá: may mña taong nápacatunñag, na ang acala'y cung magpáhuli ñ isáng oras sa lahat ñ bagay, naguiguing malalaking tao na.

Si María Clara ang siyáng tinútudlâ ñ mña upasalâ: sinalubong silá ñ dalaga ñ alinsunod sa ugaling pakikipagmahalan, na hindi nalilisan ang canyáng anyóng malungcót.

—¡Psh!—anáng isáng dalaga;—may caunting capalaluan....

—Magandagandá rin namán,—ang sagót namán ñ isáng dalaga rin;—datapuwa't ang lalaking iyá'y pumili sana ñ ibáng dalaga na hindi totoong mukháng tanñá.

—Ang salapî, caibigan; ipinagbíbili ñ makisig na binatâ ang canyáng sariling catawán.

Sa cabiláng dáco'y itó namán ang salitaan:

—¡Pacacasal ñgayóng ang unang nanñibig sa canyá'y malapit ñ bitayin!

—Tinatawag cong mainñat ang ganyán; pagdaca'y handâ na ang cahalili.

—¡Abá, cung mabao!...

Náririnñig marahil ang gayóng mña salitaan ñ dalagang si María Clara, na nacaupô sa isáng silla at naghuhusay ñ isáng bandejang mña bulaclác, sa pagcá't námamasid na nanñánñatal ang canyáng mña camáy, minsang mamutlá't manñatlabing macáilan.

Malacás ang salitaan sa pulutóng ñg m̃ga lalaki, at, ayon sa caraniwa'y pinag uusapan nilá ang ucol sa hulíng m̃ga nangyari. Nañgag salitaang laháť patí ni don Tiburcio, liban na lamang cay parí Sibyla, na nananatili sa pagpapawaláng halagáng hindi pag-imíc.

—¿Náringig cong lilisanin daw po ninyó, pari Salví, ang bayan?—ang tanóng ñg bagong teniente, na dahil sa canyáng pagcataas sa catungcula'y ñgayó'y naguín mairuguín.

—Walâ na acóng sucat gawín sa bayang iyán; sa Maynilà na títira acó magpacailan man ... ¿at cayó pô?

—Lilisanin co rin ang bayan,—ang isinagót na casabay ang pagtindíg; —kinacailañgan acó ñg gobierno, upáng aking linisin ang m̃ga lalawigan sa m̃ga filibustero, na ang casama co'y isáng pulutóng ñg m̃ga sundalo.

Dagling tiningnán siyá ni pari Salví mulâ sa m̃ga paá hanggáng sa ulo, at sacâ siyá tinalicuráng lubós.

—¿Tunay na bang nalalaman cung anó ang cahihinatnan ñg pangulo ñg m̃ga tulisan, ñg filibusterillo?—ang tanóng ñg isáng cawaní ñg pámahalaan.

—¿Si Crisóstomo Ibarra ba ang sinasabi ninyó?—ang tanóng ñg isá.—Ang lalong mahihintay at siyá namáng sumasacatuwiran ay siyá'y bitaying gaya ñg m̃ga binitay niyóng 72.

—¿Siyá'y itatapon!—ang sinabing mapanglâw ñg matandáng teniente.

—¿Itatapon! ¿Itatapon lamang siyá! ¿Ñguni't marahil ay mananatili sa tapunán magpacailán man!—ang bigláng sinabing sabaysabay ñg ilán.

—Cung ang binatàng iyán,—ang patuloy na sinabi ñg teniente Guevara, ñg malacás at anyóng may galit;—ay natutong mag-íñgat; cung siyá'y natutong huwag tumiwalang totoo sa m̃ga tañging taong canyáng casulatán; cung hindi sana napacadunong ang ating m̃ga físcal na magbigáy kahulugán ñg napacalabis namán sa nasusulat, pinasiyahán sanang waláng anó mang casalanan ang binatàng iyán.

Ang pagpapatibay na itó ñg matandáng teniente at ang anyô ñg canyáng tínig ay nagbigáy ñg malakíng pangguiguilalás sa m̃ga nakíkinig,

na waláng nasabing anó man. Tuminǵín sa ibáng daco si pari Salví, marahil nǵ huwag niyáng makita ang titig na mapangláv nǵ matandâ. Nalaglág sa mǵa camáy ni María Clara ang mǵa bulaclác at hindi nacakilos. Si pari Sibylang marunong sa hindi pag-imic, tila mandín siyáng tanging marunong namáng tumanóng.

—¿May sinasabi pô ba cayóng mǵa sulat, guinoong Guevara?

—Sinasabi co ang sinalitâ sa akin nǵ *defensor* (tagapagtanggól), na gumanáp nǵ canyáng catungculan nǵ boong casipaga't pagmamalasakit. Liban na lamang sa iláng mǵa talatang may culabóng pananalitâ, na isinulat nǵ binatàng itó sa isáng babae, bago siyá yumaong ang tunǵo'y sa Europa, mǵa talatang kinakitaan nǵ fiscal nǵ isáng balac at isáng balà laban sa Gobierno, na canyáng kinilalang siyá nǵâ ang may sulat, waláng násumpunǵang anó mang bagay na mapanghawacan upáng siyá'y mabigyáng casalanan.

—¿At ang *declaración* (sinaysáy) nǵ tulisán bago siyá mamatáy?

—Nasunduan nǵ defensor na mawal-ang halagá, sa pagcá't ayon din sa tulisáng iyón, silá'y hindi nakipag-usap cailán man sa binatâ, cung di sa isáng nagnǵanǵalang Lucas lamang, na canyáng caaway, ayon sa napatotohanan, at nagpacamatáy, marahil sa sigáw nǵ sariling budhî. Napatotohanang pawang taksíl na gagád lamang ang mǵa letra nǵ casulatang nacuha sa bangcay niyá, sa pagcá't ang letra'y catulad nǵ dating letra ni guinoong Ibarra nǵ panahóng may pitóng taón na nǵayón ang nacararaan, datapuwa't hindi catulad nǵ letra niyá nǵayón, bagay na nagpapasapantahang ang gumamit na huwaran ay itóng sulat na guinamit upáng siyá'y isumbóng. Hindi lamang itó, sinasabi nǵ defensor, na cung di raw kinilalang siyá ang may titic nǵ sulat na iyón, malaki sanang cagalingán ang sa canyá'y nagawa, datapuwa't pagcakita niya sa sulat na iyó'y namutlá siyá, nasirà ang loob at pinagtibay ang lahat nǵ doo'y natititic.

—Ang sabi pô ninyó,—ang tanóng nǵ isáng franciscano;—ay nauucol ang sulat na iyón sa isáng babaeng canyáng pinagpadalhan, ¿anó at dumating sa camáy nǵ fiscal?

Hindi sumagót ang teniente; tinitigang sandalî si pari Salvi, at sacâ lumayô, na pinipilipit na nanǵanǵatal ang matulis na dulo nǵ canyáng

balbás na úbanin, samantalang pinag-uusapan n̄ m̄a ibá ang m̄a bagay na iyón.

—¡Diyá'y nakikita ang camáy n̄ Dios!—anáng isá;—kinasusutan siyá patí n̄ m̄a babae.

—Ipinasunog ang canyáng bahay, sa acalà niyáng sa gayó'y macalíligtas siyá, datapuwa't hindi niyá naisip ang nacalingid, sa macatuwíd baga'y ang canyáng caagulo, ang canyáng *babae*,—ang idinugtóng n̄ isáng tumatawa.—¡Talagá n̄ Dios! ¡Santiago, ipagtanggól mo ang España!

Samantala'y humintô ang matandáng militar, sa isá sa canyáng pagpaparoo't parito, at lumapit cay María Clara, na nakikinig n̄ salitaan, hindi cumikilos sa canyáng kinauupuan; sa m̄a paanan niyá'y naroroon ang m̄a bulaclác.

—Cayó po'y isáng dalagang totoong matalinò,—ang marahang sinabi sa canyá n̄ teniente,—magalíng pô ang inyóng guinawâ n̄ inyóng pagcacábigay n̄ sulat ... sa ganyáng paraa'y macaaasa cayóng dalawá sa isáng mapanatag na hinaharap.

Nakíta n̄ dalagang lumálayô ang teniente na ang m̄a matá'y anyóng na hahalíng at kinacagat ang m̄a labì. Sa cagalingang palad ay nagdaan si tía Isabel. Nagcaroon si María Clara n̄ casucatang lacás upáng siyá'y tangnán sa damít.

—¡Tia!—ang ibinulóng.

—¿Anó ang nangyayari sa iyó?—ang itinanóng ni tía Isabel, na gulát, n̄ canyáng mámasdan ang mukhà n̄ dalaga.

—¡Ihatid pô ninyó acó sa aking cuarto!—ang ipinakiusap, at sacà bumitin sa camáy n̄ matandà upáng macatindig.

—¿May sakít ca, anác co? ¿Tila nawalán icaw n̄ m̄a butó? ¿anó ang nangyayari sa iyó?

—Isáng hilo ... ang dami n̄ tao sa salas ... ang dami n̄ ilaw ... kinacailanġan cong magpahinġa. Sabihin pô ninyó sa tatay na matutulog acó.

—¡Nanglálamig ca! ¿ibig mo ba ang chá?

Umilíng si María Clara, sinarhán n̄g susi ang pintô n̄g canyáng tulugán, at salát na sa lacás ay nagpatihulóg sa sahíg, sa paanán n̄g isáng larawan at sacâ humagulhól:

—¡Iná! ¡iná! ¡aking iná!

Pumapasoc ang liwanag n̄g buwán sa bintanà at sa pintuang canugnóg n̄g bataláng bató.

Nagpapatuloy ang música n̄g pagtugtóg n̄g masasayang *vals*; dumarating hanggáng sa tulugán ang m̄ga tawanan at ang alinḡawn̄gáw n̄g m̄ga salitaan; macailang tumugtóg sa canyáng pintuan ang canyáng amá, si tía Isabel, si doña Victorina at patí si Linares, datapuwa't hindi cumilos si María Clara: malacás na hingal ang tumatacas sa canyáng dibdib.

Nagdaan ang m̄ga horas: natapos ang m̄ga catuwaan sa mesa, náririnḡig ang sayáw, naupós ang candilà at namatáy, datapuwa't nanatili ang dalaga sa hindi pagkilos sa tabláng sahig, na liniliwanagan n̄g buwán, sa paanán n̄g larawan n̄g Iná ni Jesús.

Untiunting nanag-uli ang báhay sa catahimican, nan̄gamatáy ang m̄ga ilaw, mulíng tumawag si tía Isabel sa pintuan.

—¡Abá, nacatulog!—anáng tía n̄g sabing malacás; palibhasa'y bata't waláng anó mang pinanínimdim, tumutulog na parang patáy.

Nang lubhâ n̄g tahimic ang lahát; nagtindig si María Clara n̄g marahan at luminḡap sa canyáng paligid: námasid ang bataláng bató, ang maliliit na m̄ga bálag, na napapaliguan n̄g mapangláv na liwanag n̄g buwán.

—¡Isáng mapanatag na hináharap! ¡Tumutulog na parang patáy!—ang sinabi n̄g marahan at sacâ tinun̄go ang bataláng bató.

Nagugupiling ang ciudad, waláng naririnḡig na manacanacâ cung dí ang ugong n̄g isang cocheng nagdaraan sa tuláy na cahoy sa ibabaw n̄g ilog, na ilinarawan n̄g payapang tubig nitó ang sinag n̄g buwan.

Tumin̄gala ang dalaga sa langit na ang calinisa'y wan̄gis sa zafir; marahang hinubád ang canyáng m̄ga sinsing, m̄ga hicáw, m̄ga aguja at

peineta, inilagáy niyá ang lahat n̄ itó sa palababahan n̄ batalán at tiningnan ang ílog.

Humintô ang isáng bancáng tiguíb n̄ damó sa paanán n̄ ahunáng nalalagay sa bawa't bahay na na sa pampangin n̄ ilog. Isá sa dalawáng lalaking nacasacáy sa bangcáng iyón ay pumanhic sa hagdanang bató, linundág ang pader, at n̄ macaraan ang sandali'y náringig ang canyáng m̄a paglacad na pumápanhic sa hagdanan n̄ batalán.

Nakita siyá ni María Clarang tumiguil pagcakita sa canyá, n̄uni't sumandal lamang, sa pagcá't untiunting lumapit at tumiguil n̄ tatlong hacbáng na lámang ang layó sa dalaga. Umudlót si María Clara.

—¡Crisóstomo!—ang sinabing marahang puspós n̄ tácot.

—¡Oo, acó'y si Crisóstomo!—ang isinagót n̄ binatà n̄ boong capanglawan.—Kinuha acó sa bilanguang pinag absan̄án sa akin n̄ aking m̄a caibigan, ni Elias, isáng caaway, isáng táong may catuwirang acó'y pagtamnan n̄ galit.

Sumunod sa m̄a salitáng itó ang isáng mapangláv na hindi pag-imic; tumun̄gó si María Clara at inilawít ang dalawáng camáy.

Nagpatuloy n̄ pananalitâ si Ibarra:

—¡Isinumpâ co sa piling n̄ bangcáy n̄ aking ináng icaw ay aking paliligayahin, cahi't anó man ang aking cáratnan! Mangyayaring magcúlang icaw sa iyóng isinumpâ, siyá'y hindi mo iná; n̄uni't acó, palibhasa'y acó ay anác niyá, pinacadadakilà co ang pag-aalaala sa canyá, at cahi't nagdaan acó sa libolibong panḡanib, naparito acó't upáng tugarín ang aking isinumpâ, at itinulot n̄ pagca-cátaong icaw rin ang aking macausap. María, hindi na tayo magkikitang mulí; batà ca at bacâ sacali'y sisihin ca n̄ iyóng sariling budhî ... naparito acó upáng sa iyó'y sabihin, bago acó pumanaw, na pinatatawad catá. ¡N̄gayon, cahimana-wari'y lumigaya ca, at paalam!

Binantâ ni Ibarrang lumayô, datapuwa't piniguil siyá n̄ dalaga.

—Crisóstomo!—anya;—sinugò ca n̄ Dios at n̄ acó'y ilitas sa waláng cahulilip na capighatian ... ¡pakinggán mo acó at sacâ mo acó hatulan!

Matimyás na bumitiw sa canyá si Ibarra.

—Hindi acó naporito't nã hingnan catang sulit nã guinawâ mo ...; naporito acó't nã bigyan catang capayapaan.

—¡Aayaw acó nã capayapaang iniháhandog mo sa akin; acó ang magbibigay sa akin din nã capayapaan! Pinawáwal-an mo acóng halagá, at ang pagpapawaláng halagá mo'y siyáng sampong sa camatayan co'y magbibigay capaitan!

Namalas ni Ibarra ang masilacbóng samà nã loob at pagpipighati nã abáng babae, at tinanóng niyá itó cung anó ang hináhanãad.

—¡Na icaw ay maniwalang sinintá co icaw cailán man!

Nãgumiti nã boong saclap si Crisóstomo.

—¡Ah! ¡nagcuculang tiwalà ca sa akin, nagcuculang tiwalà, ca sa iyong catoto sa camusmusán, na cailán ma'y hindi ikinaila sa iyó ang isa man lamang na caisipán!—ang bigláng sinabi nã dalaga na nagpipighati.— ¡Aking natátaroc ang iniisip mo! Pagcâ napagtanto mo ang aking buhay, ang malungcot na buhay na ipinatanto sa akin nã panahóng acó'y may sakit, maháhabag ca sa akin at hindi mo nãngítian nã ganyán ang aking dalamhati. ¿Bakit bagá't hindi mo pa binayaang acó'y mamatáy sa mãga camáy nã hangál na gumágamot sa akin? ¡Icaw sana't acó'y liligaya!

Nagpahinãang sumandali si María Clara't sacâ nagpatuloy nã pananalitâ:

—¡Inibig mo, nagculang tiwalà ca sa akin, patawarin nawâ acó nã aking Iná! Sa isá sa mãga calaguimlaguim na gabì nã aking masacláp na pagcacasakit, ipinahayag sa akin nã isáng táo ang panãalan nã aking tunay na amá, at ipinagbawal sa aking icáw ay aking sintahin ... liban na lámang cung ang akin ding amá ang magpatawad sa iyó sa paglabág na sa canyá'y iyóng guinawâ!

Umudlót si Ibarra at nagugulumihanang tinitigan ang dalaga.

—Oo,—ang ipinagpatuloy ni María Clara; sinabi sa akin nã táong iyóng hindî maitutulot ang ating pag-iisang catawán, sa pagcá't ibabawal sa

canyá n̄g canyang sariling budhî, at mapipilitang canyang ihayág, cahi't magcaroon n̄g malaking casiráan n̄g puri, sa pagca't ang aking amá'y si....

At saca ibinulóng sa tain̄ga n̄g binata ang isáng pangalang sa cahinaan n̄g pagsasasalita'y si Ibarra lámang ang nacáringig.

—¿Anó ang aking magagawâ? ¿Dapat co bang yurakin dahil sa aking pagsinta ang pag-aalaala co sa aking iná, ang capurihán n̄g aking amáamahan at ang dan̄gal n̄g aking tunay na amá? ¿Magagawâ co bá itó na hindî icáw ang unaunang magpapawaláng halagá sa akin?

—¿N̄guni't ang catibayan, nagcaroon ca ba n̄g catibayan? ¿Nangangailan̄gan icáw n̄g catibayan!—ang bigláng sinabi ni Crisóstomo, na parang sinásacal.

Dinucot n̄g dalaga sa canyáng dibdíb ang dalawáng papel.

—Náríto ang dalawáng súlat nang aking ina, dalawáng súlat na itinitic sa guitnà n̄g mataós na sigáw n̄g sariling budhî n̄g panahóng tagláy pa niyá acó sa canyáng tiyán. Tanggapín mo't iyong basahin, at iyong makikita cung paano ang canyáng pagsumpa sa akin at paghahan̄gád na acó'y mamatay ..., ang aking camatayang hindi nasunduan, bagá man pinagpilitan n̄g aking amá, sa pamamag-itan n̄g m̄ga gamót! Nalimutan ang m̄ga súlat na itó nang aking amá, sa bahay na canyáng tinahanan, nacuha n̄g táong iyón at inin̄gatan, at caya lamang ibinigay sa akin ay nang palitan co n̄g iyóng súlat ..., dí umano'y n̄g siya raw ay macaasang hindî acó pacácasal sa iyó cung waláng capahintulutan ang aking amá. Búhat n̄g daladalihin co sa aking catawán ang dalawáng súlat na iyáng naguín capalít n̄g súlat mo, nacacáramdam acó n̄g lamíg sa aking pusò. Aking ipinahamac icáw ipinahamac co ang aking sinta.... ¿anó ang hindî gágawin n̄g isáng anác na babae sa icagagaling n̄g isáng ináng patay na at n̄g dalawáng amáng capuwa buháy? ¿Akin bang masapantahà man lámang cung saan gagamitin ang iyong súlat?

Nanglúlumo si Ibarra. Nagpatuloy si María Clara:

—¿Anó pa ang nálalabi sa akin? ¿masasabi co ba sa iyo cung sino ang aking amá, masasabi co ba sa iyong humin̄gi ca sa canyá n̄g tawad, sa iyó pa namáng anác n̄g pinapaghirap niyá n̄g hindi cawasa? ¿masasabi co ba sa aking amá na icaw ay patawarin, masasabi co ba canyáng acó'y canyáng

anác, acó pa namáng pinacahanãadhanãád niyá ang aking camatayan?
¡Walâ na nãang nãlalabi sa akin cung hindi ang pagtitiis, inãatan co sa sarili
ang lihim at mamatáy sa pagpipighati!... Nãgayón, caibigan co, nãgayóng
nalalaman mo na ang buhay nã iyong abang si María, ¿mangyayari pa bang
maidulot mo pa sa canya iyáng pagpapawaláng halagáng nãiti?

—¡María, icaw ay isáng santa!

—Lumiligaya acó, sa pagca't, acó'y iyong pinaniniwalaan...

—Gayón man,—ang idinugtóng nã binatà, na nagbago nã anyô nã
tinig,—nabalitaan cong mag-aasawa ca raw....

—Oo,—at humagulhól ang dalaga;—hinihinãi sa akin nã aking amá
ang pagpapacahirap na itó ... bagá man hindi niyá catungcula'y sininta niyá
acó't canyáng pinacain, tinutumbasan co ang utang na loob na itó, sa
pagbibigay capanatagan sa canyá, sa pamamag-itan nitóng bagong
pakikimag-anac na itó, nãunit....

—¿Nãuni't....

—Hindi co lilimutin ang pagtatapat na aking isinumpâ sa iyó.

—¿Anó ang inaacala mong gawín?—ang idinugtóng ni Ibarra, at
pinagsisicapang basahin sa canyáng mãga matá ang canyáng balac.

—¡Madilím ang hináharap na panahón at na sa cadiliman ang Palad!
Hindi co nalalaman ang aking gagawin; nãuni't talastasin mong minsan
lamang cung acó'y umibig, at cung walang pag-ibig ay hindi acó cacamtan
nino man. At icaw, ¿anó ang casasapitan mo?

—Ang calagayan co'y isáng bilanggong tanan ... tumatacas acó. Hindi
malalao't malalaman ang aking pagcatacas, María....

Tinangnán ni María Clara nã dalawáng camáy ang ulo nã binatà,
hinagcáng muli't muli ang mãga labì, niyacap niyá siyá, at sacâ biglang
linayuan pagcatapos.

—¡Tumacas ca! ¡tumacas ca!—anya;—¡tumacas ca, paalam!

Tinitigan siyá ni Ibarra ñ mña matáng nagníningning; ñuni't sa isáng hudyát ñ dalaga'y lumayo ang binatang tila langó, hahapayhapay...

Mulíng linucsó ang pader at sumacay sa bangca. Tinatanaw siyá sa paglayô ni María Clarang nacadunãaw sa palababahan ñ batalán.

Nagpugay si Elías at niyucuran siyá ñ boong galang.

Decorative motif

LXI.

ANG PANGHUHULI SA DAGATAN.

—Pakinggán pô ninyó ang aking gágawing aking inisip,—ani Elías na nag ninilaynilay, samantalang pinatutunģuhan nilá ang San Gabriel. Itatagò co cayó nģayón sa bahay nģ isá cong caibigan sa Mandaluyong; dádalhin co sa inyó ang lahát ninyóng salapî, na aking iniligtás at itinatagò co sa paanán nģ balitì, sa matalinghagang pinaglibinģan sa inyóng núnong lalaki; at umalís cayó rito sa Filipinas.

—¿At nģ pasaibang lupain acó?—ang isinalabat ni Ibarra.

—Upáng manatili cayó sa capayapaan sa natitira pa ninyóng búhay. May mģa caibigan cayó sa España, cayó'y mayaman, macapagpapaindulto cayó. Sa papaano mang paraan, ang ibang lupai'y isáng bayang sa ati'y lalong magalíng cay sa sarili.

Hindi sumagót si Crisóstomo; naglilingling na hindi umiimic.

Dumarating silá nģ sandalíng iyón sa ilog Pasig, at nagpasimulâ ang bangcâ nģ pagsalunģa sa agos. Nagpápatacbo ang isang nagcacabayo sa ibabaw nģ tuláy nģ España at may náriringģig na isáng mahaba't matinding tunóg nģ pito.

—Elías,—ang muling sinabi ni Ibarra; nanggaling ang inyóng casawîang pálad sa aking familia, iniligtas ninyóng macaalawa ang aking búhay, at hindi lamang may malaking utang na loob acó sa inyó, cung di namán cautangģan co rin sa inyó ang pagsasauli nģ inyóng cayamanan, at yayamang gayó'y sumama cayó sa akin at magsama tayong parang magcapatid. Dito'y sawi rin cayóng capalaran.

Umiling nģ boong capanglawan si Elias, at sumagót:

—¡Hindi mangyayari! Tunay nãa't hindi acó mangyayaring sumintá't magtamó nã ligaya sa lupang aking kinamulatan, nãuni't mangyayaring acó'y magkahirap at mamatáy sa lupaíng iyán at marahil ay dahil sa canyá; handóg dín cahi't cacaunti! ¡Ibig cong ang capahamacan nã aking baya'y siyáng aking maguíng capahamacán, at sa pagcát hindi pinapagcacaísa tayo nã isáng mahal na caisipan, sa pagcát hindi tumítiboc ang ating mãa pusò sa íisang panãalan, nais cong mapakisama acó sa aking mãa cababayan sa casawiang palad nã lahát, mapakisama man lamang acó sa pagtanãis sa pagdaralita naming lahát, na inisín nã íisang casamáng palad ang lahat naming mãa pusò!

—¿Cung gayó'y bakít inihahatol ninyó sa aking acó'y manaw?

—Sa pagcát sa ibáng panig ay mangyayaring cayó'y lumigaya at acó'y hindi, sa pagcát hindi cayó handa sa pagcacahirap, at sa pagcát casususutan ninyó ang inyóng bayan, cung dahil sa canyá'y masawing palad cayó isáng araw; at wala nã totoong casamasamaang palad na gaya nã masusot sa canyáng bayang kinamulatan.

—¡Hindi matuwíd ang inyóng palagáy sa akin!—ang bigláng sinabi ni Ibarra sa masaclap na tutol;—nalilimutan ninyóng caráring co pa lamang dito'y pagdaca'y hinanap co ang canyang icagagaling.

—Huwág pô cayóng manghinuha, guinoó, hindi co cayó sinísisi; ¡maano na nãang cayó'y siyáng uliranín nã lahat! Datapuwa't aayaw acóng humingí sa inyó nã mãa hindi mangyayari, at huwag po cayóng magagalit cung sabihin co sa inyóng cayó'y dinaraya nã inyóng pusò. Dating iniibig pô ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, sa pagcát ganyán ang sa inyó'y itinurò nã inyóng amá; dating iniibig pô ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, palibhasa'y sa canyá naroroon ang inyóng sinta, cayamanan, cabataan, sa pagcát nãumingíti sa inyó ang lahát hindi pa gumagawa sa inyó nã lihís sa catuwiran ang kinamulatan ninyóng bayan; dating iniibig ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, cawanãis nã ating pag-ibig sa lahát nã bagay na nagbibigay sa atin nã caligayahan. Datapuwa't ang araw na cayó'y maghirap, magutom, pag-usiguin, ipagcanulo at ipagbilí nã inyó ring mãa cababayan, sa araw na iya'y inyóng susumapain ang inyóng sariling catawan, ang inyóng kinamulatang bayan at ang lahat.

—Nacasasakit sa akin ang inyong mga salita,—aní Ibarra na naghíhinakit.

Tumungõ si Elias, nagdilidili at muling nagsalita:

—Ibig cong iligtás cayó sa carayaan, guinoo, at ilihís co sa inyó ang isáng malungcót na pagsasapit sa panahóng hináharap. Inyó pong alalahanin ang pakikipag-usap co sa inyó sa bangca ring itó at liwanag nitó ring buwang itó, na may isáng buwan na ngayón, humiguit cumulang; sumasaligaya cayó niyón. Hindi macarating hanggang sa inyó ang pamanhíc ñẽ mga culang-palad; pinawaláng halagá ninyó ang caniláng ñẽ daíng, sa pagcá't daing ñẽ mga masasamáng tao, lalong pinakinggán ninyó ang caniláng ñẽ caaway at, cahi't acó'y nanãatuwira't cayo'y aking pinamanhica'y cumampí rin cayó sa panig ñẽ mga umáapi sa canilá, at niyaó'y sumasainyóng ñẽ camáy ang acó'y sumamáng tao ó ang acó'y papatáy upáng aking maganáp ang isáng mahál na pangacò. Hindi itinulot ñẽ Dios, sa pagcá't namatáy ang matandáng punò ñẽ mga tulisán ... ¡Nacaraan ang isáng buwán at ngayó'y ibá na ang inyóng caisipán!

—Sumasacatuwiran po cayó, Elías, ñẽuni't ang tao'y isáng hayop na sumusunod sa casualucuyang ñẽ nangyayari: niyó'y nabubulagan acó, masama ang aking loob, ¿ayawán co ba? Ngayó'y inaclás ñẽ capahamacán ang aking piríng; tinuruan acó ñẽ aking pag-iisá at paghihirap sa bilangguan; nakikita co ngayón ang cakilakilabot na *cáncer* na cumíkitib sa ñẽ namamayan dito ngayón, na cumacapit sa canyáng ñẽ lamán at nagcacailanãan ñẽ isáng makirót at ganáp na paglipol. ¡Binucsán nilá ang aking ñẽ matá, ipinamalas sa akin ang bulóc na sugat at caniláng pinipilit na acó'y maguing masamáng tao! At yamang caniláng inibig, magpifilibuster acó, ñẽuni't tunay na filibustero; tatawaguin co ang lahát ñẽ culang pálad, ang lahát ñẽ nacaráramdam ñẽ tibóc ñẽ pusò sa loob ñẽ canyáng dibdib, yaóng ñẽ taong sa inyó'y nanãagpasugò sa akin ... hindi acó maguiguing masamáng tao, cailán ma'y hindi masamáng tao ang nakikibaca dahil sa canyáng kinaguisnang bayan, tumbalíc. Sa loob ñẽ tatlóng daang taó'y silá'y hinahalina natin, hinihinãan natín silá ñẽ pagsintá, minímithi nating tawaguin siláng capatíd, ¿anó ang caniláng isinaságot? Tayo'y sinasagot ñẽ lait at paglibác, at ikinacait sa atin patí ñẽ ating calagayang pagca tao na gaya rin ñẽ ibá. ¡Waláng Dios, waláng pag-asa, waláng habág sa capuwa tao; wala ñẽa cung di ang catuwiran ñẽ lacás!

Nagnãngalit si Ibarra; nanãngatal ang canyáng boong catawán.

Dumaan silá sa tapát ñg palacio ñg General, at caniláng námasid na tíla nanãagsísigalaw at nanãgacágulo ang mña bantáy na sundalo.

—¿Canilá na yatang nasiyasat ang pagcacatanan?—ang ibinulóng ni Elías—Humigâ po cayó, guinoó, at cayó'y tatabunan co ñg damó, sa pagcá't daraan tayo sa tabi ñg Polvorista'y baca máino ñg bantay na sundalo cung bakít dalawá tayo.

Ang bangcâ ay isá riyán sa maninipis at makikipot na sasakyáng hindi lumalacad cung di dumúdulaw sa ibabaw ñg tubig.

Alinsunod ñga sa inacalà na ni Elías, siyá'y pinahintô ñg bantáy na sundalo at tinanóng cung saan siyá galing.

—Nagdalá po acó ñg damó sa Maynilà, sa mña oidor at sa m`ga cura, —ang isinagót, na canyáng guinagád ang anyô ñg pananalitâ ñg mña tagá Pandacan.

Lumabás ang isáng sargento't inalám cung anó ang nangyayari.

—¿Sulong!—ang sinabi sa canya nitó; ipinaunawà co sa iyó na huwag cang magpápasacay sa iyong bangcâ canãino man; bagong catatacas ñg isáng bilanggò. Cung siyá'y mahuli mo at maibigay mo sa aki'y bibigyan catá ñg isáng magaling na pabuyà.

—Opó, guinoó; ¿anó po ba ang mña icakikilala co sa canyá?

—Siyá'y nacalevita at nagwiwicang castilà; halá, ¿icaw ang bahalà!

Lumayô ang bangcâ. Luminãón si Elias at canyáng nakita ang anyô ñg bantáy na sundalong nacatindig sa tabi ñg pampáng.

—Masasayang sa atin ang iláng minutong panahón,—ang sabing marahan;—dapat pumasoc tayo sa ilog Beata at ñg cunuwari'y taga Peñafrancia acó. Makikita po ninyó ang ilog na inawit ni Francisco Baltazar.

Natutulog ang bayan sa liwanag ñg buwán. Nagtindíg si Crisóstomo't upáng canyáng takhán ang catahimican ñg mña linaláng na tulad sa

libinġan. Makipot ang ilog at ang canyáng mġa pampanġi'y capatagang natátamnan nġ damó.

Itinapon sa pampáng ni Elias ang canyáng dala, tinangnán ang isáng mahabang tikín at cumuha sa ilalim nġ damó nġ mġa bayóng na waláng lamán. Nagpatuloy sila nġ pamamangca.

—Cayó po ang may arì nġ inyóng calooban, guinoo, at nġ inyóng hinaharap na panahón,—ang sinabi niyá cay Crisóstomo, na nananatili sa hindi pag-imíc.—Nġuni't cung itutulot po ninyó sa akin ang isáng pagpapahiwatig, sasabihin co sa inyó: Tingnán po ninyóng magalíng ang inyóng gágawin, inyóng papag-aalabin ang pagbabaca, palibhasa'y cayó'y may salapî at catalinuhan at macacakita agád cayó nġ maraming mġa kagawad, at sa cawaláng palad ay maraming masasamá ang loob. Datapuwa, sa pagbabacang itóng inyóng gagawin, ang lalong mangāhihirapa'y ang mġa waláng icapagtátanggol at ang mġa waláng malay. Ang mġa damdamin ding may isáng buwán na nġayóng sa aki'y umudyóc na sa inyó'y makiusap, upáng hinġin ang mġa pagbabagong útos, ang mġa damdamin ding iyan ang siyáng umaakit nġayón sa aking sa inyó'y magsabi na maglininglining muna cayó. Hindi pô nag-iisip ang mġa tagaritong humiwaláy sa Iná nġ ating kináguisnang lupà; waláng hiníhinġi cung di cauntíng calayaan, cauntíng pagbibigay catuwiran at cauntíng guiliw. Tutulunġan cayó nġ mġa may galit, nġ mġa masasamáng tao, nġ mġa walà nġ pagcasiyahan sa samâ nġ loob, datapuwa't hindi makikialam ang bayan. Magcacamali po cayó, cung dahil sa nakita ninyóng ang lahát ay madilím ay mag-acalà po cayóng walâ nġ pagcasiyahan sa samâ nġ loob ang bayan. Nagdaralitâ nġâ ang bayan, tunay nġâ, datapuwa't umaasa pa, nananalig pa, at cayâ lamang siyá titindig ay cung maubos na ang canyang pagtitiís, sa macatuwíd bagá'y cung cailán ibiguin nġ mġa namamahalang maubos ang pagtitiís na iyán, bagay na may calayuan pa. Acó man ay hindi marahil sumama sa inyó, hindi acó gagamit cailán man nġ mġa huling panggamót na iyán, samantalang nakikita cong may pag-asa pa ang mġa tao.

—¡Cung magcagayo'y gagawin cong hindi cayó casama!—ang mulíng sinabi ni Crisóstomong talagáng handâ na.

—¿Iyán pô ba ang matibay na panucalà ninyó?

—¡Ang matibay at tanǵi, saccí co ang panǵalan nǵ aking amá! Hindi co maaaring ipaagaw nǵ pagayón na lamang ang aking capayapaa't ligaya, acó na waláng ibáng hinanǵád cung di ang cagalinǵan, acó na ang lahát ay aking iguinalang at tiniis dahil sa pagsinta sa isáng religióng magdarayà at mapagpaimbabaw, dahil sa pagsintá sa isáng bayang aking tinubuan. ¿Anó ang caniláng itinumbás sa akin? Ang acó'y ibaón sa isang imbíng bilanguan at siráin ang magandáng caasalan nǵ aking talagáng maguiguing esposa. ¡Hindi! ¡cung hindi acó manghiganti'y maguiguing isáng casamasamàng gawâ, maguiguing pagpapalacás nǵ caniláng loob upáng silá'y gumawâ nǵ bago't bagong mǵa paglabág sa catuwiran! ¡Hindi, cung di co gawín ang gayó'y maguiguing isáng caruwagan, cahinâan nǵ loob, humibíc at tumanǵis gayóng may dugó't may buhay, gayóng inilangcáp nilá sa paglait at paghamít ang paglulugsô nǵ capurihán! ¡Tatawaguin co ang bayang mangmáng na iyán, ipakikilala co sa canyá ang imbí niyang calagayan; na huwág siyáng umisip sa mǵa capatíd; walâ nǵâ cung hindi mǵa lobo na nanǵaglálamunan, at sasabihin co sa caniláng laban sa caapiháng itó'y tumítindig at tumututol ang waláng hanggáng carapatán nǵ tao upang tuclasín sa lacás ang canyáng calayaan!

—¡Ang bayang waláng malay ang siyáng maghihirap!

—¡Lalong magalíng! ¿Maipakikihatid po ba ninyó acó hanggáng sa cabunducan?

—¡Hanggáng sa malagay cayó sa capanatagán!—ang sagót ni Elías.

Mulíng silá'y lumabás sa Pasig. Manacanacang nagsasalitaan silá nǵ mǵa waláng cabuluhán.

—¡Santa Ana!—ang ibinulóng ni Ibarra,—¿napagkikilala po ba ninyó ang bahay na itó?

Casalucuyang dumaraan silá sa tapát nǵ bahay na líwaliwan sa labás nǵ bayan nǵ mǵa jesuita.

—¡Diya'y aking tinamó ang mahabang panahóng maligaya't masayá! —ang buntong-hiningá ni Elías.—Napaririyang camí buwán buwán ... nǵ panáhóng iyó'y wanǵis acó sa mǵa ibá: may cayamanan, may familia, nananag-inip at nakikiníkinita ang isáng magandáng panahóng sásapit. Nakikita co nǵ mǵa panahóng iyón ang aking capatíd na babae na na sa

isáng colegiong calapít; hinahandugan acó ñg m̃ga bordadong gawâ ñg canyáng m̃ga camáy ... sinasamahan siyá ñg isáng caibigang babae, na isáng magandáng dalaga. Nagdaang lahá na parang isáng panaguinip.

Nanatili silá sa hindi pag-imíc hanggáng sa dumating sa Malapad-na-bató. Ang nacapamangcâ cung gabi sa Pasig, minsan man lamang, sa isá riyán sa m̃ga caayaayang gabíng handóg ñg Filipinas, pagca nagsasabog ang buwan, mulâ sa dalisay na bugháw, ñg malungcót na pagpapaalaala; pagca itinatagò ñg dilím ang caimbihán ñg m̃ga tao at kinúcublihan ñg catahimican ang abáng alingawñgaw ñg caniláng tinig; pagca ang Naturaleza ang tanģing nagsasalità, ang m̃ga gayón ang macauunawà ñg pinagdidilidili ñg dalawáng binatà.

Nagtútucâ ang carabinieri sa Malapad-na-bató, at ñg makitang waláng lamán ang bangcâ, at waláng anó mang idinudulot na sucát niyáng másamsam, ayon sa dating caugaliang pinaglammán na ñg calahatlahatang m̃ga carabinieri at ñg m̃ga carabinieri nangaroron, pinabayaan siláng macaraan agád.

Hindi rin naman nagsasapantaha ñg anó man ang guardia civil sa Pasig, caya't hindi silá binagabag.

Nagpasimulâ ñg paguumaga ñg silá'y dumating sa dagatang noo'y maamo't payapang tulad sa isáng calakilakihang salamín. Cumuculimlím ang buwán at nagguculay rosa ang Casilanģanan. Naaninagnagan nilá sa malayò ang isáng bagay na culay nag-aaboabó, na untiunting lumalapit.

—Dito ang tunģo ñg falúa,—ang ibinulóng ni Elías;—humigâ po cayó at cayó'y tátacpan co nitóng m̃ga bayóng.

Lalong lumiliwanag at nakikita ñg magalíng ang anyô ñg sasakyán.

—Lumalagay silá sa pag-itan ñg pampáng at natin,—ang ipinahiwatig ni Elías na nababalisa.

At untiunting binago ang tunģo ñg canyáng bangcâ, na anó pa't sumasagwang patunģo sa Binanģunan. Nahiwatigan niyá ñg malakíng panģingilabot na nagbabago namán ñg tumpá ang falúa, samantalang sinisigawan siya ñg isáng tinig.

Humintô si Elías at nag-isíp-ísip. Malayò pa ang tabí at silá'y marárating n̄ bala n̄ m̄a fusíl n̄ falúa. Inacalang magbalíc sa Pasig; lalong matúlin ang canyáng bangcâ cay sa falúa. N̄uni ¡laking casamáng palad! nakita niyáng nanggagaling sa Pasig ang isáng bangcâ at námamasdang cumíkinang ang m̄a capace at m̄a bayoneta n̄ m̄a guardia civil.

—Húli na tayo,—ang ibinulóng na namúmutlá.

Pinagmasdán niyá ang canyáng malalakíng bísig, guinamit ang tanġing pasiyáng nálalabi at nagpasimulâ n̄ pagsagwán n̄ boong lacás niyá, na ang tumpá'y sa dacong pulô n̄ Talim. Samantala'y sumusunġaw ang araw.

Dumúdulas sa túbig ang bangcâ n̄ totoong matúlin; nakita ni Elías, sa ibabaw n̄ falúa, na pumípihit, ang ilang taong nacatindíg, na siyá'y kinácawayan.

—¿Marúnong po ba cayóng magpalacad n̄ isáng bangcâ?—ang tanóng cay Ibarra.

—Marunong pô, ¿bakit?

—Sa pagcá't mapapahamac tayo cung hindi acó tátalon sa túbig at n̄ silá'y aking iligáw. Hahabulin nilá acó, acó'y mabuting lumanġóy at sumisid ... silá'y iláláyô co sa inyó, at pagcacágayo'y magpipilit cayóng lumigtás.

—¡Huwag, matira po cayó at ipagbili natin n̄ mahál ang ating buhay sa canilá!

—Waláng cabuluhán, walâ tayong sandata; papatayin tayong tulad sa maliliit na ibon, n̄ caniláng m̄a fusil.

Náringig n̄ sandaling iyón, ang isáng *chis* sa tubig, cawanġis n̄ pagpatac sa tubig n̄ isáng bagay na maínit, na casunód agád-agád n̄ isáng putóc.

—¿Nakita na ninyó?—aní Elías, at inilagay sa bangcâ ang sagwán.—Magkikita tayo sa gabíng sinusundan n̄ Pascó sa pinaglibinġan sa inyóng nunong lalaki. ¡Lumigtás po cayó!

—¿At cayó pô?

—Iniligtás acó ñg Dios sa lalong mahihigpít na m̃ga pañganib.

Naghubád si Elías; pinunit ñg isáng bála ang canyáng tañgang barò at náring̃ig ang dalawáng putóc. Hindi siyá nagulumihanan, kinamayán ñg mahigpít si Ibarra, na nananatílí sa pagcahigà sa bangcâ; tumindíg at lumucsó sa tubig na itinúlac muna ñg paá ang muntíng sasakyán.

Náring̃ig ang iláng sigáw, at hindi nalaon at sa malayô-layô ñg cauntí ay sumipót ang úlo ñg binatà, na parang ibig na huming̃á, at sacâ mulíng lumubóg sa tubig.

—¡Ayún, ayún siyá!—ang sigawan ñg iláng tinig at mulíng humáguing ang m̃ga bála.

Hinabol siyá ñg falúa at ñg bangcâ; isáng bahagyang guhit ñg bulà ang siyáng pinagcacakitaan ñg canyáng dinaraan, na anó pa't nalalao'y lalong nálalayô sa bangcâ na lulutanglutang na anak'i'y waláng tao. Cailan ma't sumusuñgaw sa tubig ang lumálañgoy at ñg huming̃á, pagdaca'y pinagbabarilanan siyá ñg m̃ga guardia civil at ñg m̃ga faluero.

Tumátagal ang paghahabulan; malayò na ang bangcà ni Ibarra, lumalapit namán sa tabí ang lumálañgoy, at ang layò na lamang ay may m̃ga limampóng dipá. Pagód na ang m̃ga gumagaod, datapuwa't si Elías ay gayón din, sa pagcá't madalás isipót ang ulo, at sa ibá't ibang daco sumísipot, na wari'y inilíligaw mandín ang m̃ga umuusig sa canyá. Hindi na itinuturò ñg tacsíl na bulâ ñg tubig ang dinaraan ñg maninisd. Minsan pang nakita nilá siyá sa dacong ang layò sa tabí ay sampóng dipá, binaril siyá nilá ...; nagdaan pagcatapos ang m̃ga minuto; walâ ñg sumipót uli sa ibabaw ñg payapa at waláng taong tubig sa dagátan.

Nang macaraan ang calahating oras, sinasapantahà ñg isáng manggagaod na canyáng námasdan sa tubig, sa malapít sa guílid, ang m̃ga bacás ñg dugô, ñguni't umíiling ang canyáng m̃ga casama, sa isáng anyóng hindi mapagwarì cung sumasang-ayon silá ó hindi.

Decorative motif

LXII.

PAGPAPALIWANAG NI PARI DAMASO.

Naguíng waláng cabuluháng mátimbon sa ibabaw ñã isáng mesa ang m̃ga mahahalagáng handóg sa pagcacasál; cahi't ang m̃ga brillante na nasa caniláng m̃ga *estuche* na terciopelong azul, ang m̃ga bordado mang pinyá, ang m̃ga pieza man ñã sutlá ay hindi nacaakit sa m̃ga paningín ni María Clara. Tinítingnan ñã dalaga, na hindi nakikita at hindi binabasa ang pamahayagang nagbabalitã ñã pagcamatáy ni Ibarra, na nalunod sa dagátan.

Caguinsagunsa'y naramdaman niyáng dumarapo sa ibabaw ñã canyáng m̃ga matá ang dalawáng camay, tinátanñnan siyá at isáng masayáng tínig, ang cay parì Dámaso, ang sa canya'y nagsásalitã:

—¿Sino acó? ¿sino acó?

Lumucsó si María Clara sa canyáng upuan at pinagmasdán siyáng may malakíng tácot.

—Tanñaria, ¿natácot ca ba, há? Hindi mo acó hinihintay, ¿anó? Talastasín mong naparito acóng galing sa m̃ga lalawigan upang humaráp sa iyóng casál.

At lumapit na tagláy ang isáng ñgiti ñã ligaya, at inilahad cay María Clara ang camáy at ñã hagdán. Lumapit si María Clarang nanñanñatal at ilinapit ñã boong paggalang ang camáy na iyón sa canyáng m̃ga labì.

—¿Anó ang nangyayari sa iyo, María?—ang tanóng ñã franciscano, na nawalan ñã masayáng ñgiti at napuspós ñã balísa;—malamíg ang camáy mo, namumutlá ca ... ¿may sakit ca ba, bunso co?

At hinila ni parì Dámaso si María Clara sa canyáng candunñang tagláy ang isáng pagliyang na hindi nasasapantaha nino mang canyáng macacaya,

tinangnán ang dalawáng camáy ñẽ dalaga, at siyá'y tinanóng sa pamamagitan ñẽ titig.

—Walâ ca na bang catiwalà sa iyóng ináama?—ang itinanóng na ang anyó'y naghíhinananakit mandín;—halá umupô ca rito't saysayin mo sa akin ang m̃ga maliliit na bagay na isinásamà ñẽ iyong loob, gaya ñẽ dating guinagawa mo sa akin ñẽ panahóng icaw ay musmós pa, pagca nacacaibig cang gumawa ñẽ m̃ga muñecang pagkit. Nalalaman mo ñẽ magpacailan man ay minámahal catá ... cailán ma'y hindi catá kinagalitan....

Nawalâ ang magaspáng at bugál-bugál na tinig ni parì Dámaso at ang humalili ay mairog na anyô ñẽ pananalitâ. Nagpasimula si María Clara ñẽ pag-iyác.

—¿Tumatañgis ca ba, anác co? ¿bakit ca ba umíiyac? ¿Nakipagcagalit ca ba cay Linares?

Nagtakip ñẽ m̃ga taiñga si María Clara.

—¿Huwág sana ninyó siyáng bangguitín ... ñẽgayón!—ang sigáw ñẽ dalaga.

Tiningnán siyá ni parì Dámasong puspós ñẽ pagtatacá.

—¿Aayaw ca bang ipagcatiwalà sa akin ang iyong m̃ga lihim? ¿Hindi ba laguing pinagsicapang cong bigyáng catuparan ang bawa't iyong maibigan?

Itining̃ala ñẽ dalaga sa canyá ang m̃ga matáng punô ñẽ m̃ga luhà, sandaling siyá'y tinitigan, at muling tumañgis ñẽ malakíng capaitan.

—¿Huwág cang tumañgis ñẽ ganyán, anác co, sa pagcá't nagbíbigay sákit sa akin ang iyong m̃ga luhà! ¿Saysayín mo sa akin ang iyóng m̃ga ipinagpipighatî; makikita mo cung tunay na minamahal ca ñẽ iyóng ináama!

Marahang lumapit sa canyá si María Clara, lumuhód sa canyáng paanán, itining̃alâ sa canyá ang mukháng napapaliguan ñẽ luhà, at saca sinabi sa canyá ñẽ tinig na bahagyâ ñẽ mawatasan:

—¿Iniibig po ba ninyó acó?

—¡Musmós!

—¡Cung gayó'y ... ampunin ninyó ang aking amá at huwág po ninyó acóng ipacasál!

At saca sinabi ñg dalaga ang hulíng pagkikita nilá ni Ibarra, ñguni't inilingid niyá ang lihim ñg canyáng paguiguing tao.

Bahagyâ nang macapaniwalà si parì Dámaso sa canyáng náriringig.

—¡Samantalang siyá'y buháy,—ang ipinatuloy ñg dalaga,—inacalà cong lumaban, naghíhintay acó, acó'y umaasa! Ibig cong mabúhay upang macáringig acó ñg m̃ga balitang tungcól sa canyá ... ¡datapuwat ñgayóng siyá'y pinatáy, walâ na ñgang cadahilanan upáng mabuhay acó't magcasákit!

Sinabi niyá ang m̃ga salitáng itó ñg madálang, mahinà ang tinig, banayad, waláng luhà.

—Ñguni't tanǵá, ¿hindi ba macalilibong magaling si Linares cay ...?

—¡Nang buháy pa siyá'y macapag-aasawa acó ... inaacalà cong magtanan pagcatapos ... waláng hináhanǵad ang aking amá cung di ang pakikicamag-ánac! Ñgayóng patáy na siyá, sino ma'y hindi macatatawag sa aking esposa ... Nang buháy pa siyá'y mangyayaring acó'y magpacasamâ, málalabi sa akin ang sayá ñg loob sa pagcaalam na siyá'y buháy pa at marahil maaalaala acó; ñgayóng siyá'y patáy na ... ang convento ó ang libinǵan.

Palibhasa'y totoong matindí ang pananalita ñg dalaga, nawala cay parì Dámaso ang masayáng anyô at naggunamgunam.

—¿Lubhâ bang malakí ang pag-ibíg mo sa canyá?—ang itinanóng ñg pautál.

Hindi umimic si María Clara. Inilunǵayñgay ni parì Dámaso sa canyáng dibdib ang canyáng ulo at hindi umimic.

—¡Anác co!—ang biglang sinabi ñg tinig na sira;—patawarin mo acó, na hindi co sinasadya'y aking ipinahamac ang iyong caligayahan. Ang mangyayari sa iyo sa hinaharap ang aking iniisip, minimithî co ang iyong caligayahan. ¿Paano ang aking pagpapahintulot na pacasál icaw sa isáng

tagá rito, upang icaw ay aking mapanood ná esposang cahabaghabág at ináng culang palad? Hindi co maialís sa iyóng ulo ang iyóng pagsintá, caya't humadláng acó ñg boo cong lacás, guinawa co ang lahát ñg lihís sa catuwiran, dahil sa iyó, sa iyo lamang dahil. Cung icaw ay naguing asawa niyá, tatanġis ca pagcatapos, dahil sa calagayang pagca inianác dito ñg asawa mo, na laguing nabibingit sa lahát ñg pag-api't pagpapahirap na waláng calasag sa pagsasangaláng; cung maguíng iná ca na'y tatanġisan mo ang casawiang palad ñg iyong mġa anác; cung silá'y papag-aralin mo't ñg dumúnong, inihahandà mo sa canilá ang masacláp na mararating; maguiguing caaway silá ñg religiún, at cung magcágayo'y makikita mo silá sa pagcabitay ó sa pagcapatapon; cung pabayaan mo namáng mangmáng, makikita mo namáng silá'y tinatampalasan at sumasacaimbihán! ¡Hindi co ñga mangyaring maitulot! Dahil dito'y inihahanap catá ñg isáng asawang macapaghahandóg sa iyó ñg pagca ináng maligaya ñg mġa anác na macapag-uutos at hindi mapag-uutusan, na macapagpaparusa't hindi magdaralitá.... Nalalaman cong mabait ñga ang yong catoto buhat sa camusmusán, minámahal co siyá't gayón din ang canyáng amá, datapuwa't pinagtamnán co silá ñg gálit, mula ñg makita cong silá ang maguiguing dahil ñg iyong casawaliang palad, sa pagcá't catá'y minamahal, catá'y pinacasisintá, catá'y iniibig na cawanġis ñg pag-ibig sa isáng anác; waláng umiirog sa akin cung di icaw na ñga lamang; napanood co ang iyóng paglakí; hindi nacararaan ang isáng oras na hindi catá inaalaala; napapanaguinip co icaw; icaw ang tanġing catuwaan co....

At tumanġis si parì Dámasong tulad sa isáng musmós.

—¡Cung gayón, cung acó'y inyóng minámahal, huwag po sanang ipahamac ninyó acó magpacailán man; patáy na siyá, ibig cong mag-monja!

Itinuon ñg matandâ ang noo sa canyáng camáy.

—¡Mag-monja, mag-monja!—ang inulit ulit.—Hindi mo nalalaman, anác co, ang pamumuhay, ang talinghagang nagcúcubli sa loob ñg mġa pader ñg convento, hindi mo nalalaman! Macalilibong iniibig cong mapanood cong icaw ay nagcacasákit sa mundo, cay sa makita co icaw na nacuculong sa convento. Sa mundo'y máriringġig ang iyong mġa daíng, doo'y wala cung di ang mġa pader ... ¡Icaw ay magandá, totoong magandá, hindi ca sumilang sa maliwanag upang icaw ay másoc sa pag-momonja,

upang maguing esposa ca ni Cristo! Maniwalà ca sa akin, anác co, kinacatcat na lahát ng panahón; macalilimot ca cung malaon, iibig ca, iibig ca sa asawa mo ... cay Linares.

—¡O ang convento ó ... ang camatayan!—ang inulit ni María Clara.

—¡Ang convento, ang convento ó ang camatayan!—ang mariing sabi ni parì Dámaso.—María, matanda na acó, hindi na mangyayaring tumagál pa ang aking pagcacalingã sa iyo't sa iyóng capanatagan.... Humirang ca ng ibang bagay, humanap ca ng ibáng sisintahin, ibáng binatà, cahi't na sino, datapuwa't huwag lamang ang convento.

—¡Ang convento ó ang camatayan!

—¡Dios co, Dios co!—ang isinigaw ng sacerdote, na tinacpan ng mga camáy ang ulo;—pinarurusahan mo acó, anóng gagawin! datapuwa't calingain mo ang aking anác na babae!...

At liningón ang dalaga:

—¡Ibig mong maguing monja? maguiguing monja ca; aayaw acong mamatáy icaw.

Hinawacan ni Maria Clara ang canyang dalawáng camay, pinisíl, hinagcán at lumuhod.

—¡Ináama co, ináama co!—ang inulit-ulit.

Umalis pagcatapos si parì Damasong mapangláv, nacatungó at nagbúbuntong hiningá.

—¡Dios, Dios, tunay ngang nabubuhay ca, yamang acó'y iyóng pinarurusahan! ¡nguni't manghiganti ca sa akin at huwag mong pahirapan ang waláng casalanan, iligtás mo ang aking anác!

Decorative motif

LXIII.

ANG GABING SINUSUNDAN NŔ PASCO NŔ PANŔANGANAC.

Sa itaas, sa balisbís nŔ isáng bundóc, sa tabí nŔ isáng agúsan, natatago sa guitná nŔ mŕa cahoy ang isáng dampâ na nacalagay sa ibabaw nŔ mŕa licolicong punò nŔ mŕa cahoy. Sa ibabaw nŔ canyáng bubóng na cúgon ay gumagapang na saganà sa calaguan ang calabaza, na humihitic nŔ mŕa bunŕa at nŔ mŕa bulaclác; napapamutihan ang abáng tahanang iyón nŔ mŕa sunŕay nŔ usa't nŔ mŕa bunŕô nŔ baboy-ramó, na may mŕa panŕil ang ibá. Diyán tumatahan ang isáng mag-ánac na tagalog, na ang panŕanŕaso't pagpuputól nŔ cahoy na panggatong ang guinágawa.

Sa lilim nŔ isáng cahoy, ang nunong lalaki'y gumágawa nŔ mŕa walis na tinting, samantalang naglálagay ang isáng dalaga sa isáng bacol nŔ mŕa itlóg nŔ inahíng manóc, mŕa dayap at mŕa gulay. Dalawáng batà, isáng lalaki't isáng babae'y magcasamang naglálaro. May isá pang batàng lalaking putlain, mukháng namámanglaw, malalaki ang mŕa matá at malalim cung tuminŕín, at siyá'y nacaupô sa ibabaw nŔ isáng nacahigáng punò nŔ cahoy. Mapagkikilala natin sa canyáng namamayat na mukha ang anác na lalaki ni Sisa, si Basilio, na capatíd ni Crispín.

—Paggalíng nŔ paá mo,—ang sabi sa canyá nŔ batang babae;—maglálaro tayo nŔ pico-picong-tagúan, acó ang inainahan.

—Saasama ca sa amin sa pag-akyát sa taluctóc nŔ bundóc,—ang dagdág nŔ batàng lalaki;—iinom ca nŔ dugó nŔ usáng pinigaan nŔ catas nŔ dayap at icaw ay tatabâ, at cung mataba ca na'y tuturuan catá nŔ paglucso sa magcabicabilang malalaking bató, na na sa ibabaw nŔ agúsan.

Ngumingití ng mapangláv si Basilio, tinítingnan ang súgat ng canyáng paá at pagcatapos ay ibinabaling ang paningín sa araw na mainam na totoo ang sicat.

—Ipagbili mo ang mğa walís na itó,—anáng nunong lalaki sa dalaga; —at ibilí mo ng anó man ang mğa capatid mo, sa pagcá't Pascó ngayón.

—¡Mğa reventador, ibig co ng mğa reventador!—ang sigáw ng batàng lalaki.

—¡At ibig co namán ang isáng ulong mailagáy co sa aking manica!—ang sigáw namán ng batàng babae, at tinangnán sa tápis ang canyáng capatid.

—At icaw, ¿anó namán ang ibig mo?—ang tanóng ng nunò cay Basilio.

Tumindíg itóng nahihirapan at lumapit sa matandáng lalaki.

—Guinoo,—ang sinabi niyá;—¿nagcasakit po palá acóng mahiguít na isáng buwán?

—Buhat ng masumpong ca naming hindi nacacaalam-tao't punô ng mğa sugat ay dalawang buwan na sa itaás ang nacararaan; ang isip nami'y mamámatay icaw....

—¡Gantihín nawa cayó ng Dios; camí po'y totoong mahihirap!—ang mulíng sinabi ni Basilio; datapuwa't yayamang Pascó ngayón, ibig cong pa sa bayan upáng aking tingnán ang aking iná't capatid na maliit. Marahil hinahanap nilá acó.

—Nguni't anác co, hindi ca pa magalíng at malayo ang bayan mo; hindi ca darating doon sa hating gabí.

—¡Hindi po cailanġan, guinoo! Marahil po'y totoong namamanglaw ang aking iná't capatid na maliit; sa taón taó'y nagsasamasama camí sa fiestang itó ... ng taóng nagdaa'y isáng isda ang aming kinaing tatló ... ang iná co marahil ay iyác ng iyác ng paghánap sa akin.

—¡Hindi ca darating na buháy sa bayan, batà! Sa gabíng itó'y may inahíng manóc tayo at tapa ng baboy-ramó. Hahanapin ca ng aking mğa

anác na lalaki cung umuwi siláng galing sa parang....

—Marami po cayóng m̃ga anác, at ang aking iná'y wala cung di camíng dalawá lamang; ¡marahil ipinalalagay na acóng patáy! ¡Ibig co pô siyang bigyán sa gabíng itó ñg galác, ñg isáng aguinaldo ... isáng anác!

Naramdamán ñg matandáng lalaking nangguiguilid ang canyáng luhà, ipinatong sa ulo ñg batàng lalaki ang canyáng camáy at sinabi sa canyáng nababagbag ang pusò:

—¡Tila ca matandáng tao! Halá, paroon ca na, hanapin mo ang iyong nanay, ibigay mo sa canyá ang aguinaldo ... ñg Dios, gaya ñg sabi mo; cung nalaman co lamang ang panǵalan ñg iyong bayan, sana'y naparoon acó ñg icaw ay may sakit. Lácad na, anác co, at samahan ca nawa ñg Dios at ñg poong si Jesús. Sasamahan ca ñg apó cong si Lucía hanggáng sa bayang malapit dito.

—¿Bakit, aalis ca ba?—ang tanóng sa canyá ñg batàng lalaki.—Diyán sa ibabáy may m̃ga sundalo, maraming m̃ga tulisán. ¿Aayaw ca bang makita ang aking m̃ga reventador? ¡Pum! ¡purumpum!

—¿Aayaw ca ba ñg pico-picong taguan?—ang tanóng namán ñg batàng babae;—¿nacapagtago ca na ba? ¿Hindi ba totoong nacatutuwa ang habulin at magtago?

Ñgumití si Basilio; dinampót ang canyáng tungcód at nagsalitáng nanglálaglag ang m̃ga luhà sa m̃ga matá:

—Bábalic acó agad,—anyá;—dadalhín co rito ang maliit cong capatíd, makikita ninyó siyá at cayó'y makikipaglarô sa canyá; siyá'y casíng lakí mo.

—¿Pipilaypilay rin ba cung lumacad?—ang tanóng ñg batàng babae;—cung gayó'y siyá ang ating gagawing iná-inahan sa pico-pico.

—Huwag mo camíng calilimutan,—ang sabi sa canyá ñg matandáng lalaki;—dalhín mo itong tapa ñg baboy-ramó at ibigay mo sa iyong nanay.

Sinamahan siyá ñg m̃ga batá hanggáng sa tulay na cawayang nacalagáy sa ibabaw ñg agúsang mainǵay ang lagaslás.

Pinacapit siyá ni Lucía sa canyáng m̃ga bisig at nawalâ silá sa m̃ga paniñgin ñg m̃ga batà.

Malicsíng lumacad si Basilio, bagá man may tali ang canyáng binti.

.....

Humahaguinit ang hañging sa labás at nañgañgaligkig sa guináw ang m̃ga tagá San Diego.

Niyó'y gabíng sinúsundan ñg Pascó ñg Pañgañganác, ñguni't gayón ma'y malungcót ang bayan. Waláng nacasabit sa m̃ga bintanang isáng farol man lamang na papel, waláng anó mang caiñgayan sa m̃ga bahay na nagbabalitá ñg casayahang gaya ñg m̃ga nacaraang taón.

Sa «entresuelo» ñg bahay ni capitang Basilio'y nagsasalitaan sa tabí ñg isáng *rejas*, ito't si don Filipino (pinapagcaibigan silá ñg pagcapahamac ni don Filipino), samantalang sa cabiláng *rejas* namá'y tumátanaw sa daan si Sinang, ang canyáng pinsang si Victoria at ang magandáng si Iday.

Nagpápasimula ñg pagsicat ang buwáng patunáw sa naaabot ñg paniñgin at pinapagcuculay guintô ang m̃ga alapaap, m̃ga cahoy at m̃ga bahay, at tulóy nañgagbibigay ñg mahahaba't wari'y m̃ga fantasmang m̃ga anino.

—¡Hindi cácauntí ang inyóng capalarang lumabás, na alinsunod sa pasyá ñg hucóm ay walang casalanan, sa m̃ga panahóng itó!—ang sabi ni capitang Basilio cay don Filipino;—tunay ñga't sinunog nilá ang inyóng m̃ga libro, ñguni't lalong malakí ang nañgawalâ sa m̃ga ibá.

Lumapit sa *rejas* ang isáng babae at tumiñgin sa dacong loob. Nagníningning ang canyáng m̃ga matá, namamayát ang canyáng mukhâ, lugáy at gusót ang canyáng m̃ga buhóc, binibigyan siya ñg buwán ñg cacaibáng anyô.

—¡Si Sisa!—ang bigláng sinabi ni don Filipino, at saca siyá humaráp cay capitang Basilio, samantalang lumálayô ang ulól na babae.

—¿Hindi po ba na sa sa bahay siyá ñg médico?—ang itinanóng;—¿gumaling na po ba?

Ng̃umitî ng̃ masacláp si capitang Basilio.

Natacot ang médicong siyá'y isumbóng na caibigan ni don Crisóstomo, at ang guinawa'y pinaalís si Sisa sa canyáng bahay. Ng̃ayó'y muling nagpapacabicabila na namáng ulól na gaya ng̃ dati, umaawit, hindi gumagawâ ng̃ masamá cañgino man at natitira sa gubat....

—¿Anó anó pa po ang m̃ga nangyari sa bayan mulâ ng̃ umalis camí rito? Nalalaman cong tayo'y may curang bago at bagong alférez....

—¿Catacotacot na m̃ga panahón, umúudlot ang cataohan!—ang ibinulóng ni capitang Basilio, na ang nacaraan ang iniisip.—Tingnán po ninyó, kinabucasan ng̃ inyóng pag-alís ay nasumpungang patáy ang sacristang mayor, nacabitin sa palupo ng̃ canyáng bahay. Dinamdám na totoo ni parí Salví ang canyáng pagcamatáy at sinamsam na lahat ang canyáng m̃ga papel.—¿Ah, namatáy rin ang filósofo Tasio, at ibinaón siya sa libiñgan ng̃ m̃ga insíc.

—¿Cahabaghabag namán si don Anastasio!—ang ibinuntóng hiningá ni don Filipino,—¿at ang canyang m̃ga libro?

—Sinunog na lahat ng̃ m̃ga madasalin, sa pagcá't sa ganyá'y inaacalà niláng silá'y mararapat sa Dios. Walâ acong nailigtas cahi't ang libro man lamang ni Ciceron ... waláng guinawáng anó man ang gobernadorcillo upang sansalain ang gayóng gawâ.

Capuwà hindi umimíc ang dalawá.

Nariringig ng̃ sandalíng iyón ang awit na cahapishapis at mapangláv ng̃ ulól na babae.

—¿Nalalaman mo ba cung cailán ang casál ni María Clara,—ang tanóng ni Iday cay Sinang.

—Hindi,—ang isinagót nitó;—tumanggap acó ng̃ isáng sulat ni María Clara, ng̃uni't aayaw cong bucsán sa tacot na aking maalaman. ¿Caawaawa si Crisóstomo!

Ang balità'y cung di cay Linares, si capitang Tiago'y nabitay sana, ¿anó ang cahihinatnán ni María Clara?—ang pahiwatig ni Victoria.

Nagdaan ang isáng batàng lalaking pipilaypilay; tumatacbóng ang tunõo'y sa plaza na pinanggagalingan nã awit ni Sisa. Siya'y si Basilio. Nasumpunãan nã batà ang canyáng bahay, na waláng tao at guibà; pagcatapos nã maraming pagtatanóng, ang canyáng nausisa lamang ay ang canyáng iná'y ulól at nagpapagalagala sa bayan; walâ siyang cabalibalitâ cay Crispin.

Kinain ni Basilio ang luhà, linunod ang canyáng pighatî, hindi na nagpahingã't hinanap ang canyáng iná. Dumatíng sa bayan, ipinagtanóng ang canyáng iná, at dumatíng ang awit sa canyáng mãga tainã. Piniguilan nã culang palad ang panãanãatál nã canyáng mãga bintî at nag-acalang tumacbó't nã payacap sa canyáng iná.

Linisan nã ulól na babae ang plaza't tinunõo ang tapát nã bahay nã bagong alférez. Nãgayo'y gaya rin nã unang may isáng bantay na sundalo sa pintuan, at isáng ulo nã babae ang siyáng nanunãaw sa bintanà, nãuni't hindi na ang Medusa, nãgayó'y isáng batà ang gulang; hindi pawang sawíng palad ang bawa't alférez.

Nagpasimulâ nã pag-awit si Sisa sa tapat nã bahay, na tinititigan ang buwang nagduruyan sa isáng langít na azul at napapag-itanan nã mãga alapaap na culay guintô. Nakikita siyá ni Basilio'y hindi macapanãahas lumapit, at marahil hinihintay niyáng umalis doon; lumalacad sa magcabilacabila, nãuni't pinanãingilagan ang paglapit sa cuartel.

Pinakikinggang magalíng nã babaeng batà pang na sa sa bintanà ang awit nã ulól na babae, at ipinag-utos sa bantáy na sundalong papanhikin ang ulól na iyón sa cuartel.

Pagcakita ni Sisang lumalapit ang sundalo at nã marinãig ang tinig nito, sa malaking tacot ay nagpacatacbótacbó, at ang Dios ang nacacaalam cung paano ang pagtacbó nã isáng ulól. Sinundán siyá ni Basilio, at sa panãanãanib na bacá hindi na niya makita'y tumacbó at nalimutan tulóy ang sakít nã canyáng mãga paá.

—¡Tingnán na nãga lamang ninyó cung paano ang paghabol nã batàng iyán sa ulól na babae!—ang sigáw na nagagalit nã isáng alilang babae, na na sa daan.

At ñã makita niyáng ipinagpapatuloy ang paghagad sa ulól na babae, dumampót ñã isáng bató't inihaguis sa batà, at sinabi:

—¡Ayán ang iyó! ¡pagcasayangsayang at natatalì ang áso!

Naramdamán ni Basilio ang isáng pucól sa canyáng ulo, ñãuni't nagtuloy ñã pagtacbó at hindi inalumana. Tinátahulan siyá ñã mǵa áso, sumisigaw ang mǵa gansâ, binúbucsan ang mǵa ibáng bintanà at may sumusunǵaw na isáng mapaguisa, at sinásarhan namán ang ibáng bintana, sa panǵanǵanib na bacâ iyo'y cawanǵis din ñã gabi ñã mǵa caguluhan.

Dumating silá sa labás ñã bayan. Nagpasimulà si Sisa ñã paghinà ñã pagtacbó; malaking totoó ang calayuan niyá sa humahabol sa canyá.

—¡Nanay, acó pô!—ang isinigáw sa canyá ñã siyá'y mátanawan.

Bahagyâ lamang náringig ñã ulól na babae ang tinig ay nagpasimulâ na namán ñã pagtácas.

—¡Nanay, acó pô!—ang isinigáw ñã bata na waláng pagcasiyahan sa pighatî.

Hindi nacácarinǵig ang ulól na babae, sinúsundan siyá ñã anác na humihinǵal. Naraan na nilá ang mǵa pananím at malapit na silá sa gubat.

Nakita ni Basiliong pumasoc sa gubat na iyón ang canyáng iná at siyá'y pumasoc namán. Ang mǵa damó, ang maliliit na cahoy, ang matiníc na mǵa yantóc at ang mǵa ugát na umuutlâw sa lupá ay nanǵagsisihadláng sa tacbó ñã dalawá. Sinúsundan ñã anác ang naaaninagnagán niyáng catawán ñã canyáng iná, na manacanacang liniliwanagan ñã mǵa sínag ñã buwang pumasoc sa mǵa pag-itan ñã mǵa sanǵá. Yaón ang talinghagang gubat ñã familia ni Ibarra.

Macailang natisod at nárapâ ang batà, ñãuni't tumítindig, hindi nagdaramdam sakít; ang boong caluluwa niyá'y pumatunǵo sa canyáng mǵa matá, na sumúsunod sa anyô ñã irog niyáng iná.

Caniláng dinaanan ang ílat na bumubulong ñã matimyás; ang mǵa tiníc ñã cawayang nanǵahulog sa putic ñã pampáng ay tumitimo sa mǵa paá niyáng hubád: hindi humihintô si Basilio upáng bunutin ang mǵa tiníc na iyón.

Nakita niyá ñg boong pagtatacá na tinutunõo ñg canyáng iná ang malagóng parang at pumasoc sa pintóng cahoy na pangsará sa pinaglibinãan ñg matandáng castilà sa paanán ñg baliti.

Binantâ ni Basiliong siyá'y pumasoc namán, ñguni't nasunduan niyáng nacasará ang pintô. Ipinagsasanggalang ang pintóng iyón ñg ulól na babae, ñg canyáng mña payát na bísig at gusamót na ulo, na anó pa't pinapananatili ñg canyáng boong lacás sa pagcásara.

—¡Nanay, acó pô, acó pô, acó'y si Basilio, ang inyóng anác!—ang sigáw ñg batang hapô na, at nagpacálugmoc.

Datapuwa't hindi nagluluwag ang ulól na babae; isiniscad ang canyáng mña paá sa lupà at ipinaglalabang mainam ang pintô.

Sinuntóc ni Basilio ang pintô, inihahampas doon ang ulong napapaliguan ñg dugô, umiyác, ñguni't waláng cabuluháng lahát. Nagtindíg ñg boong hírap, pinagmasdán ang pader at iniisip niyáng canyáng hagdanán, ñguni't walâ siyáng nasumpunãang magawang hagdán. Nilibot niyá, ñg magcágayon, at nakita niyá ang isáng sanãá ñg malungcót na cahoy na humahalang sa isá namang sanãá rin ñg ibang cahoy. Nag-ukyabít siyá: gumágawâ ñg cababalaghán ang canyáng pagsintáng-anác, nagpalipatlipat siyá sa mña sanãá hanggang sa dumating sa baliti, at napanood pa niyáng itinutuon ang ulo ñg canyáng iná sa pintô.

Náringig ni Sisa ang inãay na guinágawâ ni Basilio sa mña sanãá, lumingón at nag-acalang tumacas, ñguni't nagpatihulog sa cahoy ang anác, niyácap niyá ang canyáng iná at pinuspós ñg halíc, at hinimatáy pagcatapos.

Námasdan ni Sisa ang noóng napapaliguan ñg dugô; yumucód sa canyá, ang mña matá ñg babae'y tila mandín tatacas sa kinálalagyan, pinagmasdan siyá sa mukhâ at ang mña namúmutlang pagmumukháng iyó'y siyáng pumagpág ñg bait na gumugupiling sa canyáng mña utac ñg ulo, may sumipót na tulad sa isáng kisláp sa canyáng pag-iisip, nakilala ang canyáng anác at, nagpacabigáybigáy ñg isáng sigáw, at pagcatapos ay nahandusay sa hinimatáy na batàng canyáng niyayacap at hináhagcan.

Nanatiling hindi cumikilos ang iná at ang anác....

Nang pagsauláng-tao si Basilio'y nakita niyang hindi nacacaalam tao ang canyáng iná. Tinawag niyá ang canyáng iná, canyáng ipinanǵalan ang lalong matitimyás na palayaw, at nǵ mamasad niyáng hindi naguiguising at hindi man lamang humihinǵa'y nagtindig, tinunǵo ang agos at cumuha nǵ caunting túbig na canyáng inilagáy sa binalisungsóng na dahon nǵ saguing, at canyáng winiligán nǵ tubig na iyon ang namumutláng mukhà nǵ canyáng iná. Nǵuni't hindi cumilos nǵ camunti man lamang ang ulól na babae, nananatili sa pagcapikit.

Pinagmasdán siyá ni Basiliong nagugulat; idinaiti ang canyáng tainǵa sa pusò nǵ babae; nǵuni't ang payát at lantá nǵ dibdib ay malamig at hindi tumitiboc: inilagáy niyá ang canyáng mǵa labì sa mǵa labì nǵ canyáng iná ay walâ siyáng naramdamang camunti man lamang na paghinǵá. Niyacap nǵ culang palad ang bangcáy at tumanǵis nǵ boong capaitan.

Lumiliwanag ang buwan sa lanǵit nǵ boong cadakilaan, nagbubuntong hiningá ang mahinhíng amihan sa paghihip at humuhuni ang mǵa cagaycáy sa ilalim nǵ mǵa damó.

Ang gabíng pawang caliwanagan at catuwaan sa lubháng maraming mǵa musmós, na sa mainit na sinapupunan nǵ mǵa casambahay ipinagdiriwang ang fiestang lalong may mǵa matatamis na nagugunitá; ang fiestang nagpapaalaala nǵ unang titig nǵ pagsintá na ipinadalá nǵ lanǵit sa lupa; sa gabíng iyáng ang lahát nǵ magcacasambahay na mǵa binyaga'y cumacain, umiinom, sumasayaw, umaawit, tumatawa, naglalarò, sumisinta, nanǵaghahalikan ... sa gabíng iyán, na sa mǵa lupaíng malalamíg ay nagtátaca ang camusmusan sa warí'y himaláng cahoy na pino, na humihitic nǵ mǵa ilaw, mǵa manica, mǵa matamis at makikintáb na palarang papel, na pinanonood nǵ nanǵasisilaw na mabibilog na mǵa matáng kinaaninuhan nǵ pagca waláng malay, ang gabíng iyá'y waláng idinudulot cay Basilio cung di isáng panǵunǵulila. ¿Sino ang nacacaalam? Marahil sa bahay nǵ malungcuting si parì Salví ay nanǵaglalarô rin ang mǵa batà, marahil ay caniláng inaawit:

Ang Gabing-Magandá'y dumating,
Gabing-Magandá'y aalis din...

Ang batà'y tumanġis at humibíc nġ di anó lamang, at nġ tuminġalâ siyá'y canyáng nakita sa canyáng haráp ang isáng tao na pinagmamasdan siyáng waláng imíc. Tinaanóng siyá nġ hindi kilalang lalaking iyón nġ marahan:

—¡Icaw ba ang anác!

Tumanġô ang batà.

—¿Anó ang inaacalà mong gawín?

—¡Ilibíng!

—¿Sa libinġan?

—Walà acóng salapî, at bucód sa roó'y hindi ipahihintulot nġ cura.

—¿At paano?

—Cung tulunġan sana ninyó acó....

—Mahinang mahina acó,—ang sagót nġ hindi kilalâ, na untiuntíng nagpachandusay sa lupà, na nininiin nġ dalawáng camáy; may sugat acó, dalawáng araw nġ hindi acó cumacain at hindi acó natutulog ... ¿Walâ bang ibáng napaparito nġayóng gabí?

Nanatili ang taong iyón sa pagdidilidili at pinagmamasid ang mahalagáng pagmumukhâ nġ batàng lalaki.

—¡Pakinggán mo!—ang ipinagpatuloy na ang tinig ay lalong mahina; marahil ay patáy na rin acó bago sumicat ang araw ... Sa may mġa dalawampóng hacbáng buhat dito, sa cabiláng ibayo nġ batis na itó, may nacatimbóng maraming cahoy na panggatong; dalhín mo rito, pagpatungpatunġin mo, ilagáy mo sa ibabaw ang aming mġa bangcáy, tacpán mo nġ cahoy rin at sacâ mo susuhan nġ apóy, nġ maraming apóy, hanggáng sa cami'y maguing abó....

Nakikinig si Basilio.

—Pagcatapos, cung sacali't walâ sino mang dumatíng ... huhucay ca rito, macacasumpong ca nġ maraming quintô ... at ang lahát na iyá'y iyo. ¡Mag-aral ca!

Nalalao'y lalong hindi mawatasan ang tinig n̄ hindi kilaláng tao.

—Hayo't humanap ca n̄ cahoy ... ibig cong tulun̄an catá.

Yumao si Basilio, humaráp sa Silan̄anan ang hindi kilalá at bumulóng na wari'y nagdárasal:

—¡Mamamatay acóng hindi co nakikitang numingning ang liwaywáy sa lupàng aking tinubuan!... ¡cayóng man̄gacacakita n̄ liwaywáy na iyan, batiin ninyó siyá ... huwag ninyóng limutin ang m̄ga nahandusay sa boong magdamág!

Itinaás ang m̄ga matá sa langit, gumaláw ang canyáng m̄ga labíng anaki'y bumúbulong n̄ isáng dalan̄gin, tumun̄gó pagcatapos at untiunting nahandusay sa lupà....

Nang macaraan ang dalawang oras, si hermana Rufa'y na sa sa batalán n̄ caniláng bahay at guinagawa ang paghihilamos na caugalian pagcacaumaga, upang pumaroon sa misa. Tinátanawan n̄ mapamintacasing babae ang calapít na gubat at canyáng nakitang may pumapaimbulog na nalululong macapál na úsoc; naggunót ang m̄ga kilay at, punô n̄ banál na galit, ay nagsalitá:

—¿Sino cayà ang hereje na sa araw n̄ fiesta'y nagcacain̄gin? Cayà dumarating ang maraming m̄ga capahamacán. ¡Tingnán mong pa sa Purgatorio ca, at makikita mo cung cucunin catá roon, hamac na tao!

Decorative motif

PANGWACAS NA BAHAGUI.

Sa pagcá't buhay pa ang marami sa m̃ga taong sinaysay namin ang caniláng m̃ga guinawâ sa casulatang itó, at sa pagca namán nañgawalâ na sa ating m̃ga matá ang m̃ga ibá sa m̃ga taong iyón, hindi ñgâ mangyayaring malagyán namin ñg tunay na pangwacás na bahagui ang aclát na itó. Sa icagagaling ñg tao'y papatayin namin ñg boong galac ang lahát ñg m̃ga taong sinaysáy namin dito, na aming sisimulan cay parì Salví at wáwacasan namin cay doña Victorina, datapuwa't hindi mangyayari ... ;m̃ga buháy silá! yamang hindi camí cung di ang lupaíng itó rin lamang ang siyáng sa canilá'y magpapacain....

Mulà ñg pumasoc sa convento si María Clara'y iniwan ni parì Dámaso ang bayang dating canyáng kinalalagyan at sa Maynilà na siya tumitira, na gaya rin namán ni parì Salví, na samantalang naghíhintay ñg catungculang pagca Obispo ó Arzobispo'y manacánacang nagsesermon sa simbahan ñg Santa Clara, at sa convento nitó, ñg Santa Clara sa macatuwid, siyá'y gumaganap ñg isáng mataas na catungculan. Hindi pa maraming buwan ang nacararaan ay tumanggáp si parì Dámaso ñg utos ñg cagalanggalang na parì Provincial upáng ganapín ang pagcucura sa isáng malayong lalawigan. Ayon sa sábiha'y nápacalaki ang canyáng tinamóng samâ ñg loob sa bagay na iyón, caya ñgâ't kinabucasa'y násumpuñgang patáy siya sa canyáng tinutulugan. Ang sabi ñg ibá'y namatáy sa *apoplegia*, anáng ibá'y sa bañguñgot, ñguni't pinaram ñg médico ang pag-aalinlañgan, sinaysáy niyáng biglá raw namatáy.

Alin man sa m̃ga bumabasa sa ami'y hindi makikilala ñgayón cung caniláng makita si capitang Tiago. Iláng linggó pa muna bago magmonja si María Clara'y nangyari sa canyá ang isáng malakíng panglulupaypay ñg calooban, na anó pa't nagpasimulâ siyá ñg pamamayat at naging totoong malungcutin, mapaglininglining at culang tiwalà, tulad sa canyáng naging caibigang si capitang Tinong. Nang másara na ang m̃ga pintuan ñg convento ñg Santa Clara'y caracaracang ipinag-utos sa canyáng nahahapis

nã di anó lamang na pinsang si tía Isabel, na tipunin at cunin ang lahat nã bagay na naguing pag-aarì nã canyáng anác at nã canyáng nasirang asawa, at siyá'y pumaron sa Malabón ó sa San Diego, sa pagcá't sa haharaping panahó'y ibig niyáng mamahay na mag-isá. Nagsákit nã catacottacot sa liampó at sa pagsasabong, at nagpasimulâ nã paghitít nã opio. Hindi na na pa sa sa Antipulo at hindi na rin nagpapamisâ; ikinatutuwang totoo nã canyáng matandáng babaeng capanãgaw, na si doña Patrocínio, ang canyáng pagdiriwang, sa pamamag-itan nã paghilíc samantalang siyá'y nakikinig nã mãa sermón. Cung manacânaca'y maglacádlacád cayó, cung dacong hapon, sa únang daan nã Santo Cristo, makikita ninyóng nacaupô sa tindahan nã isáng insíc ang isáng maliit na tao, nanínilaw, payát, hucót, malalalim ang mãa mata at anyóng nag-ántoc, culay marumi ang mãa labi at ang mãa cucó at tumítinãin sa tao nã wari'y hindi nakikita. Pagdatíng nã gabí'y makikita ninyó siyáng tumindíg nã boong hirap, at nanúnungcod na pinatutunãuhan ang isáng makipot na daan, pumapasoc sa isáng maliit na bahay na marumí at sa ibabaw nã pintô nitó'y nababasa ang malalakíng letrang mapupula: FUMADERO PUBLICO DE ANFION. Itó'y yaóng totoong cabalitaang si capitang Tiago, na nãgayó'y lubós nã nacalimutan nã lahát, na anó pa't patí nã sacristán mayor ay hindi na siyá naaalaala.

Idinagdag ni doña Victorina sa canyáng mãa culót na buhóc na postizo at sa canyáng pag-aandaandalusahan, pakikiwanãis bagá sa mãa tagá Andalucía sa pagsasalitâ, ang bagong caugaliang siyá ang nanãanãasiwâ sa pagpapalacad nã mãa cabayo nã coche, at pinipilit niyáng si don Tiburcio'y huwag cumílos. Sa pagcá't maraming nangyayaring capahamacan dahil sa cahinaan na nã canyáng mãa matá, nãgayó'y gumagamit siyá nã «quevedo» (salamin sa mãa matáng isinisipit sa ilóng ang pinacatangcáy) na nagbibigay sa canyá nã anyóng naguing cabalitaan. Hindi na muling natawag ang doctor upang gumamót canãino man, napapanood siyá nã mãa alilang waláng nãipin sa maraming araw nã isáng linggó, bagay, na alinsunod sa talastás na nã mãa bumabasa'y masamáng tandâ.

Ang tanãing tagapagtanggól nã culang palad na itó, na si Linares, ay malaon nã nagpapahinãalay sa Pacò, sa pagcá't pinatáy siyá nã pag-iilaguín at nã masasamáng guinágawâ sa canyá nã canyáng hipag.

Napasa España ang nagdiwang na alférez, na ang catungcula'y teniente na may gradong comandante, at iniwan ang canyáng mairog na asawa sa

canyáng barong franela, na hindi mapagsiyasat cung anó na ang culay. Nang makita ñã cahabaghabag na Ariadna ang pagcápabayà sa canyá, namintacasi ring gaya ñã anác na babae ni Minos cay Baco at sa pakikipacatoto sa tabaco, na anó pa't nanñinñinom at humihitít ñã boong alab ñã loob, na hindi na lamang ang mña nagdádalaga ang sa canyá'y natatacot, cung di namán ang mña matatandang babae't ang mña batà.

Marahil mña buhay pa ang ating mña cakilala sa San Diego, sacali't hindi silá nanñamatáy sa pagputóc ñã vapor «Lipa» na nagpaparoo't parito sa lalawigan. Sa pagcá't sino ma'y waláng nanñasiwà upang maalaman cung sinusino ang mña caawâawang namatáy sa gayóng capahamacán; at cung canicanino ang mña hita at mña camáy na sumabog sa pulô ñã Convalecencia at sa mña pampáng ñã ilog, lubós na hindi nalalaman namin cung napasama ó hindi sa nanñamatáy na iyón ang alin man sa mña cakilala ñã mña mambabasa sa amin. Natutuwa na camí at gayon din ang gobierno at ang mña pámahayagan ñã panahóng iyón, sa pagcacalám na ang iisaisang fraileng nacasacáy sa vapor ay nacaligtás, at walâ na camíng hinihinñing ibá pa. Ang panñulo sa amin ay ang buhay ñã banál na mña sacerdote, na papanatilihin nawà ñã Dios ang caniláng paghahari sa Filipinas sa icagagaling ñã aming mña caluluwa.[282]

Tungcól cay María Clara'y walà ñã naguíng balitang anó pa man, liban na lamang sa anaki'y siyá'y iniinñatan ñã libinñan sa canyáng sinapupunan. Ipinagtanóng naming macailan siyá sa iláng taong may malalaking capangyarihan sa santo convento ñã Santa Clara, ññuni't sino ma'y waláng nag-ibig magsabi sa amin ñã isá man lamang salità, cahi't ang mña masalítang madasaling tumátanggap ñã bantóg na fritada ñã atáy ñã inahíng manóc, at ñã salsa na lalò pang cabalitaang tinatawag na «salsa ñã mña monja», na guinágawâ ñã matalinong taga-paglutong babae ñã mña Virgen ñã Panñinoóng Dios.

Gayón man:

Isáng gabí ñã Septiembreng umaatunñal ang bagyó at hináhampas ñã canyáng calakilakihang mña pacpác ang mña bahay sa Maynilà; dumáragundong ang mña culóg sa tuwing sandalí, waláng humpáy halos ang pagtatangláv ñã mña lintíc at kidlát sa mña iniwáwasac ñã buhawi at naglulubog sa mña namamayan sa caguiclaguiclag tacot. Napapanood sa

liwanag n̄g kidlát ó n̄g lintíc na nagpapakilwágkilwág, na tulad sa áhas, ang paglipád n̄g isáng panig n̄g bubunġan ó n̄g isáng bintana na dalá n̄g hanġin, ang pagcáguibâ n̄g bahay na cakilakilabot ang lagapacan: waláng isáng coche at waláng isáng taong lumalacad sa mġa daan. Pagca náriringġig sa malayò ang paós na ugong n̄g culóg na inuulit n̄g macasangdaan n̄g alinġawnġaw, cung magcágayo'y nariringġig ang pagbubuntóng-hininga n̄g hanġing umiipoipo sa ulán, na siyáng gumágawâ n̄g ulit-ulit na *tric-trac* sa mġa nacasarang dahon n̄g bintanang capís.

Dalawang guardia ang sumisilong sa isáng bagong guinagawang bahay sa malapit sa convento: isáng sundalo't isáng *distinguido*.

—¿Anó ang atang guinágawâ rito?—ang sabi n̄g sundalo;—sino ma'y waláng lumalacad sa daan ... dapat tayong pumaroon sa isáng bahay; tumatahan ang babae co sa daang Arzobispo.

—Malayolayô rin buhat dito hanggáng doon at mababasâ tayo,—ang sagót n̄g *distinguido*.

—¿Anó ba ang cabuluhan noon, huwág lamang patayín tayo n̄g lintíc?

—¿Bah! huwág cang mag-alaala; dapat magcaroon ang mġa monja n̄g isáng «pararayo» upang silá'y máligtas.

—¿Siyá nġa ba?—anáng sundalo,—nġuni't anóng cabuluhan n̄g pararayo'y nġitnġit n̄g dilím ang gabí?

At tuminġalâ upang macakita sa cadiliman: n̄g sandaling iyó'y cumináng ang isáng kidlát na inulit at pagdaca'y sinundán n̄g malacas at calaguimlaguim na culóg.

—¿Nacú! ¿Susmariosep!—ang bigláng sinabi n̄g sundalo, na nagcucruz at tulóy hinihila ang canyáng casama;—¿umalís tayo rito!

—¿Anó ang nangyayari sa iyó?

—¿Tayo na, umalís tayo rito!—ang inúlit n̄g sundalo na nagtataguctucan ang nġipin sa tacot.

—¿Anó ang nakita mo?

—¡Isáng fantasma!—ang ibinulóng na nanǵánǵatal ang boong catawán.

—¿Isáng fantasma?

—¡Sa ibabaw nǵ bubunǵan ... marahil siyá ang monja na naglíliligpit nǵ mǵa bága sa boong gabi!

Tuminǵalâ ang *distinguido* at ibig niyáng makita.

—¡Jesús!—ang bigláng sinabi at siyá nama'y nagcruz.

Siyá nǵâ namán, sa makináng na ilaw nǵ kidlát ay canyáng nakita ang isáng anyóng taong nacetindíg, halos sa palupo nǵ bahay, nacataas sa lanǵit ang mukhà't ang mǵa kamáy, na para manding humíhingî sa canyá nǵ awa. ¡Mǵa lintíc at culóg ang itinútugón nǵ lanǵit!

Nang macatapos ang ugong nǵ culóg ay náringig ang isáng mapanglâw na daíng.

—¡Hindi gawâ nǵ hanǵin ang daing na iyán, iyá'y sa fantasma!—ang ibinulóng nǵ sundalo, na siyáng canyáng pinacatugón sa guinawang sa canyá'y pagpindót nǵ canyáng casama.

—¡Ay! ¡ay!—ang naglulumampas na daíng sa hanǵin at nanǵinǵibabaw sa inǵay nǵ ulán: hindi matacpán nǵ mǵa haguinít nǵ hanǵin ang matamís at cahabaghabag na tinig na iyóng puspós nǵ capighatân.

Mulíng cumináng ang isáng kidlát na nacasisilaw ang tindí.

—¡Hindi, hindi fantasma!—ang bigláng sinabi nǵ *distinguido*;—mulí pang nakita co siyá; casinggandá nǵ Virgen ... ¡Umalís na tayo rito't magbigáy álam tayo!

Hindi na hinintay nǵ sundalong ulitin pa ang pagyacag sa canyá't nanǵagsialís ang dalawá.

¿Sino cayâ ang humihibic sa calaguitnaan nǵ gabí, na hindi inaalintana ang malacás na hanǵin, ang ulán at bagyó? ¿sino cayâ ang matatacuting virgeng esposa ni Jesucristo, na nakikilaban sa nanǵagnǵanǵalit na bagyó, tubig, lintíc at culóg at hinirang pa namán ang cagulatgulat na gabí at ang

may calayaang langit, upang itaghóy mulà sa isáng mapanǵanib na cataasan ang canyáng mǵa daing sa Dios? ¿Linisan cayà nǵ Dios ang canyáng templo at aayaw nǵ dingguín ang mǵa hibíc sa canyá? ¿Bacâ cayà hindi macalampás sa bubunǵán nǵ convento ang mǵa mithî nǵ cáluluwa at nǵ macapailánglang hanggáng sa trono nǵ lubháng Mahabaguin?

Humihip nǵ boong galit ang bagyó halos sa magdamág; hindi sumicat ang isá man lamang bituin sa boong gabí; nagpatuloy ang waláng pagcasiyahan sa hirap na mǵa ¡ay! na nacacahalo nǵ mǵa buntóng hiningá nǵ hanǵing malacás, datapwa't nasunduan niyáng binǵí ang Naturaleza't ang mǵa tao; nagpuyát palibhasa ang Dios ay hindi siyá náriringig.

Kinabucasan, nǵ mapaspás na sa langit ang maiitim na mǵa alapaap ay mulíng sumicat ang araw sa guitnâ nǵ nadalisay na himpapawíd, humintô sa pintuan nǵ convento nǵ Santa Clara ang isáng coche at doo'y nanaog ang isáng lalaki, na napakilalang siyá'y kinacatawan nǵ may capangyarihan at hininging siyá'y pakipag-usapin sa abadesa at sa lahat nǵ mǵa monja.

Ang sabi'y may humaráp na isáng monjang basáng basá at punít-punít ang suot na hábito, tumatanǵis at isinumbóng ang cakilakilabot na mǵa cagagawan at hininging siyá'y tangkilikin nǵ tao laban sa mǵa catampalasanan nǵ pagbabanalbanalan. Ang sábihan din namá'y totoong cagandagandahan ang monjang iyon, na may mǵa matáng ang cagandaha't catamisa'y walá pang nakikitang macacawanǵis.

Hindi siya inampón nǵ kinacatawan nǵ may capangyarihan, nakipagsalitaan itó sa abadesa at iniwan ang monjang iyón at hindi pinakingán ang canyáng mǵa samò at mǵa luhà. Napanood nǵ monjang sinarhan ang pintô pagcalabás nǵ tao, na gaya marahil nǵ panonood, nǵ hinatulang magdusa, nǵ pagsasará sa canyá nǵ pintuan nǵ langit, sacasacali't dumating ang araw na maguiguing casing banǵís at mawawalán nǵ damdamin ang langit na gaya nǵ mǵa tao. Ulól daw ang monjang iyón ang sabi nǵ abadesa.

Hindi marahil nalalaman nǵ taong iyóng sa Maynilà'y may isáng hospicio na pinag-aalagaan sa mǵa nasisira ang isip; ó bacà cayà namán ipinalálagay niyáng ang convento nǵ mǵa monja'y isáng ampunan nǵ mǵa ulól na babae, bagá man hinahacang may catatagáng camangmanǵan ang

taong iyóng upáng macapagpasiya cung sirà ó hindi ang pag-iisip n̄ isáng tao.

Sinasabi rin namáng baligtád ang ipinasiya n̄ general J. n̄ canyáng mabalitaan ang nangyaring iyón; tinangcâ niyáng tangkilikin ang ulól na babae caya't hiningî niyá itó.

N̄unit n̄gayó'y waláng humaráp na sino mang dalagang cagandagandahang waláng umampón, at hindi itinulot n̄ abadesang dalawin at tingnán ang convento, at sa ganitó'y tumutol siyá sa pangalan n̄ Religión at n̄ m̄ga Santong Cautusán sa Convento.

Hindi na mulíng napagsalitaan pa ang nangyaring iyón, at gayón din ang tungcól sa cahabaghabag na si María Clara.

WACAS ÑG PAGESAYSAY.

MGA TALABABA:

[1] *A mi pátria*, ang sabi sa "original" na wicang castilà. Ang sabinng "pátria" ay waláng catumbas sa wicà natin cung dî: ang tinubuang lupà, ang tinubuan bayan, ang kinaguisnang bayan, ang kinamulatang bayan, at iba pa. Nguni't ang sinasabing bayan ò lupà rito'y saclaw ang boong Sangcapuluang Filipinas, hindí ang lupang Naic ó bayang Malabon ó lalawigang Tayabas, cung di ang capisanan ñg lahat ñg bayan, ñg lahat ñg lalawigan sa boong Sangcapuluang ito, casama ang mña bundóc, gubat, ilog, dagat at iba pa.—P.H.P.

[2] "Casaysayan ñg ano mang nangyayari." Ipinanñgunñusap na "istoria"; sa pagka't sa wicang castila'y hindí isinasama ang h sa pagbasa —P.H.P.

[3] Ang cáncer ay masamáng "bùcol" ó bagâ, na hindí maisatagalog na "bagâ" ó búcol, sa pagca't ibang iba sa mña sakit na itó. Caraniwang napagagaling ang "bagâ" ó búcol, datapowa't ang "cáncer" ay hindí. Bawa't dapuan ñg "cáncer" ay namamatay. Wala pang lunas na natatagpuan ang mña pantás na manggagamot upang mapagalíng ang "cáncer", na cung pamagatáy "carcinoma." May nagsasabing napagagaling ang "carcinoma" sa pamamag-itan ñg paglapláp sa búcol, cung panahóng bagong litáw, na walang ano mang itítira, datapuwa't palibhasa'y hindí nararamdaman ñg may sakít ñg carcinoma na siya'y mayroon nito, cung dî cung malubha na, iyan ang cadahilana't walâ ñg magawâ ang mña cirujano. Ang caraniwang dinadapuan ñg cáncer, carcinoma, ay ang mña taong bayan at hindí ang taga bukid; at lalong madalas sa babae cay sa lalakí. Sa suso ó sa bahay-bata madalás dumápò cung sa babae. Ang sakít na "cancer" ay tinatawag na "Noli me tangere," na ang cahuluga'y "Howag acong salanñín nino man;" sapagca't cung laplapin at hindí macuhang maalís na lahat at may matirang cahi't gagahanip man lamang ay nananag-ulí at lalong lumalacas ang paglaganap, tulad sa inuulbusang halaman, damó ó cahoy na lalong lumálacas ang paglagô, at pagcacagayo'y lalong nadadalí ang pagcamatay ñg may sakit.—P.H.P.

[4] Tinatawag na civilizaci3n ang caliwanagan ñg isip dahíl sa pag-aaral ñg mña bago't bagong dunong. Nagpasimula ang tinatawag na "civilizaci3n moderna," ó bagong civilizaci3n, ñg icalabinglimang siglo,

at nacatulong na totoo na bagay na ito ang pagcátuclas n̄g limbagan.—
P.H.P.

[5] *Colado*, ang taong hindi inaanyayaha'y cusang dumádalo sa isang piguín. Maraming di ano lamang sa mañga bayanbayan, at lalonglalo na dito sa Maynilà, ang mañga taong di nating calahì, na hindì man inaanyayahan ay nagdudumalíng dumaló sa manga piguín nang manga filipino, na canilang tinatawag *na indio*, at ang manga taong yaong di natin calahì ang siyang tinatawag ni RIZAL na manga *colado* sa piguín.—P.H.P.

[6] Ang catutubong mahusay at dí nagbabagong calacarán n̄g m̄ga linikhâ n̄g Dios—P.H.P.

[7] Nang panahóng sulatin ni RIZAL ang NOLI ME TANGERE ay hindi pa umaagos dito sa Maynila ang tubig na inumíng nanggagaling sa ilog San Mateo at Marikina. Talastas nang madla, na ang guinugol sa pagpapaagos na ito ay ang ipinamanang salapi, upang iucol sa ganitong bagay, ni D. Francisco Carriedo, castilang naguín magistrado sa Real Audiencia nang una. ¡Salamat sa isáng castilà, sa isáng hindì nating calahì ay nagcaroon ang Maynilà n̄g tubig na totoong kinacailan̄gan sa pamumuhay! Maraming mayayamang filipinong bago mamatay ay nagpapamana n̄g maraming salapî at mahahalagáng cayamanan sa m̄ga fraile ó sa m̄ga monja, datapowa't hindì nan̄gababalinong magpamana n̄g anó mang iguiguinhawa ó magagamit sa pamumuhay n̄g caniláng m̄ga cababayan. Walâ rin acóng nalalamang nagawáng handóg sa m̄ga filipino ang m̄ga fraile na macacatulad n̄g pamana n̄g dakilang si Carriedo; gayóng dahil sa m̄ga filipino cayâ yumaman at naguín macapangyarihan ang m̄ga fraileng iyan.—¡Culang palad na Filipinas!—Nang di pa umaagos ang tubig na inumíng sinabi na ay sa ilog Pasig ó sa manga ibáng nacaliliguid sa Maynilà umiiguib nang inumín at ibá pang cagamitan sa bahay, sacali't ang bahay walang *algibe* ó tipunán n̄g tubig sa ulán.—P.H.P.

[8] Ang namamatnugot sa paggawâ n̄g anó man edificio. Tinatawag na edificio ang bahay, palacio, simbahan, camalig at iba pa.—P.H.P.

[9] Ang ladrillong parang pinggan ang pagcacayari.—P.H.P.

[10] Ang "maceta" ay wicang castilà na ang cahuluga'y ang lalagyán n̄g lupà na pinagtatamnan n̄g m̄ga halamang guinágawang pangpamuti, sa macatuwid ay malí ang tawag na "macetas" sa halaman.—P.H.P.

[11] Patunḡán nḡ mḡa "maceta" ó pátirican nḡ haligue ó ano mang bagay.—P.H.P.

[12] Ang capisanan nḡ guinagamit sa pagcaing cuchara, cuchillo, tenedor at iba pa.—P.H.P.

[13] Ang sabing "caida" ay wicang castilà, na ang cahuluga'y ang pagcahulog, pagcálagpac, pagcárapâ pagcatimbuang, ó ang kinahuhulugan ó ang laláy nḡ ano mang bagay; datapuwa't dito sa Filipinas, ayawan cung anong dahil, tinatawag na "caida" nḡ mḡa castilà at nḡ mḡa lahing castila ang macapanhíc nḡ báhay.—P.H.P.

[14] Ang panig nḡ bahay na pinaglálagyán nḡ mesang cacarán.—P.H.P.

[15] Mulíng panḡanḡanac. Ang panahong nagpasimulâ nang calaghatian nang Siglo XV, na napucaw sa manḡa taong tubò sa dacong calunuran nḡ Sandaigdigan ang masilacbong pagsisiyasat nang mḡa maririkit na guinagáwâ sa una nang mḡa griego at nang mḡa latino—P.H.P.

[16] Bataláng bató, na ang caraniwa'y baldosa ang tungtungán.—P.H.P.

[17] Sa convento nḡ Antipolo ay may isang cuadrong catulad nitó.—J.R.

[18] Isáng pabilóg na parang culuong na ang caraniwa'y pinagagapanḡan nḡ mḡa halaman.—P.H.P.

[19] Ang ilawang sanḡasanḡa na ibinibiting may mḡa pamuting mḡa cristal na nagkikislapan.—P.H.P.

[20] Isáng papatunḡang cahoy, na catulad nḡ papag na mababà ang anyô.—P.H.P.

[21] Cahoy na caraniwang tawaguin nḡ tagalog na "Palo-China." Ang cahoy na ito'y caraniwan sa Europa at América. Sumisibol din sa Benguet, dito sa Filipinas, dahil sa malamíg ang sinḡaw roon.—P.H.P.

[22] Natuclasán ang paggawâ nḡ "piano" nḡ siglo XIII at siyang naguing cahalili nḡ "clavicordio" at nḡ "espineta." Alinsunod sa anyô at lakí ay tinatawag na piano de mesa, piano de cola, piano de media cola, piano vertical, piano diagonal at iba pa. Ang piano de cola'y nacahigang parang mesa, na sa isáng dulo'y malapad at sa cabiláng dulo'y makitid at isá sa mḡa lalong mahál ang halagá.—P.H.P.

[23] Tinatawag na larawang "al óleo," (retrato al óleo) ang larawang ipinínta sa pamamag-itan ng mga culay ó pinturang tinunaw sa langis.—P.H.P.

[24] Sambahan ng mga judío.—P.H.P.

[25] Caraniwang tinatawag na Nuestra Señora ang anó mang larawan ni Guinoong Santa María, na halos may dí mabilang na pamagát: Nuestra Señora del Carmen, cung may mga escapulario sa camay; Nuestra Señora del Rosario, cung may tangang cuintás; Nuestra Señora de la Correa, cung nacabigkís ng balát, Nuestra Señora de Turumba, Nuestra Señora de Salambaw at iba pang lubháng napacarami.—P.H.P.

[26] "Hindí carapatdapat" ang cahulugán ng saging "indigno," salitang caraniwang sabihin ng mga nacacastiláan.—P.H.P.

[27] Tinatawag na cadete ang nag-aaral sa isáng colegiong doo'y itinutúro ang mga bagaybagay na nauucol maalaman ng isáng militar.

[28] Taga ibáng lúpà, sa macatuwid ay hindí taga Filipinas ang cahulugán ng saging "extranjero." Gayon ma'y dí caraniwang tawaguing "extranjero" ang insíc, ang castilá, ang turco, ang japonés, ang bombay, ang colombo at ibá pa; sila'y tinatawag ditong insíc, castilá, "turkiano," japon, bombay, colombo. Tinatawag lamang "extranjero" ang inglés, alemán, francés, suizo at ibá pa, sa pagca't iniuucol lamang ang saging "extranjero" sa mga mangangalacal na may malalaking puhunan.—P.H.P.

[29] Ang bubóng na tablá ng mga sasacyán.

[30] Tinatawag na "paisano" ng mga sundalo ang hindí militar.—P.H.P.

[31] Caraniwang tinatawag na "biscuit" ang biscochong na sa mga maliliit na latang nanggagaling sa Inglatera. Tinatawag dito sa ating "bischocho" ang mga malulutóng na tinapay, gaya ng tinatawag na "bischocho y caña" at "bischocho y dulce," at ang tunay na bischocho'y tinatawag na "sopas" ng mga dí nacaalám ng wicang castilá. Ngayo'y gumágawâ na rito sa atin ng masasaráp na biscochong hindí saból sa mga nanggagaling sa Inglatera, ang *La Perla* ni G.J.E. Monroy, ang *La Fortuna* ni G. Claro Ong at ibá pa. Carapatdapat papurihan ang mga cababayang itóng nagliligtas sa Filipinas na bomobowís sa mga taga ibáng lupáin sa pagbilí ng mga bagay na dito'y nagágawâ.—P.H.P.

[32] Marañgal na general ni Cárlos V at ni Felipe II. Siya ang nagtagumpáy sa panghihimagsic ng Paises Bajos at nacalupig sa Fort.—P.H.P.

[33] Ang talaán ng mga oficial at mga púnò sa mga hucbó.

[34] Ang may catungculang umusig sa masasamang tao at manḡasiwà sa capanatagán ng mga bayanbayan. Ng panahón ng Gobierno ng España'y may dalawang bagay na Guardia Civil dito sa Filipinas: "Guardia Civil" ang pangalan ng mga na sa bayanbayan ng mga lalawigan, at "Guardia Civil Veterana" ang na sa ciudad ng Maynilà.—Pawang mga filipino ang mga sundalo ng Guardia Civil at ng Guardia Civil Veterana, at mga castilà ang mga oficial at ang mga púnò. Manacáacáng nagcacaroon ng alferez at tenienteng mga filipino. Ang nahalili ngayon sa Guardia Civil ay ang Policía Insular, na tinatawag ding Policía Constabularia, at sa Guardia Civil Veterana ay ang Policía Metropolitana na pawang americano at ang Policía Municipal na pawang filipino. Bucod sa Guardia Civil at Veterana'y may mga Cuadrillero pa na pawang filipino ang mga sundalo at pinunò, na ang caraniwa'y fusil na walang cabuluhán at talibóng ang mga sandata. Ng mga hulíng taón ng Gobierno ng castila'y nagcaroon sa Maynilà ng mga tinatawag na "Guardia Municipal," na ang dalang sandata'y revolver at sable. Sa macatuwíd ang mga namamahalà ng catahimican ng mga namamayan, ng mga hulíng panahón ng mga castilà, dito sa Maynilà'y ang Guardia Civil Veterana, ang Guardia Municipal at ang Cuadrillero, at sa mga lalawiga'y ang Guardia Civil at ang Cuadrillero, bucód sa Policía Secreta na itinatag dito sa Maynilà, hindi co matandaan cung ng taóng 1894 ó 1895.—P.H.P.

[35] Ang nagtuturò sa paaralan.—P.H.P.

[36] Colegio ó paaralang mga fraileng dominico ang may-ari at silá rin ang nangagtuturò.

[37] Tinatawag na "dialéctico" ang gumagamit ng dialéctica. Ang "dialéctica'y" ang carunungang ucol sa pag iisip-ísip at ang mga pinanununtunang landás sa bagay na itó.—P.H.P.

[38] Si Santo Domingo de Guzman ang nagtatag ng capisanan ng mga fraileng dominico cayá sila'y tinatawag na mga anác ni Guzman.—P.H.P.

[39] Ang nananatili sa pakikipanayam sa sangcataohan; ang hindi sacerdote.

[40] Ang nagpápalagay n̄ m̄ga paláisipang dapat sagutin at tutulan sa pan̄gan̄gawiran n̄ catalo.

[41] Ito'y ang balitang si G. Benedicto de Luna, marunong na abogadong filipino.

[42] Ang pagtatan̄gî at pagbubucod n̄ pinagmamatuwirang anó man.

[43] Ang m̄ga inanác ó iniapó n̄ m̄ga unang senador sa Roma.

[44] M̄ga fraile.

[45] Si Enrique Heine ay bantóg na poeta at crítico alemán. Sumulat sa wicang alemán. Ipinan̄ganác n̄ 1796 at namatáy n̄ 1856.

[46] Ang m̄ga dios sa pinagtapunan.

[47] Ang Tyrol ay isáng magandáng panig n̄ Suiza at Baviera at isá sa m̄ga lalawigan n̄ Austria-Hungría. May siyam na raang libong tao ang namamayan doon.

[48] Tinatawag na equinoccio ang pagcacaisá n̄ hábà n̄ araw at n̄ gabí. Nagcacaequinoccio pagpapasimulâ n̄ signo Aries at pagpapasimulâ namán n̄ signo Libra. May equinoccio n̄ tag-araw, mulâ sa 20 hanggang 21 n̄ Marzo, at may equinoccio n̄ tag-ulan, mulâ sa 22 hanggang 23 n̄ Septiembre.

[49] Halos talós n̄ lahát n̄ fipinong ang cahulugán n̄ "morisqueta" ay canin; n̄guni't ang walâ marahil nacacaalám niyan ay cung saang wicà nanggaling; sa pagca't ang sabing morisqueta'y hindí wicang castilà, hindí tagalog, hindí latín, hindí insíc at iba pa. ¿Ang m̄ga fraile cayâ ang nagtatag n̄ salitang iyan?

[50] Sinabi co na sa sa isá sa m̄ga paunawà sa BUHAY NI RIZAL na sa pasimulâ n̄ librong itó na ang sabing "indio" ay wicang castilà na ang cahuluga'y túbò ó inianác sa India. Ang Filipinas ay m̄ga pulóng na sa panig n̄ libutáng tinatawag na "Oceanía," at ang India ay na sa panig n̄ libutáng tinatawag na Asia. Ang tawag na indio n̄ m̄ga fraile, n̄ m̄ga castilà at n̄ m̄ga lahing putí sa m̄ga túbò sa Filipinas ay isáng pag-alimura at pagcutyâ sa m̄ga lahing caymanggui. Caacbáy n̄ sabing indio ang cahulugang tamád, waláng damdamin, han̄gal, dugong mabábà, cutad na ísip, ugaling pan̄git, waláng cahihiyan at iba pang lalong m̄ga casamasamân. Sacsí nitóng m̄ga sabi co ang m̄ga sinulat n̄ m̄ga fraile't castilà tungcol sa Filipinas. N̄guni't ang lalong nacatátawa'y ang m̄ga táong túbò rin dito sa Filipinas, na dahil sa maputí ang caniláng balát ay

tumatawag sa capowâ tagritong caymangui n̄g indio ... ¡M̄ga dukhang damdamin!—P.H.P.

[51] Ito'y lubós na catotohanan. Ang sumusulat nito'y nacapan̄gumpisal n̄g panahóng cabataan pa sa isáng fraileng palibhasa'y bahagyâ n̄g macawatas n̄g wicang tagalog, ipinipilit na ang casalanang ikinucumpisal ay sabihin n̄g nanḡun̄gumpisal sa m̄ga salitáng cahalayhalay at magagaang na sa Diccionariong wicang castilà at wicang tagalog na sinulat n̄g caniláng capowâ fraile.—P.H.P.

[52] Ang m̄ga sinisingíl sa binyag, casal, tawag, libíng, campana, ciriales at iba pa.

[53] Ang caraniwang tinatawag na "manong" ó "manang", galing sa salitang "hermano" "hermana". May dalawang bagay na manong, ang manong na franciscano ó franciscana at manong na dominico ó dominicana.

[54] Dating estancado ang tabaco dito sa Filipinas. Ang Gobierno n̄g España ay siyang namímili n̄g tabacong dahon sa m̄ga magsasacá sa m̄ga bayang may pahintulot na magtaním n̄g tabaco, ang Gobierno ang nagpapadalá dito sa Maynilà siya ang nagpapagawa n̄g tabaco at cigarrillo at siya rin ang nagbibilí. Sino ma'y walang nacabibilí n̄g tabacong dahon cung dî ang Gobierno at sino ma'y walang nacapagbibilí n̄g tabacong dahon, n̄g tabacong yari at n̄g cigarrillo cung dî ang Gobierno. Sa m̄ga bayang may pahintulot na magtaním n̄g tabaco'y may m̄ga cagawad ang Gobierno, na siyang nanḡan̄gatawa't n̄g gumalíng ang taním na tabaco at mag-ani n̄g marami. Ang Gobiernong mamimili ay siya ring nagháhalaga n̄g tabacong dahong canyang biníbili. N̄g taóng 1883 ay inalís dito sa Filipinas n̄g Gobierno n̄g España ang estanco n̄g tabaco at binigyang calayaan ang lahat na macapagtaním at macapagbilí n̄g tabacong dahon, tabacong yari ó cigarrillo, at ang inihalili sa estanco ay iba't ibang bagay na pagpapabowis sa m̄ga tagarito.—P.H.P.

[55] Alac na Jerez, na nanggagaling sa uvas na inaani sa bayang Jerez de la Frontera, na sacop n̄g lalawigang Cadiz, caharian n̄g España. Ang bayang iyo'y mayaman, nasa tabí n̄g ilog Guadalete at may 62,009 ang nananahang tao.—P.H.P.

[56] Tinatawag na Evangelio ang m̄ga sinulat ni San Mateo, San Lucas, San Marcos at San Juan. Ang m̄ga sinulat n̄g apat na Santong itó, na dî iba cung dî ang casaysayan n̄g m̄ga ipinan̄garal at buhay ni Jesucristo, ang siyang pinagpapatuunan n̄g m̄ga utos at palatuntunan n̄g Iglesia Católica Apostólica Romana, n̄g Iglesia Cismática sa Rusia at sa

Grecia, ñ Iglesia Protestante at ñ Iglesia Filipina Independiente.—P.H.P.

[57] Ang cahulugan ñ sabling indolente ay ang táong hindi napupucaw ang loob sa mña bagay na sa iba'y nacasakit. Ang walang malasakit sa ano man, ang mabagal, ang tamád.

[58] "Bailujan," galing sa sabling "baile," sayáw. Ang baile ay wicang castilà. Ang "bailuhan" ay hindi guinagamit ñ mña fraile at ñ mña castilà dito sa Filipinas cung dí ang sabling "baile" pagca ang sayawan ay sa bahay ñ capowà castilà, at "bailujan" pagca ang sayawan ay sa bahay ñ mña filipino. Sa maiclíng sabi, ang cahulugan ñ "bailujan" ay sayáw na carapatdapat cutyaín, catawátawá, waláng cahusayan.

[59] Ang "loto" ay isáng cahoy sa Africa. Anang mña poeta, ang taga ibang lupaíng macacain daw ñ bunğa ñ "loto" ay nacalilimot sa canyang kinamulang bayan.

[60] Sa macatuwid baga'y sucat na ang magcaroon ñ caunting pag-iisip.

[61] Caugalian sa mña castilang hindi "usted" (cayó pô) na guinagamit sa caraniwan, cung dí "Vuestra Reverencia" ó "Vuesarevencia" (sa cagalanggalang pô ninyo) ang siyang ibinibigay na galang sa mña fraile sa pakikipag-usap sa canila.

[62] Ipinangungusap ñ "ereje," sa pagca't sa wicang castila'y hindi isinasama ang h sa pagbasa. Tinatawag na "hereje" ang cristianong sumásalansang ó hindi sumasampalataya sa mña pinasasampalatayanan ñ Iglesia Católica Apostólica Romana.—P.H.P.

[63] Ang kinácatawan ñ Dios.

[64] Maliit na general; sa macatuwíd baga'y waláng halagang general.

[65] Maliit na general Capansanan.

[66] "Su excelencia" sa wicang castila, paunlác na tawag sa Capitan General at sa iba pa ñ mña castila.—P.H.P.

[67] Panğalawa ñ Real Patrono. Tinatawag na Real Patrono ñ Iglesia Católica Romana ang Harí sa España. Haring tagatangkilic ang cahulugan sa wicang tagalog—P.H.P.

[68] Hindî acó nasísilong cahi't siya'y pang'alawá man ñg hari—ang ibig sabihin ni Pári Dámaso.—P.H.P.

[69] Mulà sa taóng 1717 hangang 1719 ay naging Gobernador General sa Filipinas si Don Fernando Bustamante. Sa pagca't canyáng napagunáwà ang malaking m̃ga pagnanacaw sa pamamanihalà ñg salapî ñg Hari, minagalíng niya ang magtatag ñg m̃ga bágong utos sa pamamahalâ ñg salapî ñg calahatán. Pinasimulán niyáng kinulóng sa bilangguan ang m̃ga taong pinaghihinalaan; sila'y canyáng pinag-usig sa haráp ñg m̃ga tribunal. Galít na galít cay Bustamante ang m̃ga may matataas na catungculang sa ganito'y nangagsipanñanib na mapahamac, at sa gayóng cahigpita'y hindî nangabihasa cailán man. Sa pagca't nabalitán ni Bustamante ang panucalang manghimagsic laban sa canyáng capangyariha't pamamahálà, at tinatangkílic ñg m̃ga fraile sa caniláng m̃ga simbahan ang lalong m̃ga kilaláng mahihigpít niyáng m̃ga caaway, naglathalà siyá ñg pagtawag sa lahát ñg m̃ga lalaking may mahiguít na labíng apat na taón upang mangagsipanig sa hucbong magsasanggaláng sa capangyarihan ñg Hari. Diniñgíg ñg bayan ang pag tawag na iyón, at nátatag ang isang hucbó ñg m̃ga cusang pumasoc sa pagsusundalo. Nangagsifirma ang Arzobispo at iláng m̃ga abogado sa isáng casulatang doo'y itinututol na waláng capangyarihan at waláng catowiran daw si Bustamante na ipag-utos ang pagpapabilangô sa notarióng si Osejo, na tumacbo at nagtagò sa simbahang Catedral: dahil dito'y ipinag-utos ñg Gobernador General na dACPín at ibilanggô ang arzobispo at gayon din ang m̃ga abogadong cainalám sa gayong panucalang catacsilan.—Pinanggalingán ang m̃ga pagpapabilanggong itó ñg iba't ibang m̃ga caguluhan, at sa tacot ñg m̃ga fraileng bacâ síla namán ang pag-usiguin, minagalíng nilá ang silá ang mamatnugot sa m̃ga lumálabag sa capangyarihan ñg Gobernador.—Lumabás sa m̃ga simbahan ang m̃ga nagtatagò roon, nagdalá ñg m̃ga sandata, at ñg macasanib na sa canilá ang iláng m̃ga tagarito, lumacad silá't ang tinunño'y ang palacio ñg Gobernador, na ñg panahóng iyó'y na sa taguilirang ilaya ñg tinatawag ñgayóng Plaza ni William McKinley. Nangunñuna sa paglacad ang m̃ga fraile na may m̃ga hawac na Santo Cristo sa caniláng m̃ga camáy. Nang maalaman ni Bustamante ang gayóng panghihimagsic, ipinag-utos sa canyáng m̃ga guardiang barilín ang m̃ga nanghihimagsic na iyón; datapuwa't hindî sumunód sa canyáng utos ang m̃ga sundalo, at ñg dumating ang m̃ga nanghihimagsic sa tapát ñg palacio, isinucô nilá ang caniláng m̃ga sandata sa haráp ñg pagca damít sacerdote ñg m̃ga fraileng nánagtaás ang m̃ga camay na may hawac na m̃ga Santo Cristo at m̃ga larawan ñg Santo. Pinabayaan din ñg m̃ga sundalong alabardero na silá'y macapasoc. Lumabás ang cahabaghabag na si Bustamanteng may sandatang hawac, at sinalubong

sa hagdanan ang m̃ga nanghihimagsic. Hinandulong siyá ñ m̃ga nanghihimagsic at sa sandali lamang ay may sugat na siyáng malubha. Dumaló sa canyá ang canyang anác na lalaki, at itó nama'y agád binaril at nasugatan ñ bála. Kinaladcad ñ m̃ga nanghihimagsic ang canilang Gobernador na naghihinǵaló hanggang sa isáng bilanguang na sa silong ñ Audiencia, at doon siya namatáy ñ magtatakip silim ñ hapon ñ araw ring iyong ica 11 ñ Octubre ñ 1719; ipinagcaít sa canyá ang lahat ñ saclolo at hindi siyá binigyán ñ isá mang lamang vasong tubig. Kinaladcad namán ang anác ñ Gobernador General sa talian ñ m̃ga cabayo sa palacio, at doon siya namatáy ñ hapon ding iyón, at ipinagcaít sa canyáng macaguibíc ang sino man manggagamot at itinanguí sa canyá ang lahat ñ bagay na saclolo. Ang m̃ga nanghihimagsic na pinamunuan ñ m̃ga fraileng pumupuri at nagpapaunlac sa m̃ga pumatáy sa Gobernador at sa canyáng anác ay nanǵagsitunǵo sa cúta ñ Santiago at doo'y kinuha at pinawalán ang arzobispo, na pagdaca'y siyá, ang nagatang sa sarili ñ catungculang pagca Gobernador General sa Sangcapuluang itó. Hindi nagcamít parusa cailan man ang m̃ga cakilakilabot na katampalasanang ito.—Sinipi sa "Censo de las Islas Filipinas" ñ 1903, tomo I, página 342—P.H.P.

[70] "Su Majestad el Rey" sa wicang castilà. Masasabing: "ang Macapangyarihan Hari."

[71] Sa matuwid bagáy hindi niya pinahahalagahan ang taong sinasabi ñ Teniente.

[72] Aayaw kilalanin ñ m̃ga fraile si Alfonso XII, na ñ panahong sinasabi sa "Noli me tangere" ay siyang hari sa España, cung di si Cárlos de Borbón na naghahanǵad na siyáng maghari sa m̃ga castilà. Dahil sa paghahanǵad na ito'y silasila ring m̃ga castilà ang nanǵagsipagbaca, at maraming dugò ang nabuhos. Ang unang nacabaca ñ reina Cristina at ñ reina Isabel II ay si Cárlos de Borbón, capatid ni Fernando VII; isinalin niyá pagcatapos ang tinatawag niyang catuwiran sa Corona ñ España sa canyáng anác na si Cárlos Luis, na nagpamagat ñ Conde de Montemolin at haring Cárlos VI, na siyang muling nagsabog ñ caligaligan, dugò at m̃ga capahamacan sa España, sa isang maninǵas na pagbabaca at ñ siyá'y matalo'y omowi sa Trieste at doon namatáy ñ 1861.

Humalili cay Cárlos Luis ang canyang capatid na si Juan Borbón, ñguni't walà itóng nagawáng may cahulugán.

Ang anác ni Juang nagnǵanǵalang Cárlos at nagpamagát ñ haring Cárlos VII ang siyang nagpatuloy ñ pagbabaca, sa udyóc at tulong ñ m̃ga fraile at macafraila. Pinasimulán ang icatlong pagbabaca sa

Españang m̃ga capowa castila rin ang nagpatayan, ñg 8 ñg Abril ñg 1872. Ñg panahong iyó'y maraming totoong salapi ang ipinadaláng galing sa Filipinas na handóg ñg m̃ga fraile cay Cárlos, datapuwa't wala ring kinahinatnan ang pagpupumilit nitó, ñg m̃ga fraile at ñg m̃ga macafraille, cung dí magsabog ñg dugong calahi at papaghirapin ñg di ano lamang ang España. Natapos ang pagbabaca roon ñg 27 ñg Febrero ñg 1876, araw na ibinalic ni Cárlos sa Francia. Ang pinacamabuti sa m̃ga general nito'y si Zumalacárregui at si Cabrera. Cumilala at sumuco si Cabrera sa haring Alfonso XII ñg taóng 1895. Cung pamagatán si Don Cárlos ñg m̃ga castila'y "Cárlos Chapa."

Marahil ibiguin ñg m̃ga bumabasang maalaman cung ano ang dahil ñg pagbabacang ito, na nagpasimula ñg 2 ñg Octubre ñg 1833 at nagtapós ñg 27 ñg Febrero 1876, at aking sasabihin sa maicling salitâ:

Bago pa lamang nacacawalâ ang España sa capangyarihan ñg m̃ga francés, ay nagpasimulâ na ang panúcalà ñg m̃ga fraile at ñg m̃ga macafraileng papanumbalikin doon ang pagtatatag ulí ñg "absolutismo"; sa macatuwid baga'y ang capangyarihan ñg haring magawâ ang bawa't maibigan, at manumbalic ang "tribunal ñg Inquisición." Hindi pumayag si Fernando VII sa gayóng balac, at sa gayó'y kinagalitan siya at minagaling ñg m̃ga fraileng sa canyá'y mahalili ang canyáng capatid na si Cárlos María Isidro de Borbón, na nañgacong cung siya ang maguiguing hari ay gagawin niya bawa't ibiguin ñg Papa at ñg m̃ga fraile. Bago namatáy si Fernando ay gumawa itó ñg testamentong isinasalin niya ang canyáng corona sa canyáng anác na babaeng si Isabel. Ñg mamatay si Fernando VII ñg 29 Septiembre ñg 1833 ay nahahanda na upang bacahin ang hahaliling reinang si Isabel II, na sa pagca't musmós pa noon, ang namamahalà ñg caharia'y si reina Cristinang nabao cay Fernando VII, at ñg icatlóng araw ñg pagcamatay nitó'y pinasimulaan na ñgâ ang pangguguló sa España ni Cárlos, na tinutuluñgan ñg papa, ñg m̃ga fraile, ñg lahat ñg m̃ga pári at ñg canilang m̃ga cacampi.

Ñgayóng m̃ga panahóng itó'y mahinang mahinà na ang carlismo sa España, at sila sila'y nagsisirâan. May nañgagpapañgalang "integrista" na siyang nañgag-iibig ñg "absolutismo" at ñg "inquisición," at "mestizo" ang itinatawag nila sa sumasang ayon sa calagayang dalá ñg panahón at ayaw sa "inquisición" at sa "absolutismo." Ñgayo'y macucurò na cung bakit aayaw kilalanin ñg m̃ga fraileng hári nila si Alfonso XII at si Alfonso XIII man; ñguni't ang sawicain ñga ñg m̃ga castilà'y "á la fuerza ahorcan" (sapilitan ang pagbitay). Aayaw man sila'y sapilitang nilálagoc ang apdóng handóg ñg catuwiran at ñg catotohanan.—P.H.P.

[73] Sa canyáng calagayan ó sa canyáng sarili.

[74] Sa galit ay nabiglaanan.

[75] Sa bibíg lamang.

[76] Mulâ sa púsò, taimtim sa púsò.

[77] Na sa pag-iisip.

[78] Sa isáng pagcacataón, hindi sinasadya.

[79] Sa pagcacataon at sa ganáng akin.

[80] Ang páring catulong ñã cura. Ñã panahón ñã Gobierno ñã España, halos ang lahat ñã paring filipino ay pawang coadjutor lamang ang naaabot na catungculan; bihirang bihirà ang naguiguing cura, at ang caraniwa'y m̃ga fraile ang naguiguiug cura; caya't ang lahat ñã m̃ga cura halos sa sangcapuluang ito'y pawang m̃ga fraile. Aliping mistulà ang pagpapalagay ñã m̃ga curang fraile sa m̃ga coadjutor na filipino. Salamat sa revolucióng guinawa ñã Katipunang tatag ni Gat Andrés Bonifacio'y nahanğò ang m̃ga paring filipino sa gayóng caalipinan; datapuwa't hanggá ñgayò'y walá isá man lamang sa m̃ga paring filipinong nacacagunitang magpaunlác cay Gat Andrés Bonifacio. Cahimanawari sila'y mangǵaguising sa panahóng hináharap. ¡Wala ñã carimarimarim na púsong gaya ñã di marunong tumumbás sa utang na loob!!!

[81] Ang sumusulat ñã m̃ga inilalathala sa m̃ga periódico ó pámahayagan.

[82] Ang may almacén ó tindahan. Tinatawag ding almacenero ang catìwala sa pag-iinğat ñã m̃ga camalig na ligpitan ñã anó man, ó ang isáng catungculan sa Gobiernong ganito ang pangalan.—P.H.P.

[83] Caugalian ñã m̃ga taong may pinag-aralang cung pumapanhic silá sa bahay ñã isang hindî cakilala, ang siya'y iharap sa maybahay ñã isáng cakilala nitó at sabihing:—"May capurihan po acóng ipakikilala sa inyó si guinoong Fulano."—P.H.P.

[84] Ang monje Bernardo Schwart, alemân, na siyáng nacátuclas ñã pag-gawâ ñã pólvora ñã siglo XIV.—P.H.P.

[85] Caraniwan sa catagalugan tawaguing "among" ang parì, marahil sa turò rin ñã fraile. Ang sabing "among" ay galing sa "amo," na ang cahuluga'y "panğinoon," at ang tumatawag ñã "amo" ay "alipin." ¡Bakit hindi sila nagpatawag ñã "ama" na siyáng cahulugan sa wicang

tagalog ng sabing "padre?" ¿Bakit itinutulot ng mga sacerdote na silá'y tawaguin "amo?"

[86] Wicang haluang castilà't tagalog, na cung tawagui'y "wicang tinulá". Nagpapatumpictumpic bago'y ibig,—May mga filipinong hindi nanngingiming magsalitan sila'y hindi nacacawatas ng wicang tagalog, na hindi silá marunong ng wicang tagalog; datapawa't hindi rin naman marunong magsalitâ ng tunay na wicang castilà; waláng nalalaman cung dí ang wicang tindá: ¡cahabaghabag na mga tao!

[87] Ang pagtuturò ng isáng carunungán; sa halimbawà: si Fulano'y nagtuturò ng catedra ng "Derecho" na gaya rin cung sabihing si Fulano'y nagtuturò ng dunong ng "Derecho."

[88] Magbigay ang sandata sa haráp ng carunungang; sa macatuwid baga'y dapat gumalang ang mga militar sa mga táong pantás.

[89] Magbigáy ang sandata sa harap n̄ m̄ga fraile; dapat gumalang ang m̄ga militar sa m̄ga fraile.

[90] Wicang castilà ang sabing "mundo" at maraming cahulugán: ang cabooan n̄ lahat n̄ m̄ga kinapal.—Ang lupà.—Ang cabooan n̄ lahat n̄ tao.—Baúl na malakí.—Tungcol sa pamumuhay. Isá sa m̄ga caaway n̄ caluluwa. Dito'y ang cahulugan ay isáng tanġing bahágui n̄ sangcataohan, sa macatuwid baga'y ang m̄ga tao sa piguíng na iyón.—P.H.P

[91] Si Lucio Licino Lúcalo, cónsul romano, na bantog dahil sa totoong magalíng na pagcain sa canyang mesa.

[92] Ang cahulugán dito'y isang malaking tasang malucóng na pinaglálagyan n̄ pagcain—Cahulugan din n̄ wicang "fuente"; Bucál n̄ tubig na nanggagaling sa lúpà.—Isáng "aparato" upang doo'y lumabas ang tubig na nanggagaling sa m̄ga "tubo" at n̄ magamit sa bahay, sa daan ó sa halamanan.—Mulâ n̄ isang bagay.—Ang sugat na talagang guinágawâ sa brazo, sa bintî at iba pa.—Kinacailanġang sa pagsasalitâ n̄ "fuente" ay magpalabas n̄ hanġin sa bibig, sa pagca't cung hindi ay masasabing "puente" na ang cahuluga'y tuláy. Ito'y isá sa m̄ga cadahilanan cayâ ayaw acóng makisunod sa bagong palacad na isulat n̄ P cahi't ang pinanggalinga'y F, gaya sa halimbáwâ n̄ Filipinas, Fernando, Faustino na may m̄ga sumusulat n̄gayon n̄ Pilipnas, Pernando, Paustino. Gayon ma'y iguinagalang co at hindi co pinipintasan ang sa ibang caisipan at palacad na sinusunod.—Upang maipanġusap ang "efe" ay idinadaiti ang labi sa m̄ga n̄giping itaas sacâ magpalabás n̄ hanġin sa pagsasalitâ n̄ letra.—P.H.P.

[93] Pinupuri cata. Pasimulâ n̄ isáng dasál sa Dios na wicang latíng sinasabi n̄ m̄ga pári at iba pang católico bago cumain.

[94] Tinatawag n̄ m̄ga castilang "Península" ang España.—"Peñinsula" ang sabi ni Doña Victorina, sa pagca't siya'y isá riyan si m̄ga babaeng tagalog na nagcacasticastilaan ay bago'y hindî man lamang marunong manġusap n̄ wicang castilà. Ang tunay na cahulugan n̄ Península ay ang lupang halos naliliguid n̄ tubig magcabicabilâ.—P.H.P.

[95] Tulad sa tinatawag nating wicang "castilang tinda." Halohalong salitang inglés, insic, portugués at malayo; gaya namán n̄

nangyayari na rito sa Filipinas tungcol sa pananalitâ n̄ inglès na halohalò n̄ inglès, castila't tagalog.—P.H.P.

[96] Guillermo Shakespeare, dakilang poetang inglès at isa sa m̄ga pan̄gulong dramático sa sangcataohan. Ipinan̄ganac sa Strafford n̄ 1564 at namatay n̄ 1616. Ang m̄ga pan̄gulong sinulat niya'y ang "Macbet," "Romeo at Julieta," "Hamlet," "Otelò," "Ang Mercader sa Venecia," "Ang panaguinip n̄ isáng gabíng tag-araw" at iba pa.—P.H.P.

[97] Ang caharian n̄ China.

[98] Pan̄galawáng libro n̄ Pentatesco ni Moisés.—Ang paglalacbay sa ibang lupain n̄ m̄ga túbò sa isáng naciòn ó báyan, na siyáng cahulugán dito.

[99] Ang balbás na sumisibol sa babà, na pinapag aanyong pera—Ang pera ay ang caraniwang tawaguing "peras." "Pera" pagcâ íisa; "peras" pagcâ dalawá ó marami, ito'y cung sa wícing castilàs sa pagcá't sa wicà natin ay hindí nagbabago ang tawag cung íisa ó marami man. Ipinaliliwanag co itó sa pagca't marami sa m̄ga tagalog na sa dī caalaman ay tinatawag na "pera" ó "pira" ang isáng céntimo, sa pagtulad sa m̄ga castilàng tinatawag na "perra chica" ang caniláng cuartang ang halaga'y isáng céntimo natin ó "perra grande" pagcâ halagang dalawang céntimo. Asong babae ang cahulugan n̄ sabing "perra," at ganito ang itinawag n̄ castilà sa canilang cuarta, dahil doo'y may napapanood na isáng leóng ang camukha'y aso.—P.H.P.

[100] Catutubong hiyas n̄ espíritu n̄ tao na siyang tagaacay sa paggawâ niyá n̄ anó man. Pagcakilalang tunay n̄ casamaang dapat nating pangilagan at n̄ cagalin̄gang dapat nating gawín—P.H.P.

[101] Nang panahóng nacapangyayari ang Gobierno n̄ España sa Filipinas, hindí ipinahihintulot na ang m̄ga castilang lalaki't babae'y gumawâ n̄ anó mang may cabígatán, gaya bagá n̄ mag-araro, mag-asaról, mag-pahila n̄ carretón, magpas-an, ang lalaki, at ang babae namáy hindi namimilí n̄ pagcain sa m̄ga pamilihan, hindi naglulutò, hindi naglalácad n̄ maláyò; inaacala n̄ m̄ga castilang isáng casiraan n̄ caniláng puri cung mapanood n̄ m̄ga filipinong sila'y gumagawa n̄ mabigat, at nakikigaya namán sa canilá ang m̄ga lahing castilà. Naguing casabihán tulóy sa catagalugan, dahil sa bagay na itó ang "para ca namáng castila," "para ca namáng señora," sa m̄ga lalaki't babaeng tagalog na aayaw magtrabajo n̄ mabigát.—P.H.P.

[102] N̄ panahóng sinasabi ni "Rizal" na nangyari ang sinasaysay sa librong itó, ang tawag sa bahay-bayan (Casa municipal) ay tribunal at

ang tawag sa Presidente Municipal ay Gobernadorcillo (maliit na Gobernador) panglibác na panğalan. Ang Gobernadorcillo'y tagapamahala ñ bayan, hucóm sa mğa mumuntíng bagay na usapín, tagausig sa masasamáng tao, taga paningíl as mğa cabeza de barangay, nacaalam ñ correo at ibá pa.—P.H.P.

[103] Waláng anó mang calabisán. Lubhà ñgang catotohanan ang sinasabing itó ni RIZAL na sucat na ang alalahanín cung bakit hinatulang mapresidio ang iláng maririlag na guinoong filipino, ñ 1872 dahil sa sinapantahang sila'y mğa cainalám sa mğa nangyari sa arsenal ñ Tanğway ñ taóng iyón. Ang isá sa lalong mğa calaguímlaguím na sumbóng na guinawá laban cay Don Antonio Maria Regidor ay ang pagcacuha sa isáng "aparador" ñ canyáng bahay, na "punong-punô ñ alaboc," ñ dalawampong "ejamplar" ñ librong *La Cuestión Colonial* na sinulat ni Labra. Basahin ang folletong "Carainğang ipinadalá sa mahál na Hari ni Don Antonio María Regidor, na sinulat ni Don Manuel Silvela: Madrid 1872. Pinagdusahan sa Marianas ni Don Antonio María Regidor ang gayong cakilakilabot na "casalanan."

Ang isá pang nagdusa sa presidio dahil sa mğa gayón ding casalanan ay si Don Máximo Paterno, na ipinagsanggalang ñ hindí malilimot na si Don Germán Gamazo sa ganitóng pananalitá: "Gayon ma'y hindí piniit ó pinag-usig sa harap ñ mğa tribunal si Don Máximo Paterno, sa mğa sandaling malapit na una ó hulí sa panghihimagsíc (sa Tanğway). Panatag at umaasa sa canyáng sariling pagcawalang malay-sala, nanğasiwang hayág, sa canyáng mğa hanap buhay, mulá ñ ica 21 ñ Enero, nangyari ang panghihimagsic, hangang sa ica 20 ñ Febrero na siya'y dinakíp sa canyáng bahay at inihatid sa cutà ñ Santiago. Pinag-usig siyá sa harap ñ mğa Tribunal na hindí nacapáglightas sa canyá ang canyáng ganitóng pag-asa at capayapaan ñ loob, na nagpapakilalang maliwanag na hindí siyá sinasalaguimsiman ñ cahit muntíng panimdín, palibhasa'y talastás, niyang siyá'y walang sala; at ang lalong cahapishapis ay siya'y hinatulang magdusa. Ang siyá'y nasamsamán ñ isáng bilang ñ "El Eco Filipino" (pamahayagang nagsásanggaláng sa Madrid ñ mğa catuwiran ñ mğa páring clérigo); ang siya'y umambág ñ caunting salapí sa pagtatatag ñ (pamahayagang) "El Correo de Ultramar" ... ang siyáng mğa tanğing cadahilanan mandin ñ hatol na siyá'y magdusa. (Basahin ang folleto: "Carainğang ipinadalá sa Consejo Supremo de la Guerra ni Don Máximo Paterno na sinulat ni Don Germán Gamazo:" Madrid, 1873.)

Sa "El Correo de Ultramar ay nanğagsisulat ang mğa pantás at macabayang castilang sina D. Ramón Mesonero Romanos, D. Mariano Urrabieta, D. Juan Miguel de Arrambide, D. José González de Tejada,

Pedro Antonio de Alarcón, D. José Selgas, Baldomero Mendez, D. V. Guimera, D. José Ferrer de Couste, D. J. M. Bello, D. Luis Mariano de Larra at iba. ¿Naglathala bagá, ang "El Correo de Ultramar" ng ano mang laban sa mga castilá? Ito'y catulad cung tanunging: ¿sumulat baga si Rizal, si Marcelo Hilario del Pilar, si Mabini, si López Jaena ng ano mang laban sa catagalugan? Gayón ma'y pinag-uusig ng mga fraile bawa't bumabasa ng "El Correo Ultramar" dahil sa ang pamahayagang iyo'y hindi catoto ng cadiliman ng isip na dito'y pinipilit laganap ng mga "cahalili ng Dios."

Ang isa pang napapresidio ay ang sacerdoteng si Don Agustín Mendoza, na naramay rin sa nangyari sa Tangway. ¿Mga cadahilanan? Dingguin ninyo ang canyang abogadong si Don Rafael Maria de Labra: "ang lahat ng mga sumbong ng Fiscal laban sa nagsasaysay ngayon ay maiowwi sa dalawa lamang: ang una'y ang paglalaganap ng isang lihim na pamahayagang ang pamagát ay "El Globo," na sino may walang nacapagharap ng cahi't isa man lamang na "ejemplar," at ang icalawa'y ang pagpapanucala ng mga lihim na pagpupulong, bagay na walang nagbabalitang policia o sino mang tao ng cahi't bahagya man lamang. Basahin ang folleto: "Caraingang ipinadala sa Poder Ejecutivo ni D. Agustin Mendoza, na sinulat ni Don Rafael Maria de Labra: Madrid, 1878.

Sa isang salita: "antiespañol" (laban sa castilá) "filibustero" at iba pa ang lahat ng filipinong sa canyang lupain ay may taglay ng mga caisipang nauucol sa mga calayaan; nguni't lalonglalo na cung ang mga caisipang iya'y sumasacanyang bahay sa pamamag-itan ng mga libro o ng mga pahayagan, cailan ma't dumating ang isang capanahunan, dapat samantalahin ang capanahunang ito upang mapapresidio ang gayong filipino."

Ang ibang nangatitit sa itaas ay sinipi co sa "Vida y Escritosa ng Dr. Rizal," sinulat ni G. Wenceslao E. Retana. Salamat sa casipagan at catalinuhan ng guinoong ito'y maraming catotohanang hindi kilala ang ngayo'y lumilitaw at numiningning.—P.H.P.

[104] Ang pagtiguil o pagcapasala ng anomang bagay na mga "humor" sa alin mang bahagui ng catawan.

[105] Sirá ang isip.

[106] Ng panahong iyo'y naititipon sa alcalde ang mga catungculang pagca hucóm, gobernador civil administrador ng Hacienda, Subdelegado ng Fondos Locales, administrador ng Correos at iba pa.—P.H.P.

[107] Ang dalawang salamíng na sa m̃ga tila bumbóng na tansô ó bacal, na cung doon sumílíp ang sinó man ay nacacakita ñ m̃ga na sa malayò.—P.H.P.

[108] Espiritung nananahan sa alang alang.

[109] Alín man sa m̃ga diosang nananahán sa tubig, sa m̃ga gubat at sa iba pa.

[110] Isáng semidios ó panğalawang dios na ang calahati'y tao't calahati'y cambíng.

[111] Dios na lumilikha ñ lahát ñ bagay, anáng m̃ga gentil.

[112] Ang dalagang bukid.

[113] Elefante. Hindí malayong ñ caunaunaha'y ñgcaroon ñ elefante dito sa Filipinas, caya sa wicà natin ay may sadyáng tawag, gadya; samantalang napagkikilalang dito'y talagáng dating waláng cabayo, cayâ sa wicà natin ay waláng sariling panğalan ang hayop na itó na di gaya ñ áso, baboy, manóc at iba pa.

[114] Isáng larawang cahoy, bató, tansô ó kacal.

[115] Guintô pa panahóng iyón ang salapi sa Filipinas.

[116] Ang may pag aaring bahay ó lúpà.

[117] Ang may malalakíng lúpà.

[118] Ang waláng catungculang bigay ñ Gobierno.

[119] Ang arte ñ paggawâ ñ larawan sa pamamag-itan ñ m̃ga casangcapang guinagamit sa bagay na itó. Natuclasán ang "fotografía" ni Niepce ñ 1814 at pinagbuti ni Daguerre ñ 1839. Nagcamít si Mr. Talbot ñ 1841 ñ "privilegio" ñ ucol sa fotografía sa papel sensible.

[120] Ang haring nacagagawâ at nacapag-uutos ñ bawa't maibigan, sa macatowid ay waláng nacaháhadlang na sino man sa canyáng calooban.

[121] Tinatawag na haring "constitucional" ang hindí nacapag-uutos ñ bawa't maibigan cung dî ang ipinakikilala ñ Bayang canyáng calooban sa pamamag-itan ñ canyáng m̃ga kinácatawáng bumubuô ñ Asemblea ó Congreso, Senado at Consejo ñ m̃ga Ministro.

[122] Si Luis Catorce ay haring "absoluto" sa Francia; ipinanğanác ñ taóng 1643 at namatáy ñ 1715. Siyá'y iguinalang at minahál ñ m̃ga

francés.

[123] Si Luis Diez y Seis ay haring "Constitucional," sa macatowid ay haring hindî siyá ang nacapangyayari cung di ang guinágawâ niyá't ipinag-uutos ay ang ipinagágawá't ipinag-uutos ñg m̃ga kinacatawán ñg m̃ga táong bayan; naghari sa Francia mula ñg 1774 hanggang 1798. Pinugutan siyá ñg úlo, sampô ñg canyáng asawang si María Antonieta ñg m̃ga revolucionario.

[124] Si Felipe Segundo ay anác ñg haring Carlos Quinto, at haring "absoluto" sa España. Guinágawâ ni Felipe Segundo bawa't maibigan; sa calooban niyá'y waláng nacasansalâ. Halos dî mabilang ang ipinapatay at pinahirapan ñg haring itó sa pamamag-itan ñg Inquisición at iba pa. Sa m̃ga guinawâ ni Felipe Segundo nagpasimulâ ang pagguhò ñg halos di maulatang capangyarihan ñg España at ñg halos dî macayang isiping calakhán ñg nasasacop ñg cahariang ito. Gayon ma'y maraming m̃ga castilâ at lalonglalò na ang m̃ga fraile na umiibig ñg di cawasà sa haring "absolutong" ito.—P.H.P.

[125] Si Amadeo "Primero" ay haring "constitucional" sa España buhat sa 1870 hanggang sa 1873. Ang haring ito'y mabait, matalino at bayani. Lubós na umiibig sa canyáng pinaghaharîan; ñguni't hindî siyá iniibig, at ñg mahalatâ niyá itó'y nagbitáw siyá ñg canyáng tungcol, at ang pagbibitaw niyáng ito'y siyáng naguíng dahil ñg pagtatag ñg República ñg España (11 ñg Febrero ñg 1873).—P.H.P.

[126] Ang bawa't isá sa m̃ga dios ñg bahay.

[127] Ang palatuntunan ñg m̃ga sumasampalataya sa maraming Dios. Sa m̃ga táong gaya ni Capitán Tiago'y maiuucol lamang itóng tulâ ni Lucrecio: "Primus in orbe deus fecit timor;" ang tacot ang siyáng pinanggalingán ñg m̃ga dios.—P.H.P.

[128] Palatuntunang walang kinikilala cung dî isáng Dios lamang.—P.H.P.

[129] Si Jesús, si María at si Joséf.

[130] Libingán ñg m̃ga taga Egipto.

[131] Sombrerong may tatlong dúlo.

[132] Isá sa m̃ga anyò (orden) ñg arquitectura.

[133] Loobin nawa ñg Dios na matuloy ang hulang itó sa sumulat ñg maliit na libro at sa ating lahat na sa canyá'y naniniwalâ—J.R.

[134] Pitóng wicâ; datapowa't hindi sinasabi ñ catagalugang "pitóng wicâ" cung di "Siete Palabras."

Hindi nagcacaisa ang mña Evangelista tungcol sa mña sinabi ni Jesús ñ siya'y napapacò na sa Cruz:

I. Sinasabi ni San Mateo sa cap. 27, versículo 46 ñ canyáng Evangelio at ni San Marcos sa capítulo 15, versículo 34 ñ canyáng Evangelio, na itó raw lamang ang sinaysay ni Jesús, ñ malapit na ang hora ñ "nona"—ani San Mateo—ñ hora ñ "nona"—ani San Marcos: *Dios co, ¿bakit aco'y pinabayaan mo?*

II. Sinasabi namán ni San Lúcas sa mña versículong 34, 43 at 47, ñ capítulo 23 ñ canyáng Evangelio, na itó raw ang mña sinaysay ni Jesús ñ napapacò na siyá sa Cruz;

1. *Amá, patawarin mo silá; hindi nalalaman ang caniláng guinagawa.*

2. *Ang catotohana'y sinasabi co sa iyo, ñgayo'y cacasamahin catâ sa Paraiso, na bilang casagutan niyá sa isá sa dalawang magnanacaw (na hindí sinasabi sa mña Evangelio cung anó ang mña pangalan) na nacapacong gaya rin niya, na sa canya'y nagsalita ñ ganitó: "Alalahanin mo acó cung icaw ay na sa iyong caharian na."*

3. *Amá co, sa mña camáy mo'y ipinagtatagubilin co ang aking calolowa.*

III. At sinabi ni San Juan sa capítulo 19, mña versículo 26, 27, 28 at 30 ñ canyáng Evangelio, na itó raw mña wicang itó ang sinabi ni Jesús sa canyáng pagca-paco sa Cruz.

1. "At sa pagca't nakita ni Jesús ang iná at ang alagád na canyáng sinisintang naroroon, sinabi sa canyáng iná: *Babae, nariyan ang iyóng anác.*

2. Sinabi pagcatapos sa alagad: *Nariyan ang iyong ina.*

3. *Nauuhaw acó.*

4. *Natapos na.*

Pinagsamasama ñ Iglesia Católica Apostólica Romana ang mña sinabing iyán at siyáng ñgingalanang "*Siete Palabras.*"—P.H.P.

[135] Ang Sacerdote sa Roma na ñ una'y humuhulà ñ mña mangyayari sa panahong darating, sa pamamag-itan ñ pagmamasid ñ paglipad at paghuni ñ mña ibon.

[136] Ang candilang malaki at mahaba.

[137] Ang taga Iberia.—Ang Iberia'y ang magcanugnóg na lupang kinalalagyan ng España at Portugal.

[138] Mapapalad ang mga may espiritung dukhá

[139] Lumiligaya ang nacacacaya sa buhay.

[140] *Lumualhati sa Dios sa caitaasan at capayapaan sa mga taong may mabuting calooban.*—Alinsunod cay Don Lázaro Bardón, catedratico sa Universidad Central sa Madrid, España, ay ganito raw sa wicang castilà ang tunay na cahulugan: *Gloria á Dios en las alturas; en la tierra, paz; entre los hombres; buena voluntad*—Luwalhati sa Dios sa caitaasan; sa lupa'y capayapaan; sa mga tao'y mabuting calooban.

[141] Carunungang ucol sa Dios at ang sa canya'y mga pinagcacakilanlan.

[142] Ilalagay ng Papa sa Roma sa bilang ng mga santo at santa.

[143] Caranungang nagpapaunawa ng mga anyô at paraang dapat gawin upang masunduan ang mga pagcakilalang magaling ng mga nangyayari.

[144] Felix Torres Amat, obispo sa Astorga. Siya'y ang isa sa mga naghulog sa wicang castilà ng Biblia.—Ang filosofiang sinulat ni Amat.

[145] Ang mga mundong walang tiguil ng mabilis na pagtacob ng araw. Cung masdan natin dito sa lupa'y mga bituing malamlam ang ningning. Ang mga pangulong planeta, alinsunod sa canilang layo sa araw ay ang mga sumusunod: Mercurio, Venus, ang Lupang ating tinatahanan, Marte, Jupiter, Saturno at Neptuno. Bucod sa ritoy marami pang mga planetang hindi makita cung di sa pamamag-itan ng "telescopio."

[146] Itinatag ang beaterio at Colegio ng Santa Catalina ni Fr. Juan de Santo Domingo, provincial ng mga fraileng dominico ng taong 1696 at pinasimulan ng araw ng cafiestahan ni Santa Ana ng taong 1696 din. Ang dahil ng pagtatayo ng beaterio at colegiong itoy ng may caligpitan ang mga babaeng ibig manatili sa pagcadalaga hanggang nabubuhay. Ang palatuntunan nila'y ang palatuntunan din ng Tercer Orden ni Santo Domingo, at nanunumpang tulad sa mga fraile, na magpapacalinis ng catawa't calolowa, magpapacarukha at magmamasunurin. Pinapagtibay ang pagcacatayo ng ligpitang ito ng mga babae ng Real Despacho na may fechang 17 ng Febrero ng 1716 na siyang nagbigay wacas sa mga

iniharáp na tutol na huwag ipatuloy ang pagtatatag n̄g beaterio at colegiong iyán. Inilagáy niláng pintacasi si Santa Catalina de Sena. Ipinag-utos na labinglimang monja de coro lamang ang mátitira roon, bilang paunlác sa labinglimang misterio n̄g Rosario. Ipinagcaloob n̄g Real Cédula n̄g 1732 na macapaglagay n̄g isáng simbahan at macagamit n̄g isáng campana, at tuloy ipinag-utos na huwag piliting mamalagui ang m̄ga monja sa lubós na pagligpit; cung di sa nauucol lamang sa magalíng na pamamanihala n̄g beaterio at colegio.

Ang palatuntunang sinusunod doon ay di macararaan ang sino mang monja sa pintuang na sa loob n̄g convento, na isáng matandang monja ang taga-bantáy; n̄guni't sino mang tao'y macapapasoc doon, cailan man at may tanġing pahintulot ang provincial n̄g m̄ga dominico. N̄g huwag n̄g manaog ang m̄ga babaeng na sa beaterio at colegio n̄g Santa Catalina ay nanġaglagay ang m̄ga paring dominico n̄g tuláy na nakikita sa itaas n̄g daang San Juan de Letrán, sa loob n̄g Maynila at n̄g doon magdaan ang m̄ga babaeng iyón n̄g pagpasa simbahan n̄g San Juan de Letrang cacabit naman n̄g Colegio n̄g m̄ga lalaking San Juan de Letran din ang panġalan, at ang namamahala't nagtuturò'y pawang m̄ga fraileng dominico. Sa gayong paraa'y maguinhawa n̄ga namán ang pagsimba at pananalangin n̄g m̄ga monja sa simbahan n̄g San Juan de Letrán.

Bagá man n̄g una'y ligpitan ang Santa Catalina n̄g m̄ga babaeng castilang ibig tumalicol sa m̄ga layaw at casayahan sa mundo, hindi nalao't minagaling n̄g m̄ga fraileng dominico, na manġasiwâ ang ilán sa m̄ga monja sa pagtuturò sa m̄ga dalagang ibig pumasoc at mag-aral sa Santa Catalina. Ang itinuturò doo'y pag-basa, pagsulat, doctrina cristiana, m̄ga gawáng ucol sa babae. Nanġag-aaral din namán n̄g pagpapacabanál. Dinagdagan n̄g m̄ga dominico n̄g 1865 ang dami n̄g m̄ga "hermana" at n̄g lalong mapalaganap ang caniláng m̄ga pagtuturò. Hindí itinutulot sa m̄ga pumapasoc sa Colegio n̄g Santa Catalina ang macaaalis cung di rin lamang may totoong malaki't di maiwasang dahilán.

Ang namamahala sa beaterio'y ang provincial n̄g dominico at isáng "priora" na siyá, ring "madre superiora" sa colegio, at may isáng directorang nacaalam n̄g m̄ga pagtuturò.—P.H.P.

[147] Hiyas na pinacasingsing sa camau-o.

[148] Libritong ganito ang panġalan.—"Pangligtas sa sacunà."

[149] Isáng halamang ang caraniwang bulaclac ay puláng-pulá.

[150] Mahinhin ó mahinang hanġin.

[151] Ipinanġunġusap nġ "ada".—Isáng hiwagang babaeng may cahimahimalang mġa capangyarihan, anáng mġa di binyagan.

[152] Unawaing hindî tinatawag ni Rizal na Inang Bayan, cung dî Inang España, dalawang panġalang totoong nanġagcacaiba.

[153] Isáng malaki't mataas na cahoy, matibay at macúnat. Ang tawag sa bunġa nġ cahoy na ito'y "hayuco".—Aya, ang pagbasa.

[154] Cahoy na masanġá, may mġa nġipin-nġipín ang mġa dahon. "Bellota" ang tawag sa bunġa nġ cahoy na itó.

[155] Ibong mainam humuni. Sa Europa'y marami nġ ibong itó.

[156] Tubig na tumítigas na halos parang bató dahil sa totoong calamigàn.

[157] Alamo: cahoy na tumataas nġ mainam: may tatlóng bagay na álamó: ang álamong putí na ang mġa daho'y verde ang isang mukhâ at ang cabiláng mukha'y putían—Ang álamong itím, na verde ang magcabicabilà nġ dahon.—At ang "amo altemblón" na ang mġa daho'y waláng tiguil nġ paggaláw.

[158] Isá sa magagandáng diosa.

[159] Casaysayan nġ mġa kinikilalang mġa Dios nġ mġa dî binyagan.

[160] Ang namamaguitná sa pagbilí, pagbibili, ang nakikialam sa mġa almoneda at iba pa.

[161] Ang nagpapaupa nġ pagdadalá nġ ano mang bagay na mabigat.

[162] Ang bahay na nagpapacain sa sino mang nagbabayad sa may ari, at ang papatuloy sa bawa't magbayad.

[163] Wicang francés na ang cahuluga'y "fonda:" cacarán at tuluyan. Cung ipanġusap ay "restorán."

[164] Estátua ó larawang cáhoy, bató, tansô ó bacal na inilalagay na pinacahaligui nġ anó man.

[165] Tuláy nġ España.

[166] Isáng carruajeng ganitó cung tawaguin.

[167] Tinatawag ñ catagalugang "carretela" ang isáng sasacyáng anyóng carretong marami ang lulan, ñuni't mahirap sa sumásacay; dalawá ang gulong at isáng cabayo ang humihila.—Ang tinatawag na carretela ñ ñga castilà ay isáng mainam na carruajeng apat ang gulóng at dalawang cabayo ang humihila.

[168] Tinatawag na Sabána [hindí Sábana, cumot] ang daang macalampás ñ Jardin Botánico, hangang sa ñga unang báhay ñ Ermita, na tinatawag na daang Real.

[169] Tinatawag ñ ñga castilàng guindilla ang ñga policia municipal sa sa España.—Ang sili ó ang bunğa ñ tinatawag na "guindillo de India."

[170] Ang lupang iniuocol sa pagtatanim ñ sarisaring cahoy at ñga halaman upang doo'y mapag-aralan ang ñga carunungang nauocol sa bagay na ito.

[171] Tila mandín naguguniguni na ni Rizal na sa pinagpatayaang iyón sa paring canyáng sinasabi, na sa acalà co'y waláng ibá cung dî si Pari Burgos, doon din siya pápatayin.

[172] Ang tanğing ibong pinaniniwalaan ñ ñga tao sa unang mulíng nabubuhay, pagcatapos na masunog, sa ibabaw ñ canyáng ñga abó.

[173] Ang alín may sa dalawáng panig na malapit sa Ecuador ó calaguitnaan ñ lupa, tinatawag ang isáng panig na "trópico de Cancer" sa hemisfercio boreal, at "trópico de Capriconio" de "hemisfercio austral".

[174] Sásacyang waláng gulóng na siyáng guinagamit pagca hielo ang dinaraan; cahawig ñ canggâ ó ñ paragos natin.

[175] "Quos vult perdere Jupiter domentat prius", casabihang wicang lating cung tatagalugui'y: Ang ñga ibig ipahamac ni Jupiter ay pinasisimulaáng sirain muna ang ísip.—P.H.P.

[176] Ang cometa'y tulad sa bituing manacanacang napapanood natin sa lanğit. Ang Cometa'y ma'y buntot na makinang na cung minsa'y isá at cung minsa'y marami. Palibhasa'y ang galaw na painóg ñ cometa'y hiwaláy na hiwaláy sa caraniwang liniliguiran ñ ñga planeta, caya hindí nalalao't ang pagkakita natin sa canya. Isáng casinungalingang ilinalaganap ñ ñga hanğal na ang pagsicat ñ cometa'y nagbabalita ñ ñga sacunang mangyayari.—Tinatawag ding

"cometa" n̄ m̄ga castilà ang sarangolang papel na pinalilipad n̄ m̄ga bátà.

[177] Ang masasama at magagaspang na cagagawán n̄ m̄ga fraile.

[178] Wala coming nasumpong na alin mang bayang ganito ang pan̄galan, n̄uni't marami ang nacacatulad n̄ calagayan n̄ bayang ito.— J. R.

[179] Pan̄galan ni Venus; sa Siria; ni Céres, sa Fenicia, at ni Juno sa Cartago.

[180] Anác na babae ni Júpiter at ni Latona, capatíd na babae ni Apolo at diosa sa pan̄gan̄gaso.

[181] Caunaunahang ciudad n̄ Tonia, sa Asia Menor, balità dahil sa carikidikitang templo ni Diana, na sinunog ni Eróstrato. Ipinalagay ang templong iyo'y isá sa pitóng m̄ga caguilaguilalás na edificiong itinayo sa daigdig.

[182] Malalaking ibong totoong mahábà ang m̄ga paa.

[183] Flora.

[184] Machiavelo: balitang escritor, político at literato italiano, na naguín ministro sa Florencio, inihahatol ni Machiavelo sa canyáng sinulat na librong "El principe" ang pagdarayà sa m̄ga pakikipanayam sa tagà ibáng nación tungcol sa politica.—P.H.P.

[185] Capisanan n̄ m̄ga táong nagcacaisang loob sa pagsasanggalang n̄ isáng caisipan.

[186] Alagaan n̄ m̄ga cabayo.

[187] Capatíd ni Remo at siyáng nagtayô n̄ Roma n̄ táong 733 bago ipan̄ganác si Cristo.

[188] Palacio ng papa sa Roma, na na sa bundóc Vaticano.

[189] Palacio ng hárì sa Roma na na sa Quirinal, isa sa pitóng bundóc sa Roma.

[190] V.O.T. "abreviatura" ng Venerable Orden Tercera; Cagalang-galang na icatlong hanáy ng Capisanan ó icatlong pulutóng ng Capisanan.

[191] Pangguitlá sa táo. Mga cabulaanang larawang likhá ng panimdím ng mga matatacutín.

[192] Dakilang panahóng nagpasimulâ ng pagwawasác sa caharian ng Roma, sa Calunuran, ng mga "bárbaro", taóng 476, at ang wacás ay sa pagcacuha ng mga turco sa Constantinopla, ng taóng 1453, ó sa pagcatuclás ng América ng 1492. Ang pangyayari ng feudalismo ang siyang caraniwan ng panahóng iyón.—P.H.P.

[193] Babaeng ayon sa mga hanğál ay catiyáp ng diablo. Nawawangis sa asuwang na pinaniniwalaan ng mga tagalog na mangmang.—P.H.P.

[194] Dahil sa nawawangking totoo ang pinaniniwalaang "asuwang" ng mga tagalog sa pinaniniwalaang "bruja" ng mga europeo'y inacala cong ang nagdalá rito ng ganyáng malíng sapantahà'y ang mga fraile ó ang mga castilang mangmang, na gaya rín ng maraming mga pamahing dí dating kilala ng mga tagalog cung dí ng maparito na lamang ang mga taga España—P.H.P.

[195] Lucio Dominico Nerón, malupít na emperador sa Roma; ipinapatáy niyá ang canyáng ináng si Agripina at si Británico, hinatulang mamatáy ang tagapag-alagà sa canyáng si Burro, ang canyáng mastrong si Séneca, si Lucano at ibá pang mga caguinoohan; pinag-usig ang mga cristiano at sinunog ang Roma. Ipinanğanác ng taong 37 at namatáy ng taóng 68.

[196] Ang nag-aaral ó ang sumusunod sa filosofía ó marunong ng filosofía, na isáng carununğang nauocol sa cahulugán, calagayan, pinagmumulaan at naguiguing bunğa ng mga bagay bagay.

[197] Ang panğingilin sa anó man, lalong-lálò ang mahigpít na pagpipiguil na huwág gumawâ ng anó mang bagay na masamâ, na siyang ibig ng Dios na ating sundin, ayon sa profeta Isaias LVIII. 3-7.—

Tungcól sa ayuno ñã catawán, ang pagkabawal bagá ñã pagcaing anó man, minsan lamang na ipinag-utos na sapilitang súkundin ñã m̃ga israelita sa araw ñã pagsisisi, ayon sa Levítico XVI. 29, 31, na doo'y ang salitáng: "papagpipighatiin ninyó ang inyóng cálolowa," caraniwang ang inaaring cahulugán ay mag-ayuno; sa pagca't ang ayuno sa m̃ga judio'y tunay ñãng isáng araw ñã pagpipighatí at pagpapacabábà. Walâ na acóng ibá pang nakita tungcól sa ayuno sa m̃ga cautusáng lagdá ni Moisés. Ipinag-utos ang iláng araw na pag-aayuno ñã panahóng nabibihag ang m̃ga judío sa Babilonia, ayon sa sabi ni Zacarías VII. 1-7; VIII. 19, bagá man hindí sinasabi roon ang m̃ga pinagcadahilanan ñã gayóng tadhanà. Gayón man, manacânacáng ipinag-utos na mangag-ayuno ang lahát dahil sa m̃ga tanġing nangyayari, datapuwa't hindí tadhanang iparati ang pag-aayuno, cung dí sa panahóng lamang na iyón; gaya na ñã ñã magcatipon ang m̃ga taga Atispa ay nanġag-ayunong lahát ayon sa sulat ni Samuel VII. 6.—Nag-utos din si Josaphat na mag-ayuno ang lahát ñã m̃ga judío, dahil sa pakikibaca sa m̃ga Moabita at Ammonita, ayon sa 2.a Crónica XX. 3.—Gayón ding m̃ga pag-aayuno ang guinawâ ñã iba't ibáng m̃ga cautusan ñã m̃ga judío, at sa pagca't ang Cristianismo'y religióng ucol sa lahát ñã m̃ga bayan, hindí na ñã ipinag-utos sa m̃ga Cristianong sapilitan ang pag-aayuno, ayon sa makikita natin sa m̃ga Santong Evangelio. Ang pag-aayuno'y cusà ñã calooban at dapat ganapíng hindí sa pagpaparanġalan, at gagawing tandâ ñã taimtím na pagsisisi sa m̃ga casalanan, ayon cay San Mateo, VI. 16.

[198] Pangpintá sa mukhâ at ñã pumulá.

[199] Pagsasanay sa paggamit ñã sandata at ñã m̃ga kilos ñã pagcasundalo.

[200] Ang m̃ga canta't m̃ga tugtog na magcasaliw; at ang ibig sabihin dito'y may tacapan at may paluan.

[201] "Pedál", tapacán sa piano, at ang ibig sabihi'y may sicarán pa.

[202] Sa wicà natin ay waláng tunay na catumbás ang sabing "escándalo" na ang isá sa m̃ga cahuluga'y ang pagtatalong nacapagcacasala ó nacababagabag sa iba.

[203] Sawicaíng ang cahuluga'y capanig ñã may m̃ga caisipang tulad sa adhicain ñã m̃ga fraile.

[204] Ang cacampi ni Cárlos na ibig maghári sa España.

[205] Curang maliit ó curacuráhan.

[206] Lánḡaw na patáy. Mapagpataypatayan samantalang nag-iísip nḡ mḡa catampalasanang gawâ.

[207] Ang caraniwang tawaguing "pozuelo" ó tasang lalagyán nḡ chocolate.

[208] Isang casabihang catumbás nḡ ¡abá! ¡nacú! ¡diaske! at iba pang nagpapakilala nḡ towâ, gálit, pagtatacá.

[209] Malapot sa wicang castila'y "espeso", caya chocolate ¿eh? ang sinasabi nḡ cura pagca chocolateng malapot ang ibig.—Malabnaw sa wicang castila'y "aguado", caya't chocolate ¿ah? ang sabi pagca ang ibig ay malabnaw.

[210] Caraniwang tawaguin nḡ mḡa tagalog ang fiesta nḡ lahat nḡ mḡa santo, na "Todos los Santos", baga man ito'y wicang castila.

[211] Ang sumusulat nḡ mḡa libro nḡ mḡa casaysayan nḡ mḡa nangyari nḡ panahong nacaraan na.

[212] Dating caharian nḡ mḡa itím na tao sa Guinea, at colonia francesa mulâ nḡ 1892.

[213] Tinatawag ding Calvario, na ang cahuluga'y timbunan ó lalagyán nḡ mḡa bunḡô. Ang Calvario ó Gólgota'y na sa ibabâ nḡ Jerusalem at caugalían nḡ mḡa judíong doon patayín ang mḡa tulisán at magnanácaw. Diyán nḡa ipinácò sa Cruz si Jesús, ang Dakilang Banál na hinatulang mamatay roong tulad sa isáng imbíng magnanácaw. Sa bundoc din nḡ Gólgota naroon ang halamanan ni José de Arimathea na pinaglibinḡan sa bangcay nḡ Mananacop. S. Mateo XXVII. 33; Marcos XV. 22; Lúcas XXIII. 32; Juan XIX 17, 41.—Sinaspantáhà nḡ ibáng iyón din ang bundóc "Moriah", na pinagdaldhán ni Abraham sa canyáng anác na si Isaac upang patayín, sa pagtalima sa utos nḡ Dios. Génesis XXII. 2.—P.H.P.

[214] Ang guang na sadyáng inilálagay sa mḡa pader nḡ mḡa libinḡan, at doon inilílibing ang mḡa bangcáy na may cabaong, sa pamamaguitan nḡ mahál na bayad sa pári ó cura nḡ bayan.—May mḡa bayang tagalog na tinatawag na "bútas" ang "nicho."

[215] Isáng cruz na catulad nḡ guinagamit nḡ una sa Bizancio pa nḡayo'y Constantinopla.

[216] Parrarayo, pangpatiguil ó pangpahintô nḡ lintíc. Isáng casangcapan ó aparato na cung ilagay sa taluctóc nḡ isáng edificio ay nacacatawag nḡ electricidad ó nḡ lintíc at inihahatid itó sa pamamag-itan

n̄ isáng cáwad sa isáng lugar na hindî macasásakit canino man. Natuclasán ang paggawâ n̄ "parrarayo" ni Benjamin Franklin n̄ taóng 1732. Ang caraniwang táas n̄ parrarayo'y ánim hanggáng labíng dalawáng metro, at natatangkilic na dî pinúputucan n̄ lintic ang paliguidliguid n̄ kinátatayuan na ang sucat n̄ sacláw ay ang lambál ó ibayo n̄ sucat n̄ taás. Si Benjamin Franklin ay pantás na diplomático, físico at economista, na gumamit n̄ boóng cáya upang magtamó n̄ casarinlán ang canyáng Inang Báyang Estados Unidos n̄ América. Ipinanġanác siyá sa Boston n̄ 1706, at namatáy n̄ 1790.—P.H.P.

[217] Caraniwang tinatawag n̄ catagalugan "tumbá", marahil sa túro n̄ mġa fraile. Pinagpapatongpatong na mġa mesa ó balangcás na anó man, tinatacpan n̄ damit na maitím at doon guinágawâ ang mġa ceremoniang ucol sa mġa patáy.

[218] Ang mġa cahirapang tinitiiis n̄ mġa banál na cálolowa sa Purgatorio.

[219] Ang samaháng ang palatuntuna'y ang pagsisicap na camtán ang mġa calayâan.

[220] Sa pagkikibit n̄ balicat ay ipinakikilalang hindî niyá dinaramdam ó hindî niyá sinasakit n̄ loób ó sa canya'y waláng halagang sabi ó balitang náriringig.

[221] Sa capangyarihan.

[222] Sa casalucuyan, sa horas ding iyón.

[223] Ang cahulugán n̄ pangġalang Zoroastro'y: "ang lalong magalíng sa mġa anác n̄ mġa táo.—Si Zoroastro'y pantás na filósofo na bumago n̄ religión persa.—P. H. P.

[224] Ang librong kinapapalamnan n̄ mġa aral ni Zoroastro. Tinatawag ding "Zindavesta" ang librong ito.—P. H. P.

[225] Hindî malilimutang filósofo griego na ipinanġanác sa Egina n̄ taóng 429 n̄ dî pa ipinanġanġanac si Jesucristo.—Ang mġa pangġulong librong sinulat niyá'y "Ang República" at ang "Salitaan n̄ dalawá". Ang pangġalan niyá'y Aristocles, n̄uni't pinanġalanan siyá Sócrates n̄ Platón, dahil sa calaparan n̄ noó. Siyá'y naguíng discípulo ni Sócrates at naguíng maestro ni Aristóteles.—P. H. P.

[226] Bantog na escritor at naturalista latino. Ipinanġanác n̄ taóng 23 at namatáy n̄ taóng 79.

[227] Patriarca sa Constantinopla. Namatáy n̄ taóng 271.

[228] Hindî malilimutang poeta na cumathâ ñg "Eneida", na doo'y sinásaysay ang pinagdaanang búhay ñg troyaneng si Eneas. Siyá rin ang cumathâ ñg "Las Eglogas" at ñg "Las Geórgicas."

[229] Bantóg na papang nagpatanghál at nagpakináng na lubhâ sa Pontificado.

[230] Balitang poeta sa Italia ñg Edad Media. Ipinanġanác sa Florencia ñg 8 ñg Mayo ñg 1265 at namatay ñg 14 ñg Septiembre ñg 1321. Ang panġalan niyang tunay ay DURANTE at ang DANTE ay palayaw. Ipinalimbag niyá ang mġa librong Vida Nueva, Canzones, El Infierno, El Banquete, De Vulgari Eloquio, El Purgatorio, De Monarchia Mundi, La Divina Comedia at iba pa. Ganitó ang saysáy niyá sa canyáng sinulat na librong "De Monarchia Mundi:" Hindî sa mġa cónsul ang mġa namamayan at hindî sa hari ang nación, cung dí pabaligtad: sa mġa namamayan ang mġa cónsul at sa nación ang hari. Hindî itinatag ang mġa ciudad at ñg pag-uculan ñg mġa cautusán; itinatag ang mġa cautusán at ñg iucol sa mġa ciudad. Cayâ ñga't ang mġa tumatalima sa mġa cautusán ay hindî pinapagsama sa isáng báyan upang maguing tagapaglingcód sa naglálagdâ ñg mġa cautusán: cung dí ang naglálagdâ ñg mġa cautusán ang siyáng tagapaglingod sa báyan, at iba pa." Hindî minamagalíng ni Dante na ang papa'y magcaroon ñg capangyarihan sa búhay at pamumuhay ñg catawan, at dahil sa panucalà niyang canyáng itóng isinaysay sa canyáng mġa casulatan, siya'y pinag-usig ñg mġa papa, mġa cardenal at ñg lahát ñg mġa cacampí sa ang hanġad na ang papa'y magcaroon ñg capangyarihang hári. Labingdalawang taón ñg patáy siyá'y ipinag-utos pa ñg cardenal del Poggetto na cunin sa baunan ang canyáng bunġô at mġa butó, sunuguin at itapon, sa pagca't excomulgado raw siyá, bagay na hindî natuloy, salamat sa paghadlang ñg maraming mġa mamamayan. Siya'y poeta, filósofo, soldado, músico, filólogo, publicista, político, mabaít na táong bayan, nagtayô ñg isáng arte, siyá ang masasabing humusay at nagtatag ñg wicang italiano, naguing punò ñg canyáng ciudad republicana, nápatapong madalás dahil sa pagtatanggol ñg catuwiran ñg bayan, at sa kinatapuna'y halos nagpalimos ñg kinacain, teólogo, masicap na apóstol ñg caisipáng di dapat maghari ang papa, hinatulang sunuguing buháy ñg isáng tribunal revolucionario, at pinag-usig ñg boong calupitán ñg tribunal ñg Inquisición nagparatang na siyá'y hereje, bago'y banal na binyagan; ñguni't sa cawacasa'y inilagay ang canyáng larawan sa Vaticano, sa casamahán ñg mġa Doctor ñg Iglesia Católica, at ang mġa butó niyá'y iniinġatan ñg boong galang sa catedral ni Santa María del Fiore; mġa cagagawang nagpapakilalang maliwanag na ang mġa papa'y nagcacamali ring gaya ñg lahát ñg tao at hindî catotohanang ang mġa papa'y

"infalible", hindî nagcacamali. Itó nã sa maiclíng salitâ ang carilagdilagang buhay ni Dante, na ilinagdà co rito't nã mapanghinularan.—P.H.P.

[231] Ministro nã religi3n ni Brahma.

[232] Ang mã sumusampalataya sa religi3n ni Budha.

[233] Barquero ni Aqueronte sa ílog nã infierno. Si Car3n 3 Caronte ang tunay na larawan ni Camatayan sa cabanãisang walang habág canino man, sa bata't matanda, sa maganda't panãit, sa lalaki't babae—P. H. P.

[234] Ang isá sa mã pintuan nã infierno.

[235] Ang mã táong ang pakikipabaca ang guinágawáng hanap-búhay.

[236] Poeta nã mã unang "celta".

[237] Hindî lamang tinatawag na mánãanãaso (cazador) nã mã castilâ ang nanghuhuli nã usá, baboy-ramó at iba pang hayop sa pamamag-itan nã mã aso, cung dí ang nanghuhuli 3 pumapatay nã sinabi nã mã hayop sa pamamag-itan nã mã sandata, nã mã silò 3 nã mã patib3ng.

[238] Ang mã caugaliang guinagawa nã bawa't religi3n sa canilang panapalanãin at pagpupuri sa Dios; at sa iba pang mã bagay.

[239] Templo at ciudadela nã Roma, na na sa ibabaw nã isang bundóc at doon pinuputunãan nã corona ang mã nanãagtatagumpay sa pakikibaca. Dating casiping nã Capitolio ang tinatawag na "Roca Tarpeya", malaking bato, na doo'y pinatátayo ang mã may casalanan at bago itinutulac sa banãin at nã doo'y mamatay. Nanggaling ang pamagát na Tarpeya sa panãalang ganito rin nã isáng dalagang taga Roma, na nagbilí sa mã sabino nã ciudadela nã Roma, at pagcatapos ay ang mã sabino rin ang pumatáy sa canyá, carapatdapat na ganting pâlâ sa lahát nã gaya niyáng tacsíl.

[240] Doctor nã Iglesia Católica, na namatáy nã ta3ng 217.

[241] Isá sa mã lalong bantog na párì nã Iglesia Católica, na taga pagpaunawâ nã mã Santong Casulatan. Ipinanãanác nã 185 at namatáy nã 243.

[242] Obispo sa Lyon at masigasig na caaway nã mã "gn3stico", hanggáng sa sumulat nã isáng librong pinamagatán niyá nã "Tratado de

las herejías."

[243] Nğayo'y cacasamahin catá sa Paraiso.—S. Lúcas XXIII, 43.

[244] Concilio ecuménico na guinawa sa ciudad nğ Trento, sacop nğ Austria, nğ 1545 hanggang sa 1563.

[245] Protestante, ang cahuluga'y "tumulutol". Tinatawag na protestante ang mğa sumasang-ayon sa pagtutol na guinawâ ni Lutero sa "dieta" sa Spira nğ taóng 1529. Si Martín Lutero ay dating fraileng agustino. Siyá'y tubo sa Eisleben, Sajonia, at ipinanğanác nğ taóng 1483 at namatay nğ 1546.

[246] Ang sacerdote nğ Iglesia Griega na hindî cumikilala sa capangyarihan nğ Papa.

[247] Librong dakilang kinálalagyan nğ Luma at Bagong Testamento.

[248] Panğalang bigay sa mğa príncipe sarraceno na cahalili ni Mahoma.

[249] Panğalawang pinsan ni Mahoma; isá sa lalong mababanğis na tagapaglaganap nğ secta ni Mahoma.

[250] Pagbilang na guinágawâ sa ano mang bagay.

[251] Isá sa tatlong mğa Furia Gorgona caaway ni Minerva. Pinugutan nğ ulo si Medusa ni Perseo. Ang mğa panğalan nğ tatlong Furia ay Medusa, Euriale at Estenio: ang táong matitigan nğ alín man sa tatlong itó'y hindî macakilos at napípipi. Si Minerva ang diosa nğ carununğan at pagbabaca. Si Perseo ay anác ni Dánae at hári sa Argos; iniligtás niyá sa infierno ang canyáng sinísintang si Andrómeda.

[252] Tinatawag na "mğa elemento" nğ una ang lúpà, ang tubig, ang hanğin at ang apóy.

[253] Marahil ang ibig bangguitin ni Dr. José Rizal dito'y ang librong "PAGSUSULATAN NI URBANA'T NI FELIZA" (Urbanidad) na sinulat ni Guinoong Modesto de Castro, presbítero, taga Binyáng, Laguna, at naging cura párroco sa bayan nğ Naic, Cavite. Ang libróng yao'y isáng carikitdikitang patnubay sa magandang pakikipagcapwa-tao at sa mainam na caasalan, bucód sa magalíng na ulirán sa mabuting pananalita't pagsulat nğ wíchang tagalog.—P.H.P.

[254] Isáng ibong; minamagaling dahil sa carikitan nğ canyáng mğa balahibo at sa cadaliang matutong ulitin ang mğa salitáng sa canya'y

itúrò.—Tinatawag na *papagayo* ang nagsasalitá ñg m̃ga bágay na hindi nauunawà—P.H.P.

[255] Ganito ang narinig cong salitaan ñg isang curang fraile at ñg isáng tagalog na mangmang baga, ma't mayaman.—*Tagalog*. Bakit po bá hindi isinasawicang tagalog ang pagmimisa at iba pang panalangin, gayóng talastas na ninyong hindi namin nalalaman ang wicang latin?—*Cura*. Sa pagcá't cung wicang tagalog ay kinakailanngang sabihing macaitlo upang maunawa ñg Dios ang ating hinihingí sa canyá, cung wicang castila'y macalawa, at cung wicang latin ay minsan lámang; itó ang dahil at sa *Misterio* at sa *Trisagio'y* na sa wicang latin ang mahalagáng panalangin.

Ñgayón naliliwanagan na ñg ilaw ñg catotohanan ang pag-iisíp ñg halos ñg lahat ñg tagalog, ang gayong pananalitá ñg curang walang mithí cung di mamahay tayo sa cabulagán ay magtátamo agad ñg matinding pagpapawalang halagá. Cung ganap na catotohanán ang Dios puspós ñg carununngan waláng hanggán—sa pagca't cung di gayo'y hindi siyá Dios dapat náting sampalatayanang túnay na talós niyá ang lahat ñg wicà at sa anó mang wica sabihin ang pagtáwag sa canya'y caracaraca'y nauunawà niyá; hindi lámang itô; di pa natin binúbuca ang ating bibíg ay talastás na niyá ang íbig nating hingín. Ang masamá ang casamasamaan, sa pagca't isáng pagaacsayá ñg panahón ay ang magsasalitá ñg di alám cung anó ang sinasabi, tulad sa ibong *papagayo ó loro*.—P. H. P.

[256] Tinatawag ñg m̃ga castilang "otoño" ang panahóng sumusunod sa "verano" ó tag-araw at tinatawag nilang "primavera" ang panahóng sumusunod sa "invierno" ó tagguináw.

[257] Maningning batóng azul ang culay.

[258] Hindí dapat calimutan ñg bumabasang ang sermóng ito'y sa wicang castilá na aking isinatagalog, bagay na ipinaalaala co, upang maisaysay kung bakit hindí utál ang pananagalog, at gayón din ang cadahilanan cung bakit natacot ang isáng taong iyón. Sa sermóng wicang castilá ni Pári Dámaso'y ganitó ang canyáng sabi: ..."sí, hermanos mios, patente, patente á todos, patente".—Maraming cahulagan ang sabing *patente*. Ang ilan sa m̃ga cahulugang iya'y ito: nahahayag, na kikita, waláng takip. Tinatawag namang patente ñg panahón ñg Gobierno ñg m̃ga castilá, ang catibayang ibinibigay ñg Administracion ñg Hacienda publica sa m̃ga taong gumaganap ñg pagbabayad ñg buwis sa Gobierno dahil sa canyáng calacal. Pinarurusahan ñg mabigát na *multa* ang nannganğalacal na waláng *patente*, sa macatwid ay hindí nagbabayad ñg buwis sa calacal na canyáng hanap-buhay, caya totoong nagulat ang

taong dito'y sinasaysay, sa pagca't ang boong acala niya'y ang sinasabing *patente* ay ang nauucol niyang pagbayaran.—P. H. P.

[259] May nangyari sa Calamba na gayon ding bagay.

[260] Sa "original" na wicang castila'y sinasabing "casáronse" (napacasal silá) ó "cazáronse" (naghulihan sa pamamag-itan ng pangangaso), laro ng salitang hindi magawa sa wica natin.

[261] *¡Vae Victis!* wicang lating ang cahulugang sa wicang tagalog ay *¡Sa aba ng mga nagagahis!* Mga salita ni Breno sa mga romano, na sa tuwi na'y inuulit hanggang sa mga panahong itó, bagá man ngayo'y naghahari ang cagandahang asal. Ngayó'y gaya rin ng una, na ang sa lalong malalacás ang siyá lamang mga catuwirang nagwawagui.—P.H.P.

[262] ¿Anó ang aking nakikita? ¿bakit?

[263] ¿Anó ang itinatanong ninyó? ¿Waláng ano mang linalaman ng pag iisip na hindi muna nagdaan sa pakiramdam. Hindi ninanais ang hindi nakikilala.

[264] ¿Sinong mga tao ang ating capanayam?

[265] Caibigan, aking caibigan si Platon, nguni't lalong caibigan co ang catotohanan.

[266] Masama ang nangyayari at nanganganib acóng baca magcaroon ng cakilakilabot na wacás.

[267] Sa pamamag-itan ng hampás, ang pakikipagmatuwiran sa tumatangguì ng pagkilala ng mga catuwiran.

[268] ¡Sa aba nilá! cung saan may úsoc ay may apóy. Bawa't isáy humahanap ng cawangis; caya nga, cung bibitayin si Ibarra, siyá namáy bibitayin din ...

[269] Hindi co kinatatacutan ang pagcamatáy sa catre; nguni't kinatatacutan co ang pagcamatáy sa bundóc-bunducan sa Bagumbayan.

[270] Ang nacasulat ay naguiguing sacsi. Ang hindi mapagaling ng mga gamót ay napagagaling ng bálal; ang hindi mapagaling ng bálal ay napagagaling ng apóy.

[271] Ang nangyari ay nangyari na. Pasalamat tayo sa Dios at wala ca ngayón sa capuluang Marianas upang magtaním ng camote.

[272] ¡Huwag po sana cayóng halíng; iyáy ang Virgen sa Antipolo! Iyang ang nacapangyayari sa lahat; huwag po sana cayóng halíng!

[273] ¡Cung iya'y hindi lalaki at hindi siyá mamatáy, iya'y babaeng totoong mainam na mainam!

[274] ¡Wala! gaya ñg sabi namin: ang sumucob sa magaling na lilim ay mabuting pamalo ang sa canyá'y inilálapit.

[275] ¡Siyá ñga! Sa canya'y totoong nararapat; sinabi co na sa una cong pagcakita pa sa canyá: ito'y isang filibustero. ¿Ano ang sinabi sa iyo, pinsan, ñg general? ¿Ano naman ang sinabi mo sa canyá anó ang balítang sinabi mo sa canya tungkól cay Ibarra?

[276] Maniwala po cayó na pagca siya'y hinatulan ñg parusang patayín, na gaya ñg maásahan, ay dahil sa aking pinsan.

[277] ¡Ay, pagcabutibuti mong pumaraan sa matalinong pakikipagsalitaan! Nalalaman naming icaw ang tanunġan ñg capitan general, na hindi mapanatag cung hindi ca makita!... ¡Ah, Clarita!; pagcalakilaking tuwa ang makita co icáw!

[278] Naparito cami't ñg upáng cayó'y aming dalawin; ¡cayó'y nacaligtas, salamat sa inyóng mġa caibigan!

[279] Siya ñga, Clarita, ñguni't nacaraan na ang panahón ñg mġa himala; sinasabi naming mġa castila: Magculang tiwala ca sa Virgen at cumarimot ca.

[280] Naparito ñga po cami't ang sadya pa naman namin ay pakiusapan cayó tungcól sa *Virgen*.

[281] Magsasalitaan tayo tungcól sa pamumuhay.

[282] 2 ñg Enero ñg 1883. (*Paunawa ni Dr. José Rizal.*)

End of the Project Gutenberg EBook of Noli Me Tangere, by Jose Rizal

*** END OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK NOLI ME TANGERE ***

***** This file should be named 20228-h.htm or 20228-h.zip *****
This and all associated files of various formats will be found in:
<http://www.gutenberg.org/2/0/2/2/20228/>

Produced by Tamiko I. Camacho, Pilar Somoza, and the Online Distributed Proofreading Team (<http://www.pgdp.net>). Thanks to the following for their help in making this project possible: Elmer Nocheseda, Jerome Espinosa Baladad, Matet Villanueva, Ateneo Rizal Library-Filipiniana Section, and the Filipinas Heritage Library. The ebook is being released in commemoration of Dr. José Rizal's 110th Death Anniversary on December 30, 2006. Handog ng Proyektong Gutenberg ng Pilipinas para sa pagpapahalaga ng panitikang Pilipino. (<http://www.gutenberg.ph>)

Updated editions will replace the previous one--the old editions will be renamed.

Creating the works from public domain print editions means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg-tm electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG-tm concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for the eBooks, unless you receive specific permission. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the rules is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. They may be modified and printed and given away--you may do practically ANYTHING with public domain eBooks. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

*** START: FULL LICENSE ***

THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg-tm mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase "Project Gutenberg"), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg-tm License (available with this file or online at <http://gutenberg.org/license>).

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg-tm electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg-tm electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg-tm electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg-tm electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. "Project Gutenberg" is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg-tm electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg-tm electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg-tm electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation ("the Foundation" or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg-tm electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is in the public domain in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg-tm mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg-tm works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg-tm name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg-tm License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg-tm work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country outside the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg-tm License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg-tm work (any work on which the phrase "Project Gutenberg" appears, or with which the phrase "Project Gutenberg" is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org

1.E.2. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is derived from the public domain (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase "Project Gutenberg" associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg-tm trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg-tm License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg-tm License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg-tm.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg-tm License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg-tm work in a format other than "Plain Vanilla ASCII" or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg-tm web site (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original "Plain Vanilla ASCII" or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg-tm License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg-tm works

unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg-tm electronic works provided that

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg-tm works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, "Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation."
- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg-tm License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg-tm works.
- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.
- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg-tm works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg-tm electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from both the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and Michael Hart, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread public domain works in creating the Project Gutenberg-tm collection. Despite these efforts, Project Gutenberg-tm electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain "Defects," such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the "Right of Replacement or Refund" described in paragraph 1.F.3, the Project

Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg-tm electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH F3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you 'AS-IS' WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg-tm electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg-tm electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg-tm work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg-tm work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg-tm

Project Gutenberg-tm is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need, is critical to reaching Project Gutenberg-tm's goals and ensuring that the Project Gutenberg-tm collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg-tm and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation web page at <http://www.pglaf.org>.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Its 501(c)(3) letter is posted at <http://pglaf.org/fundraising>. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's principal office is located at 4557 Melan Dr. S. Fairbanks, AK, 99712., but its volunteers and employees are scattered throughout numerous locations. Its business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887, email business@pglaf.org. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's web site and official page at <http://pglaf.org>

For additional contact information:

Dr. Gregory B. Newby
Chief Executive and Director
gnewby@pglaf.org

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg-tm depends upon and cannot survive without wide spread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit <http://pglaf.org>

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg Web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: <http://pglaf.org/donate>

Section 5. General Information About Project Gutenberg-tm electronic works.

Professor Michael S. Hart is the originator of the Project Gutenberg-tm concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For thirty years, he produced and distributed Project Gutenberg-tm eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg-tm eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as Public Domain in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our Web site which has the main PG search facility:

<http://www.gutenberg.org>

This Web site includes information about Project Gutenberg-tm, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)

linked image
[back](#)